

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 5 (69) травень 2019 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наумкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.А. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос. в галузі культурології

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло А.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глуценко Олеся Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
GoogleScholar, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

ЗМІСТ**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ
НАУКИ**

Токовило Т.С. Формування математичних знань у майбутніх судноводів.....	259
--	-----

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Єщенко О.І., Виноградов-Салтиков В.О., Оборонов Т.Ю. Енергообстеження та термомодернізація багатоповерхового житлового будинку.....	263
Мельник В.Д., Шекета В.І. Інтелімедійні засоби підтримки прийняття рішень в нафтогазовій справі.....	268
Samoilyk Oleksandr, Kurbaka Halyna Optimization of means of distributed generation in the structure of local electrotechnical complexes.....	272
Тернова А.С., Григоренко І.В. Визначення інтегрального показника якості шкільної форми.....	276
Черевична Н.І., Гапонцева О.В. Сучасні балові системи оцінки якості вина.....	281

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Воловик В.М., Слівінська А.С. Етнокультурні каркасні ландшафти містечка Хмільник Вінницької області.....	287
---	-----

**ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ
ТА СПОРТ**

Бондар А.А. Удосконалення технічних елементів з футболу у студентів закладів вищої освіти.....	292
Вертелецький О.І., Богатир В.Г., Грохович О.М. Показники результативності ігрової діяльності в баскетболі.....	295
Гакман А.В., Ушенко Ю.О., Галан Я.П., Кожокар М.В. Становлення педагогічних основ олімпійської освіти в Україні.....	299

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

Осаула В.О. Військово-патріотична реклама: світовий досвід.....	303
--	-----

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Малімон В.І. Культурна безпека як важлива складова сталого розвитку та національної безпеки.....	308
---	-----

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Кваша О.П., Шпит А.М. Політична культура: на шляху до демократії.....	312
Храбан Т.Є. Армія як компонент національного бренду України.....	317

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Калкутіна Н.В. Місця поховання іноземних військовополонених Другої світової війни на території Південної України: пошук, збереження та увічнення пам'яті.....	323
--	-----

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Грабовська І.М. Гендерні виклики у сучасному українському соціумі в контексті конфліктизаційної проблематики.....	330
Поліщук Р.М. Концепції тіла: гармонія Кубертена with єдність у різноманітті Ніцше.....	335
Поліщук Р.М. Політика і спорт: ідеологія, імідж, ідентичність.....	339

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Филиппова О.Н. Пейзаж в творчестві А.А. Рылова (1870-1939).....	346
Филиппова О.Н. Творчество Г.Г. Гагарина (1810-1893) – универсальной личности.....	355
Бучачий О.В. Деякі питання реставрації авангардного живопису. Олександр Грен.....	363
Ілечко М.П. Категоріальні передумови вивчення музичного мислення як засад феномена сюртіності.....	369

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Кравченко Т.В., Огієнко В.П. Розуміння реалій майбутньої професії як мотиваційний фактор при вивченні іноземної мови (на прикладі студентів немовних спеціальностей).....	373
Liakh Oksana, Nepnan Anna Terminology of the article as a scientific text.....	378
Ноговська С.Г. Корпусні технології в перекладознавстві (особливості передачі ідіостилю роману Дж. Д. Селінджера «Ловець у житі» в українському перекладі О. Логвиненка).....	381
Попова А.І. Текст в сучасному образотворчому мистецтві: мовний та практичний аспекти.....	388

Храбан Т.Є. Імідж/образ України в англomовному секторі соціальних мереж.....	391
Shevchenko Anna Wordplay in the English language and its translation in film scripts.....	396

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

Бигар Г.П., Прокоп І.С., Піц І.І. Формування професійної ідентичності майбутніх учителів як один із факторів професіоналізму.....	399
Білокопитов В.І. Європейська асоціація вищих навчальних закладів як представник вищої професійної освіти.....	402
Burovytska Alina Mobile education opportunities for non-philology students in learning a foreign language.....	405
Веретенко І.М. Попередження сімейного насильства в умовах закладу загальної середньої освіти.....	408
Габрусєва Н.В. Аналіз підходів до розуміння поняття «відповідальність». Історичний аспект.....	412
Гудій І.Р. Культура професійного мовлення педагога: міждисциплінарні аспекти.....	417
Казачінер О.С., Дембовська М.П. Використання методики ТАН-Содерберг для розвитку мовлення учнів із інтелектуальними порушеннями.....	421
Kornyts'ka Yuliya WebQuest in ESP classroom: effect and students' attitude.....	426
Кукса Б.В. Актуальність дослідження системи формування міжкультурної компетентності в англomовному спілкуванні майбутніх фахівців туризму.....	430
Литвин С.В. Шлях до розкриття та становлення особистості.....	435
Лущик Ю.М., Пікулицька Л.В., Циганок Г.М. Використання аудіолінгвального методу на початковому етапі вивчення української мови як іноземної.....	439
Мельничук І.В., Толстоуцька А.С. Інноваційні технології викладання малих епічних форм.....	443
Покась Л.А., Байдак Ю.П. Дидактичні ігри з економіки в гімназії та ліцеї.....	447
Стрілецька Н.М., Лаврінчук Ю.О., Петренко Н.П. Теоретичні аспекти розробки та використання лепбуку «Я і цифрові пристрої» (інформатична освітня галузь, 2 клас).....	453

Шпитальова О.В. Педагогічний малюнок в системі професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва.....	460
--	-----

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Дудік А.О. Захист від озброєної особи як спеціальний вид необхідної оборони.....	464
Кисіль О.В. До питання щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України).....	467
Коляда Т.А. Правове регулювання клінічних досліджень в Україні: стан, проблеми, перспективи.....	472
Лазєбна А.В. Довічне позбавлення волі: проблема перспектив умовно-дострокового звільнення.....	477
Пархоменко А.Ю. Особливості складання договорів про переробку давальницької сировини.....	483
Сімавонян В.С., Светлічна С.Ю., Торосян Є.Г. До питання використання нетрадиційних методів розслідування злочинів.....	486
Сокуренко В.А. Обшук житла чи іншого володіння особи як слідча (розшукова) дія в контексті права особи на недоторканність житла.....	491
Соха С.С. Медіація як важливий інститут становлення правової системи в Україні.....	496
Харіна М.Ю. До питання регулювання правового статусу штучного інтелекту в міжнародному праві та українському законодавстві.....	500
Хрякова Н.О. Доказування під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні.....	504

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Бобко Л.О., Сенишин Б.Б., Сподарик Т.І., Станасюк О.А. Актуальні проблеми формування етики державних службовців.....	510
Varava Ivan, Shevchenko Yuliia Terms of development of multimodal transportation forming an alternative technical basis of railway transport.....	514
Воробйова І.Д., Бородін М.О. Умови нестабільності в контексті функціонування підприємств України.....	517
Dierbunova Karyna, Holovchuk Kateryna, Shevcheko Yuliia Evolution of multimodal transportation in international trade.....	522

Зінчук С.Ю., Тимошенко Н.Ю. Аналіз ефективності стратегії довгої/короткої позиції в умовах корекції фінансового ринку..525	Сердечна С.М. Сучасні тенденції розвитку поняття «активи» та концепції щодо їх визначення 564
Карлін М.І., Борисюк О.В. Фінансово-екологічні проблеми у діяльності підприємств та шляхи їх вирішення.....530	Силкіна Ю.О. Формування організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства..... 574
Ковальчук Н.О., Флорюк А.Ю. Управління фінансовою безпекою підприємства..... 535	Ситник Н.С., Корень Д.О. Аналіз сучасного ринку фінансового лізингу України..... 579
Ковня М.М., Марченко А.О. Управління зовнішнім боргом у країнах з трансформаційною економікою..... 540	Смага І.С. Економічна оцінка орних земель за нормативними вихідними даними.....584
Корбутяк А.Г., Михайлюк А.В. Методи розрахунку ставки дисконтування...543	Сокровольська Н.Я., Дембіцька А.В. Використання ефекту синергії в управлінні фінансово-економічним розвитком громади..589
Лозовський О.М., Шевчук Т.В. Менеджмент підприємства в умовах фінансової кризи.....547	Теребух А.А., Ільницька-Гикавчук Г.Я. Принципи та методи мотивації працівників туристичного підприємства..... 593
Макарчук О.Г., Гайдученко Т.М. Екологічна ситуація в Україні: позитивні та негативні аспекти..... 551	Шушкова Ю.В., Мосолова Ю.О., Себестянович І.С. Сучасний стан та перспективи розвитку краудфандингу в Україні..... 597
Марич М.Г., Білявська А.В., Мізунська І.Р. До питання управління кредитними ризиками.....556	Yakovleva Tetiana, Bepalova Nataliia, Pecherna Kateryna The state and prospects of tourism development in Ukraine..... 601
Семенова А.Ю., Карпенко І.А. Організація системи навчання та розвитку персоналу на підприємстві, шляхи її покращення.....560	

CONTENTS

PHYSICAL AND
MATHEMATICAL SCIENCES**Tokovilo Tetyana**Formating mathematical knowledge
in future vessels..... 259

ENGINEERING SCIENCES

**Yeshchenko Oleksandr,
Vynogradov-Saltykov Volodymyr,
Oboronov Taras**Energy survey and thermomodernization
of multileval house263**Melnyk Vitalii, Sheketa Vasyl**Intelimedia methods for decision making
support in petroleum engineering 268**Samoilyk Oleksandr, Kurbaka Halyna**Optimization of means of distributed
generation in the structure
of local electrotechnical complexes..... 272**Ternova Alla, Hryhorenko Inna**Evaluation of school uniform
quality integral index.....276**Cherevychna Nataliia, Haponceva Oksana**Modern white quality assessment
systems of wine.....281

GEOGRAPHICAL SCIENCES

Volovik Volodymyr, Slivinska AnnaEthnocultural network landscapes of the small
town of Khmilnyk of the Vinnytsia region.....287PHYSICAL EDUCATION
AND SPORT**Bondar Anna**Improving technical elements
of football to higher education students.....292**Vertelets'kyi Oleh, Bohatyr Vyacheslav,
Hrokhovych Oleksandr**Performance factors for a gaming activity
in basketball..... 295**Hakman Anna, Ushenko Yuriy,
Galan Yaroslav, Kozhokar Maryna**Promoting pedagogical basis
of Olympic education in Ukraine..... 299

SOCIAL COMMUNICATIONS

Osaula VadymMilitary-patriotic advertising:
world experience.....303

STATE ADMINISTRATION

Malimon VitaliiCultural safety as an important component
of sustainable development
and national security.....308

POLITICAL SCIENCES

Kvasha Alexander, Shpyt Anastasia

Political culture: on the way to democracy.....312

Khraban TetaynaArmy as a component
of the national brand of Ukraine..... 317

HISTORICAL SCIENCES

Kalkutina NataliiaBurial places of foreign war prisoners in World
War II on the territory of the Southern Ukraine:
search, maintenance and remaining of memory..323

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Grabovska IrynaGender challenges in the modern Ukrainian
society in the context of conflicting problems....330**Polishchuk Rostislav**Concepts of the body: Coubertin's harmony
with Nietzsche's unity in diversity 335**Rostislav Polishchuk**

Politics and sports: ideology, image, identity.....339

HISTORY OF ART

Filippova OlgaLandscape in the creative work
of A.A. Rylov (1870-1939).....346**Filippova Olga**The creative work of G.G. Gagarin (1810-1893) –
the universal identity.....355**Buchachyi Oleh**Some questions of the restore
of avangarding painting. Alexander Gren.....363**Ilechko Marina**Categorical predictions of studying musical thinking
as a basis of the phenomena of the suits.....369

PHILOLOGICAL SCIENCES

Kravchenko Tetyana, Ogienko ValentynaUnderstanding the realities of the future
profession as a motivating factor in learning
a foreign language (on the example
of students of non-linguistic specialties).....373**Liakh Oksana, Nepran Anna**

Terminology of the article as a scientific text.....378

Nohovska SvitlanaCorpora approach to translation studies
(the peculiarities of idiostyle reproduction
in O. Logvinenko Ukrainian translation
of J.D. Salinger's novel
"The Catcher in the Rye")..... 381**Popova Larysa**Text in contemporary fine arts:
linguistic and practical aspects..... 388**Khraban Tetayna**Ukraine image in the English sector of
social networks.....391

Shevchenko Anna

Wordplay in the English language
and its translation in film scripts.....396

PEDAGOGICAL SCIENCES

Bigar Anna, Prokop Inna, Piz Irina

Formation of professional identity of future
teachers as one of professionalism factors.....399

Bilokopytov Vasyl

European association of institutions
in higher education as a representative
of higher professional education.....402

Burovytska Alina

Mobile education opportunities
for non-philology students
in learning a foreign language.....405

Veretenko Iryna

An advance notice for a family violence
of school educational establishment conditional..408

Habusieva Nataliia

Analysis of the ways for understanding of the
concept "responsibility". Historical aspect.....412

Hulii Iryna

The culture of professional speech
of the teacher: interdisciplinary aspects417

Kazachiner Olena, Dembovska Maryna

Using TAN-Soderberg methodics
for developing speech skills of students
with intellectual disabilities.....421

Kornyts'ka Yuliya

WebQuest in ESP classroom:
effect and students' attitude.....426

Kuksa Bohdana

The topicality of the system of intercultural
competence in English business communication
of future specialists in the field of tourism.....430

Litvin Svetlana

Ways to disclosure and provision
of personality.....435

Lyshchyk Yuliia, Pikulytska Luidmila,

Tsyganok Hanna
Using of audio-lingual method
of teaching Ukrainian as a foreign
language at the primary stage.....439

Melnychyk Iryna, Tolstolutska Anastasiia

Innovative technologies
of teaching small epic forms.....443

Pokas Liliia, Baydak Yulia

The didactic games from economics
in the gymnasium and lyceum.....447

Srtriletska Nataliya, Lavrinchuk Yuliya,

Petrenko Nataliya
Theoretical aspects of development
and using of lapbook «I and digital devices»
(informative educational department,
2nd class).....453

Shpitaleva Olena

Pedagogical drawing in the system of professional
preparation future teachers art.....460

LAW SCIENCES

Dudik Andrii

Protection from an armed person
as a special pattern of necessary defense.....464

Kysil Oksana

To the issue of improvement
of criminal responsibility
for incitement to suicide
(article 120 of the Criminal Code of Ukraine).....467

Koliada Tetiana

Legal regulation of clinical researches
in Ukraine: state, issues, prospects.....472

Lazebna Anna

Life imprisonment:
the problem of prospects for parole.....477

Parkhomenko Anna

Peculiarities of drafting contracts
on the processing of tolling raw materials.....483

Simavonian Valeriia, Svetlichna Svitlana,

Torosian Yevheniia
To the question of use of non-critical
methods of investigation of crimes.....486

Sokurenko Valeriia

Search of premises or other possession
of a person as the investigative action
in the context of a person's right
to inviolability of the housing.....491

Sokha Semen

Media as an important institute
of establishment legal system in Ukraine.....496

Kharina Maryna

To the question of regulation
of the legal status of artificial
intelligence in international law
and Ukrainian legislation.....500

Khriakova Nadia

Proving in the application of preventive
measures in criminal proceedings.....504

ECONOMIC SCIENCES

Larysa Bobko, Bohdana Senyshyn,

Tetiana Spodaryk, Oleksandr Stanasiuk
Actual problems of forming the ethics
of civil servants.....510

Varava Ivan, Shevchenko Yuliia

Terms of development of multimodal
transportation forming an alternative
technical basis of railway transport.....514

Vorobiova Inna, Borodin Maksym

Terms of instability in the context
of functioning of enterprises of Ukraine.....517

Dierbunova Karyna, Holovchuk Kateryna,

Shevcheko Yuliia
Evolution of multimodal transportation
in international trade.....522

Zinchuk Serhii, Tymoshenko Natalia

Effectiveness of the equity
long/short strategy during
financial market correction.....525

Karlin Nikolai, Borisyuk Olena Financial and environmental problems in the activities of enterprises and their ways of the solution.....	530	Serdechna Svitlana Modern trends in the definition of "assets" and concepts for their determination.....	564
Kovalchuk Natalya, Floriuk Anastasia Management of financial safety of the enterprise.....	535	Sylkina Julia Formation of an organizational and economic mechanism of business process management...	574
Kovinia Mariia, Marchenko Alina The external debt in countries with a transformation economy.....	540	Sytnyk Natalia, Koren Diana Perspectives for financial leasing in Ukraine.....	579
Korbutyak Alina, Mikhailuk Anna Methods of calculating the discount rate.....	543	Smaga Ivan Economic assessment of arable land according to normative initial data.....	584
Lozovsky Oleksandr, Shevchuk Tetiana Enterprise management in the conditions of the financial crisis.....	547	Sokrovska Natalia, Dembitska Alla Using the effect of synergy in the management of the financial and economic development of the community...	589
Makarchuk Oksana, Haiduchenko Tetiana Environmental situation in Ukraine: positive and negative aspects.....	551	Terebukh Andrii, Ilnytska-Hykavchuk Halyna Principles and methods of motivation of employees of the tourist enterprise.....	593
Marych Maksym, Biliavska Anastasiia, Mizunska Iryna To the question of the credit risks management.....	556	Shushkova Yuliia, Mosolova Yuliia, Sebestyanovych Iryna The current state and prospects of crowdfunding development in Ukraine.....	597
Semenova Liudmyla, Karpenko Iryna Organization of the system of training and development of personnel at the enterprise, ways of its improvement.....	560	Yakovleva Tetiana, Bespalova Nataliia, Pecherna Kateryna The state and prospects of tourism development in Ukraine.....	601

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-57>

УДК 656.61.052

Токовило Т.С.

Херсонська державна морська академія

ФОРМУВАННЯ МАТЕМАТИЧНИХ ЗНАТЬ У МАЙБУТНІХ СУДНОВОДІВ

Анотація. В роботі розглянуті головні аспекти формування математичних знань у майбутніх судноводів. Оскільки оточуючий світ є швидкоплинним та сучасним, тому математичні знання активно застосовують, не лише для дослідження природничо-математичних проблем, а й для проблем суспільно-політичного життя. Отже, одним з основних завдань реалізації змісту освітньої галузі «Вища математика» в морських вузах є формування мето-предметної компетентності у майбутніх фахівців річкового та морського транспорту, засобами імітаційного моделювання. Викладачі повинні сформувати у курсантів знання і вміння, достатніх для моделювання реальних ситуацій в мореплавстві і явищ в їх окремих проявах. Тож цей змістовий компонент виступає інтеграційним чинником, пов'язуючи відомості з різних галузей знань та сприяючи створенню природничо-наукової картини світу. В роботі проаналізовано сучасний обсяг наукової інформації. Показано основні методики й напрямки щодо викладання вищої математики в морських вузах. В роботі наведено приклади морських задач.

Ключові слова: вища математика, судноводії, сферична тригонометрія, геометрія земного сфероїда, математична картографія, похибка, кут, дуга, навігація, меридіан, сферичний трикутник, геодезична лінія, ймовірність, частота.

Tokovilo Tetyana

Kherson State Maritime Academy

FORMATING MATHEMATICAL KNOWLEDGE IN FUTURE VESSELS

Summary. The paper considers the main aspects of mathematical knowledge formation in future navigators. Since the surrounding world is fast-moving and modern, mathematical knowledge is actively used, not only for the study of natural and mathematical problems, but also for problems of socio-political life. Thus, one of the main tasks of the implementation of the content of the educational field "Higher Mathematics" in marine higher educational institutions is the formation of methodological competence of future specialists in river and sea transport, means of simulation. Teachers must form students with knowledge and skills sufficient to simulate real situations in navigation and phenomena in their individual manifestations. Therefore, this content component acts as an integration factor, linking information from different fields of knowledge and contributing to the creation of a natural science picture of the world. This subject does not replace and does not exclude the main majors, but, on the contrary, presupposes the development and deepening of the issues set forth in it based on special disciplines, such as "Navigation", "Nautical astronomy", "Automation of navigation processes" and partially "Radio navigation systems", etc. The objectives of studying the discipline are to teach students to practice the use of probability theory, to take into account the manifestation of random events and quantities with which it has to deal in practice, and also. To teach a student to use computer technology for navigation purposes. A cadet should know the geometry of a spheroid and the features of solving navigation problems on its surface, be able to practice the theory of probability, take into account the occurrence of random events and quantities with which he has to deal in practice. To master the method of processing navigation observations, with an assessment of their accuracy. The paper analyzes the current amount of scientific information. The basic methods and directions concerning teaching of higher mathematics in marine higher educational institutions are shown. In this work examples of marine tasks are given.

Keywords: mathematical cartography, error, angle, arc, navigation, meridian, spherical triangle, geodetic line, probability, frequency.

Постановка проблеми. Необхідність формування мето-предметної компетентності у майбутніх фахівців річкового та морського транспорту, відсутність методичних досліджень по даній проблемі, необхідність здійснення сучасної підготовки майбутнього викладача вищої математики. Тому все це визначає актуальність існуючої проблеми формування математичних знань у майбутніх судноводів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання даної статті розглядалися в працях А.М. Жухлина, А.Н. Лукина, В.П. Кожухова, В.Т. Кондрашихіна, В.А. Логіновського та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність істотних досліджень в сфері морського та річкового транспорту, на даний час залишаються деякі нерозглянуті аспекти формування основних методів та форм для формування мета-предметної компетентності у майбутніх фахівців річкового та морського транспорту, засобами імітаційного моделювання.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка науково обумовленого варіанта методики навчання фахівців річкового та морського транспорту в курсі вищої математики.

ки, орієнтованого на формування мето-предметної компетентності курсантів, засобами імітаційного моделювання.

Подальшими перспективними напрямками дослідження запропонованої проблеми є відбір змісту вищої математики та розбір методики її формування в курсантів у контексті змісту діючих підручників вищої математики для мореплавців, все це дозволить покращити якість математичних знань, умінь та навичок курсантів. Дана методика буде сприяти активному розвитку інтелектуальних здібностей курсантів, посиленню мотивації до навчання.

Для досягнення мети необхідно було розв'язати такі завдання:

- провести аналіз теорії та практики вивчення вищої математики в нашій країні та за її кордонами;
- дослідити доцільність, можливості вивчення вищої математики в морських ВНЗ;
- визначити зміст вищої математики, які включаються в навчальний курс в рамках діючих програм;
- розробити відповідні методичні рекомендації з формування мето-предметної компетентності у майбутніх фахівців річкового та морського транспорту засобами імітаційного моделювання та експериментально перевірити їх ефективність;
- розробити модель проходження судна від пункту А до пункту В, та розглянути, які задачі судноводії вирішує, під час проходження шляху.

Виклад основного матеріалу. Вища математика, як і всі прикладні науки, розвивалася з потреб суспільного виробництва. Значення вищої математики росло в міру розвитку виробництва і океанських плавань, а вдосконалення її перебувало в тісному зв'язку з ростом науки і техніки [1, с. 117].

Для вирішення поставлених задач візьмемо, для прикладу, судно контейнеровоз, який буде слідувати з одного порту до іншого. Під час проходження цього шляху на судні буде вирішуватись судноводієм найрізноманітніші математичні задачі, які вивчаються курсантами в морських ВНЗ [2, с. 63]. Взагалі всі математичні знання який використовує штурман, для проходження судном із точки А в точку В поділимо на розділи:

Розділ 1. Допоміжні відомості з математики.

Розділ 2. Сферична тригонометрія.

Розділ 3. Геометрія земного сфероїда.

Розділ 4. Основи математичної картографії.

Розділ 5. Похибки навігаційних вимірів.

Розглянемо більш детально застосування математичних знань, умінь та навичок на судні в вище зазначених розділах.

Розділ 1. Допоміжні відомості з математики:

- Похибки обчислювальних операцій

Судноводіям постійно доводиться виконувати різного роду обчислення. Числа, що лежать в основі цих обчислень, бувають отримані зі спостережень і вимірювань, обрані з різного роду таблиць або можуть бути результатом попередніх обчислень. Всі ці числа можуть вважатися наближеними, тобто мають деяку похибка [4, с. 16].

- Вимірювання кутів і дуг

Для вимірювання кутів і дуг застосовують дві системи одиниць. В одній з них одиниці виражають кут або дугу в частинах кола; в другій – в частинах радіуса кола.

- Основи матричного обчислення

Алгоритм методу кількісної оцінки впливу людського фактора навігаційну безпеку плавання судна, заснований на матриці екстремальності, дає можливість інтегрувати його у багато процесів, пов'язані з судноводіння і містять ризик надзвичайної ситуації. Крім прогнозування часу початку маневру останнього моменту, оцінка ймовірності виникнення промаху у визначенні пеленга, визначення межсигнального періоду, матриця екстремальності має потенціал і в багатьох інших секторах мореплавання.

- Лінійна інтерполяція і екстраполяція

При вирішенні штурманських завдань судноводії доводиться користуватися різного роду таблицями, в яких даються дискретні значення функції $f(x)$, відповідні аргументу x_i . Відшукування значень функції за значеннями аргументу заданим в таблиці, не складно. Однак, як правило, доводиться вирішувати задачу відшукування значення функції, яке безпосередньо не дається в таблиці, а знаходиться між двома заданими значеннями функції. Це і є інтерполяція. Екстраполяція може давати великі похибки. У судноводінні вона використовується, наприклад, для обчислення поправки хронометра на момент астрономічних спостережень.

Розділ 2. Сферична тригонометрія:

- Основні поняття сферичної тригонометрії

Судно ходить по водній поверхні, що представляє собою частину поверхні Землі, яка приблизно є сферою. У процесі плавання судноводії вирішують завдання визначення місця судна, розрахунків пройденої відстані, розмірів дуг великих кіл і ін. Всі завдання морехідної астрономії вирішуються для поверхні небесної сфери. Очевидно, що для вирішення всіх цих завдань недостатньо знання геометрії і тригонометрії для площини. Необхідно досконало володіти математичним апаратом сферичної тригонометрії, яка є розділом сферичної геометрії, що вивчає геометричні форми, що знаходяться на сфері. Сферична тригонометрія вивчає метричні властивості сферичних трикутників і методи їх вирішення [5, с. 89].

- Основні формули сферичної тригонометрії

Виникнення і розвиток сферичної тригонометрії нерозривно пов'язані з розвитком астрономії і сягають корінням у часи давнини і середньовіччя, коли сферична тригонометрія розглядалася як складова частина астрономії. У самостійну науку сферична тригонометрія виділяється в XVII ст., коли вона отримує подальший розвиток у зв'язку із запитом мореплавання, геодезії та картографії. У цьому розділі розглядаються елементи сферичної тригонометрії, знання яких необхідно сучасному судноводію.

- Додаткові формули для косокутних сферичних трикутників

Аналогії Непера. Для знаходження невідомих елементів сферичного трикутника в судноводінні в основному застосовуються детально розглянуті вище основні формули сферичної тригонометрії. Однак в деяких висновках формул, необхідних в навігації, а також для спрощення розрахунків застосовуються так звані додаткові формули. Розглянемо ті з них, які зустрічаються при вивченні курсу судноводіння і при користуванні деякими зарубіжними навігаційними посібниками.

- Правила Модюї-Непера для прямокутних сферичних трикутників

При вирішенні прикладних задач судноводіння, а також при виведенні багатьох формул навігації і морехідної астрономії часто доводиться мати справу з елементарними прямокутними сферичними трикутниками. Це такі трикутники, у яких один катет і протилежний йому кут – величини малі. Їх не можна вирішувати, як плоскі трикутники, але можна отримати ряд спрощених формул для вирішення [5, с. 109].

Прямокутні сферичні трикутники можна вирішувати за основними формулами сферичної тригонометрії. Однак більш раціонально користуватися особливими правилами, які значно спрощують і прискорюють рішення. Вони виводяться з чотирьох основних формул сферичної тригонометрії.

- Розв'язання косокутних, четвертних і елементарних сферичних трикутників

Рішення сферичного трикутника зводиться до відшукування невідомих його елементів за трьома заданими. По розташуванню цих заданих елементів все косокутні сферичні трикутники можна розділити на шість типів, так як кожен трикутник містить шість елементів.

Розділ 3. Геометрія земного сфероїда

- Геоїд, земний сфероїд, референц-еліпсоїд

Все, що вивчається в цьому розділі потрібно знати судноводію, котрий користується в своїй практиці морськими картами, які можуть бути видані в різних країнах і, отже, віднесені до різних референц-еліпсоїдам, не узгодженим між собою [3, с. 29].

Щоб уникнути можливих помилок через цю неузгодженість, існує гарне морське правило – переносити точку з карти на карту не за координатами точки, а по азимуту і відстані, знятому з карти між яку переносять точкою і будь-яким найближчим до неї орієнтиром, зображеним на обох картах.

- Прямокутні координати точок на сфероїді, головні радіуси кривизни, довжини дуг меридіанів і паралелей

Якщо задано перетин сфероїда по меридіану, то становище точок на цьому перетині можна визначити плоскими прямокутними координатами x або y , початок яких віднесено до центру сфероїда.

- Геодезична лінія, пряма і зворотні геодезичні задачі

Взаємні нормальні перетину в двох точках на поверхні сфероїда в загальному випадку не зливаються в одну лінію, а утворюють дві криві. Розбіжності між кривими тим помітніше, чим більше відстань між крайніми точками кривих. Така подвійність створює великі труднощі в рішенні задач на сфероїді. Щоб уникнути цієї подвійності, потрібно перейти від нормальних перетинів до інших ліній, які б цілком однозначно визначалися двома точками на поверхні сфероїда незалежно від того, з якої точки робиться побудова лінії. Крім того, кути, утворені цими лініями з нормальними перетинами, повинні бути по можливості малі, щоб були малі поправки для переходу від вимірюваних на місцевості кутів до кутів сферичного трикутника.

- Сферичне сходження меридіанів

Кутом сходження меридіанів в двох точках на земній поверхні називається різниця колійних кутів ортодромії, що проходить через ці точки.

У навігаційних розрахунках цей кут часто називають азимутальною поправкою. При вирішенні багатьох завдань часто самі путні кути не потрібні, а потрібна тільки їх різниця.

Розділ 4. Основи математичної картографії

- Основні поняття і визначення математичної картографії

У своїй практичній діяльності судноводій постійно має справу з морськими навігаційними картами, тому йому необхідно знати основні відомості по картографії, що вивчає складання, виготовлення і використання карт і планів. Картографія підрозділяється на математичну картографію, картометрію, картознавство і інші розділи [3, с. 58].

- Масштаби планів і карт

Розгляд картографічних проєкцій почнемо з тісно пов'язаних з ними питань про масштаби. При складанні планів невеликих ділянок місцевості зображення об'єктів, що знімаються робиться з повним збереженням подібності, але зі зменшенням розмірів.

В силу неминучих спотворень на карті приватний масштаб змінюється при переході від однієї точки до іншої і в загальному випадку в одній і тій же точці при переході від одного напрямку до іншого. Тим часом на картах завжди є підписаний масштаб, який носить назву головного масштабу карти. Він являє собою деякий середній масштаб в межах карти, дотримуваний тільки в деяких точках або по деяких лініях. На морських навігаційних картах нашої країни він зазвичай дається за певною паралеллю, значення якої вказано в заголовку. При цьому сама паралель може перебувати за межами даної карти і бути загальною для декількох карт певного географічного району. Це значно полегшує роботу судноводія при переході з карти на карту в певному районі зі збереженням подібності, але зі зменшенням розмірів.

- Елементи теорії зображення

Встановимо деякі загальні властивості, притаманні всім способам зображення земної поверхні на площині. Будь-яке зображення прагнуть отримати так, щоб воно якомога точніше виразило характерні риси оригіналу. Якщо говорити про зображення земної поверхні на площині, яке неможливо отримати зі збереженням подібності оригіналу, слід виставити таку вимогу, яке було б досяжним і разом з тим досить загальним і об'єднуючим різні способи зображення. В якості такого вимоги виставляється вимога безперервності зображення, з якого слід афінність зображень нескінченно малих фігур.

Розділ 5. Похибки навігаційних вимірювань

- Ймовірність і частота

Ніякі вимірювання, в тому числі і навігаційні, не можуть бути абсолютно точними. Будь-які вимірювання неминуче супроводжуються появою похибок.

Похибки навігаційних вимірювань, а отже, визначень місця судна і поправок приладів, проявляються як випадкові величини, вивчення та врахування яких вимагають застосування методів теорії ймовірностей і математичної статистики. Ці дві дисципліни тісно взаємопов'язані: теорія ймовірностей, як і взагалі математика, оперує з абстрактними поняттями і залежностями, а математична статистика – з їх емпіричними

ми аналогами, які отримуються за результатами спостережень. Тому методи оцінювання та обліку похибок відносять до ймовірно-статистичними, що описує випадкові події [4, с. 73].

- Випадкові похибки
- Основи розподілу
- Системи випадкових величин і функцій
- Класифікація вимірів і похибок

Вимірювання полягає в отриманні значення фізичної величини дослідним шляхом за допомогою технічних засобів. Якщо при цьому значення вимірюваної величини знаходять безпосередньо, то такі вимірювання називають прямими, наприклад вимір глибини ручним лотом. У судноводінні частіше застосовуються непрямі вимірювання, коли шукану величину визначають, використовуючи залежність її від прямо вимірюваних величин. Наприклад, визначення широти по вимірюваній висоті Полярної зірки можна вважати непрямым виміром широти. Формально так можна називати будь-які визначення місця судна, але це не прийнято в судноводінні. Більш того, багато непрямих по суті вимірювання сприймаються як прямі, якщо градування приладів (ехолога, лага, радіолокатора), і використання обчислювальної техніки дозволяють отримувати відразу шукану величину [4, с. 61].

- Випадкові похибки

Аналіз процедури будь-яких вимірювань виявляє безліч причин виникнення похибок. Розглянемо, наприклад, такі причини при пеленгацією орієнтира пеленгатором гірокомпаса: зіницю ока спостерігача дещо зміщений від центру окуляра, нитка пеленгатора наведена на орієнтир неточно, люфт пеленгатора допускає зміщення його оптичної осі від центру картушки, неминучі нахили казанка репитера з пеленгатором, відлік пеленга знімають з округленням, зміна щільності повітря уздовж лінії візування викликає бічну рефракцію, що стежить система і дистанційна передача гірокомпас мають обмежену точність, зубчаста передача всередині репитера вносить похибки, головна вісь гідросфери робить випадкові коливання близько меридіана.

- Оцінка точності вимірів

- Систематичні та взаємозалежні похибки
- Похибки неперервних вимірів
- Апріорні оцінки точності вимірювань

Основними в практиці судноводіння є апріорні оцінки точності вимірювань, отримані узагальненням виконувалися досліджень і накопиченого досвіду таких же вимірювань в подібних умовах. Апріорні оцінки не потребують будь-яких обчислень і застосовні до одиночних вимірювань. Не менш важливо, що вони можуть бути застосовані до вимірювань, які тільки намічаються при плануванні основних і резервних визначень місця судна при навігаційної підготовці до переходу.

- Похибки функцій вимірів величин

Висновки. Для експлуатації морських суден потрібні високо кваліфікаційні фахівці-професіонали, здатні керувати судном в різноманітних ситуаціях. Частина ситуацій стандартна, їх штурман повинен аналізувати досить швидко і також швидко приймати рішення. Значне ж число ситуацій носить нестандартний характер, і саме в них першорядне значення набувають теоретична і практична підготовка судноводія, його загальний рівень розвитку і професійна культура. Така підготовка незначуща без знань теорії судноводіння, традиційно спирається на велику математичну базу.

Майбутньому судноводію необхідні перш за все знання тих розділів математики, які мають безпосереднє ставлення до навігації, дозволяють розглядати прикладні теоретичні завдання. Наприклад, такі розділи математики, як сферична тригонометрія, математична статистика і елементи теорії наближення функцій, утворюють єдиний теоретичний базис визначення координат місця судна з оцінкою його точності. Різноманітність математичних прийомів при обґрунтуванні навігаційних завдань і методів їх вирішення вимагає наповнення загальної інженерної математичної підготовки прикладним змістом. Саме ця мета переслідується в курсі «Вища математика». Для поглибленого опрацювання матеріалу курсантам корисно звертатися до робіт основоположників теорії морської навігації.

Список літератури:

1. Алексішин В.Г., Долголюб В.Т., Белов А.В. Практическое судовождение : учебное пособие. Одесса, 2005. 376 с.
2. Борисенко А.К., Ефимов С.Л. Навигация : учебное пособие. Москва, 2004. 176 с.
3. Алексішин В.Г., Козырь Л.А. Навигационное планирование перехода : методика выполнения курсовой работы по навигации. Одесса, 2001. 72 с.
4. Волошенко А.Б., Джалладова І.А. Теорія ймовірностей та математична статистика : навч. метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Київ, 2003. 256 с.
5. Тарасенкова Н.А., Петрова Є.В. Вступ до сферичної геометрії. Черкаси, 2008. 80 с.

References:

1. Aleksishin V.G., Dolgouchub V.T., Belov A.V. (2005). Prakticheskoe sudovozhdenie : uchebnoe posobie [Practical navigation : Tutorial]. Odessa : Phoenix. (in Ukrainian)
2. Borisenko A.K., Efimov S.L. (2004). Navigacziya : uchebnoe posobie [Navigation: text book]. Moscow : Vneshtorg. (in Russian)
3. Aleksishin V.G., Kozyr L.A. (2001). Navigaczionnoe planirovanie perekhoda : metodika vypolneniya kursovoj raboty po navigaczi. [Navigational planning of the transition: method of course work on navigation]. Odessa : Lattan. (in Ukrainian)
4. Voloshenko A.B., Dzhalladova I.A. (2003). Teoriya jmovirnostej ta matematichna statistika : navch. metod. posibnik dlya samostijnogo vivchennya disciplini [Probability theory and mathematical statistics : teaching. method. a manual for independent study of discipline]. Kiev : KNEU. (in Ukrainian)
5. Tarasenkova N.A., Petrova Ye.V. (2008). Vstup do sferichnoyi geometriyi [Introduction to spherical geometry]. Cherkasy : ChNU. (in Ukrainian)

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-58>
УДК 629.9:005

Єщенко О.І., Виноградов-Салтиков В.О., Оборонов Т.Ю.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ЕНЕРГООБСТЕЖЕННЯ ТА ТЕРМОМОДЕРНІЗАЦІЯ БАГАТОПОВЕРХОВОГО ЖИТЛОВОГО БУДИНКУ

Анотація. В статті розглядається енергетичне обстеження багатоквартирного будинку в місті Києві. Наочно показані основні його проблеми, а саме втрати теплоти. Показані переваги та недоліки латкового утеплення стін. І що це теж може призвести до швидкої їх руйнації, тому що переноситься точка роси. Проаналізований стан його огорожувальних конструкцій, та розрахований пакет заходів з енергозбереження. Проведений аналіз системи теплопостачання і виявлено постійні недотопи та перетопи на нижніх і верхніх поверхах, що свідчить про дисбаланс в системі теплопостачання. Одним з основних заходів є модернізація двох теплових пунктів, тому що в даному будинку використовуються залежні схеми під'єднання з нерегулюючим гідроелеватором, застосування яких заборонено існуючими державними будівельними нормами України навіть при капітальному ремонті будівель.

Ключові слова: будівля, опір огорожувальних конструкцій, тепловізійне обстеження, теплове навантаження інженерні системи.

Yeshchenko Oleksandr, Vynogradov-Saltykov Volodymyr, Oboronov Taras
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

ENERGY SURVEY AND THERMOMODERNIZATION OF MULTILEVEL HOUSE

Summary. The article deals with the energy survey of an apartment building in the city of Kiev. The main problems, namely heat loss, are shown in a clear way. The advantages and disadvantages of lattice insulation of walls are shown. And that it can also lead to their rapid destruction, because the dew point is carried over. The temperature distribution of the wall section was calculated and analyzed in the conditions of temperature in the room 20°C and the temperature on the street 0 °C. At the same time, the temperature of the walls is close to the temperature of the wet thermometer. Therefore, three variants are considered, namely the existing state of the building, continuous moisture of the wall and partial moistening of the wall. The condition of its fencing constructions is analyzed, and the package of energy saving measures is calculated. Conducted analysis of the constructions, where there is a significant loss of heat through Non-insulated pipelines, where the internal temperature reaches 20°C premises, but should reach 12-14°C. The analysis of the heat supply system was carried out and constant permanent denotations and overturns were found on the lower and upper floors, which indicates an imbalance in the heat supply system. One of the main measures is the modernization of two thermal points, because in this house used dependable connection schemes with an unregulated hydroelectric facility, the use of which is prohibited by the existing state building regulations of Ukraine, even during major repairs of buildings. Therefore, it is recommended to use a dependent heating system with a shut-off valve and a circulation pump after complete balancing of the heating system. It is precisely this system with minimal investment and weather control over the temperature of the environment will save energy resources by 20-30 percent. The savings after the events will be confirmed by the system of energy monitoring which should also be implemented in this ACAB.

Keywords: building, resistance of enclosing structures, thermal imaging, thermal load, engineering systems.

Постановка проблеми. Одним з напрямків, який є вкрай важливим для вирішення проблем енерго- та ресурсозбереження на об'єктах ЖКГ, є комплексне енергетичне обстеження (енергоаудит) будинку з наступною реалізацією розроблених енергозберігаючих заходів [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попередніми дослідниками такими як Ладенер Х., Фаренюк Г.Г., Мхитарян Н.М., Nolan T., Geurts С. були визначені вирази які описують опір конструкцій, але наочно не показано, як проводити тепловізійне обстеження і де знаходити проблемні місця в будівлі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі попередніх досліджень потрібно оптимізувати роботу по дослідженню однотипних багатоповерхових будівель.

Мета статті. Мета роботи полягає в тому, щоб наочно показати (продемонструвати) проблемні типові місця будівлі та розрахувати стандартний пакет для термомодернізації.

Виклад основного матеріалу. Рівень ефективності системи теплоспоживання будівлі залежить значною мірою від суперечностей між потребою забезпечення теплового комфорту приміщень та можливостями системи опалення включно із вузлом вводу тепла. І збалансованість системи теплоспоживання (надходження – витрати) можлива за умови вирішення вказаних суперечностей, зокрема точна відповідність енергопостачання і енерговикористання.

Дана робота надає результати енергетичного обстеження (енергоаудита) багатоповерхового (14-16) житлового будинку в м. Києві за такими

архітектурно-будівельними та інженерними характеристиками:

рік будівництва	1988
серія типового проекту	АППС (тип К-134)
об'єм за зовнішнім виміром, м куб.	107001
опалювальна площа, м кв.	28567,7
система теплопостачання	централізована
теплові пункти (будинкові), шт.	2
спосіб підключення до теплової мережі	залежне з елеваторним вузлом
система опалення	однотрубна

Форма та способи обстеження: вивчення технічної та фінансово-статистичної документації, візуальні спостереження, опитування, проведення термометричних та температурних вимірювань огорожувальних конструкцій та параметрів енергоносіїв, вимірювання геометричних характеристик, фотосесія, тепловізійне обстеження тощо.

Визначений передпроектний енергетичний стан об'єкта дослідження; проведений аналіз ефективності використання енергоносіїв; рекомендовані економічно обґрунтовані заходи з енергозбереження з використанням загальноприйнятих індикаторів рівня енергоспоживання до та після виконання заходів, а також за результатами перелічених дій визначені показники економії енергії після впровадження енергоефективних заходів.

Для загальної характеристики споживання теплової енергії будинком на рис. 1 надано питоме теплоспоживання за два роки у порівнянні з базовим та нормативним рівнями.

Базовий рівень визначений за технічними умовами на підключення не відповідає (і суттєво) фактично споживаному теплу (по теплотічильнику), що свідчить про недопостачання тепла з боку теплопостачальної організації. З іншого боку, нормативний рівень (чинна нормативна база) вказує на незадовільний стан теплозахисної оболонки будівлі і потенціал термо модернізації.

Важливим для оцінки тепловтрат є виконання тепловізійного обстеження зовнішньої оболонки будівлі для визначення енергозберігаючих заходів. Основні результати тепловізійного обстеження є такими.

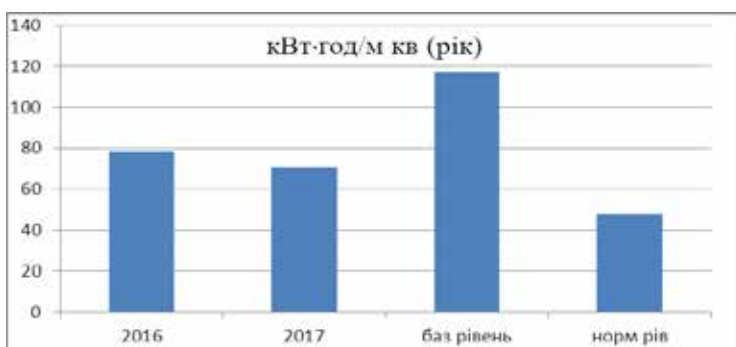

Рис. 1. Рівень питомого теплоспоживання в 2016-2017 роках

Дослідження «латочного» утеплення

Використання тепловізора при теплоенергетичному обстеженні наочна демонстрація в кольоровій палітрі розподілу температур, демонстрація холодних місць з інтенсивним охолодженням та намоканням, або зон з підвищенням температури – витоків теплоти [3]. Але тепловізійна зйомка може дати зовсім суперечливі результати, як приклад: вимірювання відбувались при схожих температурних та погодних умовах без додаткових зовнішніх теплових впливів (зйомка проводилась в похмуру погоду та нічний час). На рисунку 2 утеплення має більшу на 4°C температуру відносно іншого фасаду будівлі, а відповідно має більші тепловтрати.

Для аналізу обов'язково слід розглянути погоду за минулі дні – за якими 30.01 було потепління до +5°C і пройшов інтенсивний дощ, який йшов майже добу. Крім цього, вітер не сприяв висиханню північної сторони, а нічне похолодання та боковий і північний вітер знизили температуру бетонного фасаду майже до -2,0°C, покриття плиткою має на 1°...2° більшу температуру. А ізольована поверхня зберігала попередній тепловий режим (теплова ізоляція із пінополістиролу та базальтової вати мають значну інерційність та водонепроникність після зовнішнього покриття) і не встигла охолонути.

На наступній термограмі (рисунок 3, вимірювання через 19 днів) температура залишалась без змін на рівні +2,0...-2,0°C та стіна набула дійсної температури, де ізольована стіна – мала температуру оточуючого середовища, а неізольовані стіни фасаду вищу температуру на 3...4°C. На графіках (рисунок 3) прорахована конструкція стіни будівлі з сухою стіною та можливим зволоженням, а також утеплення 5 см та 10 см шаром теплової ізоляції та показано розподіл температури по перерізу стіни за умов температури в приміщенні +20°C та -2,5 температури на вулиці. За якими можливо зробити наступні висновки:

1. Температура на поверхні фасадів та температура повітря повинні бути майже однаковими, ця невелика розбіжність складає 0,5 К за сучасними вимогами згідно ДСТУ Б В.2.6-189:2013.

2. При поверхневому зволоженні – проникнення до 10 см (100 мм), теплові втрати значно збільшуються 35-39 Вт/м². Але в подальшому сприяють руйнації поверхні фасаду – відшаруванню плитки, утворення макрощелин, оголення та ржавіння арматури.

3. Існуючі зовнішні (неізольовані) несучі стіни будівлі (рисунок 3) неспроможні забезпечити комфортну температуру в приміщенні при температурі на зовні 0...-2,5°C.

4. Утеплення 5 см шаром теплової ізоляції збільшує температуру поверхні внутрішньої стіни до 17,7 – майже до 18°C.

5. Краще розглядати 10-ти сантиметровий шар теплової ізоляції при температурі назовні -2,5°C, при цьому часткове зволоження не сильно вплине на теплові втрати. Тому класти теплову ізоляцію на мокру поверхню заборонено.

6. В дійсності, щоб забезпечити комфортні умови в приміщенні за умов мінімальної розрахункової температури – 22,0°C за ДСТУ Б В.2.6-189:2013, ДСТУ.2.6-31:2016) проведено розрахунки для шару базальтової ізоляції. Щоб забезпечити нормативне

значення $3,3 \text{ (м}^2 \cdot \text{К)/Вт}$ необхідна базальтова теплова ізоляція з товщиною не менше 215 мм.

Комфортна температура в приміщенні визначається температурою внутрішньої поверхні зовнішніх стін, вікон, стелі та підлоги і, яка повинна бути не нижче $+18,0^\circ\text{C}$. Температура стіни всередині приміщення для неізольованої зовнішньої стіни складає 15°C при температурі назовні $-2,5^\circ\text{C}$.

На рисунку 4 а представлені начотний контрастний розподіл температури утеплених конструкцій будинку, перепад складає майже 7°C . Слід зазначити якісне майже рівномірне покриття утеплювачем, хоча при доброму розгляді відокремлюються з'єднувальні шви та дюбельне кріплення (зубчастий розподіл перепадом в $0,5^\circ\text{C}$).

До вад покриття слід віднести на рисунку 4 б шви під тепловою ізоляцією, які мають явне температурне збільшення, навіть більше за температуру непокритого фасаду. Візуально дані шви не мають відривання та відшарувань, але значні перепади температур можуть сприяти для «латочного» утеплення такому відставанню, тому як утворюють значні температурні перепади, так звані температурні містки.

Цокольні напівпідвальні приміщення.

У напівпідвальних приміщеннях будинку проходять теплові комунікації системи гарячого водопостачання та зворотні трубопроводи системи опалення, а також два вузли обліку теплової енергії.

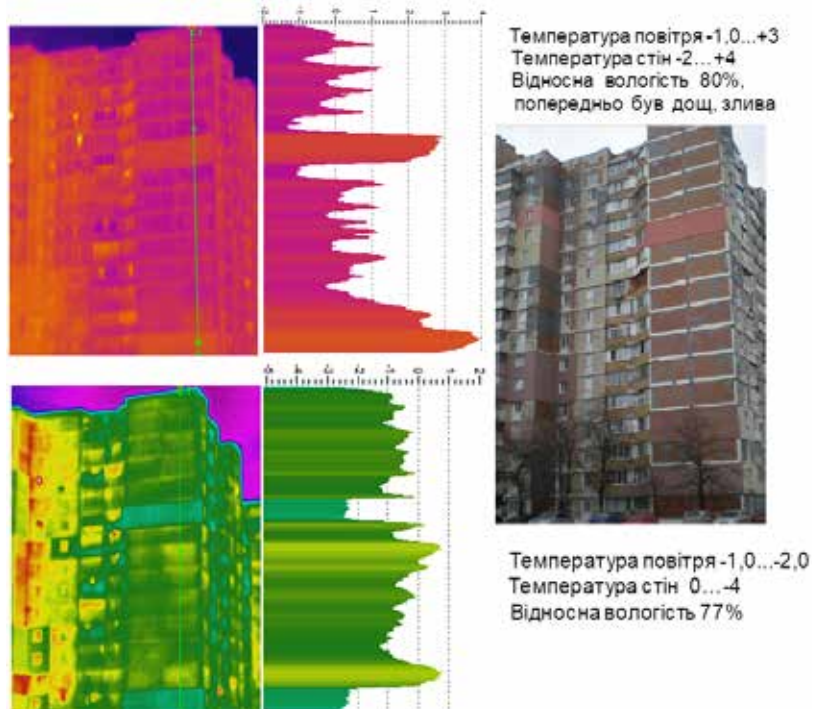

Рис. 2. Тепловізійна зйомка будинку

На термограмах видно значне температурне перевищення у порівнянні з основним фасадом, яке складає $4...7^\circ\text{C}$. (рис. 5).

Утеплення зовні фасад по периметру будівлі цокольного напівпідвального приміщення, з обов'язковим закладанням теплової ізоляції на глибину у ґрунті не менше глибин промерзання (рис. 6), з обов'язковим створенням відмостку для

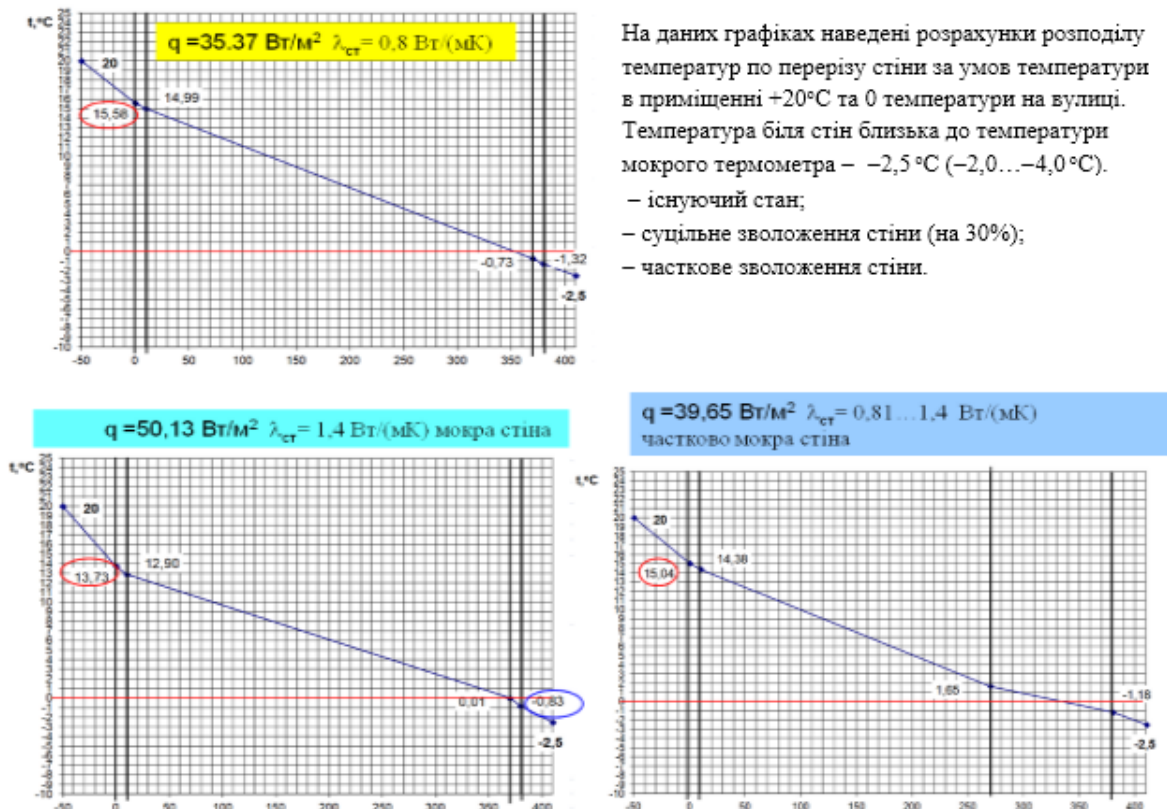

Рис. 3. Розподіл температур по перерізу стіни

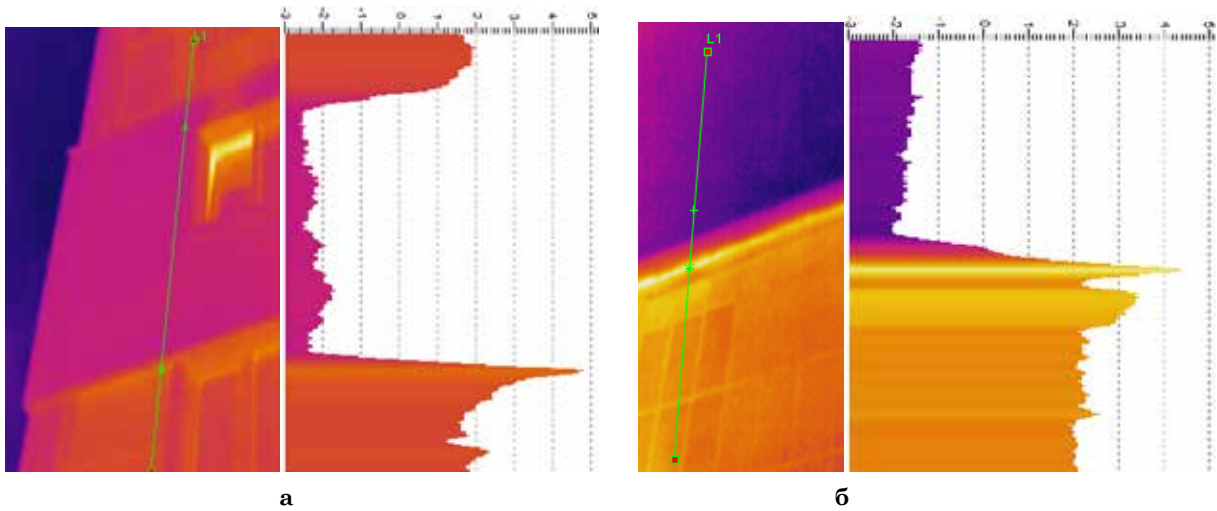

Рис. 4. Розподіл температур часткового утеплення квартир та утеплення даху

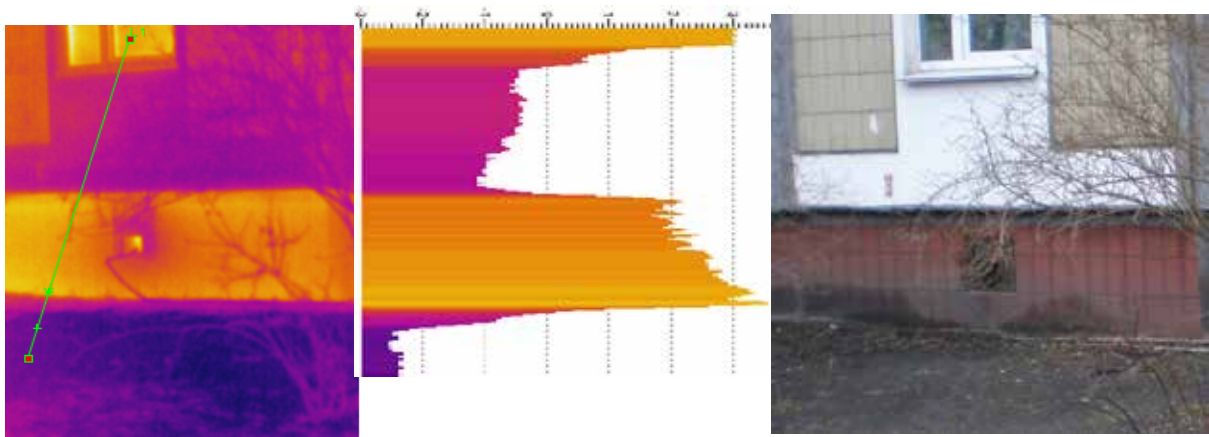

Рис. 5. Тепловізійна зйомка цокольного поверху

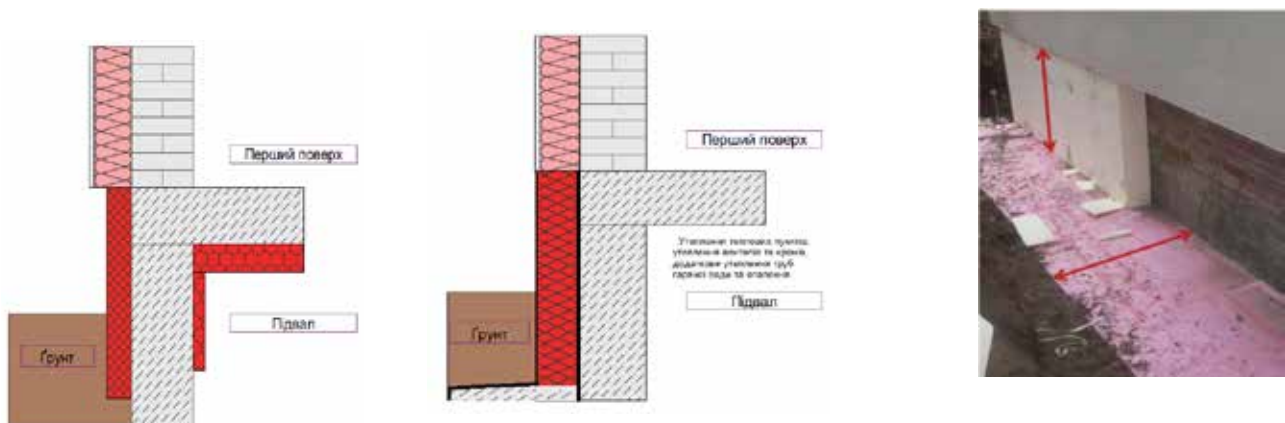

Рис. 6. Приклади утеплення напівпідвального приміщення

уникнення намочання полу підвального приміщення та фундаменту.

Система опалення та теплові пункти

Система опалення (СО) будинку побудована по однотрубній схемі з верхньою роздачею теплоносія (на технічному поверсі) [4]. Недоліками існуючої СО, які призводять до її неякісної роботи є: застосування опускних труб діаметром 1/2 дюйма, що свідчить або про проектну помилку, або будівельно-монтажну; розбалансованість гідравлічна

і тепла внаслідок неконтрольованого втручання в конструкцію системи (зміна типу радіаторів та кількості секцій в них, забрудненість проточної частини приладів, «модернізація» внутрішньої квартирної система роздачі теплоносія); відсутність сучасних компонентів, які необхідні для стабільної та ефективної роботи СО (балансувальні клапани і т.п.); теплоізоляція подавальних стояків (знизу наверх) і роздаточних (на горіщі) трубопроводів виконана не в повній мірі.

За вказаних обставин наслідки є такими: зниження рівня теплового комфорту в квартирах від верхнього поверху до нижнього; «перетопи» в квартирах верхнього поверху і «недотопи» в квартирах нижніх поверхів; фінансова «несправедливість» в оплаті за опалення – мешканці в квартирах нижніх поверхів при однаковій квадратурі за менший тепловий комфорт платять стільки ж скільки платять мешканці «нагорі».

Індивідуальні теплові пункти (вводи 1 і 2) будинку мають залежну схему приєднання до теплотережі від ЦТП розміщеного неподалік.

Основним конструктивним елементом є струменевий насос (елеватор), за допомогою якого теплоносії подачі зміщується із зворотним теплоносієм. Дана схема приєднання СО будинку до теплотережі була розповсюджена і типовою в забудовах минулого століття і на теперішній час вважається застарілою (морально і фізично) внаслідок відсутності елементів автоматичного регулювання теплового навантаження (погодозалежний контролер, автоматичний регулятор витрати з електроприводом і т.д.); відсутності можливості регулювання коефіцієнта змішування елеватора, а відтак і температури подачі теплоносія в будинкову СО; відсутності насосного блоку (частотно-регульованого) разом з блоком управління насосами.

Незважаючи на виконану модернізацію теплових пунктів (вузол обліку теплової енергії, регулятор тиску) їм потрібна суттєва реконструкція, яка дозволить оптимізувати теплоспоживання разом із забезпеченням необхідних параметрів мікроклімату житлових приміщень.

Запропонована модернізація теплопункту з елементами автоматизації і сучасними схемними рішеннями стосовно вузла змішування дають можливість при їх реалізації зменшити витрату теплової енергії на опалення щонайменше на 20%.

Ефективність приладового обліку та рівень теплоспоживання безпосередньо залежить від системи автоматичного регулювання (САР) теплопостачання. Для автоматизації теплового пункту пропонується використовувати наступні варіанти:

1. Залежна система опалення з запірною-регулюючим клапаном і циркуляційним насосом.

2. Залежна система опалення з регулюючим гідроелеватором.

Крім лічильника теплової енергії тепловий вузол з САР обладнаний регулюючим клапаном, циркуляційними насосами і контролером для ре-

гулювання температури в системі опалення, на якій підключені контрольні датчики температури зовнішнього повітря і температури теплоносія. Регулювання здійснюється шляхом зміни коефіцієнта змішування за допомогою клапана з електроприводом встановленого на подаючому трубопроводі. Регулюючий клапан приймає сигнали від контролера на відкриття або закриття. При підвищенні температури зовнішнього повітря регулюючий клапан відпрацьовує на прикриття засувки і витрата теплоносія з теплотережі зменшується, що призводить до скорочення теплоспоживання будівлі. При похолоданні відбувається зворотний процес. Циркуляційні насоси підтримують необхідну витрату у внутрішньому, контурі системи опалення навіть при повному закритті регулюючого клапана. Контролер здійснює управління процесом і підтримує температуру в системі опалення після вузла змішування відповідно до температури зовнішнього повітря яка задана температурним графіком. Налаштування температурного графіка і коефіцієнтів регулювання здійснюється індивідуально для кожного об'єкта теплопостачання. Оптиміальне налаштування системи автоматичного регулювання дозволяє отримати найкращий ефект і забезпечити комфортний для мешканців тепловий режим при максимальному енергозбереженні.

Висновки і пропозиції. Для досягнення економії енергоресурсів був розрахований пакет заходів з термомодернізації будівлі. А саме утеплення зовнішніх стін, заміна старих дерев'яних вікон, утеплення даху та підлоги, а також модернізація теплопункту. Сумарна середня вартість даних заходів близько 20 млн. грн. Середній термін окупності всіх заходів разом складає близько 5 років. Але враховуючи те що в нашій державі залучаються кошти на реалізацію таких заходів по програмі наприклад 70/30 ця сума стає реальною для ОСББ в цілому використовуючи різні проекти по залученню інвестиційних коштів.

Результативність термомодернізації може бути забезпечена лише при використанні сучасних екобезпечних матеріалів з необхідним рівнем теплофізичних характеристик. Для підтримання досягнутого внаслідок впровадження енергозберігаючих заходів рівня енергоефективності під час послідувочої експлуатації має бути забезпечений контроль та керування енергоспоживанням (система енергомоніторингу).

Список літератури:

1. Габриель И., Ладенер Х. Реконструкция зданий по стандартам энергоэффективного дома. Санкт-Петербург : «БХВ-Петербург», 2011. 470 с.
2. Мхитарян Н.М. Энергозберігаючі технології в житловому та цивільному будівництві. Київ : Наукова думка, 2000. 400 с.
3. ДСТУ-Н В В.1.1-27:2010. Будівельна кліматологія. Київ, 2011. 142 с.
4. ДСТУ-Н В А.2.2-13:2015. Енергетична ефективність будівель. Настанова з проведення енергетичної оцінки будівель. Київ, 2015. 25 с.

References:

1. Habryel Y., Ladener Kh. (2011). Rekonstruktsiya zdanyi po standartam enerhoeffektyvnoho doma [Reconstruction of buildings according to the standards of an energy efficient house]. Sankt-Peterburh : «BKHV-Peterburh», 470 p.
2. Mkhitarian N.M. (2000). Enerhozberihaiuchi tekhnologii v zhytlovomu ta tsyvilnomu budivnytstvi [Energy-saving technologies in residential and civil engineering]. Kyiv : Naukova dumka, 400 p.
3. DSTU-N B V.1.1-27:2010 (2011). Budivselna klimatolohiia [Construction Climatology]. Kyiv, 142 p.
4. DSTU-N B A.2.2-13:2015 (2015). Enerhetychna efektyvnist budivel. Nastanova z provedennia enerhetychnoi otsinky budivel [Energy efficiency of buildings. Guide of the energy assessment of buildings]. Kyiv, 25 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-59>

УДК 681.518:662.248:004.89

Мельник В.Д., Шекета В.І.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ІНТЕЛІМЕДІЙНІ ЗАСОБИ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В НАФТОГАЗОВІЙ СПРАВІ

Анотація. Здійснено аналіз існуючого мультимедійного програмного забезпечення. Описано суть розробки інтелектуальної системи представлення знань в формі мультимедійного контенту. Запропоновано опис структури бази знань для прототипу інтелімедійної інформаційної системи. Описано процес проектування мультимедійного інтерфейсу в системі інтелімедійного класу. Описано джерела даних та знань про технологічне обладнання й процес буріння в цілому, що дозволило структурувати та виділити кожен з елементів бурового обладнання та побудувати відповідну систему маркерів. Здійснено тестування інтелімедійної системи підтримки прийняття рішень в процесі буріння свердловин. Представлено результати випробувань мультимедійної та не мультимедійної версій створеної інтелімедійної системи в режимі інтелектуального тьютора-тренажера.

Ключові слова: інтелімедійна інтелектуальна система, мультимедійний контент, підтримка прийняття рішень, бази знань, правила.

Melnyk Vitalii, Sheketa Vasyl

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

INTELMEDIA METHODS FOR DECISION MAKING SUPPORT IN PETROLEUM ENGINEERING

Summary. The analysis of existing multimedia software is performed. The main software packages, their strengths and weaknesses, and interaction with other software are considered. The variants of intelligible system development are characterized. It was determined that the shells of expert systems of the type "Esta/Stress" are optimal shells for creation of intelligible system. According to certain characteristics, the desired capabilities and functions for the prototype system are analysed. The analysis of existing shells of expert systems is carried out and the advantages and disadvantages of each of the shells are identified. The essence of developing the intelligible knowledge representation system in the form of multimedia content was described. Its usefulness in the process of functioning was indicated and the main purpose of the creation was defined. The expediency of developing the intelligible expert system is determined. The features of the subject area and its conformity with the set requirements are revealed. The description of the knowledge base structure for the prototype of the intelligible information system is proposed. The types of actual information and rules for the development of the effective intelligible information system are determined. The main means of development of the intelimedia information system is also defined and the process of its functioning is described. The process of the multimedia interface designing in the system of the intelimedia class is described. It is determined how to represent data in such a system effectively and practically. The sources of data and knowledge about technological equipment and the process of drilling as a whole are described, which allowed to structure and allocate each of the elements of the drilling equipment and build the appropriate marker system. The examples of functioning and the process of work and use of the intelimedia system as a means of decision making support in the process of drilling are described. The basic functions of the intelimedia system are outlined and the way of its realization is explained. The process of integration of the expert system and the multimedia interface is analysed. The problems that arose when testing a prototype were described. The causes and ways of solving emerged problems are determined. The approval of the system was carried out. The subjects of testing by two versions of the knowledge-based system (with multimedia and regular interface) were evaluated. The analysis of the results for estimating each version of the system was carried out. The results of the tests of multimedia and non-multimedia versions of the created intelimedia system in the mode of the intelligible tutor simulator are presented. The comparison of multimedia and non-multimedia versions of the system is based on the inputs, which, uniquely, determined the benefits of the multimedia version of the system.

Keywords: intelimedia intelligent system, multimedia content, decision support, knowledge base, rules.

Постановка проблеми. Прототип системи був розроблений і реалізований для більш детального вивчення проблеми, пов'язаної зі створенням інтелектуальної системи з мультимедійним контентом. Визначено проблемну область – розробка інтелектуальної системи представлення знань в формі мультимедійного контенту. Заснована на знаннях інтелектуальна система представлення знань в формі мультимедійного контенту має відображати основні складові вибраного технологічного процесу таким чином, щоб суб'єкт навчання, який реалізує свої знання на осно-

ві запропонованого рішення, міг отримати пояснення та додатковий навчальний контент, який його цікавить, в контексті логічного висновку відповідно до поставленої задачі. Відповівши на кілька запитань та здійснивши певну кількість хибних відповідей, суб'єкт навчання отримує можливість повторного закріплення матеріалу суто з визначеної проблеми, а також можливість текстового та мультимедійного супроводу. Розробка цього прототипу пропонує засоби для визначення питань, пов'язаних з інтеграцією мультимедійного контенту та можливостей експертних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Базовим елементом при формуванні експертної навчальної системи слід вважати специфіку представлення експертних даних в контексті аналізованого мультимедійного представлення на базі спеціалізованого програмного та апаратного рішення [1; 2; 3].

Особливістю якісного мультимедійного представлення слід вважати, в першу чергу, мультимедійні дані, що ґрунтуються на експертних знаннях, та необхідність проєктованого технічного забезпечення для ефективної інтеграції інтелектуальних даних у навчальну експертну систему. Також, особливістю мультимедійного представлення є важливість інтеграції анімаційних елементів та графічних представлень у конкретний навчальний процес.

Як вказано в дослідження процес здійснення розробки експертної системи слід вважати не простим завданням. Мета дослідження полягає у конкретизації проблеми: як поєднати робочі середовища – експертну систему та мультимедіа. Сам процес дослідження буде більш ефективним при створенні інтелектуальної системи, що використовує представлення знань в формі мультимедійного контенту для отримання можливості звернення суб'єкта навчання до поточних актуальних питань самого навчального процесу [3].

Найпростішим варіантом рішення задачі розробки інтелектуальної системи, що використовує представлення знань в формі мультимедійного контенту є використання існуючої класичної оболонки експертної системи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, невирішеною проблемою є проєктування мультимедійного представлення, що відповідно потребує детального структурного аналізу. Це може бути досягнуто, наприклад, шляхом застосування інтелектуальних включень на основі мета-тегів у мультимедійний інтерфейс програмованого рішення. Також, слід передбачити обов'язковість інтеграції з іншими програмними реалізаціями.

Мета статті. Проблема цього дослідження полягає у розробці структури та реалізації прототипу інтелектуальної системи як версії інтелектуальної системи з мультимедійним інтерфейсом.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальна тьюторна система (ІТС) – це один з видів автоматизованих навчальних систем, що дозволяють реалізовувати напрямлений і налаштовуваний тьюторний процес на основі методів зворотного зв'язку із об'єктами навчання,

та з використанням методів експертних систем в інтелектуальному режимі під час виконання навчальних або технологічних задач. Пропонувана архітектура системи складається з 4-ох основних підсистем або модулів (блоків):

Інтерфейсний модуль надає об'єкту навчання доступ до ресурсів ІТС і підтримує окрему взаємодію користувачів та груп користувачів з ІТС. Розглядаються два основних підходи до реалізації інтерфейсу ІТС:

1. Класичний графічний інтерфейс GUI. Є найбільш поширеною реалізацією у випадку класичних ІМС, інтелектуальних ІМС та інтелектуальних ІМС на основі підходу представлення та задоволення обмежень.

2. Побудова віртуальної симуляції об'єктної динаміки предметної області.

Прикладами таких ефективних симуляцій предметних областей є випадки вивчення ходу технологічних процесів (наприклад в нафтогазовій промисловості).

Експертний модуль є результатом імплементації експертних та інтелектуальних методів підтримки доменної моделі знань та формалізації експертного досвіду як правило в формі системи правил або системи обмежень, що відображає онтологічну доменну модель предметної області з визначеною системою об'єктів, суб'єктів, правил, зв'язків між ними та обмежень накладених на дані зв'язки. Таким чином, реалізація ІТС може інтерпретуватись як вид експертної навчальної системи або оригінальної реалізації інтелектуальної системи на основі когнітивної моделі предметної області. Прикладом такої реалізації є діагностика та наступні коректуючі дії експерта у випадку нештатного функціонування технічної системи.

Модуль об'єкта навчання дозволяє вести та підтримувати поточну модель об'єкта навчання на основі його системного профілю, що складається з параметрів які описують поточний та підсумковий рівні засвоєння контенту навчального матеріалу, поточний та підсумковий рівень знань, умінь та навичок об'єкта навчання, описи та зразки ідеальної поведінки експерта предметної області. На основі моделі система може здійснювати зворотній зв'язок з об'єктом навчання, здійснювати керуючі впливи з метою усунення хибності, неповноти та неточності в знаннях.

Завдання **тьюторного модуля** полягає в генерації коректуючих впливів як частини механізму зворотного зв'язку. З точки зору об'єкта навчання коректуючі впливи є послідовностями навчальних інструкцій. Тьюторний модуль міс-

Рис. 1. Структурна схема інтелектуальної інтелектуальної системи

тять ідеальні моделі, що описують зразки оперування з об'єктами предметної області, виконані експертом-людиною. Такі представлення також називають тьюторною моделлю.

Ефективність роботи тьюторного модуля також залежить від того, наскільки він точно зможе знаходити невідповідності між шаблонами ідеальної поведінки експерта, що містяться в його базі знань та діями, знаннями, уміннями та навичками об'єкта навчання які формуються та проявляються при його роботі з навчальним контентом та при вирішенні навчальних завдань та навчальних проблем. Таким чином, загальна ефективність та функціональність ІТС безпосередньо залежатиме від ефективності та функціональності імплементації моделей об'єктів навчання, суб'єктів навчання, ідеальних моделей експертної поведінки, моделей знань, умінь та навичок.

Як показує досвід практичних реалізацій загальна ефективність ІТС визначається рівнем імплементації двигуна висновку (механізму інференції) на основі правил або на основі обмежень, що є основою інтелектуальності ІМІС на рівнях генерації зворотного зв'язку, генерації коректуючих навчальних інструкцій та на рівні інтеграції елементів баз даних ІТС, елементів баз знань ІТС, елементів сховищ даних ІТС в єдину повнофункціональну навчальну систему.

Основна перевага впровадження ІТС в навчальний процес полягає в можливості введення комп'ютерного аналогу експертної поведінки людей-тьюторів та створення інтелектуального, адаптивного, мережевого навчального середовища. Зокрема, при вивченні групами студентів технічних дисциплін (наприклад мов програмування), а також проведення технічних тренінгів для обслуговуючого персоналу автоматизованих технологічних процесів.

Користувачів ІТС класифікують згідно традиційного підходу, що використовується в автоматизованих системах навчання, а саме категорія викладачів і категорія об'єктів навчання (студентів). Їх специфікація наступна:

1. Автори курсу: наповнює ІТС знаннями предметної області формуючи тим саме навчальний матеріал, а також системні адміністратори та адміністратори контенту. До завдань авторів курсу відноситься також визначення навчальних стратегій, що дозволитимуть ефективно управління процесом навчання (тьюторингу), визначення тактичних та стратегічних цілей і підцілей функціонування ІТС у вигляді послідовності системних цілей, а також здійснення загальних налаштувань ІТС.

2. Об'єкти навчання поділяються на два основних типи згідно виду діяльності: навчальна діяльність для окремих студентів або груп студентів і управління технологічними процесами. Незалежно від видів навчальних об'єктів робота системи складається з множини сеансів. Перебіг кожного сеансу включає такі обов'язкові етапи: ідентифікація поточного стану процесу (навчального або технологічного); виконання послідовності операцій релевантних до поточного стану, що у випадку ІТС на основі обмежень полягатиме в генерації множин релевантних, задоволених та порушених обмежень відповідно до стану проблеми. Особливість інтелектуальності системи на основі обмежень полягає в тому, що аналіз результатів дій об'єктів навчання які контролюються на основі відповідних множин обмежень дозволяють адаптивно вибирати наступні поточні стани навчальних чи технологічних проблем. Завершення кожного сеансу полягає в перевірці досягнення задоволення поточної цілі або підцілі. У випадку задоволення цілі об'єкт навчання отримує системне повідомлення про успішність задоволення поточного стану поточної проблеми і відповідний запис вноситься в його профіль. Якщо ціль не задоволена, то об'єкт навчання одержує візуалізацію ієрархії обмежень з індикацією порушених обмежень.

Інтелектуальність системи імплементується на багатьох рівнях, а саме:

Рівень 1. Контроль та супровід об'єктів навчання при роботі з системою та визначення доступу до ієрархії навчальних проблем.

Рівень 2. Початкова реєстрація та наступна ідентифікація об'єктів навчання на основі системи профілів, розпізнавання відповідного профілю системою та інтелектуальне адаптивне поводження системи з кожним окремим об'єктом, присвоєння об'єктам ієрархії цілей та підцілей.

Рівень 3. Контроль процесу навчання об'єкта згідно активованих стратегій, підтримка процесу прийняття рішень на основі контролю задоволення множини цілей та підцілей, генерація зворотного зв'язку та ієрархічно впорядкованих рекомендацій системи у вигляді експертних порад.

Завдання ІТС полягають в реалізації теорії навчання через виконання навчальних завдань, що базується на використанні методів штучного інтелекту, зокрема експертних систем для симуляції діяльності тьютора-людини на основі концепції представлення та задоволення обмежень.

Висновки і пропозиції. В представлено-му дослідженні розглянуто проблему розробки інтелектуальної системи підтримки прийняття рішень на основі представлення знань в формі

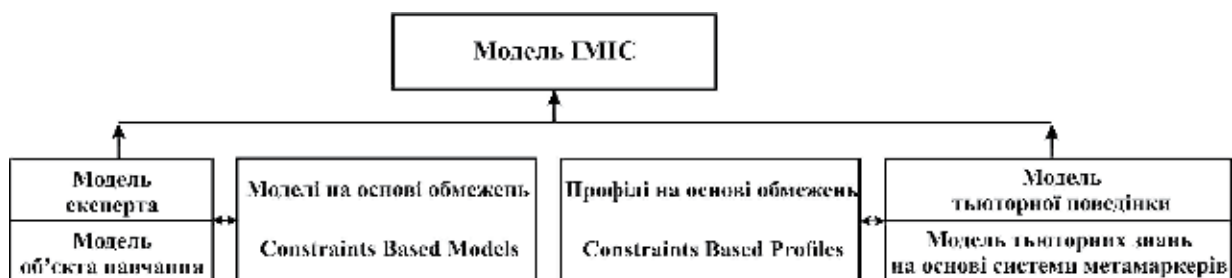

Рис. 2. Структурна схема моделей модулів ІМІС

мультимедійного контенту. Запропоновано опис структури бази знань для прототипу інтелімедійної інформаційної системи, а також структурізовано джерела даних та знань про технологічне обладнання та процес буріння в цілому, що дозволило виділити кожен з елементів бурового обладнання та побудувати відповідну систему мар-

керів як основу для функціонування процедур підтримки прийняття рішень. Виконано інтеграцію типової експертної системи та мультимедійного інтерфейсу, представлено результати випробувань мультимедійної та не мультимедійної версій створеної інтелімедійної системи в режимі інтелектуального тьютора-тренажера.

Список літератури:

1. Вовк Р.Б., Шекета В.І., Мельник В.Д. Система інтелектуальної підтримки прийняття рішень при контролі технологічних параметрів. *Методи та прилади контролю якості*. 2012. № 2. С. 119–129.
2. Вовк Р.Б., Мельник В.Д., Гобир Л.М. Подання та оброблення технологічних знань про процес буріння на основі обмежень. *Науковий вісник ІФНТУНГ*. 2013. № 1(34). С. 73–81.
3. Шекета В.І., Демчина М.М., Мельник В.Д. Імплементация інтелектуальної стратегії прийняття рішень у процесі буріння. *Нафтогазова енергетика*. 2013. № 2(20). С. 38–50.

References:

1. Vovk R.B., Sheketa V.I., Melnyk V.D. (2012). Systema intelektualnoyi pidtrymky pryynyattya rishen pry kontroli tekhnolohichnykh parametriv [The system of intelligible decision making support at the control of technological parameters]. *Methods and devices of quality control*, no. 2, pp. 119–129.
2. Vovk R.B., Melnyk V.D., Hoby L.M. (2013). Podannya ta obroblyannya tekhnolohichnykh znan pro protses burinnya na osnovi obmezhen [Submission and processing of technological knowledges about the process of drilling based on constraints]. *Scientific bulletin of IFSNUOG*, no. 1(34), pp. 73–81.
3. Sheketa V.I., Demchyna M.M., Melnyk V.D. (2013). Implementatsiya intelektualnoyi stratehiyi pryynyattya rishen u protsesi burinnya [Implementation of intelligible decision-making strategy in the process of drilling]. *Oil and gas power engineering*, no. 2(20), pp. 38–50.

OPTIMIZATION OF MEANS OF DISTRIBUTED GENERATION IN THE STRUCTURE OF LOCAL ELECTROTECHNICAL COMPLEXES

Summary. The problem of optimization of distributed generation parameters at the stage of design of the power supply system (PSS) for heterogeneous problems of different degree of complexity and multiplicity of the set goals is considered. The technique of parametric optimization of PSS with DG, which lies in the definition of physically substantiated characteristics of power units and consists of three stages: formation of initial data; determination of the maximum power of a power unit; direct selection (optimization), is developed. The proposed formation of initial parametric base, as well as the use of flexible criteria for options selection allows dynamic adjustment of the task and application both for the design of objects under construction and for the modernization of existing systems.

Keywords: distributed generation, model, optimization, electric load diagrams, power unit.

Самойлик О.В., Курбака Г.В.

Черкаський державний технологічний університет

ОПТИМІЗАЦІЯ ЗАСОБІВ РОЗПОДІЛЕНОЇ ГЕНЕРАЦІЇ У СКЛАДІ ЛОКАЛЬНИХ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИХ КОМПЛЕКСІВ

Анотація. Впровадження розподільної генерації (РГ) на стороні споживачів електроенергії у складі електротехнічного комплексу (ЕТК) має ряд позитивних ефектів, але для досягнення максимальних показників ефективності підключення локального джерела живлення потрібне рішення комплексної оптимізаційної задачі, що враховує як установлювальні параметри енергоблоків (вихідні дані), так і цільові показники і обмеження системи електропостачання (СЕП). Аналіз науко-технічних джерел показав, що більшість сучасних досліджень пов'язані з оптимізацією таких параметрів РГ, як: довгострокове планування розвитку; зменшення втрат при передачі і розподілі електроенергії шляхом раціональної локалізації; раціональне планування розміщення генерації у вузлах енергосистеми; підвищення стійкості, збереження і поліпшення параметрів якості електроенергії. Такий підхід застосовується, як правило, при розгляді оптимізації з точки зору зовнішніх розподільних мережних компаній. Разом з тим, практично відсутній науково обґрунтований підхід до визначення фізично обґрунтованих характеристик енергоблоків у складі електротехнічного комплексу з розподіленою генерацією. У статті розглянуто проблему оптимізації параметрів розподіленої генерації на етапі проектування системи електропостачання для неоднорідних задач різного ступеня складності і комплексності поставлених цілей. Розроблено методику параметричної оптимізації СЕП з РГ, яка полягає у визначенні фізично обґрунтованих характеристик енергоблоків і складається з трьох етапів: формування вихідних даних; визначення граничних потужностей енергоблоку; безпосередній відбір (оптимізація). Запропоноване формування вихідної параметричної бази, а також використання гнучких критеріїв підбору варіантів допускає динамічне настроювання завдання і застосування як для проектування об'єктів, що будуються, так і для модернізації існуючих систем. На основі залежностей, що характеризують вплив параметрів і структури електротехнічних комплексів з розподіленими джерелами енергії на показники режиму роботи розподільної мережі, представлена цільова функція оптимізації цих параметрів і структури.

Ключові слова: розподілена генерація, модель, оптимізація, графіки електричних навантажень, енергоблок.

Introduction. Implementation of distributed generation (DG) on the side of power consumers in electrotechnical complex (ETC) has a number of positive effects described earlier, for example, in works [1–4]. In order to achieve the maximum indices of the efficiency of connecting a local power source, a solution of complex optimization task, which takes into account both the adjusting parameters of the power unit (initial data) and the targets and limits of the power supply system (PSS), is required.

Analysis of recent researches and publications. The problem of the study of DG and PSS mutual influence is considered in a number of scientific works. The authors [1] have proposed measures to prevent possible negative effect on the modes of power networks of DG means placed in them. In [2], the method of formation of a prospective plan for the development of power networks with a step-by-step definition of optimal places of DG connection

is proposed. In [3], the rise of DG efficiency due to the use of storage batteries is considered. In [4], the peculiarities of the use of cogeneration units, the placement and application strategy of which should be solved taking into account the possibility of efficient use of both thermal and electric power simultaneously, as distributed generation sources are studied. As the criteria for the optimal choice of independent generating units, cost and reliability indices are taken. For parallel operation with power system, the advantages of DG use for compensation of peak loads in terms of economic efficiency and increase of installation readiness coefficient are considered. The comparison of options for independent power supply and parallel DG operation with the network has shown the advantage of the second option in terms of payback: the application of such a concept can improve PSS reliability with less investment and early recouplement, while the above

facts also have a positive effect on operating costs, including smaller wear and tear of equipment.

Previously unsettled problem constituent. The analysis of works [1–4] has shown that most studies are related to the optimization of the following DG parameters: long-term development planning; reduction of losses in the transmission and distribution of electric power through rational localization; rational planning of the location of generation in power system nodes; increase of stability, preservation and improvement of parameters of electric power quality. Such approach is used, as a rule, when considering optimization from the point of view of external distributive network companies.

At the same time, there is no scientifically grounded approach to the definition of physically substantiated characteristics of power units in electrotechnical complex with distributed generation.

In future, we will be guided by the concept of "internal" approach to DG implementation in consumer power economy. Thus, the processes and parameters that are observed in the system of internal power supply to consumers will be a starting point for constructing the decision principles.

The aim of the article. To develop a technique of parametric optimization of means of distributed generation in the structure of local electrotechnical complexes.

Results. The main task of developing algorithms for DG parameters optimization at the stage of system design consists in the possibility of its practical implementation for heterogeneous problems of different degree of complexity and multiplicity of the set goals. In this regard, it is proposed to structure the technique in stages, each of which can be adapted to the conditions of a specific task.

When constructing the technique, we divide the solution algorithm into three stages: formation of initial data; determination of the maximum power of a power unit; direct selection (optimization).

The first stage is aimed at collecting primary information about the object of research and technological capabilities of the task, thus, it forms the pre-project stage of the work. Then an immediate solution of the problem, intentionally divided into three successive stages, occurs. Considering DG optimization as a complex process, it is advisable to allocate algorithms for structural and parametric optimization in separate stages.

Parametric optimization is to determine nominal parameters of system elements. The purpose of parametric optimization in our task will consist in the determination of physically substantiated characteristics of power units, which is related to solving the tasks of the possibility and feasibility of the planned options implementation. Structural optimization is directed, on the one hand, to the choice of the optimal topology and mode of systems operation, on the other – to the achievement of the maximum technical and economic effect.

Next, we describe the optimization algorithm in stages.

Stage I – Formation of primary initial data. The first step is to record the initial database for optimization of power unit and load parameters. From a mathematical point of view, matrices are a convenient form of writing for further solution. On the basis of initial data processing, design performanc-

es, which are further used at the following stages (both for conditional selection and for calculation of optimization criteria), are calculated.

I-I Arrays of load parameters are determined by consumer power consumption in the maximum and minimum state (for example, for operation days) and in general are written as follows:

$$MP_{\min/\max} = \begin{bmatrix} P_1 & \dots & P_t \\ Q_1 & \dots & Q_t \\ S_1 & \dots & S_t \\ \cos \varphi_1 & \dots & \cos \varphi_t \end{bmatrix}, \quad (1)$$

where t – a number of averaging periods.

Each column of the matrix displays the parameters of power supply modes during the averaging period, thus consumer load diagrams are described. On the basis of further calculation of graph characteristics, an MC matrix, in the rows of which the results in the form of coefficients and quantities characterizing the graphs of active and reactive loading P, Q are recorded, is formed.

$$MC_{\min/\max} = \begin{bmatrix} K_{\max.P} & K_{f.d.P} & K_{c.d.P} & P_{RMC.P} & \dots \\ K_{\max.Q} & K_{f.d.Q} & K_{c.d.Q} & P_{RMC.Q} & \dots \end{bmatrix}, \quad (2)$$

where $K_{\max.P}$ ($K_{\max.Q}$) – factor of active (reactive) maximum load;

$K_{f.d.P}$ ($K_{f.d.Q}$) – factor of the form of active (reactive) load diagram;

$K_{c.d.P}$ ($K_{c.d.Q}$) – factor of the completion of active (reactive) load diagram;

$P_{RMC.P}$ ($P_{RMC.Q}$) – RMS power of active (reactive) load.

I-II The array of generation parameters is a matrix similar to MP, but the columns of the matrix characterize the initial parameters of units

$$RG = \begin{bmatrix} P_{RG1} & \dots & P_{RGn} \\ Q_{RG1} & \dots & Q_{RGn} \\ S_{RG1} & \dots & S_{RGn} \\ \cos \varphi_{RG1} & \dots & \cos \varphi_{RGn} \end{bmatrix}. \quad (3)$$

Thus, RG matrix is a complete basis of units considered in the task. When considering several manufacturers or types of units, it is possible to divide the base into subarrays, which does not preclude the integration at subsequent stages for the convenience of solving global and local tasks.

Stage II – Determination of the maximum power of a power unit. The main task of this action is to set the limits of choice that determine the minimum and maximum power of the unit. The minimum power is the lower limit of produced power, the power of a single unit. The maximum power determines the fulfillment of requirements for the necessary and sufficient provision of the object's calculated load. The determination of the maximum capacities of the power unit depends on the purpose of optimization and the planned profile of power supply operation: parallel or isolated work; full or partial compensation of external consumption. For tasks with full compensation, the minimum level of produced power is determined by the minimum values of load diagram

$$P_{\Sigma DG \min} = \frac{P_{MP \min}}{f_c}, \quad (4)$$

where $P_{MP \min}$ – the minimum power value chosen from the MP_{\max} array;

$f_c \approx 0,7 \div 0,8$ – corrective factor that is conditionally a stock factor and is taken in accordance with the maximum value of the efficiency for a single unit.

To ensure consumer assumed loads, necessary and sufficient limits of the power unit are determined by the following system:

$$\begin{cases} P_{\Sigma DG \max} \geq \frac{P_{MP \max}}{f_c} \\ P_{\Sigma DG \max} \leq \frac{P_{MP \max}}{f_c f_s} \end{cases}, \quad (5)$$

where $P_{MP \max}$ – the maximum power value, selected from the MP_{\max} array;

f_s – stock factor adopted in accordance with the values given in [4], taking into account the number of aggregates available by the requirements of technological reserve.

It is practically impossible to form consumers load diagram unchanged in time. At the same time, due to coordinated use of external power sources and DG means, it is possible to achieve a certain increase in the uniformity of load diagrams generated in power networks. In this case, the degree of uniformity will be characterized by the form factor of the corresponding load diagram. Theoretically, it is possible to implement such a policy by applying differentiated tariffs for electricity, for example, in the same way as the payment for the consumed reactive power for consumers, involved in its regulation together with the power system, is formed.

For tasks with incomplete compensation (aimed at cutting the maximum loads during parallel operation with the power system), the limits, determined by the shape of load diagram, are imposed

$$P_{\Sigma DG \min} = \frac{P_{MP \min}}{f_c \cdot K_{f.d.p}}, \quad (6)$$

$$P_{\Sigma DG \max} = \frac{P_{MP \max}}{f_c \cdot K_{f.d.p}}, \quad (7)$$

where $P_{MP \min}$ – the minimum power value, selected from the MP_{\min} array;

$K_{f.d.p}$ – form factor of the consumer load diagram.

Stage III – Direct selection – optimization. At the stage of direct selection, structural optimization is carried out. The target function (TF) f , which is formed under the basic mathematical apparatus of the task, is mathematical representation of the optimal criterion. As a rule [5; 6], both technical and economic indices serve as the basis for the TF synthesis. The criteria for payback and the assessment of the effectiveness of investment in DG objects construction are the most popular economic indices. Another way to determine the best value of the solution is to calculate technical characteristics as defining criteria: the minimum of electricity losses, increased reliability of power supply and indicators of electricity quality. But this is most often dictated by the need to solve a particular task.

On the basis of dependencies, characterizing the influence of parameters and the structure of electrotechnical complexes with distributed energy sources on the parameters of the operating mode of distribution network, the target function of optimization of these parameters and structure can be presented.

As the first criterion, the minimum of active power losses in the ETC in the mode of the maximum load ($P_{loss, \max load}$), which is the function of active (P_{DG}) and reactive (Q_{DG}) power of the generator, as well as the place of its installation (λ_{DG}), is taken:

$$f_1 = P_{loss, \max load} (P_{DG}, Q_{DG}, \lambda_{DG}). \quad (8)$$

As the second criterion, the minimum of active power losses in the ETC in the mode of the minimum load ($P_{loss, \min load}$), which is also a function of active and reactive power of the generator and the place of its installation, is taken:

$$f_2 = P_{loss, \min load} (P_{DG}, Q_{DG}, \lambda_{DG}). \quad (9)$$

The main limiting condition at the optimization of operating mode of distribution network of an industrial enterprise consists in the requirements regarding the values of the continued permissible current in ij line

$$I_{ij} \leq I_{ij \max}, \quad (10)$$

where I_{ij} – operating value of the current in ij line, $I_{ij \max}$ – continued allowable current in ij line.

In addition, the voltage in i node should be within the range of $[0,9 \cdot U_{nom}; 1,1 \cdot U_{nom}]$:

$$0,9 \cdot U_{nom} \leq U_i \leq 1,1 \cdot U_{nom}, \quad (11)$$

where U_i – operating value of the voltage of i node, U_{nom} – nominal voltage of distribution network.

Obviously, the lower limit in this case also represents a set of Pareto-optimal solutions.

To determine the optimal structure of electro-technical complex with local energy sources, it is assumed to apply the target function obtained by the scalarization method:

$$F = \beta_1 f_1 + \beta_2 f_2, \quad (12)$$

where $\beta_1 = \frac{t_{p \max} + t_{Q \max}}{(t_{p \max} + t_{Q \max}) + (t_{p \min} + t_{Q \min})}$ – weight fac-

tor at the function of the minimum of active power losses in hours of the maximum load;

$\beta_2 = \frac{t_{p \min} + t_{Q \min}}{(t_{p \max} + t_{Q \max}) + (t_{p \min} + t_{Q \min})}$ – weight factor at

the function of the minimum of active power losses in hours of the minimum load;

$t_{p \max}$ – the duration of the maximum load of active power;

$t_{Q \max}$ – the duration of the maximum load of reactive power;

$t_{p \min}$ – the duration of the minimum load of active power;

$t_{Q \min}$ – the duration of the minimum load of reactive power.

The application of restrictions to function (12) significantly reduces the dimension of the set of permissible values and, as a consequence, of solutions. In this case, the target function has the minimum value that corresponds to the optimal generator power.

Thus, in order to determine the optimal parameters of electrotechnical complex in the structure of PSS and DG, it is expedient to use the minimum of function (12) as an efficiency index, taking into account the constraints (10) and (11).

As a result of the analysis of these dependencies, the target function of the task of optimizing the operation of distribution network of an industrial enterprise containing local energy source, as well as the constraints, is formulated.

As a numerical method for finalizing, a direct comparison of options with economic indices of discounted payback period or net discounted income is possible. Henceforth, we have used the proposed in [7] estimate of the project effectiveness by defining the integral level of competitiveness (ILC)

$$ITL_j \cdot c_1 + TCO_j \cdot c_2 + DPP_j \cdot c_3 + NPV_j \cdot c_4 + IRR_j \cdot c_5 + DPI_j \cdot c_6 = ILC_j, \quad (13)$$

where $c_1, c_2, c_3, c_4, c_5, c_6$ – coefficients of insignificance;

ITL_j – integral technical level;

TCO_j – total cost of ownership;

DPP_j – discounted payback period;

NPV_j – net discounted income;

IRR_j – internal rate of return;

DPI_j – discounted profitability index.

Conclusions. The technique of parametric optimization of ETC with DG, which lies in the definition of physically substantiated characteristics of power units and consists of three stages: formation of initial data; determination of the maximum power of a power unit; direct selection (optimization), is developed.

The formation of initial parametric base, as well as the use of flexible criteria for options selection allows the dynamic adjustment of the task and application both for the design of objects under construction, and for the modernization of existing systems.

References:

1. Pregelj A., Begovic M., Rohatgi A. (2006). Reclosers allocation for improved reliability of DG-enhanced distribution networks. *IEEE Transactions on Power Systems*, vol. 21, no. 3, pp. 1442–1449.
2. Lezhniuk P.D., Rubanenko O.Ye., Malohulko Yu.V. (2014). Optimization of the operation of dispersed energy sources in local electrical systems. *Visnyk NTU «KhPI»*, no. 60 (1102). (in Ukrainian)
3. Samoilyk O.V., Kurbaka H.V., Dudnyk M.V. (2016, November). Analysis of power balance of local power supply system on the basis of renewable energy sources and storage batteries. *Energoberezhniye. Energetika. Energoaudit*, no. 11(154), pp. 22–32. (in Ukrainian)
4. Kharitonov D.A. (2007). Development of the technique for the selection and rational use of cogeneration systems as a source of electric power at the enterprise according to technical and economic criteria: thesis for a Doctor's degree in Engineering. GOU VPO "Moscow Energy Institute (Technical University)". (in Russian)
5. Guk Yu.B., Sinenko M.M., Tremyasov V.A. (1990). Calculation of reliability of power supply circuits. Leningrad: Energoatomizdat, Leningr. otdeleniye. (in Russian)
6. Georgilakis P.S., Hatziargyrios N.D. (2013, August). Optimal distributed generation placement in power distributed network: models, methods, and future research. *IEEE Trans. Power Syst*, vol. 28, no. 3.
7. Aleksakhina L.I., Kurochkin D.S., Mikheev D.V. (2013). The structure of the technical and economic substantiation of innovative projects in the field of energy efficiency of industrial enterprises. *Transport Business in Russia*, no. 6, pp. 202–205. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-61>

УДК 687.15(045)

Тернова А.С., Григоренко І.В.Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету**ВИЗНАЧЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОКАЗНИКА ЯКОСТІ ШКІЛЬНОЇ ФОРМИ**

Анотація. Визначено інтегральний показник якості шкільної форми різних виробників, представлених на ринку України. Встановлено, що найважливішими показниками споживчих властивостей шкільної форми є відповідність вимогам санітарно-гігієнічних норм, антропометричність і зручність та в однаковій мірі важливі гігієнічність і зовнішній вигляд / досконалість композиції. Розрахунок відносного показника якості, рівня якості, групового узагальненого показника рівня якості та інтегрального показника якості здійснювався на основі одиничних показників з використанням диференційного методу оцінки якості продукції. За результатами оцінювання найкращі результати одержали обидва зразки ТОВ «Хмельничанка», ПП «Промінь» – за комплект для хлопчиків та ТМ «Sasha» – за комплект для дівчаток. Найнижчі результати у ТМ «Ahsen» – за шкільну форму для дівчаток та ПП «Велма» – за форму для хлопчиків.

Ключові слова: шкільна форма, якість, конкурентоспроможність, вагомість, інтегральний показник якості.

Ternova Alla, Hryhorenko InnaVinnitsia Trade and Economic Institute of
Kyiv National Trade and Economic University**EVALUATION OF SCHOOL UNIFORM QUALITY INTEGRAL INDEX**

Summary. The integral index of quality of school uniforms of different manufacturers represented on the Ukrainian market is determined. For this purpose, indicators have been selected that determine the functionality, ergonomics, aesthetics, reliability and safety of uniforms for children; their ranking was conducted; the weight is calculated. It was established that the most important indicators of the consumer properties of the school uniform are compliance with the requirements of sanitary-hygienic norms, anthropometry and convenience, and to the same extent important hygiene and appearance / perfection of the composition. The consensus of expert opinions on the Harrington scale is high. Five similar models of school uniform sets for boys and girls of the investigated enterprise and competitor firms were selected, identifying features of objects for their further evaluation and basic reference samples were determined. Samples of sets of production of ТМ «Milan» as the most well-known on the Ukrainian market of the manufacturer of school uniforms are named as standards. The calculation of the relative quality index, the quality level, the group generalized indicator of the quality level and the integral quality index was carried out on the basis of unit indicators using the differential method of product quality assessment. It has been established that special attention should be paid during the design of the school uniform to the selection of materials that should contain both hypoallergenic natural fibers and synthetic materials, which add additional useful properties to the material and prolong their service life. However, increasing the proportion of synthetics violates the heat exchange, which leads to overcooling, and in the future to the emergence of colds. According to the results of the evaluation, the best results were obtained from both LLC Khmelnychanka, PP «Promin» – for the kit for boys and ТМ «Sasha» – for the kit for girls. The lowest results in ТМ «Ahsen» – for the school uniform for girls and PP «Velma» – for the form for boys.

Keywords: school uniform, quality, competitiveness, weight, integral quality indicator.

Постановка проблеми. Ринок одягових товарів є одним з найбільш динамічних вітчизняних і світових ринків. Сформована раніше асортиментна структура радикально змінилась за останні десятиріччя і надалі продовжує інтенсивно трансформуватись.

В умовах глобалізації ринку проблема якості продукції є важливою, тому що тільки високоякісна продукція може бути конкурентоспроможною. Конкурентні позиції вітчизняної продукції, в першу чергу, зумовлюються споживчими властивостями, які формують якість.

Шкільна форма є окремою групою швейних, трикотажних та взуттєвих товарів, яка потребує особливої уваги спеціалістів.

Вона завжди викликає безліч суперечок. Одні вважають, що наявність форми позбавляє дітей індивідуальності, а інші – що шкільна форма допомагає виховати в дітях дисципліну.

Можна стверджувати, що наразі ринок шкільної форми насичений. Для нього характерна по-

стійна конкуренція між вітчизняними виробниками даної продукції та виробниками із Турції та Китаю. Нині виробники пропонують широкий асортимент шкільного одягу. Серед відомих брендів на вітчизняному ринку можна назвати: «Велма», «Мілана», «Юність», Nui Very (Україна); Marks & Spencer (Англія) тощо.

Головними проблемами ринку шкільної форми є відсутність чітких норм до якості, безпечності виробів та контролю з боку державних органів до значної кількості контрафактної продукції.

Досвід як вітчизняного, так і світового бізнесу свідчить про те, що завоювання стійких позицій на ринку неможливе без ефективного управління, одним із ключових об'єктів якого є конкурентоспроможність продукції. Тому проблема підвищення якості та конкурентоспроможності продукції, зокрема шкільної форми, на сучасному етапі розвитку економіки є надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання безпеки та якості дитячого одягу, в тому

числі шкільної форми, її проектування, оцінки якості та вибору текстильних матеріалів для її виготовлення розглядаються в роботах Савчук Н.Г., Ярошук О.В., Бохонько О.П., Лепікаш О.Ю., Драгун Л.М., Кокоянчук Ю.Б., Троян О.М., Гончарової С.А., Ніколаєвої Т.В., Омельченко Г.В., Пашкевич К.Л., Проданчук І.В. та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, існуючі на сьогодні результати досліджень не достатньо розкривають дану тему та потребують постійного оновлення у зв'язку зі зміною умов життя, вподобань та вимог споживачів, які наразі підвищуються.

Залишаються актуальними проблеми щодо повнішого врахування гігієнічних, ергономічних, естетичних вимог до шкільної форми в процесі проектування дозволять забезпечити комфорт і підвищити працездатність школярів у всіх видах шкільної діяльності

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення інтегрального показника якості шкільної форми різних виробників, представлених на ринку України.

Виклад основного матеріалу. Якість – це ступінь, з якою сукупність власних характеристик виробу (продукції) відповідає вимогам споживачів [3].

Наведене визначення найбільш повно розкриває поняття якості, однак варто привести узагальнення щодо якості, які пропонують інші джерела [4; 5; 6]:

1) якість залежить від великого числа властивостей розглянутої продукції. Для того, щоб робити висновок про якість продукції, або ступінь її придатності, недостатньо мати дані про всі властивості продукції, необхідно враховувати конкретні реальні умови, в яких вона (продукція) буде використовуватися споживачем;

2) якість – це величина, що підлягає оцінці, а, отже, вимірюванню. Ступінь здатності продукції задовольняти вимогам, що пред'являються, повинен бути виражений чисельною мірою;

3) споживача товарів і послуг цікавить не стільки ступінь досконалості, скільки їх цінність, а цінність – це функція найрізноманітніших експлуатаційних характеристик, зовнішнього вигляду і його ціни. Саме цінність і безпечність товару для споживача є показником його якості. Споживач завжди порівнює продукцію, що йому пропонується з тією, досвід споживання якої у нього був, з продукцією конкурента, з зарубіжною тощо. Причому він аж ніяк не є об'єктивним у визначенні її цінності. Важливе його сприйняття, на яке впливає дуже багато, так, здавалося, не обов'язкових і не відображених у ГОСТах і ТУ факторах, як репутація фірми (або країни-виробника), новизна, відповідність моді тощо.

Аналіз літератури [7; 8; 9; 10; 11] дозволяє говорити про те, що в останні роки до традиційного сприйняття продукції (товару, послуги і т. д.) споживач додав і іміджевий аспект, тобто при здійсненні купівлі у нього на підсвідомому рівні «живе» думка, про те, чому саме «це» він купує (а «це» може бути, поганим і неякісним, але відповідати його зовнішності, смакам). І, отже, імідж також повинен бути врахований у визначенні поняття якості.

Для визначення інтегрального показника якості шкільної форми ТОВ «Хмельничанка» було запрошено чотирьох експертів провести ран-

жування показників споживних властивостей із запропонованої авторами [12] номенклатури. Обрані показники повинні обумовлювати функціональність, ергономічність, естетичність, надійність та безпечність форменого одягу для дітей.

Експертами було обрано фахівців швейної галузі. Експерти визначили найбільш важливі показники шкільної форми та розрахували їх вагомість: виконання основної функції ($X_1 = 0,127$); гігієнічність ($X_2 = 0,59$); імідж виробника ($X_3 = 0,164$); антропометричність та зручність ($X_4 = 0,050$); зовнішній вигляд / досконалість композиції ($X_5 = 0,59$); зносостійкість матеріалів виробу ($X_6 = 0,118$); формостійкість виробу ($X_7 = 0,118$); відповідність вимогам санітарно-гігієнічних норм ($X_8 = 0,022$); вартість покупки ($X_9 = 0,132$); вартість експлуатації ($X_{10} = 0,140$).

Отримані результати вказують на те, що найважливішими показниками споживних властивостей шкільної форми є відповідність вимогам санітарно-гігієнічних норм (X_8), антропометричність та зручність (X_4) та в однаковій мірі важливі гігієнічність (X_2) і зовнішній вигляд / досконалість композиції (X_5).

Розрахована за формулою (1) узгодженість думок експертів ($W_g = 0,73$) показала, що за шкалою Харрінгтона думки експертів мають високу узгодженість [13]:

$$W_g = \frac{\sum_{i=1}^n (d^2)}{\frac{1}{12} m^2 (n^3 - n)}, \quad (1)$$

де W_g – узгодженість думок експертів;

d – відхилення від середньої величини сумарних рангів;

m – кількість експертів;

n – кількість показників, які проранжовані.

Для оцінки шкільної форми було обрано по п'ять подібних моделей комплектів для хлопчиків та дівчаток досліджуваного підприємства та фірм-конкурентів. Ідентифікаційні ознаки об'єктів дослідження наведені у табл. 1.

Згідно з [14] на маркуванні повинно бути зазначено: назва країни; назва та адреса виробника; товарний знак (за наявності); позначення нормативного документа, обов'язковим вимогам якого має відповідати виріб; назва виробу, артикул, модель, розміри, вміст сировини, дату виготовлення, символи щодо догляду, відомості щодо наявності сертифікату, штриховий код.

У СанПиН № 42-125-4390-87 [1], на жаль, немає чітких вимог до хімічного складу текстильних матеріалів, з яких виготовлено шкільну форму.

Однак, на думку експертів [2], рекомендований вміст натуральних волокон (вовни, бавовни) має бути: для блуз – не менше 30%; для плаття – не менше 60%; для костюмів – не менше 50%. Всі відібрані зразки оцінювали органолептичним методом згідно вимог [15].

Після аналізу всіх показників якості обраних комплектів шкільної форми було визначено базові зразки-еталони (це зразки комплектів за індексом U_2 виробництва ТМ «Мілана» як найбільш відомого на ринку України виробника шкільної форми) та розраховано рівень якості шкільної форми різних виробників. Окремо порівнювались комплекти для хлопчиків та для дівчаток. Розрахунок відносного показника якості

Таблиця 1

Ідентифікаційні ознаки об'єктів для їх подальшої оцінки

Індекс	Фірма-виробник	Модель / артикул	Матеріали основні / додаткові, зазначені на маркуванні	Ціна, грн.
1	2	3	4	5
для хлопчиків				
У ₁	ТОВ «Хмельничанка»	Алекс / 221703	вельвет-корд (100% бавовна) / віскоза+ацетат	935, 00
У ₂	ТМ «Мілана»	костюм двойка / КДО-02108	35% віскоза, 65% поліестер / 48% віскоза, 52% поліестер	820,00
У ₃	ПрАТ Швейне підприємство «Юність»	піджак арт. 316 / брюки арт. 272_1	45% вовна, 55% поліестер / 100% віскоза	510,00 / 651,00
У ₄	Виробничо-комерційна фірма «Велма»	піджак модель 014 / брюки арт. 013	45% вовна, 55% поліестер / 100% віскоза	1550,00 / 780,00
У ₅	ПП «Промінь»	піджак модель ВМ0915т / брюки арт. ВМ 129	40% вовна, 37% віскоза, 23% поліестер	450,00 / 454,00
для дівчаток				
У ₁	ТОВ «Хмельничанка»	жакет арт. 132401 / сарафан арт. 142001	котон (55% бавовна, 45% поліестер)	460,00 / 425,00
У ₂	ТМ «Мілана»	жакет арт. Ж-02104 / сарафан арт. С-02136	35% віскоза, 65% поліестер / 48% віскоза, 52% поліестер	925,00 / 750,00
У ₃	ПрАТ Швейне підприємство «Юність»	жакет арт. 224 / сарафан арт. 319	45% вовна, 55% поліестер / 100% віскоза	790,00 / 750,00
У ₄	ТМ Ahsen (Туреччина)	жакет арт. 30031 / сарафан арт. 70049	63% поліестер, 31% віскоза, 5% еластан	696,00 / 679,00
У ₅	ТМ «Sasha»	жакет арт. 2798 / сарафан арт. 2569	60% поліестер, 33% віскоза, 7% еластан	540,00 / 300,00

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Результати розрахунків рівня якості комплектів шкільної форми для хлопчиків

Індекс	Фірма-виробник	Груповий узагальнений показник рівня якості К _А	Інтегральний показник якості, К _{ін,А} (К _А / Цв*)
У ₁	ТОВ «Хмельничанка»	1,476	0,0016
У ₂	ТМ «Мілана»	1	1
У ₃	ПрАТ Швейне підприємство «Юність»	1,473	0,0013
У ₄	Виробничо-комерційна фірма «Велма»	1,788	0,0008
У ₅	ПП «Промінь»	1,362	0,0015

Джерело: розроблено авторами

($g = P_i/P_{1,6}$), рівня якості, групового узагальненого показника рівня якості К_А та інтегрального показника якості К_{ін,А} здійснювався на основі одиничних показників (P_i) з використанням диференційного методу оцінки якості продукції.

Результати розрахунків рівня якості комплектів шкільної форми для хлопчиків наведені у табл. 2.

Результати оцінки комплекту шкільної форми ТОВ «Хмельничанка» вказують на достатньо високий рівень пошиття, без дефектів та відхилень від норми. Використані матеріали високої якості, однак вельвет-корд як ворсова тканина швидше забруднюється, що дещо знижує показники гігієнічності. Окрім того, у експертів виникли зауваження до маркування, що не відповідає встановленим вимогам: на ярлику не зазначено назву підприємства-виробника, юридичну адресу та нормативний документ на продукцію.

У комплекті шкільної форми виробництва ПрАТ Швейне підприємство «Юність» у експертів не було жодних зауважень до якості виготовлення та маркування виробу. Однак, перевищення вмісту поліестеру на 5% не відповідає вимогам санітарно-епідеміологічних норм.

Експерти відзначили, що комплект Виробничо-комерційної фірми «Велма» пошито надзвичайно майстерно та досконало. Основними недоліками є перевищення вмісту на 5% поліестеру та висока ціна виробу.

Склад матеріалів з яких пошито зразок шкільної форми ПП «Промінь» має високі гігієнічні показники. Зауваження буди до якості пошиття та формостійкості виробу.

Результати розрахунків рівня якості комплектів шкільної форми для дівчаток наведені у табл. 3.

Досліджуваний зразок шкільної форми від ТМ «Хмельничанка» має високі показники гігієнічності, однак були зауваження до зручності моделі сарафану. Крім того, аналогічні порушення маркування як і у комплекті для хлопчиків.

Як відзначалось вище під час оцінки шкільної форми для хлопчиків, якість пошиття зразку сарафану та жакету для дівчаток виробництва ПрАТ Швейне підприємство «Юність» також висока, однак є порушення вмісту поліестеру на 5% в тканині. Крім того висока ціна виробу знижує результати оцінки.

Таблиця 3

Результати розрахунків рівня якості комплектів шкільної форми для дівчаток

Індекс	Фірма-виробник	Груповий узагальнений показник рівня якості K_A	Інтегральний показник якості, $K_{ін,А}$ ($K_A / Цв^*$)
У ₁	ТОВ «Хмельничанка»	1,399	0,0016
У ₂	ТМ «Мілана»	1	1
У ₃	ПрАТ Швейне підприємство «Юність»	1,535	0,0010
У ₄	ТМ Ahsen (Туреччина)	1,141	0,0008
У ₅	ТМ «Sasha»	1,269	0,0015

Джерело: розроблено авторами

При надзвичайно низьких показниках гігієнічності, експерти відзначили повне порушення умов маркування та невідповідність вимогам санітарно-гігієнічних норм щодо хімічного складу волокон та завищену вартість зразка виробу ТМ «Ahsen».

Зразок ТМ «Sasha», як і попередній, не відповідає вимогам щодо хімічного складу волокон тканини, однак має дещо кращі показники антропометричності, зручності та естетичності. Додаткова ціна виробу також вплинула на позитивний результат оцінювання.

Висновки і пропозиції. Таким чином, шкільна форма повинна володіти рядом функціональних особливостей, що визначаються конструкцією, максимально зручною для школяра: не утруднювати рухів, не містити травматичних елементів, не завдавати дискомфорту. Від того, наскільки комфортно учень відчуває себе у формі, багато в чому залежить його успішність

та можливість виправлення негативних психологічних рис. Особливу увагу під час конструювання шкільної форми слід приділити вибору матеріалів, які повинні містити як гіпоалергенні натуральні волокна, так і синтетичні, що додають матеріалу додаткові корисні властивості та подовжують термін служби. Однак, збільшення частки синтетики порушує тепловий обмін, що призводить до переохолодження, і в подальшому до виникнення простудних захворювань.

За результатами оцінювання найкращі результати одержали обидва зразки ТОВ «Хмельничанка» (по 0,0016), ПП «Промінь» (0,0015) – за комплект для хлопчиків та ТМ «Sasha» (0,0015) – за комплект для дівчаток. Найнижчі результати у ТМ «Ahsen» (0,0008) – за шкільну форму для дівчаток та ПП «Велма» (0,0008) – за форму для хлопчиків. На останній негативний результат вплинула висока ціна комплекту шкільної форми.

Список літератури:

1. СанПиН 42-125-4390-87. Вложения химических волокон в материалы для детской одежды и обуви в соответствии с их гигиеническими показателями. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011400-87>
2. Ярошук О.В. Аналіз нормативних документів для виготовлення та експертизи швейних виробів дитячого асортименту. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Технічні науки»*. 2011. № 1. С. 252–256.
3. ISO 9001:2008. Системы менеджмента качества. Требования. URL: http://www.viepp.ru/wp-content/uploads/ISO_9001.pdf
4. Каграманова И.Н. Методологические основы обеспечения качества услуг в технологических процессах сервиса (швейное производство) : монография. Москва : ГОУ ВПО «МГУС», 2004. 248 с.
5. Ребрин Ю.И. Управление качеством : учебное пособие. Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2004. 174 с.
6. Кане М.М., Иванов Б.В., Корешков В.Н. Системы, методы и инструменты менеджмента качества. СПб. : Питер, 2008. 560 с.
7. Андрушкевич З.М. Формування споживчої цінності товару в сучасних умовах господарювання. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2013. № 6, Т. 2. С. 75–79.
8. Решмедлова С.Л. Психологічні аспекти торговельного обслуговування. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2014. № 5, Т. 2. С. 133–136.
9. Савицький А.В. Взаємодія виробника і споживача у підвищенні якості продукції та зміцненні її конкурентних позицій на ринку (на прикладі легкої промисловості). *Вісник Хмельницького національного університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. № 4, Т. 2. С. 54–57.
10. Бойко Р.В., Багрий І.А. Проблеми дослідження поведінки споживачів. Теорія і практика сучасного менеджменту: проблеми та шляхи вирішення : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 жовтня 2009 р., Тернопіль). Тернопіль : ТНЕУ, 2009. С. 218–221.
11. Мишин С.И. Методика управления поведением потребителя. *Креативная экономика*. № 9(69). 2012. С. 89–95.
12. Артюх Т.М., Григоренко І.В. До питання формування номенклатури споживчих властивостей форменного одягу. *World Science*. 2018. January. 1(29). Vol. 4. P. 19–24.
13. Бешелев С.Д., Гурвич Ф.Г. Математико-статистические методы экспертных оценок. Москва : Статистика, 1980. 263 с.
14. ДСТУ 4519:2006. Непродовольчі товари. Споживче маркування товарів легкої промисловості. Загальні правила. Київ, 2006. 17 с.
15. ГОСТ 4103-82. Изделия швейные. Методы контроля качества. Москва, 2007. 21 с.

References:

1. SanPiN 42-125-4390-87. Vlozheniya himicheskikh volokon v materialy dlya detskoj odezhdy i obuvi v sootvetstvii s ih gigienicheskimi pokazatelyami. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011400-87>
2. Yaroshhuk O.V. (2011). Analiz normatyvnykh dokumentiv dlya vygotovlennya ta eksperty`zy` shvejnykh vyrobiv dytyachogo asortymentu [Analysis of regulatory documents for the manufacture and examination of garments of children's assortment]. *Visnyk Xmelnyczkogo nacionalnogo universytetu. Seriya «Texnichni nauky»*, no. 1, pp. 252–256.

3. ISO 9001:2008. Sistemy menedzhmenta kachestva. Trebovaniya. Available at: http://www.viepp.ru/wp-content/uploads/ISO_9001.pdf
4. Kagramanova I.N. (2004). Metodologicheskie osnovy obespecheniya kachestva uslug v tehnologicheskikh protsessah servisa (shveynoe proizvodstvo) : monografiya [Methodological bases for ensuring the quality of services in technological processes of service (sewing production)]. Moscow : «MGUS». (in Russian)
5. Rebrin Yu.I. (2004). Upravlenie kachestvom : uchebnoe posobie [Quality control]. Taganrog : TRTU (in Russian)
6. Kane M.M., Ivanov B.V., Koreshkov V.N. (2008). Sistemy, metody i instrumentyi menedzhmenta kachestva [Quality management systems, methods and tools]. Spb. : Piter. (in Russian)
7. Andrushkevych Z.M. (2013). Formuvannya spozhyvchoyi cinnosti tovaru v suchasnykh umovax gospodaryuvannya [Formation of consumer value of goods in modern economic conditions]. *Visnyk Xmelnyckoho nacionalnogo universytetu. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 6, vol. 2, pp. 75–79.
8. Reshmedilova S.L. (2014). Psihologichni aspekty torgovelnogo obslugovuvannya [Psychological aspects of trade service]. *Visnyk Xmelnyckoho nacionalnogo universytetu. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 5, vol. 2, pp. 133–136.
9. Saviczkyj A.V. (2015). Vzayemodiya vyrobnyka i spozhyvacha u pidvyshhenni yakosti produkciyi ta zmicnenni yiyi konkurentnykh pozycij na rynku (na prykladi legkoyi promyslovosti) [Interaction of the manufacturer and the consumer in improving the quality of products and strengthening its competitive positions in the market (for example, light industry)]. *Visnyk Xmelnyckoho nacionalnogo universytetu. Seriya «Ekonomichni nauky»*, no. 4, vol. 2, pp. 54–57.
10. Bojko R.V., Bagrij I.A. (2009). Problemy doslidzhennya povedinky spozhyvachiv [Problems of consumer behavior research]. Proceedings of the Teoriya i praktyka suchasnogo menedzhmentu: problemy ta shlyaxy vyrishennya : materialy II Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferenciyi (Ukrainian, Ternopil, Zhovten 08-09, 2009). Ternopil : TNEU, pp. 218–221.
11. Mishin S.I. (2012). Metodika upravleniya povedeniem potrebitelya [Consumer Behavior Management Methodology]. *Kreativnaya ekonomika*, no. 9(69), pp. 89–95.
12. Artyux T.M., Grygorenko I.V. (2018). Do pytannya formuvannya nomenklatury spozhyvnykh vlastyvostej formennogo odyagu [Before feeding the nomenclature of the active power of the uniforms]. *World Science*, no. 1(29), vol. 4, pp. 19–24.
13. Beshelev S.D., Gurvich F.G. (1980). Matematiko-statisticheskie metody ekspertnykh ocenok [Mathematical and statistical methods of expert assessments]. Moscow : Statistika. (in Russian)
14. DSTU 4519:2006. Neprodovolchi tovari. Spozhivche markovannya tovariv legkoyi promyslovosti. Zagalni pravila (2006). Kyiv, 17 p.
15. GOST 4103-82. Izdeliya shveynyie. Metody kontrolya kachestva (2007). Moskva, 21 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-62>

УДК 663.252

Черевична Н.І., Гапонцева О.В.

Харківський державний університет харчування та торгівлі

СУЧАСНІ БАЛОВІ СИСТЕМИ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ВИНА

Анотація. Проаналізовано сучасні балові системи якості вина: 10-балова, 20-балова, конкурсна MOVV (Міжнародна організація винограду і вина), Сернаджіотто-ІВО, 35-балова, детермінантна, гедонічна тощо. Визначено, що оцінка вина за балами має як переваги так і недоліки. А саме: дозволяє споживачам обрати найкращі зразки вин, сприяє їх ефективному просуванню на світовому ринку – з одної сторони, а з іншої – різноманіття балових оцінок та суб'єктивне уявлення критиків вносить непорозуміння в цьому питанні.

Ключові слова: дегустація, оцінка, якість вина, гедонічна система, розрахункова шкала, шкала еквівалентності.

Cherevychna Nataliia, Haponceva Oksana

Kharkiv State University of Food Technology and Trade

MODERN WHITE QUALITY ASSESSMENT SYSTEMS OF WINE

Summary. The modern quality systems of wine are analyzed: 10-ball, 20-ball, competition MOVV (International organization of grapes and wine), Sernadzhitto-IVV, 35-point, determinant, hedonic, etc. It has been determined that the evaluation of wine by points has both advantages and disadvantages. Namely: allows consumers to choose the best samples of wines, promote their effective promotion on the world market – on the one hand, and on the other – a variety of score assessments and the subjective perception of critics makes misunderstandings on this issue. However, it has been established that the general disadvantage of scales with more than 10 score numbers or a large number of levels of quality is the presence of "dead zones" with unsatisfactory assessments, which are usually not used by the expert tasters. It's hard to give preference to any of the systems. None of the systems considered is generally accepted, and the parallel existence of them in different countries suggests more or less imperfection of each tasting system. Progressive trends in the development of a unified ballpoint methodology create prospects for expanding the sphere of application and improving the efficiency of ballroom methods of tasting wine quality control. Standardization of methods at the state level and internationally must meet the requirements of production and consumer quality control as well as research objectives. To create a universal method of assessment, a mechanism for the rapid implementation of valuation operations is required, which guarantees the reliability of the results and the possibility of continuous improvement of the method as the accumulation of new knowledge without fundamental changes in the basis of the score system.

Keywords: tasting, evaluation, wine quality, hedonistic system, calculation scale, scale of equivalence.

Постановка проблеми. Органолептична оцінка є основним способом характеристики якості і типовості вина. Вона не замінює, а доповнює і узагальнює результати оцінки вин об'єктивними методами (хімічним, фізико-хімічними та мікробіологічними), які не завжди здатні забезпечити визначення специфічних речовин, що містяться у винах в невеликій кількості. Однак саме ці речовини часто формують букет і смак вина.

Важливою перевагою дегустації є те, що вона дає уявлення про загальну гармонію вина, яка складається в результаті складної взаємодії різних смакових і ароматичних речовин. Оскільки вино – тонкий продукт з виключно великим різноманіттям відтінків букета і смаку, дегустаційну оцінку вина неможливо повністю замінити іншими методами оцінки його якості.

В процесі дегустації фіксують такі показники якості вина: прозорість, колір, букет, смак і тип вина, які в сукупності формують його рейтинг. Рейтинг вина являє собою числову оцінку в балах, що виставляються за певною школою. При цьому не проводяться будь-які лабораторні тести: оцінку споживних властивостей вина виробляє винний критик, покладаючись при цьому на власні відчуття, а тому винні рейтинги завжди авторські. Варто відзначити, що оцінка вина не зводиться до індивідуальних смаків критика, а існує звід певних правил, що дозволяють оцінити ту чи інше вино в межах певної кількості балів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Органолептичні показники вин відносяться до незмірно, значення яких не можна виразити в фізичних розмірних шкалах. Характеристику смаку, запаху, консистенції та інших сенсорних ознак призводять до якісних описів. Щоб перевести якість в кількість, при експертній оцінці використовують безрозмірні шкали: зазвичай в балах, рідше в частках одиниці або відсотках.

Балова шкала являє собою упорядковану сукупність чисел і якісних характеристик, які приводяться у відповідність з оцінюваними об'єктами згідно визначеного ознакою.

Балова шкала служить для кількісної оцінки, яка виражає якісний рівень ознаки. Шкала характеризується діапазоном, або бальністю, під якою розуміють кількість рівнів якості, включених в шкалу. Кількість оціночних точок не завжди збігається з числом балів, так як бали можуть ділитися на частки (1,1; 1,5; 1,7 бала тощо) або при оцінці можуть використовуватися не всі бали (5, 10, 15, 20 – 50 балів тощо). Наприклад, шкала з найбільшою оцінкою 5 балів з градацією через 0,5 бала має такий же діапазон, як шкала з вищою оцінкою 10 балів і градацією через 1 бал і аналогічно шкала з максимальною оцінкою 100 балів і градацією через 10 балів. Якщо в цих балових шкалах не використовується 0, то всі вони мають однаковий діапазон з 10 рівнями якості.

При розробці балових шкал градацію шкали визначають залежно від поставленого завдання, якості експертів, необхідної точності результатів і можливості словесного опису характеристики якісних рівнів.

Існує багато систем оцінки якості вина: 10-балова, 20-балова, конкурсна МОВВ (Міжнародна організація винограду і вина), Сернаджіотто-ІВО, 35-балова, детермінантна, гедонічна тощо.

Найвідомішою системою оцінки вин є 100-балова, яку в 1970 році представив один з найбільш впливових критиків у світі Роберт Паркер. Вина оцінювалися в діапазоні від 50 до 100 балів, і характеризувалися також, як і шкільні оцінки «погано / добре», а саме: «дефектне» – «середнє» – «хороше» – «видатне». Вино вважалося «вище середнього» або «хорошим», якщо його рейтинг був принаймні 85 пунктів.

Систему Роберта Паркера простіше уявити як арифметичну формулу: 50 балів отримує будь-який напій під назвою «вино». Зовнішній вигляд і колір оцінюються максимум в 5 балів, аромат і букет у 15, смак і післясмак у 20 балів, а загальна якість вина і його потенціал до витримки можуть додати ще 10 балів. Можливо, ця система оптимальна, але деяким вона видається занадто алгебраїчною, адже в природі не існує «ідеального вина», а за оригінальність бали не нараховуються.

Сам дегустатор номер один Роберт Паркер визнає, що його оцінка – суб'єктивна. Ніхто не може, крім нього, визначити різницю між 97 і 98 балами, присвоєними вину. Згідно цієї системи оцінки трактуються наступним чином:

96-100 – Виключне вино глибокого і складного характеру, яке показує всі ознаки класичного вина свого сорту.

90-95 – Видатні вина виняткової складності й характеру. Чудові вина.

80-89 – Вина в діапазоні від вище середнього до дуже хорошого, цікаві, добре зроблені, без помітних недоліків.

70-79 – Середні вина, з невеликими відхиленнями від добротно зроблених вин.

Нижче 69 – Нижче середнього.

Понад 60 – Можна пити, але вина містять помітні недоліки, такі як надмірна кислотність або танинність, площина смаку, або сторонні запахи і присмаки. Більш низькі оцінки характеризують погані, неприйнятні вина, які не можуть бути рекомендовані.

100-бальній системі Роберта Паркера, яку взяли на озброєння журнали Wine Spectator і Wine Enthusiast, також віддають перевагу і в Америці.

Система оцінки вина Східноєвропейської Асоціації сомельє також використовує 100-балову шкалу, яка включає: візуальний, нюховий, смако-нюховий і підсумковий аналізи.

В оціночній формі ставляться відповідні оцінки позначених категорій і кожна множиться на коефіцієнт. Склавши все, виходить підсумковий бал. Таким чином, 100-балова дегустаційна система Роберта Паркера в протигагу 10-баловій російській системі є не науково-академічною, а комерційно-особистісною.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Балова оцінка вин – це професійне думка, виражена цифрами і використовується на постійній основі. Це пояснюєть-

ся наявністю специфічних стандартів якості, які винні професіонали визнають повсюдно та винеталонів, на тлі яких оцінюються інші зразки. Ці бали, на відміну від дегустаційних описів, універсальні і легко сприймаються людьми по всьому світу. Люди інтуїтивно розуміють, що 99 (з 100) – це вино дуже гарне, а 66 – по справжньому погане. Цифрові рейтинги являють собою швидкий спосіб обміну інформацією між експертами і новачками.

Практика присудження балів володіє ще однією перевагою на винному ринку. Бали дозволяють потенційним інвесторам і торговцям розуміти, що з себе представляє даний екземпляр, без необхідності дізнаватися про нього детальніше. Крім того, чисельні значення – це відмінний спосіб для маркетологів просувати вина. Ця система відкриває ринки як звичайних, так і витончених дорогих вин для країн, в яких поки що не склалася по-справжньому винна культура. Наприклад, «винні бали» грали важливу роль і продовжують це робити, коли ринок кращих вин рушив в Азію в 1990-х роках. З огляду на відмінності культур, традицій, досвіду і кухонь, описування вин на цьому ринку працюють дуже погано.

Варто зазначити, що балова оцінка завжди суб'єктивна уявленням критика, навіть з огляду на те, що критики намагаються оцінити вино виходячи з його якості, а не власних смаків (гедоністичних дегустація). Тому для споживачів система балової оцінки вин, в ній криються певні проблеми. По-перше, ми часто бачимо лише бали, але не бачимо дегустаційну замітку, тобто ми нічого не знаємо про вино, крім факту, що критику воно сподобалося, проте на багатьох сайтах друкують тільки оцінки. Замітка дає певне уявлення про вино, можливо нам такий стиль не підходить, тому без замітки купувати вино все одно, що купувати наосліп.

Крім того, виноробні намагаються створити вина, які отримували б вищі бали, а це значить більш складні, насичені, потужні. У підсумку ми маємо один напрямок, тобто таким чином затискається розвиток більш простих, але в той же час цікавих вин, які інакше, мали б більший комерційний успіх.

З іншої сторони балова система дозволяє новим хорошим виробникам заявити про себе і своїх винах набагато швидше, ніж раніше. Ця система, звичайно ж, потрібна і для самих винних критиків, які розуміють, що винні рейтинги допомагають продавцям журналам і залучають рекламу.

Одна з проблем полягає і в тому, що різні фахівці користуються різними шкалами. У Європі вже давно традиційно користуються 20-бальною системою оцінки. Їй віддають перевагу Дженсіс Робінсон, журнали Decanter і The world of fine wine. В Америці віддано перевагу 100-бальній системі, яку першим почав широко використовувати Роберт Паркер, а пізніше її взяли на озброєння журнали Wine Spectator і Wine Enthusiast. Це не зовсім зручно. Наприклад зараз, коли проводиться оцінка молодих вин Бордо врожаю 2010, різні критики використовують різні системи. Оскільки винні рейтинги нікуди найближчим часом не подінуться, треба тільки краще їх навчитися розуміти і використовувати їх більш

ефективно. Тому є доцільним проаналізувати існуючі системи оцінки вин та знайти оптимальну або поліпшити існуючі.

Мета статті. Проаналізувати сучасні системи оцінки вина з метою вибору єдиної оптимальної та гармонізованої, прийнятної як для спеціалістів виноробної галузі, так і для широкого кола споживачів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Європі найчастіше використовують 20-балову систему оцінювання, розроблену Німецьким інститутом вина Deutsches Weininstitut DWI та Асоціацією сомельє Німеччини. Її називають «детермінантною», так як вона дозволяє в межах похибки органолептичного методу стандартизувати результати аналізу і отримати зіставні дані.

Технологія виставлення балів наступна. Оцінка включає характеристику чотирьох елементів якості: колір, прозорість, аромат і смак та формується відніманням з максимального числа балів. Ступінь досконалості кожного показника оцінюють за так званою гедонічною шкалою: 5, 4, 3, 2, 1, 0. Принцип системи полягає в узгодженості словесної характеристики вина (переваги і недоліки) з числовою оцінкою показника якості. Тобто спочатку дається опис, потім робляться висновки. Перевагою системи є можливість самостійного аналізу основних елементів вина. Словесні дегустаційні терміни цієї системи однозначні й входять в прийняту термінологію галузі. Шкала широко використовується багатьма британськими та французькими експертами.

За 20-баловим принципом діє також і система Дженсис Робінсон, незважаючи на те, що вона вивчала математику і філософію в Оксфорді. У своїй системі вона не використовує комбінації чисел при оцінці вин, а вважає, що споживання та оцінка вина – це скоріше суб'єктивний, а не об'єктивний процес. Тим не менш Дженсис визнає доцільність балів в умовах браку часу, особливо на ринку en primeur. Таким чином, хоча бали ніколи не будуть так виразні, як дегустаційний опис (а вона визнає, що її дегустаційні описи далекі від багатослів'я), Дженсис Робінсон готова розглядати бали як необхідність.

Коротке пояснення значень використовуваних чисел 20-балової системи Дженсис Робінсон: «дійсно виняткове вино» – 20, «приголомшлив» – 19, «більш ніж чудове» – 18, «чудове» – 17, «вишукане» – 16, «середнє, дуже приємний напій без недоліків, але не викликає особливих захоплень» – 15, «убивчо нудне» – 14, «на межі дефектного або незбалансованого» – 13, «несправне або незбалансоване» – 12. Іноді Дженсис додає «+» або навіть «++»; це означає, що вона вважає (але не впевнена на 100%), що вино з часом стане краще. Якщо ж після балу слідує «-», це означає, що вино має недолік, який зазвичай вказується в дегустаційному описі.

Бали відображають смак вина під час дегустації, а також відчутний потенціал. Характерні, вина, що запам'ятовуються, за шкалою Робінсон починаються з позначки 16/20, або, якщо перерахувати за таблицею журналу Decanter, з 86/100. Однак, Дженсис Робінсон, а також журнали Decanter і The world of fine wine віддають перевагу німецькій 20-баловій системі.

Італійське національне виноробне об'єднання зробило 30-балову систему оцінки якості вина

під назвою Сернаджіотто-ІВО. Кожну окрему оцінку якості вина (колір, аромат, смак) множать на попередньо передбачений коефіцієнт, в результаті чого отримують кінцевий результат.

У Росії поширення отримала система, що включає оцінку зразка за 10-баловою шкалою і його розгорнуту словесну характеристику. В процесі дегустації фіксують і оцінюють такі основні показники: забарвлення (характеристика кольору); аромат (букет); смак і післясмак; загальне складання і типовість (мус для ігристих та газованих вин). Це – елементи дегустаційної оцінки, і для кожного з них є свої правила, своя техніка визначення якісних градацій. Сума балів окремих елементів складає загальний бал випробуваного вина. Найвища оцінка, якою оцінюються виняткові за якістю витримані, марочні вина, які стоять за своїми смаковими та іншим якостям на рівні кращих еталонних зразків своїх прототипів – 10 балів. Балом 9 оцінюються тонкі витримані вина високої якості з добре розвиненим букетом і розвиненим смаком. Такі вина гармонійні, з хорошим забарвленням, відповідні сорту і типу.

Витримані вина оцінюються балом 8,5 в тому випадку, якщо вони являють собою якісні вина з досить розвиненим букетом, гармонійні, із забарвленням, що відповідає типу. Балом 8 оцінюються молоді вина високої якості, які можуть виявити в майбутньому властивості марочних вин. Такі вина повинні бути цілком освітленими, з гарним ароматом, досить гармонійними і з характерними особливостями сорту. Оцінка молодих виноматеріалів проводиться за 8-баловим відрізком 10-балової шкали; гранична оцінка кожного елемента вина: прозорість – 0,4; колір – 0,4; букет – 2,4; смак – 4,0; типовість – 0,8.

Балом 8 оцінюються витримані вина в тому випадку, якщо вони задовільно розвинули свої якості, мають достатній аромат, букет, хороший смак, але не можуть бути названі винами високої якості або внаслідок невідповідного для сорту забарвлення, або недостатньої повноти смаку і тонкощі букету. Балом 7,5 оцінюються молоді вина, які, незважаючи на свій молодий вік, показують задатки майбутніх хороших ординарних вин: вони досить гармонійні, ароматичні, добре освітлішали, мають відповідне типу забарвлення. Балом 7,0 оцінюються молоді, задовільні за якістю вина, у яких смакові якості не виявлено, а тому вони можуть володіти підвищеною кислотністю, невеликою гіркотою, властивою молодим винам, не мати прозорості, мати дріжджовий присмак, але, у всякому разі, вино має бути здоровим та не мати сторонніх присмаків.

Нові вина рекомендуються до випуску за наступної оцінки: ординарні виноградні вина – не нижче 8,2; марочні – не нижче 8,8; шампанське – не нижче 8,6 бала. До випуску не допускаються ординарні вина з оцінкою нижче 7,3; шампанське – нижче 8,0; марочні вина – нижче 8,2 бала.

Для об'єктивної цифрової оцінки якості та конкретної споживчої цінності марочних вин франко-італійська виноробна комісія розробила 100-балову гедонічну систему (табл. 1). Система передбачає оцінку чотирьох основних показників якості вина: зовнішній вигляд, аромат, букет, смак і типовість.

100-балова гедонічна система споживчої оцінки вин

Елемент якості	Коефіцієнт вагомості	Оцінка				
		дуже добре	добре	прийнятно	посередньо	неприйнятно
Зовнішній вигляд (колір, прозорість)	4	4	3	2	1	0
Аромат-букет (злагодженість, інтенсивність)	6	4	3	2	1	0
Смак (злагодженість, інтенсивність)	9	4	3	2	1	0
Типовість (характер сорту, походження)	6	4	3	2	1	0

Оцінка «задовільно» є критерієм відповідності вина цієї групи, категорії. Оцінка «посередньо» означає наявність у вині недоліків, які можна усунути за допомогою технологічної обробки. Неприйнятна оцінка вказує на неможливість виправлення дефекту цього вина. Система зручна в роботі, дає зіставні результати. У ній оцінюються будь-які категорії та класи вин незалежно від кольору, віку, насиченості вуглекислою і походження.

Останнім часом у Німеччині широко застосовують найбільш просту і зручну 5-балову «гедонічну шкалу» оцінки вин, яка має наступні категорії якості за оцінки кожного елемента (табл. 2).

Таблиця 2

5-балова гедонічна шкала оцінки вин

Бал	Інтервал	Характеристика якості
5	4,50-5,00	Неперевершене
4	3,50-4,49	Дуже добре
3	2,50-3,49	Добре
2	1,50-2,49	Задовільне
1	0,5-1,49	Незадовільне

Під час сенсорної оцінки вина дозволяється давати бал з половиною, що забезпечує хорошу диференціацію якості. Кожна ознака (аромат, смак і загальне враження) оцінюється окремо. В ароматі відзначають «якість аромату і його інтенсивність»; у смаку – «якість і гармонійність». Загальне враження від вина складається від взаємодії аромату, смаку та інших сенсорних відчуттів.

Середній бал кожного окремого показника становить 1,5. Максимальна оцінка показника 5 балів. Після оцінки всіх встановлених показників бали складаються і діляться на 3, що дозволяє визначити об'єктивний середній бал вина (табл. 3).

Конкурси вин з метою виявлення кращих з них проводяться як між виноробними країнами, так і всередині окремих країн, зазвичай шляхом закритої дегустації. Між країнами-членами Міжнародної організації виноградарства і винороб-

ства регулярно проводяться міжнародні конкурси вин. Оцінка зразків здійснюється за прийнятими 55-ю Генеральною асамблеєю правилами (Париж, 1975), що передбачають штрафні бали, більше число яких отримує вино, гірше за якість.

Оцінку дають за критеріями, які виражаються числами, розташованими за логарифмічною шкалою: відмінне – 0; дуже добре (дуже тонке) – 1; гарне (тонке) – 4; задовільне – 9; незадовільне (підлягає виключенню з дегустації) – 10. Кожен з показників якості вина має певний коефіцієнт значення: прозорість – 1; інтенсивність запаху – 1; якість запаху – 1; інтенсивність смаку – 2; якість смаку – 3; гармонійність – 3.

Множенням коефіцієнта значення, відповідного даному показнику, на оцінку дегустатора визначають штрафне очко за цей показник. Сума штрафних очок дає оцінку вина даним дегустатором. Остаточну оцінку кожного зразка вина усіма дегустаторами отримують за методом медіани, тобто шляхом винятку великих і менших оцінок, аж до однієї середньої за значенням.

Серед міжнародних конкурсів виділяють так звані всевітні конкурси вин, що проводяться 1 раз в 4 роки. На них демонструються вина, отримані з винограду, вирощеного тільки на території країни, що їх представляє. Кількість зразків на цих конкурсах лімітується загальним обсягом виноробної промисловості країн-представників. Перший всевітній конкурс вин відбувся у Будапешті (1972); Перший міжнародний конкурс вин – в Любляні (1955); у СРСР Перший міжнародний – в Тбілісі (1965), Другий – в Ялті (1970). Конкурси вин сприяють виявленню загальної тенденції розвитку технології та якості вин і коньяків як у кожній виноробній країні, так і в світі, а також допомагають встановити, яке місце у виноробній практиці займають вина тієї чи іншої країни.

Союзом виноробів Франції на конкурсах вин застосовується система оцінки вин без балів. Дегустатор записує в дегустаційному листі словесну характеристику кожної категорії якості. Секрета-

Таблиця 3

Розрахункова шкала оцінки німецьких вин за 5-баловою системою

Незадовільне	Задовільне	Добре	Дуже добре	Неперевершене
1,5-0,50	4,5-1,5	7,5-2,5	10,5-3,5	13,5-4,5
2,0-0,67	5,0-1,67	8,0-2,67	11,0-3,67	14,0-4,67
2,5-0,83	5,5-1,83	8,5-2,83	11,5-3,83	14,5-4,83
3,0-1,0	6,0-2,0	9,0-3,0	12,0-4,0	15,0-5,0
3,5-1,17	6,5-2,17	9,5-3,17	12,5-4,17	-
4,0-1,33	7,0-2,33	10,0-3,33	13,0-4,33	-

ріат конкурсу узагальнює думку всіх дегустаторів і виводить середню словесну характеристику кожного вина, за якою визначається його нагорода.

Єдиної загальноприйнятої системи оцінки вина на сьогоднішній день немає. Оцінкою вин займаються винні критики, спеціалізовані журнали, винні конкурси та багато інших, і професіоналів, і аматорів. Відомі журнали і шкали оцінок вина, що ними використовуються, наведені в табл. 4-6.

Таблиця 4

Оцінка і характеристика вина журналом Decanter

20-балова шкала	100-балова шкала	Характеристика вина
18,5-20	95-100	видатне
17-18,25	90-94	наполегливо рекомендується
15-16,75	83-89	рекомендується
13-14,75	76-82	чесне, не погане
11-12,75	70-75+	убоге
10-10,75	66-69	дефектне

Wine Spectator – одне з самих відомих винних видань заснованих в 1985 році, оглядачі якого кожен рік оцінюють більше 20 000 вин наосліп. За кожним винним регіоном закріпленій свій критик, що дозволяє провести більш якісну експертизу, засновану на досвіді конкретного бразера. Дегустатору називають тільки тип вина (сорт або регіон) і рік збору врожаю. Якщо вино виявилось зіпсованим або, навпаки, винятковим, видатним, його дегустують окремо.

Таблиця 5

Оцінка і характеристика вина журналом Wine Spectator

Оцінка, бали	Характеристика
95-100	Класичні, виняткові вина – вищий бал
90-94	Видатне вино з особливим чудовим характером і стилем
85-89	Дуже хороші вина високої якості
80-84	Хороші вина високої якості
75-79	Посередні, звичайні вина, можливо, з деякими недоліками
50-74	Не рекомендовані вина

Найкращий варіант взаємозв'язку шкал для переводу балів однієї шкали в іншу запропонував авторитетний британський журнал The world of fine wine.

Список літератури:

1. Neymann H., Ebeler S.E. Sensory and Instrumental Evaluation of Alcoholic Beverages / Academic Press, 2017. 282 p.
2. Выговтов А.А. Теоретические и практические основы органолептического анализа продуктов питания / Учебное пособие. СПб. : ГИОРД, 2010. 232 с.
3. Федотов В.А., Медведев П.В. Сенсорный анализ продовольственных товаров / Учебное пособие. Оренбургский гос. ун-т., 2017. 97 с.
4. Kemp S., Hort J., Hollowood T. (Eds.). Descriptive Analysis in Sensory Evaluation / Wiley-Blackwell, 2018. 727 p.
5. Rogers L. Sensory Panel Management: A Practical Handbook for Recruitment, Training and Performance / Woodhead Publishing, 2018. 362 p.
6. Kilcast D. (Ed.). Instrumental assessment of food sensory quality: A practical guide / Woodhead Publishing Limited, 2013. 656 p.
7. Докучаева И.С. Органолептический анализ вина / Учебно-методическое пособие. Под редакцией проф. А.Н. Николаева. Казань : Казан. гос. технол. ун-т, 2005. 43 с.
8. Saint-Denis C. Evaluation Techniques: How to Sense Successful Products. Wiley, 2018. 200 p.

Таблиця 6

Оцінка і характеристика вина журналом The world of fine wine

Характеристика вина	20-балова шкала	100-балова шкала
Неприйнятне вино з великою кількістю недоліків	0-7	50-70
Без помітних пороків, але нічим не визначне, нудне, без характеру та особливої привабливості	7,5-10	71-80
Приємне, але просте і одномірне	10,5-12	
Хороше, але без особливих рис	12,5-14	
Дуже хороше, з деякими видатними характеристиками	14,5-16,5	81-90
Видатне, з виключною привабливістю та виразністю	17-18,5	91-95
Велике вино чарівної краси, що залишає у споживача відчуття доторкання до дива	19-20	96-100

Висновки та пропозиції. У результаті аналізу сучасних балових оцінок вина встановлено, що загальним недоліком шкал, що містять більше 10 балів або велику кількість рівнів якості, є наявність «мертвих зон» з незадовільними оцінками, які як правило не використовуються в роботі експертів-дегустаторів.

Важко віддати перевагу якійсь із систем. Жодна з розглянутих не є загально визнаною, і паралельне існування їх в різних країнах свідчить про більшу або меншу недосконалість кожної дегустаційної системи.

Прогресивні тенденції в розробці уніфікованої балової методології створюють перспективи для розширення сфери застосування і покращення ефективності балових методів дегустаційного контролю якості вин. Стандартизація методів на державному рівні і в міжнародних масштабах повинна відповідати вимогам виробничого і споживчого контролю якості, а також науководослідним цілям. Для створення універсального методу балової оцінки необхідний механізм швидкого виконання оціночних операцій, що дає гарантію надійності результатів і можливості постійного вдосконалення методу в міру накопичення нових знань без фундаментальних змін основ балової системи.

9. Дуборасова Т.Ю. Сенсорный анализ пищевых продуктов. Дегустация вин / Учебное пособие. 4-е изд. Москва : Дашков и К°, 2009. 184 с.
10. Ємченко І.В., Троякова А.О., Батутіна А.П., Барна М.Ю., Мартинюк М.М., Гавриляк М.Я. Сенсорний аналіз / Навчальний посібник. Львів : Афіша, 2009. 328 с.

References:

1. Heymann H., Ebeler S.E. Sensory and Instrumental Evaluation of Alcoholic Beverages / Academic Press, 2017. 282 p.
2. Vytavov AA Theoretical and practical bases of organoleptic analysis of food products / Tutorial. SPb. : GIORD, 2010. 232 p.
3. Fedotov V.A., Medvedev P.V. Sensory analysis of food products / Tutorial. Orenburg State. Unt., 2017. 97 p.
4. Kemp S., Hort J., Hollowood T. (Eds.). Descriptive Analysis in Sensory Evaluation / Wiley-Blackwell, 2018. 727 p.
5. Rogers L. Sensory Panel Management: A Practical Handbook for Recruitment, Training and Performance / Woodhead Publishing, 2018. 362 p.
6. Kilcast D. (Ed.). Instrumental assessment of food sensory quality: A practical guide / Woodhead Publishing Limited, 2013. 656 p.
7. Dokuchaeva I.S. Organoleptic analysis of wine / Educational and methodical manual. – Edited by prof. A.N. Nikolaev. Kazan : Kazan. State Technol. Unt., 2005. 43 p.
8. Saint-Denis C. Evaluation Techniques: How to Sense Successful Products. Wiley, 2018. 200 p.
9. Dubrozova T.Yu. Sensory analysis of food products. Wine Tasting / Tutorial. 4th ed. Moscow : Dashkov and K°, 2009. 184 p.
10. Yemchenko I.V., Troyakova A.O., Batutina A.P., Barna M.Yu., Martyniuk M.M., Gavrilyak M.Ya. Sensory analysis / Tutorial. Lviv : The poster, 2009. 328 p.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-63>

УДК 911.3

Воловик В.М., Слівінська А.С.

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КАРКАСНІ ЛАНДШАФТИ МІСТЕЧКА ХМІЛЬНИК ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Проаналізовано особливості етнокультурних ландшафтів містечка Хмельника Хмельницького району Вінницької області. Виокремлено закономірності їх формування, етнокультурні ознаки та особливості користування. Визначено, що ознакою етнокультурних ландшафтів Хмельника є поєднання селитебних ландшафтів за національною ознакою, а також просторове розташування сакрально-тафальних ландшафтів. Вплив культур є одним з проявів у формуванні етнокультурних ландшафтів регіону, що означено у структурі містечка, де значну площу займають польські та єврейські етнокультурні ландшафти. Сучасний стан ландшафтів Хмельника вимагає проведення моніторингу, охорони та музеєфікації містечка з етнокультурними пам'ятками, виділення комплексних охоронних зон.

Ключові слова: Хмельник, містечко, етнокультурний ландшафт, каркасний ландшафт, поляки, євреї, українці.

Volovik Volodymyr, Slivinska Anna

Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky

ETHNOCULTURAL NETWORK LANDSCAPES OF THE SMALL TOWN OF KHMILNYK OF THE VINNYTSIA REGION

Summary. The peculiarities of ethnocultural landscapes of the Khmilnyk town of Khmelnytsky district of Vinnytsia oblast are analyzed. The patterns of their formation, ethno-cultural features and features of use are singled out. Historical and ethnological analysis of the small town from 1100 year to today. It is determined that the feature of ethnocultural landscapes of Khmilnyk is a combination of residential landscapes on a national basis, as well as the spatial arrangement of sacred-taphal landscapes. Belligerent landscapes of Khmilnyk are analyzed by the fortress located on the island in the floodplain of the Southern Bug. The formation of the palace-park complex, based on which the Ksido Palace and the stone arched bridge are considered. The features of the structure of the historical center, which from the 16th century to the beginning of the 20th century are represented by the Jewish shtetl, are revealed. The main compositional center of residential landscapes was the market square, which was formed: a church, a synagogue, one-storey trade lines. The formation of industrial landscapes under the influence of the Jewish ethnic group has been analyzed. The sacred and taphal landscapes of Khmilnyk are presented, which are represented by religious buildings of various religious directions, which formed additional nodes of the frame landscape of the town. Their brief description is given. The formation of ethnocultural landscapes of Khmilnyk is due to the peculiarities of landscape conditions, socio-historical factors, which led to the formation of Polish palace and park landscape and Jewish sacred-taphal landscapes. The Polish and Jewish ethnocultural landscapes of Khmilnyk have significant tourist potential and can be the basis for the allocation of complex security zones in the area of the island part of the Southern Bug. The security measures in the form of regeneration and museum design of sacred and taphal landscape complexes in the small town are the most effective method of preserving the ethnocultural heritage. Work on the restoration of the objects of cultural heritage of Khmilnyk will stimulate the development of tourism in the region.

Keywords: Khmilnyk, small town, ethnocultural landscape, network landscape, poles, jews, ukrainians.

Постановка проблеми. Звична структура каркасних етнокультурних ландшафтів містечок Правобережної України сформована селитебними, сакрально-тафальними та промисловими ландшафтними комплексами. Чинником для виділення таких ландшафтних комплексів є просторове розташування кварталів за етнокультурною ознакою та формування певних історико-архітектурних артефактів. Містечко Хмельник у Вінницькій області підтверджує цю ознаку, маючи у своїй структурі значну площу ландшафтів поліетнічного походження. У XXI сторіччі виникла необхідність у збереженні автентичних польських та єврейських елементів кварталів, шляхом заповідання культурної спадщини, що відповідає сучасній правовій базі України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіч вивченням етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, у т.ч. Хмельника займалися географи [1], а вивченням етнокультурної спадщини також й історики, краєзнавці, архітектори [2; 5; 6; 7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Здійснені дослідження сприяють оцінюванню впливу етнокультурної спадщини на розвиток регіонального та загальнодержавного туризму. Це дасть змогу розробити практичні рекомендації щодо заповідання, регенерації й використання етнокультурної спадщини в сучасних економічних умовах, реалізації програм із залученням коштів країн ЄС (Польща).

Мега статті. Головною метою дослідження є аналіз каркасних етнокультурних ландшафтів містечка Хмільник Хмельницького району Вінницької області та можливості їх використання в етнокультурному туризмі.

Виклад основного матеріалу. Місто, відоме як курорт державного значення, має також давню етнокультурну історію та цікаві культурні артефакти. Хмільник, площею 2049 га [9], розташований у північно-західній частині Вінницької області, у межах Подільського Побужжя. Клімат досліджуваної території помірно-континентальний з м'якою зимою і нежарким літом: середньорічна температура $+6,8^{\circ}\text{C}$, середньорічна кількість опадів – 540 мм [9]. У рельєфі переважає полого-хвиляста рівнина, пересічена мережею балок, з ухилом у сторону Південного Бугу, з перевищеннями висот 40-59 м (рис. 1). Гідрологічна мережа представлена річкою Південний Буг з лівою притокою р. Хвосо. Формування основних етнокультурних ландшафтів містечка прив'язане до острова, розташованого у межах русла, розділеного на два рукави. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи потужні мало гумусні на лесових породах; також є чорноземи опідзолені, лугові та лугово-болотні ґрунти. Площа зелених насаджень 763 га (1993 р.) [17, с. 375–376], 510 га (2014 р.) [9]. За фізико-географічним районуванням відноситься до Хмельник-Летичівського фізико-географічного району Північної лісостепової області Придніпровської височини.

Етимологія назви «Хмільник» походить від легенди XIII сторіччя, коли війська князя Данила зруйнували Бозький град, рештки місцевого населення переховувалося на острові у річці Південного Бугу, який заріс хмелем. Тому, історична назва часто звучить як «Хмельник». За іншою версією, походження назви містечка пов'язано з козацьким гетьманом XVI сторіччя Венцеславом Хмельницьким, від якого пішов рід Хмельницьких [5].

Історико-етнологічний аналіз. За твердженнями істориків [6], формування містечка почалося у VI-VII сторіччі з граду Бозький (на острові поміж рукавів Південного Бугу – Бозький острів). Вперше Бозький острів згадується у 1100 році [5], хоча офіційно дата заснування Хмільника – 1362 рік. Вже від середини XII сторіччя досліджувана територія була щільно населеною смугою Побужжя; у XIII сторіччі входила до складу Болохівської землі. У 1370 році, за твердженням Д. Дорошенка, тут збудували замок [6]. У 1448 році містечку надано магдебурзьке право (торги у неділю та щорічні ярмарки), що прискорило його розвиток та вплив польських феодалів, а також заселення євреями та формування класичної каркасної структури «штетлу» [1].

На початку XVI сторіччя Хмільник був центральним замком окремого прикордонного староства: «Дерев'яне містечко з обмурованим острогом; дерев'яний замок на рівнині стоїть над рікою Буг...» [3, с. 417]. У цей же час викопано канал для укріплення оборонної споруди (рис. 2) [10]. На початку XIX сторіччя містечко хаотично забудоване, низинні частини навесні та восени затоплювалися водою, перетворюючись у болото [8, с. 664]. Подібна ситуація збереглася до початку XX сторіччя.

В етнічному складі до 40-х років XX сторіччя переважали євреї. У 1787 році у містечку проживало 1400 мешканців, у тому числі – 782 євреї; у 1827 році з 6915 – 5671 євреїв, що становило 82% населення; у 1921 році з 7672 жителів – 5908 євреїв [16].

М. Симашкевич, наприкінці XIX сторіччя, зазначає зв'язок етносів та формування етнокультурних ландшафтів з каркасними гідрологічними структурами регіону, розвиваючи ідею водного підкласу дорожніх етнокультурних ландшафтів [1]: «Місто Хмільник, як ми вже помітили, розташоване на річці Буг, якраз на тому місці, де ця ріка, після своєї течії з Проскурова на північний схід, раптом швидко змінює напрям на південно-східний. Зда-

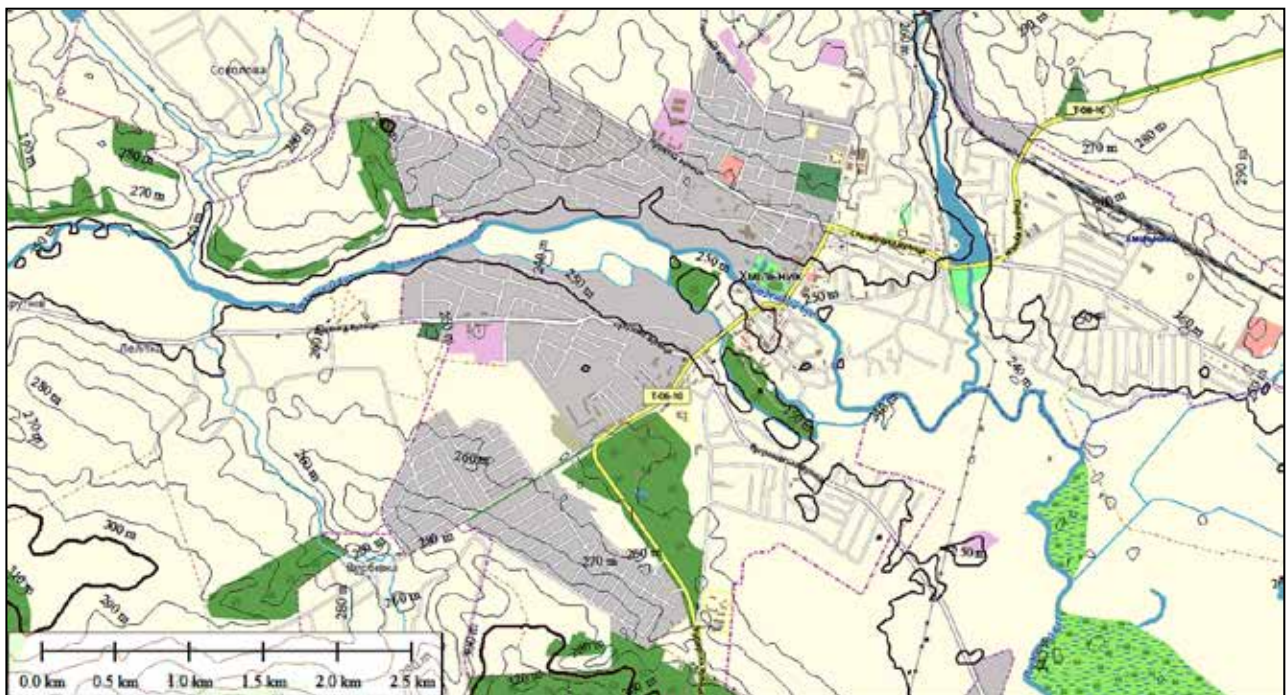

Рис. 1. Рельєф Хмільника

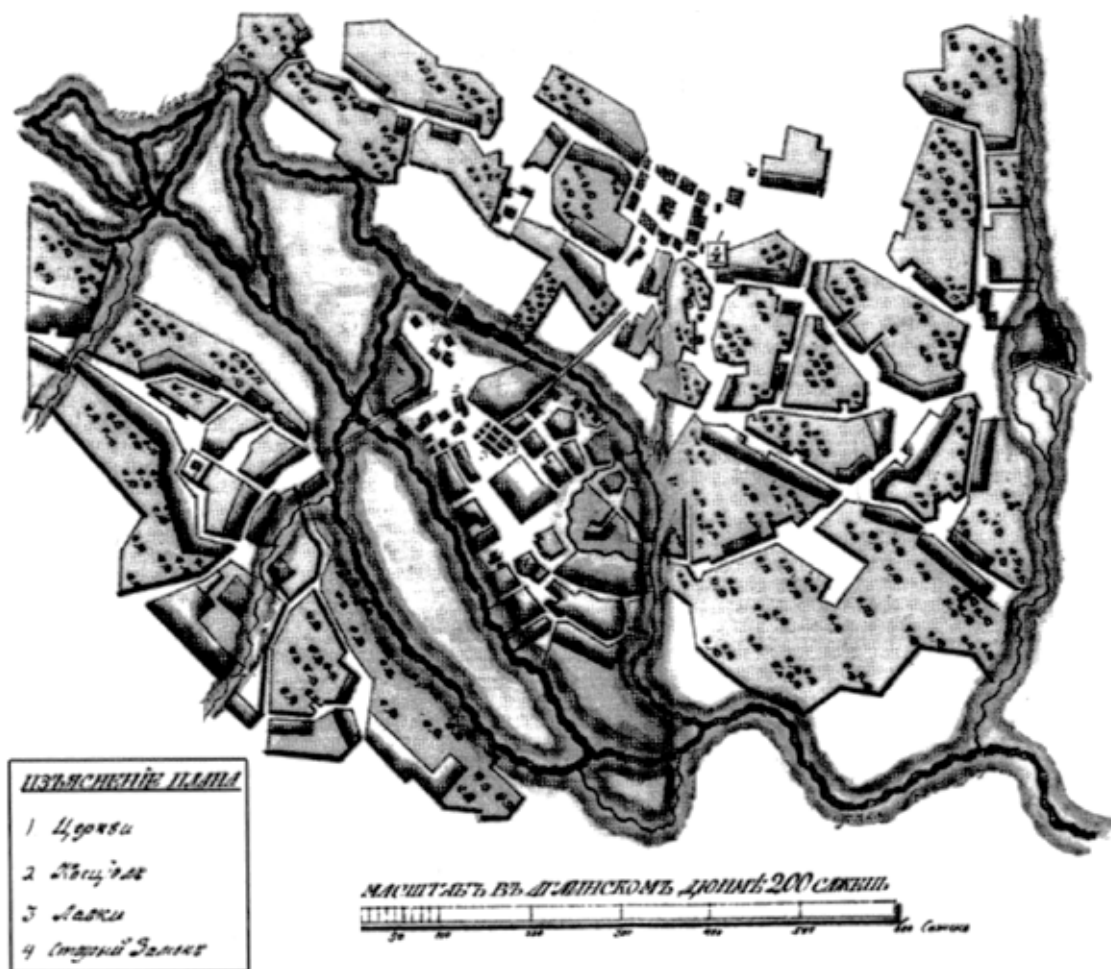

Рис. 2. План містечка Хмільник, 1806 р. [11]

валося б, що таке географічне розташування цього незначного містечка, хоча і на головному вигині цієї переважно «подільської річки», ще не говорить нічого особливого на користь історичного значення цього містечка у Поділлі. Але це значення так відчутне в історії Поділля, що мимохідь звертає на нього увагу. Взагалі потрібно відмітити, що історичне життя народів, особливо життя первинне, розвивається за течією річок, це закон «всесвітньо-історичний» [13, с. 418]. Аналізуючи розташування містечка, автор звертає особливу увагу на вплив гідрологічного каркасу на формування місцевої етнокультури та колонізаційні процеси у регіоні: «Розташоване на головному вигині північно-східної частини ріки Бугу, місто це з давніх часів було головним відправним пунктом колонізацій вгору і вниз за течією цієї ріки. Мало того, у силу цього ж географічного розташування міста Хмільника, тут вперше утворюється центр місцевої ніби охоронної для усього північно-східного Поділля, сили, яка наводила жах і розкриваючи свій рішучий вплив навіть на окремі татарські володіння. ... До слова, місто Хмільник за його географічним розташуванням, можна назвати головним історичним центром на північному сході Поділля, як на південному сході Ладижин, потім Брацлав, а на південному заході Кам'янець» [13, с. 419]. В. Гульдман зазначає особливості каркасної структури початку ХХ сторіччя: «Теперішнє місто Хмільник розташоване на острові, що утворений рукавами річки Буг; по

обидва ж береги річки знаходяться його передмістя. При одному з таких передмість – Мазурівка, на північно-східній частині острова розташовані рештки старовинного укріплення, що складається з великого насипу, оточеного кам'яними стінами із облаштованими в них бійницями» [4, с. 151]. З 1923 року Хмільник став районним центром.

Етнокультурні ландшафти містечка. Історико-культурний ареал містечка охоплює територію Старого міста в межах острова між протоками Південного Бугу, тобто його межі визначаються берегом острова [9, с. 81]. Формування каркасних етнокультурних ландшафтів від ХІІІ сторіччя зумовлено наявністю природного ядра – «острова» у межах річища, який мав потужний оборонний потенціал. Тут функціонували *белігеративні ландшафти* Хмільника: «Навесні велика частина острова вкривалась водою, за винятком досить високої місцини, яку спочатку обставляли високими палями – частоколом, а згодом кам'яною стіною. Так з'явився замок, усередині якого знаходився дім управителя, казарма, вежа і одна чи декілька сторожових башт... Згодом місто почало розростатись, будуватись поза замком, з'явилося населення, що займалось не тільки хліборобством, а й ремісники, згодом торгівці» [12, с. 29]. Після татарських набігів замок відновили у 1500 році, у 1620 році знову спалили [10].

Сучасні белігеративні ландшафти історичного центру представлені двадцятиметровою вежею фортеці з трьома контрфорсами, двоохрусним

підвальним та двоповерховим із бійницями приміщенням над підвалом. З 1804 по 1917 роки тут була православна церква Святого Іллі. У першій половині ХХ сторіччя історичний об'єкт використовували під майстерні, склади тощо. Зараз – розташований історичний музей, у приміщенні нижнього поверху вежі відкрито ресторан.

Палацово-парковий комплекс, також розташований у межах острова, представлений палацом Ксідо (два поверхи та підвальне приміщення), збудованим у 1911-1915 роках на руїнах старого замку. Будівля не має тильної частини, від річки Південний Буг палац обрамлений кам'яною плиткою, що створює вигляд фортеці, з іншого боку – фасад панського маєтку з білосніжними колонами та балконами. Власником був Костянтин Ксідо, грецького походження. У 1915 році через Південний Буг збудовано кам'яний арочний міст (зберігся, у нормальному стані).

Центр містечка від середини ХІХ сторіччя мав типову структуру єврейського штетлу. У першій половині ХVІ сторіччя у межах історичного «ядра» Хмільника сформувався архітектурний комплекс: фортеця, ратуша, костел; у підземній частині – ходи і коридори. Головним композиційним центром *селитєбних ландшафтів* була ринкова площа, яку сформували: костел, синагога, одноповерхові торговельні ряди, дерев'яні рундуки, житлові будинки заможних містян [7].

Наприкінці ХІХ сторіччя острів, відокремлений каналом у заплавної місцевості Південного Бугу, формувал каркасний вузол, історичний центр містечка – «Старий базар» і «Старе місто» [2]. На сході (лівому узбережжі) формується другий вузол каркасного етнокультурного ландшафту – передмістя «Новий базар» або «Нове місце», частина якого мала назву «Слобода» або «Глинка», що зумовлено глинистим ґрунтом заплавної місцевості. На північ від «ядра» Хмільника розташоване передмістя «Дубрівка» («Хутори»), у західній частині – «Січкарівка», у східній, поблизу ставка – «Погребі» (з бджолиними погребями), «Глудзанівка», хутір Бутків [15]. У Січкарівці у ХVІ сторіччі розташовувався господарчий двір замкової охорони [14]. На південь, за Південним Бугом, було передмістя Угринівка (Вугринівка), яке у 50-60-х рр. ХХ сторіччя ввійшло до складу міста. У цей час також приєднані села Мазурівка (переважали етнічні поляки), Порубинці, Слобода, Сидориха, частину Дубрівки.

Наприкінці ХІХ сторіччя зароджуються *промислові ландшафти*: майстерні, крамниці, невеликі заводи і фабрики. Більшість з них належать євреям. До кінця ХХ сторіччя працювала ткацька мануфактура, започаткована у 1878 році. Шляхом насипання дамби та греблі на р. Хвоста було сформовано ставок та запущено водяний млин [7]. У 1905 році відкрито чавуноливарню Гуревича. У 20-х роках ХХ сторіччя працювали чавуноливарний завод, вапняковий шахти Хаїма Франка, Абрама Штраухера, гіпсова фабрика Мехела Кауфмана, завод газованих вод Мошки Весенгартена, завод фруктових вин Іцека Райзи, маслозавод Шлями Брікмана, пивзавод Іцека Демба, фабрика мила Мошки Пастернака [16], розпочали будівництво гідроелектростанції на Південному Бузі [8].

Сакральні ландшафти Хмільника представлені культовими спорудами різних релігійних спрямувань, які сформували додаткові вузли карка-

сного ландшафту містечка. Вони займали найвищі місцерозташування. У 1603 році поблизу фортеці збудовано базиліку – костел Усікновення глави Іоанна Предтечі. Від 1937 до 1952 року використовувався не за призначенням (кузня, зерносквище), у 2008 році проведено капітальний ремонт споруди [7]. Зараз використовується громадою як культова споруда, знаходиться у нормальному стані.

У 1801 році у межах острова збудовано кам'яну церкву Святої Покрови, решту церков – у другій половині ХІХ – початку ХХ сторіччя. Зараз усі перебувають у нормальному стані та використовуються релігійними громадами. Як зазначив М. Загниброда, на площі 80 га розташовано 5 культових споруд на відстані від 475 до 1200 м, формуючи потужний сакральний «вузол» каркасного ландшафту Хмільника [7].

Санаторію «Радон» належить будівля бувшої синагоги, яка була збудована у 1640 році. Синагога розташована за 300 м на північ від старої ринкової площі, у центрі єврейського штетлу кінця ХІХ сторіччя. Поруч з північним фасадом було кладовище, яке почали використовувати у 1565 році. Синагогу поступово реставрують, де планується розмістити сучасний музей Свентокшиського штетлу [16].

Тафальні ландшафти представлені 6 кладовищами у межах міста та 2 міськими – за його межами (табл. 1).

Таблиця 1

Тафальні ландшафти Хмільника [9]

Кладовища (назва)	Статус	Площа, га
В межах містечка		13,2
Католицьке «Мостовського»	закрите	2,8
Православне «Стеселя»	закрите	3,0
Єврейське	підлягає закриттю	1,2
«Мазурівське»	закрите	1,4
«Вугринівське»	підлягає закриттю	3,0
«Порубиньське»	підлягає закриттю	1,8
За межею міста		11,7
«Північне»	діюче	6,7
«Західне»	діюче	5,0

Католицьке та єврейське кладовища знаходяться у занедбаному стані, вимагають регенерації. Нове єврейське кладовище створено у 1820 році. Починаючи з 2008 року його обгородили і привели у порядок. Тут збереглося кілька старих оригінальних мацев [16].

Висновки і пропозиції. Формування етнокультурних ландшафтів Хмільника зумовлено особливостями ландшафтних умов, соціально-історичних чинників, що призвело до формування польських палацово-паркових та єврейських сакральних-тафальних ландшафтів. Інтенсивні процеси формування етнокультурних ландшафтів містечка залежали від порубіжного розташування, етнічної різноманітності, зумовленої історичними процесами ХVІ – початку ХХ сторіч.

Польські та єврейські етнокультурні ландшафти Хмільника мають значний туристичний потенціал і можуть бути основою для виділення комплексних охоронних зон у районі острівної частини Південного Бугу. Охоронні заходи у вигляді регенерації та музеє-

фікації сакральньо-тафальних ландшафтних комплексів у містечку є найефективнішим методом збереження етнокультурної спадщини. Вони дозволяють долучити історико-культурні пам'ятки до загальнодержавних, регіональних та локальних туристичних маршрутів. Роботи з відновлення об'єктів культурної

спадщини Хмільника стимулюватимуть розвиток туризму в регіоні. Вони є пріоритетними, що пов'язано з комплексністю етнокультурних ландшафтів та їх можливістю всебічно представити історико-культурний образ містечка Правобережної України у вигляді ландшафтно-архітектурного заповідника.

Список літератури:

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія]. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. 464 с.
2. Гальчак Сергій. Хмільник, Сальниця, Уланів в описах Ю. Сіцинського, О. Мальченка, А. Швенцона. *Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція* : Матеріали конференції, 23 вересня 2015 р., м. Хмільник Вінницької області. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2015. С. 29–38.
3. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1006 с.
4. Гульдман В.К. Пам'ятники старини в Подолі (Матеріали для складання археологічної карти Подольської губернії). Каменец-Подольський : Типографія Подольського губернського правління, 1901. 469 с.
5. Дорош М.Н. Витоки. Призабуті сторінки нашої історії. Хмільницький район. Дослідження, оповіді, версії. Вінниця, 2011. 324 с.
6. Дорош Микола. На Хрещатій дорозі: Бозький острів – Хмелин – Хмільник. *Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція* : Матеріали конференції, 23 вересня 2015 р., м. Хмільник Вінницької області. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2015. С. 14–28.
7. Загниборода Михайло. Хмільник: містобудівний розвиток на тлі історії. *Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція* : Матеріали конференції, 23 вересня 2015 р., м. Хмільник Вінницької області. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2015. С. 48–58.
8. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. Київ : УРЕ АН УРСР, 1972. 778 с.
9. м. Хмільник Вінницької області. Проект внесення змін до генерального плану міста. Пояснювальна записка. Київ : Б.в., 2014. 145 с.
10. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). Київ, 2001. 380 с.
11. Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі, автори вступної статті С.А. Кюпилов, А.Б. Задорожнюк. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. 124 с.
12. Ратушний А.І. Історія рідного села. Київ : УЦНК «Музей Івана Гончара», 2003. 96 с.
13. Симашкевич М. Историко-статистическое описание заштатного города Хмельника (Под. губ. Лит. уезда). *Подольскія епархіальныя ведомости*. 1869. № 10. С. 415–432; № 11. С. 473–481; № 12. С. 529–544; № 13. С. 560–577.
14. Тобою, краю мій, живу... Хмільниччина: події, особи, час. Довідник / Дорош М.Н., Степанюк В.А. – упорядники. Вінниця, 2013. 248 с.
15. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Под ред. Е. Сецинского. Вып. 9. Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. 1064 с.
16. Хмельник. URL: <https://sztetl.org.pl/template/gfx/dzialania/chmielnik.pdf> (дата звернення: 01.05.2019).
17. Хмільник. *Географічна енциклопедія України* : в 3-х т. / Редкол.: О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1989-1993. Т. 3: П-Я. С. 375–376.

References:

1. Volovyk V.M. Etnokulturni landshafy: rehionalni struktury i pryrodokorystuvannia: [monohrafiia]. Vinnytsia : TOV «Vinnytska miska drukarnia», 2013. 464 s.
2. Halchak Serhii. Khmilnyk, Salnytsia, Ulaniv v opysakh Yu. Sitsynskoho, O. Malchenka, A. Shv-entsona. *Persha Khmilnytska naukova istoriko-kraieznavcha konferentsiia* : Materialy konferentsii, 23 veresnia 2015 r., m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : Merkiuri-Podillia, 2015. S. 29–38.
3. Hvanini O. Khronika yevropeiskoi Sarmatii. Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. 1006 s.
4. Huldman V.K. Pamiatnyky staryny v Podolii (Materialy dlia sostavleniia arkheolohycheskoi karty Podolskoi hubernii). Kamenets-Podolskii : Typohrafiia Podolskoho hubernskoho pravlieniia, 1901. 469 s.
5. Dorosh M.N. Vytoky. Pryzabuti storinky nashoi istorii. Khmilnytskyi raion. Doslidzhennia, opovidi, versii. Vinnytsia, 2011. 324 s.
6. Dorosh Mykola. Na Khreshchatii dorozii: Bozkyi ostriv – Khmelyn – Khmilnyk. *Persha Khmilnytska naukova istoriko-kraieznavcha konferentsiia*: Materialy konferentsii, 23 veresnia 2015 r., m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : Merkiuri-Podillia, 2015. S. 14–28.
7. Zahnyboroda Mykhailo. Khmilnyk: mistobudivnyi rozvytok na tli istorii. *Persha Khmilnytska naukova istoriko-kraieznavcha konferentsiia* : Materialy konferentsii, 23 veresnia 2015 r., m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. Vinnytsia : Merkiuri-Podillia, 2015. S. 48–58.
8. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. V 26 t. Vinnytska oblast. Kyiv : URE AN URSR, 1972. 778 s.
9. m. Khmilnyk Vinnytskoi oblasti. Proekt vnesennia zmin do heneralnogo planu mista. Poyasniuvalna zapyska. Kyiv : B.v., 2014. 145 s.
10. Malchenko O. Ukripleni poseleennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV – seredyna XVII st.). Kyiv, 2001. 380 s.
11. Opysy Podilskoi hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st. / Ukladachi, avtory vstupnoi statii S.A. Kopylov, A.B. Zadorozhnyiuk. Kamianets-Podilskii : Aksioma, 2011. 124 s.
12. Ratushnyi A.I. Istoriia ridnoho sela. Kyiv : UTsNK «Muzei Ivana Honchara», 2003. 96 s.
13. Symashkevych M. Ystoryko-statystycheskoe opysanie zashtatnoho horoda Khmelnyka (Pod. hub. Lyt. uезда). *Podolskiiia eparkhialnyia vedomosti*. 1869. № 10. S. 415–432; № 11. S. 473–481; № 12. S. 529–544; № 13. S. 560–577.
14. Tobiou, kraiu mii, zhyvu... Khmilnychchyna: podii, osoby, chas. Dovidnyk / Dorosh M.N., Stepaniuk V.A. – uporiadnyky. Vinnytsia, 2013. 248 s.
15. Trudy Podolskoho eparkhialnoho ystoryko-statystycheskoho komyteta. Pod red. E. Setsynskoho. Vyp. 9. Prykhody y tserkvy Podolskoi eparkhyi. Kamenets-Podolsk, 1901. 1064 s.
16. Khmelnyk. URL: <https://sztetl.org.pl/template/gfx/dzialania/chmielnik.pdf> (data zvernennia: 01.05.2019).
17. Khmilnyk. *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy* : v 3-kh t. / Redkol.: O.M. Marynych (vidp. red.) ta in. Kyiv : «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 1989-1993. T. 3: P-Ya. S. 375–376.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-64>

УДК 796.332(045)

Бондар А.А.Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

УДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ З ФУТБОЛУ У СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто питання сучасних підходів для удосконалення технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти. Виявлено, що техніка впливає на всі сторони підготовки футболістів. При цьому варто зауважити, що фізіологічною основою техніки є координаційні здібності. Так, розвиток одного або іншого аспекту сприяє зростанню рівня спортивної майстерності. Проаналізувавши літературні джерела нами вивчені такі підходи до удосконалення технічних елементів: вдосконалення «техніки епізодів гри», посилення організації взаємодій в середині поля та у всіх її фазах, також підвищенні вимог до застосування колективних дій, повторення всіх елементів техніки з імітацією різних ігрових ситуацій.

Ключові слова: удосконалення техніки, технічні елементи, студенти, футбол.

Bondar AnnaVinnytsia Institute of Trade and Economic
Kyiv National University of Trade and Economics

IMPROVING TECHNICAL ELEMENTS OF FOOTBALL TO HIGHER EDUCATION STUDENTS

Summary. The article deals with the issues of modern approaches for improving the technical elements of student-football players in higher education institutions. Modern football presents very high demands for motor coordination. Technical elements, along with the tactical aspect of the game are often used in limited space, with a shortage of time, in confrontation with the rival and in combination with other elements of the game. It is revealed that the technique affects all sides of the training of football players, while it is worth noting that the physiological basis of the technique is the coordination abilities. Thus, the development of one or another aspect contributes to the growth of the level of athletic skill. Hence, the priority direction in the technical training of football players should be specialized motor tasks with execution at speed and in conditions of active confrontation, shortage of time and limited space. Having analyzed the literary sources, we have studied such approaches to the improvement of technical elements: to take into account the biomechanical peculiarities of ball-ball technique, to improve the "technique of game episodes", to strengthen the organization of interactions in the middle of the field and in all its phases, as well as to increase the requirements for the use of collective actions, repeating all the elements of the technique with the simulation of different game situations. Analyzing all the above, one can conclude that in the theory and practice of physical education and sports, the issues of a scientifically grounded system of development and improvement of technical elements in student-students in higher education institutions are not studied and developed, which is one of the decisive factors for achieving high sports results.

Keywords: improvement of technique, technical elements, students, football.

Постановка проблеми. Системний розвиток сфери фізичної культури і спорту в Україні визначають значимість постійного пошуку нових методик навчання, які характеризуються значним розширенням класу задач, елементом яких є особистість студента-спортсмена [1, с. 85–89].

Серед засобів фізичного виховання велике значення мають спортивні ігри, які за рівнем своєї популярності серед населення нашої країни займають провідні позиції. Найпопулярнішим видом спорту вважається – футбол.

Футбол як особливо рухлива гра з максимальним рівнем фізичного навантаження вирішує завдання по зміцненню здоров'я студентів, розвитку спритності і координації, швидкості реакції, а також загартування їх характеру, вихованню духу колективізму і суперництва, відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В даний час для вирішення проблеми навчання основам техніки футболу склалися певні наукові передумови.

Г.С. Лалаков, В.В. Козин, В.А. Блинов у своїй роботі для удосконалення техніки та тактики гри пропонують посилення організації взаємодій в середині поля та у всіх її фазах, також підвищення вимог до застосування колективних дій [4, с. 21–24].

У своїх дослідженнях А.А. Соколов пропонує методи вдосконалення «техніки епізодів гри». При цьому використовуються два принципи: спеціалізовані вправ і виконання великої кількості повторень дій з м'ячем в спеціальних умовах [6, с. 141–143].

Кошельська Е.В., Баженов В.Н. та ін. проаналізували біомеханічні особливості техніки виконання ударів по м'ячу у футболі. Виявили,

що стабілографічні та електроміографічні характеристики виконання ударів по м'ячу можуть служити індикаторами технічної підготовленості спортсменів. При цьому техніка виконання прямого удару формується на етапі спортивного вдосконалення, а бічних – на етапі вищої спортивної майстерності. У футболістів високої кваліфікації роль зорового аналізатора в підтримці рівноваги незначна, тоді як у низької і середньої кваліфікації показники функції рівноваги погіршуються при скасуванні зорового контролю [3, с. 53–57].

У своїй монографії В.В. Ніколаєнко розкриває особливості побудови системи багаторічної підготовки юних футболістів, пропонує шляхи підвищення рівня техніко-тактичної майстерності [5, с. 336].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз науково-методичної літератури і опитування тренерів показав, що проблема формування, розвитку і удосконалення технічних елементів у студентів-футболістів розглянута на недостатньо. В практиці роботи тренерів з футболу відсутні науково обґрунтовані програми удосконалення техніки з врахуванням індивідуально-типологічних особливостей, що призводить до зниження ефекту тренувального процесу.

Все це стало основою для пошуку шляхів цілеспрямованого диференційованого підходу до вирішення завдань, пов'язаних з удосконаленням технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти.

Мета дослідження – визначити сучасні підходи удосконалення технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення науково-методичної літератури та даних Internet з питання удосконаленням технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методологія вивчення науково-методичних основ тренувального процесу у футболістів заснована, перш за все, на положеннях теорії і методики спортивного тренування. Футбол, як і інші спортивні ігри, по прояву фізичних якостей відносяться до видів спорту, які вимагають всебічного розвитку всіх рухових якостей. Однак при комплексному розвитку фізичних якостей фахівці приділяють увагу швидкісним і швидкісно-силовим проявам. Швидкісно-силові якості, поряд з іншими фізичними якостями, впливають на формування технічної майстерності футболістів і складають рухову базу їх ігрової діяльності [4, с. 21–22].

Сучасний футбол пред'являє дуже високі вимоги до рухової координації. Технічні елементи поряд з тактичним аспектом гри часто застосовуються на обмеженому просторі, при дефіциті часу, в протиборстві з суперником і в поєднанні з іншими елементами гри. Це призводить до виконання дій з різною швидкістю. До того ж необхідно розраховувати власне положення тіла в різних зонах ігрового поля, розташування і передбачення напрямку бігу партнерів і суперників, передбачати траєкторію переміщення м'яча між гравцями і відповідним чином реагувати на них. На точність виконання тактичних дій, які пов'язані з досягненням мети, впливають такі зовнішні фактори, як нерівність майданчики, сухий або мокрий газон [4, с. 23–24].

Техніка впливає на всі сторони підготовки футболістів. При цьому варто пам'ятати, що фізіологічною основою техніки є координаційні здібності. Так, розвиток одного або іншого аспекту сприяє зростанню рівня спортивної майстерності. Іншими словами, покращуючи техніку, підвищуємо координаційні здібності; розвиваючи останні, розширюємо технічні вміння.

Розвиток футболу показує, що істотного прогресу в цій грі можна досягти тільки прискоренням самої гри, а саме: швидшим розіграшом комбінацій, швидкістю мислення, добре володіти технічними елементами футболу на швидкості. Звідси, пріоритетним напрямком в технічній підготовці футболістів повинні стати спеціалізовані рухові завдання з виконанням на швидкості і в умовах активного протиборства, дефіциту часу і обмеженого простору [5, с. 33–34].

Виконання технічних дій футболістами визначається різноманітними факторами. Кращі футболісти світу, незважаючи на широкі і всебічні вимоги до технічної підготовки, показують стабільні результати в умовах, що змінюються. Це виражається в здатності застосовувати, вільно вибирати доцільну техніку як в умовах високої фізичної та психічного навантаження, так і в жорсткому протиборстві, що відбувається найчастіше на обмеженому просторі. Без сумніву, що такі гравці показують високий рівень розвитку координаційних здібностей. Необхідно відмітити, що збільшення об'єму координаційної підготовки в тренувальному процесі у футболістів значно підвищує їх ігрову результативність [4, с. 21–24].

А.А. Черняєв і Н.Х. Кудяшов розробили та перевірили методику яка формувалася на вивченні:

- показників якості засвоєння технічних прийомів (удар серединою підйому по нерухомому м'ячу; удар внутрішньою стороною стопи по нерухомому м'ячу; удар серединою лоба по м'ячу; зупинка та опускання м'яча підшоєю; зупинка м'яча який летить назустріч внутрішньою стороною стопи; ведення м'яча зовнішньою частиною підйому) на трьох рівнях: 1) «знань-знайомств»; 2) «знань-копій»; 3) репродуктивних рухових умінь;

- показників рухових умінь та творчий підхід до виконання відносно нових різновидів, раніше вивчених технічних прийомів: удар «підсічкою» серединою підйому і «зупинку опускання м'яча зовнішньою частиною підйому з перекатом»;

- результати виконання 6 тестових вправ (удар по м'ячу серединою підйому на точність; удар по м'ячу внутрішньою частиною підйому на точність адресування; удар по м'ячу внутрішньою частиною підйому на дальність; ведення м'яча зі зміною напрямку руху; удари і зупинки м'яча внутрішньою стороною стопи; жонглювання м'ячем серединою чола з просуванням вперед) [7, с. 87–89]. Перевіряючи розроблену ними методику вони виявили, суттєве підвищення якості засвоєння і відтворення знань правил виконання технічних прийомів.

Висновки з даного дослідження. Аналіз науково-методичної літератури свідчить про те, що в теорії і практиці фізичного виховання і спорту є багато інформації про вивчення техніки у юних футболістів, але недостатньо вивчене

питання науково-обґрунтованої системи розвитку і удосконалення технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти, яка є одним з вирішальних факторів для досягнення високих спортивних результатів.

Перспективи подальших досліджень розробити і експериментально перевірити ефективність спеціально-підготовчих вправ для удосконалення технічних елементів у студентів-футболістів у закладах вищої освіти.

Список літератури:

1. Гринчук А.А., Чехівська Ю.С., Гуренко О.А. Удосконалення техніко-тактичної майстерності у студентів-баскетболістів у вищих навчальних закладах. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. Вип. 6(100). С. 85–89.
2. Кошельская Е.В., Баженов В.Н., Буравель О.И., Капилевич Л.В., Андреев В.И. Биомеханические и физиологические факторы обеспечения техники целевых ударных действий в футболе. *Бюллетень сибирской медицины* : Изд. Сибирский государственный медицинский университет (Томск). 2009. С. 53–57.
3. Лалаков Г.С., Козин В.В., Блинов В.А. Современные тенденции в совершенствовании техники и тактики футбола. *Физическая культура и спорт в жизни студенческой молодежи*. Омск, 26 мая 2015. С. 21–24.
4. Николаенко В.В. Рациональная система многолетней подготовки футболистов к достижению высшего спортивного мастерства : монография. Киев, 2014. 336 с.
5. Соколов А.А. Методика совершенствования «техники эпизодов игры» в футбол. *Наука через призму времени*. 2019. Вип. 1(22). С. 141–143.
6. Черняев А.А., Кудяшев Н.Х. Теоретические и методические основы совершенствования методики обучения студентов технике футбола. Теория и практика физической культуры : Научно-издательский центр «Теория и практика физической культуры и спорта». Москва, 2009. С. 87–89.

References:

1. Grinchuk A.A., Chyhiv's'ka Ju.S., Gurenko O.A. (2018). Udoskonalennja tehniko-taktichnoï majsternosti u studentiv-basketbolistiv u vishhjih navchal'nih zakladah [Improvement of techno-tactical skill at students of basketball in higher educational establishments]. *Naukovij chasopis Nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni M.P. Dragomanova. Serija 15 : Naukovo-pedagogichni problemi fizichnoï kul'turi (fizichna kul'tura i sport)* : zb. nauk. prac'. Kyiv : Vid-vo NPU imeni M.P. Dragomanova. Vyp. 6(100). Pp. 85–89.
2. Koshel'skaja E.V., Bazhenov V.N., Buravel' O.I., Kapilevich L.V., Andreev V.I. (2009). Biomechanicheskie i fiziologicheskie faktory obespechenija tehniki celevyh udarnyh dejstvij v futbole [Biomechanical and physiological factors ensuring the technology of targeted percussion actions in football]. *Bjulleten' sibirskoj mediciny* : Izd. Sibirskij gosudarstvennyj medicinskij universitet (Tomsk). Pp. 53–57.
3. Lalakov G.S., Kozin V.V., Blinov V.A. (2015). Sovremennye tendencii v sovershenstvovanii tehniki i taktiki futbola [Current trends in the improvement of technology and football tactics]. *Fizicheskaja kul'tura i sport v zhizni studencheskoj molodezhi*. Omsk, 26 maja 2015. Pp. 21–24.
4. Nikolaenko V.V. (2014). Racional'naja sistema mnogoletnej podgotovki futbolistov k dostizheniju vysshego sportivnogo masterstva : monografija. [Rational system of long-term preparation of football players to achieve higher sportsmanship : monograph]. Kiev, 336 p.
5. Sokolov A.A. (2019). Metodika sovershenstvovanija "tehniki jepizodov igry" v futbol [Current trends in the improvement of technology and football tactics]. *Nauka cherez prizmu vremeni*. Vyp. 1(22). Pp. 141–143.
6. Chernjaev A.A., Kudjashev N.H. (2009). Teoreticheskie i metodicheskie osnovy sovershenstvovanija metodiki obuchenija studentov tehnike futbola [Theoretical and methodological foundations of improving the methodology of teaching students football technique]. *Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury : Nauchno-izdatel'skij centr "Teorija i praktika fizicheskoj kul'tury i sporta"*. Moskva. Pp. 87–89.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-65>

УДК 796.323.2

Вертелецький О.І., Богатир В.Г., Грохович О.М.
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

ПОКАЗНИКИ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В БАСКЕТБОЛІ

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз чинників результативності змагальної діяльності баскетболістів при розігравші стандартних положень. Результативність діяльності баскетболістів, що єдиноборствують за м'яч, що відскочив, після невдалого штрафного кидка, разом з чинниками забезпечення (зростанням, стрибучістю тощо), залежить від ступеня адекватності спеціалізованих сприйнять ігровим ситуаціям. Розроблено методику, яка дозволяє підвищити якість виконання тактико-технічних прийомів передачі м'яча, на основі адекватності спеціалізованих сприйнять у підготовці спортивної команди баскетболістів.

Ключові слова: змагальна діяльність, результативність, баскетбол, чинник забезпечення, чинник реалізації.

Vertelets'kyi Oleh, Bohatyr Vyacheslav, Hrokhovych Oleksandr
V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolayiv

PERFORMANCE FACTORS FOR A GAMING ACTIVITY IN BASKETBALL

Summary. Raising the performance of basketball players in standard positions playing is an important reserve for improving the quality of the game. However, the activity of gamers in the playing with jump balls, in taking a throw-in from outside the playground and in a fight for possession of a ball that jumped away after an ineffective penal throw is analyzed only on a qualitative level. The lack of quantitative characteristics of the competitive activity of basketball players in standard positions playing complicates the process of managing the athletes' training. The activity of basketball players in standard positions playing has been studied. The analysis of the space and temporal characteristics of these actions allowed to develop and experimentally test the methodological recommendations that increase the players' performance. These recommendations are based on simulation of the competitions in the training conditions. The activity of the competition during the playing in the standard positions takes place in the conditions of the space and temporal limits determined by the rules of the competition, as well as the shortage of time and space created by rivals, who compete, judges and not always adequate actions of team partners. The conditions in which the activity takes place, together with the high intensity of physical activity, preceding the standard positions playing, create a specific competitive tension. The analysis of the competitive activity of basketball players has revealed two main options for taking a throw-in from outside the playground: to a stationary partner and to a partner who is moving. The results of the study of basketball players' competitive activity in the standard positions playing open the possibility of using various ways of factors development for providing and improving the implementation factors, leading to an equivalent effectiveness. The tension of a competitive activity in standard positions playing is determined by the character of motor activity, preceding the playing, as well as by numerous psychic factors. At the same time, in training, the effect of tension, adequate to the competition (according to heart rate), is achieved through increased volume or intensity of motor activity. This greatly reduces the effectiveness of the development of adaptability to specific competitive influences.

Keywords: competitive activity, performance, basketball, providing factor, realization factor.

Постановка проблеми. Дослідження змагальної діяльності баскетболістів високого класу, визначення ключових компонентів її забезпечення і реалізації є важливим завданням наукових досліджень в теорії і практиці баскетболу.

У зв'язку з тим, що змагальна діяльність носить поліструктурний характер, відрізняється різноманіттям і варіативністю дій, постійним проявом винахідливості, а на спортивний результат безпосередньо впливають безліч чинників і спільні дії більш ніж десяти гравців, виникає проблема дослідження результативності змагальної діяльності баскетболістів при розігравші стандартних положень.

Аналіз останніх досліджень. Одним з актуальних напрямків досліджень в баскетболі є визначення ключових компонентів забезпечення і реалізації змагальної діяльності гравців високої кваліфікації, виявлення провідних показників і характеристик, які в першу чергу визначають успішність гри спортсменів і команди. Провідні фахівці баскетболу (Ф. Ліндеберг [7]; Б. Коузі, Ф. Пауер [1]; О.Я. Гомельський [4]; Д. Вуден [3] і ін.) разом з про-

блемами змагальної діяльності в захисті і нападі істотну увагу приділяють особливим ситуаціям гри – розігравшу стандартних положень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Підвищення результативності баскетболістів при розігравші стандартних положень є важливим резервом поліпшення якості гри. Проте діяльність гравців при розігравші спірних м'ячів, при вкиданні м'яча із-за меж майданчика і при єдиноборстві за м'яч, що відскочив, після нерезультативного штрафного кидка аналізується виключно на якісному рівні. Відсутність кількісних характеристик змагальної діяльності баскетболістів при розігравші стандартних положень ускладнює процес управління підготовкою спортсменів.

Мета статті – здійснити науковий аналіз чинників результативності змагальної діяльності баскетболістів при розігравші стандартних положень.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення максимальної результативності в розігравші стандартних положень гравці повинні бути тренуваними і знаходитися в стані спор-

тивної форми. Тренованість – стан потенційних морфофункціональних можливостей, технічної, тактичної і фізичної підготовленості, необхідних для досягнення певного результату. Спортивна форма – стан змагальної готовності, що дозволяє максимально використовувати наявний потенціал (тренованість).

Тренованість визначається чинниками забезпечення змагальної діяльності. До них відносяться:

а) функціональна адаптація організму (його систем і органів) до змагальних дій;

б) фізична підготовленість гравців – рівень розвитку рухових якостей, необхідних для ефективної змагальної діяльності, що проявляються в структурі рухових дій;

в) технічна підготовленість – оволодіння навиками прийомів виду спорту;

г) тактична підготовленість – знання стратегії змагальної діяльності, оволодіння уміннями і навиками тактичних дій;

д) психічна підготовленість – ступінь розвитку психічних функцій, характерних для спеціалізованої діяльності спортсмена.

Спортивна форма визначається чинниками реалізації, до яких відносяться:

а) функціональна резистентність – готовність організму до оптимальної реакції на стимул змагання, здатність до гіперкомпенсаторності функцій, підтримка високої працездатності на тлі прогресуючого стомлення, швидка відновлюваність;

б) адекватність якостей і навиків – відповідність рівня розвитку рухових якостей структури рухових навиків;

в) мобілізаційна готовність – відповідальність за результат;

г) адекватність стратегії і тактики спортивної кондиції, структурі змагань, планованому результату;

д) толерантність до стресів – стійкість до збиваючих чинників, перешкод, невдалих ситуацій.

Особливе місце в структурі чинників реалізації змагальної діяльності займають специфічні якості, «відчуття»: часу (моменту початку, зміни, тривалості дій); простору (дистанції, розміри майданчика); швидкості (її максимальності, оптимальності, відносності); середовища (покриття майданчика, амортизаційних властивостей щитів і кілець); спортивного снаряда (м'яча).

У сукупності специфічні якості складають комплексне «відчуття гри».

Виходячи з філософської інтерпретації принципів екстремальності спортивну форму можливо трактувати як об'єктивну тенденцію руху кількісних характеристик тренованості до якісно нового комплексного, максимально можливого для даного стану їх прояву, що виражається в спортивному результаті.

У нашій роботі досліджувалася діяльність змагання баскетболістів при розіграші стандартних положень. Аналіз просторових і тимчасових характеристик цих дій дозволив розробити і експериментально перевірити методичні рекомендації, що підвищують результативність гравців. Ці рекомендації базуються на моделюванні в тренуваннях умов змагань.

Діяльність змагання при розіграші стандартних положень проходить в умовах просторових і тимчасових лімітів, визначених правилами

змагань, а також дефіциту часу і простору, що створюється суперниками, що єдиноборствують, суддями і не завжди адекватними діями партнерів по команді. Умови, в яких протікає діяльність, разом з високоінтенсивним фізичним навантаженням, передуючим розіграшу стандартних положень, створюють специфічну змагальну напруженість.

Аналіз змагальної діяльності баскетболістів виявив два основні варіанти вкидання м'яча із-за меж майданчика: на нерухомого і на партнера, що переміщується.

У таблиці 1 приведені кінематичні характеристики вкидання м'яча баскетболістами команди «FLASH» (м. Миколаїв) у чемпіонаті миколаївської баскетбольної ліги 2019 р. з командою «СДЮСШОР № 4» (м. Миколаїв) із-за бічної лінії в умовах перешкод, що створюються суперником.

Таблиця 1

Кінематичні характеристики вкидання м'яча із-за бічної лінії (матч МБЛ 2019 р. «FLASH» (м. Миколаїв) – «СДЮСШОР № 4» (м. Миколаїв))

Етап	t ₁ (мс)	t ₂ (мс)	t ₃ =t ₁ +t ₂ (мс)	L (м)
1	760	390	1150	4
2	1130	570	1700	5
3	1050	620	1670	5
4	1160	390	1550	3
5	2050	460	2510	4
6	2130	830	2960	8
7	4070	600	4670	6
8	2760	1520	4280	14

Умовні позначення: t₁ – час з моменту отримання м'яча гравцем на місці вкидання до моменту випуску м'яча; t₂ – час з моменту випуску м'яча гравцем, що вкидає його, до моменту лову м'яча гравцем на майданчику; t₃ – сумарний час вкидання; L – відстань від місця вкидання до гравця, що приймає м'яч.

Максимальні значення t₁ зафіксовані при вкиданні м'яча на партнера, що переміщується, в ситуаціях, коли суперник заважає вкиданню, а мінімальні – при вкиданні на партнера, що нерухомо стоїть, без перешкод. Часові характеристики t₂ варіюють в широких діапазонах від 390 мс до 1520 мс.

Аналіз характеристик L показує, що в умовах змагань баскетболісти вкидають м'яч переважно на відстань до 7-8 м. Із збільшенням відстані L збільшується час, протягом якого м'яч залишається неконтрольованим, унаслідок чого збільшується вірогідність перехоплення м'яча суперником. Так, в матчі між командами «FLASH» (м. Миколаїв) і «АГРО-БАСКЕТ» (м. Миколаїв) баскетболіст команди «FLASH» укинув м'яч на партнера, що переміщався, через 3800 мс з моменту отримання м'яча на місці вкидання. Неадекватне сприйняття спортсменом швидкості і напрямку переміщення партнера і особливостей діяльності суперника привели до невчасного вкидання м'яча, що дозволило баскетболістам команди «АГРО-БАСКЕТ» перехопити його.

Аналіз змагальної діяльності в баскетболі показує, що протидія вкиданню м'яча може мати різну спрямованість:

– створити умови для оволодіння м'ячем після вкидання;

- ускладнити вкидання м'яча в ліміті (5 секунд) часу;
- змусити суперника укинути м'яч в невідгідному для нього напрямі і т.д.

Отже, результативність вкидання м'яча в умовах змагального ліміту часу і ситуативного дефіциту простору і часу, що створюється суперником, залежить не тільки від якості виконання технічного прийому передачі м'яча, але і від своєчасності виконання вкидання на основі адекватності спеціалізованих сприйнять.

Аналіз діяльності змагання баскетболістів, що єдиноборствують за м'яч, що відскочив, після невдалого штрафного кидка, показує, що оволодіння м'ячем після відскоку здійснюється в різних місцях майданчика, які умовно можна розділити на 8 зон (Є.Н. Приступа [6]). В більшості випадків 80% (n=328) оволодіння м'ячем відбувається в безпосередній близькості від щита, в зонах 2 і 3 (рис. 1).

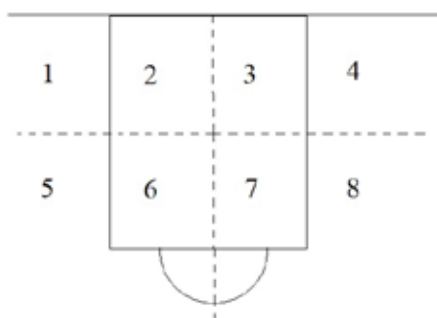

Рис. 1. Зони оволодіння м'ячем після відскоку

Тимчасові характеристики t_1 (табл.2) варіюють від 880 мс до 1030 мс.

Не дивлячись на те, що, згідно правилам, баскетболістам дозволяється входити в область штрафного кидка тільки після торкання м'ячем кільця, аналіз характеристик t_2 показує, що гравці входять в область через 300-600 мс з моменту випуску м'яча. Передчасний вхід можна пояснити прагненням зайняти вигіднішу позицію в єдиноборстві за м'яч, що відскочив. В той же час судді тільки в 5-10% випадків фіксують це порушення правил.

Приведені дані свідчать, що раніший вхід в область штрафного кидка не завжди закінчується виграшем єдиноборства.

Характеристики t_3 варіюють в діапазоні від 500 мс до 900 мс. Висококваліфіковані гравці опановують м'ячем на самому початку відскоку від кільця. Це скорочує час, протягом якого м'яч залишається неконтрольованим.

Баскетболісти команди, що захищається, згідно правилам змагань, розташовуються ближче до щита. Це дає їм певну перевагу у виборі кращої позиції.

Гравець нападаючої команди або команди, що захищається перед входом в область штрафного кидка на основі сприйняття характеристик польоту м'яча повинен передбачити особливості його відскоку, одночасно не даючи переваги у виборі кращої позиції суперникові, що єдиноборствує.

Таким чином, результативність діяльності баскетболістів, що єдиноборствують за м'яч, що відскочив, після невдалого штрафного кидка, разом з чинниками забезпечення (зростанням, стрибучістю і т.д.), залежить від ступеня адекватності спеціалізованих сприйнять ігровим ситуаціям.

Висновки і пропозиції. Результати дослідження змагальної діяльності баскетболістів при розігріші стандартних положень відкривають можливість використання різних шляхів розвитку чинників забезпечення і вдосконалення чинників реалізації, ведучих до рівноцінної результативності.

Напруженість змагальної діяльності при розігріші стандартних положень детермінована характером рухової діяльності, передуючої розігрішу, а також численними психічними чинниками. В той же час в тренуванні ефект напруженості, адекватний змаганню (за даними ЧСС), досягається за рахунок підвищення об'єму або інтенсивності рухової діяльності. Це значною мірою знижує ефективність розвитку адаптивності до специфічних змагальних впливів.

Перспективи подальших досліджень. З метою наближення учбово-тренувального процесу до реальних умов змагань розроблена методика підвищення результативності діяльності баскет-

Таблиця 2

Тимчасові характеристики єдиноборства баскетболістів за м'яч, що відскочив, після невдалого штрафного кидка (гра чемпіонату МБЛ 2019 р. між командами «FLASH» (м. Миколаїв) і «АГРО-БАСКЕТ» (м. Миколаїв))

Місце єдиноборства	t_1 (мс)	t_2 (мс)		t_3 (мс)	Результат єдиноборства
		гравець "FLASH"	гравець «АГРО-БАСКЕТ»		
На щиті команди «FLASH»	950	520	360	610	«АГРО-БАСКЕТ»
	930	450	330	550	«АГРО-БАСКЕТ»
	880	350	420	440	"FLASH"
	1030	430	490	780	"FLASH"
	980	520	430	860	«АГРО-БАСКЕТ»
	970	320	460	690	спірний
	910	410	500	830	«АГРО-БАСКЕТ»
	950	310	420	540	«FLASH»
На щиті команди «АГРО-БАСКЕТ»	890	370	340	470	«АГРО-БАСКЕТ»
	930	320	350	830	«АГРО-БАСКЕТ»
	990	430	610	820	«АГРО-БАСКЕТ»

Умовні позначення: t_1 – час польоту м'яча до кільця; t_2 – час з моменту випуску м'яча до моменту входу гравця в область штрафного кидка; t_3 – час від моменту торкання м'ячем кільця до моменту оволодіння м'ячем, що відскочив.

болістів при розігріті стандартних положень. Використання збиваючих чинників (обмеження просторових і тимчасових параметрів діяльності, створення змагального дефіциту часу і простору, застосування зорових і звукових подразників, моделювання екстремальних моментів гри і т.д.) дозволило максимально наблизити умови тренування до змагань по рівню специфічної напруженості.

Список літератури:

1. Баскетбол: концепции и анализ / Б. Коузи, Ф. Пауэр ; Сокр. пер. с англ. канд. пед. наук Е.Р. Яхонтова. Москва : Физкультура и спорт, 1975. 272 с.
2. Вальтин А.И. Проблемы современного баскетбола. Киев : Ін Юре, 2003. 150 с.
3. Вуден Д. Современный баскетбол. Москва : Физкультура и спорт, 1987. 256 с.
4. Гомельский А.Я. Баскетбол. Секреты мастера. Москва : Фаир, 1997. 224 с.
5. Защук С.Г., Козина Ж.Л., Безъязычный Б.И. Структура комплексной подготовленности квалифицированных баскетболисток. *Физическое воспитание студентов*. Харьков : ХООНОКУ-ХГАДИ, 2009. № 2. С. 19–22.
6. Келлер В.С., Приступа Е.Н. Факторы результативности соревновательной деятельности при розыгрыше стандартных положений. *Проблемы повышения мастерства спортсменов* : тез. докл. науч.-практ. конф. Чебоксары, 1989. С. 71.
7. Линдеберг Ф. Баскетбол. Москва : Физкультура и спорт, 1971. 279 с.

References:

1. Basketball: kontseptsyy y analiz / B. Kouzy, F. Pauer; Sokr. per. s anhl. kand. ped. nauk E.R. Yakhontova. Moscow : Fyzkultura y sport, 1975. 272 p. (in Russian)
2. Valtyn A.Y. (2003). Problemy sovremennoho basketbola. Kyiv : In Yure, 150 p. (in Russian)
3. Vuden D. (1987). Sovremennyi basketbol. Moscow : Fyzkultura y sport, 256 p. (in Russian)
4. Homelskiy A.Ia. (1997). Basketbol. Sekrety mastera. Moscow : Fayr, 224 p. (in Russian)
5. Zashchuk S.H., Kozyna Zh.L., Bezъязыchnyi B.Y. (2009). Struktura kompleksnoi podhotovlennosti kvalyfytsyrovannykh basketbolystok. *Fyzicheskoe vospytanyia studentov*. Kharkov : KhOONOKU-KhHADY, no 2, pp. 19–22.
6. Keller V.S., Prystupa E.N. (1989). Faktory rezultatyvnosti sorevnovatelnoi deiatelnosti pry rozyhryshe standartnykh polozheniy. *Problemy povysheniya masterstva sportsmenov* : tez. dokl. nach.-prakt. konf. Cheboksary, p. 71. (in Russian)
7. Lyndeberh F. (1971). Basketball. Moscow : Fyzkultura y sport, 279 p. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-66>

УДК 37(477.85):796

Гакман А.В., Ушенко Ю.О., Галан Я.П., Кожокар М.В.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича**СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ОСНОВ ОЛІМПІЙСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

Анотація. Актуальність обраного напрямку дослідження посилюється і тим, що в Україні, як державі, яка є активним учасником міжнародного олімпійського руху, існує нагальна потреба розгортання цього виду діяльності, потребує дослідження змістовний компонент шкільних програм олімпійської освіти, ефективність організації та форми впровадження знань олімпійської тематики. У зв'язку з цим важливо визначити шляхи впровадження відповідних заходів в систему шкільної олімпійської освіти України. Метою нашого дослідження є дослідження становлення педагогічних основ олімпійської освіти в Україні. У статті виділено роль і місце П'єра де Кубертена у формуванні та становленні олімпійської освіти. Виокремлено етапи становлення й розвитку олімпійської освіти в Україні. Проаналізовано українську систему олімпійської освіти, реалізація якої здійснюється у двох основних напрямках: загальноосвітньому й спеціально-освітньому. Отже, створення сучасної системи освіти і виховання підростаючого покоління неможливе без оптимального вирішення цілої низки соціальних, економічних, екологічних, політичних, правових та інших завдань.

Ключові слова: олімпійська освіта, становлення, етапи розвитку

Hakman Anna, Ushenko Yuriy, Galan Yaroslav, Kozhokar Maryna
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University**PROMOTING PEDAGOGICAL BASIS OF OLYMPIC EDUCATION IN UKRAINE**

Summary. The urgency of the chosen direction of research is also intensified by the fact that in Ukraine, as a country that is an active participant in the international Olympic movement, there is an urgent need for the deployment of this type of activity; it requires the study of the content of the school curriculum of Olympic education, the effectiveness of the organization and the form of introduction of knowledge of the Olympic theme. In this regard, it is important to determine the ways of implementing appropriate measures in the system of school Olympic education in Ukraine. The purpose of our research is to study the formation of the pedagogical foundations of the Olympic education in Ukraine. The article highlights the role and place of Pierre de Coubertin in the formation and formation of Olympic education. The stages of the formation and development of the Olympic education in Ukraine are distinguished. The Ukrainian system of Olympic education is analyzed, implementation of which is carried out in two main directions: general education and special educational. Consequently, the creation of a modern system of education and upbringing of the younger generation is impossible without the optimal solution of a range of social, economic, environmental, political, legal and other tasks. One of the options for solving this difficult problem may be the organization of an educational process based on the ideology of olympias, through the introduction of a system of Olympic education and the dissemination of literature among students. Olympic education, as an effective means of raising children and young people, has deep historical roots. Its dynamics can be represented in the form of three successive stages: the first – the origins of the idea of Olympic education; the second is the formation of its foundations; the third – realization and development. The implementation of Olympic education in the educational process of children and youth is carried out through the introduction of innovative projects, the use of methodological aids, the use of various forms of the dissemination of Olympic ideas.

Keywords: Olympic education, formation, stages of development.

Постановка проблеми. Існування сучасної системи освіти і виховання підростаючого покоління неможливе без оптимального вирішення цілого ряду соціальних, економічних, екологічних, політичних, правових та інших завдань. Найпріоритетнішим, на думку науковців може бути організація освітньо-виховного процесу на основі ідеології олімпізму, шляхом запровадження системи олімпійської освіти та розповсюдження літератури серед учнівської молоді [1; 3; 7; 9].

На сьогодні, олімпійська освіта, крім того що є важливим фактором розвитку олімпійського руху в Україні, так олімпійська освіта ще є ефективним засобом вирішення завдань, що стоять перед державою, і, насамперед, важливим компонентом гуманітарного виховання, спрямованого на формування в українців фізичного і морального здоров'я, навичок здорового способу життя, залучення їх до занять фізичною культурою та спортом, передусім підростаючого покоління [2; 6; 8].

В Україні, яка є важливою складовою міжнародного олімпійського руху, ідея поширення знань олімпійської тематики набула поширення наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. У дослідженнях М. Булатової, Б. Ведмеденка, В. Драги, К. Козлової, В. Платонова, Н. Турчиної та інших зазначається, що підвищення обізнаності в олімпійському русі спрямовується на розв'язання певного протиріччя між високими досягненнями у спорті і низьким рівнем фізичної культури, знань про олімпійські ідеали та цінності олімпізму серед учнівської молоді [2–4; 11; 13; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомо, що П'єр де Кубертен, засновник сучасного олімпійського руху, пов'язував філософію олімпізму з ідеєю вдосконалення людини, людських відносин і суспільства на основі використання спорту, спортивних змагань і підготовки до них (В.М. Платонов, С.І. Гуськов, 1994; А.Н. Бургеев, 1993, 1997). Спираючись на гуманістичні

ідеї Кубертена, педагоги довели, що завдяки реалізації олімпійської освіти, можливо виховати у підростаючого покоління таку життєву позицію, в якій гуманізм є необхідною нормою поведінки (А.Т. Гутін, 1984; О.І. Самусенков, 1989; Ю.П. Сегал, 1990; Г.Ф. Петлеваний, А.Г. Егоров, 1996; О.В. Козирева, 1997; М.Д. Лагутін, О.О. Лютикова, 1997; Г. Скрипнік, 1999; В.І. Столяров, 1999; Л. Заріпова, 2001; М. Булатова, 2010; Єрмолова, 2012; Я. Зорій, 2016; Я. Галан, 2017 та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Серед ряду досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців нами не виявлено систематичних досліджень, де б було представлено єдину систему формування педагогічних основ олімпійської освіти в Україні.

Метою нашого дослідження є дослідження становлення педагогічних основ олімпійської освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний Олімпізм, займаючи особливе місце в соціальному і культурному житті суспільства, розглядається як значуща соціокультурна інформація, в якій закладені гуманістичні цінності: добра воля людей, прагнення до миру, співпраці і взаєморозуміння. Мета Олімпізму полягає в тому, щоб поставити спорт на службу гармонійного розвитку людства, сприяючи створенню мирного суспільства, яке зацікавлене в збереженні людської гідності. Будь-яка форма дискримінації по відношенню до країни або особи – расового, релігійного, політичного або іншого характеру, або за ознакою статі – несумісна з приналежністю до олімпійського руху [7].

У сучасному суспільстві формується гострий запит на гуманізм і боротьбу з антигуманними проявами реальності, що визначає необхідність культивування цінностей олімпізму [6] і вимагає розробки нових підходів, що дозволяють перетворити технологію прикладного використання засобів фізичної культури і спорту для освоєння культурних основ олімпізму і посилити його гуманістичні початки соціалізації [5], в тому числі, в аспекті формування етнічної толерантності.

Українські освітні стандарти другого покоління в якості одного з найважливіших компонентів конструкції передбачають орієнтацію на особистісні результати освіти. У числі вимог до особистісних результатів освоєння учнями основної освітньої програми загальноосвітнього закладу є сформованість в учнів системи значущих соціальних і міжособистісних відносин, ціннісне усвідомлення особистісних та громадянських позицій в діяльності, соціальні компетенції, правосвідомість, здатність до усвідомлення української ідентичності в полікультурному соціумі і ряд інших [9]. Варто зазначити, що під час засвоєння дисципліни «Фізична культура» у школі, в числі підсумкових особистісних результатів освоєння програмного матеріалу визначено формування усвідомленого, шанобливого і доброзичливого ставлення до іншої мови, віри, громадянської позиції, до історії, культури, релігії, традицій, мов, цінностям народів світу. Одним з основних показників такого ставлення є сформованість толерантності, зокрема, її етнічної складової.

Олімпійський рух має великий вплив на життя сучасної людини і розглядається як гро-

мадський рух, покликане різноманітними засобами, формами і методами сприяти реалізації принципів олімпізму. Олімпізм – це філософія життя, що підносить і об'єднує в гармонійне ціле гідності тіла, волі та розуму. Метою Олімпізму є повсюдне становлення спорту на службу всебічному розвитку особистості, з тим, щоб сприяти формуванню мирного суспільства, стурбованого про збереження людської гідності [3].

Етап становлення й розвитку олімпійської освіти почався зі створення Міжнародного олімпійського комітету (МОК), проведення Сесії в 1897 р. (Гавр, Франція), на якій були вперше підняті питання олімпійської освіти. З відкриттям Міжнародної олімпійської академії (МОА) в 1961 р. змінилося уявлення про значення олімпійської освіти в сучасному світі. Актуальність розвитку цього напрямку сприяло створенню спеціальної комісії МОК з культури й олімпійської освіти у 2000 р. Вона була створена в результаті об'єднання двох попередніх: комісії МОК з МОА й олімпійської освіти (1967 р.) і комісії МОК з культури (1968 р.). Згодом, до цих організацій, що займаються поширенням олімпізму приєдналися Міжнародний комітет П. де Кубертена, міжнародні й національні центри олімпійських досліджень й освіти, організаційні комітети Олімпійських ігор (ОКОІ), національні олімпійські академії (НОА) та ін. [10].

Олімпійська освіта активно практикується в інших країнах, таких як Канада, Німеччина. Програми олімпійської освіти, що реалізуються в експериментальних школах цих країн, дозволяють значно підвищити орієнтацію учнів на принципи Фейр Плей, знижують негативний моральний вплив існуючої спортивної практики, сприяють позитивному зміні ціннісних орієнтацій особистості [3; 9].

У сучасному олімпійському русі, існує тенденція у вираженості протиріч комерціалізації і професіоналізму. Тому, нагальною проблемою є збереження ідеалів П'єра де Кубертена, закладених в Олімпійську хартію – основний закон олімпійського руху – це, перш за все, організація можливостей мирної конкуренції між спортсменами і окремими країнами, без найменших ознак будь-яких дискримінацій за національною, расовою, соціальною або гендерним принципом. Головні принципи олімпійського руху: солідарність, чесна гра, взаєморозуміння і взаємоповага суперників, дружба – зараз нерідко опиняються під загрозою. Захистити молоде покоління спортсменів від негативних впливів, що мають місце в професійному, комерційному спорті, є нагальним завданням олімпійської освіти [7; 9].

Формування олімпійської освіти в окрему, відносно самостійну галузь педагогічного знання сталося не так давно. Перший хто ввів поняття «Олімпійська освіта» був С. Фавр, в його доповіді в 1968 р (Італія) на 8-й сесії Міжнародної олімпійської академії прозвучало дане поняття [9].

Однак основи олімпійської освіти, зокрема олімпізму, були закладені П'єром де Кубертеном, Джоном Кецеасом ще раніше, в кінці XIX століття, вони розглядали його як філософію і світогляд олімпійського руху і освіти [4].

Про необхідність розгортання та активізації цієї педагогічної діяльності йдеться у багатьох

міжнародних офіційних документах [6]. Заклик включати в державні програми соціального та культурного розвитку і виховання молоді в дусі принципів олімпізму міститься в Міжнародній хартії фізичного виховання і спорту, прийнятої ЮНЕСКО і підписаної майже всіма державами-членами ООН.

У 1983 році на 3-й сесії Міжурядового Комітету з фізичного виховання і спорту при ЮНЕСКО було прийнято резолюцію, в якій було висловлено побажання до всіх держав-учасників Комітету ввести або посилити викладання олімпійських ідеалів в школах і навчальних закладах відповідно до їх власною системою освіти [7].

У 1994 році був створений Керівний комітет проекту всесвітньої компанії «Національні олімпійські комітети в дії: просування олімпійських ідеалів через освіту», який був підтриманий президентом Міжнародного олімпійського комітету (МОК) Хуаном Антоніо Самаранчем.

Ретроспективний аналіз розвитку олімпійського руху уявляє, що не завжди в суспільстві вживався його освітній потенціал. В Україні фундаментально розроблена система олімпійської освіти, реалізація якої здійснюється у двох основних напрямках: загальноосвітньому й спеціально-освітньому (М.М. Булатова, В.Н. Платонов, 1998-2005 р.).

Враховуючи те, що олімпійська освіта – це педагогічний процес, який реалізується на всіх рівнях освіти, а шкільний вік є одним із вирішальних (найважливіший) періодів у формуванні фізичного, морального і духовного розвитку дитини, варто відзначити доцільність олімпійської

освіти школярів [8]. Адже саме у шкільному віці активно розвивається дитячий організм, формуються пізнавальні якості та інтереси, розвиваються рухові здібності, удосконалюються рухові навички, стрімко розвиваються моральні та соціальні принципи поведінки молодших школярів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Створення сучасної системи освіти і виховання підростаючого покоління неможливе без оптимального вирішення цілої низки соціальних, економічних, екологічних, політичних, правових та інших завдань. Одним із варіантів вирішення цієї складної проблеми може бути організація освітньо-виховного процесу на основі ідеології олімпізму, шляхом запровадження системи олімпійської освіти та розповсюдження літератури серед учнівської молоді.

Олімпійська освіта, як ефективний засіб виховання дітей і молоді має глибокі історичні коріння. Її динаміка може бути представлена у вигляді трьох послідовних етапів: перший – витокі ідеї олімпійської освіти; другий – формування її основ; третій – реалізація й розвиток.

Реалізація олімпійської освіти у виховному процесі дітей та молоді здійснюється шляхом впровадження інноваційних проектів, використання методичних посібників, застосування різноманітних форм поширення олімпійських ідей.

Перспективним напрямком роботи буде подальше вивчення особливостей впровадження олімпійської освіти у процес виховання дітей та молоді різних вікових груп, розробка структури та змісту олімпійської освіти, рекомендацій щодо подальшої її впровадження.

Список літератури:

- Боднар А.О. Використання засобів масової інформації як способу організації олімпійської освіти. *Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. Серія : Педагогічні науки*. Черкаси : вид. від. Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького. 2015. № 22(355). С. 138–142.
- Булатова М.М. Система олімпійської освіти та нові форми її впровадження. *Олімпійський спорт і спорт для всіх* : Тезиси ІХ Міжнародного наукового конгреса. Київ : Олімп. література, 2005. 7 с.
- Булатова М. Олімпійська академія України: пріоритетні напрямки діяльності. *Наука в олімпійському спорті*. 2007. № 2. С. 5–12.
- Булатова М.М. Система олімпійського образования в Украине (1991-2006): методология и практические результаты. *Современный олимпийский спорт и спорт для всех* : Материали Х Міжнарод. науч. конгр. Гданськ, 2006. С. 38–41.
- Гакман А.В., Крушельницький Б.М. Стан реалізації олімпійської освіти у навчально-виховному процесі (на прикладі міста Чернівці). *Молодий вчений*. № 3.1(43.1) 2017. С. 74–77.
- Гакман А.В. Організація рекреаційно-оздоровчої діяльності дітей 11-14 років в умовах дитячого табору відпочинку : дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.12. Київ, 2010. 231 с.
- Галан Я., Кирилюк М., Кочубей М. Реалізація олімпійської освіти у професійно-технічних навчальних закладах Буковини. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції, 05-06 листопада 2015 р. Чернівці : Технодрук, 2015. С. 204–206.
- Єрмолова В.М. Олімпійська освіта: теорія і практика : навч. посіб. Київ, 2011. 335 с.
- Зорій Я.Б., Гакман А.В. Система Олімпійської освіти як засіб педагогічного процесу підростаючого покоління. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2016. Вип. 4. С. 33–35.
- Олімпійська освіта : методичні рекомендації / укл. М.М. Булатова, С.Ф. Матвеев, В.Ф. Бойко та ін. Київ, 2002. 40 с.
- Andrieieva O., Hakman A. Health status and morbidity of children 11-14 years of age during school. *Journal of Physical Education and Sport*, 2018. Supplement issue 2, 1231–1236.
- Andrieieva O., Galan Y., Hakman A., Holovach I. (2017). Application of ecological tourism in physical education of primary school age children. *Journal of Physical Education and Sport*, 17(1), 7–15. doi: 10.7752/jpes.2017.s1002
- Binder D.L. Teaching Olympism in schools: Olympic Education as a focus on values education : university lectures on the Olympics. 2005.
- Hakman A., Vaskan I., Kljus O., Liasota T., Palichuk Y., Yachniuk M. Analysis of the acquisition of expertise and mastery of physical skills for performing techniques by young footballers. *Journal of Physical Education and Sport*. 2018. Supplement issue 2, pp. 1237–1242.
- Halyna Bezverkhnia, Tetiana Fedirchuk, Viktoria Tsybulska, Mykola Maievskyi, Tetiana Osadchenko, Serhii Pchenko, Anna Hakman (2019). Formation of motivation for professional and applied physical training in future elementary teachers. *Journal of Physical Education and Sport*. Vol 19 (Supplement issue 2), pp. 299–304.

References:

1. Bodnar A.O. (2015). Vykorystannia zasobiv masovoi informatsii yak sposobu rhanizatsii olimpiiskoi osvity. [The use of the media as a way of organizing the Olympic education]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu Naukovyi zhurnal. Seriya : Pedagogichni nauky. Cherkasy : vyd. vid. Cherkaskoho natsionalnoho un-tu im. B. Khmelnytskoho*, no 22 (355), pp. 138–142.
2. Bulatova M.M. (2005). Systema olimpiiskoi osvity ta novi formy yii vprovadzhennia [The system of Olympic education and new forms of its implementation]. *Olympyiskyi sport y sport dlia vsekh : Tezysy IX Mezhdunarodnoho nauchnoho konhressa*. Kyiv : Olymp. lyteratura, 7 p.
3. Bulatova M. (2007). Olympyskaia akademyia Ukraini: pryorytetnie napravleniia deiatelnosti. [Olympic Academy of Ukraine: priority directions of activity]. *Nauka v olympyiskom sporte*, no 2, pp. 5–12.
4. Bulatova M.M. (2006). Systema olympyiskoho obrazovanyia v Ukrainy (1991-2006): metodolohiia y praktycheskye rezultaty. [The system of Olympic education in Ukraine (1991-2006): methodology and practical results]. *Souremnyi olympyiskyi sport y sport dlia vsekh : Materyaly X Mezhdunar. nauch. konhr. Hdansk*, pp. 38–41.
5. Hakman A.V., Krushelnytskyi B.M. (2017). Stan realizatsii olimpiiskoi osvity u navchalno-vykhovnomu protsesi (na prykladi mista Chernivtsi) [The status of the implementation of Olympic education in the educational process (for example, the city of Chernivtsi)]. *Molodyi vchenyi*, no 3.1(43.1), pp. 74–77.
6. Hakman A.V. (2010). Orhanizatsiia rekreatsiino-ozdorovchoi diialnosti ditei 11-14 rokiv v umovakh dytiachoho taboru vidpochynku [Organization of recreational and recreational activities of children 11-14 years old in conditions of children's recreation camp] : dys. ... kand. nauk z fiz. vykhovannia i sportu : 24.00.12. Kyiv, 2011. P. 231.
7. Halan Ya., Kyryliuk M., Kochubei M. (2015). Realizatsiia olimpiiskoi osvity u profesiino-tekhnychnykh navchalnykh zakladakh Bukovyny. [Implementation of Olympic education in vocational schools of Bukovina] *Materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 05-06 lystopada 2015. Chernivtsi : Tekhnodruk*, pp. 204–206.
8. Iermolova V.M. (2011). Olimpiiska osvita: teoriia i praktyka : navch. posib. [Olympic Education: theory and practice : teach. manual]. Kyiv, 335 p.
9. Zorii Ya.B., Hakman A.V. (2016). Systema Olimpiiskoi osvity yak zasib pedagogichnoho protsesu pidrostaiuchoho pokolinnia. [The system of Olympic education as a means of pedagogical process of the younger generation]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 15 : Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fyzychna kultura i sport)*. Vyp. 4, pp. 33–35.
10. Bulatova M.M., Matvieiev S.F., Boiko V.F. (2002). Olimpiiska osvita : metodychni rekomendatsii. [Olympic education: methodical recommendations]. Kyiv, 40 p.
11. Andrieieva O., Hakman A. (2018). Health status and morbidity of children 11-14 years of age during school. *Journal of Physical Education and Sport*, Supplement issue 2, 1231–1236.
12. Andrieieva O., Galan Y., Hakman A., Holovach I. (2017). Application of ecological tourism in physical education of primary school age children. *Journal of Physical Education and Sport*, 17(1), 7–15. doi: 10.7752/jpes.2017.s1002
13. Binder D.L. Teaching Olympism in schools: Olympic Education as a focus on values education: university lectures on the Olympics. 2005.
14. Hakman A., Vaskan I., Kljus O., Liasota T., Palichuk Y., Yachniuk M. (2018). Analysis of the acquisition of expertise and mastery of physical skills for performing techniques by young footballers. *Journal of Physical Education and Sport*, Supplement issue 2, pp. 1237–1242.
15. Halyna Bezverkhnia, Tetiana Fedirchuk, Viktoria Tsybulska, Mykola Maievskyi, Tetiana Osadchenko, Serhii Ilchenko, Anna Hakman (2019). Formation of motivation for professional and applied physical training in future elementary teachers. *Journal of Physical Education and Sport*. Vol 19 (Supplement issue 2), pp. 299–304.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-67>

УДК 659

Осаула В.О.

Київський національний університет культури і мистецтв

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНА РЕКЛАМА: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Анотація. Особливе місце серед патріотичної соціальної реклами в нашій країні, зокрема останніми роками, відіграє реклама на військову тематику. У статті наведені зарубіжні приклади патріотичної реклами на військову тематику. Особлива увага приділена соціальній рекламі, представленій у найбільш популярній на сьогодні формі відеоконтенту – рекламних відеороликах. Це, зокрема, відеоролики, покликані привернути увагу до армії, викликати бажання у молоді вступати до лав армій США, Ізраїлю, Білорусі та Німеччини. Наголошується, що відеоконтент взагалі нині переважає серед реклами різного спрямування, в тому числі патріотичної. Він покликаний не просто продемонструвати певну ідею, а й викликати у глядача емоції, які сприяють формуванню у його свідомості позитивного образу того, що рекламується. Адже саме завдяки реалістичній яскравій картинці можна щонайкраще занурити глядача у відповідну атмосферу і викликати у нього позитивні враження і відповідні емоційні реакції.

Ключові слова: патріотична реклама, військова тематика, відеоролик, відеоконтент, США, Німеччина, Ізраїль, Білорусь.

Osaula Vadym

Kyiv National University of Culture and Arts

MILITARY-PATRIOTIC ADVERTISING: WORLD EXPERIENCE

Summary. Social advertising can be considered as a unique social technology that can influence, manage and program society, as visual media text, the possibilities of which are expanded by means of the latest technologies. No wonder a number of scientists consider social advertising exclusively as an instrument of pedagogical and educational activities by means of social influence. A special place among patriotic social advertising in our country, in particular in recent years, is military advertising. The article presents foreign examples of patriotic advertising on military subjects. Particular attention is paid to social advertising, presented in the most popular form of video content today – promotional videos. This, in particular, videos aimed at attracting attention to the army, cause young people to join the ranks of the US, Israel, Belarus and Germany. It is noted that video content in general prevails among advertisements of different directions, including patriotic ones. He is called not only to demonstrate a certain idea, but also to cause the viewer emotions that contribute to the formation in his mind of the positive image of what is advertised. It is precisely because of the realistic bright picture that you can best immerse the viewer in the atmosphere and bring him positive impressions and appropriate emotional reactions. In general, social patriotic videos on military subjects contain the following characteristics, which give grounds for considering them simultaneously and image, both presentation and propaganda, appealing to the implementation of a set of tasks that can implement social advertising. This is achieved, in particular, by using all the capabilities of multisensory technologies. Therefore, nowadays, in our opinion, this kind of social advertising as a means of military patriotic education can be considered the most effective.

Keywords: patriotic advertising, military subjects, video, video content, USA, Germany, Israel, Belarus.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Однією з функцій соціальної реклами (соціально відповідальної, з «сильним» соціальним дискурсом (О. Савельєва)) є передача ідей-повідомлення, що пропагує певне явище в суспільному житті, формує позитивні установки, об'єднує та залучає до активного громадського життя, стимулює до певного вибору, діяльності чи поведінки, які відповідають пріоритетним суспільним цінностям та національним інтересам. Така здатність соціальної реклами проєктується у площину її вагомому значення як чинника виховання або апелювання за певних умов до патріотичних почуттів, формування активної життєвої позиції, відповідальності за майбутнє своєї родини та держави загалом, бажання захищати її інтереси та територіальну цілісність. Недарма низка вчених розглядає соціальну рекламу виключно як інструмент педагогічно-виховної діяльності засобами суспільного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна реклама нині дедалі активніше привертає увагу українських дослідників. Так, виїшла друком низка наукових статей, серед яких такі, які мають загальнотеоретичне спрямування (І. Стацук, О. Медеяєва, М. Докторович, В. Дрешпак, О. Грабчак, Є. Ромат, Т. Лобойко, Г. Цуканова, А. Чернова та ін.), а також присвячені особливостям соціальної реклами в Україні (В. Слушаєнко, О. Анісімова, Т. Безверха, Н. Грицюта, А. Смирнов та ін.).

Також відбулася низка наукових конференцій та круглих столів: «Соціальна реклама в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку», «Соціальна реклама в сучасному суспільстві», «Проблеми та перспективи соціальної реклами в Україні», «Теорія і практика соціальної реклами в Україні».

Проте досліджень власне патріотичної реклами поки що вкрай мало. Вдалося відшукати

лише декілька окремих публікацій: Ковтун О. «Механізми конструювання реклами патріотизму на основі матриці символічного простору любові», Согорін А. «Реклама як засіб патріотичного виховання (за результатами масового та експертного опитувань)», «Реклама в Україні – продаємо патріотизм?», «Шароварщина» в рекламі.

Загалом соціальну рекламу можна розглядати як своєрідну соціальну технологію, яка здатна впливати, керувати та програмувати суспільство, як візуальний медіатекст, можливості якого розширені засобами новітніх технологій. Особливе місце серед патріотичної соціальної реклами в нашій країні, зокрема останніми роками, відіграє реклама на військову тематику. Однак її досліджень на сьогодні в українському науковому просторі не існує. Все зазначене вище актуалізує її дослідження. Отже, завдання статті – аналіз зарубіжного досвіду патріотичної реклами на військову тематику, зокрема в таких країнах, як США, Білорусь, Німеччина, Ізраїль.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що Перша світова війна стала переломним моментом в історії соціальної реклами, призвівши, зокрема, до формування такого її різновиду як плакат. Вже у 1917 р. у США з'явився найвідоміший мобілізаційний плакат Джеймса Монтгомері Флегга «Ти потрібен американській армії».

Згодом з'явилися плакати із зображенням дівчини: «От здорово! Я б хотіла бути чоловіком і вступити до лав військово-морських сил». Підпис на плакаті був ще красномовнішим: «Будь чоловіком і зроби це». Задуму художника М. Крісті належав плакат зі схожим зображенням і тематикою: «Я шукаю вас для військово-морських сил».

Такі плакати були подібні популярним на той час англійському «Твоя країна потребує тебе» та французькому «На барикади» (художника де Лакруа).

Звичайно, це не всі приклади плакатів, ми просто звернули увагу на їх основну особливість і загалом схожий принцип подання повідомлення.

Під час Другої світової війни з'явилося багато плакатів, які представляли інтереси на той час союзних армій. Зокрема, серед них англійські: «Ми били їх раніше. Поб'ємо знову», який відсилав до подій біля міста Дюнкерк, які призвели до евакуації 320 тисяч союзних військовослужбовців; «Ми топимо фашистських піратів»; «Від британського народу. До перемоги! Ми з вами» – із символічним зображенням руки, яка передає вантажівку в дарунок радянському народу; «І вони сказали... це був наш зірковий час» – із цитатою з промови В. Черчіля під час виступу в Палаті общин 1940 р.

Показовою є серія плакатів «Не болтай» («Гітлер хоче знати», «Розмови варті життя», «Полковник Шульц бажає, щоб британські солдати поділилися корисною інформацією» та ін.). Низка плакатів була із зображенням жінок із закликком вступати в Сили територіальної оборони (ATS): «Вони не можуть обійтися без вас», «Нацисти здаються кожен раз, як ви вступаєте в ATS».

У США також популярними були плакати «Не болтай!»; «Необережне слово» і под. Плакат із зображення симпатичного молодого морського піхотинця містив напис «Якщо ти скажеш, куди він направляється, то він може не повернутися».

З'явився плакат «Американці завжди боротимуться за свободу» із проведенням своєрідної паралелі між 1778 р. і 1943 р.

Плакати «Вступайте в лави Збройних сил», «А ти все зробив для фронту?» за своїм наповненням були майже аналогічні плакатам на схожу тематику радянського і британського зразка: із зображенням спрямованого на глядача вказівного пальця.

Цікавим був чорно-білий плакат «А ти записався добровольцем» із зображенням профілю гарних дівчат у військової форми [9].

Після війни, з 1946 р., у Великобританії почав діяти незалежний маркетинговий центр «Центральний офіс інформації». За перші два роки війни ним було надруковано близько 100 різнопланових плакатів великими тиражами.

До речі, існує ще й така точка зору, що вперше соціальна реклама в СРСР з'явилася під час Другої світової війни, і її носіями стали не тільки плакати, а й листівки та фотографії.

І сьогодні патріотична реклама на військову тематику займає вагоме місце в рекламному секторі більшості країн. У мирних умовах вона переорієнтована на рекламу армії та її підрозділів. Так, Пентагон витратив 200 млн доларів на рекламу Збройних сил США «Армійська сила» («Army Strong»).

П'ятирічний контракт Пентагону з McCann Worldwide оцінювався в 1 млрд доларів і передбачав рекламу на телебаченні, радіо, в друкованих ЗМІ, на плакатах, в інтернеті, а також «живі» промоушн-акції [8]. Звичайно, така реклама не просто покликана привернути увагу до армії, а й викликати бажання у молоді вступати до її лав.

Варто зазначити, що важливу вагу в рекламі армії США приділено лозунгам, гаслам, фактично слоганам (від англ. *slogan* – гасло, девіз).

Першим лозунгом армії США був слоган із загальновідомого плакату Дж. Монтгомері Флегга «Ти потрібен американській армії».

Наступним, який діяв у 50-60-х роках ХХ ст., був слоган "Look Sharp, Be Sharp, Go Army!" («Дивись гостро, будь гострим, іди в армію»). В ті роки він прикрашав дорожні знаки, супроводжував публічні заяви на телебаченні тощо для вербування молоді у віці 18-34 років.

У 1971-1980 рр. діяв рекламний лозунг, створений виконавчим віце-президентом і креативним директором рекламної агенції NW Ayer Тедом Реганом-молодшим "Today's Army Wants to Join You" («Сьогодні армія хоче приєднатися до вас»). Він з'явився у 1971 р. як заклик приєднатися до Армії добровольців (Project VOLAR), яка прийшла на зміну обов'язковій військовій службі. В 1973 р. слоган був замінений на "Join the People Who've Joined the Army" («Приєднуйтеся до людей, які вступили до армії»), а згодом на «This is the Army» («Це Армія»).

У 1980 р. старший копірайтер агенції NW Ayer Ерл Картер (псевдонім ENJ Carter) запропонував слоган "Be All You Can Be" («Будь всім, ким ти можеш бути»), який діяв до 2001 р. і нині став частиною колекції Фонду спадщини США.

Лише з 2001 по 2006 рік проіснував слоган "Army of One" («Армія одного»), на зміну якому прийшов слоган «Army Strong» («Армійська сила»). Причиною заміни слоганів стала одно-

стайність у поглядах як психологів, так і військового командування у позиції, що такий лозунг суперечить командному духу і колективній роботі. Один із противників лозунгу Ф. Лунц писав, що армія, за визначенням, є більше, ніж однією людиною. Хоча зрозуміло, що і військова організація хоче індивідуалізувати і персоналізувати те, що вона робить, але це не є правдоподібним або надійним пунктом реклами [17, р. 119].

У жовтні 2006 р. вийшов перший відеоролик нової рекламної концепції «Army Strong», музику до якого написав композитор М. Ішам [18].

Реклама армії США, створена до дня Захисника вітчизни, «Go Army» втримує патріотичний слоган «Symbol of Strength/ More than a Uniform» («Символ сили / Більше, ніж форма») [15].

У 2015 р. у 60-секундному рекламному відео «Pin Map» військово-морські сили США спільно з агентством Lowe Campbell Ewald зобразили між військової американської армії та те, як злагоджено працюють ВМС США на морі і над ним. Закінчується ролик слоганом ВМС США: «The U.S. Navy is always on the clock, anywhere in the world» («Завжди на посту, в усьому світі») [3].

Загалом такий відеоряд характерний для всіх роликів, які рекламують підрозділи збройних сил США. Як, наприклад, новий патріотичний соціальний 5-хвилинний відеоролик армії США, який з'явився у 2017 р. [2]. Гарні пейзажі, спортивні вишколені військові, новітня військова техніка тощо покликані пробудити патріотичні почуття та сприяти залученню новобранців до лав армії.

Відеоролики як частина відеоконтенту не дарма нині користуються такою популярністю. Відеоконтент взагалі переважає серед реклами різного спрямування. Соціальна реклама не є винятком, оскільки часто звертається до різних форматів візуального медіатексту, в тому числі до того, який прийнято називати відеороликами.

Як відомо, інформацію людина сприймає декількома інформаційними каналами, провідними серед яких є найбільш чуттєві зір і слух. Тому найкраще інформація сприймається тоді, коли задіяні мультисенсорні технології, до яких і відноситься відеоконтент – будь-яке відеографічні заставки, музичні кліпи, рекламні відеоролики тощо.

Особливістю відеоконтенту, зокрема відеороликів є їх «рухливість», що зумовлює не тільки швидкоплинність зображення, а й створює ефект присутності та реальності того, що відбувається на екрані, а музичне оформлення формує у глядача відповідний емоційний настрій, налаштовує на краще сприйняття зображення та пробує відповідні почуття.

Навіть у випадку, якщо реклама розміщена на такому популярному зовнішньому носії, як банер, то вона не лише візуалізує ідею-повідомлення, а й намагається вербалізувати її, найчастіше не просто за рахунок звичайного тексту, а й за допомогою лозунгу, слогана, девіза, який легко запам'ятовується та вбудовується у вже відому інформацію про явище чи певний досвід.

Відеоконтент покликаний не просто продемонструвати певну ідею, а насамперед викликати у глядача емоції, які сприяють формуванню в його свідомості позитивного образу того, що рекламується. Адже саме завдяки реалістичній

яскравій картинці можна щонайкраще занурити глядача у відповідну атмосферу і викликати у нього позитивну емоційну реакцію і враження.

Оскільки відеоролики у час новітніх і прогресивних технологій, особливо інтернету, чи не найбільш популярний та ефективний спосіб передачі інформації, до них вдаються в усіх країнах виробники соціальної рекламної продукції. Такі відеоролики дуже зручно демонструвати на телебаченні у перервах між передачами чи новинами, перед демонстрацією фільмів у кінотеатрах, а також розмішувати в інтернеті – у соціальних мережах чи на Ютубі. Кількість і якість такого відеопродукту дійсно вражає. Ось декілька прикладів соціальної реклами збройних сил різних країн, яку можна відшукати в Ютубі.

Принагідно зазначимо, що у ФРН нині всі рекламні компанії об'єднані в єдину організацію «Центральний союз німецької реклами», засновану в 1949 р. Також у країні діють досить суворі нормативно-правові документи в рекламній сфері. Наприклад, щодо обмежень реклами продуктів харчування, лікарських засобів.

Однак у нашій роботі ми зупинимося тільки на патріотичній рекламі, до якої ми відносимо рекламу на військову тематику.

Бундесвер після скасування в 2011 р. обов'язкового призову на військову службу перейшов на контрактну основу. Нині він позиціонує себе як надійного і привабливого роботодавця. Саме в рамках кампанії з підвищення привабливості армійської служби в листопаді 2014 р. було відкрито в центрі Берліну своєрідний «бутик» з продажу кар'єрних можливостей у німецькій армії. Такий шоурум – не що інше, як рекламний засіб для привернення уваги новобранців. Також серед рекламних заходів – семінар початку 2017 р., який бундесвер провів з питань рівноправності сексуальних меншин. Основний рекламний посил таких заходів: армія – це привабливий роботодавець, який нагадує концерн, а не класичну армію.

Також на Youtube був запущений серіал за назвою «Rekruten» («Призовники») про будні новобранців бундесверу, на зйомку якого Міністерство витратило 1,7 млн євро, а на рекламу в інтернеті і на вуличні плакати – ще шість мільйонів: «Наша перевага – надійність, бундесвер – це роботодавець, який ніколи не розориться» [5].

Досить показовою є відеоролик реклами армії Німеччини авторства Томаса Вергерсена із саундтреком «Rada-Extreme Music» [11].

Багато уваги рекламі своїх збройних сил приділяє Ізраїль. Відеоролики цієї країни сповнені не лише креативу, а й неймовірної любові, прихильності та вдячності військовослужбовцям. Як приклад можна навести соціальну рекламу служби в армії «Israel Defense Forces» («Сили оборони Ізраїлю») [16] та промо-ролик «Ізраїль» [4].

Поаяк обов'язкову військову службу проходять у країні не лише юнаки, а й дівчата, окрему увагу в рекламі приділено «жіночій темі». Найбільш яскравою, на нашу думку, є соціальна реклама служби дівчат в армії Ізраїля «Women in Israel Defense Forces» («Жінки в «Силах оборони Ізраїлю»), музична пісня якої «Ecstasy» з альбому «Seven Years» у виконанні АТВ під час перегляду не залишить нікого байдужим [14].

9. Plakaty soyuznikov. [Posters of the Allies]. URL: <https://cont.ws/@vladimiroviv/154185> (in Russian)
10. Reklama armii Estonii. gde estonskiy soldat ne boitsya russkikh (Korgem Sojakool) [Advertising of the Estonian army, where the Estonian soldier is not afraid of Russians (Korgem Sojakool)]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NH2ziCI5S8Y> (in Russian)
11. Reklama armii Nimechchyny [Advertising in Germany]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JMcSatTTvaU> (in Russian)
12. Reklama vooruzhennykh sil Respubliki Belarus [Advertising of the armed forces of the Republic of Belarus]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=V5API42KeQo> (in Russian)
13. Sotsyalnaia reklama belaruskoi armyy [Social advertising of the Belarusian army]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=riJK9qzyQg4> (in Russian)
14. Sotsialnaya reklama sluzhby devushek v Izraile [Social advertising service girls in Israel]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PNFF5mJQVmk> (in Russian)
15. Go Army. Reklama amerikanskoy armii / Symbol of Strength / More than a Uniform. [Go Army. American Army Advertising / Symbol of Strength / More than a Uniform]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=7cPs61_IeAY
16. Israel Defense Forces. Sotsialnaya reklama sluzhby v armii Izrailya. [Israel Defense Forces Social advertising service in the army of Israel]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1SHNV028yWE> (in Russian).
17. Luntz F. Words That Work. URL: <http://www.apdoo.org/judyweiss/Luntz%20words%20that%20work.pdf>
18. The "Army Strong" advertising campaign's debut video, released in October 2006. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Slogans_of_the_United_States_Army

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-68>

УДК 316.72+327.5

Малімон В.І.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

КУЛЬТУРНА БЕЗПЕКА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Анотація. У статті на матеріалі новітніх вітчизняних досліджень виокремлено та проаналізовано пріоритети культурного розвитку України в контексті філософії сталого розвитку. Особливу увагу присвячено культурній безпеці як основі особистісної та національної безпеки. Культурна політика розглядається як одна з складових сталого розвитку суспільства. Відповідно культурний чинник має враховуватися у розробці програм у сфері сталого розвитку та в процесі упровадження цих програм у життя. Сутність культурної безпеки та її зміст спрямовані на захист життєвих потреб особи, суспільства, держави та розробку механізмів протидії сучасним викликам та загрозам.

Ключові слова: безпека, культурна безпека, національна безпека, сталий розвиток, культурна політика держави.

Malimon Vitalii

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

CULTURAL SAFETY AS AN IMPORTANT COMPONENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND NATIONAL SECURITY

Summary. The article distinguishes and analyzes the priorities of the cultural development of Ukraine in the context of the philosophy of sustainable development on the material of the latest domestic research. Particular attention is devoted to cultural security as a basis for personal and national security. Analysis of existing scientific works allows to reach conclusion on the existence of methodological prerequisites of socio-philosophical, political nature for study cultural policy of the state in general and cultural security in particular. The need to develop and ensure the implementation of national and regional (local) programs, which would include measures for the preservation of cultural values, the spread of cultural and national-ethnic identity, is growing. Formation and maintenance of cultural security should become the basis, a «red thread» of the cultural policy of the state and an important component of the philosophy of sustainable development. Cultural policy is considered as one of the components of sustainable development of society. Accordingly, the cultural factor should be taken into account in the development of sustainable development programs and in the implementation of these programs. The essence of cultural security and its content are aimed at protecting the vital needs (interests) of individuals, societies, states and developing mechanisms for counteracting modern challenges and threats.

Keywords: security, cultural security, national security, sustainable development, cultural policy of the state.

Постановка проблеми. Необхідною умовою гармонійного розвитку державотворчих процесів є розвиток культури. Культурні чинники мають велике значення для створення гармонійного соціального середовища, підвищення його інтелектуально-духовного потенціалу, утвердження сутнісних засад національної безпеки. Приведення цих чинників в дію потребує роботи механізмів зворотного зв'язку, адже культура й держава є взаємопов'язаними та взаємозалежними системами. В умовах глобалізації зростає необхідність розробки та забезпечення реалізації культурної політики держави, що передбачала б заходи розширення меж національної та культурної свободи, збереження та примноження культурної спадщини, визначення пріоритетів розвитку культурних індустрій, адаптації міжнародного та європейського законодавства у галузі культури. Таким чином, забезпечення культурної безпеки повинно стати основою культурної політики держави, фундаментом розробки та впровадження в життя стратегічних документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти цієї проблеми висвітлено у працях

Г. Андреса, І. Бокової, А. Борканюк, І. Ігнатченко, М. Проскуріної, О. Саюка, В. Холодка та багатьох інших науковців. Аналіз наявних наукових праць дозволяє дійти висновку стосовно існування методологічних передумов для дослідження культурної політики держави загалом та культурної безпеки зокрема.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак слід зазначити, що вчені здебільшого приділяють увагу розвитку окремих сегментів культурної сфери. Відтак, незважаючи на різноплановість підходів стосовно висвітлення проблематики культурної політики держави, поглиблення потребують концептуальні положення, що стосуються розгляду культурної безпеки як важливої складової парадигми сталого розвитку та національної безпеки.

Мета статті. Головною метою цієї статті є розкриття сутнісних характеристик культурної безпеки як важливого компонента ідеології сталого розвитку та практики національного культурного будівництва.

Виклад основного матеріалу. У нових культурно-історичних умовах задоволення потреби в без-

пеці у всіх її проявах (індивідуальна, колективна, регіональна, національна, міжнародна) передбачає застосування комплексного підходу та врахування сукупності чинників сталого розвитку.

Сталий розвиток – це всеосяжна концепція, в центрі якої знаходиться людина у взаємодії з навколишнім середовищем. Тому сталий розвиток виступає фундаментальною засадою для вирішення багатьох глобальних проблем, наприклад, здоров'я людини, соціальної та майнової нерівності, безробіття, бідності та голоду, втрати біорізноманітності, зміни клімату, водопостачання та санітарії, енергетики, культурної свободи та інших.

Принципи сталого розвитку були закріплені в багатьох підсумкових документах конференції ООН. Справедливо зазначити, що поява концепту сталого розвитку припадає на 70-80 роки ХХ століття, тобто з проведення Конференції ООН з проблем навколишнього середовища у 1972 році, створення Всесвітньої комісії з навколишнього середовища і розвитку в 1983 році та проголошення доповіді «Наше спільне майбутнє» 1983-го року в Брутланді.

Комісія зі сталого розвитку в якості політичного органу ООН на вищому рівні була створена після Саміту Землі в Ріо-де-Жанейро в 1992 році. Одним з підсумкових документів заходу став Порядок денний 21, що є планом дій ООН зі сталого розвитку. У 2000 році на саміті ООН «Міленіум» світові лідери прийняли Цілі розвитку тисячоліття. Цими цілями стали: 1) ліквідувати абсолютну бідність і голод; 2) забезпечити загальну початкову освіту; 3) сприяти гендерній рівності та розширенню прав жінок; 4) скоротити дитячу смертність; 5) поліпшити охорону здоров'я матерів; 6) боротися за епідеміями ВІЛ/СНІД, малярії та інших захворювань; 7) забезпечити екологічну стійкість; 8) сформуванню всесвітнє партнерство в цілях розвитку. Планувалось, що ці вісім положень повинні бути виконані до 2015 року (однак цього так і не сталося).

У 2012 році 180 лідерів країн з Організації Об'єднаних Націй знову приділили увагу питанням сталого розвитку на Конференції ООН зі сталого розвитку (Конференції Ріо + 20) у політичному підсумковому документі «Майбутнє, якого ми прагнемо». Документ описує засвоєні уроки, дає оцінку прогресу і прогалин та містить чіткі й практичні заходи щодо реалізації сталого розвитку.

Визнаючи успіхи і проблеми у досягненні Цілей розвитку тисячоліття – і той факт, що потрібна нова програма розвитку після 2015 року – в 2012 році на Конференції ООН зі сталого розвитку у Ріо-де-Жанейро держави домовилися створити відкриту робочу групу для розробки комплексу Цілей сталого розвитку.

Після більш ніж року переговорів, Відкрита робоча група представила рекомендації щодо цілей у сфері сталого розвитку. 193 держави-члени ООН досягли консенсусу щодо підсумкового документу нової програми «Трансформація нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030».

Розроблено 17 цілей сталого розвитку з 169 цільовими показниками, на протипагу попереднім восьми цілям розвитку тисячоліття, які передбачали досягнення 21 цільового показника. Цілі сталого розвитку стали результатом переговорного процесу за участю 193 держав-членів ООН,

до якого також були залучені безпрецедентно широкі кола громадянського суспільства й інші зацікавлені сторони [5].

Під час адаптації цілей сталого розвитку до українських реалій було сформульовано 86 завдань, які необхідно виконати на загальнодержавному рівні. Найбільше завдань цілей сталого розвитку враховано у Середньостроковому плані пріоритетних дій Кабінету Міністрів України на період до 2020 р. – 52 завдання.

У сучасному світі набуває популярності ідеологія, в основі якої покладено міждисциплінарний підхід, який поєднує в єдине ціле культуру та економіку, охоплюючи культурологічні, економічні, технологічні та політичні аспекти розвитку на мікро- та макрорівнях. Рухійними силами економічного зростання та передумовами всебічного розвитку в умовах глобалізації стає здатність до творчості, доступ до інформації та створення нових знань. Це визнається як базове положення нової парадигми економічної науки. У ХХІ ст. утверджується розуміння єдності творчого потенціалу, культури та економіки, яке веде до становлення нового напрямку в економічній теорії – креативної економіки та економіки культури як її складової [9, с. 137].

Сталий розвиток в наш час залежить від стабільної культури, цілком слушно вважає австралієць Джон Гоукс. *«Якщо розпадеться культура, розпадеться все інше... Культурна діяльність закладає основу стабільному майбутньому... Будь-яке суспільство не зможе вижити, якщо буде нездатним формувати й зберігати, з-поміж інших складових, спільне вираження і відданість «відчуттю смислу і мети». Формування і утримання цього відчуття є культурною діяльністю»* [12].

Культура виступає як середовище для розвитку глобальних процесів, духовною основою особистісної безпеки та визначення пріоритетів національного розвитку. Вона впливає на перспективи економічного розвитку, визначаючи критерії добробуту та моделі споживчої поведінки. Культура формує економічну поведінку людей через систему цінностей та смислів життя.

У сучасній науці культурна політика розглядається як одна з складових політики сталого розвитку. Як приклад, можна навести рекомендації Декларації Ханчжоу, яка була схвалена Міжнародним конгресом «Культура: ключ до сталого розвитку», який проходив в місті Ханчжоу (КНР) 17 травня 2013 року. Так, у вказаній Декларації зазначено, що *«Розвиток визначається культурною і місцевими умовами, які в кінцевому підсумку впливають на результати розвитку. Тому врахування проблематики культури має включатися як четвертий основний принцип розвитку, поряд з правами людини, рівності і стійкості. Культурна складова повинна систематично враховуватися при визначенні сталого розвитку та добробуту, а також при розробці політики і програм у сфері сталого розвитку в ході їх реалізації та при вимірюванні результатів»* [3].

Декларація Ханчжоу змушує авторів документів державної політики виходити з розуміння того, що культура є однією з основ творення стратегічних документів. У наш час культурна політика стає складовою політики національної безпеки. Значення культури як складової політики національної безпеки пов'язано не тільки з завдан-

нями нейтралізації актуальних загроз. Не менш важливим є усвідомлення того, що ефективна культурна політика сприяє розвитку креативного потенціалу українського суспільства та є ціннісною складовою сталого розвитку суспільства [6].

На думку О. Саюка [10], відсутність культурного аспекту призводить до унеможливлення створення загальної картини світового розвитку у контексті ідеології сталого розвитку. Відсутність ціннісного аспекту призводить до значних труднощів із усвідомлення принципів концепції сталого розвитку. Оскільки неможливо здійснювати моделювання суспільного розвитку без культурного та ціннісного аспектів, відсутність яких унеможливорює формування нової людської свідомості, яка покликана трансформувати життєві цінності та окреслити духовні пріоритети та смисли.

На нашу думку, одним із компонентів національної безпеки є культурна безпека. Остання виступає як складний багатоплановий соціокультурний феномен, що відображає універсальність буття. Культурна безпека – стан захищеності особи, суспільства, держави та її територій від внутрішніх і зовнішніх загроз у питаннях культурного розвитку, який дозволяє забезпечити конституційні права, свободи у відповідній сфері культури, гідну якість і рівень життя громадян, суверенітет, територіальну цілісність і сталий розвиток України, оборону і національну безпеку держави [4, с. 141].

Культурна безпека соціуму являє собою якісну характеристику функціонування і розвитку суспільства, стан, за якого відсутні реальні чи потенційні загрози його духовним і культурним цінностям. Культурна безпека особистості – це тенденції розвитку й умови життєдіяльності конкретного індивіда, забезпечення його душевного і психічного благополуччя, а з іншого – це захищеність культурних і духовних цінностей індивіда від потенційних і реальних загроз. Сутність культурної безпеки особистості та її зміст спрямовані на захист життєвих потреб (інтересів) особи, її сенсу життя [2].

Становлення креативної економіки відкриває перед людством нові можливості та перспективи. Водночас виникають нові джерела ризиків. Україна, як країна з відносно молодою та нестабільною системою національного господарства, вимушена одночасно розв'язувати як внутрішні суперечності, так і адекватно реагувати на виклики зовнішнього середовища. Розвиток креативного сектору та економіки культури в найближчій перспективі може стати одним із пріоритетних завдань державної економічної стратегії [9, с. 136]. Відповідно культурна безпека особистості й соціуму стає запорукою адекватних відповідей на виклики соціального середовища та пріоритетом культурної політики держави.

Основними органами, що приймають державно-владні рішення з питань реалізації і захисту прав громадян у сфері культури, є органи виконавчої влади і місцевого самоврядування як загальної, так і спеціальної компетенції. При цьому центральну роль тут відведено Міністерству культури України, функції якого на місцях покладаються на відповідні департаменти і управління культури обласних, районних, Київської та Севастопольської місцевих державних адміністрацій та відділи культури об'єднаних територіальних громад [4, с. 136].

До основних позитивних чинників діяльності органів управління галуззю культури слід, насамперед, віднести адаптацію міжнародного законодавства у сфері культури до вітчизняних реалій. Україною, зокрема, ратифіковано основні конвенції ЮНЕСКО і Ради Європи, що складають підґрунтя для міжнародного співробітництва [1, с. 6]. Головним правовим здобутком сьогодення української культури є прийняття Закону України «Про культуру» від 12.02.2011 р. № 2778-VI, який став законодавчим актом, що відповідає істотно змінній суспільній, культурній, економічній ситуації в Україні [7].

Проте аналіз сучасного стану системи управління галуззю культури засвідчує, що багато проблем, що упродовж десятків років накопичувалися у галузі культури, ще потребують свого розв'язання.

Серед негативних чинників, які перешкоджають подальшому розвитку галузі культури варто виокремити такі:

1. Відсутність цілісної системи державного управління власне галуззю культури, неефективна система прийняття управлінських рішень на загальнодержавному рівні. Головною проблемою в структурі управління є нечіткий розподіл координуючих функцій між різними службами і відомствами.

2. Високий рівень політичної заангажованості та певної ідеологічної спрямованості при прийнятті рішень щодо державної підтримки тих чи інших культурних проєктів, несвоєчасне і недостатнє фінансування державних програм у галузі культури.

3. Розгалуженість нормативної бази не створює чіткого нормативно-правового забезпечення функціонування галузі культури та зумовлює існування різних правових колізій. Зокрема, відсутній єдиний національний стандарт оцінки об'єктів нематеріальної форми; існують суперечності трьох нормативних галузей: права, оподаткування та бухгалтерського обліку; чинне законодавство недостатньо стимулює розвиток меценатства і благодійництва у сфері культури [11].

4. Відсутнє законодавче визначення поняття «культурна безпека» та немає критеріїв забезпечення культурної безпеки у законодавстві України.

5. Культура до цих пір не розглядається як фактор правової медіації, механізм подолання міжгромадянських та міждержавних конфліктів.

6. Продовжує існувати стереотипне уявлення про культуру як елемент «невиробничої» сфери. В той час як саме галузь культури є системоутворюючим елементом організаційної системи, основою продукування смислів і цінностей.

7. Недостатня увага приділяється охороні та збереженню пам'яток історії та культури.

Як зазначили учасники парламентських слухань на тему «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 14 травня 2019 року [8], збереження культурної спадщини як одного з головних чинників формування української національної ідентичності, невід'ємної складової всесвітнього культурного доробку людства є обов'язком держави та громадськості, відповідальністю перед прийдешніми поколіннями. Відповідно до статті 54 Конституції України «держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цін-

ностей народу, які знаходяться за її межами». Популяризація культурної спадщини, використання її освітньо-просвітницького потенціалу, відведення їй належного місця в розбудові єдиного інформаційно-культурного простору сприятиме налагодженню міжрегіонального діалогу, утвердженню толерантності та взаємопорозуміння в суспільстві.

Відповідно основними пріоритетами культурної політики держави повинні стати:

- забезпечення гармонійного розвитку кожної особистості, задоволення її культурних запитів і потреб відповідно до ідей сталого розвитку;

- формування загальнодержавних та регіональних програм забезпечення культурної безпеки з відповідним ресурсним забезпеченням;

- захист власного культурного коду, збереження та примноження історико-культурної спадщини;

- окреслення перспектив цивілізаційного розвитку в умовах глобалізації.

Висновки і пропозиції. Отже, можна стверджувати, що саме культура виступає системоут-

ворюючим чинником державної цілісності, стратегічною основою сталого розвитку та об'єктом національної безпеки. Культура впливає на перспективи духовного розвитку, визначаючи смисли, критерії та цінності. Культурна безпека виступає пріоритетом культурної політики держави та посідає важливе місце серед цілей сталого розвитку людства в XXI столітті. В нових історичних умовах саме культурна безпека особистості та соціуму є запорукою запобігання та нейтралізації деструктивних суспільних викликів та загроз, розширення простору свободи та креативності, базою для підвищення рівня національної конкурентоспроможності. Отож, перспективними, на нашу думку, є подальші дослідження культурної безпеки як результату функціонування культурних індустрій, розкриття значення просторових факторів в розвитку культурних індустрій, визначення економічних та соціальних ефектів державної підтримки культурних проєктів в середньо- та довгостроковій перспективі.

Список літератури:

1. Андрус Г.О. Проблема збереження рухомих пам'яток у період трансформаційних процесів пам'яткоохоронної галузі України. *Питання культурології* : зб. наук. ст. 2008. Вип. 24. С. 6–11.
2. Борканюк А. Культурна безпека особистості як мета культурної політики держави. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія*. 2011. Вип. 9. С. 81–86. URL: http://www.nbu.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2011_9_11
3. Декларация Ханчжоу. Обеспечить центральное место культуры в политике устойчивого развития. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/final_hangzhou_declaration_russian.pdf
4. Ігнатченко І. Засади публічного адміністрування у сфері культурної безпеки України як складники адміністративно-правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 135–142.
5. Концепція. URL: <http://wdc.org.ua/uk/sustainable-development/conception>
6. Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки : Аналітична записка НІСД України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>
7. Про культуру : Закон України від 12.01.2011 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>
8. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19>
9. Проскуріна М.О. Державна політика економічного розвитку культурної індустрії. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. Київ, 2018. 479 с.
10. Саюк О.О. Концепція сталого розвитку як необхідна складова побудови оптимальної моделі суспільного розвитку. URL: <http://vestnikzgia.com.ua/article/download/42597/39114>
11. Холодок В.Д. Державне управління охороною культурної спадщини в Україні: стан і перспективи розвитку. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_49
12. Hawkes Jon. The fourth pillar of sustainability: culture's essential role in public planning. Cultural Development Network (Vic). Australia, 2001. URL: <http://www.theHumanities.com>

References:

1. Andres H.O. (2008). Problema zberezhennia rukhomykh pamiatok u period transformatsiinykh protsesiv pamiatkoohoronnoi haluzi Ukrainy. *Pytannia kulturolohi* : zb. nauk. st. Vyp. 24, pp. 6–11.
2. Borkaniuk A. (2011). Kulturna bezpeka osobystosti yak meta kulturnoi polityky derzhavy. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii»*. Ser. : *Filosofia*. Vyp. 9, pp. 81–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2011_9_11
3. Deklaratsiia Khanchzhou (2013). Obespechyt tsentralnoe mesto kultury v polytyke ustoichyvoho razvytiia. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/final_hangzhou_declaration_russian.pdf.pdf
4. Ihnatchenko I. (2018). Zasady publichnoho administruvannia u sferi kulturnoi bezpeky Ukrainy yak skladnyky administratyvno-pravovoho rehuliuвання. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, no 4, pp. 135–142.
5. Kontseptsiia (2015). URL: <http://wdc.org.ua/uk/sustainable-development/conception>
6. Priorytetni napriamy rozvytku derzhavnoi kulturnoi polityky v systemi natsionalnoi bezpeky : Analitichna zapyska NISD Ukrainy (2015). URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>
7. Pro kulturu : Zakon Ukrainy vid 12.01.2011 r. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>
8. Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini» (2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19>
9. Proskurina M.O. (2018). Derzhavna polityka ekonomichnoho rozvytku kulturnoi industrii. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora ekonomichnykh nauk. Kyiv, 479 p.
10. Saiuk O.O. (2015). Kontseptsiia staloho rozvytku yak neobkhidna skladova pobudovy optymalnoi modeli suspilnoho rozvytku. URL: <http://vestnikzgia.com.ua/article/download/42597/39114>
11. Kholodok V.D. (2001). Derzhavne upravlinnia okhoronoii kulturnoi spadshchyny v Ukraini: stan i perspektyvy rozvytku. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2011_1_49
12. Hawkes Jon (2001). The fourth pillar of sustainability: cultures essential role in public planning. Cultural Development Network (Vic). Australia. URL: <http://www.theHumanities.com>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-69>

УДК 321

Кваша О.П., Шпит А.М.

Донбаська державна машинобудівна академія

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: НА ШЛЯХУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. У поданій статті розглядається поняття політичної культури як загально визнаної сфери загальної культури людства, безпосередньо пов'язаної з політикою, політичною діяльністю, поведінкою та свідомістю людей. За політичним режимом виділяють два типи політичної культури: авторитарний та демократичний. Сьогодні все більш очевидною є думка про те, що саме демократична політична культура є визначальною у розвитку суспільно-політичного життя держави. Характерними для такої політичної культури вважаються поважне ставлення до органів державного апарату влади і прийнятих законів, шанування усіх громадян, незалежно від розбіжностей у думках та поглядах і використання цивілізованих засобів досягнення компромісу у конфліктах. Хоча Україні досі притаманний більше авторитарний тип політичної культури, вона має всі можливості стати більш демократичною державною на зразок західноєвропейських сусідів.

Ключові слова: політична культура, демократична культура, авторитарна культура, політичні цінності, правосвідомість

Kvasha Alexander, Shpyt Anastasia

Donbass State Engineering Academy

POLITICAL CULTURE: ON THE WAY TO DEMOCRACY

Summary. The article deals with the notion of political culture as significant in the formation and development of a democratic state. Political culture is a generally accepted sphere of the general culture of mankind, directly related to politics, political activity, behavior and consciousness of people. Political culture refers to the historical and social experience of a national and supranational community that influences the formation of political orientations, political behavior of individuals, small and large groups. Political culture is common in the existence of political and cultural systems. To a certain extent, the culture of society affects political relations, which, on their part, have a reciprocal impact on the culture of the people. Political culture includes cultural elements related to political processes, as well as socio-psychological factors of political life. Unconditional is the difference between the political culture of democratic countries and the authoritarian ones. Therefore, it is logical to strive for a democratic state to develop a democratic political culture that does not appear automatically after the country's transition to democratic governance. A large number of parties and thoughts do not yet determine the high level of social-political culture. The inalienable conditions for its formation are the responsibility and independence of every citizen, as well as the definition of competence, developed legal consciousness, relatively high moral level and spiritual culture. First and foremost, democratic political culture is the promotion of democracy, participation in its development, social life and, especially, in the economic and social spheres. Political values, norms, traditions, customs and beliefs are considered as obligatory components of any political culture. Very important for a democratic society is the indicator of the vital functions of the democratic system, which is influenced by the number of values supported by the members of the relevant society. The formation of a democratic management style also depends on the participation of citizens in the political process and on the level of development of the person's political culture.

Keywords: political culture, democratic culture, authoritarian culture, political values, legal consciousness

Постановка проблеми. У час демократичних перетворень та зрушень вагому роль відіграє політична культура суспільства в цілому та кожного громадянина зокрема. Від того, чи готовий народ прийняти демократичні принципи, залежить подальше функціонування державних інститутів. Саме високий рівень політичної культури – одна з основних вимог для становлення політичної системи [3]. Таким чином, існування демократичної держави неможливе без демократичної політичної культури.

Соціально-політичні відносини складаються на основі системи цінностей, які існують у суспільстві та визначають стандарти політичної діяльності та поведінки громадян [8, с. 96]. Добре відомо, що будь-яке суспільство відрізняє економічна, соціальна, політична, духовна та культурна неоднорідність та в ньому не існує єдиної політичної культури, а є декілька типів культур

та субкультур. Проте, незважаючи на всі існуючі особливості, можна виділити політичну культуру, що домінує та виділяє певну систему цінностей.

Процес формування демократичної політичної культури на сьогодні в нашій державі є дуже актуальним і залежить від соціально-економічного і культурного стану сучасного суспільства. Це пояснюється тим, що демократична політична культура потребує забезпечення збереження й передачі політичного досвіду новим поколінням, спадковості політичних інститутів, норм і цінностей [6, с. 122]. У подальшому все це створює умови для розвитку стабільної політичної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З моменту появи концепції політичної культури дослідженню її проблематики присвячено чимало робіт відомих діячів, зокрема, С. Верби, Л. Пая, Л. Даймонда, К. Бойме, Г. Алмонда, Г. Пауелла [2, с. 205], К. Гірца, Р. Такера, Р. Ме-

рельмана, Р. Инглехарта [5, с. 194]. Учені Ю. Хаббермас та С. Хантінгтон спрямовували сили на вивчення політичної культури громадян більш розвинених західних демократичних країн.

Такі українські вчені, як В. Бебик, П. Шляхтун, М. Логунова, Л. Нагорна, В. Ребкало, Є. Бистрицький, А. Лагутін, О. Рудакевич зосереджували свою увагу на вивчення проблем та перспектив розвитку політичної культури в Україні [6, с. 122].

Серед зарубіжних учених, що досліджувати та розвивали ідеї політичної культури, варто згадати Р. Дала, М. Дюверже, З. Бжезінського, Д. Істона, К. Превітта, Р. Мертона, Дж. Голфарба, Є. Вятра, Дж. Хурмана, Г. Лассуела тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що дана тематика достатньо досліджена, відкритими залишаються питання характеристики політичної культури з огляду на її взаємозв'язок з розвитком демократичного суспільства, а також опису сучасного положення української демократичної політичної культури та перспектив її вдосконалення.

Мета статті. У статті ми розглянемо питання сучасної демократичної політичної культури та дослідимо, як саме політична культура громадян впливає на державу та функціонування політичних інститутів. Разом з цим ми звернемо увагу на стан демократичної політичної культури українського суспільства та можливі шляхи його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Термін «політична культура» досить часто використовується в політичній науці, а також заслужено звертає до себе підвищену увагу дослідників. Чималий інтерес до політичної культури проявляється й на рівні спілкування, особливо коли мова йде про демократію, її існування та зв'язок з політикою [1, с. 34].

Розглянемо визначення цього поняття. Політична культура – це загальноновизнана сфера загальної культури людства, безпосередньо пов'язана з політикою, політичною діяльністю, поведінкою та свідомістю людей. Під політичною культурою розуміється історичний та соціальний досвід національної та наднаціональної спільності, яка впливає на формування політичних орієнтацій, політичної поведінки індивідів, малих та великих груп [8, с. 90]. До політичної культури відносяться політичні знання, політична свідомість, політична поведінка та політичні дії [5, с. 195].

А ось яку думку висловив український учений та політик М. Головатий: «Політична культура – це особливий різновид культури, спосіб духовно-політичної діяльності й відносин, які відображають, закріплюють та реалізують основні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди й цінності, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті» [7, с. 187–188].

Зрозуміло, що політична культура, її сутність та соціальна роль у суспільстві пов'язані з поняттям двох видів – з власне культурними (духовність, культурність, культурна програма) та політичними (політичні цінності, цілі, еталони та норми поведінки, типологічні моделі) [8, с. 93]. Постають питання: куди віднести поняття «політичної культури»: до сфери культур-

ної чи політичної? Наскільки тісно пов'язана політична культура з політикою держави?

Політична культура є спільним в існуванні політичної та культурної систем. Певною мірою культура суспільства впливає на політичні відносини, які, зі свого боку, мають зворотній вплив на культуру народу. Політична культура містить у собі культурні елементи, що стосуються політичних процесів, а також соціально-психологічні чинники політичного життя [5, с. 195].

Дослідження стверджують, що політична культура існує в межах свідомості, тому не характеризує безпосередньо саму політику. Політика належить до суспільного, а її культура – це явище свідомості, що відрізняється від об'єктивної реальності, в тому числі й від політики [1, с. 35]. Іншими словами, політична культура має бути складовою політики, а насправді є певним феноменом свідомості, що утворюється за політичним приводом.

Науці відомо, що саме людина є джерелом культури. Це пов'язано з її унікальною властивістю ставити перед собою мету та здійснювати діяльність, що направлена на їх досягнення. При цьому свідомість людини відіграє ключову роль у формуванні будь-якої культури. Завдяки своїй свідомості людина не лише ставить перед собою цілі, а й шукає різноманітні способи їх досягнення, що призводить до виникнення культури. Таким чином один з різновидів соціальної активності призвів до утворення політичної культури [1, с. 36–37].

Розглянемо співвідношення між політичною культурою та політичною системою [8, с. 93]. Відомо, що друга включає в себе такий елемент, як політична культура, від рівня якої залежать практика функціонування політичної системи, взаємозв'язок з поведінкою громадян, їх політична позиція. Політичну культуру можна розглядати як функціональну та дисфункціональну по відношенню до політичної системи. Це відношення можна висловити в наступних тезисах:

- у тривалі історичні періоди політична культура модифікує політичну систему;

- реально функціонуюча в суспільстві політична система відображає в собі історію політичної культури, хоча при цьому не всі її елементи можна виявити;

- політична культура відносно самостійна у своєму функціонуванні.

Розглянемо деякі функції, що виконує політична культура. Як одну з них варто відмітити вираження та реалізацію інтересів соціуму. Усвідомлюючи ці інтереси, соціальні спільноти та їх представники відчують необхідність у певних діях. Іншою важливою функцією є нормативно-регулююча, що проявляється в підтримці злагодженого функціонування політичної системи та реалізується посередництвом сукупності політичних цінностей, настанов, мотивів тощо. Відзначимо також виховну функцію, тобто на формування кожного громадянина як суб'єкта політичних відносин, що відбувається на основі тих цінностей та норм, що вважаються панівними та відповідають інтересам певних соціальних спільнот [5, с. 195–196].

Існують різноманітні критерії поділу політичної культури на її види та типи. Інколи в якості

такого критерію використовують політичні режими або моделі політичної культури: демократичну, авторитарну та тоталітарну.

Відразу зауважимо, що поняття «тоталітарної» політичної культури не є коректним, оскільки такий режим в реальності не існує. Є тоталітарний режим, який характеризує не політичну діяльність в системі держави, а діяльність її виконавчих закладів відносно до людей. Тоталітарний режим співвідноситься не з авторитарним або демократичним політичними режимами, а з правовим режимом, тобто протистоїть правовому режиму та розкриває собою порядок здійснення державного управління, при якому відбувається повне підпорядкування суспільства державі та не зовсім на правовій основі, а на основі служіння керівництву [1, с. 49]. При цьому на рівні вищих державних закладів, за допомогою яких власне й приймаються керівні рішення, а отже й формується політика, в умовах тоталітарної держави складається все той же авторитарний політичний режим.

Таким чином, у сфері державної політики реально можуть складатися лише два основних види політичної культури, а саме: демократична політична культура або авторитарна політична культура. Обидві діаметрально протилежні одна одній. Щоб точніше охарактеризувати їх несхожість, можна сказати, що вони утворюють своєрідні «полюси».

Логічно, що відносно цих двох видів політичної культури можна застосувати закон, що описує існування політичної культури: при посиленні одного основного виду політичної культури відбувається послаблення протилежного їй виду [1, с. 50]. Наприклад, це означає, що в умовах розвитку авторитарного правління його демократичний характер стає все більш формальним і навпаки.

Також існує припущення, що абсолютно авторитарної політичної культури або абсолютно демократичної політичної культури не існує. В реальності складається безліч перехідних станів, що представляють різні симбіози цих двох видів політичної культури і відповідно їх різновиди.

Це означає, що політична культура в державі може бути пов'язана як з авторитарною, так і з демократичною сторонами. Але при порівнянні цих видів та їх особливостей, стає очевидно, що саме при демократичному спрямуванні політичної культури стає можливим політичний розвиток держави.

Безумовною є відмінність політичної культури демократичних країн від авторитарної. Тому логічним є прагнення демократичної держави до розвитку демократичної політичної культури, яка не з'являється автоматично після переходу країни до демократичного управління. Велика кількість партій та думок ще не зумовлюють високий рівень суспільної політичної культури. Невід'ємними умовами її формування є відповідальність та самостійність кожного громадянина, а також визначення компетентності, розвиненої правосвідомості, відносно високого морального рівня та духовної культури. У першу чергу, демократична політична культура – це сприяння демократії, участь у її розвитку, суспільному житті і, особливо, в економічній та соціальній сферах [6, с. 122–123].

Сьогодні все більш очевидною є думка про те, що демократична політична культура – це своєрідне мірило розвитку суспільно-політичного життя держави [7, с. 187]. Показником політичної культури суспільства слугує реальне положення людей, рівень їх усвідомленого долучення до суспільно-політичного та духовного життя, а також їх громадянська зрілість [8, с. 96]. Тільки реально існуючі умови для всебічного та вільного розвитку людей визначають зміст прогресу суспільства.

Політична культура демократичного суспільства у першу чергу проявляється в наявності у свідомості та діях окремих громадян певних політико-культурологічних принципів. Серед них варто відмітити толерантність, компроміс, консенсус, а також плюралізм. Для демократичної політичної культури характерними вважаються поважне ставлення до органів державного апарату влади і прийнятих законів, шанування усіх громадян, незалежно від розбіжностей у думках та поглядах і, звичайно, використання цивілізованих засобів досягнення компромісу у конфліктах [6, с. 124]. У наш час фундаментом політичної ідеології вважаються цінності демократії, влади народу та свободи, що далеко не завжди відображається в політичній поведінці громадян [7, с. 186].

Для досягнення такого рівня розвитку культури політичного поля необхідно докласти спільні зусилля. Важливим кроком до цього є правильна політична освіта, що здатна сформувати відповідні погляди в потенційних учасників розбудови демократичної політико-культурної арени.

Саме тому обов'язковими складовими будь-якої політичної культури вважаються політичні цінності, норми, традиції, звичаї та переконання. Дуже важливим для демократичного суспільства виступає показник життєдіяльності демократичної системи, на який впливає кількість цінностей, що підтримують члени відповідного соціуму [6, с. 124].

Цінності, як один зі структурних елементів політичної культури, мотивують людей до тієї чи іншої поведінки, а також регулюють її. Особливу увагу варто звернути саме на цінності порядку, адже їх прийняття може сприяти політичній стабільності держави та сталому розвитку. Якщо права громадян порушуються, про порядок та стабільність не може бути й мови. Тому у демократичній державі громадяни знають, розуміють та вмільо захищають свої права [2, с. 209–210]. Все це належить до правосвідомості – одного з видів свідомості суспільства, у якій поєднані погляди, уявлення, теорії та ідеї, що визначають ставлення до системи права. Низький рівень правової культури дестабілізує соціально-правові відносини між громадянами, їх об'єднаннями та державою, деформує в цілому соціальний механізм регулювання правовою системою, що негативно позначається на суспільному житті, призводить до соціального напруження та конфліктності у суспільстві [4, с. 16].

Правосвідомість відображається у впливі на врегулювання соціально-правових відносин у суспільстві через потреби людини, що спонукають її усвідомлено ставитися до умов соціального існування, а також в усвідомленні вимог та виборі соціальних норм, яких вона готова дотримуватися.

ватися, навіть попри певне неприйняття, задля того, щоб досягти бажаного соціально-правового статусу [4, с. 14]. Те, що більшість українців не знає та не має бажання дізнатися свої конституційні права, фактично означає, що вони не мають бажання захищати свої інтереси, розуміти мету та інтереси держави, а також будувати суспільний добробут. Частково це можна пояснити тим, що громадяни України не відчують достатньої міри захищеності своїх прав з боку держави [4, с. 14–15]. І, навпаки, прагнення окремих громадян та організацій захистити свої права свідчить про високий рівень правової, а отже й політичної культури.

В Україні активізується прагнення громадян захищати свої права та інтереси шляхом демонстрацій, актів протесту, голодування, інтеграції до різноманітних суспільно-правових рухів, звернення до Європейського суду із захисту прав людини. А це означає, що поступово, але досить повільно підвищується рівень правосвідомості громадян [4, с. 17].

Формування демократичного стилю керування також залежить від участі громадян у політичному процесі та від рівня розвитку політичної культури особистості [8, с. 96]. Умовно до змісту політичної культури особистості можна віднести соціально-політичні знання індивіду, які складають його світосприйняття. Це знання про владу, політику, організаційну структуру держави та її інститути, о перспективах суспільного розвитку. До змісту політичної культури особистості відносяться й відповідні почуття та емоції – патріотизм, гордість, відданість ідеалам; політичні переконання, що формуються на основі спільності людей, класів, соціальних гурт. Також сюди входить її діяльність: участь у роботі державного апарату, виборах до владних структур, практична підтримка конкретних політичних заходів, що ініціюються суб'єктами політики, участь у масових заходах (демонстраціях, мітингах тощо).

На думку вчених, цілісна характеристика демократичної політичної культури містить функціональні якості, що проявляються в потенції інтегрування соціального життя. Яскравим проявом такої культури вважається добре розвинений інститут зв'язку влади з соціумом, тобто в існуванні як органів місцевого самоврядування, так і громадянського суспільства [6, с. 123].

Регіональний компонент політичного процесу відіграє дуже важливу функцію у становленні стійкого зв'язку між владою та громадянами. Саме завдяки досягненню консенсусу та балансу у взаєминах між органами центральної та регіональної влади формується більш високий рівень громадянського суспільства. При поєднанні загальнодержавних та регіональних інтересів зумовлюється побудова такої вертикалі влади, при якій правильно розподіляються права та відповідальність, застосовується активна протидія проявам сепаратизму, а також досягається злагода між різними політичними субкультурами [6, с. 126]. Таким чином відбувається згуртування верств населення з різними поглядами в один злагоджений організм, що активно розбудовує майбутню державу та піклується про добробут кожного громадянина.

Поява нових партій, асоціацій, об'єднань, рухів тощо також сприяє розвитку демократичної куль-

тури. Це дозволяє якісніше розв'язувати сучасні проблеми, зокрема проблеми вибору напряму соціально-економічного розвитку держави, «інтеріоризації» статусу кожної країни та інші. Не менш важливу роль відіграють інститути громадянського суспільства, які мають змогу змінити певну однорідність структури політичної культури. Їх діяльність впливає на подальші зміни у політико-культурній сфері країни [6, с. 125].

За роки своєї незалежності Україна оновила політичну культуру, цінності, навички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Поступово сформувалося позитивне ставлення інтегрованості України у світовий політичний процес. Водночас елементи успадкування політичної культури радянської доби залишились у вигляді низького рівня довіри населення до влади, ігноруванні політичних цінностей і норм як серед широких верств населення, так і серед представників органів державної влади [7, с. 187]. Це спричиняє суперечності української політичної культури, що поєднує в собі дві протилежні системи цінностей – авторитарну та демократичну. Серед особливостей політичної культури українського народу неодмінно слід підкреслити фрагментарність культури, патерналізм та політичну пасивність. Загалом усі ці ознаки зазвичай відносять до недемократичної політичної культури [2, с. 209].

Україна відноситься до європейських країн, проте українська політична культура суттєво відрізняється від тієї, що притаманна європейським народам. Основні відмінності полягають у ставленні до законів, політичної еліти та влади тощо [2, с. 205]. Загалом прослідковується низька законослухняність та емоційне ставлення до представників влади. Це є однією з особливостей, що роблять перехід до розвинутої демократії таким складним і затяжним.

З іншого боку, від отримання Україною своєї незалежності й до сьогоднішнього дня можна спостерігати поступовий, хоч і повільний процес утворення та розвитку демократичної культури на основі здобутого досвіду. Чинники цього процесу можна умовно поділити на організовані та стихійні [6, с. 124]. При цьому з часом все більшої ваги набирають саме перші, організовані, чинники. Сьогодні вже можна стверджувати, що політичні суб'єкти дедалі більше розуміють важливість та необхідність формування й утвердження національної культури, що може гарантувати незворотність змін, які відбуваються у соціально-політичній сфері.

Феномен вітчизняної політичної культури – динамічне багаторівневе утворення, на формування якого впливають економічні, соціальні, культурні та політичні процеси. В українській політичній культурі поєднуються різні системи цінностей, що представляють абсолютно протилежні типи політичної свідомості [7, с. 186]. Звичайно, політична культура народу не може бути однорідною. Існують певні відмінності політичної культури еліти і народу, різних вікових категорій, регіонів, представників різних віросповідань тощо. Це є цілком природним [2, с. 204–205].

Сьогодні на українському політичному лоні ми спостерігаємо дезінтеграцію та фрагментацію. Насамперед, це проявляється у схильності

до сепаратизму та прагнення до автономного управління окремих етнічно однорідних регіонів. Усе це приводить країну до світоглядної кризи. З іншого боку, появи та сама наявність субкультурних течій можна вважати прогресивним явищем, адже це дозволяє виявити одну з характерних рис демократичної політичної культури – толерантність до тих, що виражають та відстоюють альтернативні думки [6, с. 124].

Незважаючи на очевидні труднощі в подоланні досі панівної авторитарної складової політичної культури України, можна стверджувати на явні зрушення в сторону більш демократичної держави західноєвропейського зразку. Це подає надії на певні покращення у державному керівному апараті та ставлення народу в цілому та кожного громадянина зокрема до нього.

Перспективи розвитку політичної культури в умовах реформування всіх сфер життя передбачають її збагачення досягненнями демократичної культури інших соціально-політичних систем [8, с. 100–101]. Але при цьому варто пам'ятати, що жодна політична система в будь-якій країні не буде стабільною, якщо вона не народжена в цій самій країні, на її ґрунті як результат розвитку власної політичної культури. Щоб рухатися вперед, необхідно передбачати основні тенденції розвитку політичної культури.

На шляху до демократизації політичної культури, звичайно, обов'язковим є перегляд існуючих та поява нових цінностей. Така трансформація є незворотною, хоча й іноді може гальмуватися [6, с. 126]. У будь-якому разі, зважаючи на зрушення, що вже

зроблені на шляху до демократичної політичної культури, а також ті, що обов'язково будуть зроблені в майбутньому, можна не сумніватися в майбутніх ціннісних змінах, що передуватимуть становленню України дійсно демократичною державою.

Висновки і пропозиції. Таким чином, огляд поняття сучасної політичної культури як терміна, її ознак та специфікації дає нам змогу зрозуміти важливість цього поняття та роль, яку воно відіграє у становленні України як однієї з демократичних держав сьогодення.

Політична культура – це окремий вид культури людини та цілого суспільства, відповідальний за розвиток політичної складової нашого життя. Її розвиток відбувається, починаючи зі свідомості кожної людини та завершуючи вагомими зрушеннями в політиці цілої держави.

Незаперечним є рух саме в сторону демократичної політичної культури як невід'ємної частини політичного розвитку та вдосконалення країни. Такий вид політичної культури різко відрізняється від авторитарної, що була перейнята український народом історично й досі залишається панівною в свідомості сучасної влади та громадян.

Основними векторами подальшого розвитку українського суспільства можна вважати розбудову сучасних політичних цінностей та принципів, підвищення правосвідомості громадян, сприяння політичній активності організацій та їх окремих учасників, розбудова характерних демократичній культурі рис тощо. Торуючи свій шлях до більш демократичного майбутнього, українське суспільство має всі шанси досягти поставленої мети.

Список літератури:

1. Борисенков А.А. Политическая культура: сущность, виды, закон. *PolitBook*. 2014. № 2. С. 33–53.
2. Кіндратець О.М. Політична культура як чинник демократичних перетворень. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 204–211.
3. Масловська О.М. Політична культура опозиції в умовах становлення демократії. *Політологічні записки*. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_24
4. Огаренко Т.О. Політична та правова культура як чинник демократизації суспільства. *Право та державне управління*. 2013. № 1. С. 13–17.
5. Polishuk I.O. Політична культура: дефініція, структура та функції. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 3. С. 194–196.
6. Пробийголова Н.В. Основні напрямки розвитку демократичної політичної культури в Україні. *Політологічні записки*. 2013. № 2. С. 121–128.
7. П'ятіна О. Політична культура як складова іміджу органів державної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. Вип. 2. С. 184–191.
8. Усікова Л.Ф. Политическая культура. *Локус: люди, общество, культуры, смыслы*. 2010. № 1. С. 90–101.

References:

1. Borysenkov A.A. (2014). Politicheskaja kul'tura: sushhnost', vidy, zakon [Political culture: essence, types, law]. *Polit-Book*, vol. 2, pp. 33–53.
2. Kindratec' O.M. (2009). Politychna kul'tura yak chynnyk demokratychnyx peretvoren' [Political culture as a factor in democratic transformations]. *Humanitarnyj visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi*, vol. 39, pp. 204–211.
3. Maslovs'ka O.M. (2012). Politychna kul'tura opozyciyi v umovax stanovlennya demokratiyi [Political culture of the opposition in the conditions of democracy]. *Politolohichni zapysky*, vol. 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_24
4. Oharenko T.O. (2013). Politychna ta pravova kul'tura yak chynnyk demokratyzaciyi suspil'stva [Political and legal culture as a factor in the democratization of society]. *Pravo ta derzhavne upravlinnya*, vol. 1, pp. 13–17.
5. Polishhuk I.O. (2013). Politychna kul'tura: definiyia, struktura ta funkciyi [Political Culture: definition, structure and functions]. *Visnyk Nacional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Ser. : Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sociolohiya*, vol. 3, pp. 194–196.
6. Probyjholova N.V. (2013). Osnovni napryamky rozvytku demokratychnoyi politychnoyi kul'tury v Ukrayini [Main directions of development of democratic political culture in Ukraine]. *Politolohichni zapysky*, vol. 2, pp. 121–128.
7. P'yatina O. (2010). Politychnakul'tura yak skladova imidzhu orhaniv derzhavnoyi vlady [Political culture as a component of the image of public authorities]. *Visnyk Nacional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrainy*, vol. 2, pp. 184–191.
8. Usikova L.F. (2010). Politicheskaja kul'tura [Political culture]. *Lokus: ljudi, obshchestvo, kul'tury, smysly*, vol. 1, pp. 90–101.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-70>

УДК 338.12

Храбан Т.Є.

Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

АРМІЯ ЯК КОМПОНЕНТ НАЦІОНАЛЬНОГО БРЕНДА УКРАЇНИ

Анотація. У статті схарактеризовано передумови для позиціонування армії як одного з найважливіших компонентів національного бренду України. Доведено доцільність культурно-критичного підходу до дослідження національного брендингу, що дає можливість розглядати національний бренд як символічний конструкт, сформований на підставі сприйняття цільовими аудиторіями ключової ціннісної ідеї у вигляді комплексу унікальних характеристик національної території, що визначає її ідентичність, впізнавання, позиціонування і стійкий впливовий імідж, політичну і соціально-економічну капіталізацію. Проаналізовано модель брендингу армії, яка в спрощеному вигляді виглядає наступним чином: *визначення базових цінностей > формування ідентичності національного бренду > побудова іміджу національного бренду > донесення ідеї і цінності національного бренду до ключових цільових аудиторій через вибудовування комунікативної моделі.*

Ключові слова: армія України, брендинг, культурно-критичний підхід, національний бренд, модель національного брендингу.

Khraban Tetayna

Military Institute of Telecommunications and Informatization

ARMY AS A COMPONENT OF THE NATIONAL BRAND OF UKRAINE

Summary. The article describes the preconditions for positioning the army as one of the most important components of the national brand of Ukraine. It is noted that now as never before Ukraine needs purposeful, consistent and systematic work on optimizing the state image within the country and abroad. Such work should be considered as the most important component of information and communication support for the political modernization of the Ukrainian state. The cultural-critical approach to the study of national branding is considered the most expedient for this researching work. This approach makes possible to consider the national brand as a symbolic construct formed on the basis of target audience's realizing the key value idea in the form of the national territory unique characteristics that determine its identity, recognition and positioning, sustainable influential image, political and socio-economic capitalization. The analyzed model of army branding in simplified form is: *definition of basic values > formation of the national brand identity > national brand image building > presentation of the national brand idea and value to key target audiences through the construction of a communicative model.* It should be noted that in determining the basic values the army is the leader of the national security strategy of Ukraine where the fundamental values recognized by the Constitution and laws of Ukraine are: independence, territorial integrity and sovereignty, dignity, democracy, human rights and freedoms, supremacy of law, prosperity, peace and security. Since along with the aggravation of traditional forms and methods of political rivalry in international relations the ethno-political factor is playing an increasingly important role Ukraine has continued the Ukrainian troops rebranding with the purpose of forming the army identity as a component of the national brand. Rebranding is based on the concept that the national identity is the adoption of a certain historical experience and the political brand's basis lies in the myth aimed to attract people's attention. The peculiarity of the army image forming in the developed democratic countries is that the army is excluded from the process of forming a strategy of image creation. The armed forces have a minimal impact on making political decisions concerning their image. In a state with a stable political system the army image formed by the government is a primary importance. In this context it should be noted the lack of efficiency of public authorities activity in creating a positive army image. In order to communicate the national brand idea and values to the key target audiences media representatives used the main ideas forming the conceptual basis for the discourse war in the media: Ukrainian military are struggling not only for their freedom, independence but for European civilization, international world order; modern military discourse requires the image of Shevchenko type patriot (selfless, uncompromising, ready for self-sacrifice); the content of military Ukrainian journalism should fit into the modern civilization and cultural, moral and legal context of humanity; the heroism of war that inspires, not demoralizes is the truth about its horror.

Keywords: Ukrainian Army, branding, cultural-critical approach, national brand, model of national branding.

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні процеси обумовлюють необхідність удосконалення технологій міжнародної маркетингової діяльності, зокрема формування та розвитку національного бренду, який повинен об'єднувати націю загальним почуттям свідомості і національної гордості, стимулювати прагнення до загальних ідеалів і цілей, а також сприяти поліпшенню суспільної думки про дану країну і, як наслідок, активізувати її розвиток [18, с. 98]. Зараз як ніколи Україна потребує «цілеспрямованої, послідовної та систематичної роботи з оптимізації

державного іміджу всередині країни і за кордоном. Таку роботу слід розглядати як найважливішу складову інформаційно-комунікаційного забезпечення політичної модернізації Української держави» [15], а сам процес створення та розвитку національного бренду перетворюється на питання національної безпеки, оскільки «успіх економічного зростання та динамічний розвиток відносин з іншими державами багато в чому залежить від того, яким чином сформований і як просувається на внутрішньому та світовому ринках бренд країни» [12, с. 128]. Оскільки маркетинг сам по собі не

може вибудувати бренд країни [12, с. 129], сильний національний бренд вимагає потужної основи його базових елементів. Аналіз основних тенденцій розвитку сучасної геополітичної ситуації свідчить, що одним з головних складників бренда України стають її Збройні Сили. Актуальність статті визначає необхідність вивчення структурних компонентів національного бренду України, що «істотно наближає до розуміння основ концепції національного брендингу та її практичної реалізації» [9, с. 288].

Аналіз досліджень і публікацій. Різні аспекти бренда держави досить широко і глибоко досліджені вітчизняними та зарубіжними вченими. Для підготовки цієї статті значущими є наукові праці Н. Боголюбова [2] (розкрито зміст понять *бренд держави* і *брендинг держави*); Г. Полішко [14] (проаналізовано механізми та інструменти ефективного використання національного брендингу у конкурентоспроможному розвитку країни); О. Семченко [15] (схарактеризовано стратегію розвитку національного брендингу, роль політичної модернізації та інформаційно-комунікаційних механізмів у процесі створення іміджу України); Ү. Fan [20] (актуалізовано питання щодо процесу організації маркетингової, політико-дипломатичної, економічної та громадської діяльності зі стратегічного просування й належного позиціонування країни) та інших.

Мета статті – розглянути місце і роль армії України в формуванні національного бренду України.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети вважаємо виправданим використання загальнонаукових та спеціальних методів дослідження: описово-аналітичного, методу аналогії, узагальнення і порівняння.

Виклад основного матеріалу. Брендінг проник в багато сфер сучасного життя і особливо в політику. Брендами можуть бути як окремі публічні люди (політики, журналісти, коментатори новин тощо), так й політичні рухи і цілі державні інститути. Уперше термін *nation branding* було вжито S. Anholt наприкінці 90-х років ХХ ст. Вчений розглядає національний брендінг як послідовну стратегію, яка визначає реалістичне та конкурентне бачення розвитку країни, що відображене та підкріплене кожним окремим актом комунікації на глобальній арені [19]. Сучасні тенденції розвитку теорії національного брендінгу пропонують кілька теоретичних та практичних напрямів його розвитку. Згідно з класифікацією N. Kaneva [21], підходи до визначення національного брендінгу можна умовно виокремити відповідно до таких категорій:

1) економічно-функціональний підхід. Національний брендінг визначається як засіб побудови та підтримки стратегічної переваги країни з метою її економічного зростання. У цьому ж контексті національний брендінг розуміється як процес використання реклами та маркетингу для інформування і рекламування певного фокусу туристичної привабливості країни. Прихильник цього підходу О. Амосов наголошує, що серед важливих цілей створення національного бренду є не тільки залучення туристів, бізнесменів та покращення експорту товарів, а також підвищення стабільності національної валюти, розвиток міжнародних

дипломатичних відносин, нарощення політичного впливу та зміцнення інвесторської впевненості [1]. Зрештою, з позиції економічно-функціонального підходу, мета як національних брендів, так і національного брендінгу полягає в забезпеченні сприятливої репутації і довіри цільової аудиторії. Якщо ця мета досягнута, така репутація і довіра не тільки відноситься до самої країни, але й поширюється на її продукти та активи, що спричиняє збільшення продажів і приносить прибуток, допомагає отримувати контракти і залучати інвестиції на більш вигідних умовах тощо;

2) політичний підхід. Квінтесенцією цього підходу є визначення національного брендінгу як скоординованих урядових зусиль для управління іміджем країни з метою сприяння туризму, інвестиціям та зовнішнім відносинам. У цьому ракурсі національний брендінг розглядається як потужний політичний інструмент, особливо для країн, що розвиваються, та прагнуть зміцнити свої економічні позиції і конкурувати з економічними, фінансовими чи військовими впливами наддержав. Так, Г. Полішко пропонує трактувати національний брендінг як «цілеспрямований і вмотивований процес організації, планування, впровадження і моніторингу маркетингової, політико-дипломатичної, економічної та громадської діяльності зі стратегічного просування й належного позиціонування країни в глобальній економічній системі, формування нових та ефективне використання наявних конкурентних переваг країни та її суб'єктів господарювання на світових ринках, створення позитивного іміджу держави та підтримка її репутації для повнішої та результативнішої реалізації національних інтересів у глобальному середовищі» [14, с. 40];

3) культурно-критичний підхід. Національний брендінг характеризується як комплекс дискурсів і практик, які спрямовані на відновлення державності через маркетингові та брендінгові парадигми. Дослідження, що використовують культурно-критичний підхід до дослідження національного брендінгу, зосереджують увагу на тому, як брендінг впливає на соціальну сферу і як змінюється сприйняття людиною себе і своєї національної ідентичності, тобто культурно-критичний підхід пов'язує дискурсивний вимір нації з конструктивістськими ідеями національності [21]. Отже, при культурно-критичному підході до розуміння національного брендінгу однією з ключових є категорія національної ідентичності, яка розглядається як «зумовлений історією нації набір матеріальних і нематеріальних атрибутів, який вирізняє одну країну від іншої, являє собою потужний соціальний капітал, що слугує для уніфікації населення та розуміння ним свого місця у глобальному світі» [14, с. 66–67], «ототожнення себе з тією чи іншою культурою, нацією, територією та іншими характеристиками, що є властивими для тієї чи іншої нації, спільності» [9, с. 299]. Метою національного брендінгу в даному контексті стає створення чіткої та унікальної ідеї, яка б ґрунтувалася на емоційних якостях, що символізують певну територію серед цільових аудиторій та в різних контекстах [22].

Акцентуючи значення національної ідеї країни для визначення поняття національного брендінгу, О. Данилова пропонує розглядати його як

соціогуманітарну політичну технологію формування комунікаційної стратегії держави на підставі ціннісної ідеї, яка розділяється ключовими цільовими аудиторіями, з метою посилення конкурентоспроможності, впливу і капіталізації на глобальному політичному ринку [5, с. 64].

Інтерес для даної статі становить саме культурно-критична концепція національного брендингу, яка дає можливість розглядати національний бренд як «символічний конструкт, сформований на підставі сприйняття цільовими аудиторіями ключової ціннісної ідеї у вигляді комплексу унікальних характеристик національної території, що визначає її ідентичність, впізнавання, позиціонування і стійкий впливовий імідж, політичну і соціально-економічну капіталізацію» [5, с. 64]. В ракурсі ідентифікування національний бренд являє собою сукупність характеристик (назва, термін, знак, символ, мажоран, слоган тощо), які об'єднують уявлення щодо країни і відображають те своєрідні, неповторні, оригінальні характеристики даної країни і спільноти, які отримали громадське визнання та виділяють країну серед інших [17, с. 62].

Компоненти національної бренд-ідентичності (імідж продуктів та послуг, що виробляються чи надаються на території країни, національна доктрина, політичний вибір населення, людський капітал тощо) являють собою повноцінну основу бренду нації. В контексті наявних політичних умов, коли «політика національного брендингу не може бути декларативною, відірваною від державної політичної практики, а повинна безперервно пронизувати її, і, крім того, працювати на глобальну перспективу» [5, с. 62], можна стверджувати, що на теперішній час існують передумови для позиціонування армії як одного з найважливіших компонентів національного бренду України. З метою доведення цього факту вважаємо доцільним проаналізувати модель національного брендингу, яка в спрощеному вигляді виглядає наступним чином: *визначення базових цінностей > формування ідентичності національного бренду > побудова іміджу національного бренду > донесення ідеї і цінності національного бренду до ключових цільових аудиторій через вибудовування комунікативної моделі* [5, с. 64]. Розглянемо більш детально цю модель в том ракурсі, що стосується армії як компонента національного бренду України.

При визначенні базових цінностей, слід відзначити, що армія є провідником стратегії національної безпеки України, де фундаментальними визнано визначені Конституцією і законами України цінності: незалежність, територіальну цілісність і суверенітет, гідність, демократію, людину, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, миру та безпеки [16]. Це підтверджують результати соціологічного дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова: «Повага до українських військових, учасників АТО, добровольців пов'язана з тим, що, на переконання переважної більшості респондентів, «українські військові сьогодні є єдиним гарантом безпеки громадян України, суверенітету й територіальної цілісності Української держави» (з цим судженням згодні 72% опитаних), і «якби

не самовідданість учасників АТО, добровольців, мобілізованих військовослужбовців, волонтерів, то України сьогодні вже б не існувало» (з цим судженням згодні 71% опитаних)» [10].

Уключаючи різні компоненти політичного, світоглядного, морального, соціокультурного характеру, система цінностей характеризує певну культуру. Оскільки пошук ідентичності бренду в стратегії національного брендингу нерозривно пов'язаний з символічним культурним капіталом держави-нації і її ціннісними орієнтирами, ключовими ідеями [5, с. 64], О. Данилова пропонує в суспільно-політичній практиці підтверджувати і розвивати культурні ідеї, що об'єднують націю, як конструкти вищого ідеологічного порядку [5, с. 64]. Національна ідентичність – це прийняття певного історичного досвіду, а «в основі політичного бренду лежить міф, некоторая недосказанность, направленная на привлечение внимания людей» [8, с. 124], тому, з метою формування ідентичності армії як компонента національного бренду України, вже третій рік триває історично-ціннісний ребрендинг українського війська. Координатор робочої групи з розробки нового однострою та знаків розрізнення Збройних Сил України при Міністерстві оборони України В. Гайдукевич вважає, що для побудови брендингу сучасного українського війська слід звернутися до багатого пласту, який стосується того спектру усієї воєнної історії, котра причетна до території України (Київська Княжа Держава, Галицько-Волинське князівство, Велике Князівство Литовське, перші і другі визвольні змагання тощо). Це стає «центральним ядром «царства цінностей» [3, с. 21], які передаються через символіку, однострій, свята, присвоєння почесних найменувань військовим частинам і підрозділам. Наприклад, в основу брендингу Сил спеціальних операцій був покладений образ козака-характерника, який за легендами міг перекидатися на звіра. Зрозуміло, що це легенда і перевертнів не існує. Але вона свідчить про те, що люди, які намагалися пояснити звитягу воїнів, не могли підібрати якогось іншого логічного пояснення і робили це за допомогою приписування надприродних здібностей. Образ воїна із надприродними можливостями, який міг перетворюватися на вовка за потреби, створюється за допомогою фірмового мундиру сірого кольору, світло-сірого берету та нового беретного знаку [6]. Г. Полішко відзначає, що, «аналізуючи визначення національної бренд-ідентичності як набору асоціацій, які мають бути створені та поширені через комунікаційні канали в рамках розвитку національного бренду, стає очевидним, що ця концепція є невід'ємним етапом створення успішного бренду країни» [14, с. 59]. Крім того, слід згадати присвоєння почесних найменувань військовим частинам і підрозділам ЗС України, наприклад, в 2018 році Військовому інституту телекомунікацій та інформатизації присвоєно почесне найменування «імені Героїв Крут». Слід відзначити, що ключові виклики і ризики у сфері безпеки і оборони як ніколи потребують формування ідентичності армії як компонента національного бренду України, отже «поряд із загостренням традиційних форм і методів політичного суперництва в міжнародних відносинах все більшого значення відіграє етнополітичний фактор: в сучасних між-

народних конфліктах, які все частіше носять характер зіткнення цивілізацій, центральною проблемою стає збереження цінностей і національної ідентичності, руйнування і трансформація яких сьогодні – основна мета політичної агресії. Сам політичний конфлікт при цьому багато в чому втрачає риси «конфлікту інтересів» і стає, в першу чергу, психологічним «конфліктом цінностей» [13, с. 9].

Национальная идентичность отражает сущностные характеристики нации, то, какой она является в действительности, в то время как имидж подразумевает то, как нация воспринимается «извне» [9, с. 147]. Імідж збройних сил – це віртуальний образ, який формується і розвивається в суспільній свідомості і, значною мірою, є результатом діяльності сучасних інформаційно-комунікативних процесів [7]. Про важливість побудови іміджу армії як компонента національного бренду України свідчить факт, що бренд створюється лише на основі яскраво вираженого позитивного іміджу, в основі якого лежать якісь виняткові особливості. Українська армія має унікальний досвід виконання бойових завдань, але цього, як виявилось, недостатньо. Так, наприклад, аналіз коментарів в англійськомовному секторі соціальних мережах довів, що зовнішньополітичний курс України викликає занепокоєння через ризики виникнення військового конфлікту між Україною і Російською Федерацією, в який може бути залучений і НАТО. Спроби залучити Захід до військового протистояння розглядається користувачами англійськомовного сектору Facebook як пролог Третьої світової війни. Через страх бути втягнутими у нові кровопролитні воєнні конфлікти європейське суспільство з обережністю ставиться до ідеї вступу України в НАТО. Це свідчить про те, що робота по створенню позитивного іміджу української армії ведеться недостатньо активно та не цілком відповідає вимогам сучасності. Але в цьому не можна звинувачувати саму армію. В. Данилов зауважує, що «Особливість формування іміджу армії в розвинених демократичних країнах полягає в тому, що армія виключена з процесу формування стратегії її створення. Збройні сили мінімально впливають на вироблення політичних рішень стосовно того, яким має бути їх імідж. У державі із стабільною політичною системою основне значення має імідж армії, який формує влада» [4, с. 90]. Про недостатню ефективність роботи державної влади у сфері створення позитивного іміджу армії свідчить факт, що укладачі Глобального індексу військової могутності Global Firepower дали армії України 0,5664 бала – майже всемоє менше, ніж найсильнішій армії світу – американській. Незважаючи на те, що Україна за минулий рік піднялася на одну сходинку і розташувалася між Грецією (28 місце) і Чехією (30-те), але все одно знаходиться значно нижче, ніж до початку АТО – до 2014 року Україна в рейтингу Global Firepower займала 21 місце. З іншого боку, «Збройні Сили беруть активну участь у реалізації рішень щодо формування їх позитивного іміджу, взаємодіючи зі ЗМІ, створюючи відділи зв'язків з громадськістю, інформаційні та довідкові центри тощо» [4, с. 90]. При створенні позитивного іміджу армії необхідно враховувати факт, що «позитивний імідж Збройних Сил – це образ, який постає у ма-

совій свідомості не стихійно, а спеціально створюється певними суб'єктами (іміджмейкерами) і впроваджується за допомогою інформаційних, рекламних та PR технологій з використанням засобів масової інформації. Особливість такого іміджу полягає у засвоєнні масовою свідомістю емоційно-забарвлених образів» [4, с. 89-90]. Тут хотілося б відзначити величезну роботу, виконану військовими журналістами в реалізації останньої ступені моделі національного брендингу, а саме – донесення ідеї і цінності національного бренду до ключових цільових аудиторій. Для досягнення цієї мети представники військових медіа використовували ті основні ідеї, що формують концептуальну основу дискурсу війни в засобах масової інформації: українські військові борються не лише за свою свободу, незалежність, а й за європейську цивілізацію, за справедливий міжнародний світопорядок; сучасний воєнний дискурс вимагає зображення українця й українського патріота шевченківського типу – самовідданого, безкомпромісного, готового до самопожертви; пріоритетом ЗМІ повинні бути не особисті (інколи абстрактні, доктринерські, формальні) міркування і враження, а стратегічні інтереси його держави, яка воює, історичні і духовні імперативи його народу; контент воєнної української журналістики повинен вписуватися в сучасний цивілізаційний і культурний, моральний і правовий контекст людства; героїка війни – без патетики, без віктимності і мазохізму, без надмірної романтизації без фанфаризації, і є тією правдою про її жахіття, яка надихає, а не деморалізує [11, с. 285–286].

Аналіз моделі національного брендингу доводить, що цей процес вимагає максимальної злагодженості та систематичності: «Всього лише одна подія, що випадає із загальної концепції бренду, призведе до руйнування цілісного образу. Саме тому, процесу трансляції державного бренду завжди передують кропітка аналітична робота, яка дозволяє зрозуміти, які існують уявлення про об'єкт в світі в даний час, визначити основних носіїв даних уявлень і з'ясувати причини формування даних уявлень» [18, с. 98]. Наприклад, нехтування положеннями наукової теорії брендингу Київським військовим лицем імені Івана Богуня призвело до різкого падіння його рейтингу за останні три роки.

Висновки. Культурно-критична концепція національного брендингу дозволяє розглядати мету національного брендингу як створення чіткої та унікальної ідеї, яка б ґрунтувалася на емоційних якостях, що символізують певну територію серед цільових аудиторій та в різних контекстах. Такий підхід дає можливість стверджувати, що на теперішній час існують передумови для позиціонування армії як одного з найважливіших компонентів національного бренду України. Аналіз моделі національного брендингу *визначення базових цінностей > формування ідентичності національного бренду > побудова іміджу національного бренду > донесення ідеї і цінності національного бренду до ключових цільових аудиторій через вибудовування комунікативної моделі* дозволяє виявити особливості створення бренду української армії як компонента національного бренду України.

Список літератури:

- Амосов О.Ю. Брендинг як основний інструмент маркетингу в Україні. *Економічна наука. Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 12. С. 10–12.
- Боголюбова Н.М., Николаева Ю.В. Государственный брендинг: теоретические и практические аспекты. *Издательство «Грамота»*. 2014. № 10(48). Часть 3. С. 37–40.
- Горбатюк С.Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксіології соціогуманітарної безпеки. *Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»)*. 2016. № 4. С. 20–30.
- Данилов В. Особливості формування іміджу Збройних Сил України. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 88–95.
- Данилова Е.А. Поиск идеи российского национального брендинга в логике построения многополярного глобального миропорядка. *Вестник РУДН. Серия : Политология*. 2016. № 2. С. 61–69.
- Дудар О. Ребрендинг війська. 2018. URL: <http://argumentua.com/stati/rebranding-v-iska> (дата звернення 23.05.2019).
- Имидж армии – имидж России : коллективная монография. Москва : РИЦ АИМ, 2006. 240 с.
- Казимирчик Л.В. Политический бренд в условиях медиатизации и виртуализации современной публичной политики. *Теория и практика общественного развития*. 2014. № 13. С. 123–125.
- Каганович А.А. Сущностные характеристики и компоненты национального брендинга: формирование бренда современной России в условиях глобальной конкуренции. *Вестник РУДН. Серия : Политология*. 2018. № 2. Т. 20. С. 288–297.
- Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ : Центр Разумкова, 2016. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> (дата звернення: 23.05.2019).
- Кость С. Журналістика і війна. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 414 с.
- Лютьчак З.С., Ліпенцев А.А., Галушак Ю.І. Національний бренд та брендинг у контексті міжнародних подій. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. 2012. С. 127–136. URL: <http://ena.lp.edu.ua> (дата звернення: 23.05.2019).
- Манойло А.В. Технологии несилевого разрешения современных конфликтов. Москва : Горячая линия Телеком, 2015. 392 с.
- Полішко Г.Г. Національний брендинг у глобальній економічній системі : дис. ... канд. екон. наук. Київ : Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, 2016. 198 с.
- Семченко О.А. Іміджева політика України. 2014. URL: <https://textbook.com.ua/politologiya/1473452005> (дата звернення: 23.05.2019).
- Стратегія національної безпеки України: затв. Указом Президента України від 26.05.2015 р. № 287/2015. *Законодавство України*. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM060344.html (дата звернення: 23.05.2019).
- Шевченко О.В. PR-технології в міжнародних відносинах (європейський досвід та перспективи України). Київ : Центр вільної преси, 2003. 187 с.
- Штанько М.А. Национальный бренд как основа государственного имиджа. *Политические науки*. 2015. № 7(38). Часть 4. С. 98–99.
- Anholt S. Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations. *The Journal of Public Diplomacy*. 2013. № 2(1). P. 1–7.
- Fan Y. Branding the nation: Towards a better understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2010. P. 97–103.
- Kaneva N. Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research. *International Journal of Communication*. 2011. № 5. P. 117–141.
- Jaffe E.D., Nebenzahl I.D. National Image and Competitive Advantage: The Theory and Practice of Country-of-Origin Effect. Frederiksberg: Copenhagen Business School Press. 2006. 235 p.

References:

- Amosov O.Yu. (2015). Branding yak osnovnij instrument marketingu v Ukraini [Branding as the main marketing tool in Ukraine]. *Ekonomichna nauka. Investitsiyi: praktika ta dosvid*, no 12, pp. 10–12. (in Ukrainian)
- Bogolyubova N.M., Nikolaeva Yu.V. (2014). Gosudarstvennyy branding: teoreticheskie i prakticheskie aspekty [State branding: theoretical and practical aspects]. *Izdatelstvo «Gramota»*, no 10(48), pp. 37–40. (in Russian)
- Gorbatyuk S.Ye. (2016). Teoriya cinnostej yak metodologichna osnova aksiologiyi sociogumanitarnoyi bezpeky [Theory of values as a methodological basis of the axiology of socio-human security]. *Visnyk NADU pry Prezidentovi Ukrainy (Seriya «Derzhavne upravlinnya»)*, no 4, pp. 20–30. (in Ukrainian)
- Danylov V. (2009). Osoblyvosti formuvannya imidzhu Zbrojnyx Syl Ukrainy [Features of forming the image of the Armed Forces of Ukraine]. *Politychnyj menedzhment*, no 5, pp. 88–95. (in Ukrainian)
- Danilova E.A. (2016). Poisk idei rossijskogo naczionalnogo brendinga v logike postroeniya mnogopolyarnogo globalnogo miroporyadka [Searching the idea of Russian national branding in the logic of building a multipolar global world order]. *Vestnik RUDN. Seriya : Politologiya*, no 2, pp. 61–69. (in Russian)
- Dudar O. (2018). Rebranding vijska [Army rebranding]. URL: <http://argumentua.com/stati/rebranding-v-iska> (in Ukrainian)
- Imidzh armii – imidzh Rossii : kollektivnaya monografiya [Army image – the image of Russia : a collective monograph] (2006). Moskva : RICz AIM. (in Russian)
- Kazimirchik L.V. (2014). Politicheskij brend v usloviyakh mediatazaczii i virtualizaczii sovremennoj publichnoj politiki [Political brand in the context of mediaization and virtualization of modern public policy]. *Teoriya i praktika obshhestvennogo razvitiya*, no 13, pp. 123–125. (in Russian)
- Kaganovich A.A. (2018). Sushhnostnye kharakteristiki i komponenty naczionalnogo brendinga: formirovanie brenda sovremennoj Rossii v usloviyakh globalnoj konkurenczii [Essential characteristics and components of national branding: the formation of a brand of modern Russia in the context of global competition]. *Vestnik RUDN. Seriya: Politologiya*, no 2, pp. 288–297. (in Russian)
- Konsolidaciya ukrayinskogo suspilstva: shlyaxy, vyklyky, perspektyvy [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives] (2016). *Informacijno-analitychni materialy do Faxovoyi dyskusiyi 16 grudnya 2016 r. Kyiv : Centr Razumkova*. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> (in Ukrainian)
- Kost S. (2016). Zhurnalistyka i vijna [Journalism and War]. Lviv : LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian)

12. Lyulchak Z.S., Lipencev A.A., Galushhak Yu.I. (2012). Nacionalnyj brend ta brendyng u konteksti mizhnarodnyx podij [National brand and branding in the context of international events]. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*, pp. 127–136. URL: <http://ena.lp.edu.ua> (in Ukrainian)
13. Manojlo A.V. (2015). Tekhnologii nesilovogo razresheniya sovremennykh konfliktov [Technologies of non-force resolution of modern conflicts]. Moskva : Goryachaya liniya Telekom. (in Russian)
14. Polishko G.G. (2016). Nacionalnyj brendyng u globalnij ekonomichnij systemi [National branding in the global economic system] : dys. ... kand. ekon. nauk. Kyiv : Kyiv. nacz. ekon. un-t im. V. Getmana. (in Ukrainian)
15. Semchenko O.A. (2014). Imidzheva polityka Ukrayiny [The image policy of Ukraine]. URL: <https://textbook.com.ua/politologiya/1473452005> (in Ukrainian)
16. Strategiya nacionalnoi bezpeky Ukrayiny: zatv. Ukazom Prezydenta Ukrayiny [National Security Strategy of Ukraine] (2015). *Zakonodavstvo Ukrayiny*. URL: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM060344.html (in Ukrainian)
17. Shevchenko O.V. (2003). PR-texnologiyi v mizhnarodnyx vidnosynax (yevropejskyj dosvid ta perspektyvy Ukrayiny) [PR-technologies in international relations (European experience and prospects of Ukraine)]. Kyiv : Centr vilnoyi presy. (in Ukrainian)
18. Shtanko M.A. (2015). Naczionalnyj brend kak osnova gosudarstvennogo imidzha [National brand as the basis of the state image]. *Politicheskie nauki*, no 7(38), pp. 98–99. (in Russian)
19. Anholt S. (2013). Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations. *The Journal of Public Diplomacy*, no 2(1), pp. 1–7. (in English)
20. Fan Y. (2010). Branding the nation: Towards a better understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*, pp. 97–103.
21. Kaneva N. (2011). Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research. *International Journal of Communication*, no 5, pp. 117–141.
22. Jaffe E.D., Nebenzahl I.D. (2006). National Image and Competitive Advantage: The Theory and Practice of Country-of-Origin Effect. Frederiksberg : Copenhagen Business School Press.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-71>

УДК 351.776:341.344(-054.65)

Калкутіна Н.В.

Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

МІСЦЯ ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ПОШУК, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ

Анотація. В статті досліджується питання організації, утримання та ліквідації місць поховань іноземних військовополонених Другої світової війни на території Південної України 40-70-х роках ХХ ст. Також розглядається проблема їх пошуку та збереження в сучасних умовах. Встановлено, що при похованні порушувалися всі можливі нормативні документи, як міжнародні, так і внутрішні. Автор наголошує, що означена проблема залишається актуальною, адже пошук та збереження кладовищ військовополонених, встановлення поіменних списків загиблих на території України сприяє зближенню з європейськими державами, формуванню культури історичної пам'яті через гідне вшанування загиблих жертв Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонені, кладовища військовополонених, табори НКВС (МВС), ексгумація, історична пам'ять, перепоховання.

Kalkutina Nataliia

V.O. Sukhomlynsky National University of Mykolayiv

BURIAL PLACES OF FOREIGN WAR PRISONERS IN WORLD WAR II ON THE TERRITORY OF THE SOUTHERN UKRAINE: SEARCH, MAINTENANCE AND REMAINING OF MEMORY

Summary. The article deals with the issue of organization, maintenance and elimination of the burial places of foreign war prisoners in World War II on the territory of the Southern Ukraine in the 1940-1970 years of the XX century. Also the problem of their search and preservation in the modern conditions is considered. It is found that burial places of foreign war prisoners became cemeteries which were placed near the NKVD camps (MIA), special hospitals, separate labour battalions and on the territories of the civilian cemeteries. The author concludes that all possible normative documents, both international and internal, especially in the 1944-1946 years were violated during the burial. The deaths of prisoners due to the exhaustion, illnesses and unsatisfactory living conditions in this period were massive and the management of the camps simply did not have the means and perhaps the desire to carry out the burial according to the instructions. Therefore, it was carried out unsystematically, with a violation of records of the dead and sometimes it was impossible to establish who is buried in the grave. In the postwar period the cemeteries were gradually eliminated. Nowadays survived burial places of foreign prisoners of war are arranged and held by the forces of foreign and domestic public organizations, volunteers who care about the preserving of the historical memory. Ukraine also supports intergovernmental cooperation on the exchange of the information about burial places of the war prisoners. The author emphasizes that this problem remains relevant, because the search and storage of prisoners' cemeteries, determination of the lists of victims on the territory of Ukraine contributes to the convergence with the European states, the culture formation of historical memory in our country thanks to the respectable attitude to the victims of the World War II.

Keywords: World War II, prisoners of war, cemeteries of war prisoners, NKVD camps (MIA), exhumation, historical memory, reburial.

Постановка проблеми. В культурно-історичній спадщині України відображена вся її драматична історія. І кожен пам'ятник, кожен меморіальний комплекс є символом доле-носних подій, які вплинули на життя мільйонів. Частиною меморіального простору є, зокрема, й військові поховання. Їх стан – це маркер культури історичної пам'яті кожного народу. Адже відомо, що меморіали здатні формувати суспільні настрої і мають як потужний консолідуючий, так і роз'єднувальний потенціал. Гідне вшанування загиблих жертв війни свідчить про готовність долати її болісні наслідки та робити кроки до примирення. Кладовища іноземних військовополонених Другої світової війни стали невідомою

частиною установ радянського військового полону. Та, на жаль, дати смерті та місця поховань десятків тисяч бранців так і залишилися невідомими для рідних й близьких.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку та впорядкування військових поховань сьогодні набуває значного резонансу як в соціокультурному просторі різних країн, так і в науковому дискурсі. В Україні до тематики місць поховань військовополонених Другої світової зверталися В. Левикін [12], О. Потільчак [10–12], Т. Черкас [23], А. Чайковський [22]. Південноукраїнський аспект проблеми вивчався одеським дослідником О. Юнгмайстером [25] та розглядався у попередніх наукових розвідках

автора [7; 8]. Проблематика час від часу обговорюється на науково-практичних конференціях [4] та в медіапросторі. Практичне ж здійснення пошуку, охорони цвинтарів військовополонених та ексгумації є можливим завдяки спільній діяльності громадських об'єднань та державних органів влади. Але дана тема потребує подальшого наукового осмислення та узагальнення, тому її можна сміливо віднести до актуальних напрямків сучасної некрополістики.

Мета статті. Мета пропонованої публікації – уточнення та доповнення даних про місця поховання іноземних бранців таборів НКВС (МВС) для військовополонених на території Південної України, з'ясування їх сучасного стану та висвітлення громадських ініціатив щодо пошуку могил загиблих та вшанування їх пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Облік спецконтингенту таборів НКВС (МВС) СРСР здійснювався на всіх етапах полонення. Це стосується також і смертності. Місцями для поховання стали спеціально облаштовані цвинтарі, які український дослідник О. Потильчак відносить до системи режимних установ військового полону, разом із таборами, окремими робочими батальйонами, спецшпиталями [12, с. 802]. Всього на території Півдня задокументовано 27 кладовищ: в Запорізькій області – 18, Миколаївській – 4, Одеській – 3, Херсонській 2 [12, с. 760–762, 764–766, 785; 27, с. 114].

Керуючись міркуваннями зручності, цвинтарі розміщувались поблизу режимних об'єктів. В Миколаєві небіжчиків теж ховали біля табір-

них відділень: в селищі Темвод поблизу заводу ім. 61 комунара (№ 445), біля заводу ім. А. Марти (№ 444) [2, арк. 2]; в Херсоні – в районі заводу «Крекінг»; в Запоріжжі – в районі робітничого селища № 10 [12, с. 761]. Хоча іноді в обласних центрах знайти вільну від забудови ділянку було досить проблематично. Так, кладовище одеського спецшпиталю № 4986 розміщувалося в 6-ти кілометрах від міста [11, с. 122]. Ймовірно, це колишнє кладовище військовополонених на так званій Шкодовій горі.

Ховали померлих бранців і на територіях цивільних цвинтарів. На миколаївському міському кладовищі були свого часу обладнані дві ділянки під поховання іноземних бранців таборів: спецшпиталю № 4564 і табірної відділення № 7 табору № 159, (яке дислокувалося в Миколаєві з 1948 року) [2, арк. 106]. В Одесі місцем масових поховань стало так зване Третє Християнське кладовище за адресою вул. Промислова, 35 [27, с. 112]. Останнє, до речі, єдине на сьогодні збережене кладовище табору № 159 та спецшпиталю № 3986 і в народі називається німецьким.

Проблема поховань померлих бранців радянських таборів вимагала врегулювання вже на початку радянсько-німецької війни. Так, в інструкції «Про порядок утримання військовополонених в таборах НКВС» від 7 серпня 1941 р. вказувалося, що місця поховань мають бути забезпечені знаками з матрикулярним номером і номером облікової справи померлого, але без зазначення прізвищ [14, с. 5]. Цим, власне, вказівки щодо по-

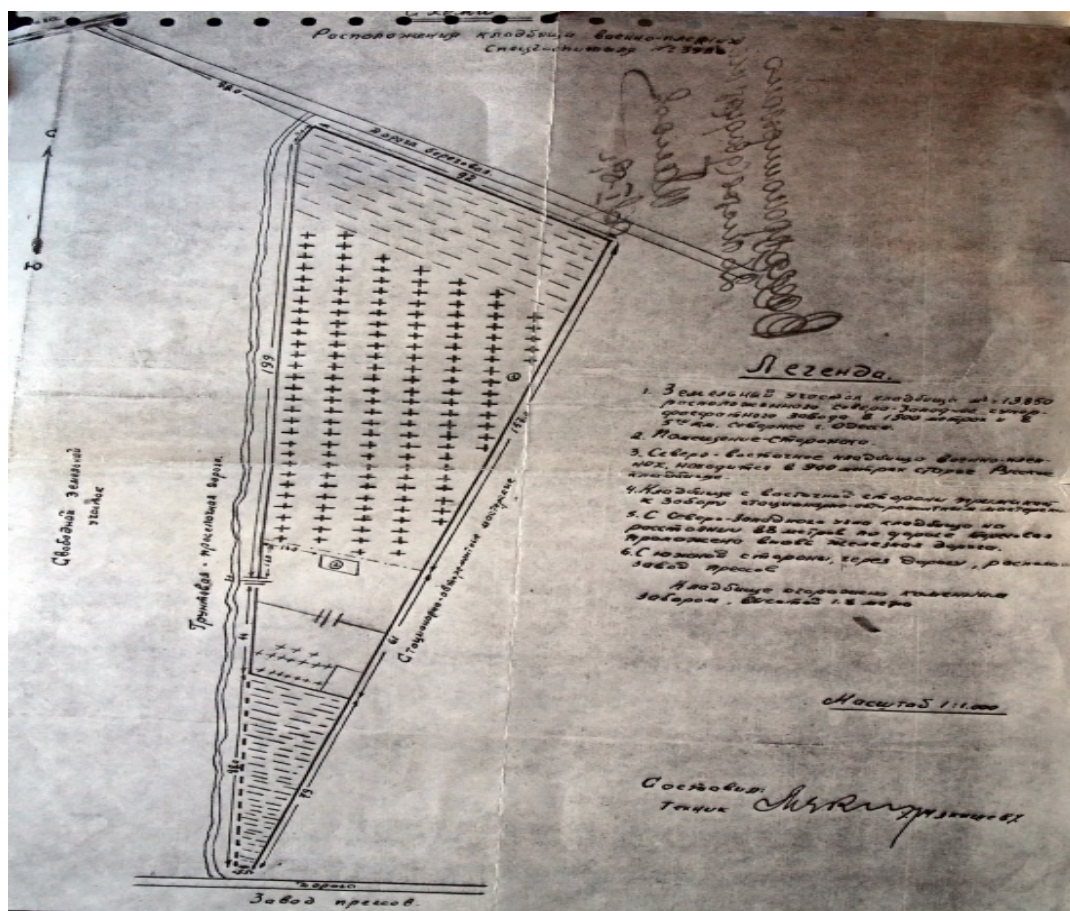

Рис. 1. План кладовища, вул. Промислова, 35. (Фото О. Юнгмайстера)

Джерело: [20]

ховань і обмежувались, що спричинило в подальшому їх хаотичність.

Більш чіткі рекомендації стосовно обліку померлих було надано лише в серпні 1943 р. в директиві НКВС СРСР № 413 «Про порядок обліку померлих військовополонених» та в додатку до неї – «Інструкції по оформленню документів персонального обліку на померлих військовополонених в таборах та шпиталях НКВС» [14, с. 19].

Директивою начальника Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) від 24 серпня 1944 р. № 28/2/23 було встановлено порядок поховання військовополонених. Так, під цвинтарі відводились земельні ділянки в безпосередній близькості від табору, обгороджені колючим дротом. Кожне кладовище розбивалося на квадрати, в кожному з яких були 5 рядів могил, по 5 в кожному ряду, тобто 25 поховань. Кожному квадрату присвоювався номер, починаючи з першого. Поховання належало здійснювати в квадратах в порядку їх нумерації з верхнього ряду зліва на право. На кожній могилі мав встановлюватись розпізнавальний знак – дерев'яна чи металева стійка з прикріпленою до неї планкою, на якій фарбою повинен бути написаний номер могили чисельником та знаменником – номер квадрату (з 1 по 25) [2, арк. 96]. Склалися також і цвинтарні книги, куди заносились всі дані на померлого, які разом із планами цвинтарів мали довечно зберігатися в архівах НКВС (МВС) [27, с. 97]. Інформація також дублювалася в актах про поховання.

Такий чіткий порядок мав забезпечити ідентифікацію небіжчика навіть через багато років. Але практичне втілення цих директив було далеким від ідеального і при похованні порушувалися всі можливі нормативні документи, як міжнародні, так і внутрішні. Земельні ділянки, відведені під цвинтарі, як правило, не огорожувались. Так, кладовище миколаївського табору військовополонених № 126 на квадрати не ділилося, не існувало ніякої нумерації могил і взагалі жодних розпізнавальних знаків. Могили являли собою коробки довжиною – 1,2 м, шириною 30-35 см і глибиною всього 40-50 см [9, с. 50]. Часто хвали в довгих могилах-ровах по кілька померлих відразу. Так, на кладовищі табірному управлінню № 100 (м. Запоріжжя), що розміщувалося в районі робітничого селища № 10, поховано близько 3000 військовополонених, яких закопували в спільних могилах по 50-60 і навіть більше осіб [11, с. 126]. Подібну картину спостерігаємо і в похованнях інтернованих: померлих ОРБ № 1087 ховали на кладовищі в районі робітничого селища № 8 (м. Запоріжжя). Усього тут, за даними О. Потільчака, в 225 могилах поховано (без домовин) 436 трупів [11, с. 127]. І лише директива ГУПВІ № 28/74 від 17 грудня 1947 р. остаточно заборонила масові поховання трупів [11, с. 128].

Найголовнішою проблемою стало відсутність адекватного обліку померлих. Систематичні реєстрації смертних випадків в таборах почалися тільки після закінчення війни. Наприклад, в Миколаївських спецстановах цвинтарні книги по-

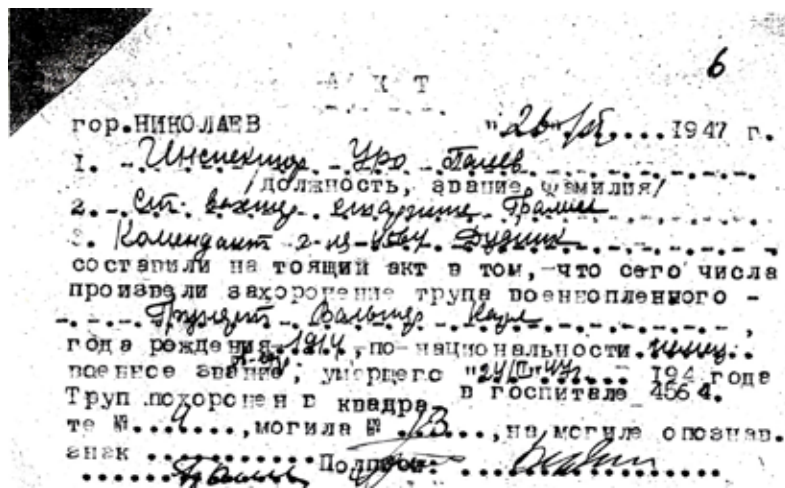

Рис. 2. Акт про поховання військовополоненого

Джерело: [19, арк. 6]

чали заводити лише в кінці 1945 р. В Одесі облік починається з початку 1946 р. [27, с. 101]. Не існувало і алфавітної книги померлих, куди на відповідну літеру заносилося прізвище та порядковий номер в цвинтарній книзі. Крім того, померлі продовжували довгий час числитись живими і на них виписувался продовольчий пайок [3, арк. 96-97].

Результати перевірки обліку і порядку поховання в табірному відділенні № 7 запорізького табору № 100 в червні 1945 р. також засвідчили порушення: акти про поховання склалися невчасно, прізвища в них вказувалися неточні, записані на слух. Це призводило до того, що замість померлих з обліку списувались живі, а померлі, навпаки, продовжували стояти на обліку. Могили не маркувалися. Такий стан начальник управління табору № 100 пояснював виключно халатністю співробітників облікового відділу [1, арк. 65].

При впорядкуванні одеського кладовища і часткової ексгумації померлих було виявлено, що вони поховані без одягу та трупів в довгих траншеях. Версію про те, що з померлих знімали одяг і передавали живим спростовує О. Юнгмайстер, адже більшість смертельних випадків були спричинені саме туберкульозом, черевним і висипним тифом та іншими інфекційними хворобами. А прати речі померлих, при відсутності засобів дезінфекції, було проблематично. Тож, ймовірно, їх просто спалювали.

З огляду на те, що положення Женевської конвенції 1949 р. «Про поводження з військовополоненими», учасником якої являвся і СРСР, вимагали збереження могил військовополонених, це питання перебувало під постійним контролем МВС. Так, статтею 120 частини 3 розділу 4 передбачалося, що утримуюча сторона повинна забезпечити гідне поховання з відповідною ідентифікацією могил, щоб їх завжди можна було розшукати та в подальшому доглядати за ними [6, с. 882]. Дане питання набувало актуальності ще й у зв'язку з тим, що в урядових колах та громадських організаціях ФРН, НДР, Італії, Японії велика увага приділялася місцям поховання колишніх військовополонених та інтернованих на території СРСР. Також були ймовірними клопотання про ексгумацію та повернення на батьків-

щину останків померлих в Радянському Союзі. Компрометувати себе занедбаними цвинтарями військовополонених Радянський Союз не хотів. Тому МВС вимагало зберегти існуючі кладовища і надати їм пристойного вигляду. Зокрема, відомий випадок отримання дозволу родичами похованого в Одесі бельгійського офіцера на повернення його праху на батьківщину. На кладовищі одеського табору № 159 та спецшпиталю № 3986 негайно відкрили майстерню з виготовлення бетонних надгробків, які й були встановлені на могилах у кількості 679 шт. [27, с. 102].

В травні 1949 р., видано директиву МВС СРСР «Про передачу кладовищ військовополонених та інтернованих під нагляд місцевих органів МВС», в якій, зокрема передбачалося, що в разі ліквідації таборів МВС, табірних відділень, спецшпиталів та окремих робочих батальйонів «організовані при них кладовища...позначити на схемах та картах і передати їх для здійснення нагляду міським і районним відділам МВС...привести всі кладовища військовополонених та інтернованих до ладу (поправити огорожі, розпізнавальні знаки, надгробки тощо)... Документацію з обліку поховань... зберігати в архівах МВС-УМВС на правах цілком таємних... Не допускати без спеціальної санкції МВС СРСР використання кладовищ під посіви та забудову» [5, с. 484].

Охорону та утримання кладовища військовополонених з 240 могилами на миколаївському цивільному кладовищі в 1952-1953 рр. взяв на себе трест поховальних підприємств Миколаєва згідно договору. Всі пов'язані з цим витрати взяло на себе УМВС Миколаївської області [2, арк. 37]. На період з листопада 1952 по листопад 1953 рр. на утримання та охорону кладовища перераховано 4882 руб. Обов'язки свої трест виконував цілком задовільно, але на могилах не було маркування, адже не збереглося жодних документів і відновити хто і де похований було проблематично [2, арк. 55].

З ліквідацією режимних установ їх цвинтарі з часом поступово руйнуються, заростають

бур'яном, і, врешті-решт, зовсім зникають. На їх місці з'являються будівельні майданчики, городи та інші господарські об'єкти. На початок 1955 р. в Південній Україні під наглядом знаходилося лише 9 кладовищ (із них 6 – у Запоріжжі, по 1 в Миколаєві, Одесі, Херсоні) [13, с. 13]. Решта поховань поступово зливалися із навколишнім ландшафтом. Начальник УВС виконкому миколаївської обласної ради депутатів трудящих Л. Пастельняк доповідав в березні 1958 р. до МВС, що в Миколаєві наявне лише одне кладовище військовополонених колишнього спецшпиталю № 4564 і воно цілком впорядковане. Решти кладовищ (на території житлових селищ заводів імені А. Марті та імені 61 комунару на Темводі; поблизу с. Виноградівка) на території області вже не виявлено і встановити місця їх розташування виявилось неможливим [2, арк. 82]. В 1959 р. на цьому цвинтарі здійснено умовний розподіл померлих по 236 наявним могилам з врахуванням дат поховання, а не смерті. Тобто особи, які померли в один день значилися в одній могилі. При цьому малося на увазі, що ексгумація здійснюватися не буде. В результаті на облік в МВС СРСР кладовище було поставлене з кількістю похованих 679 небіжчиків. Було складено новий план-схему кладовища із новою нумерацією могил [2, арк. 106].

Єтакож і прилади перепоховань останків. О. Потильчак наводить приклад м. Запоріжжя, місцева влада якого домігшись ліквідації кладовища табору № 100 та спецшпиталю № 1149, запропонувала перенести останки в інше місце [13, с. 12].

В кінці 1950-х рр., особливо в літку, цвинтарі військовополонених відвідували офіційні делегації та туристичні групи. За наказом МВС всі наявні кладовища мали бути огорожені, з однотипними могилами на кожній з яких встановлювався розпізнавальний знак у вигляді металевої чи дерев'яної пластини з номером могили та квадрату поховання. Нумерація дублювалась в цвинтарній книзі та списках похованих. При цьому прізвища небіжчиків та кількість похованих в одній могилі вказувати заборонялось, так само як встановлювати таблички з інформацією, що це кладовище військовополонених [2, арк. 157].

Іноді представники іноземних посольств відвідували місця поховань без відповідних дозволів. Вони фотографували кладовища, намагалися в виконкомах місцевих рад отримати списки похованих на них осіб, а іноді надавали фіктивні документи з дозволом МЗС СРСР. А оскільки відомості про кількість померлих в СРСР військовополонених та інтернованих ніколи не публікувались, передача таких даних могла здійснюватись лише з санкції Ради Міністрів СРСР [2, арк. 155].

Процес ліквідації кладовищ продовжувався і частина з них існувала лише на папері. А наявні заважали, адже розташовувались часто в межах міста. Один з подібних актів огляду кладовищ, датованих квітнем 1958 р. стосувався й південноукраїнського міста Берислав, що на Херсонщині: «На кладовищі поховано 130 осіб німецьких військовополонених, кладовище розміром 50 на 75 метрів обнесене неглибоким ровом, розпізнавальні знаки на могилах відсутні. Надгробки внаслідок атмосферних опадів зруйновані. Кладовище розташоване у смузі території цегельно-

Рис. 3. Кладовище військовополонених в м. Одеса (1959 р.)

Джерело: [2]

го заводу Бериславського райпромкомбінату. Поряд із кладовищем проводиться розробка ґрунту, а саме глини для виробництва цегли, будівництво сушильних майданчиків. Таким чином територія кладовища гальмує розширення потужностей цегельного заводу. Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що подальше збереження кладовища й витрата коштів на його відновлення та утримання є недоцільним» [13, с. 14].

Більшість кладовищ військовополонених Півдня України ліквідовано до кінця 1950-х рр. На їх місці з'являються спортивні майданчики, господарські та житлові будівлі. Окремі з них знаходились на обліку до 1975 р. (поховання миколаївського спецшпиталю № 4564 на міському цвинтарі; заміське кладовище одеського спецшпиталю № 3986; кладовище херсонського табору № 418; кладовище запорізького табору № 100 та спецшпиталю № 1149) [12, с. 761].

Сьогодні віділілі місця поховань іноземних військовополонених в рамках правового поля України [15; 16; 17] розшуковуються, впорядковуються та утримуються силами зарубіжних та вітчизняних громадських організацій та небайдужих громадян, які дбають про збереження своєї історичної пам'яті. Так, у м. Рені поховання бранців табору НКВС № 38, збереглися лише частково. В 1945 р. близько половини мешканців табору загинули внаслідок спалаху епідемії черевного тифу. Вони поховані в п'яти братських могилах, які, на жаль, не збереглися. На їх місці за ініціативи і на кошти професора Туринського університету Феліче Тальєнте (Італія), дядько якого, Джузеппе Албанезе, також помер від тифу в цьому таборі, в 2008 році встановлено пам'ятник.

В 2009 році Рені відвідала вже ціла делегація з Італії, яку очолював професор Тальєнте. Разом з колегами він залучив до пошукової роботи вже 120 своїх студентів. Спільними зусиллями місцевого краєзнавця М. Салабаша та іноземних волонтерів ведеться пошук жертв війни, внаслідок чого вдалося знайти в архівах імена 1714 полонених з 11 держав Європи, які загинули в Рені [18]. Згодом на місці братських могил збудували сонячну електростанцію, а пам'ятник перенесли метрів на 100 вбік. М. Салабаш також стверджує про існування окремого кладовища військовополонених з 223 похованими бранцями. Нажаль, місця його знаходження краєзнавці встановити поки не змогли [23].

Меморіальні знаки в пам'ять про померлих іноземців табору № 38 в 1990-х рр. встановлені на місці ще одного поховання – старого цивільного цвинтаря в м. Рені. За словами співробітниці ренійської міської ради Ганни Барган, тут поховано шестеро осіб, за могилою доглядають волонтери, покладають квіти, шануючи пам'ять про загиблих [18].

Україна підтримує міждержавну співпрацю з обміну інформацією про місця поховань військовополонених. Із 1993 р. на підставі дозволів місцевих органів влади розпочинає в Україні свою діяльність міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами [26, с. 286]. Цю громадську організацію засновано в 1919 р. і з цього часу вона взяла на себе функцію догляду за військовими похованнями Першої світової війни.

Рис. 4. Кладовище спецшпиталю № 4564 на міському цвинтарі м. Миколаєва (1959 р.)

Джерело: [2]

У 1954 р. уряд ФРН доручив Народному Союзу пошук, збереження та догляд за могилами німецьких військовослужбовців [25, с. 213].

З 1996 р. діяльність цієї організації ґрунтується на двосторонній Угоді між Урядами ФРН та України, що визначена як вияв порозуміння і примирення між українським і німецьким народами. Ця домовленість регулює питання збереження і догляду за військовими похованнями обох сторін у кожній з країн, відповідно до положень діючого міжнародного гуманітарного права [22].

Народним союзом встановлено місце розташування 385 кладовищ військовополонених в Україні, їх стан задокументовано. З них частину організацією відновлено і за ними здійснюється догляд. Зокрема, впорядковано цвинтарі Південної України [26, с. 289]. Допомогу в утриманні поховань забезпечують місцеві активісти та національні товариства: громадська організація «Миколаївська Центральна спілка німців та німецької молоді «Відергебурт», Центр німецької культури міста Херсон [20].

Під час реставрації цвинтаря на вул. Промисловій в Одесі знайдено три чималі за розмірами братські могили, одна з яких виходить за межі кладовища, на територію сучасного заводу «Мікрон». Кількість похованих в них встановити, на жаль, неможливо. За даними колишнього місцевого УМВС тут поховано лише 679 осіб [27, с. 99–101]. Крім цього, за підрахунками О. Юнгмайстера, від 2 до 4 тисяч військовополонених поховано ще на Шкодовій горі [27, с. 108–109].

В липні 2018 р Народний союз Німеччини по догляду за військовими могилами профінансував роботи по ексгумації останків загиблих німців, що покояться на миколаївському некрополі з метою їх перепоховання на регіональному збірному німецькому кладовищі поблизу міста Кропивницький (біля села Карлівка). Там перепоховують загиблих німецьких солдат з усієї України. Проте, у зв'язку з тим, що тут покояться на лише німецькі бранці, а й представники інших національностей (угорці, румуни, австрійці, молдавани та ін.) потрібні погодження на ексгумацію і від цих країн. Тому Берлінським відділом Німецької народної спілки по догляду за військовими могилами було прийняте рішення про припинення робіт. Ексгумовані останки іноземних військових були законсервовані [7].

Висновки та пропозиції. Отже, утримуючи довгий час на своїй території полонених іноземних армій, радянська сторона, разом з тим, отримала ще й зобов'язання впорядкувати місця їх поховань, покладене на неї міжнародними домовленостями. Та управління таборів просто не мали засобів та, можливо, бажання, щоб здійснювати поховання відповідно до інструкцій. Тому це робилося стихійно, хаотично та безвідповідально.

За останні десятиліття в Україні істотно змінилося відношення до історичної пам'яті. Якщо в радянській державі кладовища військовополонених після 1975 р. взагалі зняли з центра-

лізованого обліку і вони поступово розчинялися в навколишньому ландшафті, то завдяки міжнародній співпраці, в рамках чинного міжнародного права та українського законодавства, сьогодні здійснюється активний пошук та впорядкування могил військовополонених, повертаються втрачені імена, увічнюється пам'ять про загиблих і похованих далеко від батьківщини жертв найбільшого військового конфлікту. Те, що піддавалось забуттю кілька десятків років, нарешті набуває цивілізованих форм, звільняючись від ідеологічних штампів. Збереження цих кладовищ – запорука примирення та утвердження в суспільній свідомості загальнолюдських цінностей.

Список літератури:

1. Відділ режиму та технічного захисту інформації Головного управління Національної поліції (далі – ГУНП) в Запорізькій області. Ф. 24. Оп. 3. Спр. 4. 268 арк.
2. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 38. Оп. 2. Спр. 66/67. 208 арк.
3. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 205. Ч. V. 668 арк.
4. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років : матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 2-4 червня 2006 р.). Київ, 2008. 336 с.
5. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / под ред. М.М. Загорулько. Москва, 2000. 1120 с.
6. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными. Права человека. Сборник международных договоров. Т. I. Ч. 2. Нью-Йорк–Женева, 2002. 1032 с. URL: <http://www.ohchr.org/documents/publications/compilation2ru.pdf>
7. Інформація про виконання протягом III кварталу 2018 року «Комплексної програми увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв воєн та політичних репресій у Миколаївській області на 2017-2020 роки». URL: <http://www.mk.gov.ua/ua/oda/pidrozydyly/inform/progr/1391074976/>
8. Калкутїна Н.В. До питання про поховання іноземних військовополонених на території Миколаєва (1944-1957 рр.). *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17-18 січня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 28–32.
9. Калкутїна Н.В. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни на території Миколаївської та Одеської областей. *Військова історія північного Причорномор'я: від найдавніших часів до сьогодення* : матер. II всеукр. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 30-31 березня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 48–56.
10. Константинов О. Забытая история: Дерibas умер от голода в одесском концлагере на Троицкой. URL: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu--barelefy-soldat-verma>
11. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. *Військово-історичний альманах*. 2005. Число 2(11). С. 120–135.
12. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура : дис. ... д-ра іст. наук. : 07.00.01. К., 2005. 802 с.
13. Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні (50-70 рр. XX ст.). *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 8–16.
14. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України : зб. док. / упор. В. Левикін. Вип. 6. Київ, 2002. 101 с.
15. Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій: Постанова від 20 грудня 2000 р. № 1867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF>
16. Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій : Наказ від 9 червня 2006 р. № 193. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-06>
17. Про охорону культурної спадщини : Закон України / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
18. Ренийский горсовет обнаружил список иностранных военнопленных, умерших в застенках пересыльного лагеря НКВД. *Бессарабия информ*. 2018. 24 квітня. URL: <https://bessarabiainform.com/2018/04>
19. Російський державний військовий архів. Ф. 465 п. Оп. 10. Спр. 4139. Арк. 6.
20. Тайны Одессы: где находилось Третье Христианское кладбище и что с ним случилось. URL: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/389834-tainy-odessy-hde-nakhodylos-trete-khrystyanskoe-kladbysche-y-chno-s-nym-sluchylos>
21. У Херсоні відкрили пам'ятний знак на кладовищі, де поховані військовополонені німецької армії. *Радіо свобода*. 2015. 28 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27214697.html>
22. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні і Федеративній Республіці Німеччина. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_076
23. Французский историк посетил Одесскую область в поисках сведений о погибших земляках из Эльзаса. *Думская*. 2018. 19 августа. URL: <https://dumskaya.net/news/frantcuzskiy-istorik-posetil-odesskuyu-oblast-v-088999/>
24. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Киев, 2002. 503 с.
25. Черкас Т. Діяльність громадських організацій України та Німеччини з пошуку й перепоховання жертв Другої світової війни (1990-ті – 2014 рр.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6 : Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 210–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2016_14_20
26. Шрадер Ханс-Ульрих. Результаты работы народного союза Германии в Украине за последние 12 лет. *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років* : матеріали міжнар. наук. конф. (2-4 червня 2006 р.). Київ, 2008. 336 с.
27. Юнгмайстер А.В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944-1951 гг.: взгляд изнутри. Одесса, 2007. 149 с.

References:

1. Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii Holovnoho upravlinnia Natsionalnoi politsii (dali – HUNP) v Zaporizkii oblasti. F. 24. Op 3. Spr. 4. 268 ark.
2. Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii HUNP v Mykolaivskii oblasti. F. 38. Op 2. Spr. 66/67. 208 ark.
3. Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii HUNP v Mykolaivskii oblasti. F. 37, Op. 3. Spr. 205. Ch. V. 668 ark.
4. Chaykovskiy A.S. (ed) (2008). Viiskovyi polon ta internuvannia. 1939-1956. Pohliad cherez 60 rokiv [Military captivity and internment. 1939-1956. View after 60 years]. Materialy mizhn. nauk. konf. (Kyiv, June, 2-4, 2006). Kyiv, 2008, 336 p.
5. Zagorul'ko M.M. (ed) (2000). Voyennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy [War prisoners in the USSR. 1939-1956. Documents and materials]. Moskva : Logos. 1120 p.
6. Organizatsiya obyedinennykh natsiy (2002). Zhenevskaya konventsia ot 12 avgusta 1949 goda ob obrashchenii s voyennoplennymi [Geneva Convention of 12 August 1949 on the treatment of prisoners of war]. *Prava cheloveka. Sbornik mezhdunarodnykh dogovorov* [Human rights. Collection of international treaties]. Vol. I, no. 2. N'yu-York–Zheneva, 1032 p. Available at: ohchr.org/documents/publications/compilation2ru.pdf
7. Informatsiia pro vykonannia protiahom III kvartalu 2018 roku «Kompleksnoi prohramy uvichnennia pamiaty uchastnykiv antyterrorystychnoi operatsii, zhertv voien ta politychnykh represii u Mykolaivskii oblasti na 2017-2020 roky» [Information on the implementation during the third quarter of 2018 of the "Comprehensive program of commemorating the participants of the antiterrorist operation, victims of wars and political repressions in the Mykolaiv region for 2017-2020"]. Available at: <http://www.mk.gov.ua/ua/oda/pidrozidyly/inform/progr/1391074976/>
8. Kalkutina N.V. (2014). Do pytannia pro pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh na terytorii Mykolaieva (1944–1957 rr.) [On the question of the burial of foreign prisoners of war on the territory of Nikolaev (1944-1957)]. Proceedings of the *Suspilni nauky: suchasni tendentsii ta faktory rozvytku* (Odesa, January 7-18, 2014). Odesa : Prychornomorskyi tsentr doslidzhen problem suspilstva, pp. 28–32.
9. Kalkutina N.V. (2016). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh Druhoi svitovoi viiny na terytorii Mykolaivskoi ta Odeskoi oblasti [Burial of foreign prisoners of war during the Second World War on the territory of Mykolaiv and Odesa regions] Proceedings of the *Viiskova istoriia pivnichnoho Prychornomia: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* (Mykolaiv, March 30-31, 2016). Mykolaiv, pp. 48–56.
10. Konstantinov O. (2012). Zabytaya istoriya: Deribas umer ot goloda v odeskom kontslagere na Troitskoy [Lost History: Deribas died of starvation in the Odessa concentration camp at Troitskaya]. *Dumskaya* (electronic journal). Available at: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu--barelefy-soldat-verma>
11. Potylchak O.V. (2005). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh ta internovanykh Druhoi svitovoi viiny v Ukraini [Burial of foreign prisoners of war and interned Second World War in Ukraine]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, no. 2(11), pp. 120–135.
12. Potylchak O.V. (2005). Radianski rezhymni ustanovy dlia viiskovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939-1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura [Soviet regime facilities for prisoners of war and interned in the Ukrainian SSR (1939-1954): organization, disposition, structure] (PhD Thesis). Kiev : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
13. Potylchak O. (2004). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh Druhoi svitovoi viiny v Ukraini (50-70 rr. KhKh st.) [Burial of foreign prisoners of war during the Second World War in Ukraine (50-70 years of the XX century)]. *Istorychnyi zhurnal*, no. 12, pp. 8–16.
14. Levykin V. (ed) (2002). Pokhovannia nimetskykh viiskovopolonenykh chasiv Druhoi svitovoi viiny na terytorii Ukrainy [Burial of German prisoners of war during the Second World War on the territory of Ukraine]. Kiev, 101 p.
15. Pro zatverdzhennia Kompleksnoi prohramy poshuku i vporiadkuvannia pokhovan zhertv viiny ta politychnykh represii: Postanova (2000). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF>
16. Pro zatverdzhennia Timchasovogo poriadku zdiysnennia na teritorii Ukraini poshuku, ekskumatsii ta perepokhovannia ostankiv osib, yaki zaginuli vnaslidok voen, deportatsiy: Postanova (2006). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-06>
17. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny : Zakon Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
18. Reniyskyy gorsoviet obnarodoval spisok inostrannykh voyennoplennykh, umershikh v zastenkakh peresyl'nogo lagerya NKVD (2018). [The Reni Council issued a list of foreign prisoners of war who died in the armed forces of the NKVD forwarding camp] (electronic journal). *Bessarabiya inform*. Available at: <https://bessarabiainform.com/2018/04>
19. Rosiyskyy derzhavnyi viiskovyi arkhiv. F 465 p. Op. 10. Spr. 4139. P. 6.
20. Tayny Odessy: gde nakhodilos' Tret'ye Khrystianskoye kladbishche i chto s nim sluchilos' [The secrets of Odessa: where was the Third Christian cemetery and what happened to it] (2019). *Vgorode* [In the city] (electronic journal). Available at: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/389834-tainy-odessy-hde-nakhodylos-trete-khrystyanskoe-kladbysche-y-chto-s-nym-sluchylos>
21. U Khersoni vidkryly pamiatnyi znak na kladovyshchi, de pokhovani viiskovopoloneni nimetskoj armii [In Kherson opened a memorial sign in the cemetery, where the prisoners of war are buried German army] (2015). *Radio svoboda* [Radio freedom] (electronic journal). Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27214697.html>
22. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Federatyvnoi Respubliki Nimechchyna pro dohliad za mohylamy zahyiblykh voinov v Ukraini i Federatyvni Respublitsi Nimechchyna. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_076
23. Frantsuzskiy istorik posetil Odesskuyu oblast' v poiskakh svedeniy o pogibshikh zemlyakakh iz El'zasa (2018). *Dumskaya* [Dumskaya]. (electronic journal). Available at: https://dumskaya.net/news/frant_suzskiy-istorik-posetil-odesskuyu-oblast-v-088999/
24. Chaykovskiy A.S. (2002). Plen. Za chuzhiye i svoi grekhi (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.) [Captive For strangers and their sins (Prisoners of war and interned in Ukraine from 1939-1953)]. Kiev. (in Ukraine)
25. Cherka T. (2016). Diialnist hromadskykh orhanizatsii Ukrainy ta Nimechchyny z poshuku i perepokhovannia zhertv Druhoi svitovoi viiny (1990-ti – 2014 rr.) [Activities of NGOs of Ukraine and Germany for the search and reburial of the victims of the Second World War (1990-2014)]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, vol. 14, pp. 210–222.
26. Shrader KHans-Ul'rikh (2008). Rezul'taty raboty narodnogo soyuza Germanii v Ukraine za posledniye 12 let [The results of the work of the People's Union of Germany in Ukraine over the past 12 years.] Proceedings of the *Viys'koviy polon ta internuvannia. 1939-1956. Poglyad cherez 60 rokiv* (Ukraine, Kiev. June 2-4, 2006). Kiev.
27. Yungmayster A.V. (2007). Voyennoplennyye i internirovannyye na Ukraini i v Odesskoy oblasti 1944-1951 gg.: vzglyad iznutri [Prisoners of war and interned in Ukraine and Odessa region 1944-1951: insights from within]. Odesa. (in Ukraine)

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-72>

УДК 304(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7416-9541>

Грабовська І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕНДЕРНІ ВИКЛИКИ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТИЗАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Анотація. Аналізується реальна гендерна ситуація в сучасній Україні. Розглядається проблема визначення конфліктогенного/деконфліктизуючого потенціалу гендерних стосунків та практик українського соціуму на фоні євро інтеграційних прагнень українства. Досліджується конкретний прояв ставлення громадян країни до гендерних проблем, які притаманні теперішній Україні, на основі експертних оцінок, викладених на сторінках українських наукових, науково-популярних видань та засобів масової інформації. Спеціальна увага приділена аналізу суспільної думки студентської молоді щодо феміністичної проблематики, пов'язаної зі святкуванням 8 Березня як Міжнародного дня солідарності жінок-трудівниць усього світу у боротьбі за свої права. На основі проведеного тестування робляться висновки щодо неоднозначної оцінки молоддю деяких феміністичних практик, а також вказується на все ще значне функціонування в українському соціумі гендерних стереотипів, що беруть свій початок у радянському минулому. У висновках стверджується, що за часи незалежності відбулися реальні гендерні зміни у сфері як гендерної політики держави, так і у світогляді частини населення країни, зокрема, у значній частині молоді.

Ключові слова: Україна, гендерна проблематика, конфліктогенний, деконфліктизуючий, тестування, студентська молодь, 8 Березня.

Grabovska Iryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

GENDER CHALLENGES IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIUM IN THE CONTEXT OF CONFLICTING PROBLEMS

Summary. The article analyzes the real gender situation in contemporary Ukraine, examines the problem of identifying the conflictual/deconflicting potential of gender relations and practices of Ukrainian society against the background of the European integration aspirations of Ukrainians. Special attention is paid to the problems of establishing a gender (parity) democracy in Ukraine. The author examines the specific manifestation of the attitude of the citizens of the country towards gender issues that are inherent in present-day Ukraine based on expert assessments presented on the pages of Ukrainian scientific, popular scientific publications and mass media. The author determines the urgency of these problems in connection with the speed of the processes of reorganization of society in the gender issue and the actual lack of relevant research in modern Ukrainian socio-humanitarian studies. Special attention is paid to analyzing the public opinion of student youth regarding feminist issues related to the celebration of March 8 as the International Day of Solidarity of Women Workers of the World in the struggle for their rights. On the basis of the conducted testing, the author draws conclusions on the ambiguous evaluation of some feminist practices by the youth, and also points to the still significant functioning in the Ukrainian society of gender stereotypes that originated in the Soviet past. Attention is drawn to the existence of interesting intelligence about this issue by female authors who research female history. The conclusions state that during the independence period there were real gender changes in the field of both gender policy of the state and in the outlook of the population of the country, in particular, in a significant part of the youth. Gave the platoon on the need to deepen domestic gender discourse.

Keywords: Ukraine, gender perspective, conflictual, deconflicting, testing, student youth, March 8.

Постановка проблеми. Події, що відбуваються в Україні після перемоги Революції гідності (а хто щоб там не говорив, це була саме революція, вже третя за період української нової незалежності, рахуючи від Студентської Революції на граніті), простимулювали розвиток змін у багатьох сферах життя українців. Остаточний вибір європейського курсу розвитку призвів до принципової зміни й щодо гендерної тематики в державі. І це відбулося, і відбувається сьогодні як на рівні державної гендерної політики, так і загалом на рівні розвитку гендерних стосунків в українському соціумі.

Гендерні питання українського суспільного буття для значної частини наших співгромадян

залишаються подразнюючим фактором [16], який варто розглядати і з точки зору конфліктології, з'ясовуючи як сутність гендерних викликів, що стоять перед сучасним українським соціумом, так і їхній конфліктогенний або ж навпаки стимулюючий до розвитку та взаємопорозуміння потенціал.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Конфліктним ситуаціям, пов'язаним із гендерною ідентифікацією та ситуацією, що склалася в Україні у зв'язку із даними викликами, присвячена значна частка наукових розвідок у вітчизняному соціогуманітарному дискурсі [Див., напр.: 1; 11; 14; 18].

Особлива увага авторів, які досліджують гендерні реалії сучасного українського соціуму, сьо-

годні зосереджена на гендерних дисбалансах, які виявились у ході Революції гідності та АТО, а також в період війни з російським агресором загалом [Див. детальніше: 1]. Дослідники відзначають, що гендерні дисбаланси у Збройних Силах України почали активно виправлятися, починаючи від 2015 р. Українська армія переживає справжню гендерну революцію у плані реалізації принципів гендерної паритетності у війську. Це, у свою чергу, є деконфліктизуючим фактором як у ЗСУ, так і в соціумі в цілому [1]. Низка статей авторки також присвячена проблемам «українська жінка в Революції гідності та «жінка і війна» [3; 5; 6].

У плані вище означеної проблеми на окрему увагу заслуговують також наукові розвідки, присвячені конфліктизуючому впливу кризової економічної ситуації в сучасній Україні, яка особливо важко відображається на становищі жінок внаслідок їх меншої захищеності від негативних явищ в економіці країни, що, у свою чергу, стимулює виникнення конфліктних ситуацій, базованих на фактичній статевій дискримінації, наприклад, на ринку праці [Див., напр. : 9].

У сучасній українській соціогуманістиці існує чимало актуальних гендерних розвідок. Та все ж варто відзначити, що **поза увагою дослідників залишаються** цілі пласти недосліджених проблем, пов'язаних із виникненням, розвитком та розв'язанням гендерних конфліктів українського соціуму. Зокрема, фактично не вивченим питанням є на сьогодні реакція студентської молоді на розвиток як гендерної ситуації в Україні в цілому, так і на гендерну політику держави, її специфіку, спрямовану на подолання гендерних розривів між Україною та Єврозоюзом.

Метою даної розвідки є аналіз гендерних викликів, що стоять перед сучасним українським суспільством, крізь призму конфліктології на прикладі ставлення суспільства (студентської молоді) до деяких конкретних дат із життя українців, що дозволить, на думку авторки, певним чином визначитись зі ставленням студентської молоді до гендерних проблем, існуючих в теперішній Україні.

Виклад основного матеріалу. Можна стверджувати, що ми живемо в часи по-справжньому революційні, коли йдеться про масовий вихід жіноцтва світу на арену історії [4]. Сьогодні жінки стали нарешті насправді «видимими», покинувши багатотисячолітні ніші завжди «другої статі», Іншої, підлеглої, маргіналізованої. У ХХ ст. докорінним чином почала змінюватися ситуація, про яку роздумував видатний італійський семіолог, письменник і філософ Умберто Еко у есеї, присвяченій жінкам-філософам: «Я перелиставав три відомі на сьогоднішній день філософські енциклопедії і не зустрів там згадки про жодну жінку-філософа, за виключенням Гіпатії. І справа не в тому, що за всю нашу Історію не було жінок, які розмішлювали над буттям та світобудовою. Просто чоловіки-філософи забули про них, попередньо, можливо, приписавши собі всі їхні філософські пошукування» [19].

Проте ХХІ століття активно змінює усталені соціальні практики та ролі навіть і у такій суперконсервативній «чоловічій» сфері, як філософія, не кажучи вже про інші. Ця тенденція дає право

стверджувати, що ХХІ століття буде «жіночим». Так вважає чимало інтелектуалів як у світі, так і в сучасній Україні. Відома українська письменниця, філософиня і громадська діячка Оксана Забужко однозначно стверджує: «Так, ХХІ століття буде "жіночим". Я про це давно говорю, і тенденція очевидна: жінки справді дедалі більше виходять у мейнстрім в усіх сферах» [15].

В Україні виросло нове покоління громадян, які вже народилися у незалежній державі. Це повинно було відбитися на якості змін і у питаннях активізму, насамперед жіночого. Як зазначає голова громадської організації «Український жіночий фонд» О. Бондар, активізм стає молодшим. «П'ятнадцять років тому – це була інша якість жіночих організацій, інші бачення, стратегії. Зараз підросло покоління, що народилося в незалежній Україні. Воно вже здобуло у вихованні і навчанні інші цінності. Несправедливість, яку вони бачать стосовно жінок, штовхає їх приходити в активізм. Ми можемо багато говорити, що ми рухаємося до європейських цінностей, декларувати їх, але на кожному кроці ми стикаємося з дискримінацією, із зневажливим ставленням до жінок, з нерівністю. Авжеж, дівчата та молоді жінки на це реагують і приєднуються до феміністичного руху... І це не означає, що вони відмовляються створювати сім'ї і виховувати дітей (у чому часто звинувачують феміністок). Це означає, що вони хочуть професійно реалізуватись у житті, сповідують демократичні цінності та недискримінаційні підходи і прагнуть досягти цього у своїй країні» [16, с. 4].

І якщо десь у цивілізованому світі (а мова йде саме про так званий Західний цивілізований світ, який важко сьогодні уявити поза фемінізмом так само, як і поза лібералізмом чи націоналізмом тощо) жінки ще відсуваються на маргінес суспільного життя, то це скоріше за все з їхньої власної вини чи небажання проявляти таку активність чи саме так вибудовувати власне життя, попри існуючі перепони та спротив. Важко не погодитись із гендерною експерткою Реною Елем, яка зазначає: «Я б сказала, що жінкам якраз не вистачає злості! Якщо ви дозволите статися незначним «поганим речам», то далі стануться великі «погані речі». Хай люди називають вас, як хочуть, нехай навіть ображають – не хвилюйтеся. Продовжуйте свій бій та виявляйте злість!» [17, с. 7].

В Україні ще і сьогодні голосно звучать голоси тих, хто вважає феміністичну та гендерну проблематику надуманою, жіночий рух безпідставно розпіареним, а рівність між українцем та україркою – доконаним та беззаперечним фактом. І це попри ті гендерні реалії, які існують в державі зараз. Чи не найгостріші суспільні дискусії виникають вже традиційно у переддень та одразу після 8 Березня, яке, як лакмусовий папірець, проявляє ставлення українців до фемінізму та гендерних проблем у державі. Тому на прикладі 8 Березня можна проаналізувати конфліктогенність або ж навпаки деконфліктизаційний характер деяких гендерних питань в Україні, як, до речі, й у більшості постсоветських республік.

Варто зазначити, що боротьба за феміністичні цінності за увесь час новітньої української незалежності була досить складною [10; 13]. О. Бондар вважає, що супротив з боку антигендерних рухів,

релігійних організацій, тиск на жіночі організації зростає і в сучасній постмайданній Україні [10].

Нагадаємо, що за часів правління президента В. Януковича відбувалось масштабне згортання феміністичної та гендерної активності як на рівні державних інституцій, так і на рівні суспільства в цілому [13]. І тут значну негативну консервативну роль відіграла православна церква, особливо МПЦ (Московського патріархату), взорована та й часто керована з Росії, де увесь контрреволюційний (путінський) період правління відзначений наполегливою боротьбою за «скрепи» як «руського мира», так і традиційної сім'ї з її патріархатною ієрархією.

На сьогодні з вказаної проблеми існує вже значна кількість аналітичної літератури [Див.: 2; 8]. Тому немає потреби спеціально зупинятись на даному питанні.

Варто акцентувати увагу на тому, що сучасне українське суспільство, з усіма його важкими проблемами та негараздами, можна характеризувати по-різному: кризовим, перехідним (постколоніальним), корумпованим, несправедливим тощо. Але характеристика, яка йому зараз вже точно не підійде, це назвати його оспалим. Українці таки проснулись всерйоз, спричинились до цього три революції, перша часів новітньої незалежності українська вітчизняна війна з Росією, вибір європейського напрямку розвитку і таке інше.

Особливістю суспільства, яке позбулося сну, є його активне ставлення до цілої низки суспільних проблем, які раніше існували начебто за інерцією й нікого особливо не зачіпали. У світлі всього вище сказаного цікаво було подивитись на суспільну опінію довкола дня 8 Березня 2019 р. День 8 Березня в якості советського спадку давно увійшов у наше повсякдення як «свято весни, жіночності, краси», інколи ще й додавалось – миру. (Бо жінка й мир – це ж стереотипно однорідні речі за змістом). Але останні приблизно три роки довкола свята 8 Березня йдуть гострі суспільні баталії. То його хочуть відмінити в Україні у рамках декомунізації. Хоча 8 Березня як Міжнародний жіночий день солідарності не має прямого стосунку до процесу постсоветської декомунізації. То прагнуть зробити робочим днем, залишивши його сутність як Міжнародного Дня солідарності жінок-трудівниць у боротьбі за свої права. То навіки закріпити за цим днем «Свято весни, жінок та краси», єдиний день у році, коли чоловіки зобов'язані згадати про існування кухні, квітів, кави в ліжку, і, як говориться в рекламах, згадати, що коло тебе є вона, чарівна і неповторна [7].

Звичайно, за більше, ніж 100 років відзначання цього дня, 8 Березня «обросло» чималою кількістю міфів. Його «звинувачували» у прихованому святкуванні свята Пурім та «протягуванні» як такого на міжнародний рівень, визначали як червоний (у розумінні – комуністичний) день календаря. Засуджували як день «шабашу» феміністок усього світу та їхнього демонстративного наступу на традиційні сімейні цінності. Й багато чого іншого приписувалось цьому дневі 8 Березня.

Чого фактично не було раніше, але можна зустріти у дописах про цей день чи свято сьогодні – це характеристика його як дня боротьби проституток за свої права і легалізацію цієї найдревнішої професії у світі. Неважко здогадатись

звідки дують такі радикальні вітри. Звичайно ж із сусідньої «боротьбоскреповщинної» країни. Проте, і на теренах України є певна частка населення, яка теж із готовністю повторює цей «рускоомірській» абсурд.

Але стереотипна думка, яка шириться кожен рік у більшості українських ЗМІ – це те, що 8 Березня як Міжнародний день боротьби жінок-трудівниць за свої права не потрібне Україні. І далі як правило йде стандартний набір слів про українку-берегиню, у всьому рівну чоловікові, важку трудівницю, дружину і матір, для якої усі шляхи відкриті – від політики до кухні.

На жаль, цифри та факти з української дійсності доводять, що такі інвективи досить далекі від життєвих реалій українського соціуму. Проте, цікаво було подивитись, чи справді українці не потребують 8 Березня як Дня боротьби жінок за власні права. Для цього у трьох провідних вишах України (Київ, Дніпро та Луцьк) було проведено тест-опитування серед студентської молоді. Звичайно, воно не претендує на репрезентативність та остаточні серйозні висновки. Проте це певний зріз суспільної думки сучасної української молоді. І як такий має право на існування, не кажучи вже про те, що викликає зацікавлення і може стати поштовхом до більш обґрунтованих думок щодо 8 Березня [7].

Отже, студенти в цілому по усіх трьох вузах України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара та Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) абсолютно більшістю голосів (співвідношення 66 до 34) студентської молоді заявили, що Україні потрібне 8 Березня саме як Міжнародний день солідарності жінок-трудівниць у боротьбі за свої права. Саме у вказаному формулюванні запитання. (Запитання ставилось так: «Чи потрібне Україні 8 Березня як Міжнародний день солідарності жінок-трудівниць у боротьбі за свої права?»). Серед чоловічої частини опитаних студентів, які підтримали необхідність існування 8 Березня саме як дня боротьби, виявилось приблизно дві третини протестованих. Найбільш просунутими виявились чоловіки-студенти з Київського університету, до того ж політологи. Звичайно, було чимало і традиційних закликів, особливо серед жіноцтва про необхідність залишити це свято як свято «весни-краси-жінки», «щоб наші чоловіки хоча б раз на рік пішли на кухню», «згадали, що коло них слабка стать», «згадали про коханих» і т.д.

Одна зі студенток навіть висловила думку про те, що 8 Березня потрібно залишити «для наших бабусь і мам як свято любові, коли про них згадують їхні чоловіки». Бо День святого Валентина – це для молодих та закоханих, а для «старих» нехай буде 8 Березня.

При цьому опитуванні спеціально не вимагалось дати обґрунтування власної позиції. Проте, чимало з опитаних проявили власну ініціативу та написали, чому вони підтримують чи не підтримують 8 Березня як День солідарності світового жіноцтва. В одній із відповідей була висловлена навіть думка про те, що для сучасних жінок цей день має стати днем самоусвідомлення і оцінки власних потреб. «І якщо є якісь важливі для

жінки перепони на її шляху до самоздійснення, звичайно, вона повинна боротися, бо само з неба не впаде, а боротися разом легше». З такою тверезою оцінкою важко не погодитись. Отже, на думку абсолютної більшості опитаних однозначно такий день повинен бути і в Україні [7].

Висновки. На основі аналізу реальної гендерної ситуації в сучасному українському соціумі крізь призму конфліктології можна стверджувати, що вона не має однозначного визначення як конфліктогенна, тобто, така, що породжує активне масове несприйняття та спротив у гро-

мадян України. За часи незалежності відбулися реальні гендерні зміни у сфері як гендерної політики держави, так і у світогляді частини населення країни, зокрема, у значній частині молоді. У той же час варто акцентувати увагу на функціонування гендерних патріархатних стереотипів, характерних ще для часів ССРСР, та мало сумісних із євро інтеграційними прагненнями українців. Завданням українських еліт є стимулювання розвитку гендерних стосунків в українському соціумі у напрямку суспільного порозуміння та ефективної взаємодії.

Список літератури:

1. Власова Т., Грабовська І., Галицька Ю. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст. Монографія. Київ, 2018. 132 с.
2. Грабовська І. Сучасна українська гендерна політика у світлі євроцивілізаційних прагнень України. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 73–77.
3. Грабовська І. Філософсько-світоглядний аналіз проблеми «жінка і війна» (на прикладі сучасної України). *Versus*. 2018. № 2. С. 50–55.
4. Грабовська І. «Жіноче століття» і місце України в ньому: феміністичні виклики сучасної епохи. *Вісник КНУТШ. Серія «Українознавство»*. 2018. Вип. 20. С. 55–58.
5. Грабовська І.М. Сучасна українська жінка у війні із російським агресором: філософсько-світоглядний аналіз проблеми. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. Science, research, development*. Warszawa. 2018. № 11. С. 23–27.
6. Грабовська І. Українська жінка в Революції Гідності. *Український альманах – 2018*. Варшава. 2018. С. 52–60.
7. Грабовська І. Студентська молодь про 8 Березня. Available at: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/studentska-molod-pro-8-bereznya> (accessed 12 May 2019).
8. Грабовська І.М. Життєва історія успішної жінки-політичного лідера як приклад трансформаційних процесів у сучасному українському соціумі. *Monografia pokonferencyjna: Science, research, development*. # 13, v. 02. Warszawa. 2019. С. 29–31.
9. Дутчак О. Гендерна нерівність та режим жорсткої економії в Україні посткризового періоду. Available at: <https://commons.com.ua/uk/genderna-nerivnist-ta-rezhim-zhorstkoji-ekonomiyi/> (accessed 4 May 2019).
10. Експертне опитування. Жіночий / феміністичний рух в Україні. *Гендерний журнал «Я»*. 2018. № 2. С. 16–21.
11. Левченко К. Гендерна дискримінація як показник недомодернізації українського суспільства. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 274–275.
12. Левченко К. Стоп-гендер як інструмент протистояння європейським цінностям. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11. С. 148–152.
13. Левченко К. Гендерне тяжіння. Харків, 2019. 189 с.
14. Малес Л. Гендерна та інтерсекційна дискримінація в материнстві. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Вип. 17. С. 17–26.
15. Оксана Забужко: XXI століття буде «жіночим». Available at: <http://life.pravda.com.ua/society/2013/10/23/141363/> (accessed 3 May 2019).
16. Олеся Бондар: «Супротив з боку антигендерних рухів, релігійних організацій, тиск на жіночі організації зростає». Бесіду веде Аліна Курлович. *Гендерний журнал «Я»*. 2018. № 2. С. 2–5.
17. Рена Елем (Єгипет). «Жінкам не вистачає злості». Ніна Потарська. Світовий жіночий рух: погляд крізь 5 контекстів. *Гендерний журнал «Я»*. 2018. № 2. С. 6–9.
18. Стребкова Ю. Інтерсекційна стигматизація: феномен квір-духовності в Україні. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 103–108.
19. Умберто Еко: посвящение женщинам. Итальянский семиолог о женщинах-философах. Available at: <https://inosmi.ru/panorama/20040305/208280.html> (accessed 6 May 2019).

References:

1. Vlasova T., Grabovska I., Galyczka Yu. (2018). Aktualnyj gender: mizhнародnyj ta ukrajynskij kontekst : Monografiya [Actual gender: international and Ukrainian context : Monograph]. Kyiv : Milenium. (in Ukrainian)
2. Grabovska I. (2015). Suchasna ukrajynska genderna polityka u svitli yevrocivilizacijnyx pragnen Ukrayiny [Contemporary Ukrainian Gender Policy in the Light of Ukraine's Eurovisionary Aspirations]. *Ukrayinoznavchij almanax*, vol. 18, pp. 73–77. (in Ukrainian)
3. Grabovska I. (2018). Filosoфско-svitoglyadnyj analiz problemy «zhinka i vijna» (na prykladi suchasnoyi Ukrayiny) [Philosophical-worldwide analysis of the problem "Woman and War" (as example of Modern Ukraine)]. *Versus*, no 2, pp. 50–55. (in Ukrainian)
4. Grabovska I. (2018). «Zhinoche stolittya» i misce Ukrayiny v nomu: feministychni vyklyky suchasnoyi epoxy ["Women's Century" and place of Ukraine in it: femmistical challenges of Modern Epoxy]. *Visnyk KNUТSh. Seriya «Ukrayinoznavstvo»*, vol. 20, pp. 55–58. (in Ukrainian)
5. Grabovska I.M. (2018). Suchasna ukrajynska zhinka u vijni iz rosijskym agresorom: filosoфско-svitoglyadnyj analiz problemy [A modern Ukrainian woman in a war with a Russian aggressor: a philosophical and ideological analysis of the problem]. *Zbiór artykułów naukowych recenzowanych. Science, research, development*. Warszawa, no 11, pp. 23–27. (in Ukrainian)
6. Grabovska I. (2018). Ukrayynska zhinka v Revolyuciyi Gidnosti [Ukrainian woman in the Revolution of Dignity]. *Ukrayynskij almanax – 2018*. Warszawa. pp. 52–60. (in Ukrainian)
7. Grabovska I. Studentska molod pro 8 Bereznya [Student Youth on March 8th]. Available at: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/studentska-molod-pro-8-bereznya> (accessed 12 May 2019). (in Ukrainian)

8. Grabovska I.M. (2019). Zhyttyeva istoriya uspishnoyi zhinky-politychnogo lidera yak pryklad transformacijnyx procesiv u suchasnomu ukrayinskomu sociumi [The life story of a successful woman-political leader as an example of transformational processes in the modern Ukrainian society]. *Monografia pokonferencyjna: Science, research, development*, no 13, v. 02. Warszawa, pp. 29–31. (in Ukrainian)
9. Dutchak O. Genderna nerivnist ta rezhim zhorstkoyi ekonomiyi v Ukrayini postkryzovogo periodu [Gender inequality and the regime of austerity in post-crisis Ukraine in Ukraine]. Available at: <https://commons.com.ua/uk/genderna-nerivnist-ta-rezhim-zhorstkoyi-ekonomiyi/> (accessed 4 May 2019). (in Ukrainian)
10. Ekspertne opytuvannya (2018). Zhinochyj / feministychnyj rux v Ukrayini [Expert survey. Women's / feminist movement in Ukraine]. *Gendernyj zhurnal «Ya»*, no 2, pp. 16–21. (in Ukrainian)
11. Levchenko K. (2012). Genderna dyskryminaciya yak pokaznyk nedomodernizaciyi ukrayinskogo suspilstva [Gender discrimination as an indicator of the under-modernization of Ukrainian society]. *Ukrayinoznavchyyj almanax*, vol. 8, pp. 274–275. (in Ukrainian)
12. Levchenko K. (2013). Stop-gender yak instrument protystoyannya yevropejskym cinnostyam [Stop-gender as an instrument of confronting European values]. *Ukrayinoznavchyyj almanax*, vol. 11, pp. 148–152. (in Ukrainian)
13. Levchenko K. (2019). *Genderne tyazhinnya* [Gender Attraction]. Kharkiv, 189 p. (in Ukrainian)
14. Males L. (2013). Genderna ta intersekcijna dyskryminaciya v materynstvi [Gender and inter-sectional discrimination in motherhood]. *Aktualni problemy sociologiyi, psyxologiyi, pedagogiky*, no 17, pp. 17–26. (in Ukrainian)
15. Oksana Zabuzhko: XXI stolittya bude "zhinochym" [Oksana Zabuzhko: XXI century will be "female"]. Available at: <http://life.pravda.com.ua/society/2013/10/23/141363/> (accessed 3 May 2019). (in Ukrainian)
16. Olesya Bondar (2018). «Suprotiv z boku antygendernyx ruxiv, religijnyx organizacij, tysk na zhinochi organizaciyi zrostaye» [Olesya Bondar: "Opposition by anti-government movements, religious organizations, pressure on women's organizations is growing." The conversation is conducted by Alina Kurlovich]. *Gendernyj zhurnal «Ya»*, no 2, pp. 2–5. (in Ukrainian)
17. Rena Elem (2018). «Zhinkam ne vystachaye zlosti» [Ren Alem (Egypt). "Women do not have enough anger"]. *Gendernyj zhurnal «Ya»*, no 2, pp. 6–9. (in Ukrainian)
18. Strebkova Yu. (2017). Intersekcijna stygmatyzaciya: fenomen kvir-duxovnosti v Ukrayini [Intersectional stigmatization: the phenomenon of queer-spirituality in Ukraine]. *Ukrayinoznavchyyj almanax*, no 20, pp. 103–108. (in Ukrainian)
19. Umberto Eko: posvyashhenye zhenshhynam. Ytalyanskyj semyolog o zhenshhynax-fylosofax [Umberto Eco: dedication to women. Italian semiologist about women philosophers]. Available at: <https://inosmi.ru/panorama/20040305/208280.html> (accessed 6 May 2019). (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-73>

УДК 177.1:141.1]:796.056

Поліщук Р.М.

Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського**КОНЦЕПЦІЇ ТІЛА: ГАРМОНІЯ КУБЕРТЕНА WІTH ЄДНІСТЬ У РІЗНОМАНІТТІ НІЦШЕ**

Анотація. Мета цього дослідження – аналіз роздумів Ф. Ніцше та П. де Кубертена про людський організм. Також здійснено спробу пов'язати ці роздуми з іншими ключовими темами філософії німецького мислителя. зазначений вплив Шопенгауера на роботу Ніцше, адже Шопенгауер надає особливий популярності тілу у своїй філософії, розглядаючи його як первинне явище космічної Воли. Ніцше неявно визначає себе як тіло, розвиває позитивну оцінку нашим інстинктам і емоціям, найважливішим з тих внутрішніх сил, які нас формують. У Заратустрі він називає себе як множинність, тобто «Я» – це комплекс сил. Фундаментальний аргумент цієї статті – це людина як єдність та цілісність. Навколо цієї думки обертаються дві концепції тіла Ф. Ніцше і П. Кубертена, хоча і з різних відправних точок. Ключовим питанням дослідження є порівняння між «Надлюдиною» Ф. Ніцше і «спортсменом/атлетом» П. Кубертена, а також результат та перспективи, які цей результат окреслює.

Ключові слова: тіло, тілесність, тіловиховання, олімпізм, Надлюдина, спортсмен.

Polishchuk Rostislav

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

**CONCEPTS OF THE BODY: COUBERTIN'S HARMONY
WITH NIETZSCHE'S UNITY IN DIVERSITY**

Summary. Physical culture and sports are becoming more and more visible social and political factors in the modern world. Involving the general population in sports, as well as success at international competitions, is an indisputable proof of the vitality and spiritual strength of any nation, and contributes to the creation of a positive image of the state on the international scene. The main theme of this article is the period of the 19th century, when a new body of culture appears, which, of course, contributes to the formation of a new sports movement. In the philosophical concepts of the XIX century manifested a great interest in the body, corporeality, body-building. The purpose of this study is to analyze the thoughts of F. Nietzsche and P. de Coubertin about the human body. An attempt was also made to link these thoughts with other key themes of the philosophy of the German thinker. indicated the influence of Schopenhauer on the work of Nietzsche, because Schopenhauer gives the body a special popularity in its philosophy, considering it as the primary phenomenon of cosmic Will. Nietzsche implicitly defines himself as a body, develops a positive assessment of our instincts and emotions, the most important of those internal forces that form us. In Zarathustra, he calls himself multiplicity, that is, "I" is a complex of forces. The fundamental argument of this article is man as unity and integrity. Around this thought, the two concepts of the body of F. Nietzsche and P. Kubertin, though from different starting points, turn around. The key issue of the study is the comparison between Friedrich Nietzsche's "Superfamily" and P. Kubertten's "athlete" / athlete, as well as the result and the prospects that this result outlines.

Keywords: body, corporeality, body education, olympism, superman, athlete.

Постановка проблеми. Більшість сучасних людей, які питому частину свого часу проводять сидячи в офісі або працюючи з гаджетами, надають перевагу малорухливому або сидячому способу життя. Така тенденція може негативно позначитися не тільки на їх фізичному, але і морально-психологічному стані. Власне тому, фізична культура і спорт стають все більш помітними соціальними й політичними чинниками в сучасному світі. Залучення широких мас населення до спорту, а також успіхи на міжнародних змаганнях є безперечним доказом життєздатності та духовної сили будь-якої нації, сприяють створенню позитивного іміджу держави на міжнародній арені.

Проте, основною темою цієї статті є період XIX століття, коли з'являється нова культура тіла, яка, безсумнівно, сприяє становленню нового спортивного руху. У філософських концепціях XIX століття проявився неабиякий інтерес до тіла, тілесності, тіловиховання. Одним із відомих представників цієї нової тенденції став філософ Фрідріх Ніцше. Також, у цей період розвивається сучасний спортивний рух, який у 1896 році досягнув найвищої точки з відновленням Олімпійських ігор Пером де Кубер-

теном. Таким чином, стрімкий розвиток спортивного руху супроводжується специфічними роздумами про концепції тіла у сфері філософії.

Стан досліджуваної проблеми. Філософські дискусії про «тіло» завжди висували його невід'ємним атрибутом «людського». Проблема дослідження отримала численні інтерпретації та розмаїття підходів, концепцій. Проте, для нас важливо порівняти два підходи чи дві концепції тіла, які допоможуть розглянути його в контексті спортивної культури, а саме осмислення тіла відомим філософом Фрідріхом Ніцше та засновником «філософії олімпізму» бароном Пером де Кубертеном.

Метою даної роботи є визначення спільних характеристик і відмінностей у концепціях тіла, опублікованих Ніцше і Кубертеном, а також їхній вплив на сучасне та майбутнє людини.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб зрозуміти поняття, які лежать в основі нашого дослідження, необхідно надати короткий опис концепцій тіла обох мислителів. Почнемо з одного з найвідоміших творів Ф. Ніцше, «Так говорив Заратустра», де він висловлює своє бачення но-

вої концепції тіла, бачення «тіла зі значною прозорливістю». Філософ зазначає: «Тіло Я цілком, і нічого більше, і душа – це тільки ім'я чогось у тілі. Тіло є великою прозорливістю, множинністю з одним змістом, війною і миром, зграєю і пастирем. «Я», – кажеш ти, і пишайся цим словом. Але більша річ – в яку ти не хочеш вірити – це твоє тіло з великою прозорливістю» [11].

Варто зазначити, що чималий вплив на погляди Ніцше справив А. Шопенгауер, який надав особливий популярності тілу у своїй філософії, розглядаючи його як первинне явище космічної Волі. Ніцше був натхненний цією ідеєю і ввів власне поняття тіла як символу Волі: тіло представлено як єдину метафору, яка може припускати безперервне прагнення до Волі, та є метафоричним способом опису себе як сукупності інстинктів, сил або рухів. Ніцше розробляє уявлення про те, що «Я» не є душею або трансцендентним его. У Заратустрі він називає тіло як єдність, тобто сукупність сил, таких як інстинкти і емоції. Неможливо досягти чи пізнати чисті сутності, які виходять за межі індивідуальних перспектив. Більше того, тіло є реальною основою цих перспектив або інтерпретацій.

Тіло людини, на його думку, є значно більшим розумом, ніж власне сам розум. Життя і воля, яка складає його основу, є вищими цінностями, а все інше – лише засоби, підпорядковані цінності. Для Ніцше людська істота завжди була цілісною – єдність у різноманітті. У його розумінні тіла, в опозиції до Декарта, немає можливості аналітичної диференціації між фізичними і психологічними здібностями. Прототипом цього бачення є «Надлюдина» – це гармонійна людина, в якій органічно поєднуються фізична досконалість, високі моральні й інтелектуальні якості. Природа людини полягає у створенні, що виходить за межі самої себе, і напрямком цього перевернення спрямований на становлення Надлюдина: «Я скажу вам, хто така надлюдина. Людина – це те, що треба подолати. Що ви зробили, аби її подолати? Надлюдина – це сенс світу!» [5, с. 11].

У такому сприйнятті людина проявляється як відкрите питання і як істота з відкритою структурою, мета якої в житті – перевершити себе (постійно вдосконалюватися). Це означає, що людина може вільно вирішувати в якому напрямку вона повинна рухатись. Але для Ніцше існує лише один шлях: шлях до Надлюдина, яка здатна створювати свої власні цінності щоб створити «вищу істоту».

Крім того, як можна прослідкувати у поглядах Ніцше, все життя, що означає все буття, є в його природі «Волею до влади», адже «Воля – це творець!» [5, с. 140]. Його Воля до влади – це постійне «самозавоювання», яке ніколи не припиняється, завжди йде далі. Її можна розуміти як енергетичний імпульс, а Надлюдина – не більше ніж «Воля до влади».

А от П. Кубертен мав інший погляд. Взагалі, як зазначає дослідник Сунік, «Життя Кубертена – це життя титана. Бо цілі, які ставив перед собою і реалізував П'єр де Кубертен, за масштабами і складністю, вимагали істинно титанічних зусиль» [9]. Барон навпаки посилається на дуалістичну модель Декарта («Метафізичні розмисли»: людина – зв'язок м'якого тілесного механізму з душею, що володіє мисленням і волею) [1], тобто поділ людини на *res cogitans* і *res extensa*. Проте він вказує, що, на

його думку, обидві сторони абсолютно рівнозначні і жодна сторона не повинна бути кращою. Єдність тіла і розуму може бути реалізована лише в їхньому символі або синтезі, і це є метою його «олімпізму». «Олімпізм – це філософія життя, піднесення і поєднання в збалансованому цілому якостей тіла, волі і розуму» [6]. У поглядах П. Кубертена відбивається олімпійський ідеал – людина повинна бути спрямована в напрямку психічної, фізичної та моральної досконалості. Отже, саме спортсмен/атлет є прообразом людської істоти, тому що він здатний об'єднати величезну різноманітність своїх здібностей за допомогою олімпійського ідеалу та його цінностей. Номо оλυμπіcos – спортсмен, який орієнтується не тільки на покращення фізичних якостей, а на пропорційне поєднання цих якостей з психічними і духовними. Це втілення ідеального образу гармонійно розвинутої особистості.

За допомогою метафори «маятника» [10] Кубертен намагається пояснити, як важко знайти баланс між тілом і розумом. Маятник завжди коливатиметься з одного боку на інший, він завжди в русі. Нашим завданням, зокрема завданням спортсмена, є збереження маятника якомога узгодженим з центром. Але очевидно, що ніхто ніколи не досягне цього стану: природа маятника – це постійний рух, а два крайні полюси (у цьому випадку тіло і розум) завжди змінюються. Іноді одна сторона сильніша, іноді домінує інша. Отже, намагання зберегти гармонію та баланс між ними є нашим постійним завданням.

Існує ще один термін, який вказує на гармонію тіла і розуму – «евритмія» [8]. Цей термін Кубертен почерпнув з античної філософії, якою безмежно захоплювався і наполягав на тому, що він може стати основою педагогіки нового стибу – гармонії між душею й тілом, красою та чеснотами, мускулатурою та духом. Евритмія – це зміст і прояви висококультурного, досконалого способу життя, який можна досягнути завдяки філософії олімпізму. У контексті олімпійського ідеалу ця концепція також стосується співзвуччя мистецтва і спорту. Важливим засобом «облагодження спорту» Кубертен вважав його інтеграцію з мистецтвом і відродження «спортивної релігії», яка, на його думку, характерна для спорту античності [2]. Він мав намір проводити «мистецькі ігри» поряд з фізичними іграми – це також демонструє велике значення його ідеї єдності та гармонії.

Так, для Ніцше тіло представляє «єдність у різноманітті» і він повністю відійшов від традиційного дуалізму тіла і розуму. Метою людини сьогодні є створення поза себе/над собою «Ти повинен будувати над собою. Та спершу ти маєш збудувати самого себе...» [5, с. 70], для створення Надлюдина, вільної від будь-якої нинішньої моралі та всіх притаманних їй цінностей. Так само, як людина повинна «перевтілитися», вона також повинна працювати над своїм «хворим тілом», створивши/побудувавши «велике тіло». Тіло мусить померти у своєму природному стані, щоб дати можливість стати «великою істотою». Тіло Ніцше особливо втілює розумне «Я», яке вибудовується в полі напруженості зникнення і знову появи тіла.

Концепція тіла Ніцше безпосередньо пов'язана з його метою створення Надлюдина. Будучи здатними створити поза собою, ми повинні бути «тілом з великою прозорливістю», адже зрештою це те

тіло, яке створює поза собою. Тільки тоді ми розуміємо, що тіло повинно перевершити себе, щоб мати можливість створити щось «більше». «Велике тіло» – це єдність, яка залишила позаду «чисту фізичність» («Тілесність») – як здатність свідомості існувати власним тілом: «Я» – і є моє тіло).

П. Кубертен, як зазначалось вище, звертається до декартової моделі, в якій людина ділиться на «*res cogitans*» і «*res extensa*», але вказує, що вона повністю реалізує себе тільки в їхньому симбіозі або синтезі: ні тілу, ні розуму не слід віддавати перевагу. Гармонійна єдність тіла і розуму – це мета його педагогіки, але перш за все, його життєвої філософії – «олімпізму». Тобто обидва дослідники концептуально розглядали єдність як запоруку успіху, проте з різних позицій: Кубертен наполягав на гармонії, а Ніцше на «єдності в різноманітті».

Зваживши на такі проміжкові висновки, ми можемо поглянути на людину сьогодення, розглядаючи ці два поняття єдності і формувати уявлення про людину майбутнього. Сьогодні простежується тенденція до домінування тіла або фізичності – тенденція, протилежна періоду творчості та громадського діяння Ніцше і Кубертена.

Кубертен керувався тезою «Закон маятника діє всюди!». У нашому випадку мова йде про два елементи, які видаються протилежними, тому ця теза обертається між домінантою тіла і розумом. Залежно від того, яка з них має перевагу, ми можемо побачити точні форми розуміння концепції тіла / розуму в давнину, в середні віки і в наші дні. Це вказує на те, що сьогодні ми повинні приділяти більше уваги розуму, щоб тримати маятник у рівновазі між двома полюсами.

Іншою можливістю було б слідувати Ніцше і відкидати дуалізм, у цьому випадку проблема однобічності зникне. Однак було б дуже безвідповідально стверджувати, що це можна легко реалізувати. Обмірковуючи сучасну ситуацію можна констатувати, що ми всюди бачимо своєрідний культ тіла. Через всюдисущі медіа ми не в змозі втекти від цієї сили фізичності і зовнішньої краси. Не дивно, що вічна молодість і краса є однією з найбільш цінностей багатьох членів сучасного суспільства (та й впродовж історії теж). Ідеальне тіло стало символом статусу і воно часто перевищує «внутрішні»/духовні цінності. У сучасному суспільстві ми втратили почуття «внутрішньої краси», цінності і відкинули значення розуму і душі, сенсу розуму. Тому поділ тіла і розуму вже не є невидимим.

Крім того, ми можемо знайти ще один нюанс в межах цього роз'єднання: «чисту фізичність» можна розділити на дві крайні групи. З одного боку, у нас є ті, хто має досконалий зовнішній вигляд своїх тіл як найвищу цінність, і ті, хто вірить у заявлену «маню краси»; з іншого боку, є ті люди, які не надають великого значення своїм тілам і своїй зовнішності. Більшість цих людей не зацікавлені «прокачувати» свої тіла, і дуже часто у них проявляється тенденція до ожиріння. Це свідчить про те, що навіть у межах фізичності ми можемо знайти інший дуалізм і ми можемо простежувати це у всіх частинах людського життя.

Тут важливо підкреслити наскільки виразно проявляється однобічність. За допомогою цих прикладів можливо відтворити лише невелику частину повсякденного життя де ми дійсно чітко бачимо однобічність у всьому. Один дуалізм слі-

дує за іншим; здається, що людина завжди змушена вирішувати лише одну частину. Частина, яку вона обирає, тоді трактується в крайності, тому що вона не усвідомлює себе цілим, єдністю, хоча вміщує кожен частину в собі. На цьому етапі ми можемо прекрасно продемонструвати величезну важливість «єдності в різноманітті» Ніцше.

Безсумнівно, ми можемо описати наше суспільство як дуалістичне, суспільство, в якому слово «єдність» стало майже чужим, чимось винятковим і незвичним. Людина і весь її світ навколо розділені самі по собі. Наше завдання – знову зібрати цей пазл. Прагнення до єдності існує в кожному з нас, незалежно від того, чи ми це усвідомлюємо чи ні. Ми повинні і на інстинктивному рівні хочемо знайти спосіб, як відновити себе і свої здібності (відновити свою цілісність). Спроби Ніцше і Кубертена є досить кваліфікованими, щоб вказати нам правильний шлях.

У цьому контексті видається, що концепція Кубертена є більш реалістичною, ніж концепція Ніцше. Але причиною цього може бути те, що Кубертен є не тільки філософом, а й педагогом. Він слідує давньогрецькій моделі, оскільки в ті часи вже шанували гармонійне ставлення до тіла і розуму (калокагатія) [7, с. 492]. Кубертен хотів узяти цю модель на озброєння, оскільки вважав, що олімпійські цінності можуть розвиватися тільки в єдності тіла і розуму, а реалізуватися за допомогою волі. Ці цінності повинні бути передані усьому суспільному життю. Завдяки фізичному вихованню людина змушена перевершувати себе і в цей конкретний момент створює єдність. Саме в природі спорту є здатність до зміцнення зв'язку тіла і розуму.

Однак концепція Ніцше про тіло – це щось зовсім нове. І якщо можна прийняти ідеї та думки Ніцше, ми можемо поглянути набагато далі, ніж наслідуючи ідеї Кубертена. Людина, що розуміє себе як «тіло з великою прозорливістю», знає, що вона повинна створити поза себе/над себе, перемогти себе (а отже пізнати), вміти пережити сенс життя. Вона не «інфікована» дуалізмом, вона не має «неправильних або поганих» цінностей. Людина, яка створює поза/над себе, є творцем своїх власних нових цінностей і відійшла від усіх попередніх цінностей. Вона є «єдність у різноманітті». У середині неї вирує Воля до влади і вона постійно створює поза/над собою в напрямку Надлюдини. Для Ніцше людина завжди була єдністю в різноманітті. «Тіло з великою прозорливістю» відображає цю єдність. Для Кубертена, однак, спортсмен повинен відтворити єдність, долаючи себе під час занять і тренувань, нових звершень.

Ми знаємо, що можемо наблизитися до Надлюдини Ніцше, але ми ніколи не зможемо досягти її повної реалізації, проте не повинні відмовлятися від спроб. Ніцше розуміє життя як виклик і нескінченний процес пошуку себе. Майбутнє людини можна віднайти у ній самій.

З ідеєю Кубертена про єдність тіла і розуму, який втілений у його олімпійській ідеї, людина може знайти свій шлях до єдності. Сьогоднішній і майбутній спортсмен повинен взяти за приклад ідею Кубертена, адже морально-етичні цінності спорту, які можуть бути відтворені в єдності тіла і розуму, стають другорядними. Крім того, однією з найважливіших якостей спорту є самовдосконалення і самореалізація як основна його характе-

ристика. Кубертен високо оцінював соціальний і виховний потенціал спорту для реалізації ідеалу гармонійного розвитку особистості [3, с. 170].

Концепцією тіла Ніцше ми повинні розуміти так, що кожен є і завжди був єдиним. Для нас немає необхідності вирішувати одну чи іншу частину – чи то проблеми розуму, чи тіла, тому що ми цілісність. Але, на жаль, цей факт ще не є у свідомості людей. Перш за все, наше завдання – це усвідомити.

Бачення Ніцше майбутнього перевершує всі ці розділення і відмінності. Людина, яка подолала себе і стала Надлюдиною – це «людина єдності» з усією різноманітністю її цінностей, характеристик і сил. Всі ці сили постійно вирують всередині неї, і це є її Воля до влади.

Навіть якщо ця ідея залишиться лише проектом/візією майбутнього, у нас є напрямок, який вказує нам куди ми можемо рухатися і як «створити поза/над собою». Тепер саме нам вирішувати, який напрямок нам вибрати, але ми повинні рухатися вперед і вдосконалюватися.

Висновки. Дана стаття – це скоріше роздуми, які повинні мотивувати людей осмислити свої завдання і місце в житті. Також вона повинна підкреслити необхідність об'єднання/співпраці філософії та спорту. Якщо брати за відправну точку ідею, що

кожен є єдністю (тіло і розум), ми можемо проектувати цю ідею єдності в кожному секторі/сфері людського життя. Це дослідження може бути прикладом того, як у галузі науки філософія і спорт можуть співпрацювати, можуть будувати певну єдність.

Настав час коли ми повинні прагнути працювати разом у всіх сферах людського життя, а не тільки у суто односторонньому напрямку. У сучасному глобальному світі важливо міркувати як єдність, якщо ми хочемо жити разом у мирі. Гармонійне ставлення до кожного і до всього, що ми робимо, розуміння того, що всі ми є єдністю – кожен для себе і всіх нас разом – повинні полегшити життя. Ймовірно, це не змінить світ, але це спроба уповільнити процес односторонності і «антропологічної катастрофи» [4, с. 9].

З Ніцше і Кубертенем ми отримуємо дві, на нашу думку, ефективні ідеї/можливості для вирішення цих проблем. Якщо йти за проектом Ніцше, то спочатку треба осмислити його у нашій свідомості. Це більш складний шлях. Якщо ми підемо за ідеалом Кубертена, тобто реалізуватися у спорті, то це допоможе нам відчувати нашу єдність. Його ідея дозволяє з'ясувати на практиці, хто ми, як далеко ми можемо піти, де наші власні межі. Але насправді ми повинні намагатися об'єднати обидва шляхи.

Список літератури:

1. Декарт «Метафізичні роздуми». Київ : Юніверс, 2000. 304 с.
2. Кубертен П. де. Спорт и искусство. *Спорт, духовные ценности, культура: сборник / сост. и ред. В.В. Кузин, В.И. Столяров, Н.Н. Чесноков.* Москва, 1998. Вып. 5. С. 3–8.
3. Кубертен П. Олимпийские мемуары. Київ : Олимп, лит., 1997. 179 с.
4. Мамардашвили Мераб. Сознание и цивилизация. Тексты беседы. Москва : Издательство «Логос», 2004. 272 с.
5. Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи, Дніпро, 1993. 415 с.
6. Олімпійська хартія. Надруковано Міжнародним олімпійським комітетом – серпень 2016 року. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xBNE-bobjakJ:noc-ukr.org/attachments/161215184344-282fce4b2840088aff5d99c37f8a0d85/+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення: 01.05.2019).
7. Поліщук Р.М. Фізична культура античного світу: філософський погляд. *Молодий вчений.* 2018. № 2. С. 491–495.
8. Столяров В. Спартианская социально-педагогическая технология оздоровления, рекреации и целостного развития личности. Москва : АНО Центр развития спартианской культуры, 2006. 248 с.
9. Суник О. П'єр де Кубертен – засновник сучасних олімпійських ігор. *Фізична активність, здоров'я і спорт.* 2016. № 3(25). С. 69–94.
10. Coubertin Pierre, Olympie (Conférence donnée le 6 mars à la marie du XVI. Arrondissement, à Paris 1929), *Le Sport Suisse* 25, no. 1112-1115, 1.
11. Nietzsche Friedrich Thus Spake Zarathustra. URL: <http://www.fullbooks.com/Thus-Spake-Zarathustra1.html> (дата звернення: 01.05.2019).

References:

1. Dekart (2000). *Metafizychni rozmysly [Metaphysical Criticisms]*. Kyiv : Yunivers. (in Ukrainian)
2. Kuzyn V.V., Stoliarov V.Y., Chesnokov N.N. (1998). Kuberten P. de. Sport y yskusstvo [Sport and art]. *Sport and art. Sport, spiritual values, culture*, vol. 5, pp. 3–8.
3. Kuberten P. (1997). *Olympyiske memuary [Olympic memoirs]*. Kyiv : Olymp, lyt. (in Ukrainian)
4. Mamardashvily M. (2004). *Soznanye i tsyvylyzatsiya. Teksty besedy. [Consciousness is civilization. Conversation texts]*. Moskva : Yzdatelstvo "Lohos". (in Russian)
5. Nitsshe F. (1993). *Tak kazav Zaratustra; Zhadannia vlady [So said Zarathustra; The thirst for power]*. Kyiv : Osnovy, Dnipro. (in Ukrainian)
6. Olimpiiska khartiia [Olympic charter]. Nadrukovano Mizhnarodnym olimpiiskym komitetom – serpen 2016 roku. Available at: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xBNE-bobjakJ:noc-ukr.org/attachments/161215184344-282fce4b2840088aff5d99c37f8a0d85/+&cd=4&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (accessed: 01.05.2019).
7. Polishchuk R.M. (2018). *Fizychna kultura antychnoho svitu: filozofskyi pohliad [Physical Culture of the Ancient World: a Philosophical View]*. *Molodyi vchenyi*, no 2, pp. 491–495.
8. Stoliarov V. (2006). *Spartyanskaia sotsyalno-pedahohycheskaia tekhnolohyia ozdorovlenyia, rekreatsyy y tselostnoho razvytyia lychnosti [Spartianskaya social and pedagogical technology of recovery, recreation and holistic personality development]*. Moskva : ANO Tsentrazvytyia spartyanskoi kultury. (in Russian)
9. Sunyk O. (2016). *Pier de Kuberten – zasnovnyk suchasnykh olimpiiskykh ihor [Pierre de Coubertin is the founder of modern-day Olympic games]*. *Physical activity, health and sports*, no 3(25), pp. 69–94.
10. Coubertin Pierre (1929). *Olympie (Conférence donnée le 6 mars à la marie du XVI. Arrondissement, à Paris, 1929)*, *Le Sport Suisse* 25, no. 1112-1115, 1.
11. *Nietzsche Friedrich Thus Spake Zarathustra*. Available at: <http://www.fullbooks.com/Thus-Spake-Zarathustra1.html> (accessed: 01.05.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-74>

УДК 141.319.8:[32.01:796:17.022.1]

Поліщук Р.М.

Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

ПОЛІТИКА І СПОРТ: ІДЕОЛОГІЯ, ІМІДЖ, ІДЕНТИЧНІСТЬ

Анотація. Тематика даного дослідження безперечно актуальна, адже політична культура формує та регулює структуру сучасного суспільства, а спорт в сучасному світі є невід'ємною частиною соціокультурної та політично-економічної сфер. В статті здійснено спробу аналізу взаємовідношення політики і спорту. Для ефективності нашої розвідки використано теорії політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда, що дало змогу пояснити спорт як соціокультурну практику та як частину сучасної політичної культури. За допомогою належних прикладів виокремлено можливі випадки втручання/взаємовпливів політики і спорту, а також отримано можливість ідентифікувати та прокоментувати наступні фактори, які роблять можливим втручання: структуру конкуренції, репрезентативну структуру, ідентифікацію спортсмена та держави, «ідеологічну складову» спорту. У висновках зазначено, що спортивна сфера має чималий політичний потенціал, тому динаміка його реалізації, політизація спорту у світі збільшується.

Ключові слова: спорт, атлетика, соціокультурна практика, політика, імідж, ідентичність.

Rostislav Polishchuk

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

POLITICS AND SPORTS: IDEOLOGY, IMAGE, IDENTITY

Summary. Physical culture and sports are becoming more and more visible social and political factors in modern society. Involving the general population in sports, as well as success at international competitions, is an indisputable proof of the vitality and spiritual strength of any nation, and contributes to the creation of a positive image of the state on the international scene. Sport occupies an important place in the life of a modern person, contributes to the development of its "human capital". In recent years, there is a merger of sports, political and business spheres, which has its advantages and disadvantages. In particular, the influence of business and power in the sports sector has increased, the role of sports factor in politics has increased. The subject of this study is undoubtedly relevant, since political culture forms and regulates the structure of modern society, and sports in the modern world are an integral part of socio-cultural and political and economic spheres. The article attempts to analyze the relationship between politics and sport. The effectiveness of our intelligence uses the theory of the political system of D. Iston and G. Almond, which made it possible to explain sport as a sociocultural practice and as part of contemporary political culture. Possible examples of interference / interactions between politics and sport are identified with appropriate examples, as well as the opportunity to identify and comment on the following factors that may interfere: the structure of competition, the representative structure, the identification of the athlete and the state, the "ideological component" of the sport. The conclusions state that the sports field has considerable political potential, therefore, the dynamics of its implementation, politicization of sport in the world increases.

Keywords: sports, athletics, socio-cultural practice, politics, image, identity.

Постановка проблеми. Фізична культура і спорт стають все більш помітними соціальними й політичними чинниками в сучасному суспільстві. Залучення широких мас населення до спорту, а також успіхи на міжнародних змаганнях є безперечним доказом життєздатності та духовної сили будь-якої нації, сприяють створенню позитивного іміджу держави на міжнародній арені.

На думку Арнольда Кюха [3, с. 12–19], спорт проник до структури способу людського життя, перетворившись на певну культурну модель, ціннісну систему. Він почасти відбиває культурні, ідеологічні, політичні та соціальні тенденції у розвитку суспільства.

У зв'язку з цим питання щодо взаємодії політики і спорту видається цікавим для наукового осмислення, оскільки дає змогу здійснити опис використання спорту як засобу впливу на дипломатичні, соціальні та політичні відносини.

Взаємовпливи спорту та політики мали як позитивні, так і негативні наслідки впродовж історії. Найпомітнішим прикладом використання спорту у політичних цілях є Олімпіада, хоча в цьому відношенні також використовують фут-

бол, крикет, а також інші популярні види спорту на світовій арені (або ж у тому чи іншому регіоні). Наприклад у випадку апартеїду, спорт був використаний для ізоляції Південної Африки і «капітального ремонту» соціальної структури країни. «Хоча етнічна належність і раса можуть викликати поділ, спорт також може допомогти поєднати відмінності» [10, р. 3].

Спорт займає важливе місце в житті сучасної людини, сприяє розвитку її «людського капіталу». В останні роки відбувається зрощування спортивної, політичної і бізнес сфер, що має свої переваги і недоліки. Зокрема, посилюється вплив бізнесу і влади в спортивній сфері, підвищилася роль спортивного фактора в політиці. Низка спортивних змагань, особливо Олімпійські ігри, мають політичний потенціал, будучи невід'ємним полем битви держав. За якістю суддівства і упередженості антидопінгових перевірок на Іграх чи інших міжнародних змаганнях можна робити висновки про повагу, протегування або негативне ставлення до тієї чи іншої країни в особі спортсмена чи команди. Все це неодноразово мало практичне втілення.

Можливим підходом для проведення конструктивного дослідження взаємодії спортивної і політичної сфер може стати системний, а за основу взято теорію функціонування політичної системи Д. Істона [2, с. 630–642]. Вона складається з чотирьох блоків: 1) вхід з систему; 2) конверсія (перетворення) всередині системи; 3) вихід; 4) механізм зворотного зв'язку, взаємодії з навколишнім середовищем – індикатором політичних змін. Тут велике значення набувають прямі і зворотні зв'язки з навколишнім середовищем, в даному випадку – зі спортивним. Концепція Д. Істона органічно «вписується» в логіку взаємодій спортивних об'єднань і рухів, відомих спортсменів в політичне життя суспільства. Спортивні громадські об'єднання та рухи є інститутами громадянського суспільства. Членство в цих організаціях забезпечує прямі та очевидні вигоди індивідам (спортсменам, тренерам, простим громадянам) і суспільству, даючи людям можливість контролювати процеси, які впливають на їхнє життя, і досягати колективних цілей, недоступних будь-яким іншим чином.

Також цікавим є дещо інший підхід Г. Алмонда [6, с. 50–54; 9]. З його точки зору політична система є різними формами політичної поведінки державних і недержавних структур; такі форми обумовлені не стільки функціями якоїсь універсальної системи, скільки природою самих акторів соціальної взаємодії. На відміну від Істона, Алмонд зосередився більшою мірою на зв'язках політичної системи із середовищем, а не на її власних структурних елементах. Базовим для його концепції є поняття роль, від якої залежить зміст формальних і неформальних взаємодій, що виробляють політичну культуру суспільства.

Він стверджував, зокрема, що політична система складається з ролей, які взаємодіють між собою, структур і підсистем культури, що знаходяться в їх основі. Вчений включав до політичної системи елементи, що діють на основі правових норм і регламентацій (парламенти, виконавчорозпорядчі органи і т. д.), і статуси (громадян і груп), і конкретні ролі агентів (види їх практик і діяльності), і зв'язки між ними. В такому руслі можна досліджувати і питання спорту, особливо якщо осмислювати його як соціокультурну практику і «статусного агента» політичного механізму.

Стан досліджуваної проблеми. Дослідження взаємовідношення політики і спорту започатковані з моменту зародження спорту у його сучасному розумінні, а також з втіленням задуму П'єра де Кубертена щодо відродження Олімпійських ігор. Дослідники визначають чесноти і недоліки, успіхи і невдачі поєднання чи ідеологічного розмежування цих понять. Науковці у сфері філософії та соціології спорту почасти вважають, що ігри, які ми спостерігаємо, стали ще одним полем у війнах культури. Звичайно, шанувальники спортивних видів не зауважують тих глибинних проблем, які виникають.

Раніше спорт був простим – це було скоріше хобі, від якого отримували задоволення. Тепер це набагато більший «механізм», адже кожен рівень спорту – від місцевих молодіжних ліг до професіоналів – став великим бізнесом та політичним механізмом, який генерує великі гроші і великий вплив. Зі спортсменів викарбовують героїв, їх об-

говорюють за обіднім столом поряд з популярними темами політики або релігії. Дану тематику обговорюють багато західних науковців, зокрема А. Томлінсон, А. Гутман, П. Макінтош, Г. Ленк, А. Натан та ін. На теренах нашої держави можна виділити соціолога В. Лукашука. У своїх працях вчені намагаються осмислити тонкощі взаємовідношення політики і спорту, проте не проводять цілісного дослідження, яке б допомогло розкрити різновекторність даної проблематики.

Мета: проаналізувати взаємозв'язок політики і спорту та його вплив на ідеологію, імідж та ідентичність.

Виклад основного матеріалу. Тема, яку ідентифікують під назвою «спорт і політика», є досить об'ємною і складною. Для кращого її розуміння може бути використано багато підходів, але, мабуть, варто розпочати з відомого слога-ну/ідеалу «Зберігати політику поза спортом», який проголошувався з моменту відродження Олімпійських ігор, зокрема ідеологом олімпійської філософії – П. де Кубертеном. Так, варто згадати одного з президентів МОК Евері Бренджа, який під час Олімпіади 1956 року, коли шість країн «вийшли з гри» на знак протесту проти угорського вторгнення та суецької кризи, сказав: «За їхніми рішеннями ці країни показують, що вони не знають про один з наших найважливіших принципів, а саме, що спорт повністю вільний від політики» [22, р. 204]. Він вважав політичні інтриги чужими духу олімпійської ідеї, що здебільшого це змова з метою політизувати Олімпійські ігри.

Проте, багато хто був прихильником іншої думки, стверджуючи, що за допомогою довгого переліку прикладів спорт став «пропагандистською зброєю в світових справах», «іскрою, яка пробуджує войовника в людині». Такої ж думки відомий соціолог спорту П. Макінтош, який вказував, що зв'язок спорту і політики має природний характер, а їхні взаємовпливи міцніші, ніж з будь-якою іншою сферою діяльності [19, р. 140; 20]. Іноді цю думку підкреслюють, стверджуючи, що навіть на стародавній Олімпіаді спорт не був вільний від політики, і, що олімпійська ідеологія має політичну мету, коли вона спрямована сприяти міжнародному розумінню і доброзичливості. А. Натан відзначав у своїй роботі «Спорт і політика», що Олімпійські ігри «еволюціонували в ритуальне змагання однієї нації проти іншої. Олімпійські атлети стали солдатами спорту, який пронизаний гротескною концепцією національного престижу» [22, р. 65]. Ці твердження, якщо вони є істинними, можуть викликати сильні сумніви щодо практичності ідеалу, але вони залишають недоторканою його цінність.

Звичайно, варто зауважити, що Кубертенівський «принцип олімпізму» не ідеальний у можливості своєї реалізації (спорт поза політикою), або що він не може бути досягнутий у певному сенсі (у повному обсязі); або, що ми не знаємо як на даному етапі суспільного розвитку тримати спорт осторонь від політики, або тому, що «неможливо утримувати спорт від політики, оскільки поняття логічно пов'язані» [24, р. 52].

Для того, щоб вирішити, чи є і в якому сенсі спорт та політика нероздільні, необхідно дослідити механізми, з якими вони пов'язані. Крім

того залишається питання вартості ідеалу. «Реалісти» атакують ідеал, а «ідеалісти», в свою чергу, пояснюють чому спорт повинен бути вільним від політики. Зазвичай стверджують, що вплив політики перешкоджає прагненню ідеалу, зокрема міжнародному миру та добрій волі. Такі міркування підтримують тезу Орвела про те, що «спорт створює не міжнародний мир і добру волю, а шовіністичну агресію» [23].

Ще одне питання – що ж отримує спорт від політичних асоціацій? Взаємодія спорту та політики цілком може бути ідеалом, який підтримують світові медіа-агенції та міжнародні корпорації, адже це в їхніх інтересах генерувати громадський інтерес до спорту, підтримуючи його політичне значення.

Також виникає питання: скільки людей буде зацікавлене в найвищому рівні спорту, якщо спортсмени не були ідентифіковані як представники націй, національних держав? Національна ідентифікація є найпростішим механізмом для розширення «ореолу» глядачів. Навіть спортсмени можуть вважати, що спорт виграє від асоціації з політикою. Таким чином збільшується ступінь їхньої слави та обсяг їхньої фінансової підтримки з боку урядів.

Для того, щоб описати можливі форми втручання політики в спорт, спочатку необхідно дати належну дефініцію спорту. У даній роботі «спорт» приймається в сенсі А. Макінтайра – як соціокультурна практика («спорт – це практика, тому що це специфічно людська діяльність, у якій внутрішні цінності цієї діяльності виявляються і реалізуються під час спроби досягти стандартів передового досвіду, що його характеризують»). Макінтайр вважає, що в умовах, коли всі спроби раціонально обґрунтувати мораль провалилися, коли всі етичні теорії визнають суб'єктивні переваги єдиним джерелом моральних заповідей, єдино можливою мораллю буде та, яка спирається на внутрішні цінності різних практик і форм діяльності; така мораль буде вважати чеснотами такі людські схильності, які будуть допомагати спортсменам ставати хорошими спортсменами, при цьому маються на увазі саме характерні для даного виду діяльності критерії якості, а не успіху. Успіх, слава і гроші, на думку Макінтайра є «зовнішніми» цінностями на протигвагу внутрішнім цінностям професійної майстерності. Таким чином, як вважає Макінтайр, єдина етика, яка ще може існувати в сучасному західному суспільстві – це професійна етика [4].

Проголошена Макінтайром теорія чеснот дуже характерна саме з точки зору мистецтва і спорту. Не варто забувати, що успіх, гроші і все інше, що Макінтайр називає «зовнішніми» цінностями, насамперед покликані відображати заступуваність суспільством даних результатів діяльності. Звичайно, цей ринковий принцип діє з великим числом застережень і винятків, і все ж можна досить впевнено сказати, що якщо хтось не отримує за свою роботу ніяких «зовнішніх цінностей», то значить, він робить щось, що нікому не потрібно, у всякому разі, не потрібно в даний час і в даному місці (а поет, звичайно, може працювати для нащадків і вічності). Пропонована Макінтайром етика професійних чеснот, по суті, вимагає, щоб професіонали займалися своєю

справою, не звертаючи уваги на думку суспільства. Так чи інакше, але єдино можлива сьогодні на Заході (Макінтайр) раціональна етика повинна, по суті, стимулювати бездумний розвиток у всіх можливих напрямках. І такого роду артистичному «роби що повинен, і будь що буде» належить стати єдиним видом опозиції, що протистоїть хаосу примх, що виникає тоді, коли людський вибір не буде структурований жорсткими і безальтернативними обставинами. Коли від будь-якої діяльності можна відмовитися або її змінити, то професійна честь буде єдиним стрижнем для даної практики. Зрозуміло, що при такій позиції спорт є поза політикою і вона не може суттєво впливати на його розвиток.

Також ми беремо до уваги сприйняття спорту як *фізичної активності, в якій прагнення до досконалості і змагальний принцип є керівними правилами*. Діяльність є конкурентоспроможною (переважно, проте не завжди), а успіх залежить від зусиль у межах набору здібностей, визначених правилами, які також призначені для створення рівних можливостей. «Перемога приймається як знак досконалості за умови виконання певних умов: учасники повинні бути гідними, правила повинні виконуватися, а перемога не повинна бути наслідком випадковості. Основна мета спортсмена – зробити все можливе – досягти свого потенціалу, який він розвиває в навчанні. Він наближається до цієї особистої межі, намагається бути кращим серед людей з подібною метою. Прагнення до перемоги серед однодумців є механізмом, який є найбільш імовірним засобом для того, щоб привести спортсмена до своєї межі» [16, р. 201–210].

Існує ще один компонент прагнення до досконалості, який, безумовно, характеризував ще давньогрецьку атлетику і який може бути істотним елементом – слава (героїзм), що впливає з визнання досконалості. Важливою рисою агоністичного суспільства було визнання героїчних вчинків [7, с. 491–495]. Пізніше, коли атлетика замінила «агоністичну» битву як основний вираз змагального духу, визнання було ширшим, у загальній популяції глядачів, а не тільки в елітному прошарку. У сучасних умовах спортсмен має як визнання інших спортсменів, так і визнання глядачів. Хоча перше може бути неминучим компонентом спортивних зусиль, друге зовсім не є необхідним, проте воно може функціонувати як джерело мотивації.

У сучасному світі найвищим рівнем спортивних заходів міжнародного масштабу є олімпійські ігри, світові чемпіонати (кубки) та континентальні змагання. Це, як правило, представницький спорт – представництво національних держав. Звичайно, не всі види спорту на найвищих рівнях організовані таким чином, але більшість з них переплетені з політикою.

Можна сказати, що політика перешкоджає спорту коли неспортивні фактори, що виникають внаслідок здійснення влади між групами, негативно впливають на прагнення до досконалості. Зазвичай це втручання є результатом того, що уряди використовують певну частину спортивної системи для власних не спортивних цілей. Здається, що існує два основних шляхи, за яких політичне використання спорту суттєво

перешкоджає спортивним зусиллям: перемога як знак досконалості скомпрометована і є втрачена внутрішньої суті або ж внутрішніх цінностей. Крім того, використання спорту для інших політичних цілей може бути шкідливим для досягнення олімпійської політичної мети міжнародної доброї волі та розуміння, або навіть будь-якої іншої цінності, яка надає спорту його важливість.

Наприклад, як стверджує Орвелл, представницький спорт швидше сприяє «оргіям ненависті», ніж «добррозичливості між націями» [23], а *Гудхарт і Чатауей*, «описують міжнародний спорт як війну мінус стрілянину» [12, р. 158] – це можна вважати протилежним тому, що ми можемо вважати основним завданням спорту.

Ще один приклад такого роду суперечок у сфері значення спорту, знаходиться в соціалістичній критиці, проти якої Г. Ленк сперечається, коли він пише: «Спроби збільшити прихильність політично важливої інструментальної цінності до спорту зневажають спортивні зусилля і знижують феноменологічне значення самообґрунтування через фізичну досконалість» [13, р. 167–178].

Зважаючи на вищесказане, те, що вважається політичним втручанням або будь-яким іншим втручанням, залежить від обґрунтованої ідеологічної основи. Можна визначити два випадки такого втручання.

Поширеною формою політичного втручання в спорт є бойкот, внаслідок чого деякі гідні конкуренти виключені з неспортивних причин. Відповідно знижується обґрунтованість перемоги як знаку/символу досконалості, що призводить до втрати атлетичного престижу для переможця. Хоча, звичайно, політичне значення перемоги може уникнути цієї вади, таке виключення гідних конкурентів серйозно підриває цінність конкурсу для членів спортивної субкультури з їхнім необхідним прагненням шукати кращих опонентів, щоб допомогти у їхньому прагненні до особистих звершень.

Яскравим прикладом такого механізму втручання політики в спорт є Олімпійські ігри. Ігри 1936 в Німеччині критики трактували як шлях до легітимізації режиму Адольфа Гітлера. Останній планував використати Олімпіаду як доказ своєї теорії про расову перевагу. 1940 і 1944 Через Другу Світову війну Олімпіаду не проводили. 1956, Літні Олімпійські ігри в Мельбурні відзначились одразу трьома бойкотами: Китай відмовився від участі на знак протесту визнання Комітетом Тайваню. Єгипет, Ірак і Ліван виступили проти вторгнення Ізраїлю на Синайський півострів. Іспанія, Швейцарія та Нідерланди бойкотували радянське вторгнення до Угорщини. 1960, Літні Олімпійські ігри в Римі – остання Олімпіада за участі Південної Африки. Комітет відсторонив країну від змагань через політику апартеїду. Заборона тривала 30 років. 1968, Літні Олімпійські ігри, Мехіко: вбивство Мартіна Лютера Кінга, президента Кеннеді, вторгнення СРСР у Чехословаччину, В'єтнамська війна. За 10 днів до Олімпіади відбулась ще й і масова різанина мексиканських студентів, які вийшли на протест проти авторитарного уряду. 1972, Літні Олімпійські ігри, Мюнхен: Палестинські терористи з угруповання "Чорний вересень" вбили 11 членів ізраїльської команди. 1976, Літні

Олімпійські ігри, Монреаль: 25 африканських країн бойкотували Олімпіаду в знак протесту проти рішення Комітету пустити на змагання Нову Зеландію. Мовляв, їхня команда з регбі виступила в Південній Африці, незважаючи на заклики ООН. Тайвань відмовився від участі після того, як Китай вимагав від приймаючої Канади не пускати тайванців на змагання. 1980, Літні Олімпійські ігри, Москва: США, а разом з ними і 60 інших країн бойкотували Ігри у зв'язку з вторгненням СРСР до Афганістану. 1984, Літні Олімпійські ігри, Лос-Анджелес: Через 4 роки СРСР відплатив тією ж монетою і повів за собою 14 соціалістичних країн, які разом бойкотували американську Олімпіаду. 1988, Літні Олімпійські ігри, Сеул: Північна Корея, Ефіопія, Нікарагуа і Куба не брали участі в Олімпіаді, а за використання заборонених речовин дискваліфікували 11 медалістів. 2014, Зимові Олімпійські ігри, Сочі: Грузія закликала до бойкоту в знак протесту проти Росії у війні в Південній Осетії та Абхазії. Тим не менш, грузинські спортсмени таки приїхали на змагання. 2018, Зимові Олімпійські ігри, Пхенчхан: Комітет прийняв рішення заборонити участь російської команди через допінговий скандал. Прапор Росії не покажуть на церемонії відкриття, не буде грати і національний гімн. [8].

Не менш доцільним прикладом є ситуація, яка спричинена військовою агресією Російської Федерації на Сході та Півдні України. У зв'язку з загальним напруженням між країнами, цей «клімат недобррозичливості» перейшов на футбольні поля. Зокрема, УЄФА розводило українські та російські клуби у жеребкуваннях Ліги Європи й Ліги чемпіонів, остерігаючись кровопролиття між фанатами. До того ж, чемпіонат світу з футболу 2018 року проводили в Росії, тому поставало питання бойкоту з боку Української делегації (у разі успішного проходження кваліфікації) й інших європейських країн. Проте, у середині українського суспільства були різні бачення. Наприклад, голова управління спорту у Львівській області А. Нікулін наголосив: «Що є краще, ніж перемога на землі ворога і підняття у Москві прапора України» [5].

Друга поширена форма політичного втручання у спорт виникає через тенденцію додавання символічного значення перемозі в конкурсі. Перемога стає політично значущою, як ознака національної переваги і престижу, іміджу держави. Навпаки, поразка є символом «національної неповноцінності і причиною сорому». Тому що, як правило, тільки перемога має будь-яке політичне значення, без відповідного збільшення тиску щодо дотримання правил, а тиск, щоб уникнути поразки збільшено. Цей останній тиск має тенденцію зменшувати готовність спортсмена до сміливості, яку він повинен розвивати, якщо він хоче наблизитися до своїх меж досконалості. У цілому спортивне прагнення спотворюється, а характер діяльності змінюється.

Прикладом можна вважати чемпіона з боксу у суперважкій вазі Макса Шмелінга, який був відзначений нацистською партією як «героїчний символ німецької долі та арійського панування», хоча сам був противником політики націонал-соціалізму. «Політично заряджений» боксерський

матч з Джо Луї передував націоналістичному символізму та образу. Шмелінг переміг Луї, на що Ленгстон Хьюз зробив ремарку та нагадав про національну реакцію на поразку Луї. «Я спустився на сьомий проспект і побачив, як дорослі чоловіки плачуть як діти, а жінки сидять на бордюрах, похнюпивши голову. Всю ніч, коли з'явилися новини про те, що Джо був вибитий, люди плакали» [14, р. 307].

Шмелінга зустріли вдома з радісною реакцією. Гітлер надіслав його дружині квіти з повідомленням: «За чудовою перемогою вашого чоловіка, нашого найбільшого німецького боксера, я повинен поздоровити вас з усім серцем». Шмелінг відповів на нагороди: «На цей момент я повинен сказати Німеччині, я повинен особливо повідомляти фюрера, що думки всіх моїх співвітчизників були зі мною в цьому бою. Ця думка дала мені сили, щоб досягти успіху в цьому бою, це дало мені мужність і витривалість, щоб отримати цю перемогу у фарбах Німеччини» [18].

Матч-реванш був запланований пізніше в Нью-Йорку. У зв'язку з подією президент США Франклін Д. Рузвельт запропонував свою підтримку: "Джо, нам потрібні такі м'язи, як ти, щоб побити Німеччину". Американські демонстранти пікетували готель Шмелінга після того, як супроводжувачий публіцист нацистської партії заявив, що чорний чоловік не зміг перемогти Шмелінга, і що, коли він виграє, його призові гроші будуть використані для будівництва німецьких танків [1]. Луї завоював матч-реванш, який став центром антинацистського настрою. Пізніше він нагадав про тиск на нього перед боєм: «Я знав, що повинен був отримати реванш у бою проти Шмелінга. У мене були власні особисті причини і вся чортова країна залежала від мене» [18].

Розглянувши ці приклади втручання, ми отримали можливість ідентифікувати та прокоментувати наступні фактори, які роблять можливим втручання: структуру конкуренції, репрезентативну структуру, ідентифікацію спортсмена та держави, ідеологічну складову спорту.

Напевно, найважливішим фактом щодо спорту, який робить можливим політичне втручання є те, що це, як правило, конкурс з переможцем. Загалом, переможець ідентифікований і визнаний, забезпечує собі якусь престижну винагороду неспортивного значення, яке може бути надано тими, хто бажає використовувати спорт для своїх мотивів (агітація, реклама і т.п.).

Другою особливістю, яка робить можливим політичне втручання, є той факт, що на багатьох змаганнях найвищого рівня спортсмени – це представники націй та держав. Ця особливість, звичайно, не впливає з природи самої спортивної діяльності, а є відлунням більш конкурентної олімпійської системи. Це було частиною бачення Кубертена, що спортсмени будуть найкращими представниками своїх націй, сформовані за допомогою національної системи спорту в своїх країнах. Як стверджує дослідник Р. Еспі, «з огляду на організаційну структуру Ігор, політика насправді не є вторгненням, а є частиною Ігор і самого спорту. Зростання національних держав і політика їхніх відносин стали основою для зростання міжнародного спорту». Він стверджує, що тому «єдиний спосіб розмежування політики

з міжнародними спортом – це зміна організаційної структури спорту» [11, р. 212]. Саме тому, згодом, деякі дослідники запропонували розрізнити міжнародну і транснаціональну організації спорту, які є системами забезпечення конкуренції на найвищих рівнях, але не засновані на національній належності.

Оскільки спортсмени є представниками держави, то з їхніх виступів почасти роблять висновки про їх стан. Приклади такого застосування рясніють у літературі. Д. Канін стверджує, що «Сполучені Штати були першою країною, яка рекламувала себе своїми перемогами в сучасній політичній спортивній системі, а також американський спосіб життя. Гордість за американських юнаків була в кожного члена суспільства. Перемогу над спортсменами Європи вважали демонстрацією переваги людських ресурсів, що формувало думку про Америку як суспільство майбутнього» [15, р. 250]. Пізніше у США почали досить явно використовувати спорт як засіб поширення пропаганди.

Перемоги сприймаються як знак «національної життєвості» і престижу. Відомий дослідник взаємозв'язку спорту й суспільства Дж. Ріордан цитує з радянської спортивної книги, яка в першу чергу визначає політичні завдання для радянських спортивних організацій: «забезпечити найвищу ефективність радянських спортсменів за кордоном як засобу широкого оприлюднення наших досягнень у побудові комунізму, пропаганді фізичної культури та спорту та завоюванні чільного місця на міжнародному рівні у головних видах спорту» [25, р. 349].

За допомогою політики процес ідентифікації посилюється, а також робить глядача, а не тільки спортсмена головним актором в міжнародному спортивному русі. Поєднання почуттів націоналізму і «природного продукування переможця» в конкурсі, породжує багато підстав для ідентифікації спортсменів, але очевидно, що ідентифікація на основі національності є однією з найбільш очевидних. Це забезпечує інтерес для глядачів, навіть за відсутності будь-якого реального оцінювання самої діяльності. Як пишуть Гудхарт і Чатауей: «Їх цікавлять не стільки просто видовище, ритуал, або розуміння задіяних навичок, а те, що вони ототожнюють себе зі своїми представниками» [12, р. 20].

Проте, які ж саме чинники змушують глядачів ототожнювати себе з спортсменами. Вони ідентифікують себе зі спортсменом або командою, з якими, як вони вважають, мають щось спільне і очевидно, що представництво держави забезпечує найбільш простий спосіб. Крім того, мабуть, легше ідентифікувати себе з командою, ніж з окремим індивідуальним спортсменом. Державне фінансування може стати основою для певного відчуття «підтримки» цієї ідентифікації, оскільки «податки глядачів», у цьому випадку, підтримують спортсмена. Очевидно, що національна належність є головним джерелом ідентифікації і тим самим сприяє багатьом політичним використанням спорту.

Ще одним чинником може бути відмінність у спорті – це те, що можна назвати «ідеологічною складовою спорту». Тобто спортивний перемозі може бути надане будь-яке значення (ідео-

логічне привласнення), яке може знижувати чи збільшувати ефективність спорту як інструменту зовнішньої політики. Той факт, що спортивна перемога або поразка можуть бути інтерпретовані будь-яким способом, робить їх особливо корисним інструментом у міжнародній дипломатії. А гіпотеза, що спорт в основному знаходиться за межами міжнародної політичної системи, робить його цінним засобом перевірки політичного клімату між двома країнами.

Висновки. Зважаючи на це, можна підкреслити, що спортивна сфера має чималий політичний потенціал, тому динаміка його реалізації, політизація спорту у світі та країнах пострадянського простору збільшується. В політичну сферу активно інкорпорується успішні спортсмени, тренери, спортивні організації задля легітимації існуючої влади. Політики і чиновники залучаються до процесу спортивного адміністрування й управління. Спортивні успіхи країни сприяють формуванню у частини електорату уявлення про правильність владного курсу, справедливості існуючої системи цінностей. Проведення в країні значного міжнародного спортивного форуму дозволяє відволікти

увагу населення від внутрішніх політичних, економічних, соціальних та інших проблем. Спорт використовуються як складова передвиборчої кампанії політичних партій та лідерів.

Схоже, що розподіл спорту і політики неможливий, адже не можна бути впевненим у будь-яких суттєвих змінах на практиці. До того ж на сучасному етапі вони логічно пов'язані. Існує чимало чинників, зокрема вищевказаних, які вказують на діалектичний взаємозв'язок спорту та політики. Також варто звернути увагу на три «перепони», які «допомагають критикувати» ідеал Кубертена (олімпізму). Перша – це фінансові витрати: величезні витрати на проведення міжнародних змагань та «матеріалізм» спортсменів роблять майже неминучим, що будуть потрібні інтереси, у тому числі урядів. Урядам набагато простіше «присвятити» гроші національному значенню. Другою перешкодою є міжнародна організація спорту, заснована на національних державах, а не на транснаціональній організації/структурі. Третьою перешкодою є засоби масової інформації, в інтересах яких є якомога більша кількість глядачів.

Список літератури:

1. Бій Джо Луїса з Максом Шмелінгом. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Joe_Louis_vs._Max_Schmeling (дата звернення: 21.04.2019).
2. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли: в 5-ти т.* Москва : «МЫСЛЬ», 1997. Т. II. 830 с.
3. Кёх А. Пагубна ли зависимость между спортом и политикой? / *Проблемы между. спортивного движения.* – 1981. № 4. Москва : ВНИИФК. С. 12–19.
4. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 384 с.
5. Нікулін Антон. URL: https://24tv.ua/sport/shho_je_krashhe_nizh_peremoga_na_zemli_voroga_i_pidnyattya_u_moskvi_rarora_ukrayini_anton_nikulin_n1123344 (дата звернення: 21.05.19).
6. Політологія : Навчальний посібник / Щедрова Г.П., Барановський Ф.В., Карчевська О.В., Мазур О.Г., Михайловська О.Г., Новакова О.В., Пашина Н.П., Пробийголова Н.В. Луганськ : Вид-во СНУІм. В. Даля, 2011. 304 с.
7. Поліщук Р.М. Фізична культура античного світу: філософський погляд. *Молодий вчений.* 2018. № 2. С. 491–495.
8. Сен Ашін Кумар. Коли політика стає спортом. З історії Олімпійських ігор. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-politika-staje-sportom-z-istoriji-olimpijskikh-ihor-2450831.html> (дата звернення: 23.04.2019).
9. Almond G.A. Comparative Political Systems. *Journal of Political Science.* 1956. Vol. 18. № 3.
10. Cornell, Stephen, Douglas Hartmann. "Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World". Pine Forge Press; 2nd edition (December 15, 2006). 336 p.
11. Espy R. The Politics of the Olympic Games. Berkeley : University of California Press, 1979. 212 p.
12. Goodhart P. and C. Chataway. War Without Weapons. London : W.H. Allen, 1968, p. 20.
13. Н. Lenk. 'Against the New Socio-Philosophical Criticism of Athletics and Achievement' in H. Lenk (ed.). Team Dynamics. Champaign Ill.: Stipes, 1977, p. 167–178.
14. Hughes Langston (2002). Joseph McLaren. ed. *Autobiography : The Collected Works of Langston Hughes*, Vol. 14. University of Missouri Press, p. 307.
15. Kanin D.B. 'Ideology and Diplomacy: The Dimension of Chinese Political Sport'. Sport and International Relations edited by B. Lowe, B., D.B. Kanin and A. Strenk. Champaign, Illinois : Stipes Publishing Company, 1978.
16. Keating S. 'Winning in Sport and Athletics'. *Thought* XXXVIII (1963), pp. 201–210.
17. MacIntyre A. After virtue. London : Duckworth, 1985.
18. Margolick David, Beyond Glory: Joe Louis vs. Max Schmeling, and a World on the Brink. Vintage; Reprint edition (October 10, 2006). 423 p.
19. McIntosh Peter C. FAIR PLAY: ETHICS IN SPORT AND EDUCATION Heinemann. London, Edinburgh. 1979, p. 140.
20. McIntosh Peter C. Sport in Society. London : C.A. Watts, 1963.
21. Natan A. Sport and Society London : Bowes & Bowes, 1958.
22. Natan A. 'Sport and Politics' in J. Loy and G. Kenyon (eds.). Sport, Culture and Society. New York : MacMillan, 1969, p. 204.
23. Orwell George The Sporting Spirit. URL: http://orwell.ru/library/articles/spirit/english/e_spirit (дата звернення: 22.04.19).
24. Paddick, Robert J. Sport and politics: the (gross) anatomy of their relationships. Unpublished paper presented at The Making of Sport Traditions Third Conference, 1981, La Trobe University, August 20-23, 1981.
25. Riordan J. Sport in Soviet Society. London : Cambridge University Press, 1977, p. 349.

References:

1. Bii Dzhho Luisa z Maksom Shmelinhom. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Joe_Louis_vs._Max_Schmeling (accessed: 21.04.2019).
2. Истон Д. (1997). Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли: в 5-ти т.* Москва : "МЫСЛЬ". Т. II. 830 с. (in Russian)

3. Kyoh A. (1981). Pagubna li zavisimost mezhdu sportom i politikoy? [Is the relationship between sport and politics harmful?] *Problemyi mezhd. sportivnogo dvizheniya*, no 4. Moskva : VNIIFK, pp. 12–19.
4. Makintayr A. (2000). Posle dobrodeteli: Issledovaniya teorii morali [After Virtue: Studies of the Theory of Morals]. Moskva : Akademicheskii Proekt; Ekaterinburg : Delovaya kniga. 384 p. (in Russian)
5. Nikulin Anton. Available at: https://24tv.ua/sport/shho_je_krashhe_nizh_peremoga_na_zemli_voroga_i_pidnyattya_u_moskvi_prapora_ukrayini_anton_nikulin_n1123344 (accessed: 21.05.2019).
6. Shchedrova H.P., Baranovskiy F.V., Karchevska O.V., Mazur O.H., Mykhailovskaia O.H., Novakova O.V., Pashyna N.P., Probyiholova N.V. (2011). *Politolohiia : navchalnyi posibnyk* [Political Science : A Textbook]. Luhansk : Vyd-vo SNU im. V. Dalia. 304 p.
7. Polishchuk R.M. (2018). Fizychna kultura antychnoho svitu: filosofskiy pohliad.[Physical Culture of the Ancient World : a Philosophical View]. *Molodyi vchenyi*, no 2, pp. 491–495.
8. Sen Ashish Kumar. Koly polityka staie sportom. Z istorii Olimpiiskykh ihor. Available at: <https://nv.ua/ukr/opinion/koli-politika-staie-sportom-z-istoriji-olimpiyskikh-ihor-2450831.html> (accessed: 23.04.2019).
9. Almond G.A. (1956). Comparative Political Systems. *Journal of Political Science*. Vol. 18. № 3.
10. Cornell Stephen, Douglas Hartmann (2006). *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*. Pine Forge Press; 2nd edition, 336 p.
11. Espy R. (1979). *The Politics of the Olympic Games*. Berkeley : University of California Press, 212 p.
12. Goodhart P. and C. Chataway (1968). *War Without Weapons*. London : W.H. Allen, p. 20.
13. H. Lenk, (1977). 'Against the New Socio-Philosophical Criticism of Athletics and Achievement' in H. Lenk (ed.), *Team Dynamics*. Champaign Ill.: Stipes, pp. 167–178.
14. Hughes Langston (2002). Joseph McLaren. ed. *Autobiography: The Collected Works of Langston Hughes*, Vol. 14. University of Missouri Press, 307 p.
15. Kanin D.B. (1978). 'Ideology and Diplomacy: The Dimension of Chinese Political Sport'. *Sport and International Relations* edited by B. Lowe, B., D.B. Kanin and A. Strenk. Champaign, Illinois : Stipes Publishing Company.
16. Keating S. (1963). 'Winning in Sport and Athletics'. *Thought XXXVIII*, pp. 201–210.
17. MacIntyre A. (1985). *After virtue: a study in moral theory*. London : Duckworth, 305 p.
18. Margolick David (2006). *Beyond Glory: Joe Louis vs. Max Schmeling, and a World on the Brink*. Vintage; Reprint edition, 423 p.
19. McIntosh Peter C. (1979). *FAIR PLAY: ETHICS IN SPORT AND EDUCATION*. Heinemann. London, Edinburgh, p. 140.
20. McIntosh Peter C. (1963). *Sport in Society*. London : C.A. Watts, 208 p.
21. Natan A. (1958). *Sport and Society*. London : Bowes & Bowes.
22. Natan A. (1969). 'Sport and Politics' in J. Loy and G. Kenyon (eds.). *Sport, Culture and Society*. New York : MacMillan, 204 p.
23. Orwell George *The Sporting Spirit* Available at: http://orwell.ru/library/articles/spirit/english/e_spirit (accessed: 22.04.19)
24. Paddick, Robert J. (1981). *Sport and politics: the (gross) anatomy of their relationships*. Unpublished paper presented at The Making of Sport Traditions Third Conference. La Trobe University, August 20-23.
25. Riordan J. (1977). *Sport in Soviet Society*. London : Cambridge University Press, 349 p.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-75>

УДК 7.03;7.001.12

Филиппова О.Н.

Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

ПЕЙЗАЖ В ТВОРЧЕСТВЕ А.А. РЫЛОВА (1870-1939)

Аннотация. Аркадий Александрович Рылов (1870-1939) вошел в историю русского и советского искусства, как пейзажист. Его творческий облик начал формироваться на рубеже XIX и XX веков, в период острых социальных конфликтов, бурных революционных выступлений, которые нашли свое выражение в искусстве, музыке, литературе и привели к возникновению различных направлений и группировок и к борьбе внутри них. Люди, лично, знавшие А.А. Рылова, вспоминали о нем, как о человеке с «голубыми лучистыми глазами, с ясной ласковой и доброй улыбкой» [4, с. 8]. Он обладал завидным душевным здоровьем, огромным запасом бодрости и жизнелюбия. Даже, будучи уже стариком, он сохранял душевную молодость. Отношение художника к жизни раскрывается в его ключевых работах (на примере картин – «Зеленый шум», которая находится в Государственном Русском музее, «В голубом просторе» – в Государственной Третьяковской галерее) [4, с. 6].

Ключевые слова: творчество А.А. Рылова, летние этюды, художественная выставка, пейзажи, мастерская А.И. Куинджи, сотрудничество в журнале, ежедневное рисование природы, мотив водных просторов, мотивы осени и весны, анималистические мотивы в творчестве художника.

Filippova Olga

Association of art critics (Moscow)

LANDSCAPE IN THE CREATIVE WORK OF A.A. RYLOV (1870-1939)

Summary. Arkady Alexandrovich Rylov (1870-1939) entered the history of Russian and Soviet art as a landscape painter. His creative image began to form at the turn of the XIX and of the XX centuries, during acute social conflicts, violent revolutionary performances, which found their expression in art, music, literature and led to the emergence of various trends and groups and to the struggle within them. People who knew A.A. Rylov personally remembered him as a person with "blue radiant eyes, with a clear tender and kind smile". He had an enviable mental health, a huge stock of vivacity and love of life. Even as an old man, he was still young at heart. The artist's attitude to life is revealed in his key works (on the example of pictures – "Green noise", which is located in the State Russian Museum, "In the blue expanse" – in the State Tretyakov gallery). It seems that looking at the mighty Northern firs, not flying white clouds, at the fabulously whimsical forest rivers and curious, peeking out from behind the branches of squirrels and birds, he says words of greeting to nature, its inhabitants, the whole world. When you evaluate the creative path of A.A. Rylov with your eyes, you are surprised by its consistency. Surprised that in a bitter ideological debate, while countering the different artistic movements art of the artist has always remained uncompromising originality. A.A. Rylov, of course, took the achievements of modern painting, there is no doubt that he was an artist of the XX century. But he was not affected by the painful phenomena of contemporary art. It was as if he had been spoken of by all the phenomena of time. Moreover, the first work written by A.A. Rylov immediately after the revolution of 1917 ("In the blue expanse", 1918), was a classic work of Soviet painting. It seems that the reason for this lies in the properties of the artist's nature, in the morning rationality of his view of the world, in his loyalty to his native nature and strong love for it. After all, a real artist has a happy ability to Wake up, stored in our memory observations, images, feelings. stopping attention, his paintings speak to us.

Keywords: the creative work of A.A. Rylov, summer sketches, art exhibition, landscapes, the workshop A.I. Kuindzhi, cooperation in the journal, daily drawing of nature, motif of water expanses, the motives of the fall and spring, animalistic motives in the artist's work.

Постановка проблемы. Среди русских пейзажистов конца XIX – первой трети XX века Аркадий Александрович Рылов – это один из крупнейших мастеров. Он создал произведения большой обобщающей силы, воспевая природу в ярких картинах, полных поэзии, свежести и пленэрности. С пейзажами А.А. Рылова в русское изобразительное искусство вошли лесные дали, широкие озера, полноводные реки, порожистые ручьи и обитатели этих мест – птицы и животные.

Анализ последних исследований и публикаций. Творчество А.А. Рылова в советские годы было мало изучено, недостаточно освещено

и разъяснено. Помимо дважды, издававшихся его «Воспоминаний», важных для исследователя и интересных для читателя, написанных образно и живо, превосходным языком, вышли две небольшие брошюры, В.Н. Аникиевой и Г.Е. Лебедева, а также несколько небольших журнальных и газетных статей [1; 3; 7]. Не приведено даже в известность и не описано было с достаточной полнотой и его художественное наследие – это картины и рисунки. Хорошее начало было этому положено каталогом выставки 1940 года в Государственном Русском музее, который дельно и серьезно составлен, но естественно, он не охватывает всех работ художника; его сведения частично уста-

рели в отношении принадлежности и местонахождения работ [5]. Продолжением изучения творчества художника явилась монография советского искусствоведа А.А. Федорова-Давыдова «Аркадий Александрович Рылов» (М., 1959), которую решено было снабдить обширным перечнем работ А.А. Рылова, а также другим справочным материалом [9]. За последние полвека интерес к творчеству А.А. Рылова не исчезает. Так, например, появилась книга советско-российского искусствоведа Н.Н. Мамонтовой «Аркадий Рылов» (М., 2001), в которой рассматривается жизнь художника, совпавшая с самой сложной эпохой русской истории и культуры – 1870-1930-ми годами [2]. И, по мнению автора, несмотря на негромкую его славу, творчество этого художника представляет важную часть отечественной культуры первой трети XX века, как одну из самых вдохновенных и поэтичных ее страниц. Цель данной публикации, на основе библиографических источников, раскрыть творчество А.А. Рылова-пейзажиста, проанализировать его работы.

Аркадий Александрович Рылов был уроженцем вятской земли, он родился в селе Истобенском близ Вятки, в семье уездного чиновника. В старинном русском городе Вятке прошли его ранние, счастливые годы, связанные с природой, с русским провинциальным бытом, наполненными простыми развлечениями. Художник впоследствии вспоминал, что «в детстве не видел ни одной картины, писанной масляной краской, любовался только олеографиями в писчебумажном магазине, да приложениями к Ниве... Портреты известных художников и их биографии производили на меня большое впечатление. Особенно, я заинтересовался, узнав о появлении в Петербурге таинственного волшебника, носящего красивую, оригинальную фамилию А.И. Куинджи. Этот художник зачаровывает зрителей живым лунным и солнечным светом, разлитым на его пейзажах» [7, с. 43]. Мечты о Петербурге и художественном образовании зародились у А.А. Рылова рано и поддерживались в семье. Отчим его, испытывавший интерес к рисованию, радовался успехам мальчика и вместе с ним строил планы на будущее. Летом 1888 года он объявил Аркадию, что в середине августа повезет его в Петербург. На пароходе вниз по Вятке на Каму, а затем на Волгу до Нижнего Новгорода, а там в Москву, – так началось жизненное путешествие Аркадия Рылова. В Петербурге, главном центре художественного образования в России, было несколько учебных заведений разного ранга, готовивших художников. Академия художеств распространяла свое влияние на все остальные заведения. В это время становилась все более актуальной и другая сфера художественного образования – ее представляли училища технического рисования, готовившие художников для прикладного искусства и промышленного производства. Одним из лучших в России учебных заведений этого профиля было училище барона А.Л. Штиглица, основанное в 1876 году, куда и поступил А.А. Рылов. Размещалось оно в здании, специально построенном в 1881 году по проекту архитектора М.Е. Месмахера (1842-1906), который в ту пору был директором училища.

Просторные светлые классы с высокими потолками были великолепно оборудованы, здесь существовал богатейший музей, библиотека. В училище царил строгий, «немецкий» порядок и дисциплина, опаздывать на занятия строго запрещалось [2, с. 6]. А.А. Рылов вспоминал: «Порядки мне нравились, но чувствовался уж слишком практический дух» [7, с. 23]. Важно сказать и о том, что в училище А.Л. Штиглица основой образования было западноевропейское искусство, музей состоял из произведений западного ремесла и художественной промышленности. Это, по замыслам организаторов, должно было поднимать уровень отечественного художественного производства. Прозападная ориентация обучения определяла специфическое лицо «штигличан» в русской художественной культуре того времени [2, с. 7]. Третьим известнейшим учебным заведением Петербурга была Рисовальная школа Общества поощрения художеств. Занятия там были три раза в неделю с шести до восьми часов вечера, а по воскресеньям – перспектива. Можно было себе представить, как оказалась велика нагрузка, которую взвалил на себя совсем еще мальчик, но и как велико было его желание стать художником. Однако, первые результаты оказались не слишком обнадеживающими: ни в училище барона А.Л. Штиглица, ни в Рисовальной школе Общества поощрения художеств его полугодовые работы не получили хороших баллов. Так, юный А.А. Рылов впервые понял, что легкого хлеба в его жизни не будет, а будет бесконечный труд, без которого не добиться успеха. Среди сокурсников А.А. Рылова по училищу составилась кружка увлеченных живописью. Они искали свои подходы к живописному мастерству, не удовлетворяясь объемом его преподавания в училище А.Л. Штиглица. В числе друзей А.А. Рылова появился К.Ф. Богаевский (1872-1943), в то время он был еще студентом Академии художеств, и на всю жизнь стал ему близким по духу и творческому мировосприятию. В училище А.А. Рылов удивлял товарищей и вызывал глубокое уважение своей работоспособностью, особенно это относилось к летним этюдам, которые были написаны на небольших холстах, без подрамников, все одинакового размера и формата.

Призыв на воинскую службу в 1891 году изменил уже сложившуюся жизнь А.А. Рылова в Петербурге. Но, и там он продолжал рисовать, и именно к периоду службы относится его первое участие в художественной выставке «Общества русских акварелистов», куда А.А. Рылов представил два вятских пейзажа [2, с. 7]. И в первый же день его пейзажи были проданы и удостоились лестного отзыва в журнале «Нива» [2, с. 7]. Это принесло ему «известность» в батальоне и разрешение держать экзамен в Академию художеств [2, с. 7]. На экзаменах А.А. Рылов увидел И.Е. Репина, В.Е. Маковского, знаменитого химика Д.И. Менделеева, который был членом Совета Академии художеств, и, наконец, давнего своего героя, «таинственного художника» Архипа Ивановича Куинджи (1842-1910) [2, с. 7]. А.А. Рылова приняли в Академию вольнослушателем, так как у него не было законченного предварительного образования. Несмотря на тянущуюся воинскую службу, он прилежно по-

сещал занятия, а по пятницам приходил в мастерскую А.И. Куинджи, где ученики показывали мастеру свои домашние работы. Наконец, А.А. Рылов осмелился показать ему собственные этюды и неожиданно для себя получил приглашение от А.И. Куинджи поступить в его мастерскую, где уже учились Н.К. Рерих, В. Пурвит, К.Ф. Богаевский, Е.И. Столица, А.А. Борисов, В.И. Зарубин – их называли «куинджистами» [2, с. 8]. А.А. Рылов среди них стал одним из самых любимых и одаренных учеников А.И. Куинджи. Мастерская А.И. Куинджи была для него и его учеников больше, чем просто класс для занятий. Вечерние беседы, рассказы А.И. Куинджи давали представление о личности художника, он делился с ними творческим и жизненным опытом, мыслями и наблюдениями. В ходе этих бесед в мастерской и родилась идея совместной поездки в Крым, где А.И. Куинджи владел участком земли на побережье. Поездка «куинджистов» началась в мае 1895 года из Бахчисарая [2, с. 8]. Отсюда пешком они отправились на побережье по прекрасной крымской степи, останавливаясь для этюдной работы. И вот, наконец, Байдарские ворота. А.А. Рылов впервые увидел море, о котором мечтал с детства. Поселившись в Кекенеизе, в совершенно диком месте крымского побережья, вдали от всякого жилья, в окружении скал, синего моря и леса, «куинджисты» прожили здесь два месяца, все свое время, посвящая этюдам [2, с. 8].

В Кекенеизе А.А. Рылов бывал и после смерти А.И. Куинджи, привязавшись душой к этим местам. Последнюю поездку сюда он совершил в 1914 году, перед войной. Пока часть мастерской писала этюды в Крыму, другие ученики А.И. Куинджи разъехались по всей России: А.А. Борисов работал на Севере, К.Х. Вроблевский – в Карпатах, Ф. Руциц привез этюды из Виленской губернии, В.А. Бондаренко – с острова Валаам, В. Пурвит – из Латвии, а В.И. Зарубин – с Украины. Осенью 1895 года выставка летних работ мастерской стала первым крупным педагогическим успехом А.И. Куинджи. Основные принципы, преподнесенные А.И. Куинджи ученикам и обобщившие его собственный творческий опыт, А.А. Рылов запомнил и положил в основу своего творчества. А.И. Куинджи укрепил в А.А. Рылове врожденную любовь к природе и к животному миру, передав ему эту привязанность, как профессиональное качество. Благодаря А.И. Куинджи в творчестве А.А. Рылова утвердилось романтико-поэтическое трактовка природы, эмоциональность образов, интерес к выразительности состояний природы в разное время года и дня. А.И. Куинджи, как член Совета Академии постоянно защищал интересы своих студентов. Он раскритиковал финансовую политику Академии и ее выставочную политику, в которой молодым не оставалось места. Ежегодная академическая выставка была рассчитана на интересы академиков и профессоров, и начинающему художнику было на нее попасть невозможно. В противовес этой выставке А.И. Куинджи организовал при Академии новую, «Весеннюю выставку», хозяевами, которой, стали выпускники, получившие звание художников: они имели право выбирать жюри и сами быть избраны в его состав [2, с. 10]. Почетным предсе-

дателем комитета выставки был А.И. Куинджи. В жюри чаще всего избирались ученики А.И. Куинджи и И.Е. Репина. Новая выставка сразу же завоевала популярность, ее посещало огромное количество людей, и картины с выставки охотно приобретали музеи и публика.

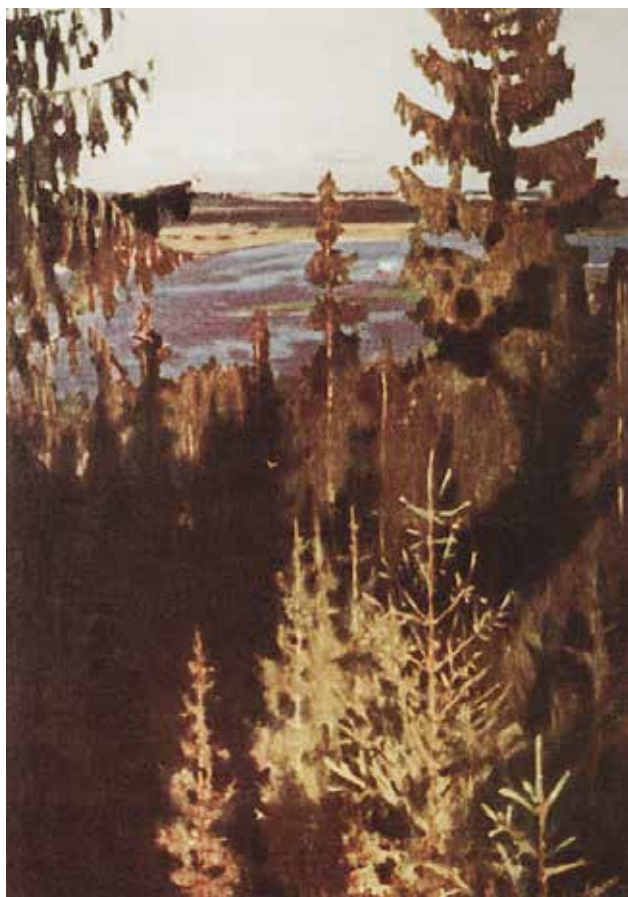
Участники получали доход с выставки и могли позволить себе путешествовать в летние месяцы. Поскольку, А.И. Куинджи был человеком с идеалами, то это в нем привлекало его учеников, заставляло их быть похожими на него и остро чувствовать свою принадлежность к группе «куинджистов» [2, с. 10]. В особенности это относится и к А.А. Рылову, который ощущал себя его учеником очень долго. В марте 1897 года А.И. Куинджи был уволен из Академии за причастность к студенческим волнениям, что нанесло ему большую обиду. Его ученики, в том числе и А.А. Рылов, решили писать дипломные работы вне стен Академии. Дипломная картина А.А. Рылова, изображавшая набег печенегов на славянскую деревню, была определена двумя обстоятельствами: влиянием его друга Н.К. Рериха (1874-1947), который увлек его интересом к славянской истории, фольклору, русской музыке, и желанием попробовать себя в большой сюжетной картине. Так, появилась картина «Набежали злые татаровья» – название ей придумал сам Н.К. Рерих [2, с. 10]. Зарисовки головных уборов, костюмов, оружия монгольских народов для картины А.А. Рылов делал в Государственном Историческом музее. В ноябре 1897 года А.А. Рылов и его товарищи по мастерской получили звание «художник» [2, с. 11]. А.И. Куинджи был героем – успех его мастерской, хотя формально он уже не был ее руководителем, был полный. По-своему уровню выставка дипломных работ его учеников была значительнее всех остальных. Из всех выпускников мастерской А.И. Куинджи только В. Пурвит получил право на пенсионерскую командировку от Академии. Но, гордость за учеников побудила Архипа Ивановича за свой счет повезти мастерскую за границу в качестве награды всем им. И в мае 1898 года четырнадцать молодых художников во главе со своим учителем отправились в Европу – в Германию, Австрию, Францию. Об этой заграничной поездке профессора со своими учениками много говорили в художественной среде Петербурга, как о редком случае, удивлявшем современников. Дома, в родной Вятке, А.А. Рылов долго переживал европейские впечатления.

Осенью 1898 года, обосновавшись в Петербурге, А.А. Рылов начал строить свою самостоятельную жизнь, как художник. Для заработка он сотрудничал в журнале «Театр и искусство», и это приблизило его к театральной жизни, которой он очень увлекался [2, с. 11]. Проблема заработка по-разному решалась художниками в то время, хотя стояла почти перед всеми одинаково. А.А. Рылов начал ежедневное рисование природы. В это время он бывал на рисовальных вечерах у художницы Е.С. Зарудной-Кавос (1861-1917), где познакомился с И.Е. Репиным, с известным педагогом П.П. Чистяковым (1832-1919). Остальное время посвящалось посещениям драматических театров, музыкальных концертов, увлечению итальянской оперой. Картина «С берегов Вятки» (1901) принесла художнику европейское признание [2, с. 12] (илл. 1).

Пронизанный светом пейзаж, стал итогом первого периода творчества А.А. Рылова. Здесь соединилось все накопленное и узнанное в 1890-е годы, возникла оригинальная творческая концепция художника. Эпический лад пейзажа основан на мощном и лаконичном восприятии световой и пространственной среды. Вид на широкое далевое пространство открывается через крупный передний план – верхушки деревьев. Солнечный свет выхватывает из лесного полумрака отдельные ветви, тени могучих елей падают на светлый берег. Обобщенность художественного языка сочетается в картине с удивительным конструктивным чувством, благодаря чему возникает «архитектурность» пейзажа [2, с. 12]. У этой картины была счастливая выставочная судьба – она побывала сразу на нескольких представительных выставках: на Сецессионах в Мюнхене и Вене, на выставке «Мир искусства» в 1902 году и, наконец, была приобретена в Государственную Третьяковскую галерею [2, с. 12]. Дальнейшим развитием найденных художественных приемов стала картина «Рябь» [2, с. 12] (илл. 2).

В ее пейзажно-жанровом решении тема единства человека и природы, и природа, воплощенная в динамических пластических формах – рябит под ветром река, круто изгибается ее русло, быстро движется вода, уходит в сторону под ветром дым костра. В светлой насыщенной цветовой гамме формируется единство зеленых и синих цветов. Здесь уже вполне отчетливо проявляются декоративные свойства живописи А.А. Рылова – в прозрачности воды, просвечивающем сквозь глубину красноватом дне, пластичности и в ритме мелких волн. В живопись А.А. Рылова в это время вошел мотив водных просторов, овеваемых ветром (на примере картины «Смельчаки. Кама», 1903, изображающей двух вотяков-охотников, переплывающих на челноке бурную реку) [2, с. 12]. В 1900-е годы А.А. Рылов стал ездить на этюды в Финляндию, писать «торжественную тишину» леса, «в котором громоздились дикие скалы и камни, покрытые седым и разноцветным мхом», «гремящие» реки и «тихие» озера, знаменитый водоскат Иматра на реке Вуоксе, пороги этой красивой северной реки [2, с. 14]. Это были те же места, которые писали финские художники, – в один из приездов А.А. Рылов жил и работал неподалеку от дома финского художника А. Эдельфельта (1854-1905). Под влиянием зимних этюдов А. Галлен-Каллелы (кстати, влияние его работ отразилось и в вышеприведенной картине «Смельчаки. Кама») А.А. Рылов сам стал писать снег [2, с. 12]. Он наблюдал лунные ночи в таинственном зимнем финском лесу, стараясь запомнить все детали и краски, прислушивался к скрытой жизни лесных обитателей и, вернувшись в дом, по памяти все это писал. Но, при этом у А.А. Рылова было довольно мало зимних пейзажей, его больше всего привлекали мотивы осени и весны. Первый период финляндских этюдов (1901-1903) завершился картиной «Весна в Финляндии» (1905), а второй период (1906-1908) – картиной «Тихое озеро» (1908) [2, с. 14] (илл. 3, 4).

Эти два разных по характеру произведения стали двумя полюсами «финской» линии живописи А.А. Рылова [2, с. 14]. «Тихое озеро» – это

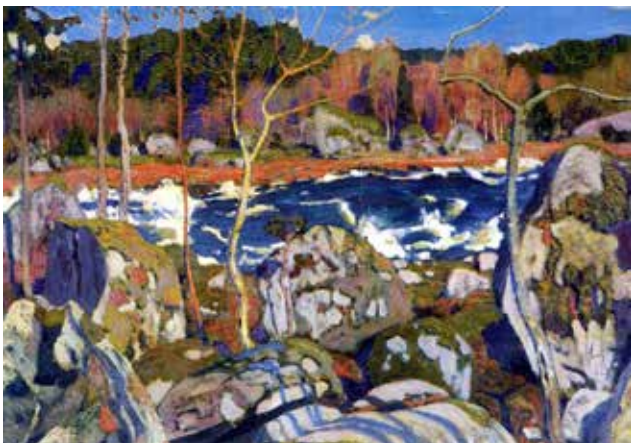

Илл. 1. А.А. Рылов. «С берегов Вятки». 1901 г. Х., м., 142,0 × 99,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

Илл. 2. А.А. Рылов. «Рябь». 1901 г. Х., м., 111,0 × 150,8 см // Тартуский художественный музей (Тарту)

одна из лучших работ А.А. Рылова по целостности эмоционального строя [2, с. 16]. Давно разрабатываемая А.А. Рыловым тема – слияние человека и природы – нашла полное выражение в живописном строе картины. Здесь все предельно органично: вертикальный формат, подчёркнутый, уходящие ввысь деревья, сочетание ближнего и дальнего планов, точно найденное в композиции место фигуры рыбака. Вечерний свет придает особую тональность, царящему в картине настроению. При обобщенных силуэтах

Илл. 3. А.А. Рылов. «Весна в Финляндии». 1905 г. Х., м., 72,0 × 108,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

Илл. 5. А.А. Рылов. «Зеленый шум». 1904 г. Х., м., 107,0 × 146,0 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 4. А.А. Рылов. «Тихое озеро». 1908 г. Х., м., 142,0 × 103,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

Илл. 6. А.А. Рылов. «Березы над рекой». Этуд к картине: «Зеленый шум». 1902 г. Холст на картоне, масло, 33,0 × 48,5 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

«кулисных» деревьев, словно открывающих сцену, особенное впечатление производит тоненькая сосна, написанная с изумительной точностью, трогательная со своими неровными хрупкими ветками [2, с. 16]. В этой четко выстроенной картине сохранена этюдная, широкая и свободная манера письма. «Тихое озеро» – это важный итог работы над пейзажными этюдами Финляндии, по теме и настроению очень близкий пейзажам А. Галлен-Калелы и Б. Лильефорса (1860-1939) [2, с. 17]. Природа, дикая и величественная, пер-

возданная и таинственная, открывается тому, кто сохранил врожденную связь с нею. Новый тип красоты, открытый в природе Севера – неброский, даже обыденный, но естественный, лишенный слащавости или повествовательности, – воплощается в чистоте форм, сдержанности и величавости образа. Свойства живописи модерна в финляндских этюдах А.А. Рылова проявляются отчетливо. С ними связана обретенная художником свобода живописи – в самой манере письма, в мазке, в красочном пятне и штрихе (на примере работы «Близ Перк-Ярви», 1908) [2, с. 17]. Картина, с которой начался расцвет искусства А.А. Рылова – это «Зеленый шум» (1904) [2, с. 18] (илл. 5).

С ней пришла известность и определилось его место в пейзажной живописи начала XX века. Работа создавалась более двух лет, шло созревание замысла, «лепка», формирование образа [2, с. 17]. Тема веселого летнего ветра над речными просторами, шумящего ветвями зеленых берез, открылась этюдом «Березы над рекой» (1902) [2, с. 17] (илл. 6).

Один из этапов создания картины – это этюд «Аллея в ветер» (1904), написанный широко и свободно [2, с. 17] (илл. 7).

Движение берез под напором ветра образует в картине «рваные» силуэты, разметавшихся зеленых крон [2, с. 17]. Как в зрительных образах

передать звуки природы, воплотить мотив шума деревьев? Движение крон деревьев ассоциируется с ветром, следовательно, с шумом листьев. Значит, главное – это достоверно передать движение, колышание ветвей. В этюдах А.А. Рылов использует, характерную для пленэра фрагментарность взгляда – обрезают краем картины стволы и верхушки берез, резко сопоставляет ближний и дальний планы. Он изучает пластику и конструкцию, шумящего дерева, запечатлевая верхушки берез. От фрагментарных этюдов А.А. Рылов переходит к картинной построенности в первом варианте работы 1904 года (илл. 8).

Художник решает задачу гармонического отношения между шумящими березами на первом плане и широким простором далей. Прием решения задачи стали асимметричные «кулисы» деревьев, сквозь которые открывается даль – мы смотрим на нее сверху вниз, с обрыва [2, с. 17]. Возникает ощущение полета и глубины, объема пространства, а не только дали. Однонаправленное движение гибких ветвей, игра света и тени – это очень важная подробность для воплощения темы ветра. Но, массивность объемов деревьев на первом плане не вполне отвечала пространственному замыслу. В окончательном варианте, написанном в том же году в большем формате, пространство расширилось, и синева реки подступила к самым стволам деревьев, они словно бы парят над водой. Менее плотной массой стали кроны – они приобрели, разреженные очертания, сильнее передано давление ветра на листву. Тонкие белые стволы выглядят беззащитными, хрупкими перед ветром, подчеркивают его мощь и силу «зеленого шума» [2, с. 17]. Итак, имеющий в своей основе множество натуральных этюдов, окончательный вариант картины был написан в мастерской. В картине запечатлена не определенная местность над рекой Вяткой, а собирательный, синтетический образ – с рекой, березами, далью, небом, обрывом, – который рождает эмоциональное переживание солнечного ветреного дня.

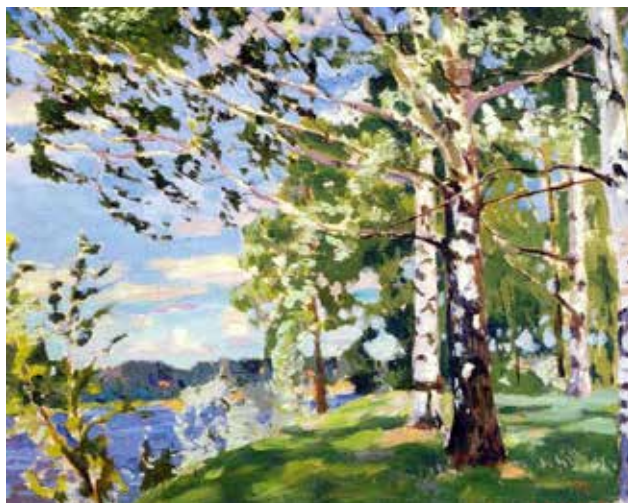
То есть конкретные приметы местности должны были соединиться с состоянием природы, соответствующим идее художника, чтобы вызвать в зрителе особый подъем и волнение. Переработка природы в картину выражается в особой звучности и насыщенности цветовой гаммы. В монохромности синих и зеленых тонов передана свежесть и прохлада дня. В окончательном варианте преобладает композиционная уравновешенность. Контраст крупных деревьев и тонких молодых березок усиливает пространственный эффект. Появляется ряд парусных лодок, акцентирующих речную ширь и тему ветра. В игру листвы включились облака, бегущие по небу, словно бы подтверждающие силу ветра, как и паруса лодочек на синей воде. Так, художник прибавляет и прибавляет ассоциативные детали, не делая в то же время картину излишне повествовательной, иллюстративной, но уточняя и углубляя образ пейзажа, приобретающий эпическое звучание. Когда А.А. Рылов поставил картину на мольберт перед А.И. Куинджи, он услышал, редкую в устах учителя похвалу. А, название картине дал К.Ф. Богаевский, который при виде ее стал читать одно

Илл. 7. А.А. Рылов. «Аллея в ветер». Этюд к картине: «Зеленый шум». 1904 г. Холст на картоне, масло, 32,0 X 47,8 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 8. А.А. Рылов. «Зеленый шум». Первоначальный вариант картины. 1904 г. Х., м., 80,0 × 107,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

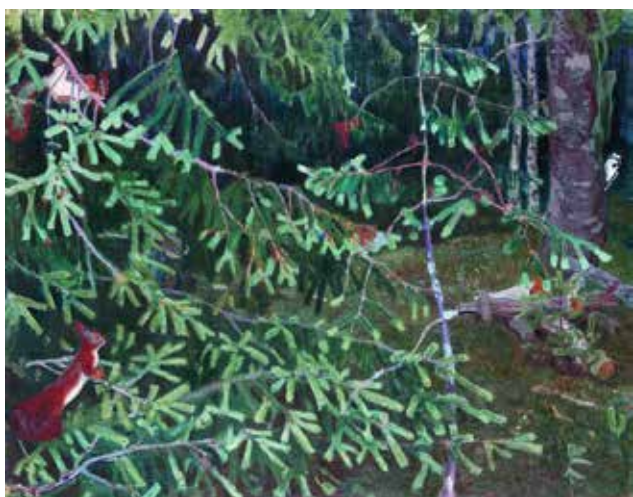

Илл. 9. А.А. Рылов. «Буйный ветер». 1916 г. Холст на картоне, масло, 37,2 × 47,5 см // Ярославский художественный музей (Ярославль)

из стихотворений Н.А. Некрасова (1821-1877). Таким образом, национальный характер пейзажа был выражен в самих березах, в необъятности

Илл. 10. А.А. Рылов. «Бурный день». 1918 г.
Картон, масло, 51,3 × 68,7 см // Ярославский
художественный музей (Ярославль)

Илл. 11. А.А. Рылов. «Лесные обитатели». 1910 г.
Х., м., 111,0 × 139,0 см // Нижегородский
государственный художественный музей
(Нижний Новгород)

далее, в речном просторе, над которым гуляет вольный ветер. Здесь так много русского, что пейзаж воспринимается, как эпос, как сказание о Родине. Это и определило огромный успех картины и ее место в истории русского искусства. После «Зеленого шума» он выполнил несколько его повторений и создал работы, развивающие эту тему: «Буйный ветер» (1916), «Нева» (1916), «Бурный день» (1918) [2, с. 18] (илл. 9, 10).

Простой пейзаж в сочетании ветра и света приобрел в них экспрессивную заостренность, внушая зрителю почти физическое ощущение сильного движения воздуха. «Зеленый шум» открыл также линию картин, написанных в светлой яркой зелено-синей гамме, основанной на усилении натурального цвета пленэрных этюдов [2, с. 19]. Эта солнечная гамма, которая соответствует радостному приподнятому настроению, олицетворяет свет, пронизывающий природу, получила особенное развитие в пейзажах А.А. Рылова 1920-х годов. В июле 1910 года, когда умер А.И. Куинджи, А.А. Рылов был в Вятке. Смерть учителя тяжело отразилась на нем. На всю жизнь А.И. Куин-

джи остался для А.А. Рылова критерием поступков и творчества. Вместе с другими учениками А.А. Рылов занимался разбором и систематизацией художественного наследства А.И. Куинджи, отошедшего обществу, носившему имя художника (оно открылось в феврале 1910 года в Академии художеств). Важно отметить, что любовь А.А. Рылова к природе приобрела особую ипостась в его отношении и к животному миру. В его творчестве анималистические мотивы стали характерной чертой пейзажного образа. Картина «Лесные обитатели» (1910) – это яркий пример включения животных и птиц в пейзаж [2, с. 28] (илл. 11).

Это сделано художником очень органично, поскольку была использована фрагментарность композиции и эффект «крупного плана», благодаря которому в поле зрения попадает то, что в данный момент находится в избранном мотиве – лапы елей, белки, дятел, – все, что живет своей естественной жизнью среди лесной чащи [2, с. 28].

Из такого приема рождается ощущение, что мы не посторонние наблюдатели, а находимся «внутри» мотива, и наше присутствие не мешает лесным обитателям [2, с. 28]. Такое максимальное приближение к природе и было задачей художника. Знакомый с поэзией близкого переживания природы, он хотел в целостном виде донести ее до зрителя, найти у него искреннее понимание. Здесь, как и в других картинах А.А. Рылова этого периода, очень сильна декоративная трактовка пейзажа с изысканным узором ветвей, прикрывающих кружевной сеткой глубину лесного пространства. Декоративное начало в живописи этого времени помогало художникам, и не только А.А. Рылову, подчеркнуть красоту мотива исключительно через красоту самой живописи. И, когда декоративность сочеталась с натурным мотивом, с фрагментом, взятым из самой природы, возникала особая острота и многомерность живописного решения. Характерное для А.А. Рылова варьирование, полюбившегося мотива особенно ярко выступает в изображении водных птиц – они стали одной из крупнейших тем в творчестве А.А. Рылова, начиная с 1904 года. Картина «Чайки» (1910) построена, как натурный этюд, и это позволяет художнику подчеркнуть непосредственность восприятия птиц в их естественной жизни [2, с. 29] (илл. 12).

Фрагментарность мотива такова, что в ней нет линии горизонта. Это придает изображению плоскостность, делает его глубоко декоративным, что дополняется обобщенностью силуэтов птиц, очертаний камней, узорным рисунком волн. И в «Чайках», и в «Лебедях» А.А. Рылов старался через образы живой природы передать состояние пейзажа («Чайки. Бурный день», 1917; «Чайки. Тихий вечер», 1918; «Тревожная ночь», 1917) [2, с. 29]. В них варьируется эмоциональное содержание образов, в зависимости от задачи бесподобности и динамика композиции сменяется лаконизмом и предельной сдержанностью художественного языка картины.

Модерн в его северном варианте оказал сильное влияние на А.А. Рылова, обусловил выразительные свойства его работ 1910-х годов. Плоскостность и декоративность, мощь и сила цвета, подбор красок, музыкальность и символика линейных ритмов, система крупных локальных

Илл. 12. А.А. Рылов. «Чайки». 1910 г.
Холст, темпера, 71,0 × 89,0 см // Киевский
национальный музей русского искусства
(Киев, Украина)

Илл. 13. А.А. Рылов. «В голубом просторе».
1918 г. Х., м., 109,0 × 152,0 см // Государственная
Третьяковская галерея (Москва)

цветовых пятен, данных в прямых сочетаниях, без тональных переходов, силуэтность форм, острые ракурсы преобразуют станковую картину в декоративное панно. Особенно это заметно в его «Чайках» и в «Лебедях» [2, с. 29]. Работа над мотивом лебедей началась на Каме в 1911 году – именно там он увидел прекрасных белых птиц – и завершилась знаменитой картиной «В голубом просторе» (1918) [2, с. 29] (илл. 13).

Лебеди здесь – это свободный полет, наслаждение движением, сопротивление ветру в широком просторе. Сила изобразительного решения здесь гораздо большая, чем в «Чайках», составляющих часть пейзажа, – в отличие от них лебеди представляют собой подобие сюжета, во всяком случае, символической композиции [2, с. 29]. Воплощая полет лебедей, преодолевающих сильный ветер над желтыми волнами широкой реки, А.А. Рылов создал несколько вариантов, но они его не устраивали. Одна, почти готовая картина на этот мотив, приготовленная к выставке, была уничтожена художником. Он писал летящего лебедя, используя огромное чучело. Поднимая его

Илл. 14. А.А. Рылов. «Лебеди над Камой». 1920 г.
Х., м., 84,0 × 169,0 см // Музей-квартира
И.И. Бродского (Санкт-Петербург)

Илл. 15. А.А. Рылов. «Устье реки Орлинки».
1928 г. Х., м., 38,0 × 50,0 см // Государственный
Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 16. А.А. Рылов. «Зеленое кружево». 1928 г.
Х., м., 38,0 × 48,0 см // Государственная
Третьяковская галерея (Москва)

на блоке, художник изображал разные ракурсы полета птиц, соединяя эту работу со своими натурными впечатлениями. Так, была завершена в 1920 году картина «Лебеди над Камой», которая стала первой в ряду многих, последующих воплощений этого мотива [2, с. 30] (илл. 14).

Среди наиболее красивых и выразительных пейзажей А.А. Рылова 1920-х годов, в которых колорит, зелено-голубая красочная гамма, исхо-

Илл. 17. А.А. Рылов. «В зеленых берегах». 1938 г. Х., м., 104,0 × 180,0 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

дит из цветовой гаммы «Зеленого шума» следует отнести «Устье реки Орлинки» (1928) и «Зеленое кружево» (1928) [2, с. 41] (илл. 15, 16).

Немало значительных пейзажей было создано А.А. Рыловым и в последний период творчества – в 1930-е годы. Среди них – это картина: «В зеленых берегах» (первый вариант – 1930, второй – 1938) воплощает достигший своей абсолютной выразительности пейзаж с изображением изгибов речки и противопоставлением ее высокого лесистого и пологого берегов [2, с. 42] (илл. 17).

Среди последних пейзажей художника большой удачей была его картина «Предвечерняя тишина» (1939) – в ней удивительно точно передано время дня, состояние природы, характер освещения, воплощен бесконечно трогательный

Илл. 18. А.А. Рылов. «Предвечерняя тишина». 1939 г. Х., м., 130,0 × 160,0 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

образ затихшего леса, такие покой и тишина, которые подвластны лишь кисти гармоничного художника [2, с. 46] (илл. 18).

Таким образом, творчество А.А. Рылова охватывает период с последних лет XIX века до конца 1930-х годов. Эти годы были наиболее сложными и противоречивыми в истории русской художественной культуры. Но, А.А. Рылова не захватили модные увлечения того времени. В искусстве он признавал только одну истину: безграничную веру в натуру.

Список литературы:

1. Аникиева В.Н. А.А. Рылов. Л.-М.: Изд-во «Искусство», 1937. 28 с.: ил.
2. Аркадий Рылов / Авт. текста: Н.Н. Мамонтова. Москва: Изд-во «Белый город», 2001. 48 с.
3. Лебедев Г.Е. Аркадий Александрович Рылов: художник-пейзажист. М.-Л.: Тип. изд-ва «Московский большевик», 1949. 23 с.: ил. (Массовая библиотека).
4. Мочалов Л.В. Аркадий Александрович Рылов. Ленинград: Изд-во «Художник РСФСР», 1966. 60 с.
5. Рылов. Заслуженный деятель искусств академик живописи А.А. Рылов. 1870-1939: Каталог посмертной выставки. Ленинград: Изд-во «ГРМ», 1940. 72 с.
6. Рылов Аркадий Александрович / Авт. вступит. статьи и сост. альбома: В.С. Матафонов. Ленинград: Изд-во «Аврора», 1973. 44 с.: ил. (Серия: Мастера советской живописи).
7. Рылов А.А. Воспоминания. Ленинград: Изд-во «Художник РСФСР», 1977. 287 с.: ил.
8. Рылов А. Альбом / Авт. вступит. статьи и сост.: А.К. Антонова / Государственный Русский музей. Москва: Изд-во «Изобразительное искусство», 1977. 4 с.: ил.
9. Федоров-Давыдов А.А. Аркадий Александрович Рылов. Москва: Изд-во «Советский художник», 1959. 220 с.

References:

1. Anikieva V.N. A.A. Rylov. L.-M.: Izd-vo «Iskusstvo», 1937. 28 s.: il.
2. Arkadij Rylov / Avt. teksta: N.N. Mamontova. Moskva: Izd-vo «Belyj gorod», 2001. 48 s.
3. Lebedev G.E. Arkadij Aleksandrovich Rylov: hudozhnik-pejzazhist. M.-L.: Tip. izd-va «Moskovskij bol'shevik», 1949. 23 s.: il. (Massovaja biblioteka).
4. Mochalov L.V. Arkadij Aleksandrovich Rylov. Leningrad: Izd-vo «Hudozhnik RSFSR», 1966. 60 s.
5. Rylov. Zasluzhennyj dejatel' iskusstv akademik zhivopisi A.A. Rylov. 1870-1939: Katalog posmertnoj vystavki. Leningrad: Izd-vo «GRM», 1940. 72 s.
6. Rylov Arkadij Aleksandrovich / Avt. vstupid. stat'i i sost. al'boma: V.S. Matafonov. Leningrad: Izd-vo «Aurora», 1973. 44 s.: il. (Serija: Mastera sovetsoj zhivopisi).
7. Rylov A.A. Vospominanija. Leningrad: Izd-vo «Hudozhnik RSFSR», 1977. 287 s.: il.
8. Rylov A. Al'bom / Avt. vstupid. stat'i i sost.: A.K. Antonova / Gosudarstvennyj Russkij muzej. Moskva: Izd-vo «Izobrazitel'noe iskusstvo», 1977. 4 s.: il.
9. Fedorov-Davydov A.A. Arkadij Aleksandrovich Rylov. Moskva: Izd-vo «Sovetskij hudozhnik», 1959. 220 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-76>

УДК 7.03:7.001.12

Филиппова О.Н.

Ассоциация искусствоведов (г. Москва)

ТВОРЧЕСТВО Г.Г. ГАГАРИНА (1810-1893) – УНИВЕРСАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Процесс становления и развития русской художественной культуры XIX века в последнее время все больше привлекает внимание исследователей. В связи с этим особый интерес представляет творчество Григория Григорьевича Гагарина (1810-1893), известного художника, архитектора, вице-президента Академии художеств, члена ученых обществ и автора работ в области теоретического осмысления истоков «русско-византийского» стиля [5, с. 1]. Г.Г. Гагарину суждено было прожить долгую жизнь, полную творческими и дружескими контактами со многими деятелями русской культуры. Формирование его эстетических взглядов проходило под непосредственным руководством К.П. Брюллова, чье влияние сказывалось на протяжении всего творческого пути художника, а также под воздействием французского романтизма конца 1820 – начала 1830-х годов. Немногие из современников имели столь плодотворные и тесные связи с лучшими литераторами того времени – В.А. Жуковским, А.С. Пушкиным, П.А. Вяземским, М.Ю. Лермонтовым, В.А. Соллогубом, А.К. Толстым, Я.П. Полонским, – как Г.Г. Гагарин.

Ключевые слова: творчество Г.Г. Гагарина, домашний альбом, литераторы, живописцы, рисунки и акварели, пейзажи, портреты окружающих, декорации для домашнего театра, дорожные альбомы, иллюстрации, техника офорта, серии жанровых зарисовок.

Filippova Olga

Association of art critics (Moscow)

THE CREATIVE WORK OF G.G. GAGARIN (1810-1893) – THE UNIVERSAL IDENTITY

Summary. The process of formation and development of Russian art culture of the XIX century in recent years has increasingly attracted the attention of researchers. In this regard, of particular interest is the creative work of Grigory Grigorievich Gagarin (1810-1893), a famous artist, architect, Vice-President of the Academy of arts, a member of scientific societies and the author of works in the field of theoretical understanding of the origins of the "Russian-Byzantine" style. G.G. Gagarin lived a long life, full of creative and friendly contacts with many figures of Russian culture. The formation of his aesthetic views took place under the direct supervision of K.P. Brullov (1799-1852), whose influence affected throughout the artist's career, as well as under the influence of French romanticism of the late 1820-ies – of the early 1830-ies. Few of his contemporaries had such a fruitful and close relationship with the best writers of that time – V.A. Zhukovsky, A.S. Pushkin, P.A. Vyazemsky, M.Y. Lermontov, V.A. Sollogub, A.K. Tolstoy, I.P. Polonsky, as G.G. Gagarin. In his illustrations to the lifetime editions of A.S. Pushkin – "Ruslan and Lyudmila", "The Tale of Tsar Saltan", "Queen of Spades", poems of the last years of the poet's life, as well as to the story of V.A. Sollogub: "Tarantas" and some works of M.Y. Lermontov, clearly reflected the process of formation and development of Russian book graphics 1830-ies-1840-ies. Creative responsiveness of the artist, allowing him to respond to a variety of trends of the time, a wide range of thematic and genre works of G.G. Gagarin make him an interesting figure of the era. Starting from the album sketches created under the obvious influence of French romanticism of the 1820-ies and 1830-ies, through the original full-scale and portrait studies, made in the best traditions of Russian watercolor portrait, the draughtsman came close to the creation of works marked by a deep truth of life and genuine artistic dignity. Most of the works of G.G. Gagarin in the late 1830-ies – of the early 1840-ies was associated with M.Y. Lermontov and his entourage. The rapprochement between the artist and the poet was due to contact with the opposition "Circle of sixteen", the meeting, which they both attended. In 1840 the circle was opened. One of its participants was directly recommended to leave the capital, others went after them of their own free will. Among them was G.G. Gagarin. He followed his like-minded people to the Caucasus, this "shelter of Russian freedom of thought", where he created his best works.

Keywords: the creative work of G.G. Gagarin, home album, literati, painters, drawings and watercolors, landscapes, portraits of others, home theatre decorations, road albums, illustrations, the technique of etching, series of genre sketches.

Постановка проблемы. Григорий Григорьевич Гагарин – это личность универсальная. Редко, кто из современников сочетал в себе столь разнообразные дарования, воплотившиеся в разных сферах творческой деятельности. Этот талантливый, европейски образованный художник проявил себя и в живописи, и в графике, где он иллюстрировал произведения А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, В.А. Соллогуба, и в архитектуре – в строительстве храмов русско-византийского стиля, которые сам же часто и расписывал. Не менее, важны научные изыскания Г.Г. Гагарина в области археологии, а также его деятельность в роли вице-президента императорской Академии художеств.

Анализ последних исследований и публикаций. Долгие годы творчество Г.Г. Гагарина рассматривалось, как правило, не полностью, в связи с именами великих поэтов и художников: А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова и К.П. Брюллова. Большая роль в изучении его разнообразного наследия, тонкое понимание особенностей его таланта принадлежат советскому искусствоведу А.Н. Савинову [8]. Хорошо, зная творчество художника в целом, а также его архив, А.Н. Савинов все же намеренно ограничился в своих публикациях анализом «пушкинского» и «лермонтовского» времени, считая деятельность Г.Г. Гагарина после 1850-х годов периодом, когда теоретические и административные задачи возобладали над

собственно художественными [4, с. 7]. Подробные монографии о Г.Г. Гагарине издала искусствовед А.В. Корнилова, которая впервые рассмотрела наследие и общественную деятельность художника в комплексе и ввела в научный оборот работы в области монументальной живописи и архитектурную графику [6; 7].

В подготовке научного каталога живописных произведений художника из собрания Государственного Русского музея значительная заслуга принадлежит искусствоведу К.В. Михайловой [2]. Отдельные аспекты творческой и общественной деятельности Г.Г. Гагарина продолжают привлекать внимание исследователей и сегодня [1; 3]. Имя Григория Григорьевича Гагарина не кануло в забвение. Его столетие было отмечено юбилейной выставкой, организованной при участии родственников в залах Императорской Академии художеств в 1910 году. А в 1960 году в Академии художеств широко отмечалось 150-летие со дня рождения художника. С 23 декабря 2010 года по 16 мая 2011 года в Михайловском замке Государственного Русского музея проходила выставка, посвященная 200-летию со дня рождения живописца, графика, архитектора, художественного деятеля, бывшего вице-президента Императорской Академии художеств, члена Российского археологического общества, почетного члена Русского географического общества, члена Общества поощрения художеств, кавалера многих орденов и просто замечательного, благородного человека. Цель данной публикации – это раскрыть, на основе библиографических источников, творчество Г.Г. Гагарина, проанализировать его работы.

Григорий Григорьевич принадлежал к младшей ветви рода князей Гагариных, который вел свое начало от Рюрика, от удельных князей Стародубских. Отец художника, Григорий Иванович, известный дипломат и государственный деятель, был одним из просвещенных людей своего времени. В Благородном пансионе при Московском университете он учился одновременно с В.А. Жуковским и А.И. Тургеневым, позднее, он стал известен, как переводчик произведений Жан-Жака Руссо и Жана Франсуа Мармонтеля, был избран почетным членом литературного общества «Арзамас» [7, с. 4]. До конца жизни Григорий Иванович сохранял дружеские отношения с К.Н. Батюшковым, В.А. Жуковским, П.А. Вяземским, А.И. Тургеневым, а также с другими крупнейшими представителями российской словесности.

Немалую роль в семействе играла и мать художника, Екатерина Петровна, урожденная Соймонова. Она также происходила из древнего знатного рода и состояла в родстве с близким другом А.С. Пушкина – русским писателем Сергеем Александровичем Соболевским (1803-1870). В ее домашнем альбоме были собраны автографы известных литераторов – И.И. Дмитриева, Н.М. Карамзина, Н.И. Гнедича, И.А. Крылова, В.А. Жуковского, Е.А. Баратынского, П.А. Вяземского, К.Н. Батюшкова, А.С. Пушкина и других. Со многими из них она была хорошо знакома, многие бывали в ее доме. Не только литераторы, но и живописцы постоянно посещали Гагариных. Атмосфера, царившая в семье, не могла не повлиять на будущего художника. Пяти лет от роду он выполнил акварель для альбома В.А. Жуков-

ского, изображавшую лунный морской пейзаж. Даже в столь юном возрасте Г.Г. Гагарин достаточно свободно владел арсеналом романтических символов. Когда Грише исполнилось шесть лет, семейство Гагариных отправилось в путешествие по Европе, а затем окончательно обосновалось в Италии, где глава семьи занял должность посла. Дом Гагариных в Риме стал одним из центров русской художественной жизни. Постоянными посетителями его были пенсионеры Академии художеств – К.П. и А.П. Брюлловы, Ф.А. Бруни, С.Ф. Щедрин, П.В. Басин, С.И. Гальберг. Отношения посланника с художником не ограничивались официальными рамками.

Он не только выступал посредником между живописцами и заказчиками, ходатайствовал о разрешении пенсионерам копировать произведения старых мастеров, хранящихся во дворцах итальянской знати, но и принимал непосредственное участие в жизни каждого. Посещая мастерские, Григорий Иванович всегда знал, кто над чем работает. Известны его отзывы о К.П. Брюллове, Ф.А. Бруни, С.Ф. Щедрине и других. Г.И. Гагарин и сам брал в руки кисть. Предпочтение, которое он отдавал этюдам, говорило о его интересе к работе с натуры и о склонностях, далеких от привычного академического метода.

Последнее обстоятельство не могло не повлиять и на его сына. Первые его рисунки и акварели – это пейзажи, портреты окружающих – делались именно с натуры. Такова, например, его юношеская работа «Семейный портрет», где представлено общество, расположившееся в парке, на берегу ручья [7, с. 5]. Несмотря на некоторую наивность, свойственную этому первому юношескому произведению, в нем присутствуют черты, которые позднее станут определяющими в творчестве зрелого мастера, – это пристальный интерес к личности, душевная ясность, изящество и ориентация на лучшие традиции акварельного портрета первой четверти XIX столетия. Постоянное общение с русскими художниками, жившими в Риме, посещение картинных галерей и частных собраний, было хорошей школой. Вместе с К.П. Брюлловым (1799-1852) Г.Г. Гагарин делал декорации для домашнего театра, на сцене, которого, ставили «Недоросля» Д.И. Фонвизина, вместе ходили на этюды [7, с. 5]. Альбомы Г.Г. Гагарина этого периода были заполнены карандашными и акварельными зарисовками пейзажных и жанровых мотивов. Художественная атмосфера окружала юного Г.Г. Гагарина не только в стенах родительского дома. Сама Италия, «небо Торквато, прах поэтический древнего Рима» способствовали эстетическому мировосприятию [7, с. 5]. Г.Г. Гагарина не готовили в художники, как готовили воспитанников Императорской Академии художеств, но он приобщался к подлинному искусству ежедневно и ежечасно.

Когда юноше минуло четырнадцать лет, родители озаботились, чтобы помимо домашнего образования он прошел курс регулярного систематического обучения, и для этого был выбран колледж Птоломео в Сиене. Прочувшись там два года, Г.Г. Гагарин возвратился в Рим, где вновь оказался в окружении художников и знакомых отца. Занятия в Риме и Сиене существенно дополнялись путешествиями по Европе, которые предпринимались всем семейством, а также

поездками в Париж, где жила родная сестра матери Г.Г. Гагарина, Софья Петровна Свечина, чей салон посещали самые выдающиеся представители французской литературы и искусства.

Коллекции Лувра, парижской Национальной библиотеки, собрания музеев Берлина и Вены были знакомы Г.Г. Гагарину с юности. В 1829 году Г.Г. Гагарин, следуя по стопам отца, вступил на дипломатическое поприще и был направлен в Париж с причислением к посольству Поццо ди Борго. Должность актуариуса, которую занял девятнадцатилетний Г.Г. Гагарин, не была обременительна. Служащие посольства в большинстве своем не отличались тягой к просвещению. Препровождая время в развлечениях самого легкого свойства, «посольская молодежь с утра и до вечера играет в клубах... – ничего не читает, от всего отстала и, живя в Париже, закоснела, как в глуши саратовской», – писал российский военный деятель А.Н. Кaramзин [7, с. 6]. Г.Г. Гагарин не относился к числу «парижских ветрогонов», о которых упоминал сын известного историографа [7, с. 6]. Более того, свободное от службы время он употреблял с пользой, посвящая часы занятиям науками и искусствами. К этому времени в нем уже достаточно развилось не только желание, но и умение систематически работать. В первый же год пребывания в Париже он начал посещать занятия в Сорбонне, где прошел курс архитектуры и строительного дела, слушал лекции по математике, философии, филологии, праву и другие. Отражение этих увлечений можно было увидеть в альбомных набросках. Одна из акварелей – это «Лекция Ж.Л. Кювье» – изображает знаменитое «субботнее собрание» в зале института, где прославленный ученый читал лекции по физике и естествознанию [7, с. 7] (илл. 1).

В акварельном наброске мы видим огромную аудиторию, до отказа заполненную слушателями. Они теснятся у стен, стоят в дверях. На первом плане, спиной к зрителю – Ж.Л. Кювье. Его голова слегка наклонена вперед, отчего особенно ясно виден крепкий, крутой лоб.

В осязке и во всей фигуре чувствуется внутренняя сила, собранность и напряженность. Лекция Ж.Л. Кювье не случайно становится предметом зарисовки Г.Г. Гагарина. В пестром калейдоскопе парижской жизни он выбирал наиболее интересное и характерное. Его акварель – это свидетельство распространенного среди французской молодежи того времени увлечения точными и естественными науками. Альбомы Г.Г. Гагарина этих лет – это своеобразная графическая хроника жизни французской столицы. Он посещает театры, скачки, народные гулянья, музеи, научные общества, беседует с представителями французской интеллигенции, и все это находит отражение в альбомных зарисовках. Характерны и уличные сценки: таков, например, его продавец каштанов, греющийся над жаровой озявшие руки. Уныло смотрит он вслед равнодушному прохожему, слишком занятому своими мыслями, чтобы заметить незадачливого маленького торговца. Тем же настроением проникнута и акварель «Развозчик афиш», с ее контрастом между усталым, измученным развозчиком и щеголеватым прожигателем жизни, рассеянно, просматривающим рекламу ртутных лекарств [7, с. 8].

Илл. 1. Г.Г. Гагарин. «Лекция Ж.Л. Кювье». 1828-1829. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Социальные диссонансы не могли не бросаться в глаза. Франция, пережив наполеоновскую эпоху, вступала на новый путь развития и с неумолимой последовательностью двигалась к июльской революции 1830 года. Обеспокоенный этим, отец художника приехал в Париж и увез своих сыновей (вместе с Григорием там был его брат Евгений) в Италию. В течение двух лет после возвращения из Парижа (1830-1832) Г.Г. Гагарин проводил время в путешествиях по Италии и странам Западной Европы. Впечатления от этих поездок отразились на страницах дорожных альбомов. Из Италии в Россию художник вернулся в 1832 году. В апреле этого же года Г.Г. Гагарин был определен на службу в Азиатский департамент Коллегии иностранных дел. С первых же дней пребывания в столице художник попал в высший чиновно-бюрократический круг, который принял его весьма доброжелательно. Последнему обстоятельству немало способствовал талант рисовальщика.

Молва о способностях Г.Г. Гагарина достигла столичных салонов раньше, чем он сам переступил их порог. Недаром, в одной из акварелей 1830-х годов художник изобразил себя, спасающимся от дам, забрасывающих его альбомами. Первого апреля 1833 года братья Григорий и Евгений Гагарины были пожалованы в камер-юнкеры. Это обязывало их присутствовать на дворцовых балах и приемах. В альбоме, помеченном этим годом, встречаются акварельные зарисовки, сделанные во время маскарада. Среди них – «Эжен в маскараде» [7, с. 11]. Евгений, младший брат рисовальщика, представлен в маскарадном костюме и парике с накладными буклями. Своеобразный групповой портрет мы находим в другой акварели Г.Г. Гагарина – «Бал у княгини М.Ф. Барятинской» [7, с. 11] (илл. 2).

Дамы в пышных кисейных платьях, кавалеры в мундирах и во фраках легко узнаваемы. Среди них князь А.И. Барятинский (будущий фельдмаршал), князь А.Ф. Прозоровский-Голицын, фрейлины – графиня Н.Л. Соллогуб и В.И. Дубенская, княгиня Е.Ф. Долгорукова и другие. Молодой человек во фраке и белом жилете, стоящий у стены, – это сам рисовальщик. Посещал Г.Г. Гагарин и загородные резиденции. Одна из его акварелей – это «Завтрак в пригородном дворце» – изображает дворцовый зал [7, с. 11] (илл. 3).

Илл. 2. Г.Г. Гагарин. «Бал у княгини М.Ф. Барятинской». 1834 г. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 3. Г.Г. Гагарин. «Завтрак в пригородном дворце». 1832-1833 гг. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

У распахнутой балконной двери, за овальным столом, накрытым на две персоны, расположилась молодая дама в пышном белом платье и молодой человек во фраке, по-видимому, сам Г.Г. Гагарин. Поглощенные беседой, они представляют собой изящную галантную сцену. Не менее тщательно, чем фигуры персонажей, выписан интерьер зала, стены которого, сплошь завешены картинами. Это так называемая шпалерная развеска не мешает зрителю рассмотреть каждое из

Илл. 4. Г.Г. Гагарин. «А.С. Пушкин в кругу светских знакомых». 1832 г. Рисунок // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

полотен, сюжеты, которых, не оставляют сомнения в том, что большинство произведений принадлежат кисти малых голландцев. Вихрь новых впечатлений, знакомств и увлечений мог легко закружить молодого человека, однако, этого не случилось. Серьезность направления, систематичность занятий и чувство долга были заложены в нем воспитанием. «Я очень благодарен папа за добрый совет искать общества зрелых и достойных людей, – писал Г.Г. Гагарин матери в марте 1834 года. – Я рассчитываю следовать этому совету возможно чаще и по этому поводу могу сказать, что нахожусь в самых лучших отношениях с А.С. Пушкиным, В.А. Жуковским, А.И. Одоевским» [7, с. 11]. Сколь много говорит об окружении молодого художника одно только перечисление этих имен гениев русской литературы... Сохранился его рисунок 1832 года, изображающий А.С. Пушкина в кругу светских знакомых (илл. 4).

За овальным столом уютно разместилось многочисленное собрание: дамы в легких платьях, мужчины в сюртуках и фраках. Все они собрались на завтрак к Мусиным-Пушкиным, которые в то время жили у Демута, в знаменитой петербургской гостинице на Мойке. На рисунке Г.Г. Гагарина А.С. Пушкин изображен, сидящим между хозяином: графом В.А. Мусиным-Пушкиным, приятелем поэта, декабристом и его женой-хозяйкой – Эмилией Карловной, известной светской красавицей, приветливой и умной собеседницей. В это время она «сияла новым блеском благодаря поклонению, которое воздавал ей А.С. Пушкин», – писала одна из современниц [7, с. 11].

Графиня соперничала красотой с Н.Н. Гончаровой, женой поэта. За столом возле жены графа В.А. Мусина-Пушкина изображена ее сестра – Аврора Карловна Шернваль (1808-1902), блестящая светская красавица, вдохновившая многих поэтов и художников. Она принадлежала к известной, но небогатой дворянской фамилии, а позднее, овдовев, сочеталась браком с А.Н. Карамзиным, близким знакомым А.С. Пушкина. Среди светского окружения поэта в рисунке Г.Г. Гагарина изображена и известная певица-любительница, фрейлина П.А. Бартенева (1811-1872). Она была ученицей русского композитора М.И. Глинки. Современники говорили о «серебристом звучании ее голоса» и назы-

вали «московским соловьем» [7, с. 12]. В альбом П.А. Бартеневой писали стихи и оставляли рисунки В.А. Жуковский, М.Ю. Лермонтов, И.И. Козлов. В нем сохранились три записи, сделанные рукой А.С. Пушкина. Последним, кого зарисовал Г.Г. Гагарин на встрече у В.А. Мусина-Пушкина, был его младший брат – Евгений, вместе с которым художник был приглашен на завтрак к Демуту. Мимолетное знакомство с А.С. Пушкиным вскоре перешло в тесные творческие контакты, поскольку в то время А.С. Пушкин нуждался в иллюстраторе своих произведений. Помимо серии рисунков к поэме «Руслан и Людмила» и «Сказке о царе Салтане», Г.Г. Гагарин выполнил иллюстрации к стихотворениям поэта [7, с.12]. А.С. Пушкин «доверил мне несколько неизданных стихотворений, которые смогут послужить для очень оригинальных рисунков», – писал художник отцу [7, с. 12]. Этими стихотворениями были «Утопленник», «Гусар» и «Пред испанской благородной» [7, с. 12] (илл. 5).

Если к первым двум произведениям Г.Г. Гагарин сделал лишь беглые наброски, то к последнему выполнил законченную акварель «Терраса» – произведение необыкновенно цельное по простоте и гармонической стройности [7, с. 12]. Свидетельством добрых и тесных творческих связей художника с писателем является, выполненная в 1834 году обложка, или титульный лист, предполагаемого издания «Повести А.П. (Пушкина)» [7, с. 12]. Она представляет собой эпизод из «Пиковой дамы» – «Германн перед графиней» [7, с. 13]. Сцена изображает старую графиню, сидящую в глубоких вольтеровских креслах в полутемной комнате с тяжелыми гардинами на окнах и фамильным портретом в золоченой раме на стене. «Моя Пиковая дама в большой моде, – писал А.С. Пушкин, – игроки понтируют на тройку, семерку и туза. При дворе нашли сходство между старой графиней и княгиней Натальей Петровной Голицыной и, кажется, не сердятся» [7, с. 13]. Г.Г. Гагарин, безусловно, знал и саму Наталью Петровну, и версию о ней, как о прототипе графини в «Пиковой даме» [7, с. 14]. Однако, он не воспользовался весьма соблазнительным приемом передачи в иллюстрации портретного сходства персонажа с оригиналом. Это было для него неприемлемо, как из этических, так и из эстетических соображений. Жизненная правда не тождественна правде художественной. Помимо упомянутого офорта, Г.Г. Гагарин выполнил к «Пиковой даме» еще одну иллюстрацию, также офорт «Германн у гроба графини» [7, с. 14] (илл. 6).

Пышный гроб, установленный на возвышении, и возле него – фигура Германна, в ужасе, отшатнувшегося от страшного видения. Сама техника офорта, в которой были сделаны оба изображения, позволяла художнику построить их на контрастном сочетании черного и белого.

Романтическое чередование темных и высветленных пятен создавало впечатление внутренней напряженности, динамики сцены, что соответствовало общему образному строю произведения. Очевидно, что Г.Г. Гагариным был задуман единый цикл иллюстраций, а изображение «Германн перед графиней» являлось лишь составной частью титульного листа, или обложки [7, с. 14]. Само размещение его в центре страницы

Илл. 5. Г.Г. Гагарин. «Иллюстрация к стихотворению А.С. Пушкина: «Пред испанкой благородной». 1832-1833 гг. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Илл. 6. Г.Г. Гагарин. «Германн у гроба графини». Иллюстрация к «Пиковой даме» А.С. Пушкина для издания: «Повести А.С.». 1834 г. Гравюра // Институт русской литературы Российской Академии наук (Пушкинский Дом) // Санкт-Петербург

между двумя шрифтовыми надписями: «Повести А.П.» в верхней части листа и датой «M DCCC XXX IV» в нижней его части говорит о служебной роли данного рисунка [7, с. 14]. Помещенный на титуле, он являлся своеобразным изобразительным эпиграфом ко всему произведению, напоминая читателю о кульминационном значении сцене

Илл. 7. Г.Г. Гагарин. «Казачка станицы Червленной Аксинья Федюшкина». 1842 г. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

ны. Не ограничиваясь виньетками и заставками, Г.Г. Гагарин стремился создать цикл сюжетных изображений, которые предназначались для целостных книжных вариантов, то, что в наше время называется «эскизным макетом» оформления [7, с. 15]. Испытывая материальные затруднения, А.С. Пушкин не мог оплачивать труд известного профессионального художника, каким был Ф.П. Толстой (1783-1873); другое дело – начинающий иллюстратор. Но, в данном случае вознаграждения и вовсе не требовалось.

В 1834 году художник особенно сблизился с поэтом. Тридцатого декабря 1833 года (на девять месяцев позже Г.Г. Гагарина) А.С. Пушкин был пожалован в камер-юнкеры и поневоле стал чаще бывать при дворе, где постоянно встречался со своим иллюстратором. Пятилетнее знакомство и плодотворное сотрудничество неоднократно прерывалось из-за вынужденных отлучек: и поэт, и художник в разное время уезжали из столицы по собственным делам и по служебным надобностям. В 1833 году А.С. Пушкин побывал в Оренбурге, а Г.Г. Гагарин зимой того же года кратковременно посетил Москву, после чего вновь вернулся в Петербург, где, как и прежде, окунулся в водоворот столичных будней. Жизнь Г.Г. Гагарина, совмещавшего деятельность дипломата и художника, изобилвала переменами.

В 1834 году он получил назначение в русское посольство в Константинополе (в этот период произошла знаменательная для Г.Г. Гагарина встреча с его учителем и другом К.П. Брюлловым, с которым они совершили путешествие на бриге «Фемистокл») [7, с. 16]. Покинув Константинополь, художник-дипломат отправился сначала в Петербург, а затем в Мюнхен, где в это время находился его тяжелобольной отец, который вскоре скончался. После смерти отца Г.Г. Гагарин занял его должность посла в Германии. Подобные

назначения были нередки в семьях потомственных дипломатов. Отдавая дань памяти и заслугам Г.И. Гагарина, император решил приблизить к себе его сына, и вскоре Григорий Григорьевич был включен в число свиты, сопровождавшей Николая I в его путешествии на Кавказ, предпринятом на корабле «Минерва» в апреле 1837 года [7, с. 16]. Это путешествие также получило отражение в альбомных зарисовках. Окончательное возвращение художника в Россию относится к 1839 году, а уже 13 мая 1840 года Г.Г. Гагарин отправился на юг. Уезжая на Кавказ, он получал возможность ближе познакомиться с памятниками древней восточной архитектуры, которая давно уже привлекала его внимание. Кроме того, знакомство с чистой природой «дикого Кавказа», с его непокорным и воинственным народом позволило бы ему углубить и расширить свои познания о Востоке [7, с. 19]. Кавказ, вдохновлявший лучших писателей России того времени – А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, А.И. Полежаева, А.А. Бестужева-Марлинского, молодого Л.Н. Толстого, оказал сильное влияние и на творчество Г.Г. Гагарина.

Именно с кавказским периодом связаны циклы портретных, жанровых и пейзажных зарисовок, составивших лучшую часть графического и живописного наследия художника. На Кавказ Г.Г. Гагарин поехал тем же почтовым трактом, что М.Ю. Лермонтов и другие участники, т.н. «Кружка шестнадцати» [7, с. 20]. Это было, по выражению князя М.Б. Лобанова-Ростовского, общество «молодых людей из самых лучших семейств России, недовольных нынешним положением вещей» [7, с. 17].

В него входили кузен художника И.А. Гагарин, братья С.А. и А.А. Долгоруковы, А.П. Шувалов, Б.Д. Голицын, Ф.К. Браницкий, А.И. Васильчиков – будущий секунданта на дуэли М.Ю. Лермонтова, А.А. Столыпин-Монго – двоюродный дядя и друг М.Ю. Лермонтова, С.П. Трубецкой, М.Б. Лобанов-Ростовский, и, главное, – сам М.Ю. Лермонтов. Большинство работ Г.Г. Гагарина этого периода отличает поэзия обыденного, родственная той, какую несут в себе произведения М.Ю. Лермонтова. Среди работ важно отметить: зарисовки солдат, чеченцев, людей, которых художник встречал в поездках по Большой и Малой Чечне, в казачьих станицах и горных тропах, тех, чьи образы сконцентрировали в себе многих представителей сурового и воинственного народа. На первый взгляд эти изображенные, лишённые какой-либо сюжетной основы, воспринимаются исключительно, как типологические. Однако, всматриваясь в сильные и стройные фигуры, красивые, полные достоинства лица, невольно ощущаешь доброжелательность и симпатию, которую испытывал художник по отношению к этим уроженцам станиц и аулов. Особенно, славились в этих краях казачки станицы Червленной (илл. 7).

Эти рисунки, выполненные на цветной бумаге акварелью и белыми, производят впечатление совершенно законченных самостоятельных произведений, несмотря на небольшой формат. Склонность к малым формам изображений в данном случае понятна. Походный быт, полотняные палатки, постоянное перемещение из одного места в другое не давали возможности создавать большие монументальные картины. Лишь спустя много лет, в Петербурге, на основе натуральных зарисо-

вок Г.Г. Гагарин выполнит несколько живописных произведений из истории Кавказской войны.

Это были «Летний лагерь Нижегородского драгунского полка под Караагачем», «Белый Ключ. Главная квартира Мингрельского полка», «Свидание генерала Клюкке фон Клюгенау с Шамилем» и другие [7, с. 21]. Таким образом, ценность этих картин, как и рисунков, в их документальности, но стремление к точности воспроизведения событий подчас заслоняет в них образное начало, необходимое для крупного произведения батальной живописи. Однако, это отнюдь не бесстрастная фиксация событий. Работы Г.Г. Гагарина отличаются живостью и непосредственностью, свойственные лишь свидетельству очевидца. Кавказ был в то время ареной военных действий. Горные дороги обстреливались отрядами Шамиля, по долинам Кахетии форсированным маршем проходили эскадроны русских драгун и пехотинцев. На лесных полянах солдаты разжигали костры, у подошв гор разбивали полотняные палатки, а через глубокие ущелья перекидывали висячие мосты. Г.Г. Гагарин не раз участвовал в военных экспедициях в качестве художника. Его зарисовки «Сражение в горах при Ахатли», «Лагерь при Кара-Будах-Кенте», «Переправа горцев через реку», «Вступление в аул Чиркей», «Виды Черкея» и другие стали своеобразной хроникой событий кавказской эпопеи [7, с. 22] (илл. 8).

Об этом говорят сами названия. В акварельной зарисовке «Сражение при реке Валерик» (1840) изображена схватка, происходящая у края горного оврага, на дне которого, протекает быстрый холодный поток, носящий название «Река смерти» [7, с. 22] (илл. 9).

С убедительностью, на какую способен лишь рисовальщик, непосредственно, участвовавший в битве, переданы ряды, идущих в штыковую атаку солдат и группа, обороняющихся чеченцев, укрепившихся на бревнах завала. Эпизод, послуживший сюжетом для рисунка, широко обсуждался тогда между «кавказцами» [7, с. 22]. Любопытно, что кроме Г.Г. Гагарина, эта акварель имела еще одного автора – М.Ю. Лермонтова. Об этом говорит надпись. Рисунок был выполнен в Кисловодске, где после экспедиции встретились оба рисовальщика. Случилось так, что Г.Г. Гагарин не участвовал в походе в Малую Чечню, и он не был в сражении при Валерике. М.Ю. Лермонтов, только, что прибывший из полка, полный впечатлений, спешил поделиться ими с товарищами, с интересом, слушающими рассказы о знаменитом сражении. Очевидно, тут же для большей убедительности поэт делал быстрые карандашные наброски, благодаря, которым, слушатели лучше могли представить себе схватку с горцами. Акварельная проработка карандашного рисунка была необходима М.Ю. Лермонтову – Г.Г. Гагарин понял и осуществил его замысел. Близость поэта и художника не ограничивалась совместной работой: они участвовали в одних и тех же походах, жили в одной палатке, встречались в Пятигорске и Кисловодске.

Даже после гибели поэта на дуэли друзья его, рассеявшиеся по Кавказу, продолжали встречаться. Свидетельством тому служат рисунки Г.Г. Гагарина, оставшегося неизменным «хроникером» «Кружка шестнадцати», искренне преданным тем немногим из него, кому удалось уцелеть после пронесшихся над ними бурь [7, с. 25]. В истории

Илл. 8. Г.Г. Гагарин. «Переправа горцев через реку». 1840-е годы. Х., м., 57,4 × 66,3 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

Илл. 9. Г.Г. Гагарин и М.Ю. Лермонтов. «Сражение при реке Валерик». 1840 г. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Тифлиса, где художник побывал в 1841-1843 годах, а затем в 1845-1855 годах, он оставил заметный след. Его активная деятельность внесла свежую струю в художественную жизнь города. В Тифлисе Г.Г. Гагарин особенно сблизился с семьями Чавчавадзе и Орбелиани. Естественно, что художник создал несколько портретов членов этих семейств. Среди них особенной известностью пользуется изображением красавицы Майко Орбелиани, которой восхищенные современники посвящали стихи и поэмы. Образ «гонимой Майко» в национальном грузинском костюме с туго заплетенными косами относится к числу обаятельнейших женских образов эпохи [7, с. 28]. Поэтичность, женственность и грациозность получили здесь прямое воплощение. Этими же свойствами отличаются также его «Портрет княжны Челобаевой» и «Портрет грузинки с русыми косами», в которых Г.Г. Гагарин нашел свой идеал

Илл. 10. Г.Г. Гагарин. «Портрет грузинки с русскими косами». 1840-1841 гг. Бумага, акварель // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

женской красоты, близкий, некогда, знаменитому идеалу К.П. Брюллова [7, с. 28] (илл. 10).

Помимо портретов художник создал также серии жанровых зарисовок: танцы молодых грузинок с тамбуринами, вечерний отдых на плоских кры-

шах домов, или в тени виноградников, сцены возле торговых лавок или совершение культовых обрядов. Все в Тифлисе интересовало рисовальщика, привлекало самобытностью и ярким национальным колоритом. Творчество Г.Г. Гагарина 1850-1860-х годов имело самый широкий диапазон: одновременно со службой в Академии художеств он проявил себя в области архитектуры, театрально-декорационной живописи и в постановке «живых картин» [7, с. 40]. Помимо театра предметом увлечения художника в последние десятилетия его жизни стали путешествия. Без преувеличения можно сказать, что он объехал полмира. Кроме Европы, где бывал постоянно, он посетил также Африку и Малую Азию. Акварели и гуаши, выполненные в Египте, говорят не только о любознательности туриста, но и о профессиональном интересе ученого-археолога. Это можно было заключить по акварелям, изображающим раскопки в долине Дель-эль-Бахри, снабженным подробными описаниями.

Таким образом, художественная деятельность князя Г.Г. Гагарина была многообразной и плодотворной. Выдающийся талант сочетался в нем с поразительной работоспособностью, блестящим образованием и высокими нравственными качествами. Его многоплановое творчество никак нельзя было назвать любительским, дилетантским. Да, он был дилетантом, если определяющим признаком следует считать художественное образование вне стен специального учебного заведения, но он стал и настоящим, высоким профессионалом, если оценивать его преданное и ответственное отношение к искусству, значительные результаты его художественной деятельности, увлеченность и ежедневное стремление к самосовершенствованию.

Список литературы:

1. Богдан В.-И.Т. Вице-президент Г.Г. Гагарин и музей Академии художеств (1859-1872). *Художники-педагоги. История и современность. Сборник научно-методических статей.* Институт живописи, скульптуры и архитектуры имени И.Е. Репина. Л. : Б.и., 1991. С. 3–8.
2. Государственный Русский музей. Генеральный каталог музейного собрания. Живопись: в 15 т. Т. 2. Первая половина XIX века (А-И) / Науч. рук. Е.Н. Петрова; науч. ред. тома Г.Н. Голдовский. СПб. : «Palace Editions», 2002. С. 146–157.
3. Евтушенко М.М. Г.Г. Гагарин и «Византийский стиль» в иконописи XIX века. *Вестник Санкт-Петербургского университета.* 2008. Серия 2. Вып. 2. С. 196–202.
4. Кадочникова В.А. Григорий Гагарин – «художник живой и интересный» / Григорий Гагарин. Из собрания Русского музея. Альманах. Вып. 286 / Авт.-сост.: В.А. Кадочникова, О.А. Капарулина. СПб. : «Palace Editions», 2010. С. 5–31.
5. Корнилова А.В. Г.Г. Гагарин (1810-1893). Жизнь и творчество / Санкт-Петербургское высшее художественно-промышленное училище имени В.И. Мухомовой. СПб. : Б.и., 1994. 320 с.
6. Корнилова А.В. Григорий Гагарин. Творческий путь. От романтизма к русско-византийскому стилю. Москва : Изд. дом «Искусство», 2001. 256 с.
7. Корнилова А.В. Григорий Гагарин. Москва : Изд-во «Белый город», 2004. 48 с.
8. Савинов А.Н. Григорий Григорьевич Гагарин. 1810-1893. Москва : Государственное изд-во «Искусство», 1951. 30 с.

References:

1. Bogdan V.-I.T. Vitse-prezident G.G. Gagarin i muzej Akademii hudozhestv (1859-1872). *Hudozhniki-pedagogi. Istorija i sovremennost'. Sbornik nauchno-metodicheskijh statej.* Institut zhivopisi, skul'ptury i arhitektury imeni I.E. Repina. L. : B.i., 1991. S. 3–8.
2. Gosudarstvennyj Russkij muzej. General'nyj katalog muzejnogo sobranija. Zhivopis': v 15 t. T. 2. Pervaja polovina XIX veka (A-I) / Nauch. ruk. E.N. Petrova; nauch. red. toma G.N. Goldovskij. SPb. : «Palace Editions», 2002. S. 146–157.
3. Evtushenko M.M. G.G. Gagarin i «Vizantijskij stil» v ikonopisi XIX veka. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta.* 2008. Serija 2. Vyp. 2. S. 196–202.
4. Kadochnikova V.A. Grigorij Gagarin – «hudozhnik zhivoj i interesnyj» / Grigorij Gagarin. Iz sobranija Russkogo muzeja. Al'manah. Vyp. 286 / Avt.-sost.: V.A. Kadochnikova, O.A. Kaparulina. SPb. : «Palace Editions», 2010. S. 5–31.
5. Kornilova A.V. G.G. Gagarin (1810-1893). Zhizn' i tvorchestvo / Sankt-Peterburgskoe vysshee hudozhestvenno-promyshlennoe uchilische imeni V.I. Muhinoj. SPb. : B.i., 1994. 320 s.
6. Kornilova A.V. Grigorij Gagarin. Tvorcheskij put'. Ot romantizma k russko-vizantijskomu stilju. Moskva : Izd. dom «Iskusstvo», 2001. 256 s.
7. Kornilova A.V. Grigorij Gagarin. Moskva : Izd-vo «Belyj gorod», 2004. 48 s.
8. Savinov A.N. Grigorij Grigor'evich Gagarin. 1810-1893. Moskva : Gosudarstvennoe izd-vo «Iskusstvo», 1951. 30 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-77>

УДК 7.025.4

Бучачий О.В.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕСТАВРАЦІЇ АВАНГАРДНОГО ЖИВОПІСУ. ОЛЕКСАНДР ГРЕН**

Анотація. Поділля є місцем, насиченим бурхливими подіями і не менш цікавими постатями, які є невід'ємною частиною української історії. Кам'янець-Подільський є не лише адміністративним центром, але й своєрідним історико-географічним перехрестям культурних та мистецьких зв'язків, що відображено в етнографії та архітектурі міста. Тут жили і творили відомі діячі науки, освіти та культури письменники, поети і художники. Одним із таких митців був художник, представник авангардного живопису, Олександр Львович Грен (1898-1983). З плином часу роботи художника піддавалися частковій руйнації, що потребувало невідкладної реставрації його картини. У статті розкриваються та описуються методи реставрації авторського твору станкового олійного живопису, який став частиною спадку українського мистецтва. Проаналізовано мистецький твір що надійшов до реставраційних майстерень: семантика, стилістика, авторська особливість письма. Наразі, реставрація зберегає та відновлює безцінні експонати задля збереження творчого здобутку, що крізь століття дійшов до наших часів. Олійний живопис в цьому здобутку займає значне місце і потребує окремої уваги. Способи, техніка і рецептура матеріалів, методи зміцнення і відновлення пам'яток мистецтва – це все складалося століттями. Також реставрація є складовою частиною охорони творів мистецтв і має важливе значення для загальної історії та історії мистецтва. Науково обґрунтована сучасна реставрація розвивається на основі вивчення матеріалів і технології створення авторського об'єкта, причин і видів його руйнувань. Це дослідження твору О.Л. Грена відбулося на тлі зростаючого у суспільстві інтересу до більш глибокого та адекватного розуміння витоків власної культури, в тому числі, до збереження та реставрації живописних творів. Вивчення та дослідження реставрації творів авангардного станкового живопису є одним із актуальних напрямків сучасної мистецької науки.

Ключові слова: живопис, полотно, художник, мистецтво, реставрація, фарба, лак, кракелюр.

Buchachyi Oleh

Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

SOME QUESTIONS OF THE RESTORE OF AVANGARDING PAINTING. ALEXANDER GREN

Summary. Podillya is a place filled with turbulent events and no less interesting figures, which are an integral part of Ukrainian history. And Kamianets-Podilsky is not only an administrative center, but also a kind of historical and geographical crossroads of cultural and artistic ties reflected in ethnography and architecture of the city. Here writers, poets and artists were lived and worked by well-known scholars of science, education and culture. One of such creators was an artist Alexander Gren (1898-1983). The original artist who was lived and worked in Kamyanets-Podilsky. Over time, the art works subjected to partial destruction, which required urgent restoration of his paintings. The article reveals and describes the methods of restoration of the author's work of easel oil painting, which became part of the heritage of Ukrainian art. The article of art that came to the restoration workshops is analyzed: semantics, stylistics, author's peculiarity of the author art method. At present, the restoration preserves and restores the priceless exhibits that came into their hands in order to preserve the creative achievements that have come to an end through centuries. Oil painting in this achievement occupies a significant place and needs special attention. Restoration of painting, like any other kind of human activity, has its own historical development. Methods, techniques and materials of recipes, methods of strengthening and restoration of art monuments – all this has developed for centuries. Restoration is also an integral part of the protection of works of art and is important for general history and art history. Scientifically grounded modern restoration develops on the basis of studying materials and technology of creation of the author's object, the causes and types of its destruction. This is study of O. Gren took place against the backdrop of growing interest in society in a deeper and more adequate understanding of the origins of their own culture, including the preservation and restoration of paintings. The study and research of new restoration works of easel painting, including, is one of the most important directions of contemporary art science.

Keywords: painting, canvas, artist, art, restoration, paint, varnish, craquelure.

Постановка проблеми. Твори живопису, скульптури, архітектури, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва є історичним матеріальним і духовним спадком людства. Проте будь-який твір мистецтва, який би духовний та естетичний зміст він не ніс, являє собою фізичний матеріальний об'єкт, який як і все, піддається неблаганному впливу часу. З початку усвідомлення цінності твору мистецтва людством розпочалась робота по його збереженню. І чим вищий рівень розвитку цивілізації, тим більше використовуються новітні технологічні засоби у відновленні та реставрації культурних

цінностей. Рівень культурного розвитку суспільства є пропорційним тим зусиллям, які людство прикладає для збереження свого спадку. Певною мірою мистецтво формує цивілізацію, а конкретні живописні твори митців є відображенням самобутнього сприйняття світу окремим індивідумом, через «призму» власної свідомості. Одним з таких митців є Олександр Львович Грен (рис. 1) – відомий на Поділлі художник-педагог, живописець, автор численних авангардних живописних полотен, які зберігаються та експонуються у Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику.

Рис. 1. Грен О.Л. «Автопортрет» (1970-ті), полотно, олія. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. КЖ-617

Один з його творів у 2018 році був переданий з КПДІМЗ до реставраційних майстерень кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Дана стаття присвячена реставрації полотна «Летіть, голуби, летіть».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не часто зустрічаються статті та наукові праці, присвячені тематиці реставрації олійного живопису митців Поділля. Реставрація олійного живопису є тією темою, яка ніколи не втрапить своєї актуальності, адже кожний окремий твір завжди вимагає застосування конкретних методів та засобів реставрації. Навіть у сучасному мистецтві тема реставрації та консервації є однією з пріоритетних. Дуже багато загадок живописних полотен досі не розкрито саме через втрату істинних фактів з історії їх створення. Доктор мистецтвознавства, професорка, завідувачка кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка Н.О. Урсу в статті «Художник Олександр Грен. Нові архівні знахідки» описує життєвий шлях митця, розкриває нові архівні знахідки про його педагогічну діяльність: «У 1944 році Грен ініціював створення міської художньої майстерні. Через рік організував художню майстерню при обласному управлінні в справах мистецтва і був її першим керівником. Згодом повернувся до Кам'янця-Подільського; працював учителем малювання та креслення і виконував окремі замовлення міськради...» [5, с. 46]. Ось як у ще одній своїй статті Н.О. Урсу описує творчість

О.Л. Грена: «Старе місто на Поділлі» він намалював у 1981 р., але етюд до цього твору зроблено набагато раніше. Багатопланова композиція картини веде глядача в глибину простору, перед ним розгортається панорама стародавнього Кам'янця, осяяного світлом. Це свято єдності природи, людей і мистецтва, де чисті локальні кольори виступають на перший план, посилено декоративне начало. Декоративність потрібна художникові, щоб опоетизувати його почуття любові до людей, землі й архітектурних пам'яток, що їх оточують і поєднують. Ведута витримана в єдиному дусі й стилі до найдрібніших деталей, вона має підкреслено національний, «килимовий» характер» [4, с. 335]. Значну увагу приділяє творчості авангардистів, зокрема О. Грену, кандидат мистецтвознавства В.А. Віштаченко, яка опублікувала ряд статей, присвячених мистецтвознавчому аналізу його творчої діяльності.

Також цікаві факти творчої діяльності та життя художника описує у своїй статті український журналіст та краєзнавець О.В. Будзей [1].

Невирішені частини загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Водночас, жодний дослідник не торкався проблем консервації та реставрації авангардного малярства Поділля, не досліджував авторські особливості використання художніх матеріалів з точки зору наукової та практичної реставрації, особливості технік живопису, які пов'язані з особистими вподобаннями, що формують технічну базу художника, не піддавав полотна реставраційним оптико-фізичним методам дослідження.

Мета. Тому мета статті полягає у висвітленні особливостей реставрації конкретної картини О. Грена, опису методів порятунку твору авангардного олійного живопису, який став частиною культурного спадку українського мистецтва.

Актуальність. Актуальність даної статті полягає в тому, що уперше проводиться реставраційний опис дослідження твору, засобів та методів реставрації олійного живопису українського митця О.Л. Грена, застосування особливих реставраційних заходів для конкретного твору мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Майбутній художник народився у Пскові 23 травня 1898 року в родині офіцера. За сімейними переказами, прадіди були військові й потрапили до Російської імперії зі Швеції.

1878 року батько Лев Вікторович Грен брав участь у визвольній війні на Балканах. За успішні дії його нагороджено срібною зброєю. Крім Олександра, у сім'ї ще було семеро дітей. Сестри художника розповідали: «В нас була велика й дружна родина, бо батько мав три дружини, від першої трое дітей: Євген, Микола, Віра. Коли померла перша дружина, ми не знаємо. Від другої дружини – син Олександр. Мати його померла від туберкульозу, коли йому було три роки. Всі музично обдаровані. Євген грав на скрипці, Микола на віолончелі, Віра на роялі. Брати добре малювали. Але справжній талант дістався Олександрові». 24 серпня (6 вересня) 1908 року Лев Грен став полковником і отримав призначення в Бобруйськ Мінської губернії (нині один із районних центрів Могильовської області Білорусі) в управління військового начальника. Лев Вікторович служив бобруйським військовим начальником.

Старші брати Олександра стали військовими: Євген – інженером-суднобудівником, мешкав у Севастополі, Микола – артилерійським офіцером, потім льотчиком. Олександр віддали до кадетського корпусу. Вчився він погано, навіть залишився на другий рік, але багато малював, читав, писав вірші. Перший його малюнок олією зберігся. Це «Зала, освітлена сонцем через вікно».

Олександр Грен згадував: «Я не любив військової справи і предметів, що їх там викладали, особливо математику. Але література й історія подобалися. Багато читав. До чотирнадцяти років я, мабуть, перечитав усе, що було з образотворчого мистецтва в Росії. Багато також малював. У нас у кадетському був чудовий учитель, у минулому учень Рєпіна та Білібіна – намагався мене навчити всього, що знав сам. А був він графік, Іван Іванович Мозолевський на прізвище. А ще нас чудово навчали музикувати, співати, танцювати. Виховання було добре» [1, с. 5].

У 1916-1917 роках Грен перебував в Криму, у Севастополі та Євпаторії, де служили його брати Євгеній та Миколай. З Кам'янцем-Подільським доля пов'язала О. Грена з 1918 року [3, с. 79]. У 1921-1923 роках він обіймає посаду завідувача художньою студією-майстернею Політосвіти. З 1924 р. Грен переходить на педагогічну роботу, викладає у школах (№ 3, № 7), педагогічному інституті, дає уроки учням Кам'янець-Подільської Художньо-промислової школи, організовує майстерню з виготовлення дитячих іграшок, яка проіснувала 2-3 роки.

О. Грен брав участь у діяльності Кам'янецького товариства «Просвіта» та Кам'янець-Подільському комітеті охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, був діяльним учасником Кам'янець-Подільського наукового товариства Всеукраїнської академії наук. Колекціонував і реставрував предмети давнього подільського побуту, які згодом ставали родзинкою його творчих композицій. Митці, в колі яких працював: І. Мозолевський, А. Петрицький, В. Гагенмейстер, К. Кржемінський, В. Шаврін, О. Адамович та ін. [5, с. 45].

Дуже теплі дружні стосунки пов'язували художника з відомою українською мисткинею Тетяною Нилівною Яблонською. Побачивши у Києві його твори на виставці, Тетяна Яблонська написала: «Дорогий Олександр Львовичу! Дуже приємно було відвідати Вашу цікаву, талановиту виставку і взнати, що Ви з таким ентузіазмом працюєте, так любите свою справу, так любите чарівне Поділля. Я дуже добре пам'ятаю і Вас, таку приємну, делікатну і милу людину...» [2, с. 1]. У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника знаходяться численні вітальні листівки Тетяни Яблонської, надіслані художнику з нагоди різноманітних свят [5, с. 46].

У 1944 році Грен ініціював створення міської художньої майстерні. Через рік організував художню майстерню при обласному управлінні в справах мистецтва і був її першим керівником. Згодом повернувся до Кам'янця-Подільського; працював учителем малювання та креслення і виконував окремі замовлення міськради [3, с. 80].

Наприкінці 1950-х років, з розвитком «хрущовської відлиги», розпочався новий етап у творчості О. Грена з відомими сьогодні картинами,

в яких втілювався величезний багаж знань з етнографії, культури та історії Поділля, а також сучасних напрямів європейського авангардного мистецтва. Він створив образ подільянки, який дозволяє відчутти характер народного подільського мистецтва і відрізнити твори самого Грена від спадщини інших митців. Творчі роботи майстра експонувалися на виставках у Чернівцях, Львові, Кам'янці-Подільському. У 1978 році відбулася персональна виставка художника – в Києві, у республіканському Будинку письменника. Виставка мала значний резонанс у київському культурно-мистецькому середовищі. У 1982 році у Кам'янці-Подільському відкрито картинну галерею, в якій цілий зал був представлений роботами О. Грена, презентованими музею самим майстром [3, с. 80]. У 1983 році художник відійшов у вічність і похований у Кам'янці-Подільському [5, с. 47].

Картина Олександра Львовича Грена «Летіть голуби, летіть» (рис. 2) у каталожних даних датована 1970 роками ХХ ст. Робота виконана в техніці корпусного багат шарового олійного живопису на досить дешевому полотні змішаного типу – двонитка. Розмір картини 87x74 см. Під час дослідження картини були виявлені значні авторські правки, на що вказує рельєфний малюнок, який проступає під великими однотонними площинами картини та значні нашарування фарбових шарів на елементах візерунків полів-«килимів». Картину декілька разів переписували, найвірогідніше сам О.Л. Грен. Складається враження що він шукав найкраще композиційне вирішення вже на полотні, а не на ескізах.

Рис. 2. Грен О.Л. «Летіть голуби, летіть» (1970-ті), полотно, олія Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. КЖ-619

На картині представлена сюжетно-тематична композиція у авангардному виконанні авторського «килимового» стилю, яка зображує політ голубів, подільську жінку та типові для О. Грена декоративні «кубічно-геометричні» форми й пля-

ми. Площинність зображення контрастує з багатоплановістю, легкістю вирішення дальнього плану через зелено-сині, світлі зелені барви. Щільні переходи кольорів виконані рапортним чергуванням полів та нив, на тлі яких розміщується образ жінки. Поля вкриті візерунками, типовими для декоративних подільських килимів, що вдало вписані в загальну композицію та об'єднані контрастним темним обрамленням, використаним на всіх елементах картини.

Передній план представлений постаттю подільської жінки майже по центру, у складній конструкції з хусток, та зображенням птахів у польоті що завершують композицію динамічною групою в лівому верхньому куті. Композиція представляє собою дещо зміщений у право трикутник. Легкість фонові частини підкріплена активними гарячими плямами на передньому плані (пагорби під ногами у жінки теракотові, коричневі). Одяг подільки активних насичених кольорів, хустки виконанні червоним крапком та кадмієм. Окрім площинності зображення і великих однотонних плям автор вдало доповнив композицію деталізацією, зокрема, цікавим рішенням є обличчя жінки, яке попри закритий рот демонструє відстороненість та строгість. Твір виконаний в авангардній манері з ремінісценціями кубофутуризму, але має особливі прикмети, притаманні творчості О.Л. Грена.

Картина О.Л. Грена «Летіть голуби, летіть» була передана Кам'янець-Подільським державним історичним музеєм-заповідником на реставрацію до реставраційних майстерень на базі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Згідно акту про передачу № 22 пам'ятка надійшла на реставрацію «14 вересня 2017 р.». Підстава для реставрації: відсутні скоси підрамника, провисання полотна, відсутні дві крайки, значні осипання фарбового шару, втрата

зв'язку фарбового шару з ґрунтом, значне пилове забруднення лицевої та тильної сторони (рис. 3).

Стан пам'ятки в час надходження на реставрацію за візуальним фізико-оптичним спостереженням. Підрамник: авторський, з листяної породи дерева, глухий, кути підрамника закріплені трикутними шматками фанери. Розмір підрамника: 87 × 74 см, товщина планки – 2,5 см, ширина 4 см. Скоси відсутні. Підрамник підлягає заміні, або ремонту. Цвяхи: дротяні, з іржею, загнуті наполовину при авторській розтяжці полотна, кількість 43 шт.

Основа: полотно двониткове, змішане, середньої товщини, середньозернисте (12 ниток по основі, 15 ниток по утку), плетіння складне нерівномірне. Найявний перекис ниток від неправильної натяжки; полотно цупке з незначним провисанням; крайки авторські: верхня – 6 см, нижня – 6,7 см, ліва – 0,6 см, права – 1 см. На всіх пругах наявні отвори від цвяхів з слідами іржі, пруги покриті ґрунтом. Ґрунт: авторський, тонкий, сіро-білий, матовий, клейовий, еластичний, рівномірний. Фарбовий шар: олійний живопис, товстий, корпусний, багатшаровий з повторними прописками. Найявні відшарування від ґрунту із загрозою осипання фарбового шару у місцях біля вже наявних втрат (рис. 4). Зв'язок фарбового шару з ґрунтом частково порушений, ґрунту з основою – задовільний.

Кракелюр: крупносітчастий, фарбового походження, сітчастий, концентричний. Забруднення поверхні: з лицевого боку – пилове забруднення, мушиний засід; зі зворотного боку – пилове забруднення, сліди олійної фарби.

За даними лабораторних досліджень: розгляд в ультрафіолетових променях (рис. 5), для з'ясування наявності лакового шару та його стану, використовувався UV світильник «ELECTRONIC BALLAST MODEL 18w.220v 50Hz». Були виявлені значні авторські правки виражені темними

Рис. 3. Грен О.Л. «Летіть голуби, летіть». Лицева сторона до реставрації. Реставраційна майстерня КІНУ ім. І. Огієнка, 2017

Рис. 4. Грен О.Л. «Летіть голуби, летіть». Фрагмент картини, осипання фарбового шару. Реставраційна майстерня КІНУ ім. І. Огієнка, 2017

плямами відносно пізнішої фарби на орнаменті поля. Шар лаку – відсутній.

У результаті проведення реставраційних заходів та методів була виконана розчистка фарбового шару від пилу у місцях відставання із загрозою осипання, застосовано реставраційно-консерваційний метод антисептування з використанням суміші етилового спирту та води (3:1) із додаванням антисептика «Preventol Extra» 0,2%. Після було використано синтетичний клей «Plextol B500» (5% водна емульсія). Через 5-7 хвилин ділянки просушені праскою при температурі + 40°C, через фторопластову плівку. Таким чином фрагменти живопису з відставанням та загрозою осипання були укріплені.

Полотно демонтоване з підрамника, старі цвяхи повністю видалено. Окрайки зі зворотного боку було очищено від пилового забруднення та оброблено водяним паром для усунення стійкої деформації полотняної основи.

Наступним заходом стало очищення тильної сторони основи повністю. Проведено реставрацію крайок полотна методом дублювання на очищені авторські крайки шириною 2 см. Тонким рівномірним шаром щетинним пензлем було нанесено клей Veva gel на дублюючі крайки. Потім крайки були склеєні між собою під рівномірним тиском і температурним режимом. Після дублювання картина була залишена до повного висихання Veva gel на 48 годин. Наступним кроком стало монтування картини на музейний підрамник. У місцях втрат живопису на авторський ґрунт було вирішено докласти реставраційний універсальний ґрунт Italstucco. Це зроблено у зв'язку з великою товщиною авторського фарбового шару. Після шліфувки реставраційного ґрунту його було вкрито тонким ізолюючим шаром дамарного матового лаку, виконано тонування втрат авторського фарбового шару методом «пуантель» та здійснено фотофіксацію (рис. 6).

Висновки. У процесі оптичного дослідження твору було констатовано, що автор використовував неякісні художні матеріали, які призвели до швидкого руйнування твору та його структур. Цей факт наочно показує в якому скрутному фінансовому становищі в ті роки був О.Л. Грен. По завершенню реставрації картину було передано до Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, де зараз вона перебуває у постійній експозиції.

Для Подільської реставраційної школи різноманітність та унікальність підбору методів реставрації для кожного конкретного твору – це інструмент розвитку фахової діяльності. Реставрація картини О.Л. Грена – одна із багатьох, які дозволили розкрити потенціал розвитку наукової реставрації, показати, наскільки всеохоплюючою є тема збереження художніх творів для наступних поколінь. Представлені розвідки демонструють правильність обраних консерваційних і реставраційних методів порятунку окремо взятого авангардного полотна видатного представника подільського живопису О. Грена та доводять, що мистецтво живопису не втрачає актуальності та цінності і сьогодні.

Рис. 5. Грен О.Л. «Летіть голуби, летіть». Дослідження картини в УФ променях. Реставраційна майстерня КПНУ ім. І. Огієнка, 2017

Рис. 6. Грен О.Л. «Летіть, голуби, летіть». Лицева сторона після реставрації. Реставраційна майстерня КПНУ ім. І. Огієнка, 2018

Список літератури:

1. Будзей О.В. Самобутній Олександр Грен. *Подольанин*. 2018. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/12968/>
2. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. КВ-109190. Вітальна листівка О. Грену від Т. Яблонської.
3. Урсу Н.О. Митці Кам'янця-Подільського: архітектори, мистецтвознавці, художники : монографія. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О.В., 2016. 240 с. : іл.
4. Урсу Н.О. Міський пейзаж у творчості сучасних митців Кам'яниччини. *Сучасне мистецтво*. 2010. Випуск 7. 335 с.
5. Урсу Н.О. Художник Олександр Грен. Нові архівні знахідки. *Людина віртуальна: нові горизонти* : зб. наукових праць / за заг. д. філос. н. Журби М.А. Частина 1. Монреаль : СРМ «ASF», 2018. С. 45–47.

References:

1. Budzey O.V. (2018). Samobutniy Oleksandr Gren. *Podolyanyn*. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/12968/>
2. Kam'yanets'-Podil's'kyu derzhavnyu istorychnyy muzey-zapovidnyk. KV-109190. Vital'na lystivka O. Grenu vid T. Yablons'koyi.
3. Ursu N.O. (2016). Myttsi Kam'yantsya-Podil's'koho: arkhitektory, mystetstvoznavtsi, khudozhnyky : monohrafiya. Kam'yanets'-Podil's'kyu : FOP Sysyn O.V., 240 p. : il.
4. Ursu N.O. (2010). Mis'kyu peyzazh u tvorchosti suchasnykh myttsiv Kam'yanechchyny. *Suchasne mystetstvo*, no 7, 335 p.
5. Ursu N.O. (2018). Khudozhnyk Oleksandr Gren. Novi arkhivni znakhidky. *Lyudyna virtual'na: novi horyzonty* : zb. naukovykh prats' / za zah. d. filos. n. Zhurby M.A. Chastyna 1. Monreal' : SRM «ASF». Pp. 45–47.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-78>

УДК 786.2+78.083.1

Глечко М.П.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

КАТЕГОРІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИВЧЕННЯ МУЗИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЯК ЗАСАД ФЕНОМЕНА СЮЇТНОСТІ

Анотація. У статті досліджується сутність музичного мислення та окремі питання культурологічного та музикознавчого підходів даного явища. Висвітлюється інформаційний підхід як один із ракурсів розгляду процесу музичного мислення. Поняття музичного мислення визначається як категорія однієї з форм художньої свідомості, яка сприяє формуванню та розвитку музичної культури. Розкривається, що дослідження в області психології мистецтва зажди привертало свою увагу для розкриття специфіки музичного сприйняття – початкового етапу музичного мислення, процесу пізнання ідейно-емоційного змісту, як вираження людиною свого «Я». Робиться акцент на тому що виникають дискусії про те, що, з одного боку, сфера дослідження актуальна, значима, а з іншого – цілісної концепції цього явища поки ще не склалось. Наголошується про те, що проблеми музичного мислення активно обговорюються в культурології та музикознавстві на сторінках численних монографій і статей. Зазначається що музичне мислення як фактор загального мислення виконує відображення і пізнання дійсності в специфічних музичних виставах.

Ключові слова: музичне мислення, культурологічний підхід, підхід, інформаційна структура, відображення.

Pechko Marina

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

CATEGORICAL PREDICTIONS OF STUDING MUSICAL THINKING AS A BASIS OF THE PHENOMENA OF THE SUITS

Summary. The article examines the essence of musical thinking and musicological certain issues of cultural and musicological approaches to this phenomenon. The informational approach is considered as one of the perspectives of considering the process of musical thinking. The concept of musical thinking is defined as a category of one of the forms of artistic consciousness that contributes to the formation and development of musical culture. It is emphasized that problems of musical thinking are actively discussed in cultural studies and musicology on the pages of numerous monographs and articles. It is noted that musical thinking as a factor of general thinking performs reflection and knowledge of reality in specific musical performances. One of the angles of considering the process of musical thinking is the information approach, which, in the light of the formation of a modern information society and information culture, is becoming increasingly relevant. It is noted that musicology, in its turn, did not directly address the methodological principles of cybernetics and information theory, but their indirect influence can be found in many scientific works. It turns out that research in the field of psychology of art has always attracted attention to the disclosure of the specificity of musical perception – the initial stage of musical thinking, the process of knowledge of the ideological and emotional content, as the expression of a man of his "I". The emphasis is on the emerging debate about the fact that, on the one hand, the scope of the study is relevant, significant, and on the other – a holistic concept of this phenomenon has not yet developed. It is concluded that models of musical thinking allow to predict possible variants of further deployment of musical events. In thinking, the active mechanism of active advance, which consists in continuous foresight, is foreseen for the future. The sense of development in music is based on "the principle of musical thinking, which consists in extrapolation, in the dissemination of the future of the properties and regularities present in the soundtrack".

Keywords: musical thinking, culturalological approach, musicological approach, information structure, mapping.

Поняття «музичне мислення» з'являється в музикознавчих роботах у XVIII ст. і сьогодні використовується в різних галузях знань філософії, культурології, мистецтвознавстві, музикознавстві, соціології. При цьому процес і зміст мислення не розглядаються, а саме воно виявляється повністю підлеглим формою, змістом, логікою музики як мистецтва: «Музична форма вкорінена в мозку, бере участь в його роботі, організовує мислення-сприйняття і мислення-твір, виконання, аналіз; об'єднує в структурі своїх знань думку, емоцію, тіло. Несучі музикою духовні концепції світу з її допомогою проникають в підсвідомі, емоційно-інтуїтивні сфери психіки і прояснюють їх» [2, с. 91].

Постановка проблеми. Одним з важливих дослідницьких напрямів в сучасному музико-

знавстві та культурології є сутність музичного мислення. Культурологічний та музикознавчий підходи дозволяють розуміти цю категорію як одну з форм художньої свідомості, яка сприяє формуванню та розвитку музичної культури.

Проблеми музичного мислення активно обговорюються в культурології та музикознавстві на сторінках численних монографій і статей, що включають цей термін у свою назву. В них досить різнобічно та глибоко розглядаються різноманітні аспекти даної унікальної здатності людини. Більше того, практично все теоретичне музикознавство – від мелодії, ритму до форми та драматургії, – стосується музичного мислення, розкриваючи різні його сторони. Музична теорія висвітлює те, що становить зміст музичного мислення або яким-небудь чином включене в нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним із ракурсів розгляду процесу музичного мислення є інформаційний підхід, який у світлі становлення сучасного інформаційного суспільства та інформаційної культури набуває все більшої актуальності. Вперше про можливість застосування інформаційного підходу до вивчення проблем музичного мислення почали говорити у зв'язку з досягненнями в галузі кібернетики та теорії інформації. Уже в 1970-х рр. з'явився ряд досліджень у цьому напрямку (А. Моль, Р.Х. Заріпов, Л.А. Хіллер і Л.М. Ісааксон, Г. Саймон та ін.), суттю яких було кібернетичне моделювання музичного мислення. Зрозуміло, ці дослідження орієнтувалися на обчислювальні наукові методи. Як наголошують науковці, музикознавство, в свою чергу, безпосередньо не зверталось до методологічних принципів кібернетики та теорії інформації, але їх непрямий вплив можна виявити в багатьох наукових працях. Це стосується робіт В.В. Медушевського [3], Є.В. Назайкінського [5] та інших дослідників, де не тільки зустрічається відповідна термінологія, але і виявляється ідейний перетин з інформаційними науковими галузями. Так намітився зустрічний рух обчислювальних та музикознавчих підходів у дослідженні інформаційних аспектів музичного мислення.

Проблеми музичного мислення активно обговорюються в культурології та музикознавстві на сторінках численних монографій і статей. Зазначається що музичне мислення як фактор загального мислення виконує відображення і пізнання дійсності в специфічних музичних виставах.

Одним із ракурсів розгляду процесу музичного мислення є інформаційний підхід, який у світлі становлення сучасного інформаційного суспільства та інформаційної культури набуває все більшої актуальності. Наголошуються, що музикознавство, в свою чергу, безпосередньо не зверталось до методологічних принципів кібернетики та інформатики.

Виділення не вирішених раніше частин загального проблеми. Більшість дослідників, говорячи про музичне мислення, має на увазі майже виключно творчу діяльність композитора. Так, В.П. Бобровський у праці «Тематизм як фактор музичного мислення», відповідаючи на питання, що таке музичне мислення, простежує шлях створення музичного твору, де відзначені основні етапи реалізації творчого задуму. Однак музичне мислення не тільки генерує музичну думку, створюючи музичне повідомлення, а й осмислює, пізнає, оцінює проникаючи в нього музичну інформацію. Отже, ним володіють всі учасники музичної комунікації.

За дослідженням С. Гільманова постає, що музичне мислення як фактор загального мислення виконує відображення і пізнання дійсності в специфічних музичних виставах. Ця дійсність охоплює насамперед саме буття музики, а через неї і навколишні для людини життєві реалії. Отже, вища мета музичного мислення – це пізнання світу за допомогою особливих засобів, що надаються музикою [1]. Мабуть, найбільш розгорнуте й обґрунтоване визначення музичного мислення дає М.С. Старчеус, яка вважає, що це – «здатність встановлювати (схоплювати, відшукувати) і пе-

ретворювати зв'язки між звучанням і змістом», і охоплює «і спосіб застосування музичної мови, і процес обробки музичного матеріалу, і створення (витяг) музичної «інформації»» [7].

У музичному творі, для виявлення його психологічно орієнтованої структури, С. Гільманов пропонує виділяти три ієрархічно розташованих «пласти» самого музичного твору:

– сенсорно-емоційний, на якому твір постає як чуттєва даність, пережита при його відтворенні. Цей «пласт» закодований у фізичних властивостях звуків, в ритмічних музичних констеляціях, в моторних програмах дій та операцій по відтворенню музики;

– текстовий (включаючи семіотичні синтаксис і прагматику), в якому втілено мова музики, а конкретний зміст твору оформляється як мова. Логічні конструкти мови музики ґрунтуються на конвенціональних «кодах», розповсюджених у певній культурі (жанр, поширені інтонаційні формули та ін.) та оформлених як «синтаксис», який може перетворювати на музичну мову певну сукупність знаків (у нашому випадку – звукових послідовностей), формувати текст твору і конструювати знаки музичної мови, в тому числі і письмової;

– смисловий рівень, який надає загальний зміст як самому твору, так і ситуації його виконання для виконавця та слухача. Тут проявляється вища смислова, індивідуально-соціокультурна ціннісна «упередженість», розшифровується із безпристрасних знаків тексту, це власне художньо-естетичний зміст твору, при актуалізації якого відбувається «замикання» чуттєвого, текстового, смислового «пластів» твору в індивідуальному художньому образі, який зберігає свою плотьську основу, але побудованому за естетичними критеріями і надає твору смислову цілісність [1, с. 196].

Ґрунтуючись на цьому, з відомою часткою умовності науковець говорить про те, що основна мета музичного мислення, що має справу з мистецтвом – побудова цілісного образу твору через «замикання» вищих естетичних смислів з чуттєвістю через текст. Такий підхід дозволяє визначити музичне мислення як процес відображення музичного твору як специфічної дійсності, відображення, опосередкованого мовою музики і розгортається як послідовне вирішення музичних задач, що виникають в ході музичної діяльності.

Стан наукової розробленості проблеми мислення передвизначено тим фактом, що дослідження проводились на стику декількох наукових дисциплін. Концептуальним фундаментом аналізу поняття «музичне мислення» є праці по філософії дослідників Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера. Вони розглядають мистецтво як дійсний інструмент пізнання Всесвіту. Історично питання про специфіку музичного мислення вирішується в контексті дослідження сутності природи мистецтва та науки, діалектики раціонального та емоційного. В XIX столітті склалася традиція (що сходить до Г. Гегеля, В. Белінського, А. Потебне) трактувати мистецтво як мислення в образах на відміну від науки як мислення в понятті.

Мета статті полягає в тому, що дослідники, пов'язуючи особливість музики з інтонаційною природою, розуміють її як «мистецтво інтонуючого смислу». Музична інтонація – це «згусток» культури, який по-різному розгортається на історичному,

національному, індивідуальному рівнях музичної творчості, яскраво проявляє себе в стилізованих та жанрових традиціях (В. Медушевський, О. Ручевська).

Виклад основного матеріалу. Дослідження в області психології мистецтва завжди привертало свою увагу для розкриття специфіки музичного сприйняття – початкового етапу музичного мислення, процесу пізнання ідейно-емоційного змісту, як вираження людиною свого «Я» (Б. Асаф'єв, Л. Виготський, О. Готсдинер, В. Медушевський, М. Михайлов, Є. Назайкінський, В. Петрушин, А. Ражніков, С. Рубінштейн, Б. Теплов, Г. Тарасова, А. Торопова, В. Цукерман та ін.).

Для дослідження суті проблеми музичного мислення методологічне значення мають праці О. Лосева «Музика як предмет логіки», «Основне питання філософії музики».

Теоретичну та методологічну основу дослідження з питання музичного мислення складають праці вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Бахтіна про діалог культур; О. Лосева про сутність музики; М. Кагана про структуру художньої творчості; інтонаційна теорія Б. Асаф'єва; теорія подвійності музичної форми В. Медушевського; наукові уявлення про взаємовідношення форми та змісту в музиці (Б. Асаф'єв, В. Задерацький, А. Сохор та ін.); вітчизняна школа психології мислення (Л. Виготський, А. Зісь, А. Ковальов, А. Леонт'єв, В. М'ясищев, В. Петрушин, С. Рубінштейн та ін.); концепція музичної мови Л. Берстайна.

Отже, категорія мислення в різних науках розглядається як всезагальна і як приватна зі специфікою прояву в ній філософських, психологічних, естетичних та інших компонентів. В останній час підвищений інтерес філософів, естетиків, музикознавців, педагогів викликають проблеми формування музичного мислення. Виникають дискусії про те, що, з одного боку, ця сфера дослідження актуальна, значима, а з іншого – цілісної концепції цього явища поки ще не склалось. Природно, що ця проблема багатоаспектна і при її розгляді дослідники спираються на дані різних наук. Аналіз літератури з проблем музичного мислення дозволяє говорити про два великих напрями цієї сфери дослідження. Один з них спирається на позиції суміжних дисциплін – філософії, естетики, соціології, психології і т.д., тим самим, підходячи до розгляду музичного мислення як одного із видів мислення взагалі. А другий – на наукові дані про специфіку, особливості, закономірності самого музичного мистецтва, виділяючи основи музичного компоненту в даній сфері.

Науковець С. Полозов стверджує, що музичне мислення, як і мислення апіорі, не гарантує стовідсоткову ідентифікацію відображеної дійсності мисленнєвим уявленням. Особливості перцептивного образу обумовлені структурою індивідуальної свідомості, що формується соціальним, культурним досвідом та індивідуальними якостями особистості [6].

Унікальність цього образу полягає не тільки в сукупності особистих відчуттів, але і в смислового трактуванні, яке завдяки роботі мислення стало невід'ємною частиною цілісності даного образу. Незважаючи на всі відмінності, в перцептивних образах є щось спільне. Це повторювані інформаційні компоненти, що утворюють характерні стійкі структури. Саме завдяки їм ми ви-

діляємо типові інтонаційні і ритмічні малюнки, гармонічні послідовності, фактурне та темброве додавання музичної тканини і т.д.

Такі типові структури охоплюють всі засоби музичної виразності, при цьому найбільш яскраво і різноманітно вони проявляють себе в мелодійних зворотах. Крім того, до них слід віднести жанрові та стилістичні ознаки, що охоплюють характерний набір виразних засобів. Нарешті, у вищому своєму прояві вони стосуються композиційних і драматургічних аспектів складання музичної тканини. До композиційних стереотипів відносяться музичні форми (період, рондо, соната, сюїта і т.д.), а до драматургічних – прийоми втілення певних хвиль розгортання музичної думки (експозиція, розвиток, кульмінація і т.п.). Всі ці типові структури також виступають в якості самостійних музичних інформаційних чинників, якими оперує музичне мислення. Вони пронизують всі рівні організації музичної тканини, тому управління ними є загальною нормою музичного мислення [6, с. 70].

За С. Полозовим стає зрозумілим, що оперуючи збереженими в пам'яті моделями як музичними інформаційними одиницями, музичне мислення звернене не тільки в минуле, а й у майбутнє [6, с. 71]. Ці моделі дозволяють прогнозувати можливі варіанти подальшого розгортання музичних подій. У мисленні постійно діє механізм активного випередження, який полягає у безперервному передбаченні, передбаченні подальшого. Відчуття розвитку в музиці спирається на «принцип музичного мислення, що полягає в екстраполяції, у поширенні на майбутнє властивостей і закономірностей, присутніх в звуковому уривку» [4, с. 188]. Збережені в пам'яті типові моделі розвитку музичного матеріалу створюють можливість заглядати в майбутнє, передбачати напрямок руху музичної матерії.

Висновки і пропозиції. Таким чином, будь-яка музична інформаційна структура, що володіє власною логікою зв'язку музичних інформаційних елементів і виступає в якості складової частини художнього цілого, є одним з компонентів музичного мислення. Всі відповідні окремим інформаційним структурам форми музичного мислення функціонують як особливі породжуючі підсистеми, дія яких відображається в художній структурі музичного буття. У той же час їх діяльність скоординована і взаємозумовлена, що представляє роботу музичного мислення як єдиний механізм, що регулює всі музичні розумові процеси, які відбуваються [6, с. 72].

Таким чином, автор робить висновок, що «сучасне культурологічне розуміння музичного мислення полягає в розгляді його як єдності відображення і творення. Відображення представляє лише одну сторону діяльності свідомості, де здійснюється присвоєння індивідуумом культурних цінностей. Але мислення володіє і значним продуктивним, творчим потенціалом. Причому за допомогою творчої діяльності мислення людина створює не тільки матеріальні артефакти музичної культури, а й саму себе» [6, с. 72]. І те й інше становлять для музичної культури особливе надбання та значимість. Саме творчість у музичному мисленні є істинною запорукою формування і розвитку музичної культури.

Список літератури:

1. Гильманов С. Психологические характеристики музыкального мышления. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2012. № 9. С. 194–201.
2. Медушевский В.В. Двойственность музыкальной формы и восприятие музыки. *Восприятие музыки*. Москва, 1980. С. 91.
3. Медушевский В. Интонационная форма музыки. Москва, 1993.
4. Медушевский В.В. О закономерностях и средствах художественного воздействия музыки. Москва, 1976. С. 188.
5. Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия. Москва, 1972.
6. Полозов С. Музыкальное мышление как фактор формирования и развития музыкальной культуры: информационное основание. *«Культурология»*. 2010. № 4. С. 70–75.
7. Старчеус М.С. Слух музыканта. Москва : Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского, 2003. С. 601.

References:

1. Gilmanov S. (2012). Psihologicheskie harakteristiki muzykalnogo myshleniya [Psychological characteristics of musical thinking]. *Bulletin of Tyumen State University*, no 9, pp. 194–201.
2. Medushevskij V.V. (1980). Dvojstvennost muzykalnoj formy i vospriyatie muzyki [The duality of the musical form and the perception of music]. *Vospriyatie muzyki*. Moscow.
3. Medushevskij V. (1993). Intonacionnaya forma muzyki [Intonational form of music]. Moscow.
4. Medushevskij V.V. (1976). O zakonmernostyah i sredstvah hudozhestvennogo vozdejstviya muzyki [On the laws and means of artistic impact of music]. Moscow.
5. Nazajkinskij E.V. (1972). O psihologii muzykalnogo vospriyatiya [About the psychology of musical perception]. Moscow.
6. Polozov S. (2010). Muzykalnoe myshlenie kak faktor formirovaniya i razvitiya muzykalnoj kultury: informacionnoe osnovanie [Musical thinking as a factor in the formation and development of musical culture: an informational basis]. *Cultural Studies*, no 4, pp. 70–75.
7. Starcheus M.S. (2003). Sluh muzykanta [Musician's ear]. Moscow.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-79>

УДК 378+81'26

Кравченко Т.В., Огієнко В.П.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

РОЗУМІННЯ РЕАЛІЙ МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЇ ЯК МОТИВАЦІЙНИЙ ФАКТОР ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ)

Анотація. У даній роботі ми розглянемо деякі з основних ідей, які були досліджені та обґрунтовані у сфері мотивації, а також сучасні погляди на мотиваційні фактори, що сприяють вивченню іноземної мови. Мотивація розглядається як один з найважливіших афективних факторів у вивченні мови. Основна увага приділяється формуванню у студентів уявлень про майбутню професію, які посилюють мотивацію для вивчення іноземної мови. Міжнародні інтеграційні процеси, що відбуваються в наукових та промислових галузях висувають нові та вибагливі вимоги до володіння іноземною мовою технічними фахівцями. Багато студентів цікавляться технологіями та результатами сучасних досліджень. Цей інтерес може і повинен бути використаний для підвищення мотивації. Ми можемо зробити висновок: уявлення студента про свою майбутню професію позитивно впливають на різні активні методи навчання і підвищують мотивацію до вивчення іноземної мови.

Ключові слова: іноземна мова, студенти, професія, освіта, мотивація.

Kravchenko Tetyana, Ogienko Valentyna

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

UNDERSTANDING THE REALITIES OF THE FUTURE PROFESSION AS A MOTIVATING FACTOR IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE (ON THE EXAMPLE OF STUDENTS OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES)

Summary. In this paper, we will consider some of the main ideas that have been researched and argued in the field of motivation, the current views of motivational factors that contribute to learning a foreign language and how these ideas have common characteristics. Motivation apparently is a vital component to learn and some consider it one of the most essential factors for learning a foreign language. Language learning is a complex processes influenced by a number of cognitive and affective factors. This paper explored motivation as one of the most important affective factors in language learning. The primary focus was on the forming of student's imaginations about their future profession as a motivation for foreign language study. As workplaces are becoming more globalized, it is crucial to develop foreign language skills to advance in career. Teachers and students can talk about where and what kind of person the students see themselves in the future. Then, by working together the teacher and student can set personal goals of how to attain this ideal self and make the achievement of these goals realistic. Small steps to reach these goals can show students that learning a language can be possible, as well as helping them manage their progress. Making goals together can increase motivation in students if such goals are believed to be attainable. Classes should be interesting and teachers can do this by creating materials that are relevant to the students' interests. With these interests in mind, teachers can make games and activities that the students find challenging, yet enjoyable. Using materials and participating in activities that are relevant to their interests will bring about more enjoyment in the classroom and a greater motivation to learn. The processes of international integration in science and industry advance new and exacting requirements to technical specialists' command of foreign language. Many students are interested in technology and results of modern research. This interest may and should be used to boost motivation. We may conclude: student's imaginations about their future profession positively influences different active teaching methods and raises motivation for foreign language study.

Keywords: foreign language, students, profession, education, motivation.

Постановка проблеми. Міжнародні інтеграційні процеси, що відбуваються в науковій сфері та у промислових галузях висувають нові та вибагливі вимоги до володіння іноземною мовою технічними фахівцями. Володіння іноземною мовою суттєво підвищує конкурентоспроможність сучасного фахівця незалежно від його профілю. Велике значення може мати знання іноземних мов для студентів технічних спеціальностей. Зміни в світі техніки і технологій,

в можливостях професійної діяльності, в способах створення, зберігання, передачі інформації впливають на всі сфери життя і діяльності людини в сучасному суспільстві. Вища професійна освіта, як один з відносно консервативних видів діяльності постає в сучасному світі в дещо іншій ролі, ніж це було раніше. Світ стає більш різноманітним і вища професійна освіта далеко не завжди може досить точно визначити зміст навчання фахівця, яке задовольняло б вимоги до

конкретної професії (спеціалізації) в сучасному світі. Тому освіта все більше набуває тенденції не тільки наповнювати студента певним обсягом професійних знань з конкретної спеціальності, а й формувати його готовність до раціонального сприйняття можливих відхилень від створених в процесі навчання уявлень про конкретну професійну діяльність (Мирам) [2]. Такі відхилення можуть бути більш-менш значними. Це залежить від конкретної спеціальності, її ролі та місця в сучасному світі. У статті розглядається питання: які наслідки може справляти фах, який обраний студентами та за яким вони навчаються, на заохочення студентів до вивчення іноземної мови та усвідомлення ними необхідності такого навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам підвищення мотивації студентів, зокрема немовних спеціальностей, до вивчення іноземної мови присвячено чимало публікацій. Удовенко І. та Котова А. у своїй статті вивчають роль ігрових ситуацій як засобу організації мовленнєвої діяльності студентів англійською мовою. У своїй статті автори аналізують основні функції гри: навчальну, мотиваційно-збуджувальну, орієнтувальну, компенсаторну, виховну (Удовенко, Котова) [9]. Автори роблять висновок, що ігрові ситуації сприяють значній інтенсифікації навчального процесу, кращому засвоєнню навчального матеріалу та розумінню того, як саме необхідно вживати навчальний матеріал у живому спілкуванні англійською мовою.

Стаття В. Місеньової та Т. Спільник присвячена виявленню особливостей використання смартфонів і планшетів на занятті з іноземної мови у закладі вищої освіти (Місеньова, Спільник) [6]. Автори наводять приклади завдань, виконання яких передбачає використання мобільних пристроїв. Ними встановлено, що виконання завдань із використанням смартфонів та планшетів підвищує мотивацію студентів, сприяє розвитку комунікативної, міжкультурної, лінгвосоціокультурної, когнітивної, а також інформаційної компетентностей. Проте автори стверджують, що застосування мобільних пристроїв необхідно поєднувати з традиційними методами навчання.

Аспекти використання інформаційних технологій у навчанні іноземної мови професійного спрямування розглядаються у статті харківських авторів О.І. Пономарьової та А.В. Ковальової, які підкреслюють роль використання новітніх технологій у навчальному процесі із приділенням особливої уваги електронним засобам навчання. Автори стверджують, що саме Інтернет-ресурси надають можливості комунікації, одержання професійної інформації. (Пономарьова, Ковальова) [7].

Тетяна Шепеленко розглядає різні види психологічних бар'єрів, що виникають у студентів в процесі вивчення другої мови, аналізує деякі погляди вітчизняних і зарубіжних психологів на цю тему і визначає стратегії подолання таких психологічних бар'єрів (Шепеленко) [10]. Автор зауважує, що на вивчення іноземної мови впливають як об'єктивні чинники: вік, стать, здатність до вивчення мов, соціальні чинники тощо, так і суб'єктивні, ефективні фактори або фільтри, такі як мотивація, особисте ставлення до нового

предмету і процесу його засвоєння, тривожність, впевненість в собі і почуття власної гідності. Шепеленко Т. підкреслює: «Вивчення іноземних мов – це не тільки оволодіння іншомовною компетентністю, а й комунікативної гнучкістю, здатністю до пізнання, емоційною стійкістю, а також умінням психологічно включатися в процес навчання». Питання мотивації студентів до вивчення іноземної мови не втрачає своєї актуальності. Над цією темою постійно працюють науковці та викладачі, які активно досліджують технології навчання студентів іноземних мов і мовленнєвої діяльності.

Предметом дослідження авторів цієї статті є **невирішені раніше частини загального питання мотивації**. Тема мотивації студентів до навчання багатостороння та потребує глибокого вивчення. Автори статті розглядають тільки деякі аспекти, яким у попередніх публікаціях майже не приділялась увага. Авторами були досліджені та обгрунтовані окремі фактори у сфері мотивації, зокрема, майбутня професійна діяльність студентів та сучасні погляди на мотиваційні фактори, що сприяють вивченню іноземної мови.

Метою цієї статті є дослідження впливу на мотивацію до вивчення іноземної мови уявлень студентів про майбутню професійну діяльність. За переконанням більшості лінгвістів і психологів мотивація є одним з головних факторів, що впливають на ступінь засвоєння іноземної мови. Без належної мотивації навіть обдаровані студенти не зможуть досягти поставлених цілей, незалежно від програми навчання і кваліфікованих викладачів.

Методологія дослідження. Для розкриття теми статті авторами були вивчені літературні джерела та публікації у періодичних виданнях за відповідною проблематикою, використаний досвід роботи із студентами. Був виконаний аналіз відомих методів формування та розвитку мотивації, визначено системні вимоги на основі вітчизняного та світового досвіду.

Викладення основного матеріалу. Підвищення мотивації студентів до вивчення іноземної мови грає важливу роль як для майбутніх фахівців, так і для їх викладачів. Викладачі повинні використовувати у своїй роботі мотиваційні стратегії з метою покращення академічних успіхів студентів (Рубан) [8]. Шляхом формування у свідомості відповідної мотивації досягається зацікавленість студентів в отриманні знань та у виконанні навчальної програми. Досвідчений викладач використовує для цього різноманітні мотиваційні стратегії. Заслуговує на увагу опублікований в 2016 році Оксфордський довідник для викладачів мови «Дослідження психології у вивченні та викладанні мови». У цій книзі стверджується, що для викладачів мови є важливим знання психологічних факторів, які супроводжують процес вивчення та викладання мови. Автори створили докладний посібник з оглядом ключових моментів освітніх та соціальних питань психології для викладачів, зокрема для викладачів, які не мають достатніх знань з психології (Вільямс, Мерсер та Райан) [12].

Зміст сучасної освіти полягає не тільки у передачі студентам певного обсягу професійних знань з конкретної спеціальності, але й при-

значений для формування його готовності до раціонального сприйняття можливих відхилень від створених в процесі навчання уявлень про конкретну професійну діяльність. Деякі види діяльності можуть настільки змінюватися, що фахівець, який має отримані в процесі здобуття вищої освіти знання, багато в чому може їм не відповідати. Йому доводиться шукати інші види діяльності, а також варіанти освоєння нових знань і умінь, застосовуючи при цьому набуті у вищому навчальному закладі особисті якості. Це ті загальні якості, які характерні для людей з вищою освітою, тобто людей, які протягом кількох років перебували під впливом потоку певної інформації, яку треба було засвоювати і при цьому нести відповідальність за засвоєння цієї інформації. Така відповідальність виявлялась в необхідності здавати планові навчальні роботи до певних, часто жорстко встановлених термінів. Отримання вищої освіти – це також знаходження в середовищі людей (студентів), які освоюють подібні знання за фахом і прагнуть до конкретних цілей. Це також спілкування з викладачами, які є представниками конкретних видів професійної діяльності або конкретної галузі знань. Під їх впливом, а також під впливом інформації, яку отримують з відповідної навчальної літератури, у студента складаються уявлення про основи конкретної професії і про професійну діяльність взагалі. Звичайно, студент перебуває також під впливом різноманітної інформації про професійну діяльність, яку він одержує з інших джерел. Це інформація, що більш-менш стосується професії, з інших видів літератури, із засобів масової інформації, а також інформація, яку отримують в результаті спілкування з великою кількістю людей, що мають професійний досвід (Кравченко, Огієнко) [3].

Уявлення про професійну діяльність студенти можуть отримувати під час практики в період навчання у вузі. При цьому слід зазначити, що така робота може в деяких випадках значно відрізнятися від одержуваної спеціальності (не вимагати професійних знань і умінь за фахом студента або ж вимагати тільки незначну їх частину). Студент, однак, може знайомитися в процесі такої роботи з основними варіантами взаємин в світі професійної діяльності, отримувати уявлення про свої індивідуальні можливості в такій діяльності, спостерігати і аналізувати (можливо, підсвідомо) співвідношення доданих власних зусиль і отриманих результатів. Такі результати виражаються як в об'єктивних показниках (створення певного обсягу матеріальних або духовних цінностей), так і в їх суб'єктивній оцінці, яка має форму матеріальної винагороди за працю, формальних і неформальних моральних заохочень, думки роботодавців та споживачів про результати праці. Різні особливості студентів суб'єктивного і об'єктивного характеру також відбиваються на процесі формування фахівця. До них можуть відноситись попередня підготовленість студента, його здібності, нахили і обдарованості, інтереси, уявлення про професійну діяльність взагалі і про діяльність, пов'язану з одержуваною в вищому навчальному закладі спеціальністю, створювані під впливом різнопланових факторів. На відношення студен-

та до освоєння спеціальності впливають також його мрії, плани, очікування, що формуються під впливом знань, отриманих у процесі навчання та інформації з інших джерел. Сукупність факторів впливу визначає особливості навчальної діяльності конкретного студента. Незалежно від програм, навчальних планів, методик навчання можуть формуватися індивідуальні стилі пізнання студентів. У сучасних дослідженнях приділяють увагу і цій особливості пізнавальної активності студентів (Кравченко) [4].

На особливу увагу заслуговує питання визначення пізнавальних стилів в навчальній діяльності. Такий стиль розглядається як індивідуальний спосіб засвоєння інформації в процесі навчання. Тому в сучасній освіті може виникати принципово інший погляд на індивідуальний підхід в навчанні. Завдання враховувати індивідуальні особливості засвоєння навчального матеріалу трансформується в завдання формувати персональний індивідуальний стиль пізнання студента (Горпініч) [1].

Особливе значення має формування індивідуального стилю пізнання студента при вивченні іноземних мов. Особливо це стосується студентів немовних спеціальностей. Тут велику роль відіграють індивідуальні здібності студентів (в тому числі і здатності до освоєння певних видів мовленнєвої діяльності) і їх попередня підготовленість до вивчення іноземної мови, що часто залежить від наявності можливостей для освоєння мов в період до початку навчання у вищому навчальному закладі (Кравченко) [5]. Також значення може мати прагнення студентів до глибокого засвоєння конкретних знань за їх фахом (немовним), яке також виникає під впливом різноманітних факторів. Студент може бути захоплений отриманням знань за обраною немовною спеціальністю і в зв'язку з цим не приділяти достатньої уваги вивченню іноземних мов відповідно до навчальних планів. Деякі студенти навпаки прагнуть до широкої всебічної підготовки. Це може бути пов'язано з їх хорошими різнобічними здібностями. Інші студенти просто мають широкі інтереси, та хоча і не володіють різносторонніми здібностями, але представляють свій розвиток пов'язаним з освоєнням найрізноманітніших знань. Можливий і більш прагматичний погляд на освоєння широкої палітри пропонованих вузом навчальних дисциплін. Такий студент бачить різноманітність світу і, відповідно, прагне опанувати різноманітні знання, розглядаючи навчання як накопичення знань на перспективу, для застосування у всіляких життєвих і професійних ситуаціях. Однак в такому випадку не завжди мова йде тільки про кількісне накопичення знань. Студент може приходити (можливо, несвідомо) до розуміння того, що для вирішення безлічі життєвих і професійних завдань потрібно розвинене засвоєнням різноманітних знань мислення. Різноманітність знань розуміється в такому випадку вже не як якийсь запас для всіх випадків, а як основа для розвитку мислення, що допомагає знаходити рішення в складних ситуаціях. Тому засвоєння різноманітних знань не слід розглядати як переважно кількісне накопичення. Воно повинно супроводжуватися відповідною розумовою роботою, по-

шуком зв'язків між явищами в навколишньому світі. Тут студенту можуть надати допомогу філософські знання, отримані з планових курсів філософії, додаткових видів навчальної діяльності, пов'язаних з вивченням філософських знань, а також набуті в результаті самостійного вивчення відповідної літератури.

Велике значення для студентів при вивченні іноземної мови мають їхні погляди на світ, їхні життєві плани, їх уявлення, пов'язані з використанням іноземної мови в майбутній професійній діяльності. У деяких випадках студент може взагалі не уявляти своє майбутнє пов'язаним із застосуванням знань іноземної мови. Така тенденція може мати місце в зв'язку з появою різноманітних можливостей для професійної діяльності, в тому числі пов'язаних з розподілом праці. У таких випадках фахівець може вирішувати свої вузькопрофесійні завдання, а мовні питання передаються відповідним фахівцям (перекладачі, редактори, рекламісти).

У статті Енн Мерріт, опублікованій у британській газеті «The Telegraph», автор підсумовує, що для студентів і фахівців університетів мова часто мотивується кар'єрою (Мерріт) [11]. Багато дорослих вивчають іноземні мови, щоб додати ваги своїм резюме і претендувати на роботу в цільових галузях або компаніях. Отже мотивація полягає в тому, щоб здобути робоче місце або просування по службі. Вивчення мови є кроком у досягненні цієї мети. Таку мотивацію Мерріт розглядає як інструментальну. Дослідниця стверджує, що процес навчання буде більш складним, ніж для тих, хто має інтегративну мотивацію. Тобто на її думку, інструментально мотивовані мають на меті не просто мовну компетентність саму по собі, а розглядають її скоріше як засіб досягнення певної професійної мети або як особисте досягнення.

Отже більш мотивовані до вивчення іноземної мови студенти, які уявляють свою майбутню професійну діяльність пов'язаною із застосуванням іноземної мови. Часто це люди з хорошою попередньою мовною підготовкою або ж з хорошими мовними здібностями, що дозволяють успішно оволодівати різними видами мовленнєвої діяльності. Такі студенти можуть інтенсивно вивчати іноземну мову поза програмою, орієнтуючись на свої майбутні потреби в житті і в професійній діяльності (Кравченко, Огієнко) [4]. Однак деякі студенти, усвідомлюючи широкі можливості

і цінність знання іноземних мов вважають, що в тих умовах, в яких вони знаходяться (обмежена кількість часу для навчання іноземної мови у ВНЗ і необхідність опанувати інші знання, вирішувати інші соціальні завдання), не може бути досягнутий необхідний рівень володіння мовою, що дозволяє вирішувати практичні завдання в житті і в професії. Це знижує мотивацію до вивчення іноземної мови. В такому випадку іноземна мова вивчається лише як дисципліна, що входить до обов'язкового плану навчання. Метою навчальних і виховних впливів в освітньому просторі вищого навчального закладу є актуалізація пізнавальних мотивів навчання і формування позитивного ставлення до іноземної мови. Особливої актуальності питання вибору мотиваційних стратегій набувають для факультетів та навчальних закладів, де іноземна мова не є профільним предметом. Отже перед викладачем іноземної мови постає важливе завдання щодо вибору мотиваційних стратегій, адекватних для відповідних студентів.

Висновки.

1. Різноманіття змін в світі, в професійній діяльності, численні можливості інформування справляють значний вплив на формування уявлень студентів про майбутню професію (спеціальність).

2. Сформовані у студентів уявлення про професійну діяльність впливають на мотивацію до вивчення іноземних мов. Ця мотивація може бути особливо різноманітною у студентів немовних спеціальностей.

3. У процесі навчання студентів іноземної мови поряд з урахуванням індивідуальних мовних здібностей і попередньої підготовленості слід враховувати і мотивацію, що виникає під впливом уявлень про професійну діяльність.

4. У зв'язку з цим підвищується роль організації процесу пізнання студента. Процес пізнання стає більш індивідуалізованим, підготовка до майбутньої професійної діяльності, включаючи вивчення іноземних мов, вже в період навчання у вищому навчальному закладі може включати в себе все більше інших форм навчання, що не відносяться до плану навчання за фахом.

Перспективним для подальших досліджень може бути вивчення уявлень студентів про майбутню професійну діяльність в залежності від їх спеціальності з урахуванням різноманітних факторів впливу.

Список літератури:

1. Горпініч Т.І. Основні етапи становлення поняття «когнітивний стиль». *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди»*. Додаток 1 до Вип. 27. Том IX (42). Київ : Гнозис, 2012. С. 138–148.
2. Мирам Г.Э. Профессия: переводчик. Київ : Ника-Центр, Эльга, 1999. 158 с.
3. Кравченко Т.В., Огієнко В.П. Коммуникация и культура речи в современном образовательном пространстве. *Филология и культурология 2014. Достижения, проекты, гипотезы* : сборник научных докладов (Краков, 29-30 декабря 2014). Варшава, 2014. С. 121–122.
4. Кравченко Т.В., Огієнко В.П. Проблемы оптимизации процесса чтения на иностранном языке для специальных целей. *Филология, социология и культурология. Восточно-Европейская конференция* : сборник научных статей (Познань, 29-30 ноября 2016). Варшава, 2016. С. 113–114.
5. Кравченко Т.В. Особенности инициативной самостоятельной работы студента в процессе изучения иностранного языка. *Филология, социология и культурология. Проблематика, наработки, инновации, практика, теория* : сборник научных докладов (Лодзь, 29-30 апреля 2015). Варшава, 2015. С. 62–63.
6. Місеньова В.В., Спільник Т.М. Використання іноваційних мобільних пристроїв на занятті з іноземної мови у закладах вищої освіти. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки*. Харків, 2018. № 32. С. 72–81.

7. Пономарьова О.І., Ковальова А.В. Використання інформаційних технологій у навчанні іноземної мови професійного спрямування. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки*. Харків, 2014. № 25. С. 50–58.
8. Рубан Л.М. Мотивація студентів до вивчення іноземної мови на немовних факультетах. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія : Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*. Харків, 2014. № 78(1103). С. 187–190.
9. Удовенко І.В., Котова А.В. Використання ігрових ситуацій під час вивчення англійської мови на немовних факультетах ВНЗ. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки*. Харків, 2013. № 23. С. 102–108.
10. Шепеленко Т.М. Психологические аспекты изучения иностранных языков. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики*. Пермь, 2017. № 1. С. 117–125.
11. Merritt A. What motivates us to learn foreign languages? *The Telegraph* (28.02.2013). URL: <https://www.telegraph.co.uk/education/educationopinion/9900074/What-motivates-us-to-learn-foreign-languages.html> (дата звернення: 07.04.2019).
12. Williams M., Mercer S., Ryan S. *Exploring Psychology in Language Learning and Teaching* (Oxford Handbooks for Language Teachers). Oxford : Oxford University Press, 2016. 171 p.

References:

1. Horpinich T.I. (2012). Osnovni etapy stanovlennia poniattia «kohnityvnyi styl» [The main stages of the formation of the concept of «cognitive style»]. *Humanitarnyi visnyk DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi un-t im. H. Skovorody»*, App. 1 to vol. 27, Volume IX (42). Kyiv : Gnosis. P. 138–148. (in Ukrainian)
2. Miram G.E. (1999). *Professiya: perevodchik* [Profession: translator]. Kyiv : Nika Center, Elga. 158 p. (in Russian)
3. Kravchenko T.V., Ogiienko V.P. (2014). Kommunikatsiya i kul'tura rechi v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve [Communication and speech culture in the modern educational space]. *Philology and Cultural Studies 2014. Achievements, projects, hypotheses: collected scientific papers* (Krakow, December 29-30, 2014). Pp. 121–122. (in Russian)
4. Kravchenko T.V., Ogiienko V.P. (2016). Problemy optimizatsii protsessu chteniya na inostrannom yazyke dlya spetsial'nykh tseley [Problems of optimizing the process of reading in a foreign language for special purposes]. *Philology, sociology and cultural studies. East European Conference: collected scientific papers (Poznan, November 29-30, 2016)*. Pp. 113–114. (in Russian)
5. Kravchenko T.V. (2015). Osobennosti initsiativnoy samostoyatel'noy raboty studenta v protsesse izucheniya inostrannogo yazyka [Features of the initiative independent work of the student in the process of learning a foreign language]. *Philology, sociology and cultural studies. Problems, developments, innovations, practice, theory: collected scientific papers (Lodz, April 29-30, 2015)*. Pp. 62–63. (in Russian)
6. Miseneva V.V., Spilnyk T.M. (2018). Vykorystannia inovatsiinykh mobylnykh prystroiv na zaniatti z inozemnoi movy u zakladakh vyshchoi osvity [The use of innovative mobile devices in foreign language classes in higher education institutions]. *Vyklyadannia mov u vyshchykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi. Mizhpredmetni zviyazky. Naukovi doslidzhennia. Dosvid. Poshuky*. Kharkiv, vol. 32, pp. 72–81. (in Ukrainian)
7. Ponomareva O.I., Kovaleva A.V. (2014). Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii u navchanni inozemnoi movy profesiinoho spriamuvannia [The use of information technology in the teaching of a foreign language of professional orientation]. *Vyklyadannia mov u vyshchykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi. Mizhpredmetni zviyazky. Naukovi doslidzhennia. Dosvid. Poshuky*. Kharkiv, vol. 25, pp. 50–58. (in Ukrainian)
8. Ruban L.M. (2014). Motyvatsiia studentiv do vyvchennia inozemnoi movy na nemovnykh fakultetakh [Students' motivation in foreign language learning on non-linguistic faculties]. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series : Foreign Philology. Methods of Foreign Language Teaching*. Vol. 78(1103), pp. 187–190. (in Ukrainian)
9. Udovenko I.V., Kotova A.V. (2013). Vykorystannia ihrovykh sytuatsii pid chas vyvchennia anhliiskoi movy na nemovnykh fakultetakh VNZ [The use of gaming situations during the study of English in non-language faculties of higher education]. *Vyklyadannia mov u vyshchykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi. Mizhpredmetni zviyazky. Naukovi doslidzhennia. Dosvid. Poshuky*. Kharkiv, vol. 23, pp. 102–108. (in Ukrainian)
10. Shepelenko T.M. (2017). Psikhologicheskie aspekty izucheniya inostrannykh yazykov [Psychological aspects in second language acquisition]. *Bulletin of PNRPU. Issues in Linguistics and Pedagogics*. Perm, vol. 1, pp. 117–125. (in Russian)
11. Merritt A. (2013). What motivates us to learn foreign languages? *The Telegraph* (28.02.2013). Available at: <https://www.telegraph.co.uk/education/educationopinion/9900074/What-motivates-us-to-learn-foreign-languages.html> (accessed: 07 April 2019).
12. Williams M., Mercer S. & Ryan S. (2016). *Exploring Psychology in Language Learning and Teaching* (Oxford Handbooks for Language Teachers). Oxford : Oxford University Press, 171 p.

TERMINOLOGY OF THE ARTICLE AS A SCIENTIFIC TEXT

Summary. The authors investigate such form of the scientific text as an article. Scientific article is a type of scientific text that aims at presenting some new result, explaining its significance, and placing it coherently within the existing knowledge. Writing an article scholars should follow some compulsory rules to create a piece of the scientific text. The signs of the article are analysed from the point of view of Lexicology. In the scientific style the most valued attributes are accuracy, precision, clarity, concision, and grace, which is achieved with the help of use of the terminology. There exist a lot of classifications of terms. Authors analyzed several articles of the scientific periodical from the point of view of their vocabulary. The research proved that the amount of terms in the article is about 40%.

Keywords: the article, scientific text, signs, vocabulary, term.

Лях О.В., Непран А.С.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СТАТТІ ЯК НАУКОВОГО ТЕКСТУ

Анотація. Результати наукових досліджень висвітлюються у формі доповідей, статей, монографій, підручників, патентів, каталогів та інструкцій. Все це є видами наукового тексту, до якого висуваються певні вимоги, серед яких: наявність великої кількості термінів, монологічний характер мовлення, використання вставних слів, посилання на першоджерела, відсутність емоційно-забарвленої лексики, чітка структура тексту, використання складних речень та складних синтаксичних конструкцій, наявність таблиць, графіків, формул та деякі інші. Автори досліджують таку форму наукового тексту як стаття. Наукова стаття – це вид наукового тексту, що презентує нові результати дослідження, їхній аналіз, пояснює їх значущість та визначає їх місце в системі вже існуючих знань. Проаналізовано ознаки статті з точки зору лексикології та стилістики. Виявлено, що словниковий склад статті включає нейтральну, загальнонаукову та вузькоспеціальну лексику. Доведено, що основною ознакою статті як наукового тексту є використання термінів. Терміни поділяються на загальнонаукові та вузькоспеціальні. Також терміни класифікуються як наукові, технічні, промислові, економічні та ін. Терміни представлені такими частинами мови, як іменники, прикметники, дієслова та прислівники. Терміни представлені окремими словами, словосполученнями та сталими виразами. Використовуючи терміни, необхідно слідувати певним правилам: використовувати зрозумілі терміни (або давати їх пояснення при першому згадуванні), уникати багатозначних термінів (або уточнювати, яке саме значення мається на увазі), не використовувати одне і те ж слово в різних значеннях. Автори проаналізували декілька статей з наукового періодичного журналу з точки зору їх лексики. Дослідження показало, що кількість термінів у статті складає приблизно 40%, з яких 5% – загальнонаукові терміни, а 15% – вузькоспеціальні.

Ключові слова: стаття, науковий текст, ознаки, лексика, термін.

The problem of the article. People always have tended to investigate the world, its nature, human's body, language, behavior etc. The results of the research are presented in form of an article, monograph, textbook, patent description, abstract, annotation, documentation, catalogue, manual or instruction. All these are types of the scientific text, to which particular demands are put forward.

The analysis of main researches and publications. The problems connected with the organization of a scientific text, its features were studied by such scholars as I. Kvitko, A. Koval, M. Kozhina, I. Kolegaev, S. Nikitina, N. Razinkina, M. Senkevich, I. Sinitsa, G. Solganik. In particular, they investigated the features of the semantic, structurally-syntactic and pragmatic organization of communicative structural units of scientific vocabulary.

An analysis of these and other scholars' works (G. Vinokur, O. Reformatsky, O. Akhmanova, V. Danilenko, V. Karaban, M. Mostovoi, A. Kovalenko) shows us that the main stylistic feature of the scientific text is accuracy. Accuracy is realized primarily through the terminology. Each branch of science and technology has its own terminology.

The purpose of the article is to define the role of terms in the article as a scientific text.

The main material. The main purpose of a scientific text is a statement of study of a person, community and phenomena of nature, substantiation of hypotheses, proving of the truth of theories, the classification of knowledge, explanation of phenomena, and excitation of a reader's intelligence for their comprehension. Results of researches are made in the form of an article, monograph, textbook, patent description, abstract, annotation, documentation, catalogue, manual or instruction.

"Article is a piece of writing on a particular subject in a newspaper or magazine or on the Internet" [1, p. 37]. Also there is the scientific article that is a complete author's work about the results of an original scientific searching (primary scientific article) or is devoted to observing previously published articles connected by common topic (observing scientific article).

What signs allow us to attribute the text in general and article in particular to the scientific style?

For scientific style using international terms is characteristic (management, IT-market, computer, classification). Also in a scientific work it is common

to use mostly abstract vocabulary (genius, phenomenon, feeling) but not concrete (glass, flower, clock).

The lexical contain of scientific style is characterized by relative homogeneity and isolation and it is shown in decrease of using synonyms. The content of a scientific text increases not because of using different words but because of repeating one and the same word.

A scientific text shouldn't contain vocabulary with colloquial colouring because of its appraisal. An appraisal in scientific works is used to explain an author's idea or to draw someone's attention and it has rational nature.

Scientific speech is characterized by accuracy and consistency of a thought, consistency and objectivity of its narration. In order to make logical structure of an article more visual it's good to use different introductory words and phrases like first of all, in addition, simultaneously, summing up and other. But you shouldn't begin every sentence with it.

Also in order to make narration of a material more logical in scientific speech it is recommended to use complex sentences, introductory words and word-groups, participial constructions and so on. For scientific style the high informational saturation is usual. Texts of this style are characterized by an author's detachment and objectivity of expounded of information. It is expressed by using impersonal constructions (for example, it's known that, presumably, there is a reason to believe and so on). Also scientific texts may contain different formulas, diagrams, symbols, tables etc. Practically any scientific text may contain graphical information; it is one of the features of scientific style.

In scientific articles three major groups of vocabulary are used. They are common, general scientific and highly specialized terms. The first group of words is the most popular and widely used in the articles (it occupies nearly 51% of all words). The second type is used to describe some processes and phenomena in different branches of science (the amount of such words is equal to 32%). Words of the last group are less frequently presented in articles (mostly in the field of linguistics, mathematics and biology).

To widen the information we should tell more about all groups of vocabulary used in a scientific article.

Common lexis as we have said is the largest part a text in any article or utterance. They are used to denote vital notions that are clear to everyone. It is possible to say that they are neutral because in scientific articles the denotational meaning is used (sign, dream, problem).

General scientific vocabulary is less frequently used because it requires some knowledge in different spheres. The function of it is to present a phenomenon or a subject (phenomena, classification, irrational).

The highly specialized terminological component of a scientific article is sometimes called the nuclear of scientific style. So terms are the representatives of definitive and nominative functions and they give the concrete idea of an object or phenomenon (affix, abbreviation, equivalent).

Dealing with a scientific article one should use them carefully. In order to be understood correctly some rules of using terminology are the next:

– contextual match (the word that is used should have only one meaning);

– lexical match (the meaning of the element of a term should correspond to the notion it possesses);

– consistency (the possibility to show relations between the named notion and the notion connected with it);

– rational compactness (removing words and other elements that possess non-distinctive features of a notion);

– derivative component (creating new terms with the help of word formation methods);

– language correctness (adherence to the rules of word formation and word-of-mouth that corresponds to the structure of a given language).

The articles devoted to the terminological issues understand a term as a word or a word combination that does only nominative function, the function of naming of the special concept and naming a special subject or phenomenon. A term of any branch of knowledge expresses special professional, scientific or technical notion.

According to the usage in different spheres of professional communication there three groups of terms exist. There are general scientific, intersectoral and highly specialized terms.

General scientific lexis is commonly used in different scientific disciplines and it expresses special notions of a wide section that are sorted with objects, phenomena, processes, properties and so on in different areas of the studying reality (reaction, experiment, to progress).

To the second group of terms intersectoral or professional lexis is referred. It is functionally oriented to the narrower sphere of usage. Such terminology possesses the highest degree of thematic productivity (physical terms like energy should know specialists in optics and radio physics (energy, metal, symbol)).

The third group of words consists of specialized vocabulary expressing notions of a separate discipline (mathematics, medicine). The philologist Kozhina underlines that specialized terminology has a strong functional stylistic coloring. Such terms in unusual sphere are not only difficult to understand but also it leads to rejection of the fact that it is used in this area (hydrogen, cardiology, syntax).

There are also a lot of other classifications based on different features of terms.

The content classification (the classification by subject name) proposes division of terms according to the special spheres. There are, for example, scientific (structure, to absorb), technical (television, to translate), industrial (manufacturer, to import), economic (audit, to globalize) and other areas. Such a scheme forms the list of rubrics that are included into this classification. So the classification by subject name inside separate spheres of knowledge is the most detailed term classification.

The classification of terms-words is done according to the word morphological structure. There are such terms as:

– non-derivative (type, model);

– derivative (decoding, stylistic);

– compound (atmosphere);

– abbreviation (UN, UNESCO).

The morphological classification may be presented by nouns (generation, regulation, combina-

tion), adjectives (additional, pragmatic, semantic, cooperative) and verbs terms (appear, consider, occur, devote). Adjectives take great part in term formation because they are important elements of composed terms.

According to the semantic structure there are free word-groups, set expressions and phraseological combinations. According to the morphological type of a primary word there are word-groups-nouns, word-groups-adjectives and word-groups-verbs.

There are also less frequently used classifications, for example according to the sphere of usage (universal, unique and author's terms) and so on.

Thus, due to the classifications the conceptual structure of terms is clearly demonstrated.

The author of a scientific article using terms should try to be unambiguously understood. The author should follow the following rules:

- use only the most understandable and univocal terms;
- ignore a word that has two meanings without defining which of them will be used;
- not use some words in their different meanings.

We analyzed several articles of the scientific periodical “Molodyj Vchenyj” [3] from the point of view of their vocabulary. The analysis showed the presence of the following layers of vocabulary in the articles:

- common (to cover, never, surprise, negative, to use, to point, interesting, wide, to help etc.), which is about 60% of all vocabulary;
- general scientific terminology (function generation, combination, re-research, analysis, infor-

mation, aim, object, term, aspect etc.) – 25% of all vocabulary;

- highly specialized terminology (tag question, linguist, speech act com-municative tactics, pragmatic meanings, irregular forms, communicative situation, language etc.) – 15% of all vocabulary.

This information gives us the image of a science article and its contain.

Conclusions. Scientific article is a type of scientific text that aims at presenting some new result, explaining its significance, and placing it coherently within the existing knowledge. Writing an article scholars should follow some compulsory rules to create a piece of the scientific text:

- plenty of scientific terminology;
- use of abstract words;
- use of scientific phraseology, proof terminological word-combinations;
- reference to the original sources;
- absence of authorial individual manner and emotionally-expressive vocabulary;
- presence of clear structure of the text (successive division to pieces, points, subitems, indentions from application of digital or designated by a letter numeration);
- use verbal forms, more often impersonal, generalized or indefinite, as a rule, Present tense, that define certain phenomena and facts;
- presence of tables;
- monologue character of the text.

So, in the scientific style the most valued attributes are accuracy, precision, clarity, concision, and grace [2], which is achieved with the help of use of the terminology.

References:

1. American English 2000. Cambridge Dictionary of American English. Cambridge UP. 2000.
2. Chris A. Mack How to Write a Good Scientific Paper. SPIE PRESS. Bel-lingham, Washington, USA. 2018. 124 p.
3. «Molodyi Vchenyi». Archive journal numbers. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/archive/> (accessed: 10.04.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-81>

УДК 81'33

Ноговська С.Г.

Київський університет імені Бориса Грінченка

**КОРПУСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВІ
(ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДАЧІ ІДІОСТИЛЮ РОМАНУ ДЖ. Д. СЕЛІНДЖЕРА
«ЛОВЕЦЬ У ЖИТІ» В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ О. ЛОГВИНЕНКА)**

Анотація. У статті висвітлюються проблеми збереження ідіостилю при перекладі художнього тексту. Звертається увага на складові ідіолекту та його доміанти, аналізуються традиційні та новітні підходи до аналізу способів їх відтворення у перекладі. Пропонується на першому етапі проведення перекладознавчого аналізу практикувати співставлення квантитативних характеристик першотвору та перекладу. Описано процедуру контрастивного квантитативного аналізу: створення електронного варіанту текстів оригіналу та перекладу з подальшим ретельним вичитуванням та нормалізацією, підрахунок кількості сленгізмів і їх частоти за допомогою спеціально написаною комп'ютерної програми, їх розподіл за частинами мови, тематичними групами, лексико-семантичними моделями. З'ясовано основні способи перекладу сленгових одиниць та проведено підрахунок частоти їх застосування. Доведено, що ідіостиль роману «Ловець у житі» та його доміанти значною мірою збережені при трансляції українською мовою.

Ключові слова: ідіостиль, паралельний корпус, сленг, лексико-семантична модель, еквівалентний відповідник, генералізація, конверсія.

Nohovska Svitlana

Borys Grinchenko Kyiv University

**CORPORA APPROACH TO TRANSLATION STUDIES
(THE PECULIARITIES OF IDIOSTYLE REPRODUCTION IN O. LOGVINENKO
UKRAINIAN TRANSLATION OF J. D. SALINGER'S NOVEL "THE CATCHER IN THE RYE")**

Summary. This paper gives an overview of individual style reproduction in translation. Attention has been drawn to the corpora and quantitative methods in the translation equivalence researches. The object of the study is the idiostyle of J. D. Salinger's novel "The Catcher in the Rye" and its reproduction in Ukrainian translation by O. Logvynenko. Traditional and newest approaches of idiostyle reproduction during translation have been analysed. The dominant feature of the J. D. Salinger's novel idiostyle is recognized as slang vocabulary usage. It is suggested that at the first stage of carrying out the translation analysis, the comparison of the quantitative characteristics of the source and target texts should be practiced. The procedure for contrastive quantitative analysis has been described: the creation of an electronic version of the source and target texts, followed normalization; estimation of the slang words and word forms number and their frequencies by the specially written computer program; the definition of the slag word forms belonging to certain parts of speech, thematic groups, as well as lexical and semantic models. The basic principles of slang units' translation and the frequency of their application are calculated. The article focuses specifically on the methods of slang units' reproduction, such as lexical equivalent, equivalent counterpart, generalization, conversion. Involvement of statistics research methods allows to testify a relatively small percentage of such translation methods as stylistically neutral and zero-translation options, indicating a slight translation deformation and high level of adequacy in slang units translation during reproduction of the novel "The Catcher in the Rye" in Ukrainian by O. Logvynenko. It has been proved, that idiostyle dominants and their correspondences in Ukrainian translation of the novel "The Catcher in the Rye" can be considered as inessential and statistically valid. It has been clarified that quantitative indicators are able to determine the main vectors of the analysis idiostyle dominants and their correspondences in translation.

Keywords: corpora techniques, parallel corpora, reproduction of idiostyle, dominant feature of idiostyle, lexical and semantic models, lexical equivalent, generalization, conversion.

Постановка проблеми. Розвиток корпусної лінгвістики, що забезпечує експериментальну базу для мовного моделювання, і зростання уваги до статистичних методів обробки мовного матеріалу за останні роки привели до розробки цілого ряду методик, які пов'язані з використанням паралельних або близьких текстів на різних мовах. Створення таких корпусів для аналізу оригіналу та перекладу художнього твору дає змогу виявити особливості передачі ідіостилю, а отже може вдосконалити процес встановлення перекладацької еквівалентності у художньому дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження стилістичних особливостей тексту

та ідіостилю письменника, а також їх відтворення при перекладі є актуальними проблемами сучасної лінгвістики тексту, порівняльного мовознавства і перекладознавства. В останні роки для позначення специфічних рис індивідуального мовлення у працях з лінгвистически й когнітивної лінгвістики спостерігається широке використання терміну «ідіостиль». Існують різні трактування поняття ідіостилю та співвідношення його з поняттям «ідіолект». Проаналізувавши ряд праць (Л. Брусенська, І. Ковтунова, Л. Стависька, Н. Болотнова, Н. Фатеева, В. Виноградов, Ю. Караулов, М. Новикова, В. Кухаренко, В. Коптілов) у нашому дослідженні ми виходимо з тези про тотожність цих понять і спираємося на

визначення, яке запропонував відомий філолог В. Григор'єв: «ідіостиль, або ідіолект, – це система мовних засобів індивідуума, яка формується на основі засвоєння ним мови і розвивається в процесі його життєдіяльності» [1, с. 4].

Однією з основних проблем перекладознавства вважають проблему адекватного відтворення оригіналу, зокрема художнього твору. Проблема перекладу художнього твору тісно пов'язана з проблемою збереження індивідуального стилю автора і стилю самого твору. В. Коптілов, аналізуючи ідіостиль, стверджує, що «елемент стилю художнього твору в перекладі повинен відповідати системі стильових засобів оригіналу» [2, с. 19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення ідіостилу у перекладознавчому та перекладацькому аспекті передбачає завдання підбору вдалого еквівалента для перекладу та досягнення адекватності тексту оригіналу і тексту перекладу. Поняття еквівалентності є одним з центральних понять перекладознавства і розкриває суть перекладу та перекладацької діяльності, про що свідчать численні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Деяко менше уваги приділялося розгляду кількісного співвідношенню складових ідіостилу на основі паралельних корпусів (нам вдалося ознайомитись лише з однією працею [3]), хоча саме паралельні корпуси можуть слугувати як основа та інструментарій для подальших стилістичних, лексикологічних, граматичних і порівняльних досліджень оригіналу та перекладу, а, отже, і для оцінки рівня збереження ідіостилу. Корпус дає змогу проводити порівняльний аналіз особливостей лексичного складу, морфології й синтаксису (порівняльний аналіз лексичних структур і синтаксичних конструкцій у паралельних текстах), здійснювати пошук еквівалентів для слів і колокацій, розробляти й удосконалювати програмні засоби для сортування текстів, самостійного пошуку та вилучення еквівалентів для окремих лексем і колокацій [4]. Окрім того, корпусні технології оптимізують квантитативні статистичні методи, що стають дедалі актуальнішими з розвитком комп'ютерних технологій і програмного забезпечення. Статистична лінгвістика як наука, що займається виявленням та описом кількісних характеристик і закономірностей мови та мовлення, ґрунтується на факті, що певні кількісні характеристики, а також функціональні залежності між ними характеризують мову загалом або її окремі функціональні стилі. Лінгвостатистичний аналіз роману Дж.Д. Селіндера «Ловець у житті» та його українського перекладу на основі укладеного паралельного корпусу з метою встановлення рівня адекватності перекладу вченими-перекладознавцями досі не проводився.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення лінгвостатистичного аналізу сленгових одиниць в оригіналі роману в Дж.Д. Селінджера «Ловець у житті» та його українському перекладі О.П. Логвиненка з урахуванням їх структурно-семантичних та функціональних особливостей. Ми виокремлюємо саме сленгові одиниці, бо вважаємо їх домінантою ідіостилу роману, тобто такою його складовою, що визначає неповторність творчої манери письменника.

На думку М. Ребенко, сленг є домінантним регістром мовлення Голдена Колфілда, тому має бути основною точкою відліку при аналізі перекладів першотвору Дж.Д. Селінджера [5].

Виклад основного матеріалу. Ідея статистичного підходу до вивчення мови художньої літератури (й індивідуального стилю письменника зокрема) активно підтримується та розвивається рядом учених різних країн, що проводять свої дослідження в руслі стилостатистики.

Статистичні особливості тексту є формальними властивостями його організації, за допомогою яких можна розкрити якісні особливості стилю [6, с. 130]. Як зазначає В. Перебийніс, статистичні характеристики відображають лише деякі структурні особливості текстів і можуть лише вказувати на приховані від простого спостереження особливості індивідуального чи функціонального стилю [7, с. 152]. Проте, одержані квантитативні дані можуть визначити основні вектори якісного аналізу домінант ідіостилу твору та їх відповідників у перекладі.

Проведене нами статистичне дослідження здійснювалось за таким планом. По-перше, оригінальний текст [8] та переклад [9] було перетворено в електронну форму та нормалізовано. По-друге, були виділені сленгізми в романі «Ловець у житті» (467 одиниць). По-третє, виділені одиниці були проаналізовані за належністю до певних частин мови або до ідіоматичних зрощень. По-четверте, визначено до яких тематичних груп належать ці одиниці. По-п'яте, визначено види лексико-семантичних моделей сленгових одиниць. По-шосте, віднайдено відповідники до англійських сленгізмів у перекладі роману і встановлено способи перекладу.

Розподіл сленгових одиниць за частинами мовами, або приналежність їх до фразеологічних зрощень ілюструє таблиця 1.

Таблиця 1

Розподіл сленгових одиниць за граматичними категоріями

Граматична категорія	Сленгові одиниці			
	оригінал		переклад	
	кількість	%	кількість	%
іменники	164	35,1%	115	26,6%
дієслова	189	40,5%	202	46,8%
прикметники	37	7,9%	63	14,6%
прислівники	29	6,2%	28	6,5%
фразеологізми	48	10,3%	24	5,6%
Всього	467	100,0%	432	100,0%

Як свідчить поведений аналіз, в оригіналі переважають дієслівні та іменникові сленгові одиниці, причому ця пропорція збережена перекладачем без суттєвої деформації. Прикметникові та прислівникові сленгізми складають 16,5% та 12,1% в оригіналі та перекладі відповідно, що також не є суттєвим відхиленням. А от сленгізми, що уявляють собою ідіоматичне зрощення, передані з найбільшою перекладацькою деформацією. Крім того, різниця сленгових одиниць в оригіналі та перекладі також пояснюється вживанням таких перекладацьких прийомів як вилучення та описовий переклад.

Ми визначили тематичні групи сленгу:

- найменування осіб (позначення психічного і фізичного стану людини, особливостей її поведінки, оцінки осіб, звертань);
- найменування предметів або явищ (одягу та його деталей, частин тіла, житла і предметів побуту, оцінки предметів і явищ);
- стосунки між людьми (слова зі значенням «бити», «обманювати», «справляти враження»);
- гроші (найменування грошей і відповідні операції);
- студентське життя (сленгізми з переважаючим значенням «бути виключеним»);
- алкоголь;
- інтимні стосунки (назви осіб, переважно жіночої статі, позначення дій).

Тематична група «найменування осіб» є найпродуктивнішою, що пов'язано з головною ідеєю твору: люди, які прагнуть до брехливих ідеалів, марнославства й багатства, викликають у літературного героя роздратування і злість. Тому і в цій групі переважають мовні одиниці з негативною конотацією із загальними для всієї групи пейоративними семами «неприємний», «дурний».

Дана тематична група включає лексеми зі значенням:

– психічного і фізичного стану людини: *to laugh one's ass off* «сміятися з усіх сил», *to hit the roof (ceiling)* «розлютитися», *to ruke* «блювати, нудити», *to toss one's cookies* «нудити», *to feel rotten* «огидно себе почувати», *to take a leak* «мочитися», *to yell one's head off* «голосно кричати», *to screw up* «зіпсувати, порушувати душевну рівновагу», *spot* «сопли», *stuff* «поведінка, звернення», *bang* «задоволення», *tarbles* «розсудливість»; *tough* «невдача», *up the creek* «в скрутному становищі». Велика частина сленгізмів даної групи позначає «поганий психічний або фізичний стан людини», що також вказує на пейоративність лексем;

– особливості поведінки людини: *to cut out* «терестати», *to go into this nodding routine* «похитувати головою», *to bum* «жити чи робити що-небудь за чужий кошт», *to hang around* «бути присутнім»;

– оцінки осіб: *phony slob* «базика, брехлива людина», *yel / ow-belly* «боягуз», *slob* «дурна, груба людина», *stiff* «босяк, волоцюга, зануда, скнара», *bastard* «хлопець, малий», *goner* «пропаца, кінчена людина», *wise guy* «всезнайка», *hot-shot guy* «тіжсон», *screwball* «навіжена, ексцентрична, дурна людина», *jerk* «дурень», *grim-bum* «покидьок», *dope* «іолоп, дурень; ідіот», *rat* «мерзотник», *big deal* «велике цабе», *crooks* «шахраї», *nut* «божевільний, дивак»; *fiend* «звичка до чого-небудь». Сленгізм *fiend*, що володіє широкою сполучуваністю, вживається в тексті кілька разів і в різних значеннях: *bridge fiend* «завзятий гравець в брідж», *Canasta fiend* «любитель канасту», *fresh-air fiend* «людина, готова все віддати за свіже повітря», *dope fiend* «наркоман»;

– дружніх відносин, звернень: *bud (buddy, buddугоо)* «друге». *Mac (task)* використовується як звертання до людини, чие ім'я невідоме, *little ace* – звертання до дурної людини, *ataboy* – вигук, що виражає захоплення (Будь розумником!): *Wake 'er up! Wake 'er up, hey. Attaboy.*

Утворення з додаванням *boy, lad, lass* до власних імен звучать ласкаво і мають фамільярно-

розмовне і позитивне емоційне забарвлення. Так, в розмові з однокурсником Еклі, якого не любили за його неохайність, непривабливий зовнішній вигляд і занудний характер, Холден додає до його імені слово *kid* «дитинко», чим дуже дратує його:

“No, you wouldn't, Ackley kid. If you had his dough, you'd be one of the biggest

“Stop calling me Ackley kid”, God damn it. I'm old enough to be your lousy father”.

“No, you're not”. Boy, he could really be aggravating sometimes. He never missed a chance to let you know you were sixteen and he was eighteen.

– Ти, малий, не такий. Якби ти мав стільки грошви, як він, то став би найбільшим...

– Доки ти називатимеш мене «малим», трясця твоїй матері?! Я тобі в батьки годжуся, шмаркачу нещасний!

– У батьки? Ова! – Слухайте, з цим Еклі хоч кому терпець урветься. Так і jede нагоди цвікнути в очі, що тобі тільки шістнадцять, а йому – вже вісімнадцять.

До групи слів «найменування осіб» за тематикою близька і інша група «найменування предметів і явищ», яка включає лексеми, що називають окремі ділянки реального світу, що оточує людину:

– одяг і його деталі: *hound's-tooth jacket* «спортивна куртка з вовняного матеріалу в дрібну клітку», *falsie* «ліфчик з підкладкою, що використовується для того, щоб груди здавалися більшими»;

– частини тіла: *уар* «рот», *knockers* «жіночі груди», *butt* «зад, сідниці», *сap* «зад»;

– житло і предмети побуту: *dorm* (від *dormitory*) «спальний район», *сap* «туалет, умивальник», *sack* «ліжка, постіль», *to hit the sack* «лягти спати», *buzz* «телефонний дзвінок», *to chack up* «жити, проживати, оселитися»;

– оцінка предметів або явищ: *стар* «нісенітниця, гидота», *асе* «щось надзвичайно гарне», *not too hot* «не боляче, не дуже», *lulu* «видатна людина, класна річ».

В романі також знаходимо велику кількість сленгових прикметників, які з негативного боку характеризують певну особу або предмет: *half-assed* «безрезультатний, безплідний, дурний, поганий», *molding* «огидний», *sharp* «чудовий, стильний», *snotty* «мерзенний, самовдоволенний, зарозумілий», *dopey* «дурний, ідіотський», *сreery* «неприємний, противний, докучливий», *spooky* «боязкий, шпигунський», *putrid* «мерзенний», *shot* «зношений», *сrumbу* «неприємний, грубий, мерзенний», *beat-up* «поношений». Так, наприклад, сленгізм *сrumbу* вживається в поєднанні з різноманітними іменниками: *place* («неприємне місце»), *nails* («мерзенні нігті»), *old razor* («тупа стара бритва»), *stuff* («мерзенна поведінка»), *room* («неприємна, брудна кімната») та іншими.

Слова, що входять до тематичної групи «найменування предметів і явищ», вирізняються презирливим відтінком значення. Дана тематична група досить продуктивна, оскільки для літературного героя найменування предметів, явищ навколишньої дійсності і їх характеристики є досить актуальними.

Тематична група «стосунки між людьми» також займає велике місце у сленгу героїв і представлена словами з наступними значеннями:

– «бити»: *to scrag* «грубо поводитися, бити», *to slam* «ударити, рознести, розкритикувати», *to sock* «сильно ударити», *to rough up* «поводитися з кимось жорстоко, бити», *to plug* «застрелити, підстрелити»;

– «обманювати»: *to chisel* «обдурювати, обманювати», *to squeal* «доносити, бути донощиком», *to swire* «красти», *to rip off* «привласнювати, копіювати, наслідувати», *to gitte* «вигадувати»;

– «справляти враження» (і це цілком природно, тому що в повісті йдеться про молодих людей, які прагнуть самоствердження серед однолітків і старших людей): *to knock out* «здивувати, приголомшити», *to tickle the pants off someone* «забавляти; розважати, веселити, розсмішити», *to stink* «бути чи здаватися неприємним, нікчемним», *to give someone a pain in the ass* «дратувати кого-небудь», *to be an exhibitionist* «випендрюватися, працювати на публіку», *to chuck* «говорити з сарказмом, висміювати», *to shoot* «говорити, розповідати», *to chew the rag (fat)* «обговорювати питання». До цієї групи можна також віднести іменники: *rapic* «забава, жарт», *opse-over* «швидкий, але уважний погляд», *out* «відмовка, привід».

Майже всі слова мають негативне конотативне значення, у чому можна перекоонатися за допомогою тлумачення значень сленгових одиниць.

В результаті семного аналізу значень можна виділити специфічні для всієї групи сленгізмів семи «зневажливий», «грубий», «нечесний». Перевага негативних значень у сленгових одиниць свідчить про напружені взаємини головного героя Холдена Колфілда з однолітками зі школи-інтернату Пенсі і за його межами:

The week before that, somebody 'd stolen my camel 's-hair coat right in the pocket and all. Pencey was full of crooks. Quite a few guys came from these very wealthy families, but it was full of crooks anyway. The more expensive a school is, the more crooks it has – I'm not kidding.

За тиждень перед тим хтось поцупив у мене просто з кімнати пальто з верблюжої вовни разом з рукавицями на хутрі – вони були в кишені. У Пенсі злодюг аж кишить. У більшості хлопців батьки живуть на широку ногу, а злодюг у школі аж кишить. Що дорожча школа, то більше в ній злодюг. Правду кажу.

Тематична група «гроші» представлена сленгізмами, які є назвами грошей: *rocks*, *dough* «гроші», *buck* «долар», *single* «банкнота в один долар». Дієслова утворюють семантичну опозицію: *to haul in* «збирати гроші, гребти лопатою», *to be loaded* «бути багатим» – *to shell out* «платити гроші, розплачуватися». Вираз *money talks* («гроші роблять людину впливовою») підкреслює значимість грошей у сучасному світі:

In New York, boy, money really talks. – I'm not kidding.

Слухайте, у цьому Нью-Йорку все роблять гроші, серйозно кажу.

Оскільки головний герой навчається у школі-інтернаті, то в його лексиконі зустрічаються сленгізми, що стосуються до студентського життя: *prep* (*Pencey Preparatory School*) «підготовчий» (закрита школа-інтернат для хлопчиків із заможних сімей), *to flop* «потерпіти невдачу, провалитися», *to flunk* «провалити іспит», *to*

flunk out «бути виключеним з інституту після нездачі іспиту», *to get (give) the ax* «бути виключеним». З наведених прикладів очевидно, що Холден Колфілд, в черговий раз був виключений зі школи, боявся з'являтися перед батьками, щоб не засмучувати їх. Сленгізми, що відносяться до студентського життя, об'єднані пейоративною семою «невдача».

Тема «алкоголю» призводить до появи великої лексико-семантичної групи. Синоніми групуються навколо нейтральної домінанти ряду «п'яний», «в стані алкогольного сп'яніння» *tight*, *oiled*, *blind*, *crooked*, *stinking*; слово *booze hound* означає «алкоголік», *to booze* «зловживати алкоголем», *booze* «алкогольний напій». Недоцільно виділяти тему «наркоманія», оскільки в повісті зустрічається лише один сленгізм зі значенням «наркоман» *dope fiend*.

Інша тематична група, яка відображає інтереси молоді, – «інтимні стосунки». Ця тема представлена в сленгу назвами осіб: *tail* «жінка, що розглядається як сексуальний об'єкт», *gal* «дівчина», *bag* «жінка неприваблива або стара», *rig* «жінка легкої поведінки», *date* «людина, якій призначили побачення», *ransy*, *flit* «жінкоподібний чоловік, гомосексуаліст». За допомогою такого способу словотвору, як конверсія, від іменника *date*, яке також має значення «любове побачення», утворюється дієслово *to date* «призначати побачення». Зустрічаються і інші сленгові позначення дій: *to make a pass at somebody* «робити відверті натяки жінці», *to snow* «обманювати або зваблювати нещирими розмовами», *to rush somebody* «залицятися до дівчини, упадати», *to get wise with somebody* «познайомитися, приставати до кого-небудь», *to neck* «цілувати, пестити, обніматися»; прикметник *horny* «сексуально збуджений», словосполучення *soul kiss* «пристрасний поцілунок».

Наявність в творі сленгових одиниць, що позначають інтимні стосунки і алкоголь, можна пояснити тим, що ці теми хвилювали головного героя, ще зовсім юного хлопця, і як виявилось, в світі дорослих були цілком доступними для нього: підлітку пропонували купити спиртні напої або повію на ніч. Це не могло залишити його байдужим.

Кількісний розподіл сленгізмів за тематичними групами свідчить, що в перекладі наявні всі тематичні групи сленгу, виділені в оригіналі і кількісні відхилення не є статистично значущими (рис. 1).

Наступний етап дослідження – визначення видів лексико-семантичних моделей сленгових одиниць (таблиця 2).

Визначення видів лексико-семантичних моделей сленгових одиниць дозволило з'ясувати, що в романі присутні наступні моделі: перенесення найменування з неживого предмета на живий (*I do not want any old bag. – Мені старої не треба. – Бо стара шляйіка мені не потрібна!*); перенесення найменування з неживого предмета на неживий (*Boy, was she lousy with rocks. – Слухайте, та в неї ж усі пальці в камінцях!*); перенесення найменування з одного живого предмета на інший живий (*They stay a rat their whole life. – Такі не лише змалку паскуди, вони зостаються паскудами все життя!*); перенесення на основі подібності зовнішнього вигляду (*crumbly* – «обсипаний крихтами») – «неприєм-

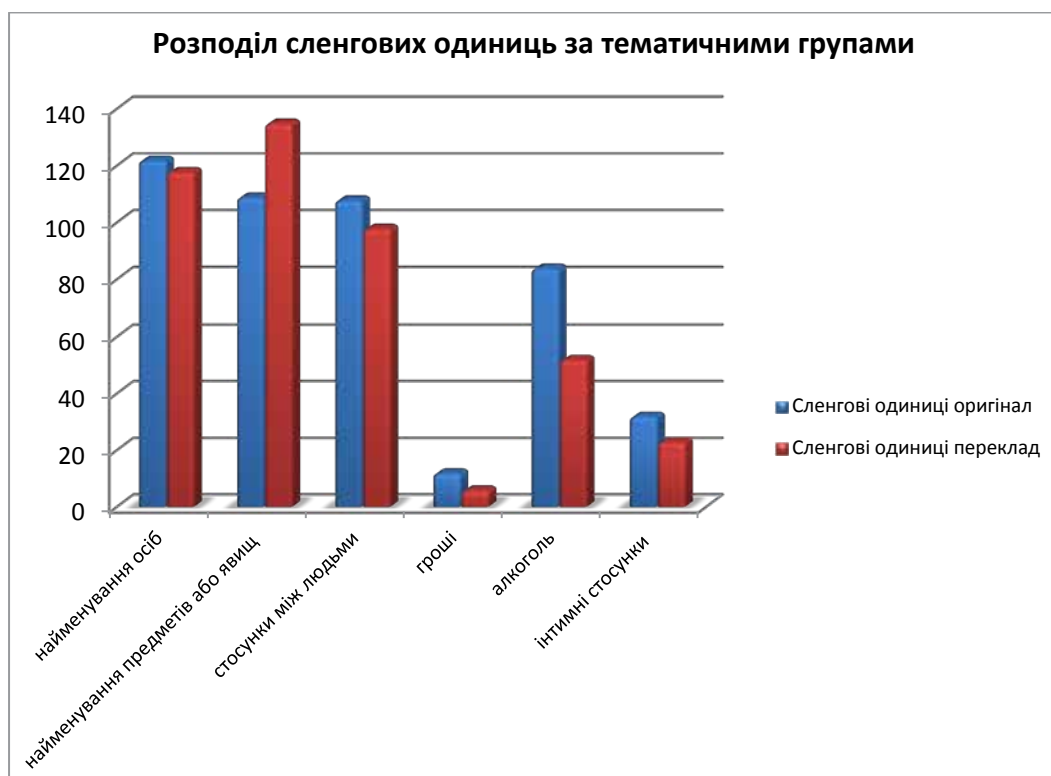

Рис. 1. Розподіл сленгових одиниць за тематичними групами

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2

Види лексико-семантичних моделей сленгових одиниць

Види лексико-семантичних моделей	Сленгові одиниці			
	оригінал		переклад	
	кількість	%	кількість	%
перенесення найменування з неживого предмета на живий	158	33,8%	143	33,1%
перенесення найменування з неживого предмета на неживий	16	3,4%	12	2,8%
перенесення найменування з одного живого предмета на інший живий	2	0,4%	6	1,4%
перенесення на основі подібності зовнішнього вигляду	47	10,1%	31	7,2%
перенесення на основі подібності дій	24	5,1%	15	3,5%
метафоричне перенесення	118	25,3%	132	30,6%
переосмислення значення	102	21,8%	93	21,5%
Всього	467	100,0%	432	100,0%

Джерело: розроблено автором

ний, брудний»), перенесення на основі подібності дій (*God, could that dopey girl dance. – Боже, але ж як та дурепа танцювала!*), метафоричне перенесення (*They always flop, though, and it drives my mother crazy when he does it. – Ті меатри, правда, щоразу прогоряють, і мати завжди шаленіє, коли батько з ними зв'язується.*), переосмислення значення (*But we chewed the fat for a while. That is, she chewed it. – Проте ми розводили бузу далі. Тобто бузу розводила вона.*). Найпродуктивнішою моделлю переносу є перенесення найменування з неживого предмета на живий, трохи менш продуктивною є модель перенесення найменування з неживого предмета на неживий, малопродуктивною – з живого

на живий. У творі зустрічається також велика кількість сленгових фразеологізмів, утворених шляхом переосмислення значення та шляхом метафоричного перенесення. Продуктивність сленгових іменників і прикметників, утворених в результаті процесу метафоризації, можна пояснити тим, що найменування осіб та їх характеристика для літературного героя твору є більш актуальними, ніж назва дій. За допомогою сленгових іменників і прикметників головний герой роману називає і характеризує оточуючих людей, дає яскраву оцінку дійсності. Продуктивність моделі переносу найменування з неживого предмета на живий пояснюється тим, що сленг прагне до зниження оціночного статусу номіно-

ваних референтів. Збереження всіх моделей творення сленгових виразів у перекладі та незначні відхилення у відсотковому відношенні між оригіналом та перекладом, свідчать про ефективність використаних перекладацьких стратегій.

Переклад сленгу як стилістичного інваріанта роману Дж.Д. Селінджера «Ловець у житі» є чи не найбільшою проблемою на шляху до повного відтворення семантики й прагматики тексту, контексту та підтексту автора в культурі-приймачі. На думку М.Ю. Ребенко, сленг є домінантним регістром мовлення Голдена Колфілда, тому має бути основною точкою відліку при аналізі перекладів першотвору Дж.Д. Селінджера [2].

Переклад сленгізмів найчастіше здійснюється за допомогою сленгових еквівалентів та аналогів, фразеологізмів або стилістично нейтральної лексики.

При перекладі сленгу найвдалішим є використання сленгових еквівалентів та аналогів, якщо такі наявні у мові перекладу. Саме цей перекладацький прийом уможливує високий лінгвістичний ступінь збереження змісту оригіналу в перекладі. Наведемо кілька прикладів перекладу сленгових одиниць за допомогою еквівалентних відповідників:

If you had his dough – Якби ти мав **стільки гроши**.

“Stop calling me Ackley kid”, God damn it – Доки ти називатимеш мене «**малим**», **трясця твоєї матері!?**

Boy, he could really be aggravating sometimes – Слухайте, з цим Еклі **хоч кому терпець урветься**.

В деяких випадках за відсутності прямого еквіваленту можна обмежитися стилістично нейтральними варіантами чи традиційною фразеологією, що передають лише загальне значення сленгової одиниці. Слід зазначити, що перекладач знаходить достатньо експресивні і образні відповідники у шарі нейтральної лексики та фразеології, щоб максимально зберегти відтінки сленгових конотацій.

I have this grandmother that’s quite lavish with her dough. She doesn’t have all her marbles any more – she’s old as hell – and she keeps sending me money j’or my birthday about four

times a year. – У мене така бабця, що **грошей не шкодує**. Правда, в неї **вже не всі дома**, – **стара ж бо як світ**, – і вона **разів чотири на рік присилає мені гроші на день народження**.

Завдяки таким вдалим знахідкам перекладача трансляцію сленгових одиниць за допомогою стилістично нейтральних варіантів можна визнати достатньо експресивним способом передачі.

Якщо функціональні аналоги або варіантні відповідності відсутні в мові перекладу, перекладач може вдаватися також до прийому компенсації, сутність якого полягає в тому, що елементи змісту, втрачені при перекладі одиниці в оригіналі, передаються в тексті перекладу іншим засобом, причому необов’язково в тому ж самому місті, що і в оригіналі [10, с. 96]. Таким чином, в тексті перекладу створюється інший образ, такого ж стилістичного напрямку. Перекладачеві важливіше забезпечити стилістичну відповідність перекладу в цілому, ніж зберегти точне розташування стилістичного прийому у тексті.

Shoot! – **Яка дурня!**

My hat! – **Оце так!**

Heads up! – **Стережись!**

Характерним для перекладу сленгу є також прийом **генералізації**. Він полягає у міжмовному перетворенні лексеми мови джерела з вузьким семантичним полем на лексеми мови перекладу з ширшим семантичним полем. В лексичному плані це є заміна часткового поняття загальним, видового – родовим, наприклад: *Green* – **зелені**, *bucks* – **гроші**.

Дуже поширеним видом трансформації у процесі перекладу сленгізмів є заміна частин мови, або **конверсія**. Часто зустрічаються випадки, коли англійські сленгові іменники і прикметники замінюються на українські дієслова. Це в основному стосується іменників з закінченням *-er*, що широко використовуються не тільки для означення осіб певної професії, а й взагалі, для означення діяча.

Не рідко при перекладі сленгізмів використовується й антонімічний переклад. Це типовий приклад комплексної лексико-граматичної трансформації, у якій одночасно здійснюються модифікації лексичної та синтаксичної структур. Антонімічний переклад спирається на логічний постулат, згідно з яким заперечення будь-якого значення можна прирівняти до ствердження протилежного йому значення.

I am not kidding! – **Я серйозно говорю!**

Stay out of here! – **Не лізть!**

Зустрічаються й випадки перекладу сленгу за допомогою методу цілісного перетворення. Цей метод змінює внутрішню форму будь-якого відрізка мовленнєвого потоку, хоча загальний зміст залишається незмінним.

Отже, виявлені нами способи перекладу сленгових одиниць відображено на діаграмі (рис. 2).

Як свідчать проведені обчислення, перекладач віддає перевагу двом способам перекладу – еквівалентний відповідник та конверсія, актуальним є також підбір найбільш близького по емоційній за-

Частота застосування способів перекладу сленгових одиниць

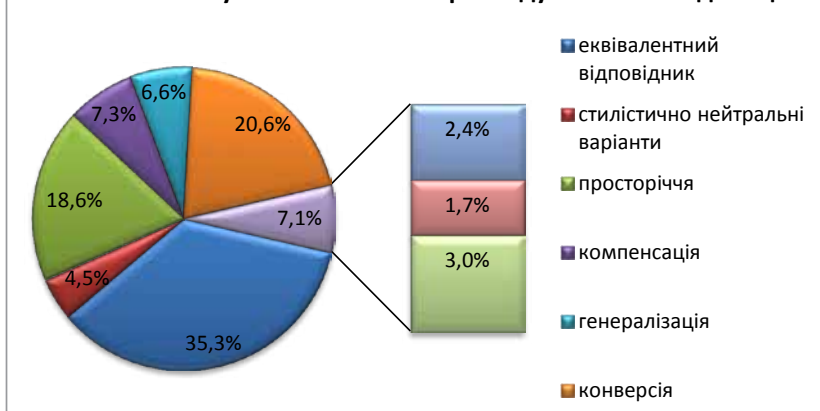

Рис. 2. Частота застосування способів перекладу сленгових одиниць

Джерело: розроблено автором

барвленості відповідника з розмовного шару мови чи традиційної фразеології. Відносно малий відсоток таких способів перекладу, як стилістично нейтральні варіанти та нульовий переклад свідчить про незначну перекладацьку деформацію і високий рівень адекватності перекладу сленгових одиниць.

Висновки і пропозиції. Залучення лінгвостатистичних методів дослідження дозволяє за-

свідчити відносно малий відсоток таких способів перекладу, як стилістично нейтральні варіанти та нульовий переклад, що свідчить про незначну перекладацьку деформацію і високий рівень адекватності перекладу сленгових одиниць при трансляції роману «Ловець у житті» українською мовою, а отже домінанти ідіостилю твору були значною мірою збережені.

Список літератури:

1. Григорьев В.П. Поэтика слова. Москва, 1979. 343 с.
2. Коптілов В.В. Першотвір і переклад. Київ, 1972. 213 с.
3. Kulchytskyi I., Tsiokh L., Malaniuk M. Quantitative equivalence level in poetry translation. Комп'ютерні науки та інформаційні технології (CSIT-2018) : матеріали XIII-ої Міжнародної науково-технічної конференції, 11-14 вересня 2018 р., Львів – Львів : Вежа і Ко. С. 51–54.
4. Дем'янчук Ю.І. Різновиди корпусу текстів у процесі перекладу документів офіційно-ділового стилю. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки» : Мовознавство*. 2016. Том 1. № 5. С. 104–107.
5. Ребенко М.Ю. Суб'єктивна деформація стилістичного інваріанту оригіналу роману "The Catcher in the Rye" Дж.Д. Селінджера у художніх перекладах. *Вісник НТУУ «КПІ». Філологія. Педагогіка*. 2014. Вип. 3. С. 44–51.
6. Перебийніс В.І. Статистичні методи для лінгвістів. Вінниця, 2001. 168 с.
7. Перебийніс В.С., Муравицька М.П., Дарчук Н.П. Частотні словники та їх використання. Київ, 1985. 204 с.
8. Salinger J. D. *The Catcher in the Rye*. СПб., 2011. 288 с.
9. Селінджер Дж.Д. *Ловець у житті*. Харків, 2010. 317 с.
10. Латышев Л.К. *Технология перевода*. Москва, 2001. 280 с.

References:

1. Grigorev V.P. (1979). *Poetika slova* [Poetics of the word]. Moscow : Nauka. (in Russian)
2. Koptilov V.V. (1972). *Pershotvir i pereklad* [Source text and target text]. Kyiv : Dnipro. (in Ukrainian)
3. Kulchytskyi I., Tsiokh L., Malaniuk M. (2018). Quantitative equivalence level in poetry translation. CSIT-2018 : XIII International conference Computer Sciences and Information Technologies (Ukraine, Lviv, September 11-14, 2018), pp. 51–54.
4. Demianchuk Yu.I. (2016). *Riznovydy korpusu tekstiv u protsesi perekladu dokumentiv ofitsiino-dilovoho styliu* [Varieties of texts corpora in the translation process of official-business style documents]. *Scientific Herald of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, vol. 1, no. 5, pp. 104–107. (in Ukrainian)
5. Rebenko M.Yu. (2014). *Subiektivna deformatsiia stylistychnoho invariantu oryhinalu romanu "The Catcher in the Rye" Dzh.D. Selindzhera u khudozhnikh perekkladakh* [Subjective deformation of the stylistic invariant of J. D. Salinger novel "The Catcher in the Rye" source text in literary translation]. *Scientific Herald of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"*, vol. 3, pp. 44–51. (in Ukrainian)
6. Perebyinis V.I. (2001). *Statystychni metody dlia lnhvistiv* [Statistical methods for linguists]. Vinnytsia : Nova knyha. (in Ukrainian)
7. Perebyinis V.S., Muravytska M.P., Darchuk N.P. (1985). *Chastotni slovnyky ta yikh vykorystannia* [Frequency dictionaries and their usage]. Kyiv : Naukova dumka. (in Ukrainian)
8. Salinger J.D. (2011). *The Catcher in the Rye*. Sankt-Peterburg : Antologiya.
9. Salinger J.D. (2010). *Lovets u zhyti* [The Catcher in the Rye]. Kharkiv : Folio. (in Ukrainian)
10. Latshev L.K. (2001). *Tehnologiya perevoda* [Translation technology]. Moscow : NVI-TEZAURUS. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-82>

УДК 37.036.5+7.011.2+808.1

Попова Л.І.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ТЕКСТ В СУЧАСНОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ:
МОВНИЙ ТА ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Анотація. У статті йдеться про особливості форми та змісту текстів, пов'язаних з мистецтвом в сучасному світі, особливості існування таких текстів в сучасному суспільстві. Аналізуються тенденції в цій області. Раніше мистецтво в світі знаходило відгук у текстах певних письменників – мистецтвознавців і вчених, чия близькість до художньої творчості та мовні здібності надавали їм особливої ролі. Такий розподіл мистецької праці між тими, хто в основному пише про мистецтво (критики та мистецтвознавці) та тими, хто створює, демонструє, збирає, фінансує або продає мистецтво (художники, музейні директори, меценати, колекціонери) на сьогодні майже зник. Тепер спостерігається розподіл між тими, хто пише про мистецтво із захопленням, та тими, хто мусить це робити. Особливе місце займають тексти журналістів, які працюють в сфері мистецтва. Розглядається досвід створення таких текстів. Робиться висновок про необхідність забезпечення авторами текстів про мистецтво їх належного сприйняття та досягнення довіри аудиторії.

Ключові слова: мистецтво, форма, тенденція, популяризація, міжкультурна комунікація.

Popova Larysa

National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”**TEXT IN CONTEMPORARY FINE ARTS: LINGUISTIC AND PRACTICAL ASPECTS**

Summary. The article deals with the peculiarities of the form and content of texts related to art in the modern world, the peculiarities of the existence of such texts in modern society. Today's finest artist writers to counter cult of brevity, attempting to slow down the art experience not only by demanding that their audience put in copious reading time but also, for example in thoughts via the skilful shaping of the written word. The standard artist's statement – concise, to the point, in plain words – offers a shortcut to extracting meaning from art. The 21st-century art world generates industrial quantities of writing. In the 21st century writing reflects an artist's intellect, powers of observation and timely critical thinking. Once upon a time the art world harboured a cast of designated writers – art critics and scholars – whose proximity to art making and facility with language gained them a special place. That age-old division of art-writing labour between those who mostly write about art (the critics and art historians) and those who primarily make, display, collect, fund or sell art (artists, directors of museum, collectors) has broken down. The split now divides those who are inclined voluntarily towards art writing - those who love to write, who are keen to improve and to have their texts read, whatever their usual role - and those who are conscripted into it: reluctant art writers who are obliged to write a lot, in today's art system. Arts journalists have to be the best of two worlds. They have to have passion for arts but also have to be hard core professionals in the journalistic department. They have to get the right information and pass it on both proficiently and on time. Grammar and proofreading have to be superb in order to be taken seriously by the audience and the notions of reliability and trust must be achieved. Primarily, arts journalists have to be able to notice an artwork or an art professional that deserves to be talked about and provide the basic data about them – information such as where the artwork can be bought, found, or viewed and the factual description of the work is the starting point. The conclusion is made on the need for authors to provide texts about the art of their proper perception and achievement of audience confidence.

Keywords: art, form, trends, popularization, cross-cultural communication.

Постановка проблеми. В сучасну інформаційну епоху спостерігаються зміни у великій кількості галузей діяльності людей. Нові явища стають характерними і для образотворчого мистецтва. Нові особливості з'являються як у формі, так і у змісті творів образотворчого мистецтва, а оцінки творів мистецтва. Широкі інформаційні можливості впливають також на форму та зміст текстів, пов'язаних з образотворчим мистецтвом, на роль таких текстів у суспільстві, на особливості поширення предметів образотворчого мистецтва та популяризації мистецтва за допомогою різних текстових матеріалів. Нових особливостей набувають і випадки співвідношення текстів, пов'язаних з образотворчим мистецтвом, та інших форм популяризації мистецтва (музеї, виставки, зустрічі з художниками і мистецтвознавцями, колекціонерами творів мистецтва, фахівцями, комерційна діяльність яких пов'язана з предметами образотворчого мистецтва).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В різні історичні періоди образотворче мистецтво відіграло різні ролі. Такі ситуації знаходили своє відображення і у текстах, в яких розглядалися різноманітні проблеми мистецтва. В епоху середньовіччя спостерігався чіткий поділ образотворчого мистецтва на різні види, у текстах практично не розглядали взаємозв'язок різних видів образотворчого мистецтва. Якщо ж такі види взаємозв'язку і розглядалися, то це були скоріше окремі етапи розвитку майстерності художників або створення окремих творів. Наприклад, малюнок розглядали як основу живопису та скульптури, архітектура також поєднувалась з живописом та скульптурою, де останні виконували функцію оздоблення творів архітектури, були одним з важливих джерел емоційного впливу споруд на глядачів. В епоху відродження мистецтво починає набувати об'єднуючі особливості. В своїх творах про образотворче мистец-

цтво художники, філософи, вчені намагаються за допомогою мистецтва відтворити цілісну картину світу, розглядають мистецтво як засіб оточити людину красою та гармонією в усьому. Саме в той час художник відходить від функції вузькоспеціалізованого ремісника і починає захоплюватись різноманіттям напрямків пізнання та творчості.

Подібна ситуація в образотворчому мистецтві спостерігається з середини ХХ століття, коли мистецтво знов починає набувати інтегруючих функцій. Таке різноманіття розглядається у багатьох джерелах (Арнхейм; Роден; Воронов) [2; 4; 6].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Цікавим може бути аналіз форми та змісту текстів про мистецтво в інформаційну епоху, дослідження ролі та місця таких текстів в сучасному суспільстві.

Тому **ціль цієї статті** – розглянути особливості форми та змісту текстів, пов'язаних з мистецтвом, в сучасному світі, особливості існування таких текстів в сучасному суспільстві.

Викладення основного матеріалу. Образотворче мистецтво само собою є своєрідною мовою, зрозумілою для представників різних мов і культур завдяки своїй візуальній формі. За винятком незначних елементів зображень, характерних для країн і місцевостей з великими відмінностями у природі та культурі, більшість творів мистецтва сприймаються в цілому багатьма людьми. Для розуміння творів мистецтва різних країн та культур достатньою є також наявність загальних теоретичних знань, які дозволяють відповісти на питання: як розуміти живопис, як розуміти скульптуру, як розуміти народне мистецтво, архітектуру тощо? Але все більш спостерігається тенденція, коли твір образотворчого мистецтва з'являється як носій певної ідеї, яка потребує не тільки візуального зображення, але і відповідний текст або сукупність текстів (Попова) [7]. Такі тексти відображають і прагнення автора більше розповісти про вкладені у даний твір мистецтва ідеї, і думку громадськості, фахівців, впливових осіб про відповідний предмет мистецтва. Наявність цих текстів може привернути увагу глядачів до твору мистецтва, підвищити ступінь задоволення власників цього твору. Тексти про мистецтво також використовуються на ринку творів мистецтва для залучення клієнтів, а також як додатковий важливий фактор для визначення матеріальної вартості (ціни продажу) конкретного твору образотворчого мистецтва.

Твір образотворчого мистецтва може також служити носієм, ілюстрацією або прикрасою певної ідеї. В цілому, образотворче мистецтво є складним явищем, яке знаходиться під впливом різноманітних факторів та само впливає на навколишній світ. У зв'язку з виникненням електронних засобів інформації та Інтернету образотворче мистецтво стає ще більш пов'язаним з різноманітнішими письмовими та усними текстами на різних мовах. «Мистецтво ХХІ століття переживає феноменальний бум як у Мережі, так і за її межами, потреба у супроводжувальних текстах дуже велика. З кожним днем стає все більше арт-шкіл, спеціальних магістерських програм в області мистецтва, міжнародних виставок, комерційних галерей, художніх агентств, сайтів художників... І для кожного виду діяльності у цьому зростаючому «арт-всесвіті» потрібні свої тексти» (Уільмс) [5, с. 130]. Все це

додатково свідчить про актуальність тематики, пов'язаної зі змістом, формою, призначенням текстів про образотворче мистецтво.

Безперечно, що форма багато в чому залежить від змісту текстів. Але в мистецтві, де особливо часто прагнуть до оригінальності, виразності, незвичності, особливо у деяких напрямках сучасного образотворчого мистецтва, багато чого є незрозумілим і потребує пояснення та розшифрування, що не завжди можуть зробити навіть мистецтвознавці, які спеціалізуються у цій області (Уільмс) [5].

Але не тільки тексти про сучасне нетрадиційне, «модернове» мистецтво пов'язані з труднощами для розуміння. Тексти про класичне мистецтво, а також тексти з теорії мистецтва, хоч і менше, але також можуть мати місце, важкі для розуміння. Багато термінів мистецтва можуть мати декілька значень, а певні поняття можуть мати декілька термінів (Беда) [3].

Люди, які мало знають про конкретний вид мистецтва, можуть сприймати окремі терміни як малозрозумілу, але красиву екзотику, своєрідну музику, пов'язану з естетично привабливими зображеннями та з усією, на їх думку, престижною та висококультурною галуззю мистецтва. Незрозумілі, але красиві за формою (звучанням) терміни можуть породжувати у слухача та читача асоціації, пов'язані як зі складністю твору мистецтва, так і з індивідуальними уявленнями, які виникають у людини в залежності від її особистих знань та досвіду. Фахівець в області мистецтва однак може пропускати малозрозумілі для нього терміни, якщо це не заважає одержанню інформації, необхідної для розв'язання конкретних задач. Властива багатьом текстам надлишковість інформації також дозволяє зберігати інформативність тексту за наявністю певної кількості малозрозумілих елементів.

З середини ХХ століття в багатьох країнах світу спостерігається значне економічне зростання та покращення матеріального становища людей. Відповідно змінюються їх потреби. У структурі потреб значне місце починає займати задоволення духовних потреб. У зв'язку з цим спостерігається тенденція, коли все більше людей проявляють зацікавлення до предметів образотворчого мистецтва. В залежності від освітнього та культурного рівня людей, а також від матеріального стану, люди приділяють увагу творам мистецтва різного художнього рівня та матеріальної цінності. Люди цікавляться не тільки безпосередньо творами мистецтва. Виникає потреба у більш широкій інформації про такі твори, про авторів художніх творів, про події, пов'язані з творами мистецтва, про роль мистецтва в суспільстві. Спеціалізовані тексти в галузі мистецтва створюються для підкреслення значення та цінності як окремих творів, так і мистецтва в цілому. Поряд з традиційними видами образотворчого мистецтва (графіка, живопис, скульптура) набуває значення декоративно-ужиткове мистецтво. Спостерігається значний інтерес до художнього оформлення та художнього конструювання предметів побуту та дозвілля.

В такій ситуації набувають значення тексти про предмети мистецтва та про людей мистецтва (Уільмс) [5]. У зв'язку з появою значної кількості технічних засобів відтворення зображень творів образотворчого мистецтва з'являються тексти, в яких розглядаються особливості репродукцій та

ких творів (типографське виконання, фотографія на папері, електронні форми відтворення предметів мистецтва). В таких текстах розглядають проблеми, як найбільш адекватно відтворити предмет образотворчого мистецтва у формі репродукції, при цьому передати на репродукції особливості фізичного матеріалу твору, які є засобами передачі авторського задуму. Досліджують також характерні особливості оригінального твору образотворчого мистецтва, які неможливо відтворити на репродукції для масового використання за допомогою технічних засобів. Дискусійною є проблема популяризації оригінальних творів високого рівня та середнього рівня. В одних випадках пропонують відбирати конкретні твори образотворчого мистецтва високого рівня та розповсюджувати їх у формі копій або репродукцій. В інших випадках перевага надається оригінальним творам, можливо не високого рівня, які, однак, є унікальними за творчим задумом, виконані з традиційних матеріалів, в яких відчувається рука художника.

Інтерес суспільства викликають також твори, пов'язані з особистістю авторів предметів образотворчого мистецтва. Часто особистість автора, особливості його життя та діяльності привертають увагу до творів мистецтва. Такий твір мистецтва незалежно від його форми та художнього рівня може розглядатись та зберігатись як пам'ятна річ, нагадування про певні історичні періоди та події.

Твори традиційного національного декоративно-ужиткового мистецтва все частіше перетинають кордони своїх країн, викликають зацікавлення та здобувають прихильників серед представників інших народів та культур. Вони поповнюють музейні експозиції, приватні колекції, можуть служити для прикрашання приміщень та для ілюстрування ідей добра, які з'являються та набувають популярності у суспільстві. Твори традиційного декоративного мистецтва різних країн також можуть служити прекрасним символом об'єднання людей доброї волі всього світу, які прагнуть жити в атмосфері дружби та порозуміння. Композиції з таких творів можуть прикрашати приміщення, де відбуваються масові заходи, головною метою яких є підкреслення значення дружби та співробітництва різних народів.

Прагнення багатьох людей високої культури звернути увагу суспільства на цінність мистецтва та його значення для людини обумовлює виникнення різноманітних текстів, присвячених проблемам збереження творів мистецтва. Така проблема пов'язана як з заходами держави у цій області, так і з підвищенням культурного, освітнього та матеріального рівня людей. Не тільки держава, яка закріплює у своєму законодавстві обов'язок зберігати культурне надбання та сприяти розвитку мистецтв, але і будь-яка людина, яка має матеріальні можливості для збереження творів мистецтва (кошти для придбання конкретних предметів та для утримання приміщення з необхідними умовами), підтримують мистецтво. Це також стає тематикою текстів, пов'язаних з мистецтвом.

Висновки. Таким чином, у зв'язку з розвитком інформаційних технологій в сучасному світі спостерігається значне зростання кількості текстів, пов'язаних з образотворчим мистецтвом, які можуть мати різноманітні зміст, форму та призначення. Нові види мистецтва, зокрема ті, які виникають завдяки новим інформаційним технологіям можуть супроводжуватись сукупністю текстів, які мають незвичну, оригінальну форму, не завжди зрозумілу з боку фахівців та широких кіл прихильників мистецтва. Незважаючи на деякі незрозумілості, окремі тексти, пов'язані з мистецтвом, можуть в цілому задовольнити як фахівців, так і інших людей. Можна спостерігати формування нових моделей ставлення до мистецтва та до відповідних текстів. У великій кількості текстової, візуальної, звукової інформації та у реальному житті багато людей знаходять свою нішу, яка підтримується за допомогою технічних засобів інформації та зв'язку.

Перспективним для подальших досліджень може бути визначення особливостей текстів про сучасне мистецтво різного призначення, зокрема, особливості так званих «реальних» текстів, тобто текстів, створених для презентації у різних формах (усних, письмових, комбінованих), співвідношення текстів з візуальними зображеннями, а також з текстами інших тематик та призначення в інформаційному просторі.

Список літератури:

1. Андреев Л.Г. Импрессионизм. Москва : Гелеос, 2005. 320 с.
2. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. Москва : Изд-во «Прогресс», 1974. 392 с.
3. Беда Г.В. Живопись и ее изобразительные средства. Москва : Просвещение, 1977. 188 с.
4. Воронов Н.В. Вера Мухина. Москва : Изобр. иск-во, 1989. 336 с.
5. Уильямс Г. Как писать об искусстве. *Диалог искусств*. 2017. № 1. С. 130–132.
6. Роден О. Беседы об искусстве. СПб. : «Азбука-классика», 2006. 320 с.
7. Попова Л.И. Типы текстов в области мистецтва: прагматичний та теоретичний аспекти. *Наука, дослідження, розвиток. Філологія, соціологія і культурологія: збірник наукових доповідів* (Белград (Сербія), 30-31.05.2019). Варшава, 2019. С. 12–13.

References:

1. Andreev L.G. (2005). Impressionism. Moskva : Geleos, 2005, 320 p.
2. Arnheim R. (1974). *Iskusstvo i vizualnoe vospriatie* [Art and visual perception]. Moskva : Izd-vo «Progress», 392 p.
3. Beda G.V. (1977). *Zhivopis i ee izobrazitelnye sredstva* [Painting and its visual tools]. Moskva : Prosveshchenie, 188 p.
4. Voronov, N.V. (1989). Vera Mukhina [Vera Mukhina]. Moskva : Izobr. isk-vo, 336 p.
5. Williams, G. (2017). *Kak pisat ob iskusstve* [How to write about art]. *Dialog iskusstv*, vol. 1, pp. 130–132.
6. Roden, O. (2006). *Besedy ob iskusstve* [Conversations about art]. SPb. : «Azбуka-klassika», 320 p.
7. Popova, L.I. (2019). *Typy tekstiv v oblasti mystetstva: prahmatychnyi ta teoretynnyi aspekty* [Types of texts in the field of art: pragmatic and theoretical aspects]. *Science, research, development. Philology, Sociology and Culturology: a collection of scientific reports* (Belgrade (Serbia), 30-31.05.2019). Warsaw, pp. 12–13.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-83>

УДК 81'243

Храбан Т.Є.

Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

ІМІДЖ/ОБРАЗ УКРАЇНИ В АНГЛОМОВНОМУ СЕКТОРІ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ

Анотація. У статті проаналізовано імідж/образ України в англomовному секторі соціальної мережі Facebook. Доведено, що з метою характеристики уявлень про Україну в соціальній мережі Facebook до речно використовувати термін *імідж/образ*. Для оцінювання складових іміджу/образу країни використовується модель «образ країни як ставлення», де імідж/образ концептуалізується як ставлення до території країни, її історії та традицій, її вітчизняної економіки, громадської культури, норм та цінностей, а також до її політичної організації. Обґрунтовано, що імідж/образ України, що склався в англomовних соціальних мережах, віддзеркалює те негативні явища, що зараз відбуваються в українському суспільстві. Зазначено, що для формування позитивного іміджу/образу України слід використовувати колосальний потенціал національної культури і історичної спадщини.

Ключеві слова: національні інтереси, міжнародні відносини, імідж, соціальні мережі, стратегічна орієнтація.

Khraban Tetayna

Military Institute of Telecommunications and Informatization

UKRAINE IMAGE IN THE ENGLISH SECTOR OF SOCIAL NETWORKS

Summary. The article deals with the Ukraine image in the English-language sector of the social network Facebook. The model «country image as attitude» is used for appraising the components of the country image. According to this model the country image is conceptualized as an attitude towards the country territory, its history and traditions, national economy, social culture, norms and values, political organization. The components of Ukraine image have been analyzed in terms of their significance, priority for a person. Social security of a person is the first, most important constituent of the country image because it is the existential need of man. The second element is the political sphere of the state. The third element is the historical and cultural aspect of image. The analysis of comments in the English-language sector of social networks has shown that the overall appraisal of social security in Ukraine is extremely negative: lexical units with semantic components of `organized criminality`, `corruption`, `criminalization`, `degradation`, `terrorism` dominate in comments. Thus, Ukraine image which has developed in English-language social networks reflects the negative phenomena of present Ukrainian society. However it should be noted that the negative appraisal of social security as a component of Ukraine image is also connected with the anti-migratory sentiment in Europe. The intensification of anti-Ukrainian sentiment in the English-language sector of Facebook may be also caused by narratives which are elements of information and psychological warfare in social networks. The second component of Ukraine image is the political sphere. The analysis of comments in the English-language sector of social networks has shown that Ukrainian foreign policy courses cause concern on account of the risks of involving NATO into a military conflict between Ukraine and the Russian Federation. Users of the English-language sector of Facebook consider attempts to draw Europe into a military confrontation as a prologue of the Third World War. Comments concerning Ukrainian domestic political course also have a negative connotation through the fear of being drawn into new bloody military conflicts. This is confirmed by a significant number of lexical units with the semantic component `fascism`. The third element of the Ukrainian image includes a historical and cultural aspect. It differs in the prevalence of positive connotations. An analysis of comments by the English-language sector of the social network Facebook has shown that the huge potential of national culture and historical heritage is not used to create a positive Ukraine image. Thus, the increment in the representing national culture in the world has become a strategic priority that focuses on promotion of Ukraine abroad.

Keywords: national interests, international relations, image, social networks, strategic orientation.

Постановка проблеми. В сучасному світі країна не може існувати абсолютно ізольовано чи не взаємодіючи з іншими державами на різних рівнях, тому особливій уваги набуває репутація країни. Під час, коли «країни все більше спостерігаються міжнародними організаціями, засобами масової інформації та громадськістю, публічно оцінюються та порівнюються відповідно до їх економічного розвитку, політичної стабільності, ефективності і моральності національної та міжнародної політики або привабливості їхньої культури» [16], імідж країни стає важливою цільовою конструкцією у міжнародних зв'язках з громадськістю та громадській дипломатії, а «в умовах глобалізованого світу та поширення сучасних медіа-суспільств імідж країни стає все більш важливим у порівнянні з перевагами гео-

графічного положення або запасами корисних копалин, адже мова йде про культурну, економічну та політичну конкурентоспроможність національних держав у міжнародній системі» [14]. Євроінтеграційні прагнення України виводять на перший план питання іміджу, наділяють його статусом найважливішого об'єкту захисту національних інтересів, одного з основних ресурсів, що визначає політичну і економічну перспективу розвитку країни: «Нині імідж є стратегічною цінністю держави, а в сучасному світі інформаційних та мережевих технологій він перебуває в одному ряду з сучасною армією та потужною економікою. Імідж є однією з тих речей/факторів, які визначають місце країни у світовій системі міжнародних відносин» [4, с. 232]. Оскільки інформація про Україну в світі здебільшого поши-

рюється через матеріали зарубіжних ЗМІ й соціальні мережі, де висвітлюються резонансні події (конфлікти, дипломатичні скандали, катастрофи тощо), контроль процесу створення іміджу країни можливий лише до певної межі: «навіть при наявності планів і програм конструювання національного іміджу та їх комплексної реалізації одночасно протікають процеси стихійного, неконтрольованого формування тих чи інших аспектів образу країни» [11]. Одночасне протікання процесів формування іміджу і образу країни вимагає від дослідників обов'язкового врахування стихійних процесів, які відбуваються в соціальних мережах. Актуальність статті зумовлюється зростанням інтересу до динаміки іміджу/образу України, що на сучасному етапі має не тільки теоретичний, а й практичний інтерес. Імідж/образ країни як конструкт поведінки може «сильно вплинути на прямі іноземні інвестиції, процвітання національних туристичних галузей, привабливість вітчизняних ринків праці та освітні системи, успіх світового експорту товарів і послуг, а також міжнародні відносини та ступінь політичного впливу країни» [12]. Враховуючи зростаюче значення іміджу/образу країни, політичні, економічні та культурні лідери України все більше приділяють увагу повазі своєї країни за кордоном, а зусилля з комунікаційного менеджменту все більше застосовуються на рівні системи національних держав у міжнародних зв'язках з громадськістю та громадською дипломатією. Крім того, останніми роками імідж/образ України у світовому інформаційному просторі не тільки формується, але й міняється. Оскільки Україна є ще досить молода незалежна держава, в якій відбуваються помітні політичні трансформації, саме українцям сьогодні неабияк важливим є усвідомлення, якою бачать їхню державу в світі.

Аналіз досліджень і публікацій. Роль іміджу країни і знання її складових представляє великий інтерес не тільки для науковців з комунікаційних наук (особливо тих, що стосуються міжнародних зв'язків з громадськістю та громадською дипломатією), але й для різних дослідницьких дисциплін, таких як бізнес-дослідження (маркетинг), соціальної психології, політології, громадської дипломатії. Феномен іміджу України досліджено в наукових працях В. Гурковського (проаналізовано формування іміджу України в умовах інформаційного протистояння) [3]; С. Полевика (характеризовано образ України, який сформувався в медійному просторі видання Індії «The Times of India» в 2017 р.) [8]; О. Семченко (розглянуто формування іміджу держави в контексті політичної модернізації України) [10]; Є. Магди (проаналізовано міжнародний імідж України в координатах гібридної загрози, розглянуто методи впливу РФ на імідж України) [4] та інших.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження проводилося в соціальній мережі Facebook. Матеріалом дослідження послужили текстові фрагменти постів і коментарів англійськомовних користувачів соціальної мережі. Для досягнення поставленої мети вважаємо виправданим використання таких психолінгвістичних методів дослідження як дискурс-аналіз, метод контекстуального та інтерпретаційного аналізу, контент-аналіз.

Мета статті: проаналізувати імідж/образ України в англійськомовному секторі соціальної мережі Facebook.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науковій літературі уявлення про певну країну пов'язуються переважно з поняттями *образ* та *імідж*. І. Сидорська під поняттям *імідж* розуміє «стійку, структуровану систему стереотипів з явно вираженою оціночною компонентою, що сформувалась у цільових аудиторій щодо даної країни» [11]. D. Cotîrlea розглядає імідж як «конкретне уявлення щодо матеріального або ідеального об'єкту, ... що дозволяє йому бути визнаним, відомим і зрозумілим. Як правило, імідж формується на основі поверхових, неглибоких знань про об'єкт, але часто розглядається як показник репутації місця або об'єкта» [13, с. 168]. В. Jenes пропонує функціональне визначення іміджу країни як «особливого типу іміджу, який охоплює продукти, бренди, компанії та багато іншого» [15]. Вчений зазначає, що «імідж країни формується на основі досвіду та вражень про націю чи країну та, насамперед, на основі інформації, яка отримана через різні канали. Можливими каналами є політика (внутрішні справи та зовнішня політика), телекомунікації, розваги (фільми) і чутки. Імідж країни містить багато елементів: національні символи, кимбори, одяг, типові будівлі, предмети, мелодії, літературу, особливості політичної системи, звичаї, історичну спадщину та багато іншого» [15]. І. Гриньов визначає імідж як «думку про об'єкт, яка має раціональний або емоційно забарвлений характер. Вона виникає у психіці – в сфері свідомості і (або) підсвідомості – певної (або невизначеної) групи людей на основі образу, який сформований або в результаті прямого сприйняття ними тих чи інших характеристик даного об'єкта, або побічно з метою створення атракції – тяжіння людей до даного об'єкта» [2, с. 15]. Таким чином, вчений розглядає імідж як більш вузьке поняття, ніж образ. Такої ж думки притримується А. Гравер, який пов'язує образ з уже існуючими, самостійно сформованими уявленнями, а під іміджем розуміє «враження, яке конструюється цілеспрямовано і свідомо» [1, с. 38–39]. Принципова особливість іміджу, на думку І. Рожкова і В. Кісмерешкіна, полягає в тому, що, «відображаючи минуле і прямує в майбутнє, він завжди вторинний по відношенню до реального об'єкта. Він не стільки відображає реальність, скільки створює віртуальні об'єкти» [9, с. 18]. І. Сидорська вважає, що іноді використання термінів «імідж» і «образ» як синонімічних є виправданим: «В контексті іміджу/образу країни мова може йти про дослідження ситуацій, коли певна країна докладає зусиль до формування своєї позитивної іміджу на внутрішній або міжнародній арені, проте ці зусилля поки не носять системно-комплексного характеру і щонайменше рівні по ефекту стихійному формуванню іміджу цієї країни власними і зарубіжними засобами масової комунікації. Тоді, щоб представити цілісну картину, ми повинні вивчати як імідж країни, так і її образ, а також засоби формування і першого, і другого. У таких ситуаціях, як нам представляється, можливо використовувати концепт *імідж/образ*, що підкреслює необхідність врахування обох складових сукупного «портрета» країни» [11]. Оскільки на сьогодні

відсутня чітко окреслена стратегічна орієнтація, яка визначає цілі та завдання, засоби, кошти, механізми, етапи, а також запропоновані і можливі (передбачувані) результати політики, що проводиться державою у сфері формування зовнішньополітичного іміджу держави [7, с. 92], вважаємо доречно використовувати термін *імідж/образ* для характеристики уявлень про Україну в соціальній мережі Facebook. Для оцінювання складових іміджу/образу країни ми в роботі використовуємо модель «образ країни як ставлення» [12], де імідж/образ концептуалізується як ставлення до території країни, її історії та традицій, її вітчизняної економіки, громадської культури, норм та цінностей, а також до її політичної організації. Також ми погоджуємося з А. Найматовою [5, с. 15-16] щодо доцільності перенесення ідеї піраміди потреб А. Маслоу в іміджеву площину. Таким чином, складові іміджу/образу України були проаналізовані в порядку їх значущості, пріоритетності для людини. Соціальна безпека людини стає першою, найважливішою сходинкою в схемі побудови іміджу/образу країни, оскільки саме вона є екзистенційною потребою людини (49% вибірки). Другим умовним рівнем в піраміді стає політична сфера держави (45%). На вищому рівні піраміди розташовується історико-культурний аспект іміджу/образу (6%).

Пріоритетність соціальної безпеки як складової іміджу/образу країни пов'язано з тими процесами, що впливають на національну єдність та консолідованість нації, визначають перспективи на успішне майбутнє. Аналіз коментарів в англомовному секторі соціальних мережах довів, що загальна оцінка стану соціальної безпеки в Україні є вкрай негативною. В коментарях превалюють лексичні одиниці з семантичними компонентами `організована злочинність` (*Ukrainian Mafia, Odessa Mafia; Racket and corrupt system corrupt security departments with corrupt bureaucracy are guilty. Investors are scare of racket bandit's thieves. No security and investor should to pay in black always. For all these reason investors run away from Ukraine and new investors are afraid of that. Dollor mafia money changers are main reason and enemy of prosperity and economy of Ukraine*), `корупція` (*indicates nationwide corruption and massive bureaucracy; Poroshenko still has his ties to the oligarchs and corruption; the thieves in the government*), `криміналізація` (*It means all their criminal elements will be allowed to come here and rape, rob and especially steal, pickpocket, commit fraud and you name it they will do it stop being so naive. It will be a criminals paradise all these rich westerners to rob; More invaders arriving for rape murder and child abuse free of prosecution. These savages have ruined their own homeland, and 66 million now are coming to ruin Britain; Ukrainian criminals; All Ukrainian thieves and prostitutes will settle in Europe*), `деградація` (*This is the dumbest thing the EU has ever done and will be the downfall of the EU; All the scum will land in EU!!; Good way to let terrorist, murders and human trafficking, among other things travel freely to escape justice*), `тероризм` (*Great more terrorists incoming; More automatic weapons carried across Europe from the eastern block*). Таким чином, імідж/образ України, що

склався в англомовних соціальних мережах, відзеркалює те негативні явища, що зараз відбуваються в українському суспільстві: «Відбувається деформація свідомості та виникають обставини, коли людина, через нествореність умов соціальної безпеки, постає перед вибором – продовжувати життя в цих умовах чи міняти ці умови, або покинути свої помешкання, переїхати в більш безпечні і сприятливі для себе та сім'ї умови. Від людей, які живуть в умовах постійних небезпек, марно очікувати значних успіхів у людському і соціальному розвитку. За таких умов відбувається прискорена деградація суспільства, яке не сприяє соціальній безпеці людини. Тут посилюється моральне і духовне падіння, громадянське суспільство не стає суб'єктом соціальних відносин, а виконує роль об'єкта, який задовольняється будь-яким покращенням ситуації, а не стає творцем свого майбутнього. Низький рівень соціальної безпеки суспільства визначається слабкою правовою та договірною захищеністю його членів, песимістичними перспективами щодо соціальної, трудової та інноваційної активності громадян, високим рівнем бідності, безробіття, злочинності та нерівності, а також зростанням корупції та тінювих відносин» [6, с. 12]. Але, слід відзначити, що негативна оцінка соціальної безпеки як складової іміджу/образу України пов'язана також з антимиграційними настроями в Європі. На посилення антиукраїнських настроїв в англомовному секторі Facebook можуть впливати те наративи, які є елементами інформаційно-психологічної інформаційної війни в соціальних мережах, тобто помітне збільшення негативу щодо українців може бути наслідками організованої та продуманої кампанії.

Другим умовним рівнем в піраміді іміджу/образу України є політична сфера. Аналіз текстових фрагментів коментарів в англомовному секторі соціальних мережах довів, що зовнішньополітичний курс України викликає занепокоєння через ризики виникнення військового конфлікту між Україною і Російською Федерацією, в який може бути залучений і НАТО. Протистояння Північноатлантичного альянсу і Росії – ні для кого не секрет, але ймовірність військового зіткнення ще жодного разу не фіксувалася на офіційному рівні. Спроби же залучити Захід до військового протистояння розглядається користувачами англомовного сектору Facebook як пролог Третій світової війни: *Even if they say yes, their NATO membership proposal should be rejected. I am not going to die because these banderites in Kiev are provoking Russia to war. Their people barely have enough to eat, their army is unusable, their economy is on brink of collapse, yet they think they can drag whole world to war just because of their beliefs they are some chosen nation or what. Chocolate trader Poroshenko is just good paid clown; Ukrainians are nothing but a bunch of Nazi Lienz-Cossacks, let Russia have their way with them; No WW3 in Europe name for Ukraine propaganda and permanent distorted rhetoric. Poroshenko no for entry in Europe no for entry in NATO; I don't see it wise NATO would consider a membership of a country in middle of conflict (civil war) with part of its own people (Donbas)!; Can anyone tell this idiot that referendum have nothing*

to do with the Democratic electing of NATO. Law Country can't be part of NATO if that particular country has a military conflict; NATO will be making a big mistake! Russians tolerate Balkans but don't think they will tolerate NATO in Ukraine! Also think it NATO goes into Ukraine; Trump will leave it to them and withdraw Americans! Trump is not interested in any war but rebuilding the US!!

Присутність в коментарях великої кількості лексики негативного емоційного ставлення (*these banderites in Kiev, Ukrainians are nothing but a bunch of Nazi Lienz-Cossacks, I am not going to die, should be rejected*), свідчить про те, що загальна оцінка зовнішньополітичної політики України є несхвальною. Негативну оцінку конотацію мають також коментарі, які стосуються внутрішньополітичного курсу України, але знову ж через страх бути втягнутими у нові кровопролитні воєнні конфлікти, що можна розглядати як своєрідний синдром Другої світової війни. Це підтверджує значна кількість лексичних одиниць з семантичним компонентом `фашизм`: *UPA was committing murders on innocent civilians of Jewish, Polish, Romanian and Hungarian nations. Nothing can justify this crime against humanity – even fighting with Soviets for own independence. This UPA crime was never recognized by current Ukraine; Nazi symbols, salutes on display at Ukrainian nationalist march; And I cannot remark the existence of a very unsettling trend of Ukrainian intolerance towards anything non-Ukrainian; the Ukraine was the MOST anti-Semite country in the USSR!!; EU will be flooded with damned fascist traveling to Europe; We already have at least two neofascist kleptocratic states in the EU and we don't need another.*

Третім умовним рівнем в піраміді іміджу/образу країни стає історико-культурний аспект. Він включає такі структурні елементи: мова, цінності, соціальні норми, складні зразки поведінки (звичаї, традиції, обряди, вірування), знання та переконання. Специфікою цього рівня стає його оцінка головним чином через елементи, які є найбільш важливими і вирішальними для туристів. Слід відзначити превалювання в ньому позитивних конотацій (93%): *Here's Trump: Kiev, yes, I have strong support for Kiev and those who like Kiev. Kiev is the greatest ever, trust me. Chicken Kiev is my favorite food and should be yours too; I have been to Lviv and Kyiv before and I liked it a lot, the people, the sights and the culture, Ukraine has its unique heritage and culture; Just came back. Incredibly historic. Beautiful. So much to see.*

Go See an Opera in Kiev/Lviv. Absolutely Fantastic. Very Inexpensive. Best Bang for Your Buck; I loved my trip to Ukraine. The people were very nice and helpful. Of course you can find anything if you are willing to search it out. Long live a beautiful and prosperous Ukraine! A true European nation. Історико-культурний аспект іміджу/образу України доводить, що потенціал національної культури і історичної спадщини може бути використаний для елімінації протиріччя між високою духовністю українців і низьким рівнем «цивілізованості» суспільства, яке існує в свідомості англомовних користувачів соціальних мереж. Це могло би сприяти формуванню позитивного іміджу України в світі. Найбільш ефективним напрямом щодо позиціонування України та просування її інтересів стають стратегії «soft power» та «smart power», тобто пріоритет інтелектуального, культурного та інформаційного впливу країни на навколишній світ на відміну від економічної і військової могутності: «Беручи до уваги той факт, що імідж країни корениться в його власній ідентичності, створення та зміна іміджу тієї чи іншої країни може бути сприйнято тільки через перегляд минулого, через повернення до власного походження з метою висвітлювання, ким є насправді люди і які є по суті, позиціонування елементів культури і цивілізації конкретної країни» [13, с. 168].

Висновки. Враховуючи зростаюче значення іміджу/образу України в умовах сучасного глобалізованого світу, ця конструкція викликає практичне занепокоєння – імідж/образ України за кордоном потребує серйозних і докорінних трансформацій. В характеристиці уявлень про сучасну Україну, що сформувалися в англомовних соціальних мережах, можна знайти такі негативні риси: неефективна зовнішня політика, поглиблення залежності держави від міжнародних організацій і держав, укріплення олігархічної моделі розвитку, корумпованість влади та представників правової системи, бідність працюючого населення, низький духовно-культурний та інтелектуальний рівень розвитку населення, криміналізація суспільства. З іншого боку, аналіз коментарів англомовного сектору соціальної мережі Facebook довів, що для формування позитивного іміджу/образу України не використовується колосальний потенціал національної культури і історичної спадщини. Таким чином, розширення можливостей представлення національної культури у світовому просторі видається стратегічним пріоритетом, орієнтованим на сприяння і промоцію України за кордоном.

Список літератури:

1. Гравер А.А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования. *Вестник томского государственного университета*. 2012. № 3(19). С. 29–45.
2. Гринёв И.В. Роль национальной российской культуры в формировании международного имиджа страны : автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва, 2009. 24 с.
3. Гурковський В.І. Захист іміджу Української держави в умовах інформаційної глобалізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12GVIUIG.pdf> (дата звернення: 01.05.2019).
4. Магда Є.В. Міжнародний імідж України в контексті гібридної війни. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 4. С. 232–239.
5. Нейматова А.Я. Безопасность и миролюбие как ключевые компоненты благоприятного имиджа страны за рубежом. *Национальная безопасность*. 2012. 5(22). С. 13–22.
6. Новікова О.Ф., Сидорчук О.Г., Панькова О.В. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки : монографія. Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ ; Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 184 с.

7. Петров П.Г. Технології формування та підтримки зовнішньополітичного іміджу держави. *Політологія*. 2016. № 3(131). С. 91–95.
8. Польовик С.М. Образ України у світі: аналіз азійських ЗМІ. *Вісник Одеського національного університету. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2018. № 1(19). Том 23. С. 97–105.
9. Рожков И.Я., Кисмерешкин В.Т. Бренды и имиджи. Москва : РИП-холдинг, 2006. 256 с.
10. Семченко О. Формування іміджу держави в контексті політичної модернізації України. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2013. № 2. URL: <http://social-science.com.ua/contents/21> (дата звернення: 01.05.2019).
11. Сидорская И.В. «Образ» или «имидж» страны: что репрезентируют СМИ. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream> (дата звернення: 01.05.2019).
12. Buhmann A. Measuring Country Image. Theory, Method, and Effects. Springer VS, 2016. URL: <https://www.researchgate.net> (дата звернення: 01.05.2019).
13. Cotirlea D.A. Country image vs. country brand: differences and similarities. *Ecoforum*. 2015. Vol. 4. Special Issue 1. С. 165–170.
14. Gilboa E. Searching for a theory of public diplomacy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. 616(1). P. 55–77.
15. Jenes B. Possibilities of shaping country image. *Marketing és Menedzsment*. 2005. № 2. P. 18–29.
16. Werron T. On public forms of competition. *Cultural Studies. Critical Methodologies*. 2014. № 14(1). P. 62–76.

References:

1. Graver A.A. (2012). Obraz, imidzh i brend strany: ponyatiya i napravleniya issledovaniya [Country image and brand of the: concepts and research directions]. *Vestnik tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, no 3(19), pp. 29–45. (in Russian)
2. Grinyov I.V. (2009). Rol nacionalnoj rossijskoj kultury v formirovanii mezhdunarodnogo imidzha strany [The role of the national Russian culture in shaping the country international image] : dis. ... d-ra filol. nauk. Moskva. (in Russian)
3. Gurkovskij V.I. (2012). Zaxyst imidzhu Ukrayinskoyi derzhavy v umovax informacijnoyi globalizaciji [Protecting the image of the Ukrainian state in the conditions of information globalization]. *Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktyka*, no 2. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12GVIUIG.pdf> (in Ukrainian)
4. Magda Ye.V. (2015). Mizhnarodnyj imidzh Ukrainy v konteksti gibrydnoyi viny [The international image of Ukraine in the context of the hybrid war]. *Visnyk Dnipropetrovskogo universytetu*, no 4, pp. 232–239 (in Ukrainian)
5. Nejmatova A.Ya. (2012). Bezopasnost i mirolyubie kak klyuchevye komponenty blagopriyatnogo imidzha strany za rubezhom [Security and peacefulness as key components of a favorable country image abroad]. *Nacionalnaya bezopasnost*, no 5(22), pp. 13–22 (in Russian)
6. Novikova O.F., Sydorchuk O.G., Pankova O.V. (2018). Stan ta perspektyvy socialnoyi bezpeky v Ukraini: ekspertni ocinky [Status and prospects of social security in Ukraine: expert assessments]. Lvivskij regionalnyj instytut derzhavnogo upravlinnya NADU; NAN Ukrainy, Instytut ekonomiky promyslovosti. Kyiv ; Lviv : LRIDU NADU. (in Ukrainian)
7. Petrov P.G. (2016). Teknologiyi formuvannya ta pidtrymky zovnishnopolitychnogo imidzhu derzhavy [Technologies of formation and support of the foreign policy image of the state]. *Politologiya*, no 3(131), pp. 91–95. (in Ukrainian)
8. Polovkyk S.M. (2018). Obraz Ukrainy u sviti: analiz azijskix ZMI [Ukraine image in the world: the analysis of Asian media]. *Visnyk Odeskogo nacionalnogo universytetu. Bibliotekoзнавство, bibliografознавство, knygoзнавство*, no 1(19), pp. 97–105. (in Ukrainian)
9. Rozhkov I.Ya., Kismerezhkin V.T. (2006). *Brendy i imidzhi* [Brands and images]. Moskva : RIP-holding. (in Russian)
10. Semchenko O. (2013). Formuvannya imidzhu derzhavy v konteksti politychnoyi modernizaciji Ukrainy [Formation of the state image in the context of Ukraine political modernization]. *Osvita regionu. Politologiya. Psykologiya. Komunikaciyi*, no 2. URL: <http://social-science.com.ua/contents/21> (in Ukrainian)
11. Sidorskaya I.V. (2016). «Образ» ili «имидж» strany: chto reprezentiruyut SMI [Country “image”: what the media represent]. URL: <http://elib.bsu.by/bitstream> (in Russian)
12. Buhmann A. (2016). Measuring Country Image. Theory, Method, and Effects. Springer VS. URL: <https://www.researchgate.net>
13. Cotirlea D.A. (2015). Country image vs. country brand: differences and similarities. *Ecoforum*, no 4, pp. 165–170.
14. Gilboa E. (2008). Searching for a theory of public diplomacy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, no 616(1), pp. 55–77.
15. Jenes B. (2005). Possibilities of shaping country image. *Marketing és Menedzsment*, no 2, pp. 18–29.
16. Werron T. (2014). On public forms of competition. *Cultural Studies. Critical Methodologies*, no 14(1), pp. 62–76.

WORDPLAY IN THE ENGLISH LANGUAGE AND ITS TRANSLATION IN FILM SCRIPTS

Summary. Many recent studies have focused on such notion as wordplay in the English language since this phenomenon has become one of the most popular means of humor in film scripts. However, few investigations have focused on analyzing the typological aspect of wordplay in modern English language and especially the methods of translation in the Ukrainian language. The major tasks of this study are to provide the definition of wordplay, and to analyze its translation in the dialogues from English into Ukrainian in film scripts. Different definitions of the term have been studied and the analysis of them is provided. Also, the data indicates the most productive ways of wordplay translation.

Keywords: wordplay, pun, classification, translation, film script.

Шевченко А.О.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ГРА СЛІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ ТА ЇЇ ПЕРЕКЛАД У ТЕЛЕСКРИПТІ

Анотація. Гра слів є досить складним та розповсюдженим явищем як в літературі, так і в лінгвістиці. Зважаючи на брак комплексного аналізу стосовно даної теми, явище гри слів потребує поглибленого та розширеного вивчення – з урахуванням його прагматики, складної структури та специфіки семантичного аспекту. Варто приділити увагу проблемі перекладу гри слів, адже це питання актуальне і єдиної вірної методики перекладу гри слів досі не існує. Аналізуючи феномен гри слів, необхідно зосередити увагу на його переклад українською мовою. Переклад, як відомо – це не лише відтворення змісту оригіналу засобами іншої мови, але і зв'язок між культурами різних країн. Це один з найефективніших шляхів обміну науковими, культурними, естетичними та філософськими цінностями різних країн і континентів. Безліч недавніх досліджень було зосереджено на понятті гри слів в англійській мові, оскільки це явище стало одним з найпопулярніших засобів гумору в кіносценаріях. Проте лише деякі дослідження включають в себе аналіз типологічних аспектів гри слів у сучасній англійській мові та, головним чином, зосереджуються на способах перекладу українською мовою. Основними завданнями даного дослідження є резюмування визначення гри слів та аналіз перекладу діалогів з англійської на українську мову в сценарії телескрипти. Переклад даного поняття - це складний процес, що складається з декількох етапів, а саме: ідентифікація гри слів у тексті оригіналу, пошук мовних засобів для передачі гри слів іншою мовою і завершальний етап – створення тексту перекладу. Різні визначення поняття були досліджені та проаналізовані. Також ці дані вказують на найбільш продуктивні способи перекладу каламбурів. Визначено, що без значних труднощів можливо перекласти гру слів, коли переклад здійснюється на генеалогічно-споріднену мову або завдяки зв'язку з позамовною реальністю. В цьому випадку гру слів на основі полісемії можна відтворити з незначними втратами навіть у генеалогічно-неспорідненій мові. Зазвичай використовуються дослівний переклад для відтворення гри слів українською мовою. Встановлено, що найчастіше використовуються наступні способи перекладу гри слів: збереження гри слів при перекладі та заміна на вираз, який не містить гру слів. Визначена важливість адекватності та еквівалентності перекладу, адже від цього залежить наскільки зрозумілим буде першопочатковий сенс після перекладу. У контексті дослідження для ідентифікації гри слів використовуються телескрипти та відео ряд мовою оригіналу.

Ключові слова: гра слів, каламбур, класифікація, переклад, телескрипт.

Introduction. The increasing interest in foreign film production has heightened the need for a precise research on translation of different stylistic devices. Of particular interest and complexity are those that can only be understood through the context, for example, wordplay and pun correspondingly. The opinions have separated and the relevant question is whether to consider the wordplay and pun as interchangeable notions. Some scholars, like Leppihalme (1997), treat pun as a separate subcategory of wordplay, whereas others, like Delabastita (1996) and Redfern (1985), use the two abovementioned terms interchangeably. The studies of Gridina (1996), Tymchuk (2003) and Vynogradov (2001) distinguish the terms of wordplay and pun, therefore different definitions of wordplay and pun exist. Further investigations of Vlahov (1980), Kolesnichenko (1984), and Suhorukov (2003) observe the general features of pun in particular. Fedorov (2002) regards the

translation types of pun. In this research Dirk Delabastita's point of view is followed and terms wordplay and pun are considered to be equal.

However, few attempts have been made to form an accurate and complex classification of wordplay. It is important to consider all the peculiarities of this stylistic device to maintain the original meaning, style, and the norms of literary language. In order to conduct a relevant research, the term "wordplay" and its features require a thorough study.

The purpose of this paper is to correlate the notions of "wordplay" and "pun" and to observe the coherent and complex translation methodology of pun phenomenon and its implication based on the original script of TV series "Friends" in the English language and its translation into Ukrainian. This American TV series was released in 1994 and quickly became popular not only in the United States, but all over the world. It is chosen for consideration due to the multiple usage of wordplay in its script.

Methods. Many linguistic methods are used in this research. Etymological method is applied to establish the origin of the concept of "wordplay". A comparative one is used for correlation of wordplay and pun in the script in the English and Ukrainian languages. Stylistic analysis is involved to identify the wordplay as the dominant stylistic device in the script of this TV series. Contextual method is implemented to describe the context of situations where wordplay is used. Also, a quantitative method is applied to determine the amount of the used wordplay in the script.

Results and discussion. The phenomenon of wordplay has been analyzed as a dominant stylistic device in TV series "Friends" script. This research of wordplay and its translation has led to the following results. Different theories of the term origin are given and approaches of various linguists are described. Possible ways of translation together with the examples from TV series "Friends" script have been investigated as well as the issue of transferring the wordplay into Ukrainian language.

This paper focuses on the correlation of the terms "wordplay" and "pun" and summarize various ways of translation. After comparing definitions given by different linguists, it is claimed that "wordplay" and "pun" may be used interchangeably. The core semantics, considering the wordplay notion is shown in Dirk Delabastita's definition that is dense and comprehensive, "Wordplay is the general name for the various textual phenomena in which structural features of the language(s) are exploited in order to bring about a communicatively significant confrontation of two (or more) linguistic structures with more or less similar forms and more or less different meanings. Semantically, several meanings are activated by identical or similar forms in a text" [2]. In this definition structural features and the purposes of the phenomena are covered and the correlation of similar forms and different meanings is mentioned. That is why Delabastita's point of view is followed and the terms wordplay and pun are considered to be equal.

To observe the coherent and complex methodology of wordplay translation the analysis has been conducted. Throughout a big variety of existing translation methods, the most suitable for my research are the following 5 methods, which were distinguished by Dirk Delabastita.

The **FIRST** is pun => pun: the source-text pun is translated by a target-language pun, which may be more or less different from the original wordplay in terms of formal structure, semantic structure, or lexical function.

Here is the example from the TV series "Friends". Situation – Rachel is nervous and others try to calm her down:

«**MONICA:** *Just breathe, breathe.. that's it. Just try to think of nice calm things...*

PHOEBE: (SINGS) *Raindrops on roses and rabbits and kittens, (RACHEL AND MONICA TURN TO LOOK AT HER)..bluebells and sleighbells and something with mittens... La la la la...*

RACHEL: *I'm all better now.* [6; 9]

М.: *Ти дихай, думай про щось приємне і спокійне.*

Ф.: *Дощові краплини на трояндах і кумедні вуса на котках, дзвонять дзвони веселкові*

ластівками на дротах, щось там зі струною та-ра-ра

Р.: *Мені вже набагато легше.* [10; 1 season, 1 series]

So, the lexical pun is built on antonymy and the translation is shortened. The purpose for this dialogue is it not to translate each word, but to convey the meaning.

The **SECOND**, is pun => non-pun: the pun is rendered by a non-punning phrase which may salvage both senses of wordplay but in a non-punning conjunction, or select one of the senses at the cost of suppressing the other; of course, it may also occur that both components of the pun are translated 'beyond recognition'. Situation – Joey is going to audition for medicine commercial:

«**CHANDLER:** *Do you know which one you're gonna be?*

JOEY: *No, but I hear lyme disease is open, so... [crosses fingers]*

CHANDLER: *Good luck, man. I hope you get it.*

JOEY: *Thanks.* [6; 9]

Ч.: *А ти знаєш ким будеш?*

Дж.: *Ні, але я чув, недавно відкрили хворобу Лайма,*

Ч.: *Успіху, старій. Сподіваюсь ти її підчепиш.*

Дж.: *Дякую.* [10; 1 season 9 series] »

Thus, lexical pun is presented with a help of polysemantic collocation "get something". It is possible to get the role and to get the disease. In Ukrainian translation the pun is lost, because the chosen word "підчепиш" is related to the medical sphere and is not applied to the word "role". The translation is shortened and one of the senses is selected at the cost of suppressing other.

The **THIRD** method is pun => related rhetorical device: the pun is replaced by some wordplay related rhetorical device (repetition, alliteration, rhyme, referential vagueness, irony, paradox, etc.) which also aims to recapture the effect of the source-text pun. Situation – Ross and his ex-wife are in hospital and argue about their child's name.

«**CAROL:** *-if it's a boy, Minnie if it's a girl.*

ROSS: *...As in Mouse?*

CAROL: *As in my grandmother.*

ROSS: *Still, you- you say Minnie, you hear Mouse. Um, how about, um.. how about Julia?* [6; 9]

К.: *Міні, якщо дівчинка.*

Р.: *Як Мишку?*

К.: *Як мою бабусю.*

Р.: *Якщо сказати Міні, то всі думають про Мишку. Може назвати Джулія?* [10; 1 season 2 series]

So, phonetic assonance is used to make pun. The main point is how the name Minnie and cartoon character Minnie Mouse sound similar. Full translation is presented.

The **FOURTH** method is **PUN => ZERO**: the portion of text containing the pun is simply omitted. Situation – Chandler and Ross discuss Rachel's affair:

«**CHANDLER:** *Ah, it's just a weekend, big deal!*

ROSS: *Wasn't this supposed to be just a fling, huh? Shouldn't it be...[makes flinging motions with hands] flung by now?* [6, 9]

Ч.: *Два дні, подумаєш!*

Р.: *Чи не був це розгул? Мало вам розгулу тут?»* [10; 1 season 12 series]

Thus, the polysemantic word “fling”, that is used both as a noun and verb, loses its initiative double meaning. The shortened translation simplifies the dialogue and omits the pun.

The **FIFTH** method is **PUN ST => PUN TT**: the translator reproduces the source-text pun and possibly its immediate environment in its original formulation, i.e. without actually ‘translating’ it. Situation – Joey tries to think up a pseudonym:

«CHANDLER: How about Joey... Pepponi?

JOEY: No, still too ethnic. My agent thinks I should have a name that's more neutral.

CHANDLER: Joey... Switzerland? [6; 9]

Ч.: Може Джої Пампони?

Дж.: Ні, звучить та само по-італійському. Мій агент каже, що псевдонім має бути нейтральний.

Ч.: Джої Швейцарія?» [10; 1 season 21 series]

In this piece lexical pun uses the names of the country. As Joey looks for something neutral, Chandler suggests “Switzerland”, because the country is known to remain neutral, when it comes to politics.

Thus, the systematization of 120 examples of wordplay confirms that the most widespread type of wordplay translation is the first one (pun => pun) and translators attempt to save the wordplay and humorous effect where it is possible.

Conclusion. This paper states that the notions of wordplay and pun may be considered equal and the results of this research are consistent with the findings of available studies. The research also presents different techniques used to translate wordplay into Ukrainian. The results are illustrated by examples from TV series “Friends”. Further research on wordplay and its translation into Ukrainian is advocated.

References:

1. Chiaro D. The Language of Jokes: Analysing Verbal Play. London : Routledge, 1992.
2. Delabastita D. Wordplay and Translation: Essays on Punning and Translation. Manchester : St. Jerome Publishing, 1996.
3. Gridina T.A. (1996). Yazykovaya igra: stereotip i tvorchestvo [Language game: the stereotype and creativity]. Ekaterinburg : Ural.
4. Leppihalme R. Sanaleikit kääntäjän päänaivana. In Korimo-Girod, 1997.
5. Redfern W. Puns. Oxford : Blackwell, 1985.
6. Script of TV series “Friends” in English. URL: <http://www.angelfire.com/tv/chocgal/scripts.html>
7. Suhorukov O.M. (2003). Lektsii i osnovyi perevoda [Lectures and basics of translation]. Kyiv : Osnova.
8. Taxonomy of Wordplay. URL: <http://www.questrel.com/records.html>
9. TV series “Friends” in English. URL: <http://friends-online.su/>
10. TV series “Friends” in Ukrainian. URL: <http://serialsonline.net/serials/Friends-ukraine-online.html>
11. Tymchuk O.T. (2003). Semantyko-stylistychny yavyshe hry sliv v ukrainskii movi [The semantic and stylistic phenomenon of play on words in the Ukrainian language]. Kyiv : Lybid.
12. Vlahov S.N., Florin S.K. (1980). Neperevodimoe v perevode. [Untranslatable in translation]. Moscow : International relations.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-85>

УДК 378.14

Бигар Г.П., Прокоп І.С., Піц І.І.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

Анотація. У статті розглянуто питання про формування професійної ідентичності майбутніх учителів. Визначено поняття «ідентичність, самоідентичність, професійна ідентичність, професіоналізм». Показана роль професійної ідентичності у формуванні професійної компетентності майбутнього вчителя. Виокремлено чотири етапи становлення професійної ідентичності: самовизначення в конкретній професійній ситуації, пошук педагогом сенсу виконання певних професійних функцій; самовизначення на конкретній професійній ділянці; самовизначення в конкретній професійній спеціалізації. Доведено, що професійна ідентичність є обов'язковою складовою професіоналізму майбутнього фахівця й однією з умов його формування.

Ключові слова: майбутні вчителі, ідентичність, професійна ідентичність, професіоналізм, етапи формування професійної ідентичності.

Bigar Anna, Prokop Inna, Piz Irina

Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich

FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE TEACHERS AS ONE OF PROFESSIONALISM FACTORS

Summary. The article deals with the problem of formation of the future teacher by forming his professional identity. With the introduction of a new educational paradigm, special attention is paid to the formation of a highly skilled teacher, while taking into account two directions: ensuring the development of professional competence and the personal development of a future specialist. The professionalization of personality is one of the factors of the formation of professionalism according to the analysis of psychological and pedagogical literature of Ukrainian and foreign scientists. In their works, the causes of increased attention to the formation of professional identity are identified: entry into a higher education institution begins with the adaptation of students to an educational institution, their class, and academic disciplines. At the same time, students can be in a crisis situation to which they oppose. They do not always cope with these processes, and, accordingly, they are disappointed. This can be prevented through the formation of a professional identity, which simultaneously helps students determine the correctness of selection of a profession. Implementation of innovations in the educational process of preparing a future teacher depends on a number of disadvantages of traditional technology: dissatisfaction of the student's desire to gain more knowledge, first of all, through independent work; insufficient quality of the practical orientation of the educational process; awareness of their own needs, opportunities, professional interests and values. At the same time it is emphasized that the use of pedagogical innovative technologies in the training of future teachers is fragmentary in nature. The basic concepts are defined by the scheme: identification – identity – self-identity – professional identity. This shows the dependence and connection between them.

Keywords: future teachers, identity, professional identity, professionalism, stages of formation of professional identity.

Постановка проблеми. Із входженням України в Болонський процес розпочався новий період розвитку освіти. З'явилася велика кількість статей, спрямованих на сучасну парадигму освіти. Серед визначальних питань є питання підвищення професійної компетентності майбутніх фахівців, в нашому випадку майбутніх учителів. Відомо, що основи професіоналізму вчителя закладаються в процесі навчання у закладі вищої освіти. Тому в працях науковців серед пропонувані шляхів підвищення професійної компетентності є формування професійної ідентичності. Це питання ще мало досліджено, тому обрано **мету статті:** дослідити теоретичні основи формування професійної ідентичності майбутніх учителів і її зв'язок з професіоналізмом.

Аналіз праць науковців з даної проблеми. У працях науковців, стосовно підготовки майбутніх фахівців, значна увага приділяється впровадженню інноваційних технологій (А. Алексюк,

В. Беспалько, Є. Бондаревська, В. Биков, С. Гончаренко, Р. Гуревич, М. Кларін, А. Коломієць, Н. Кузьміна, А. Нісімчук, Н. Ничкало, І. Мельничук, Н. Морзе, Л. Романишина, С. Сисоева, А. Хуторської та ін.). Методологічним проблемам навчання присвячено дослідження: В. Андрущенко, Г. Васяновича, І. Зязюна, В. Кременя та ін. Питання професійної ідентичності досліджували: А. Борисюк, Е. Еріксон, З. Курлянд, О. Романишина, М. Шерман, Л. Шнейдер, З. Фрейд та інш.

Основний зміст статті. Впровадження питання про професійну ідентичність у навчальний процес обумовлено низкою причин: по-перше, змінами в житті суспільства, що сприяють розвитку професіоналізму вчителя, по-друге, потребою у висококваліфікованих фахівцях, адже саме на їх підготовці позначаються ці зміни. Саме від того, на скільки зможуть ідентифікувати себе майбутні вчителі буде залежати їх професійна діяльність.

Формування професійно компетентного фахівця відбувається за двома напрямками: розвиток професійної компетентності та особистісне становлення фахівця [5]. На цей процес також впливають особистісні якості людини, на що звертається увага науковців, особливо при виборі інноваційних технологій навчання, дидактичних принципів.

У зв'язку з підвищеними вимогами до підготовки вчителя основним спрямуванням є професіоналізація особистості, яка базується на професійній ідентичності. Спрямованість на вивчення професійної ідентичності майбутніх учителів почала вводитися з зміною парадигми освіти в Україні і цей процес стимулювався відповідно до Болонської конвенції [6].

Значний вплив на процес професіоналізації здійснює філософія педагогічної освіти, її закони і принципи, які зберігають своє значення на будь-яких етапах розвитку людства [6].

Всі методологічні підходи розподіляються за кількома рівнями методології: загальнофілософський, загальнонауковий, конкретно-науковий, різні методики дослідження, а також методологічну рефлексію [3; 12]. Для наших досліджень найбільше значення мають загальнонауковий і конкретно-науковий рівні.

Проведений методологічний аналіз праць з професійної підготовки майбутнього вчителя показав, що всі методологічні засади, показані через підходи, закономірності і принципи, використовуються в освітньому процесі. Визначено, що найбільший вплив на формування професійної компетентності, мають такі методологічні підходи: діяльнісний, системний, гносеологічний, акмеологічний, синергетичний і праксеологічний [10]. Особливого значення ми надаємо праксеологічному підходу. Але він вимагає додаткового дослідження.

У наукових дослідженнях синергія в реалізації загальнонаукових підходів дає змогу створити нові підходи, наприклад, аксіо-акме-синергетичний у підготовці студентів. Таке поєднання допомагає по-новому проаналізувати об'єктивну реальність на основі різних підходів до розуміння розвитку фахівця [10].

Основні ідеї праксеології у професійній підготовці майбутніх фахівців використовуються шляхом реалізації праксеологічного підходу, який визначається як принцип, основне положення, напрям вивчення предмета дослідження [7, с. 117–118].

Реалізація праксеологічного підходу в освітньому процесі сприяє створенню праксеологічного середовища, яке позитивно впливає на рівень практичної підготовки майбутніх фахівців. Доведено, що на основі цього підходу підвищується ефективність навчального процесу з фахових дисциплін [11].

Визначено, що початком вивчення професійної ідентичності є ідентичність, яка розглядається як сукупність емоційно-поведінкових і когнітивних проявів особистості в процесі професійного розвитку [2; 5]. У ньому розглянуто два аспекти: усвідомлення фахівцем представником отриманої професії та процес професійного самовизначення, персоналізації й самоорганізації [2; 5].

Аналіз праць вітчизняних та закордонних учених (А. Адлер, Х. Беккер, А. Бодальов, А. Борисюк, Е. Еріксон, Л. Кляйн, З. Курлянд, Дж. Мід, С. Мос-

ковічі, О. Романишина, Дж. Тернер, М. Шерман та інші) показав, що питання професійної ідентичності набуває в педагогіці все більшої ваги. Теж саме спостерігається і в інших галузях наук (педагогіка, психологія, вікова та соціальна психологія). Практично в усіх працях (Р. Адамек, О. Васильченко, М. Герберт, В. Мухіна, З. Фрейд) ідентифікація розглядається як основне явище особистісного розвитку людини. Основою цього є психічні механізми формування професійної ідентичності (А. Бодальов, А. Борисюк, Ю. Швалб, Л. Шнейдер та ін.). Аналіз ідентичності дозволив виокремити види ідентичності [1].

У проаналізованих наукових працях основні поняття проблеми професійної ідентичності розглядаються в певному порядку: ідентифікація – ідентичність – самоідентичність – професійна ідентичність. Доведено, що поняття взаємозалежні. Виокремлюють три типи ідентичності: психофізіологічну, соціальну і особистісну [5]. Ми почали досліджувати особистісну професійну ідентичність. Наші міркування базувалися на тому, що ефективність її формування знаходиться в прямій залежності від особистих якостей студента.

Вивчаючи психолого-педагогічну літературу, ми визначили причини такої уваги до формування професійної ідентичності. Серед пояснень ми виділили: адаптація студентів до навчального закладу, групи, нових дисциплін і викладачів. Перехід між випускником і студентом не всі сприймають рівнозначно. Іноді студенти протидіють змінам норм, звичок, поглядів на професію, самого себе [8]. І тоді настає розчарування, виникає зневіра у навколишні зміни, навчальному закладі, професії. Менш стійкі студенти залишають навчання вже з першого курсу, деякі дотягують до третього курсу. Вони змінюють напрям підготовки. Наші дослідження показали, що навіть на початковій стадії формування професійної ідентичності, вдається запобігти таким розчаруванням. Ми це пояснюємо тим, що при цьому забезпечується відчуття стабільності в обраній професії, що дозволяє уявляти перспективи власного професійного зростання майбутнього фахівця.

Питання становлення професійної ідентичності студентів закладів вищої освіти досліджували М. Абдуллаєва, Н. Іванова, З. Курлянд, Д. Леонтєв, Ю. Поваренков, У. Родігіна, О. Романишина, М. Савчин, М. Шерман, Л. Шнейдер та ін. Були досліджені етапи становлення професійної ідентичності й взаємозв'язок між ними.

Науковці Т. Березіна, Н. Іванова, О. Кочкурова [4] розглядають професійну ідентичність учителя як інтегративне поняття, в якому проявляються когнітивні, мотиваційні та ціннісні характеристики особистості, що забезпечують орієнтацію у світі професій, професійній спільноті та в соціальному оточенні. І ми притримувалися такого визначення. Через формування професійної ідентичності формуються особистісні якості майбутнього вчителя і процес супроводжується використанням особистісно орієнтованого підходу. Це надає можливість передбачати наслідки професійного вибору майбутнього фахівця [9]. Тобто, сформованість професійної ідентичності сприяє становленню й розвитку професіоналізму, впевненості в правильності вибору професії та працездатності.

Одночасно це забезпечує можливості визначення правильності вибору професії і спеціальності відповідно до власних потреб [7].

У працях науковців доведено, що професійна ідентичність може формуватися на основі узгодження складових навчального процесу, коли студенти залучаються до професійної діяльності. Виокремлюють чотири етапи її становлення: самовизначення в конкретній професійній ситуації, пошук педагогом сенсу виконання певних професійних функцій; самовизначення на конкретній професійній ділянці; самовизначення в конкретній професійній спеціалізації; галузеве самовизначення, обмеження проблемного поля своїх професійних інтересів, становлення суб'єкта професійної психологічної діяльності в повному сенсі цього слова [2].

Доцільність формування професійної ідентичності обумовлена тим, що вона є основою для професіоналізму майбутнього фахівця й однією з умов його формування. Сформованість професійної ідентичності визначається через її компоненти, які науковці поділяють на зовнішні і внутрішні.

Такий розподіл був доведений під час визначення конкретних компонентів формування професійної ідентичності майбутніх учителів [10].

Формування професійної ідентичності підпорядковані певним чинникам, які поділяють, як і компоненти, на внутрішні і зовнішні [1]. На їх основі визначено структуру професійної ідентичності, яка передбачає такі компоненти: мотиваційний, когнітивний (вони стосуються зовнішніх чинників) та емоційно-вольовий і емпатійний (як прояв внутрішніх чинників) [9].

На основі визначень, поданих у психолого-педагогічній літературі, під формуванням професійної ідентичності майбутнього вчителя розуміємо сукупність процесів усвідомлення, відповідності та співставлення.

Висновки. Забезпечення умов для формування професійної ідентичності є запорукою формування професіоналізму. Тому наші подальші дослідження будуть спрямовані на визначення типу умов: психологічні, педагогічні, психолого-педагогічні, організаційні або організаційно-педагогічні.

Список літератури:

1. Борисюк А.С. До проблеми професійної ідентичності майбутнього фахівця. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 9. С. 63–68.
2. Васильов Ю.В. Сучасні освітні інноваційні концепції. Педагогічні теорії, технології, досвід. Харків, 2000. 120 с.
3. Гузій Н.В. Категорія професіоналізму в теорії і практиці підготовки майбутнього педагога : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2007. 577 с.
4. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях. *Вопросы психологии*. 2008. № 1. С. 89–100.
5. Кон И.С. В поисках себя: личность и её самосознание. Москва : Политиздат, 1984. 335 с.
6. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.
7. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. Москва : СИНТЕГ, 2007. 668 с.
8. Пряжников Н.С., Пряжников Е.Ю. Психология труда и человеческого достоинства : учеб. пособ. Москва : Издательский центр «Академия», 2001. 480 с.
9. Романишина О.Я. Професійна ідентичність майбутніх учителів нематематичних спеціальностей: теорія і практика : монографія. Тернопіль : «Вектор», 2015. 352 с.
10. Романишина О.Я. Професійна ідентичність як наукова категорія. *Вісник Національного університету оборони України* : зб. наук. пр. Київ : НУОУ, 2012. Вип. 6(31). С. 129–135.
11. Самойленко П.И., Семенова С.В. Повышение эффективности учебного процесса по физике на основе праксеологического подхода. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського держ. ун-ту*. 2003. Вип. IX. С. 65–68.
12. Фурман А.В. Идея професійного методологування : моногр. Ялта-Тернопіль : Економічна думка, 2008. 205 с.

References:

1. Borysyuk A.S. (2007). Do problemy profesijnoyi identychnosti majbutnogo fahivcia [The problem of future specialist professional identity]. *Praktychna psykholohiya ta socialna robota*, no 9, pp. 63–68.
2. Vaskov Yu.V. (2000). Suchasni osvritni innovacijni koncepciji. Pedagogichni teoriyi, tehnologiyi, dosvid [Contemporary educational innovative concepts. Pedagogical theories, technology, experience]. Kharkiv, 120 p.
3. Guzij N.V. (2007). Kategoriya profesionalizmu v teoriyi i praktyci pidgotovky majbutnogo pedagoga [Category of professionalism in the theory and practice of future teacher preparation]. (PhD Thesis). Kyiv, 577 p.
4. Ivanova N.L. (2008). Professionalnaya identychnost v sotsialno-psyhologicheskikh issledovaniyah [Professional identity in social and psychological researches]. *Voprosy psihologii*, no 1, pp. 89–100.
5. Kon I.S. (1984). V poiskah sebya: lichnost i yee samosoznanie [In searching for myself: personality and self-awareness]. Moskva : Politizdat, 335 p.
6. Kremen V.G., Ilyin V.V. (2012). Synergetyka v osviti: kontekst lyudynocentryzmu : monogr. [Synergetics in education: the context of human-centeredness]. Kyiv : Pedagogichna dumka, 2012. 368 p.
7. Novikov A.M., Novikov D.A. (2007). Metodologiya [Methodology]. Moskva : SINTEG, 668 p.
8. Pryajnikov N.S., Pryajnikov E.Yu. (2001). Psihologiya truda i chelovecheskogo dostoinstva [Psychology of labor and human dignity]. Moskva : Izdatelskiy tsentr «Akademiya», 480 p.
9. Romanyshyna O.Ya. (2015). Profesijna identychnist majbutnih uchyteliv nematematychnyh specialnostej: teoriya i praktyka [Professional identity of future non-mathematical specialties teachers: theory and practice]. Ternopil : «Vektor», 352 p.
10. Romanyshyna O.Ya. (2012). Profesijna identychnist yak naukova kategoriya [Professional identity as a scientific category]. *Visnyk Nacionalnogo universytetu obrony Ukrainy* : zb. nauk. pr. Kyiv : NUOU. Vyp. 6(31). Pp. 129–135.
11. Samoylenko P.I., Semenova S.V. (2003). Povyshenie effektivnosti uchebnogo protsessa po fizike na osnove prakseologicheskogo podhoda [Improving the efficiency of the educational process in physics based on the praxeological approach]. *Zbirnyk naukovykh prats Kamyanets-Podil'skogo derzh. un-tu*. Vyp. IX. Pp. 65–68.
12. Furman A.V. (2008). Ideya profesijnogo metodologuvannya [The idea of professional methodology]. Yalta-Ternopil : Ekonomichna dumka, 205 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-86>

УДК 37.014.25:378.09

Білокопитов В.І.

Сумський національний аграрний університет

ЄВРОПЕЙСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК ПРЕДСТАВНИК ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено утворення Європейської асоціації вищих навчальних закладів; зазначено основних представників асоціації; визначено основні цілі діяльності асоціації на Європейському просторі вищої освіти; виокремлено основні напрями діяльності Європейської асоціації вищих навчальних закладів; відображено заходи для досягнення цілей; виокремлено чотири основні напрями діяльності асоціації; схарактеризовано організаційну структуру асоціації; вказано на важливість професійної вищої освіти в контексті вищої освіти; особливу увагу звернено на якість вищої освіти; підкреслено готовність асоціації співпрацювати з міжнародними організаціями у забезпеченні якості освіти; зосереджено увагу на модернізації професійної вищої освіти; розглянуто питання працевлаштування випускників.

Ключові слова: Європейська асоціація вищих навчальних закладів, професійна вища освіта, Європейський простір вищої освіти, якість вищої освіти, Європейські стандарти та рекомендації щодо забезпечення якості вищої освіти, навчання впродовж життя, працевлаштування, дослідження, інновація, конкурентоспроможність.

Bilokopytov Vasyl

Sumy National Agrarian University

EUROPEAN ASSOCIATION OF INSTITUTIONS IN HIGHER EDUCATION AS A REPRESENTATIVE OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION

Summary. European Association of Institutions in Higher Education (EURASHE) represents universities of applied sciences and university colleges. EURASHE was founded in Patras (Greece) in 1990. Since 200 EURASHE has been as the follow up group of Bologna process. In the field of quality assurance EURASHE cooperates with European Association for the Quality Assurance in Higher Education, European Association of Universities and European Students Union. The main EURASHE's mission is to promote, within the European Higher Education Area (EHEA), the interests of professional higher education and of relevant higher education institutions. The EURASHE organizational structure consists of the General Assembly, the Board, the Committee for Strategic Advice, the Secretariat, the working group. The main tasks of the mentioned above units are characterized in detailed. EURASHE as the main representative of professional higher education in Europe sees as its mission to lead an harmonisation process of the sector across the EHEA. Since 2012 EURASHE has been working on harmonising approaches to professional higher education in Europe. It is emphasized that professional higher education may play an important role as an intermediary between higher education, vocational education and training and the labour market. EURASHE is involved in Quality of Higher Education through its activities linked to quality assurance, accreditation, transparency tools, evaluation and rankings. EURASHE is also involved in the process of professional higher education modernising within a diversified higher education through such activities as lifelong learning, mobility, employability, qualifications frameworks, recognition of prior learning, short-cycle higher education, learning outcomes. EURASHE plays an important role in research, development and innovation through its activities linked to universities of applied sciences, innovation, regional development, knowledge transfer. In EURASHE vision until 2020 the EHEA is characterized as a powerful area with a well-defined functioning of all major mechanisms.

Keywords: European Association of Institution in Higher Education, professional higher education, European Higher Education Area, quality of higher education, European Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area, lifelong learning, employment, research, innovation, competitiveness.

Постановка проблеми. Європейська асоціація вищих навчальних закладів (далі – ЄАНЗ) була заснована у 1990 році як міжнародна неурядова організація, що заохочує та надає особливе значення професійній вищій освіті (далі – ПВО). Членами ЄАНЗ виступили національні і професійні асоціації коледжів, політехнічних інститутів та окремі організації. У більшості випадків Асоціація представлена національними асоціаціями університетів (коледжів), університетами прикладних наук, окремими вищими навчальними закладами або іншими професійними асоціаціями, які діють у галузі вищої освіти¹.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У ході вивчення діяльності Європейської асоціації вищих навчальних закладів було проаналізовано статут асоціації, її організаційну структуру. Для детальної характеристики діяльності асоціації не можливо було не дослідити основні проекти з їх пріоритетними напрямками.

Мета статті полягає в детальному аналізі організаційної структури, висвітленні основних цілей та заходів, характеристиці пріоритетних напрямів діяльності потужного представника професійної вищої освіти на європейському освітньому просторі – Європейської асоціації вищих навчальних закладів.

¹ Близько 800 вищих навчальних закладів є повноправними членами Асоціації, які знаходяться у 32 країнах, які підписали Болонську декларацію. За даними на 2010 рік ЄАНЗ об'єднує 1294 вищі навчальні заклади, і вона представлена у 47 країнах на Європейському просторі вищої освіти та поза його межами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статуту, місією ЄАВНЗ є сприяння інтересам професійної вищої освіти та відповідних закладів вищої освіти (далі – ЗВО), які визнані та фінансуються в межах Європейського простору вищої освіти (далі – ЄПВО) й має такі цілі: сприяти створенню ЄПВО та Європейського дослідницького простору (далі – ЄДП) шляхом впливу на формування європейської політики з питань професійної вищої освіти; представляти спільні інтереси членів на європейському рівні, а також поза межами ЄПВО; сприяти професійній вищій освіті в ЄПВО та ЄДП; надати членам платформи для комунікації, інформації та обміну думками з акцентом на питання, пов'язаними з майбутнім розвитком вищої освіти; забезпечити і захистити співробітництво між членами Асоціації; досягти співпраці у галузі вищої освіти шляхом встановлення тісних зв'язків з іншими організаціями, що мають подібні цілі.

Для досягнення своїх цілей ЄАВНЗ використовує такі **заходи**, як: представництво в європейських ЗВО, органах влади та стейкхолдерів; випуск політичних документів, аналітичних досліджень та інших документів; організація мережових заходів, навчальних заходів, конференцій та семінарів для членів та партнерів; поширення інформації; партнерство з зацікавленими організаціями у вищій освіті; участь у проєктах [1].

Наступним кроком вважаємо за необхідне характеризувати організаційну структуру ЄАВНЗ з визначенням головних функцій кожного з підрозділів. Почнемо з **Генеральної асамблеї**: обирати президента, віце-президента та членів правління; призначити Генерального секретаря; призначити скарбника; якщо необхідно, призначити зовнішнього аудитора за рекомендацією Правління; звільнити Раду із зазначених причин двома третинами (2/3) більшості голосів; встановити та контролювати діяльність робочих груп; приймати рішення щодо стратегічних рамок та політичних документів Асоціації за рекомендацією Ради, Комітету стратегічних консультацій та робочих груп; затвердити бюджет тощо [6].

Відповідно до статутів, обов'язки **Ради** є: визначати загальну та повсякденну політику Асоціації; пропонувати для прийняття бюджет Генеральної Асамблеї; здійснювати моніторинг фінансів Асоціації та представляти щорічні звіти Генеральної Асамблеї для затвердження; готувати та представити політику Генеральної Асамблеї для затвердження; пропонувати Указові документи Генеральної Асамблеї для прийняття; виконувати рішення Генеральної Асамблеї тощо [6].

В обов'язки **Комітету** як стратегічного консультативно-дорадчого органу відповідно до статуту входить формулює рекомендації щодо пріоритетів та політики ЄАВНЗ [6].

ЄАВНЗ має **Секретаріат**, який здійснює щоденне управління та діяльність Асоціації; спільно з казначейством керує Асоціацією; підтримує Раду та робочі групи у роботі; веде протокол засідань Ради та Генеральної Асамблеї тощо [6].

ЄАВНЗ створила кілька **робочих груп** з метою дослідження, контролю, координації, розробки та формулювання політичних позицій у своїй специфічній сфері експертизи. Дві з них (забезпечення якості вищої освіти та навчання впродовж життя) діють вже декілька років, інші створені в останні роки [6].

Переходимо до детальнішого аналізу діяльності ЄАВНЗ, що стосується саме розробкою політики з ключових питань для ПВО. Вони згруповані на 4 напрями: 1) місії ПВО; 2) якість вищої освіти; 3) модернізація ПВО в рамках диверсифікованої вищої освіти; 4) дослідження, розробки та інновація.

Почнемо з детальнішого аналізу першого напрямку, що стосується **місії**. ЄАВНЗ як головний представник ПВО в Європі бачить свою місію в керуванні процесом гармонізації цього сектора через ЄПВО. Для цього у 2012 році був започаткований проєкт спрямований на гармонізацію підходів до ПВО в Європі. Спільно з експертами було створено робочу групу й було визначено, що ЄАВНЗ буде продовжувати розвивати ініціативи та підтримувати своїх членів у зміцненні сектора ПВО на національному та європейському рівнях.

Не так вже й просто визначити термін «професійна вища освіта». З відсутності будь-якої класифікації на цьому етапі ми можемо зробити висновок, що ПВО – це лише частина вищої освіти і, отже, працює для громади в межах одного трикутника: освіта – дослідження – послуга.

ПВО може зустрічатись у різних ЗВО у широкому спектрі академічних, професійних та фахових напрямів, так само, як це можна запропонувати в традиційному навчанні. Визначення ЗВО з «високими теоретичними курсами» й професійно орієнтованими ЗВО та програмами з «розвитком або підготовкою практичних навичок» означає ігнорувати той факт, що всеосяжні університети пропонують і продовжують пропонувати професійні тренінги для майбутніх лікарів, стоматологів, ветеринарів й архітекторів, які всі є «професіоналами» у своїй галузі.

В останні десятиліття ми могли спостерігати різні конвергентні та дивергентні процеси у вищій освіті, що вплинули на те як сприймається професійна, чи академічна вища освіта.

Важливо, на нашу думку, звернути увагу на той факт, що в цьому напрямі діяльності зазначено, що ПВО відігравати важливу роль як посередника між вищою освітою, професійною освітою та професійною підготовкою та ринку праці. Зокрема, навчальні заклади ПВО, у певному сенсі, «двомовні»; вони говорять як академічною, так і професійною мовами, і тому можуть стати ключовими гравцями у процесі кращого взаєморозуміння між вищою освітою та ринком праці. Для досягнення цієї мети важливо розробити багатовимірні характеристики ПВО з відповідними показниками передового досвіду або, навіть, досконалістю, та провести порівняльний огляд існуючих структур вищої освіти у європейських країнах та визначити проблеми й слабкі місця існуючих систем [2].

Другий напрям у діяльності присвячений **якості вищої освіти**. ЄАВНЗ бере участь через діяльність, пов'язану з процесом забезпечення якості, акредитацією, інструментами прозорості, оцінкою та рейтингом. Ця сфера також охоплює Європейські стандарти та рекомендації (далі – ЄСР) щодо забезпечення якості освіти на ЄПВО.

У різних комюніке міністрів різноманітність європейської вищої освіти підкреслювалось як перевага. Прозора, багатовимірною системою класифікації, яка призначена для тестування ЗВО на дослідження та інновації, навчання та результати навчання, послуги суспільству, рівень інтер-

націоналізації та мобільності, управління, плата за навчання, залучення студентів та інших стейкхолдерів тощо. Саме це може допомогти ідентифікувати та зробити видимим таку різноманітність.

Однак розробка таких інструментів прозорості є нерозривно пов'язаною з добре функціонуючою системою забезпечення якості на ЄПВО та добре описаними рамками кваліфікації, які тісно пов'язані з місією конкретного ЗВО. Необхідно уникати рейтингу, особливо ранжирування, яке виражається як середнє значення для різних вимірів; така середня цифра буде статистично сумнівною, і тому надасть читачеві обмежену інформацію або, можливо, введе в оману.

У баченні ЄАНВЗ на 2020 рік ЄПВО показано як комплексна інформаційна система, що надає всі необхідні дані для тих, хто вимагає докладної інформації про окремі ЗВО та програми транснаціональної вищої освіти.

Крім цього, ЄАНВЗ зобов'язується співпрацювати з міжнародними органами влади та асоціаціями вищої освіти для визначення та розробки таких якісних та кількісних характеристик та показників, які забезпечать практичну користь потенційному отримувачу освітніх послуг від багатовимірних інструментів [3].

Наступний напрям, який маємо детальніше схарактеризувати, це – **модернізація ПВО в рамках диверсифікованої вищої освіти**. Діяльність ЄАНВЗ в цьому напрямі конкретно стосується питань працевлаштування та навчання впродовж життя. Але ЄАНВЗ також вирішує такі питання, як інтернаціоналізація, рамки кваліфікацій тощо.

Працевлаштування випускників з самого початку Болонського процесу розглядалось як наріжний камінь у розвитку вищої освіти. Занепокоєння полягало в тому, щоб зробити вищу освіту чутливою до суспільства, що постійно розвивається та швидко мінливих вимог у сфері зайнятості. А це вимагає гнучкості та інновацій як у змісті, так і в структурі освіти.

Знову ж таки, у баченні ЄАНВЗ на 2020 рік – це Європа, де уряди, роботодавці та ЗВО розширили свої партнерські відносини для створення робочих місць для випускників та випускників для робочих місць (to create jobs for the graduates and graduates for the jobs). За допомогою програмних структур ЗВО мають дати студентам можливість підтримувати зв'язки з ринком праці що базується на гнучких та пов'язаних між собою циклах; роботодавці мають дозволити і заохотити своїх працівників повернутися до ЗВО за відповідними додатковим навчанням; уряди мають забезпечити все це належними механізмами підтримки. Однак при можливості працевлаштування роботодавці та ЗВО мають також враховувати довгостроковий обрій кар'єри випускників, як підприємця, так працівника.

Навчання впродовж життя як провідний принцип розвитку ЄПВО суворо підтримується та пропагується ЄАНВЗ. Навчання впродовж жит-

тя сприяє розширенню знань та вмінь, а також створює нові навички. Для фізичних осіб навчання впродовж життя є основним джерелом гнучкості у відношенні професійних змін або особистого розвитку та зростання. Організатори ЄАНВЗ закликають уряди забезпечувати відповідне інвестування та юридичну підтримку навчання впродовж життя як одного з найбільш ослаблених інструментів справедливого суспільства та як одного з найважливіших факторів економічного зростання [4].

Наступним напрямом діяльності ЄАНВЗ для детальнішої характеристики є дослідження, розробки та інновації. Європейська конкурентоспроможність та інноваційний потенціал, особливо важливі на регіональному рівні, де ЗВО виступають в якості найважливіших зв'язків між ринком праці, організаціями та суспільством. Крім того, прикладні наукові дослідження відіграють важливу роль у розвитку навичок підприємницької діяльності студентів та сприяють більш економічному зростанню та роботі. Практичні навички, отримані від практичних досліджень, також значно підвищують рівень працевлаштування випускників.

Суспільства, що постійно розвиваються, вимагають значних інвестицій у співпрацю в межах трикутника: освіта – дослідження – послуга ідеально підходять для розкриття повного потенціалу ЄДП. Прикладна науково-дослідна діяльність може швидко реагувати на зміни та поєднувати результати досліджень із реальними змінами, щоб реально вплинути, особливо на регіональному рівні. Дослідницькі заходи включають різноманітні типи проектів, міждисциплінарні дослідження, проведені у співпраці із стейкхолдерами.

З європейської точки зору університети прикладної науки виступає регіональними з'єднувальними ланцюгами, міжнародними ключовими гравцями та керівниками проектів, консалтинговими органами та ключовими учасниками європейського підприємництва та освіти. Ось чому застосування досліджень, розробок та інновацій є однією з чотирьох основних сфер діяльності ЄАНВЗ. Це розглядається як найважливіший фактор у покращенні європейського інноваційного потенціалу. Організатори ЄАНВЗ рішуче заявляє про сприяння, подальший розвиток ролі університетів прикладних наук, сприяння передачі результатів досліджень та розширення співпраці за допомогою інновацій та діяльності університетів прикладних наук [5].

Висновки і пропозиції. Отже, ЄАНВЗ є справжнім представником та захисником ПВО, збільшуючи можливість ЗВО у процесі забезпечення якості професійної вищої освіти у Європі. Асоціація зробила свій значний внесок у створення Європейського простору вищої освіти та дослідження і сприяла співпраці між учасниками БП. У баченні Асоціації до 2020 року ЄПВО характеризується як потужний простір з чітко усталеним функціонуванням всіх основних механізмів.

Список літератури:

1. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/about/mission-statement/>
2. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/policy/mission-phe/>
3. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/policy/quality-he/>
4. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/policy/modernising-phe/>
5. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/policy/r-d-i/>
6. European Association of Institution in Higher Education. URL: <https://www.eurashe.eu/about/organisation>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-87>

UDC 378.016.091.33:004]81'.022

Burovytska Alina

Petro Mohyla Black Sea National University

MOBILE EDUCATION OPPORTUNITIES FOR NON-PHILOLOGY STUDENTS IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Summary. The article deals with mobile means for learning English on the whole and innovative opportunities of the Internet and Apps in particular. The author analyzes the peculiarities of teaching and learning English and comes to the conclusion that the easiest way to develop different competences and improve communicative skills and to extend vocabulary of English is to use modern technologies like mobile and internet apps, chat in different Internet forums and sites for learning languages, learn English through Internet resources like watching developing video and audio materials online. Also the author notices that such approach is good for distant learning or self-education.

Keywords: m-learning, e-learning, mobile apps, distant education, digital platforms, self-education, self-education competence.

Буровицька А.І.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ МОБІЛЬНОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. Попередні дослідження включали терміни електронного навчання та m-learning, їх категорії, функції для навчального процесу в цілому, однак мало досліджень були присвячені можливості мобільного навчання для студентів-нефілологів у вивченні іноземної мови. База мобільних додатків і технологій постійно зростає, що змусило нас розглянути найбільш використовувані і корисні в наш час додатки та їх користь для навчального процесу студентів різних спеціальностей. Мета даного дослідження полягає в описі сучасних можливостей найбільш використовуваних мобільних засобів та Інтернет-ресурсів для дистанційного навчання англійської мови з викладачем або самостійно для студентів нефілологічного профілю, щоб показати їхній потенціал самоосвіти, в цілому та інноваційні можливості Інтернету та програм, зокрема. Автор аналізує особливості викладання та вивчення англійської мови і приходять до висновку, що найпростіший спосіб розробити самоосвітню компетенцію та вдосконалити комунікативні навички, розширити словниковий запас англійської мови – це використання сучасних технологій, таких як мобільні та інтернет-програми, чати на різних інтернет-форумах та сайти для вивчення мов, вивчення англійської мови через інтернет-ресурси онлайн. У статті викладені сучасні можливості мобільних засобів та деяких інтернет-ресурсів для вивчення англійської мови дистанційно, такі як гнучкість і адаптивність, побудова модулів, нова роль вчителя-координатора, дистанційні форми контролю. У роботі висвітлено значення засобів Інтернет та мобільних технологій, описано мобільну освіту та її компоненти, що включають в себе використання мобільних додатків та спілкування з носіями мови дистанційно, уроки через чати та Skype, використання навчальних блогів, електронні курси та спілкування через мережі та месенджери, а також у процесі розробки комп'ютерної гри. Зазначається, що розвиток мобільних технологій допомагає нам отримати доступ до Інтернету і величезної кількості додатків мобільно. Запропоновано нові ідеї для подальшого розгляду, як дослідження, що спрямовані на пошук нових стратегій розвитку компетентності у письмі, читанні, аудіюванні та говорінні для студентів нефілологічних спеціальностей. Описано майбутні перспективи подальшого дослідження.

Ключові слова: мобільна освіта, електронна освіта, мобільні додатки, дистанційна освіта, самоосвітня компетенція.

Introduction. The importance of studying the problem of organizing educational process through the resources of the Internet and technologies is determined by the objectives of modernization of education in the institution as well as self-education. The new vector of education development involves using different Internet resources and technologies what can help to easy and improve education process, can help in the context of fast learning updating, in communicating in different specific spheres. World standards of education in the 21st centuries have been changed a lot and set new requirements for teaching and learning foreign language.

The problem of technologies implementation into educational process and using apps was described in the works of the foreign and Ukrainian scientists R. Gryshkova, M. Hromiak, M. Kademia, N. Kijanova, S. Semerikov, S. Butyrina, practice of a distant education and mobile technology was discussed

by A. Andreyev, Y. Vahramenko, V. Kuharenko, G. Kashina, S. Kravets, Y. Vasylenko. Mobile education on the world scientific area was researched by Mehdipour Y., Zerehkafi K., Hea-Suk K., Guo H., Kigen D., Evans T., Beits T. and others.

The earliest investigations included e-learning and m-learning terms, their categories, functions for educational process in general however few investigations were devoted to show mobile education opportunities for non philology students in learning a foreign language. The base of mobile apps and technology is constantly growing what forced us to discuss the most used and useful nowadays and their benefit for educational process.

The **purpose** of this research is to describe modern opportunities of the most used mobile means and Internet resources for learning English remotely with a teacher or yourself for non-philology students, to show their self-education potential.

Research body. Mobile education is one of the form e-learning what comprises new informational communication technologies and using multimedia and mobile technologies, Internet network with the aim of improving quality of education and remote education and collaboration between students and teachers [1].

According V. Kuharenko such mobile education has the following main features:

- Flexibility and adaptability;
- Module building;
- New role of a teacher-coordinator;
- Distance forms of control;
- Using special means of education [7, p. 12].

Kravets notices that forms of mobile distant educations should have different models of professional studying organization from autonomy to the common cooperation between the subject of pedagogical process in the area of e-platforms [6, p. 21].

The main peculiarities of the new approach is complexity, system structure, developing new up to date pedagogical technologies on the base of informational environment (problem and project education, education in cooperation) [4].

As a result, higher education is entering a new and stimulating period and teachers are becoming facilitators to develop and apply students' competencies. That's why it is indispensable to look for the new means of collaboration.

Chuenko L. admits that nowadays some spheres of life are developing so rapidly and dynamically that it difficult to keep up with the demands they are offering to a would-be specialists. So, new competencies, like self-study and autonomy, as well as certain flexibility, need to be developed. Such competence can be gained and developed in the process of mobile education [9, p. 93].

During the process of such education different methods can be used. By the way the method of teacher-student cooperation has been already changed. It provides more autonomy for the students [5, p. 6].

Such new process of language learning in itself requires authentic communication and constant practicing, the activities that can be realized through interaction with people, language materials and learning environments, including technological professionally oriented terms but also today we definitely can't imagine learning and teaching a foreign language without using new technologies, means and methods. Nowadays students have absolutely different needs and this approach involves combining the process of learning a foreign language with development of personal qualities of students and obtaining professionally-oriented competence and knowledge of the given language.

The aim of such training involves professional-oriented communicative competence that will allow them to use a foreign language during their professional activity. One of the most important competences what students can gain in the process of educational activities during a professionally oriented training is self-study competence. Also we can outline a competence to collect and sort materials from different resources. According to the survey which was held in National Black Sea State university more then 70% of teachers use different means of the Internet resources and sites to make class work more effective and intensifying.

Distance education comprises all possible means what can be used or implemented remotely. Between a lot of resources what can be used for teaching and learning English and communication with the students inside and outside the class we can outline the next means:

- Mobile learning and using mobile applications, BYOD;
- Digital platforms;
- Skype education;
- Electronic systems like Moodle;
- Online corpora;
- Using e-mails;
- Education through the social networks;
- Web bases Internet resources and messengers;
- Electronic courses;
- Personal blogs.

Lets discuss some mobile education means, their use and opportunities for non-philological department students.

1. Mobile applications and BYOD.

About 95% of the students who took part at the survey in Black Sea National University admitted that they use mobile devices for educational purposes every day. And if teachers and students are gaining so much from their mobile devices, why ban them from classrooms? Now we can use the devices to make educational process more available for everyone such as a lot of students and teachers can't afford to buy expensive paper materials.

In summary, mobile apps have encouraged exciting opportunities for personalized and learner-centred environments with flexible access to learning materials anytime and anywhere. The novel and enjoyable ways of learning would have a great potential to increase learning motivation and encourage lifelong learning habits [2, p. 21].

K. Hea-Huk admits that researchers found that mobile technologies support language learning in different areas such as vocabulary learning (, pronunciation practice, listening skills, English reading with personalized intelligent, and several theme-based m-learning activities improving contextual language learning experiences [3].

The development of mobile technology helps us to access the internet and a huge variety of apps on the go. Easy Ten, Learning English with the New Your Times, English At Work will be useful for learning new words and phrases, Grammarly, Babels – for checking grammar and correction your own mistakes.

Use of m-learning technology means in the educational process shows that means of m-learning improves students' skills in learning, growth level of knowledge, increases the competitiveness of graduates in the labor market and flexibility for students studying at a distance. Giving learners the advantage of communicating in real-time conversations with English speakers, probably the most exciting (and futuristic) technological advancement has come in the form of Skype and FaceTime. Tools such as video-conferencing also offer teachers the opportunity to link to other classes around the world, also gaining support from other teachers and students. There are many new apps on the market for speaking with other learners, such as CoffeeStrap and HelloTalk – meaning you can converse with native speakers right from your phone. Skype is a great way for students to practice their speaking and listening skills with

other people from any location. Students can have question-and-answer sessions with authors of books, attend video-conferences and virtual field trips, interview professionals, and connect with students from other cultures and countries. Additionally using multimedia is recommended because it is effective method of repeating, systematization and generalization of student's knowledge. The ability to communicate online with people outside the classroom via Skype gave great opportunities for distant education. Communication through the messengers, forums, sites could give much-needed motivation to students who otherwise might not have the opportunity to interact with anyone in English. The messengers like Viber, WhatsApp, Telegram can also help to build channels of communication beyond the classroom. The participants like using mobile apps for learning English because 60 these learning apps fitted their personal needs well. They could choose topics that suit their personal interests or needs from a variety of situated conversations that the apps provided [2, p. 60].

2. Communicating with people online. It is known that encouraging communication outside the class is really important for developing student's writing and speaking skills but nowadays students are very mobile so it is easier for them to communicate online on different websites, reading blogs or playing a new computer game.

3. Digital platforms. When we discuss innovation, we often immediately think of the internet and what we can now do online. Different communication sites have become a platform for learning. The most widespread digital platforms what we use now are Edmodo, Facebook. Cloud-based tools like Google Docs have also become indispensable.

4. Using online authentic materials. One of the biggest benefits of the internet for language learners is the sudden widespread availability of authentic resources. It opens the access to the daily news, watching trending videos on YouTube, TED, read online newspapers, etc. It can help to develop a pedagogically sound approach to language learning, showing how we can combine language learning with digital video to create effective lessons. Thus, the described method of learning English is used to facilitate educational process, communication, memorizing vocabulary and avoiding errors in their use. It is crucial for students of IT, future lawyers, psychologists, ecologists to be aware of peculiarities of professionally oriented lexical vocabulary of their

sphere. So they can use such programmes and applications what will be able to give them such opportunity. Definitely useful for this purpose are such programmes as English at work, Learning English with the New York Times because they include audio and video materials, case methods what can happen at work, a list of the useful phrases for the topic and the exercises to practice grammar and writing skills.

5. Online corpora. The use of corpora – large text collections used for studying language structures, frequencies. Now it has become available online, and quite a few for free, teachers now have access to information about the way language is used in authentic texts and speech. Teachers no longer have to panic when students ask them about the difference between similar terms like 'trouble' and 'misfortune', 'problem' and 'concern'.

Conclusion and ideas for the further investigation. To conclude we want to highlight the great value of the Internet means and mobile technologies we have approached here, such as mobile education what includes using mobile applications and communicating with native speakers remotely, lessons through the chats and Skype, using educational blogs, corpora, electronic courses and communication through the networks and messengers as well as in the process of playing a developing computer game. Mobile education can greatly improve students' confidence in using English in different spheres and it is not exhausted for them. Also, using mobile education can decrease in training costs and extend our opportunities in learning and teaching. It was noticed that we have just partly implemented mobile learning such as there are some obstacles on the way of its full implementation. And the evaluation of using mobile apps for English learning from language learners' perspective is still at the early stage. Having said this it is important to find a way to practice what you learn. Talking face to face with a native speaker through the chat or via Skype is a great method if you have the opportunity, but what is necessary is not to forget that the internet provides us with many more opportunities to communicate without leaving home.

The number of educational opportunities can be enlarged with the help of digital gadgets and the Internet. Thus, further research should be directed on finding new strategies of developing competence in writing, reading, listening and speaking for students of non-philological departments.

References:

1. E-learning / E-Soft Development (2011). URL: <http://www.web-learn.ru>
2. Guo H. Analysing and Evaluating Current Mobile Applications for Learning English Speaking. URL: https://englishagenda.britishcouncil.org/sites/default/files/filefield_paths/analysing_and_evaluating_current_mobile_applications_v2.pdf
3. Hea-Suk K. Emerging mobile apps to improve English listening skills. Multimedia-Assisted Language Learning. URL: <http://journal.kamall.or.kr/wpcontent/uploads/2013/09/16-2-HSKim.pdf>
4. Hromiak M. Problemy vprovadzennia ta vykorystannia elektronnoho navchannia u vyshchych navchalnyh zakladah. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/93>
5. Kashina G. Teoretyko-metodologichni osnovy vykorystannia dystancijnyh form navchannia u systemi pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity. URL: http://journals.urau.ru/sr_edu/article/view/107538/103044
6. Kravets S.H. Functions of distance learning in the system of training of future skilled workers. URL: http://lib.iitta.gov.ua/705481/1/kravets%20S.G_tezy
7. Kuharenko V.M., Syrotynko N.H., Rybalko O.V., Bohachkov Y.M. (2008). *Technologiya rozrobky dystanciynogo kursu : navchalnyi posibnyk / Bykov Y.V.* Kyiv : Milenium, 24 p.
8. Mehdipour Y., Zerehkaifi H. (2011). Mobile Learning for Education: Benefits and Challenges. *International Journal of Computational Engineering Research*, vol. 03, issue 6. URL: [http://pakacademicsearch.com/pdf-files/com/319/93-100%20Volume%203,%20Issue%206,\(Version%20III\)%20June,%202013.pdf](http://pakacademicsearch.com/pdf-files/com/319/93-100%20Volume%203,%20Issue%206,(Version%20III)%20June,%202013.pdf)
9. Chuenko V.L. (2018). Teacher-students interaction as a means of developing Students' ESP competence. *Naukovi praci. Mykolaiv*, pp. 93–95.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-88>

УДК 371.125.8:364

Веретенко І.М.

Українська інженерно-педагогічна академія, м. Харків

ПОПЕРЕДЖЕННЯ СІМЕЙНОГО НАСИЛЬСТВА В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкривається питання жорстокого поводження з дітьми, насильства та проблема булінгу. Проаналізована законодавча база щодо булінгу серед учнів. Виокремлено основні напрями та зміст профілактичної соціально-педагогічної роботи з підлітками в закладах загальної середньої освіти. Окреслено принципи побудови форм і методів з профілактики сімейного насильства в умовах закладу загальної середньої освіти. Визначено мету впровадження форм і методів з профілактики сімейного насильства в умовах закладу загальної середньої освіти. Охарактеризовано зміст первинної, вторинної та третинної профілактики насильства щодо підлітків у соціально-педагогічній роботі соціального педагога у закладах загальної середньої освіти.

Ключові слова: насильство, жорстоке поводження, соціально-педагогічна робота, булінг, профілактика.

Veretenko Iryna

Ukrainian Engineering Pedagogics Academy, Kharkiv

AN ADVANCE NOTICE FOR A FAMILY VIOLENCE OF SCHOOL EDUCATIONAL ESTABLISHMENT CONDITIONAL

Summary. The article reveals the issue of child abuse, violence and the problem of bullying. The legal base for bullying among students is analyzed. The main directions and content of preventive social-pedagogical work with adolescents in institutions of general secondary education are singled out. The principles of constructing forms and methods for the prevention of family violence in the conditions of the institution of general secondary education: the creation of a friendly psychological atmosphere; establishing personal contact of a social pedagogue with each child; support of children's mental activity during employment; a combination of different methods of psycho correction in one lesson; adherence to the principle of systematic work in the work due to the harmonious combination of all areas of psycho correction in every occupation; creating a success story for each child. The purpose of the introduction of forms and methods for the prevention of family violence in the conditions of the institution of general secondary education is determined. The success of the implementation of forms and methods for the prevention of family violence in the conditions of the institution of general secondary education depends on the following conditions: constant informing the participants of the educational process (teachers, parents, students) about the consequences of domestic violence; ensuring the close interaction of the social teacher with teachers, parents and children both in the learning process and outside the school time. The content of the primary (to prevent the emergence of the problem through the formation of appropriate public opinion about the danger of violence as a phenomenon), secondary (involves the implementation of specialized services) and tertiary (focused on rendering services to individuals or families who have been violent or in a situation of high risk) of the prevention of violence against adolescents in the social-pedagogical work of a social teacher in institutions of general secondary education. It is determined that the main forms of work are group and individual.

Keywords: violence, ill-treatment, social-pedagogical work, bullying, prevention.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство демонструє різні приклади насильства над дітьми: зневага до потреб та інтересів дитини; знущання в родині, серед однолітків в закладах освіти та на вулиці; смерть дітей від голоду; загибель їх під час бомбардувань і обстрілу, під час міжнародних конфліктів; убивство в таборах біженців тощо. Непоодинокі й такі форми насильства, як торгівля дітьми; залучення до жебрацтва, проституції; економічна експлуатація; позбавлення житла, коштів для існування. Діти є найнезахищеною і найвразливішою частиною суспільства. З вини дорослої частини суспільства діти стають жертвами домашнього насильства, опиняються в зонах стихійних і природних катастроф, військових дій тощо.

Без сумніву, проблема насильства серед підлітків є нагальною і стоїть досить гостро й для України. Її небезпечність полягає у тому, що різноманітні прояви насильства та жорстокого поводження не лише руйнують відносини в суспільстві, стають причиною глибоких психічних

травм, а й виступають однією із передумов руйнації правових, моральних та духовних засад суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За філософським енциклопедичним словником, насильство – це «застосування певною соціальною групою різних (аж до озброєних впливів) форм примусу стосовно інших соціальних груп з метою набуття тих чи інших прав і привілеїв» [6, с. 401].

У Короткому енциклопедичному довіднику з соціальної роботи насильство визначається як «примус (дія), що здійснюється індивідом або групою для досягнення поставленої мети, і який пов'язаний з прямим нанесенням фізичної, психологічної або моральної шкоди іншій особі або з загрозою такого нанесення» [5, с. 287].

В Законі України «Про освіту» йдеться мова про психологічне, фізичне, економічне, сексуальне насильство, доповнено пункт та визначено поняття «булінг», який містить будь-який вид насильства внаслідок діяння (дії або без-

діяльності) учасників освітнього процесу із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода.

В Україні 19 січня 2019 року набув чинності Закон щодо протидії булінгу № 2657-VIII, зокрема, за моральне, або фізичне насильство, агресію, у будь-якій формі.

Проблема булінгу досконало вивчалася зарубіжними дослідниками: V. Besag, R. Nazier, K. Rigby, E. Roland та ін.

Профілактиці насильства у психологічному аспекті серед підлітків присвячено низку досліджень Ю. Безверхньої, Т. Журавльової, Н. Зинов'євої, Н. Михайлової, Ю. Платонової, В. Постоного, Л. Прикуль, А. Рождественського, Т. Сафонової, Е. Цимбал.

Розробку педагогічних аспектів вирішення згаданої проблеми здійснювали: І. Алексеева, К. Бабенко, О. Виноградна, О. Возіянова, Е. Гребенкин, В. Каразіна, І. Новосельский.

З позиції соціальної педагогіки, проблему насильства та агресії у підлітковому віці досліджували Н. Агаркова, О. Безпалько, Т. Вовчок, Е. Волкова, О. Грицевич, Д. Даниленко, Т. Журавель, К. Левченко, О. Лозова, Ю. Онишко, Ж. Петровичко, С. Сибиряков, Н. Степура, І. Трубавіна.

Мета статті. Метою статті є розкриття змісту, форм та методів соціально-педагогічної роботи з батьками та здобувачами середньої освіти у профілактичній роботі з попередження насильства.

Викладення основного матеріалу. Спеціалісти соціальної сфери (соціальні працівники, соціальні педагоги, представники громадських організацій тощо) виконують важливу роль в організації первинних профілактичних заходів щодо жорстокого поводження з дітьми, особливо у проведенні навчання для батьків.

Тема усвідомленого батьківства піднімається багатьма громадськими організаціями, проводяться тренінги/семінари для батьків щодо основ батьківської компетентності, особливостей розвитку дитини раннього віку, реалізації прав дитини в сім'ї, виховання дітей на підґрунті здорового глузду тощо.

Основними напрямками та змістом профілактики сімейного насилля в умовах закладу загальної середньої освіти визначено, що успішність впровадження форм і методів з профілактики сімейного насильства в умовах закладу загальної середньої освіти залежить від таких умов: постійне інформування учасників навчально-виховного процесу (учителів, батьків, учнів) про наслідки насильства в родині; забезпечення тісної взаємодії соціального педагога з учителями, батьками та дітьми як у процесі навчання, так і у поза навчальний час.

Принципами побудови форм і методів з профілактики сімейного насилля в умовах закладу загальної середньої освіти є: створення доброзичливої психологічної атмосфери; встановлення особистого контакту соціального педагога з кожною дитиною; підтримки психічної активності дітей під час заняття; поєднання різних методів психокорекції на одному занятті; до-

держання принципу системності в роботі за рахунок гармонійного поєднання усіх напрямів психокорекції на кожному занятті; створення ситуації успіху для кожної дитини.

Метою впровадження форм і методів з профілактики сімейного насилля в умовах закладу загальної середньої освіти є формування «ненасильницької поведінки», попередження проявів насильства в родині.

Основними формами роботи є групові та індивідуальні. Серед яких: бесіди, вікторини, диспути, конкурси, усні журнали, тренінги, тематичні вечори тощо.

Форми соціально-профілактичної роботи з дітьми ми розподілили в залежності від напрямів роботи, а саме:

- соціологічні дослідження (дослідницька діяльність включає в себе збір та поновлення банку даних про стан жертв домашнього насилля);

- науково-методична діяльність (розробка методичних та інформаційно-довідкових матеріалів на допомогу жертв домашнього насилля);

- медично-психологічна робота (виявлення контингенту, що потрапив у кризову ситуацію, та своєчасне направлення дітей та підлітків на консультацію в кризовий центр; надання висококваліфікованої спеціалізованої допомоги силами лікарів (гінеколога, психотерапевта, судмедексперта, венеролога вразі отримання тяжких травм); соціальна терапія;

- профілактично-корекційна робота (проведення особистої діагностики, соціально-педагогічна допомога у вирішенні сімейних конфліктів);

- організаційно-інформаційна робота (участь у роботі постійно діючого семінару з проблем профілактики сімейного насилля для педагогів шкіл при районному відділі освіти; організація виїзних лекторіїв, проведення бесід, консультацій для учнів);

- корекційна робота. (методи корекції, направлені на часткову або повну зміну стану, що вже склався.

Первинна профілактика забезпечує попередження виникнення проблеми шляхом формування відповідної громадської думки щодо небезпечності насильства як явища, поваги до прав людини, жінки, дитини й необхідності їх дотримання; важливості здорового способу життя й уміння будувати свої стосунки з оточенням, починаючи з членів власних сімей, без застосування насильницьких методів. Щодо останнього, то ефективними формами роботи вважають проведення інформаційних кампаній, організацію центрів підтримки сім'ї, програм усвідомленого та відповідального батьківства, а також програм для підлітків, молоді, які допомагають сформувати навички самостійного життя, включаючи навички спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, сприяють саморозвитку й побудові стратегії власного життя.

Вторинна профілактика передбачає здійснення спеціалізованих послуг не лише для сімей, які підпадають під визначення «опинилися у складних життєвих обставинах» (тобто мають проблеми, з якими не можуть впоратися без сторонньої допомоги), але й у яких наявний ризик жорстокої поведінки. Організуючи вторинну профілактику, варто враховувати певні цільо-

ві групи (наприклад, діти, чиї батьки нехтують виконанням своїх обов'язків, вихованці шкіл-інтернатів та особи серед них; неповнолітні чи незможні молоді матері; чоловіки, які самі виховують дітей тощо).

Третинна профілактика зорієнтована на надання послуг окремим особам чи сім'ям, які зазнали насильства чи перебувають у ситуації його високого ризику, а також тим, хто підпадає під категорію «кривдників». Найчастіше третинна профілактика потребує обов'язкових і примусових дій, здійснення яких передбачає втручання в сім'ю відповідних державних структур з метою припинення насильства та попередження його в перспективі [1, с. 68–69].

Розроблені форми та методи мають бути спрямовані на надання підліткам інформації про насильство, його види та прояви, формування та закріплення в них навичок протидії сімейному насильству, формування навичок відповідальної поведінки, інформування підлітків про джерела допомоги, а також залучення дітей до інтерактивних форм роботи.

Зміст роботи соціального педагога мають становити: просвіта дітей (пояснення, що таке насильство; як захиститися від насильства; поведінка в кризовій ситуації; до кого і як звертатися); практичне формування навичок протидії насильству (формування толерантності в мікросередовищі, школі; формування вміння протистояти насильству й жорсткому поводженню); просвітницька робота з батьками (формування відповідального ставлення до виховання дитини, роз'яснення причин та наслідків насильства серед дітей); забезпечення вчасного інформування співробітників Кримінальної міліції у справах неповнолітніх на місцях про випадки жорсткого поводження підлітків у школах та стосовно них.

При роботі соціального педагога варто враховувати, що учні потребують заходів, які спрямовані на попередження насильства в сім'ї. З огляду на це варто розробити план соціально-педагогічної роботи у закладі загальної середньої освіти, яка буде спрямована на попередження сімейного насильства з використанням інтерактивних форм та методів соціально-педагогічної роботи.

Необхідним є проведення ряду тренінгових занять. Наприклад, тренінгові заняття «Будь обережним!», метою якого є надати інформацію про насильство, зокрема сексуальне; сприяти розумінню ризику віктимної поведінки; формувати навички відповідальної поведінки, навички протистояння примусу, насильству як фактору загрози здоров'ю. Застосовувалися психокорекційні методи (психогімнастика, арт-терапія, казкотерапія, соціально-психологічний тренінг).

Зацікавлювати дітей необхідно інтерактивними заняттями. Наприклад, заняття «Уникайте конфліктів», метою якого є допомогти дітям знаходити шляхи розв'язання конфліктів; вчити по змозі уникати конфліктів; удосконалювати навички спілкування, підвищувати згуртованість колективу, виховувати почуття гідності та відповідальності, прищеплювати любов до ближнього, прагнення творити добро.

Обов'язковим є проведення циклу бесід з учнями «Запобігання насильства у шкільному середовищі», метою якого є ознайомити учнів з основними правовими документами, що захищають дитину від жорстокої поведінки, зокрема концепція ООН про права дитини. Ознайомити учнів з наслідками насильства. Метод формування свідомості (переконавання, навіювання, приклад)

Варто пам'ятати про ефективність застосування фокус-групи «Насильство серед підлітків», метою якої є надання інформації про насильство; спонукання учасників до активних дій, спрямованих на подолання насильства. Застосовувалися наступні методи опитування (інтерв'ювання, анкетування, фокус-група).

Дієвою у роботі є ділова гра «Насильство – дії, що принижують людську гідність, шкодять здоров'ю», метою якої є дати можливість учасникам гри «відчути» себе в ролі учня, батька, вчителя; відчути різноманітні почуття, що виникають у різних взаєминах; спонукати учасників до активних дій, спрямованих на подолання насильства; допомогти педагогам побачити можливі шляхи до конструктивних спільних дій; обговорити практичні рекомендації, що можна надавати потерпілим від насильства. Застосовується метод стимулювання діяльності (гра, змагання, заохочення, схвалення).

Висновки та пропозиції. В результаті аналізу психолого-педагогічної літератури було встановлено, що насильство серед підлітків вважається як вплив однієї людини на іншу, що порушує її конституційне право на особистісну недоторканість. З метою розв'язання виявлених під час дослідження проблем нами було розроблено зміст роботи соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу щодо попередження насильства серед підлітків.

На нашу думку зміст роботи соціального педагога має містити: просвіта дітей (пояснення, що таке насильство; як захиститися від насильства; поведінка в кризовій ситуації; до кого і як звертатися); практичне формування навичок протидії насильству (формування толерантності в мікросередовищі, школі; формування вміння протистояти насильству й жорсткому поводженню); спрямування дітей на самопомогу в питаннях жорсткого поводження (обговорення позитивних прикладів із книг, фільмів тощо й перенесення їх на конкретні ситуації в житті дитячого колективу; розвиток волонтерського руху; учнівського самоврядування); просвітницька робота з батьками (формування відповідального ставлення до виховання дитини, роз'яснення причин та наслідків насильства серед дітей); забезпечення вчасного інформування співробітників Кримінальної міліції у справах неповнолітніх на місцях про випадки жорсткого поводження підлітків у закладах загальної середньої освіти та стосовно них.

В ході дослідження нами було встановлено, що найбільш дієвими є інтерактивні форми соціально-профілактичної роботи: тренінги, аматорські театри, ігри, диспути тощо, під час яких у підлітків вдосконалюються набуті знання та формуються навички протидії насильству.

Список літератури:

1. Волавка Я. Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? *Безпека життєдіяльності*. 2003. № 10. С. 24–25.
2. Красій В.С., Федькович Г.В., Чумало М.С. Насильство в сім'ї : захист прав потерпілих. Західноукр. центр «Жіночі перспективи». Львів : вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 83 с.
3. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми : курс тренінгів / Журавель Т.В., Коробченко Н.М., Нікітіна О.М., Сафронова О.Ф.; за заг. ред. О.В. Безпалько, Т.В. Журавель. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 167 с.
4. Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Ахтирська Н.М., Кочемировська О.О., Христова Г.О. та ін. Київ : ТОВ «К.І.С.», 2010. 124 с.
5. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Київ : ДЦССМ, 2002. 536 с.
6. Хозраткулова І.А. Педагогічні засади виявлення та подолання насильство у підлітковому середовищі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Харків, 2003. 21 с.
7. Espelage Dorothy Lynn, Susan M. Swearer. Bullying in American Schools : A Social-ecological Perspective on Prevention and Intervention. Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 385 p.

References:

1. Volavka Ya. (2003). Bilya vytokiv nasylstva: agresyvnist batkiv – prychnyna agresyvnosti yixnix nashhadkiv? [At the root of violence: the aggressiveness of parents – the reason for the aggressiveness of their descendants?]. *Bezpeka zhyttyedyalnosti*, no. 10, pp. 24–25. (in Ukrainian)
2. Krasii V.S., Fedkovych H.V., Chumalo M.S. (2008). Nasylstvo v simi: zakhyst prav poterpilykh [Domestic Violence: Defending the Rights of Victims]. Lviv : vyd-vo Nats. un-tu «Lvivska politekhnika». (in Ukrainian)
3. Zhuravel T.V., Korobchenko N.M., Nikitina O.M., Safronova O.F. (2010). Poperedzhennia, vyjavlennia i podolannia vypadkiv nasylstva v simi ta zhorstokoho povodzhennia z ditmy: treninhiv kurs [Prevent, Detect and Overcome Violence in the Family and Child Abuse: Training Course]. Kyiv : TOV «K.I.S.». (in Ukrainian)
4. Akhtyrska N.M., Kochemyrovska O.O., Khrystova H.O. (2010). Rozghliad sprav stosovno zhorstokoho povodzhennia z ditmy sudamy Ukrainy: analiz zakonodavstva ta praktyky yoho zastosuvannia [Consideration of cases concerning the cruel treatment of children by courts of Ukraine: analysis of legislation and practice of its application]. Kyiv : TOV «K.I.S.». (in Ukrainian)
5. Sotsialna robota: Korotkyi entsyklopedychnyi slovnyk (2002). [Social work: A brief encyclopaedic dictionary]. Kyiv : DTsSSM. (in Ukrainian)
6. Khozratkulova I.A. (2003). Pedagogichni zasady vyjavlennia ta podolannia nasylstvo u pidlitkovomu seredovyschi : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05. Kharkiv : Khark. nats. un-t im. V.N. Karazina. (in Ukrainian)
7. Espelage Dorothy Lynn, Susan M. Swearer. Bullying in American Schools : A Social-ecological Perspective on Prevention and Intervention. Lawrence Erlbaum Associates, 2004. 385 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-89>

УДК 37.01

Габрусєва Н.В.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ». ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Одним з важливих результатів навчання у вищій школі сьогодні є формування професійної відповідальності, яка є ознакою фахової зрілості. В практиці освітнього процесу важливо розуміти сутність родового поняття «відповідальність», її природу та механізми дії. У статті здійснено історичний аналіз формування родового поняття «відповідальність» через призму діалектики. На основі ключових суперечностей автором умовно виокремлено діалектично взаємопов'язані екстернальний та інтернальний підходи до її розуміння. Для синтезу цих підходів пропонується використати фронеістичний підхід Арістотеля. З метою гуманізації освітнього процесу та впровадження індивідуального підходу до навчання, доцільно звернути увагу на вивченні перспективи застосування фронеістису в практиці освітньої діяльності. Рухаючись в цьому напрямку, професійна педагогіка зможе наблизити теорію до практики, а освітні методики створені з розумінням того що «не може бути чимось загально спільним та єдиним» (наприклад відповідальності), будуть більш ефективними.

Ключові слова: відповідальність, діалектика, фронеістис, професійна освіта.

Habrusieva Natalia

Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University

ANALYSIS OF THE WAYS FOR UNDERSTANDING OF THE CONCEPT "RESPONSIBILITY". HISTORICAL ASPECT

Summary. The urgency of the issue of reforming higher professional education in Ukraine is beyond doubt. The Government has approved the National Qualifications Framework in 2011, where important learning outcomes determine autonomy and responsibility – the ability to carry out tasks independently, solve problems and problems and be responsible for the results of their activities. On October 4, 2018, the Ministry of Education and Science of Ukraine has identified ten standards for the first (Bachelor) level of higher education and one for the Master's degree. They contain a list of compulsory learning outcomes and competencies that future specialists must possess. Among them has noted the ability to be responsible for the made decisions. To a certain extent, this quality determines the concept of professional maturity. In order to achieve these results, it is important to understand the nature of the generic notion of "responsibility", its nature and the mechanisms of action in the practice of the educational process. The historical analysis of the formation of perceptions of responsibility through the prism of dialectics, has been made in the article. In order to systematize existing definitions it is necessary to consider this concept in the context of the basic laws, categories and principles of the general theory of interconnection and development. In the article interrelated external and internal approaches to the understanding of nature and mechanisms of action based on key contradictions has been conventionally allocated, similarly to the J. Rotter's control locus theory. It is proposed to draw attention to the fronesis of Aristotle for the synthesis of these approaches in the practice of educational activity, contextual and action-oriented knowledge, practical wisdom in making socially significant decisions. The author concluded that it is advisable to use fronesis in pedagogy, taking into account the specificity of the social sciences, that, unlike naturalists, they cannot go through the path of epistemic knowledge (B. Fleiberg). It is proposed to focus on the study of the prospect of the use of fronesis in the practice of educational activities, in particular in shaping the competence of responsibility, humanizing the educational process and implementing an individual approach to learning. Moving in this direction, professional pedagogy will be able to bring theory closer to practice, and educational methods created in this way will be more effective.

Keywords: responsibility, dialectics, fronesis, vocational education.

Постановка проблеми. Актуальність питання реформування вищої професійної освіти в Україні не викликає сумніву. Уряд затвердив Національну рамку кваліфікацій ще у 2011 році, де важливими результатами навчання визначають автономність і відповідальність – здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати задачі і проблеми та відповідати за результати своєї діяльності. 4 жовтня 2018 року Міністерство освіти і науки України визначило десять стандартів для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти і один – магістерського. Вони містять перелік обов'язкових результатів навчання та компетентностей, якими повинні володіти майбутні фахівці. Серед них

зазначається і вміння відповідати за прийняті рішення. Певною мірою саме ця якість визначає поняття професійної зрілості.

Для досягнення вказаних результатів навчання в практиці освітнього процесу важливо розуміти сутність родового поняття «відповідальність», її природу та механізми дії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існує велика кількість публікацій, в яких перераховано етапи становлення категорії відповідальності в сфері суспільних наук. Зокрема, комплексний аналіз підходів до розуміння поняття «відповідальність» здійснено в працях Н. Басюк, Л. Каленіченко, Т. Куниці, В. Хитрої, І. Щербаквої. Історії формування

уявлені про відповідальність як філософської категорії присвячені роботи Д. Кірюхіна, Н. Мяснікової, Ю. Осокіної, В. Пітулей, О. Тітаренка. Розвитком цього поняття у психологічних дослідженнях займалися Д. Демкова, В. Свечаревська. Через призму вітчизняної психології досліджує його М. Садова. Генезис відповідальності як психолого-педагогічної категорії міститься в публікаціях Ю. Сичевького, І. Ульської. У педагогіці вищої школи розглядають розвиток вказаної категорії О. Пономарьов, Н. Середя, М. Чеботарьов.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Існує велика кількість підходів до розуміння сутності відповідальності. Зокрема, в залежності від специфіки предметної області, на різних аспектах її природи роблять наголос філософи, соціологи, психологи та педагоги. Вони часто суперечать один одному та акцентують увагу на цілком протилежних аспектах його визначення. Така розбіжність приводить до розмиття уявлень про відповідальність та ускладнює можливість її формування в практиці освітнього процесу.

Мета статті. Наше дослідження є спробою об'єднати існуючі підходи до розуміння сутності та природи відповідальності, опираючись на діалектику як загальну теорію взаємозв'язку та розвитку через фронестичний підхід Арістотеля.

Виклад основного матеріалу. Сучасні авторитетні джерела акцентують увагу на різних аспектах поняття відповідальності. На перший погляд кардинально відмінні між собою теорії є насправді ланками єдиного процесу діалектичної єдності протилежних начал. Історичний дискурс навколо категорії відповідальності зводиться, в кінцевому результаті, до визначення основних категорій діалектики. Зокрема, формування універсального соціального Ідеалу відповідальності на основі конкретних її проявів – до категорій єдиного та загального. Діалектика категорій сутності та явища розкривається через призму суперечностей внутрішніх особистісно визначених критеріїв відповідальної поведінки та їх зовнішньою оцінкою. Співвідношення міри об'єктивної соціальної зумовленості та суб'єктивного відчуття відповідальності за власні вчинки проявляються в категоріях необхідності та випадковості, можливості та дійсності. Зв'язок категорій частина та ціле, зміст та форма розкривається через діалектику колективної та індивідуальної відповідальності тощо. Для систематизації існуючих визначень потрібно розглядати їх через призму основних законів, категорій та принципів діалектики.

Кожна історична епоха, в залежності від специфіки практичних проблем та теоретичних розробок загальних категорій діалектики, збагачувала перелік діалектично пов'язаних складників структурно багаторівневої комплексної категорії відповідальності. В зв'язку з цим (за аналогією з теорією локусу контролю Дж. Роттера) умовно пропонуємо виділити екстернальний та інтернальний підходи до розуміння механізмів дії відповідальності як квінтесенцію співвідношення загального та єдиного, явища та сутності, форми та змісту, цілого та частини, причини та наслідку:

1. Екстернальний підхід більш характерний для класичної філософії, яка в тій чи іншій мірі розглядає відповідальність передусім як зовнішньо обумовлену соціальну якість особистості, ви-

значену специфікою ключових історико-культурних тенденцій та філософською проблематикою певного періоду. Про це ж свідчить і визначення, яке подається в Філософському енциклопедичному словнику: «Відповідальність – філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прохарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам» [1, с. 87]. Ю. Осокіна [2, с. 5] наголошує на тому, що існує певна соціальна зумовленість поняття відповідальності. Ця зумовленість, крім практичних та суспільно значимих проблем конкретного часу, відображає специфіку розвитку діалектичних ідей історичного періоду.

В Античності відбулося визначення основних категорій (космос-хаос, знання-незнання, єдине-загальне, благо-зло тощо), через призму яких в подальшому відбувалось усвідомлення ключових етичних понять, зокрема відповідальності. Гармонія Піфагора, вчення про єдність та боротьбу протилежностей Геракліта, любов та розбрат Емпедокла, маевтика Сократа, світ ідей та світ речей Платона підготували підґрунтя для аналізу окремих етичних понять – відповідальності, доброчесності, хоробрості тощо. Теоцентризм Середньовіччя на перший план виводить проблему універсалій, яка представлена позиціями реалістів та номіналістів. Визнана католицькою церквою точка зору реалістів найбільш загальним реально існуючим поняттям визначає Бога, який якраз і є зовнішньою умовою, причиною та мірилом всього існуючого, в тому числі і відповідальності (Ф. Аквінський). Світська культура гуманізму епохи Відродження персоналізувала індивідуальну відповідальність конкретної особистості, проте завжди вказувала на зовнішні умови її виникнення (Піко делла Мірандолла вважав, що індивідуальна свобода вибору дарована Богом, Н. Макіавеллі взагалі знімає відповідальність з конкретної егоїстичної особистості та повністю перекладає її на владу) тощо.

Проблема детермінації відповідальності стала ключовою в період Нового часу. На перший план виходить свобода (а, відповідно, і відповідальність як її зворотній бік) що обумовлена певними причинно-наслідковими чинниками, та не може існувати незалежно від умов та обставин. Наприклад, у Т. Гоббса такою детермінантою виступає суспільний договір, у Дж. Локка та П. Гольбаха – закон, у Ш. Монтеск'є – політична доцільність, Д. Юм співвідносить суб'єктивність та наслідок діяння тощо.

Особливо яскраво синтез діалектики та практичної філософії проявив себе в спадщині німецьких мислителів 18 століття. Категоричний імператив І. Канта, його пропозиція перевірити принцип нашого вчинку на загальність, за своєю суттю, є прикладом діалектичного поєднання єдиного та загального, індивідуального та суспільного. Творець діалектичного методу Г. Гегель прослідкував основні стадії розвитку загального поняття «Воля», єдиним проявом якого може бути відповідальність: на стадії права воля визначається зовнішнім джерелом, тобто законом держави. На рівні моралі нею керує власний автономний закон. На останньому етапі – моральності – воля окремої людини узгоджується з волею оточуючих людей (теза-антитеза-синтез).

У матеріалістичній діалектиці К. Маркса та Ф. Енгельса створена ідеологія класової відповідальності. Апогею ця тенденція досягнула в радянському суспільстві. Яскравим прикладом може слугувати визначення, яке дав О. Спіркін: «відповідальність це відображення в суб'єкті буття соціальної необхідності; це розуміння сенсу здійснюваних дій, їхніх наслідків для певної соціальної групи, класу, партії, колективу і самого себе» [3, с. 289].

У сучасній філософії також широко представлений підхід, умовно названий нами екстернальним: Дж. Міллз ввів в обіг саме поняття «відповідальність», став фундатором утилітаристського його розуміння, в основі якого лежить ідея соціальної справедливості, ідея врахування зв'язку поведінки індивіда з навколишнім суспільним середовищем. М. Бубер та Е. Левінас як представники філософії діалогізму також наголошують на соціальній обумовленості відповідальності. Зацікавленість кожного учасника в діалозі є основою добровільної взаємної відповідальності тощо.

2. Інтернальний підхід, в основі якого лежить визначення поняття відповідальності перш за все як внутрішньої особистісної якості суб'єкта, яка формується під впливом соціально обумовлених чинників заклала західна ірраціоналістична філософія XIX-XX ст., зокрема психоаналіз та екзистенціалізм, що логічно пов'язані з так званою діалектикою людського існування (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), негативною діалектикою тощо.

Психологічна енциклопедія поняття «відповідальність» трактує як внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, опосередкованої ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків і їхніх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [4, с. 60], тобто акцент переноситься з соціальної зумовленості на особистісну визначеність, трактування зовнішнього через внутрішнє.

Прикладами інтернального підходу до визначення категорії відповідальності можуть бути концепції відомих вчених: Т. Адорно, Ю. Габермаса, Г. Маркузе, Л. Мемфорда, Т. фон Розака. Вони доводять, що завдяки технічному прогресу людина стала в рази сильнішою, і, відповідно, повинна нести відповідальність за все, що відбувається в новоствореному техногенному середовищі. Один з найбільш авторитетних дослідників феномену відповідальності Х. Йонас давав пораду: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Девізом його філософії можна вважати тезу: «На заміну людині розумній повинна прийти людина відповідальна» [5].

Автономність, автентичність, компетентність, самостворення, самоефективність, самореалізація, самодетермінація, усвідомлення феноменологічної самості тощо – ключові чинники, що визначають відповідальність в рамках інтернального підходу (Г. Балл, Е. Дісі та Р. Райан, А. Маслоу, К. Муздибаєв, Ф. Перлз, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, В. Франкл).

Особливу роль у визначенні поняття відповідальності відіграє педагогіка. Адже основним критерієм істинності знань є перевірка на практиці. Відповідно, саме педагогіці належить спробувати

синтезувати екстернальний та інтернальний підходи та перевірити у практиці освітньої діяльності.

На теперішній час у професійній педагогіці наукові пошуки спрямовані на те, щоб дати об'ємне визначення поняття, яке буде максимально відповідати критеріям загальності, універсальності та виділити ключові його чинники. Потім підібрати методи для формування професійних якостей в оптимізованому освітньому середовищі, які, на жаль, не завжди є ефективними. Питання – чому? На наш погляд, проблема в тому, що українська педагогіка йде традиційним шляхом епістемного знання – від конкретного одиничного до абстрактного загального. Існує інший спосіб, фундатором якого є Арістотель. Він назвав його фронеzisом. Спробуємо детальніше пояснити, чому саме фронеzистичний підхід може дати кращі практичні результати в сфері професійної педагогіки.

Звернемось до понять, чітко визначених етикою. Моральна норма – елементарна форма моральної вимоги, яка має імперативний, наказовий характер. Вона не враховує умов та обставин, в яких відбувається дія. Відповідно, в реальному житті моральні норми часто суперечать одна одній. Людина постійно знаходиться в стані внутрішнього морального конфлікту, приймає рішення, якою з моральних норм користуватися в конкретній ситуації. Виконуючи різні соціальні ролі (фахівця, батька, сина, громадянина тощо), особистість визначає власні пріоритети. Класичний приклад: якщо таким пріоритетом в конкретній життєвій ситуації є професійний ріст, кар'єра, часто трапляється, що в інших соціальних ролях (батьків, дітей, друзів) людина недопрацює, веде себе «безвідповідально». І навпаки, ніхто не буде засуджувати матір, яка відкладе реалізацію важливого проекту через хворобу дитини. Чи веде вона себе безвідповідально щодо виконання своїх професійних обов'язків? Моральний вибір здійснюється на основі моральних принципів, які мають виключно особистісний, суб'єктивний характер та формуються під впливом соціального оточення, власного досвіду, знань тощо. Крім цього, цей вибір стосується конкретної ситуації у визначений момент часу з врахуванням умов та обставин на основі власних суб'єктивних відчуттів. Відповідальність якраз і виступає як наслідок цього вибору. Мало знайдеться людей, які визнають себе безвідповідальними. Проте об'єктивні критерії визначення відповідальності особистості можуть бути суттєво різними. Важливо зрозуміти діалектичну природу та механізми цих суперечностей, вирішення яких можна знайти в філософії Арістотеля.

Стагірīt сформулював загальний алгоритм, за допомогою якого можна дати визначення будь-яким поняттям в категоріях суті, якості та кількості, відношення, часу та простору. Для прикладу, наведемо визначення поняття «благо», яке приводить мислитель в праці «Нікомахова етика»: «...так, в категорії суті благо визначається, наприклад, як Бог і розум, в категорії якості, наприклад, – як добродієність, в категорії кількості – як міра (to metron), в категорії відношення – як корисне, в категорії часу – як своєчасне (kairos), в категорії простору – як зручне положення тощо), то зрозуміло, що «благо» не може бути чимось за-

гально спільним та єдиним. Адже тоді б воно визначалося не у всіх категоріях а лише в одній» [6, с. 5]. Поняття «відповідальність», поряд з іншими етичними якостями (наприклад «совість», «справедливість» тощо) зводиться в кінцевому результаті до загальної дефініції «блага». Очевидно що «відповідальність» визначається у всіх категоріях перерахованих Арістотелем, – це і добродетель, і міра, і корисне, і своєчасне і зручне, а отже, за висновком мислителя «не може бути чимось загально спільним та єдиним».

Звернемося до основних способів пізнання дійсності, які сформулював Арістотель. Перших два добре відомі – це «epistema» (наука) – універсальне, незмінне, незалежне від контексту знання та «techne» – знання спрямоване на виробництво корисного (сфера мистецтва та ремесел). Значно рідше згадується третій, кардинально інший спосіб пізнання – «phronesis» – фронезис (розсудливість, практичний розум) – прагматичне добродетельне знання про особливе, індивідуальне, часткове в цілому: «Відповідно, оскільки наука пов'язана з доведенням, а для того, чиї принципи можуть бути такими та іншими, доведення неможливе (тому що все може бути й по-іншому) і, нарешті, неможливо приймати рішення про існуюче з необхідністю, то фронезис не буде ні наукою, ні мистецтвом: наукою не буде тому, що вчинок та творчість відмінні по роду. А значить їй залишається бути істинним, притаманним судженню складом [душі], який припускає вчинки, які стосуються блага і для людини» [6, с. 62]. Результат такого знання не може бути завідома відомим, він можливий лише відносно конкретного випадку (так званий парадокс герменевтичного кола) [7, с. 33].

Варто зазначити, що у філософії постмодернізму (М. Хайдеггер, А. Шюц, Г.Г. Гадамер) незаслужено відкинутий фронезис Арістотеля був відроджений та розглядався на рівних з інституційним науковим знанням. На основі фронестичних ідей виникла фронестична соціологія, фронестична етика, намітились ключові моменти фронезису освіти як поєднання безпосередньо виховання та «виховання життям» [7, с. 34].

На сьогоднішній день цікаві та корисні дослідження в сфері соціальних наук, висновки та методики яких можуть бути використаними і в професійній педагогіці, проводить датський вчений Бент Флівберг. Починаючи з 2001 року він намагається змінити фундаментальні підходи до соціального знання. Вихідним принципом його роботи є доведення того, що суспільні та природознавчі («точні») науки – кардинально різні за способом, методом, і в кінцевому результаті метою пізнання. Намагання суспільних наук (в тому ж числі педагогіки) підігнати методи досліджень під «епістему», на думку вченого, завідома провальні. Сучасні суспільні науки, намагаючись наслідувати точні науки, будують знання за формулою «зверху вниз», від теорії до практики. Ідеалом соціальної науки для Б. Флівберга є «прикладний фронезис», специфікою якого є шлях, коли «зусилля вченого спрямовані «знизу вверх»; це – контекстуальне і орієнтоване на дію знання, практична мудрість у прийнятті суспільно значимих рішень» [8, с. 1].

В контексті визначення категорії відповідальності заслугоує уваги і сучасне вітчизняне до-

слідження Н. М'ясникової, що більше відповідає фронезису. Вона виводить поняття «мерехтливої відповідальності», яка проявляється в різноманітних соціальних практиках індивіда відповідно до ексклюзивної ситуації. При цьому, життя індивіда складається з окремих фрагментів, що реалізуються в миттєвостях, для кожної миттєвості як дискретного моменту характерна «окрема відповідальність» тут і тепер за здійснений вибір, що стосується будь-якої сфери життєдіяльності. Це модель дискретної відповідальності. Відповідальності приписується функція інтегрального елементу як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. Для позначення безвідповідальності вводиться поняття «осередки затування відповідальності», що дозволяє показати не відсутність відповідальності, а її недостатність у конкретній ситуації [9, с. 12].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Незаслужено відкинутий Арістотелівський фронезис дає можливість поєднати діалектично пов'язані компоненти багаторівневого поняття «відповідальність». Цей підхід вказує людині на те, що потрібно зробити для власного блага та блага інших, і являється синтезом соціального та індивідуального визначеного в окремих вчинках та спрямований не на абстрактне а на конкретне спільне. Тобто, кожен сам знає свою Істину «в цілому», і може чинити вільно, відповідно до конкретних пріоритетів визначених певною ситуацією. Такий спосіб дає можливість діалектично об'єднати раніше виділені нами екстернальний та інтернальний підходи розуміння сутності відповідальності і відкриває широкі можливості застосування в освітній діяльності.

Професійна педагогіка зможе у цьому контексті наблизити теорію до практики, а освітні методики, створені з врахуванням поєднання інституційного наукового (епістемного) знання з фронезисом, розумінням того, що «не може бути чимось загально спільним та єдиним», на наш погляд, будуть більш ефективними. Назріла потреба синтезу та конкретизації уявлень про відповідальність у практиці освітнього процесу. Працедавці чекають робітників, для яких поняття відповідальність не буде абстрактним та розмитим. Для виконання цього завдання можна використовувати методи, які набули широкого поширення в сучасній педагогіці та пов'язані з гуманізацією освітнього процесу та індивідуальним підходом до навчання та виховання. Зокрема фронезису відповідає метод кейс-стаді (який, між іншим, часто використовує Б. Флівберг в своїх дослідженнях), метод навчальних ситуацій тощо. Головне зосередити увагу на індивідуальному в рамках загального, розглядати внутрішні детермінанти та критерії відповідальності в контексті зовнішніх умов та суспільно визначених вимог. Сформувати стійкі індивідуальні пріоритети на визначення особистої відповідальності в конкретній ситуації відповідно до суспільно заданих потреб.

У вітчизняній педагогіці тільки починаються дослідження в цьому напрямку. Зокрема, У Педагогічному університеті (Польща, м. Краків) відбулась репрезентація авторського курсу професора кафедри управління освітою Луганського ОШПО Миколи Журби «Фронезис освіти».

Список літератури:

1. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03, Київ : 2007. 18 с.
3. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 1972. 303 с.
4. Психологічна енциклопедія / за ред. А.М. Степанова. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
6. Арістотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
7. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Этика воспитания как никогда не завершающийся проект. *Ведомости*. 2000. Вып. 17. 230 с.
8. Романовский Н.В. Фронезис в концепции Бента Фливерберга. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/18/1271955753/Romanovskiy.pdf>
9. М'ясникова Н.О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03, Харків : 2008. 20 с.

References:

1. Shynkaruk V.I. (ed.) (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical Encyclopedia Dictionary]. Kyiv : Abrys. (in Ukrainian)
2. Osokina Y.S. (2007). *Vidpovidalnist sotsialnoho subiekta: filosofskiy analiz* [Responsibility of a social subject: a philosophical analysis] (PhD Thesis). Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv.
3. Spyrkyn A.H. (1972). *Soznanye y samosoznanye* [Consciousness and Identity]. Moscow : Polytyzdat. (in Ukrainian)
4. Stepanov A.M. (ed.) (2006). *Psykhologichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedias]. Kyiv : Akademvydav. (in Ukrainian)
5. Ionas H. (2001). *Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnologichnoi tsyvilizatsii* [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization]. Kyiv : Libra. (in Ukrainian)
6. Aristotel (2002). *Nikomakhova etyka* [Nicomach ethics]. Kyiv : Akvilon-Plus. (in Ukrainian)
7. Bakshtanovskiy V.I., Sogomonov Y.V. (2000). *Etika vospitaniya kak nikogda ne zavershayushchiysya proekt* [Ethics of education as never ending project]. *Vedomosti*, vol. 17, p. 230.
8. Romanovskiy N.V. *Fronезis v koncepcii Benta Flivberga* [Fronesis in the concept of Bent Flivberg]. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/18/1271955753/Romanovskiy.pdf> (accessed 23 May 2019).
9. Miasnykova N.O. (2008). *Vidpovidalnist u suchasnykh sotsialnykh praktykakh* [Responsibility in modern social practices] (PhD Thesis). Kharkiv : V.N. Karazin Kharkiv National University.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-90>

УДК 378.2:808.5

Гулій І.Р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ПЕДАГОГА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті розглянуті міждисциплінарні аспекти культури професійного мовлення педагогів, зокрема – вчителів початкових класів. Згідно із поставленою метою конкретизовані педагогічні, філософські, психологічні аспекти проблеми культури професійного мовлення вчителя-нефілолога. Особливу увагу звернено на зв'язок рівня культури мовлення педагога та формування мовної особистості учня початкової школи. Зміст професійної мовної підготовки майбутніх вчителів повинен бути спрямований на становлення їх здатності формувати основи культури мовлення учнів, їх наукові уявлення з лінгвістики, забезпечувати розвиток самосвідомості особистості у найбільш сприятливий період формування характеру, отже, закладати основи мовної особистості.

Ключові слова: культура професійного мовлення, вчитель початкових класів, мовна особистість, міждисциплінарний підхід, педагогічна освіта.

Hulii Iryna

Ivan Franko Lviv National University

THE CULTURE OF PROFESSIONAL SPEECH OF THE TEACHER: INTERDISCIPLINARY ASPECTS

Summary. The article deals with the interdisciplinary aspects of the culture of professional speech of teachers, in particular – teachers of elementary classes. The analysis of the professional standard "Teacher of elementary schools of general secondary education", the State standard of elementary education allows to consider the culture of professional speech of the teacher as a competence of the integral type. In this regard, the theme of the culture of speech goes beyond exclusively linguodidactic plane, and it is closely linked with other subject-scientific domains. According to the stated goal, the pedagogical, philosophical, and psychological aspects of the problem of the culture of professional speech of the teacher-non-philologist are specified. Particular attention is paid to the relationship between the level of the language of the teacher and the formation of the linguistic personality of the elementary school student. The subject of linguistic personality, which has grown partly from the studies of Soviet psycholinguists, focused primarily on its formation in non-Russian-speaking people on the basis of the linguistic-political basis of Russian as a state or foreign language. Over time, the notion of linguistic personality has undergone changes and has been adapted to the needs of the formation of a national-linguistic personality. The content of professional linguistic training for future teachers should be aimed at developing their ability to form the basis of the student's culture of speech, their scientific representations of linguistics, to ensure the development of self-consciousness of the individual in the most favorable period of the formation of the character, and therefore, lay the foundations of the linguistic personality. The complexity of the formation of the professional speech of primary school teachers lies in the fact that, given the interdisciplinary nature of this problem, there is a need for a comprehensive approach at the level of development of educational curriculum, in particular, taking into account philosophical, psychological, cultural, linguistic and political aspects.

Keywords: culture of professional speech, elementary school teacher, linguistic personality, interdisciplinary approach, pedagogical education.

Постановка проблеми. Тематика культури професійного мовлення педагогів – далеко не нова, проте складність її дослідження пов'язана із низкою факторів, які слід врахувати. Це і власне педагогічні, як-от необхідність конкретизації технологій вироблення «еталонного» мовлення, яке може слугувати зразком для наслідування учнями. І філософські, що виявляються як зв'язок мовлення та мислення. І психологічні, зміст яких криється щонайменше у здатності особистості до саморозвитку і самовдосконалення, крім того – в сутності педагогічного супроводу цього процесу, інших глибинних процесах. Слід зауважити, що існують ще й політичні, соціальні, і суто філологічні питання, відповіді на які складають основу як функціонування української мови в цілому, так і її індивідуального виміру – мовця. Власне широта охоплення цієї проблематики обумовлює складність її розв'язання. Проблематика актуалізується ще й у зв'язку із прийняттям нової законодавчої

бази щодо української мови та затвердженням нового правопису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці культури мовлення вчителів присвятили праці такі вчені, як Н. Бабич, О. Біляєв, Л. Варзацька, А. Капська, Л. Мацько, В. Мельничайко, Г. Сагач, М. Стельмахович. У дослідженнях та практичній діяльності О. Авраменка, Б. Антоненка-Давидовича, С. Єрмоленко, О. Пономаріва важливе місце посідає проблематика культури мови та популяризації відповідних знань.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте часто дослідники тяжіють до вузькопредметного підходу у вирішенні проблеми формування культури мовлення, за якого лінгвісти обговорюють лінгвістичні аспекти нормування та/чи функціонування встановлених норм, лінгводидакти розробляють способи мовно-культурного виховання учнів у процесі навчання мови, однак тематика, що пов'язує ці проблеми ще не знайшла свого відображення

в наукових дослідженнях. Тому мета написання статті полягає в тому, щоби окреслити коло наукових проблем міждисциплінарного характеру, обумовлених педагогічними аспектами формування культури професійного мовлення вчителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовим питанням культури професійного мовлення педагога є її прямо пропорційна залежність від педагогічної культури, яка є «феноменом вияву вчителем власного «Я» у професійно-педагогічній діяльності через єдність його цілей, мотивів, знань, умінь, якостей, здібностей, відношень, об'єднаних у певну систему педагогічних цінностей. Існуючи об'єктивно, відносно автономно, педагогічна культура, як система цінностей, функціонує через суб'єктивний духовний світ кожного вчителя» [1].

Отже, однією з основ розвитку культури професійного педагогічного мовлення у період здобування освіти є державна мовна політика. Можна до нескінченності сперечатися про те, якою вона повинна бути, але в контексті професійного педагогічного мовлення суттєве співвідношення її колективного та індивідуального вимірів: «Я шаную українську мову, бо її поважає українська держава» та «Я шаную українську мову, тому її поважає українська держава». Для вчителя більш суттєвим є другий варіант, оскільки йому належить вести за собою інших, цим визначати мовну політику на майбутнє, саме тому якість професійного мовлення педагога є фактором державної мовної політики.

Соціальна функція культури професійного мовлення педагога реалізується в комплексі зі статусністю професії в цілому (в конкретному суспільстві, на певному етапі його розвитку). Рівень професійного мовлення педагога складає як його особистий імідж, так і формує престижність професії в цілому. Через це увага до розвитку мовлення в процесі професійного становлення є, водночас, увагою до проблематики педагогічної деонтології.

Філологічний аспект культури професійного мовлення пов'язаний як із необхідністю практичного оволодіння нормами сучасної української літературної мови, так і з засвоєнням логіки мовотворення та моворозвитку, розуміння їх ключових тенденцій. Прийнятий у 1989 році (тоді ж, коли й донедавна чинний Закон «Про мову в Українській РСР») український правопис, що теж був чинний донедавна, попри редакції, по-перше, містить норми, що продовжують традиції радянського періоду з його політикою «зближення мов», по-друге, не враховує тих процесів, що відбулися протягом років після його прийняття, зокрема потужного впливу інших мов, що відбувається через глобалізацію, розвиток науки й техніки, в тому числі – всесвітньої мережі. Новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (25 квітня 2019 р. № 2704-VIII) [8], новий правопис, презентований як проект (це написання є новою нормою – І.Г.) у 1999 році, вже зазнав значних змін, хоча щойно набуває чинності [12]. Так постала проблема вибору, які саме норми брати за зразок (вочевидь – чинні) і як при цьому не випадати із не регульованого ними комунікативного контексту. Через прийняття нового

українського правопису певний час триватиме перехідний період, що вимагатиме переучування як від учителів, викладачів, так і від студентів. Саме тому проблема формування культури мовлення може вирішуватися лише в комплексі.

Психологічні засади культури професійного педагогічного мовлення, що часто «випадають» із поля зору дослідників різних науково-професійних галузей, полягають не лише у формуванні відповідного типу мотивації, а й у необхідності формування такого типу самоорганізації, який дасть змогу контролювати сферу мовлення (особливо – усного). Такі рамки повинні бути достатньо жорсткими, оскільки, як і моральні норми у дітей, професійне мовлення первинно розвивається в системі контрасту «правильно-помилково», хоч далі передбачає можливість прийняття обґрунтованих рішень відповідно до ситуації, наприклад допускається існування специфічного «авторського тексту» у педагогічній творчості вчителя-майстра. Відповідно окреслення психологічних рамок, що можуть бути прийняті особистістю як орієнтири для здійснення професійного саморозвитку, є одним із завдань педагогічної освіти, у тому числі, локально, – розвитку професійного мовлення.

Ще однією проблемою розвитку культури професійного мовлення педагогів є переведення особистісного мовлення в «еталонне». Насамперед слід уточнити поняття «еталонного» мовлення. Не заглиблюючись у лінгвістичні тонкощі, можна виокремити дві позиції: по-перше, зразок мовної норми, по-друге, зразок мовленнєвої поведінки для наслідування. Таким чином, професійне мовлення педагога пов'язує мовну норму та формування мовної особистості, іншими словами – «оживлює» норму, надає їй особистісного змісту. Відповідно зміст розвитку професійного педагогічного мовлення студентів у психологічному аспекті є процесом інтеріоризації норм лінгвістичних у норми особистісні. Відповідно увага до методики формування професійного мовлення не може обмежуватися лише вивченням норм, їх засвоєнням шляхом вправлення, а й повинна поширюватися і на вивчення інших методик/технологій, різні види практик. Якщо звертатися до філософського аспекту, то на передній план виходить питання інтелектуального рівня студентів педагогічних спеціальностей, їх загальна ерудованість, рівень розвитку читацької компетентності. Нещодавно були оприлюднені дані соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, за результатами якого з'ясовано, що 60% опитаних протягом останнього (2018) року не прочитали жодної книги, не відвідували ні книгарень, ні бібліотек [2]. З цього можна вивести припущення, що і серед учителів та студентів ситуація може бути приблизно такою ж.

Актуальним питанням сучасного етапу підготовки вчителів усіх спеціальностей є формування культури професійного мовлення, що передбачає, окрім винятково мовних аспектів, ще й низку інших, які визначають рівень мовленнєвої компетентності. Серед них комунікативний статус [7], від якого залежить здатність розширювати актомовленнєвий репертуар, менш обтяжливе виконання комунікативних обов'язків, вища ке-

рованість комунікативних дій партнера з комунікацій; загальна включеність у професійний дискурс, з якою пов'язані ключові риси мовної особистості вчителя; врешті – загальна освіченість, рівень особистої культури та інші фактори, що прямо чи опосередковано впливають на процес формування культури професійного мислення й мовлення майбутніх вчителів [6].

Іншим чинником, що його дослідникам не слід випускати з поля зору, є специфіка професії вчителя початкових класів, який, з одного боку, не є філологом, з іншого – не лише формує основи і культури мовлення, і наукових уявлень з лінгвістики, а й забезпечує становлення самосвідомості особистості у найбільш сприятливий період формування характеру. Отже, закладає основи “мовної” особистості.

У сучасній науці особистість постає у двох іпостасях: з одного боку – як носій певного стилю вербальної поведінки (В. Богданов), а з іншого – як “власник” неповторної концептуальної мовної особистості (Ю. Караулов), у якій структура мовної особистості постає як єдність лексики, тезаурусу та прагматикону, започаткувала комунікативно-когнітивні дослідження мовних особистостей (М. Ситнікова, І. Шевченко, А. Юнаківська) [3]. Представники лінгводидактичного підходу (П. Бертоліні, Е. Костанцо, Н. Хорнбергер, Є. Архіпова, Г. Богін, А. Ворожбитова та інші) вивчають мовну особистість, враховуючи різні форми комунікативного процесу. У лінгвокультурології (С. Воркачов, В. Маслова, Є. Саліхова) мовну особистість розглядають урахувавши національно-культурну специфіку, що виявляється у мовленні, у вмінні користуватись загальноприйнятими формулами мовленнєвого етикету і правильному застосуванні мовних засобів відповідно до комунікативної ситуації. У соціолінгвістичному аспекті (Р. Белл, М. Шведчикова, Л. Крисін) мовну особистість моделюють із позиції, яку вона займає в соціумі. При психолінгвістичному підході (М. Ляпон, В. Карасик, Ю. Караулов, С. Сухих) увага зосереджується на зв'язку мови із мисленням та психологічним станом мовця. У цьому визначенні поєднано здібності людини з особливостями текстів, які вона сама створює. Поняття мовної особистості пов'язане також із роботами Л. Вайсберга, В. Виноградова, Ф. де Соссюра, який зокрема вважав, що за кожним текстом приховується певна мовна система [10, с. 3], тобто в центрі уваги опиняється як мовець, так і слухач (адресант і адресат). Також до комунікативних параметрів мовної особистості належать комунікативні тактики і стратегії, що зумовлено потребами мовної особистості

в самовираженні й самоствердженні. Індивідуальні тактики і стратегії професійного дискурсу та комунікативний підхід, у якому стратегії є організаційним засобом комунікації (Р. Стенберг, Д. Міллер, О. Залевська, Н. Формановська, О. Іссерс, С. Лебединський, О. Любащенко тощо), спрямовані на досягнення необхідного впливу на конкретного адресата дискурсу. Комплексне розуміння мовної особистості включає в себе вивчення особистості мовленнєвої (розглядаються психофізичні властивості індивіда, які дозволяють виробляти та сприймати дискурс), комунікативної (вивчається сукупність особливостей вербальної поведінки людини, яка використовує мову як засіб спілкування) та етносемантичної (національно-культурний прототип носія мови).

Поняття «мовна особистість», уведене академіком В. Виноградовим, сьогодні активно досліджується у працях багатьох учених. Індивідуалізована свідомість – це інтерналізована у своїй аксіологічній сутності і сформована (присвоєна) у своїй мовній формі суспільна свідомість мовного колективу, мовної спільноти [4], це таке співвідношення когнітивної і мовної свідомості, де остання – словесно оформлене віддзеркалення дійсності. Саме в такому розумінні мовна свідомість – це форма існування людини розумної, яка спілкується, зокрема у професійній діяльності, людини як соціальної істоти, як особистості. У цьому плані, на думку психологів, можна говорити про мовну особистість, яка, згідно з Ю. Карауловим, містить у собі вербально-семантичний, когнітивний і прагматичний рівні [5].

Педагогічний (у тому числі, лінгводидактичний) аспект розробки цієї проблеми полягає у тому, що мова як посередник етносемантичної складової мовної особистості містить у собі засоби формування особистості. Найбільш очевидними серед них є комунікативні етикетні моделі [11], однак не слід недооцінювати й інших засобів, зокрема тих, що знайшли відображення в українському фольклорі [9].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи написане, слід зазначити, що, по-перше, проблема розвитку професійного педагогічного мовлення є міждисциплінарною, по-друге, власне професійний аспект культури мовлення вчителя початкових класів забезпечує процес становлення цілісної мовної особистості учня. Подальший розвиток цієї теми вбачаємо в необхідності конкретизації тих компонентів навчальних програм, які сприятимуть реалізації комплексного підходу до формування культури професійного мовлення майбутніх вчителів початкових класів.

Список літератури:

1. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2001. 45 с.
2. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=834&page=1> (дата звернення: 24.05.2019).
3. Дроздова І. Професійний дискурс і мовна особистість студента нефілологічного профілю. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. 2010. № 2. С. 137–144.
4. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. Москва – Воронеж, 2001. 432 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Издательство ЛКИ, 2010. 264 с.
6. Ковальчук Л.О. Система формування культури професійного мислення студентів природничих факультетів університету. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. 2017. Вип. 32. С. 426–435.

7. Почепцов Г. Теория коммуникации. Москва : СمارтБук, 2009. 651 с.
8. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. *Голос України*. 2019. № 90(7096). С. 16–23.
9. Смолінська О.Є. Лінгводидактичні основи національно-мовного виховання особистості засобами українського фольклору : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 1999. 19 с.
10. Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
11. Стахів М. Український комунікативний етикет : навч.-метод. посіб. Київ : Знання, 2008. 245 с.
12. Уряд схвалив Український правопис у новій редакції. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/kabmin-odobril-ukrainskoe-pravopisanie-novoy-1558515008.html> (дата звернення 24.05.2019).

References:

1. Hrynova V.M. (2001). Formuvannya pedahohichnoi kultury maibutnoho vchytelia (teoretychnyi ta metodychnyi aspekty) [Formation of the pedagogical culture of the future teacher (theoretical and methodical aspects)] (PhD Thesis), Kyiv. (in Ukrainian)
2. Деякі аспекти культурних практик і культурної інфраструктури України [Some aspects of cultural practices and cultural infrastructure of Ukraine]. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=834&page=1> (accessed 24.05.2019). (in Ukrainian)
3. Drozdova I. (2010). Profesiyni dyskurs i movna osobystist studenta nefilolohichnoho profilu [Professional discourse and linguistic identity of a student of a non-philological profile]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya : Pedahohika* [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: Pedagogy]. Ternopil. Vol. 2, pp. 137–144. (in Ukrainian)
4. Zimnyaya I.A. (2001). *Lingvopsihologiya rechevoy deyatel'nosti* [Linguopsychology of speech activity]. Moskva – Voronezh. (in Russian)
5. Karaulov Yu.N. (2010). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost* [Russian language and language personality]. Moscow : LKI. (in Russian)
6. Kovalchuk L.O. (2017). Systema formuvannya kultury profesiinoho myslennia studentiv pryrodnychkh fakultetiv universytetu [The system of formation of the culture of professional thinking of students of natural sciences faculties of the university]. *Visnyk of Lviv University. Series Pedagogics*, vol. 32, pp. 426–435. (in Ukrainian)
7. Pocheptsov G. (2009). *Teoriya komunikatsii* [Communication Theory]. Moscow : SmartBook. (in Russian)
8. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as a state: the Law of Ukraine dated April 25, 2019, No. 2704-VIII]. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine]. No. 90(7096), pp. 16–23. (in Ukrainian)
9. Smolinska O.Ye. (1999). Lihvodydaktychni osnovy natsionalno-movnoho vykhovannya osobystosti zasobamy ukrainskoho folkloru [Linguodidactic basis of national-linguistic education of the personality of Ukrainian folklore]. (PhD Thesis), Kyiv. (in Ukrainian)
10. Saussure F. (1998). *Kurs zahalnoi lingvistyky* [General Linguistics Course]. Kyiv : Osnovy, 324 p. (in Ukrainian)
11. Stakhiv M. (2008). *Ukrainskyi komunikatyvnyi etyket* [Ukrainian communicative etiquette]. Kyiv : Znannia, 245 p. (in Ukrainian)
12. Uriad skhvalyv Ukrainskyi pravopys u novii redaktsii [The Government approved the Ukrainian spelling in the new edition]. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/kabmin-odobril-ukrainskoe-pravopisanie-novoy-1558515008.html> (accessed 24.05.2019). (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-91>

УДК 373.3.04:316.61]:81-028.31

Казачінер О.С.

КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»

Дембовська М.П.

КЗ «СНВК № 2» Харківської обласної ради

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ ТАН-СОДЕРБЕРГ ДЛЯ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ УЧНІВ ІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Анотація. У статті розкрито мету та визначені головні завдання щодо мовленнєвого розвитку дітей із інтелектуальними порушеннями. В основу роботи покладено методику ТАН-Содерберг, завдання якої полягає у появі ще більших можливостей в учнів щодо оволодіння мовленнєвою діяльністю та культурою спілкування. Дана методика ґрунтується на принципі усунення чи корекції дефекту, а також зорієнтована на пошук та активізацію компенсаторних зон дитини, яка має порушення інтелектуального розвитку. Практичний матеріал досвіду представлено комплексами вправ на мовленнєву активізацію, добіркою мовного матеріалу, конспектами корекційних занять, індивідуальних вправ. Дана робота може бути використана у навчально-виховній діяльності вчителів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами, батьками, які виховують дітей з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: діти з інтелектуальними порушеннями, методика ТАН-Содерберг, мова, мовлення, розвиток мовлення, комунікація, соціалізація.

Kazachiner Olena

Kharkiv Academy of Postgraduate Education

Dembovska Maryna

Sanatorium Educational Complex № 2 of Kharkiv Regional Council

USING TAN-SODERBERG METHODICS FOR DEVELOPING SPEECH SKILLS OF STUDENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Summary. The article revealed the aim and defined the main tasks devoted to the speech development of children with intellectual disabilities. The basis of the work is the method of TAN-Soderberg, which task is to provide even more opportunities for students to master the language activities and culture of communication. This technique is based on the principle of elimination or correction of the disorder, as well as focused on the search and stimulation of the compensatory zones of the child who has violations of intellectual development. Practical material of experience is represented by complexes of exercises on speech stimulation, by collections of linguistic material, of correctional exercises, individual activities. By analyzing the state of the problem, which is the difficulty of mastering the students with intellectual disabilities, there was a necessity to find and implement in practice the special methods, forms and means that acquired relevance and expediency in overcoming the disadvantages and complex development of all components of students of this category's speech. The introduction of TAN-Soderberg method allows students to acquire elementary knowledge of oral, written, dialogical and monologic speech, of the statement and its features, which is conditioned by the situation of communication, communicative skills. One of the key structural components of speech development activities using TAN-Soderberg methods is making up TAN-stories, using TAN-exercises, games, reading with the help of the global method. Some examples of exercises and activities we use at the lessons were given: "The names", "Word-relay", "Container with pasta", "Joyful cube". This work can be used in the educational activities of teachers who work with students with special educational needs, parents who have children with intellectual disabilities.

Keywords: students with intellectual disabilities, TAN-Soderberg methodics, language, speech, speech skills development, communication, socialization.

Постановка проблеми. Початкова ланка є тією основою, базою, фундаментом яка формує особистісне становлення учня, розвиток його пізнавальних здібностей, компетентностей, наскрізних умінь щодо його особливостей і потреб, формування цінностей, а також самостійності, творчості, пізнавальної активності. Зберігаючи наступність із дошкільним періодом дитинства, початкова школа забезпечує подальше становлення особистості дитини, її фізичний, інтелектуальний, соціальний розвиток; формує здатність до творчого самовираження, розвитку пізнавальної діяльності, корекції та розвитку мовлення, що забезпечить готовність учнів до життя в демократичному суспільстві, націлені на досягнення кращих результатів у розвитку мовлення школярів. Тож усі форми і види роботи, що використовуються у практиці,

базуються на ігровій діяльності учнів, на стимулюванні їхньої зацікавленості предметом, розширенні власних можливостей, спонуканні дітей до говоріння. Проте нині в класах закладів загальної середньої освіти навчається все більше дітей, які мають ті чи інші інтелектуальні порушення, що є проявами відхилення у розумовому розвитку, які є різними за походженням і спрямованістю, а саме: недостатня здатність до розв'язання життєвих, навчальних завдань, труднощі орієнтування в новій ситуації, брак знань, умінь, навичок, обмежений словниковий запас, який призводить до зниження потреби у спілкуванні в соціумі (соціалізації) тощо.

Тому постає нагальне питання визначення специфічних труднощів оволодіння мовленням учнями із інтелектуальними порушеннями, пошуку і впровадження в практичну діяльність спеціаль-

них методів, форм і засобів, які були б актуальними та доцільними в подоланні недоліків і комплексному розвитку всіх компонентів мовлення учнів даної категорії, розвитку їхніх комунікативних навичок.

За основу було взято методику ТАН – Содерберг, завдання якої полягає у формуванні та забезпеченні оволодіння мовленнєвою діяльністю та культурою спілкування учнями з інтелектуальними порушеннями. Дана методика базується не лише на принципах усунення та корекції дефекту, а й зорієнтована, в першу чергу, на пошук і активізацію компенсаторних зон дитини в розвитку її мовленнєвих навичок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну і методологічну основу досвіду склали роботи вітчизняних вчених у галузі корекційної педагогіки та психології: В.М. Сильова [8], Н.В. Чердніченко [10], І.Г. Єременко [4] та інших. У свою чергу Л.С. Виготський [1] наголошував на тому, що саме мовлення є механізмом розвитку розумових процесів. Теоретичну та практичну частину складають роботи з дослідження розвитку мовлення у дітей із аутизмом О.С. Нікольської [6], С.Ю. Конопляста [5], Д.І. Шульженко [11] та інших. Системою навчання дітей читання, зокрема читання глобальним методом займалися А.А. Самбурська [7], Е. Страубе [9], діагностико мовленнєвих порушень учнів – Н.М. Голуб, О.М. Потамошнєва [2] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі огляду літератури з теми дослідження, слід зазначити, що авторами недостатньо визначено те, що методика ТАН-Содерберг дає змогу учням набутти елементарних знань про усне, писемне, діалогічне та монологічне мовлення, про висловлювання та його особливості, що зумовлено ситуацією спілкування, комунікативними навичками. Адаже навчання читання дітей із інтелектуальними порушеннями носить суто практичну спрямованість. Кінцева мета навчання грамоти полягає в тому, щоб навчити учнів читати нескладні тексти, вивіски, знаки орієнтації в навколишньому світі, що оточують дітей у повсякденному житті, відповідати на запитання, вміти сказати та написати своє ім'я та прізвище, адресу.

Мета статті. Головна мета статті полягає у висвітленні власного педагогічного досвіду розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями за допомогою таких форм, методів і засобів, які будуть заохочувати, спонукати дитину до говоріння, зокрема методики ТАН-Содерберг.

Виклад основного матеріалу. Завдання впровадження методики ТАН-Содерберг полягають у формуванні й розвитку в учнів життєво необхідних компетентностей, а саме:

- *лінгвістичної компетентності* – формування в учнів знань, умінь і навичок із мови, що можуть бути застосовані в конкретних умовах спілкування;
- лексичної компетенції, яка означає здатність миттєво викликати з довгострокової пам'яті еталон слова залежно від конкретного мовленнєвого завдання; та включати це слово у мовленнєвий ланцюг;
- фонетичної компетенції, що передбачає добре розвинений фонематичний слух, на базі якого формується правильна вимова звуків і звукосполучень; оволодіння інтонаційними засобами виразності;
- граматичної компетенції – вміння правильно вживати граматичні форми рідної мови:

– *мовленнєвої компетентності* – розвиток в учнів навичок адекватного, культурного і доречного використання мови в будь-якій комунікативній ситуації (прохання, побажання, подяка, невдоволення тощо); здатності «іти» на діалог, ініціювати та підтримувати його, розуміти співрозмовника та бути ним зрозумілим; користуватися мовою як засобом мовленнєвої взаємодії в конкретних ситуаціях соціально-побутового спрямування.

За основу опису досвіду було взято Типову освітню програму для учнів 1-4 класів з інтелектуальними порушеннями, на базі якої побудовано увесь освітній процес, а також корекційно-розвивальну програму «Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг», авторів В.В. Заремби, Н.І. Лішук, Н.В. Морозової [3].

Одним із ключових структурних компонентів знання із розвитку мовлення учнів за методикою ТАН-Содерберг є складання ТАН-історій, використання ТАН-вправ, ігор, читання глобальним методом.

Складання ТАН-історій. Мотивацією, що стимулює дитину до дії, до вивчення нової лексичної теми виступають ілюстровані фото, які дитина використовує, звертаючись до власного досвіду. Саме вони є приводом для початку розмови про той чи інший випадок, ситуацію, що трапилася в житті дитини, викликає в неї позитивні емоції та є безпосередньо важливою, актуальною для неї саме зараз, у цей час. Це може бути сімейне свято, наприклад, день народження, цікавий відпочинок, подарунок, що викликав багато емоцій, чи придбання речі сімейного вжитку. Робота з фотоальбомом для розвитку мовлення, складається з декількох етапів від створення до презентації.

I етап – організаційно-підготовчий. Вчитель під час екскурсії до шкільного скверу чи парку робить фото учнів (чи батьки, які отримують завдання на канікули). Пропонуємо батькам сфотографувати дітей під час цікавих заходів, свят. Потім рекомендуємо зібрати й укомплектувати їх.

II етап – добір фото для альбому. Батьки разом із дитиною обирають ті фотокартки, які викликали у дитини найбільшу кількість позитивних емоцій. Головне у доборі фотокарток те, що дитина має бути зображена на фото у діяльності, в русі. Фото мають спонукати дитину до говоріння, викликати інтерес, плекати бажання розповідати товаришам, вчителю про побачене, зроблене ним.

III етап – розповідь. На цьому етапі з дібраних фото комплектується альбом таким чином, щоб біля кожної фотографії було місце для запису власного висловлювання дитини. Підписи робимо різноманітним, зручним способом: пишемо від руки, друкуємо чи клеїмо з набірною полотна букв. Перегляд фото є надзвичайною подією, діти стають говіркими, комунікабельними, бо кожному хочеться розповісти свою історію або бути почутим іншими.

IV етап – презентація власної ТАН – історії. Після канікул учні приносять фотоальбоми і у «Колі» презентують їх, розповідаючи про те, як провели канікули, де були, що бачили, тощо.

Ще одна вправа за методикою ТАН – Содерберг – це **глобальне читання**, яке використовуємо у своїй педагогічній діяльності з першого дня навчання дітей у школі. Навчання «читання» та говоріння – мета даної вправи. Суть вправи полягає в тому, що підбираються слова, виготовля-

ються картки зі словами, назвами речей, людей, які мають важливе значення для учня, і викликають у них позитивні емоції. Картки створюються обов'язково у двох екземплярах. Починається навчання з вивчення (запам'ятовування) якихось понять. Так, першою темою були власні імена (пізніше – прізвища), наступними були такі теми, як: сім'я, шкільне приладдя, тварини, овочі, фрукти. Учні вчаться співставляти картки, відшукувати однакові слова і запам'ятовувати їх. Словникові картки є найкращим способом навчання розмовляти та вдосконалювати артикуляцію.

Крім того, наведемо приклади деяких вправ та ігор, які використовуємо на заняттях:

Вправа «Власні імена».

Хід роботи:

1. Учень знаходить серед інших імен своє, бере мікрофон і говорить: «Я Іванко».

2. Викладаємо разом з учнем імена присутніх у школі дітей у ланцюжок (потяг), проговорюємо при цьому, хто є, а кого немає.

3. Кожен по черзі підходить до дошки, вибирає першу літеру свого імені, на столі знаходить розкладені таблички з власними іменами і закріплює їх на дошці, або навпаки (до слова добирає літеру).

Ця вправа-гра із власними іменами завжди викликає шквал емоцій, бо діти, дізнавшись значення свого імені, усвідомлюють своє місце в колективі, знаходяться у піднесеному настрої, у них виникає бажання вчитися, пізнавати щось нове, з радістю вивчати нові слова, змагаючись один з одним.

– **Гра «Слово – естафета».** Учень бере слово-картку з кошика, впізнає слово, читає його після чого відшукує це слово у класі, добираючи до нього зображення. Це, наприклад, слова повсякденного вжитку: дошка, парта, стілець, крейда та інше.

– **Гра «Контейнер із макаронами».** У контейнер з макаронами ховаємо картки із словниковими словами чи картки з малюнком. Інший комплект карток (дублікат) викладаємо в рядочок на столі. Учні по черзі дістають з контейнера картку та підкладають її до картки на столі, «читаючи» її. Таким чином підкладаємо малюнок до малюнка, слово до слова, малюнок до слова, слово до малюнка.

– **Гра «Веселий кубик».** На кожній із сторін кубика є прозорі кишеньки, у які вставляються картки словникових слів, малюнок чи поняття. Варіанти гри: 1) учитель кидає кубик учневі, той називає (або проговорює) те зображення чи слово, яке бачить; 2) учитель кидає кубик учневі, той ловить його, називає слово і відшукує його дублікат на столі вчителя; 3) спіймавши кубик, дитина бачить малюнок і відшукує його назву (слово) на столі вчителя, чи навпаки – слово є, а малюнок до нього необхідно підібрати; 4) діти називають пору доби, потім учитель кожному з учнів кидає кубик, який бік кубика з зображенням до нього випаде, по тому малюнку учень і розповідає. Наприклад, можуть бути такі запитання: яка пора доби зображена? Хто або що це? Що відбувається на малюнку? Імовірні відповіді учнів: на малюнку зображено «День»; діти прийшли до школи вчитися; діти сидять за партами; я – Вікторія, я також прийшла до школи навчатися. Як варіант «Кубик настрою». У карманчики викладається картки: «який у мене сьогодні настрій» за НУШ (комплект карток), учень спіймавши кубик з певною його стороною (малюнком), розповідає, що (який настрій) зображено.

– **Гра «Склади слово».** Учні складають слова (з тем, що вивчають) з окремих літер (за зразком).

Результати проведеного моніторингу динаміки мовленнєвого розвитку учнів (навченості та розуміння) показують безперечну ефективність проведеної роботи на основі навчання читання глобальним методом (таблиці 1-3).

Таблиця 1

Моніторинг сформованості в учнів навички читання глобальним методом за перший рік навчання

№ з/п	Назва теми					Кількість		
	Кількість слів у темі	Власне ім'я	Меблі	Зима	Зимовий одяг	Домашні тварини	Кількість слів	% засвоєння
	ПІБ дитини	20	8	10	9	11	58	100
1	Степан Б.	17	8	10	9	11	55	95
2	Євген Д.	15	5	7	9	9	35	60
3	Іван Д.	18	6	10	9	8	50	86
4	Дмитро К.	5	3	5	7	5	25	43
5	Нікіта К.	17	5	8	9	9	48	85
6	Влад М.	15	6	7	7	7	42	72
7	Ліза М.	1	2	2	3	2	10	17
8	Софія М.	16	7	9	8	10	50	86
9	Назар Н.	16	5	9	9	10	49	85
10	Євгеній С.	14	6	7	8	7	42	72
11	Коля Т.	17	7	10	9	10	53	91
12	Артем Т.	12	4	7	6	9	40	69
13	Віка Ц.	20	8	10	9	11	58	100
14	Альбіна Щ.	17	9	10	8	10	54	93

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Моніторинг сформованості в учнів навички читання глобальним методом за I семестр другого року навчання

№ з/п	Назва теми							Кількість	
		Дні тижня	Пора доби	Овочі	Фрукти	Сім'я	Тварини	Кількість слів	% засвоєння
	Кількість слів у темі	7	8	5	5	5	5	35	100
	ПІБ дитини								
1	Степан Б.	7	8	5	5	5	5	35	100
2	Євгеній Д.	5	4	3	4	5	3	24	71
3	Іван Д.	6	6	5	4	4	4	29	85
4	Дмитро К.	4	4	3	3	4	3	21	62
5	Нікіта К.	5	8	5	5	5	5	33	97
6	Влад М.	5	8	4	4	3	4	28	82
7	Ліза М.	1	2	2	3	4	2	14	41
8	Софія М.	6	8	5	5	5	4	32	94
9	Назар Н.	5	4	5	5	5	5	29	85
10	Євгеній С.	5	4	3	3	4	2	21	62
11	Коля Т.	7	8	5	5	5	5	35	100
12	Віка Ц.	7	8	5	5	5	5	35	100
13	Альбіна Щ.	5	6	5	5	5	5	31	91

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Динаміка мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями методом глобального читання (навченості та розуміння)

№ з/п	ПІБ дитини	Набуті навички				
		Знає букви, що вивчаються	Читає слова по картках	Будує фразу за питанням чи малюнком	Розуміє зміст сюжету	Використовує вивчені слова в самостійному мовленні
1	Степан Б.	15	+	+	+	+
2	Євген Д.	11	за допомогою	-	частково	-
3	Іван Д.	14	+	за допомогою	частково	-
4	Дмитро К.	7	за допомогою	-	частково	-
5	Нікіта К.	12	за допомогою	-	частково	+
6	Влад М.	12	за допомогою	за допомогою	частково	+
7	Ліза М.	4	-	-	частково	-
8	Софія М.	13	+	+	+	+
9	Назар Н.	13	+	за допомогою	частково	+
10	Євгеній С.	13	за допомогою	за допомогою	частково	+
11	Коля Т.	15	+	+	+	+
12	Віка Ц.	15	+	+	+	+
13	Альбіна Щ.	14	+	за допомогою	частково	+

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, результативність і оптимальність досвіду навчання дітей із інтелектуальними порушеннями шляхом запровадження методики ТАН-Содерберг свідчить про те, що:

– за період навчання читання глобальним методом активний та пасивний словник учнів значно розширився;

– якісне засвоєння слів дало можливість учням використовувати слова в самостійному мовленні;

– рівень навченості та розуміння того, про що говориться значно покращився: учні читають слова по картках, будують фрази за питаннями та малюнками, розуміють зміст сюжету;

– поліпшилися соціальні стосунки у класі.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути використані у навчально-виховній діяльності вчителів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами та батьків, які виховують дітей з інтелектуальними порушеннями.

Висновки і пропозиції. Усе сказане вище дозволило дійти висновків про те, що за час навчання за методикою ТАН-Содерберг рівень навченості значно поліпшився: діти читають глобально слова, знаходять ключове слово в реченні, уважно слухають та розуміють зміст невеликого оповідання, відповідають на запитання за змістом прослуханого (одним-двома словами); разом з учителем уважно розглядають ілюстрації до

оповідань, співвідносять їх зі змістом; співвідносять слова, що означають назву предмета і навпаки – предмети з відповідними словами-назвами; беруть активну участь у колективному складанні ТАН-історії; використовують у власному мовленні слова та словосполучення; зосереджують увагу на зображеннях з підтримкою внутрішнього мовлення; спостерігають за об'єктами живої та неживої природи на екскурсії; адекватно реагують на інструкції вчителя та слідує їх виконанню.

Таким чином, безпосередню роботу з глобального читання використано як необхідність у розв'язанні комунікативних навичок у дітей,

розвитку й активізації їхнього мовлення. У роботі за методикою ТАН-Содерберг це дотримання таких принципів: послідовність і поступовість дій, спланованість роботи, її доступність, захищеність та мотивація учнів.

Предметом подальших наукових пошуків, може, на нашу думку, стати розробка практичних рекомендацій для вчителів початкових класів та фахівців, які працюють з дітьми з інтелектуальними порушеннями щодо використання методики ТАН-Содерберг із метою розвитку різноманітних навичок, необхідних для забезпечення соціалізації цієї категорії школярів.

Список літератури:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : Лабиринт, 1999. 352 с.
2. Голуб Н.М., Потамошнева О.М., Хребтова Н.П. Дифференційна діагностика мовленнєвих порушень : метод. рекомен. з курсу «Логопедія». Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2007. 64 с.
3. Заремба В.В., Лішук Н.І., Морозова Н.В. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг» для 1-4 класів спеціальних закладів загальної освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями. Корекційно-розвивальна програма, 2016. URL: https://docs.google.com/document/d/1xYsnGmo_GQHx18Iy5c7-i7YjZ19JyqRnRqRLoatHWFE/edit
4. Єременко І.Г. Олігофренопедагогіка. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
5. Конопляста С.Ю. Ранній дитячий аутизм : навч. посібник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. 69 с.
6. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. Москва : Теревинф, 2005. 95 с.
7. Самбурская А.А. Глобальное чтение. Система обучения чтению. URL: <https://www.litres.ru/alisa-anatolevna-samburskaya/globalnoe-cthenie>
8. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. У 2-х ч. Ч. 2: Навчання і виховання дітей. 224 с.
9. Страубе Е. Методика раннього розвитку Глена Домана. Москва : Эксмо, 2008. 224 с.
10. Чередніченко Н.В. Організація та зміст корекційної логопедичної роботи з молодшими школярами із порушеннями писемного мовлення. *Логопедія*. 2013. № 3. С. 80–91.
11. Шул'женко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей : монографія. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. 385 с.

References:

1. Vygotskij L.S. (1999). Myshlenie i rech' [Thinking and speech]. Moskva : Labirint. (in Russian)
2. Holub N.M., Potamoshnyeva O.M., Khrebtova N.P. (2007). Dyferentsiyna diahnozyka movlennyevykh porushen': metod. rekomend. z kursu «Lohopediya» [Differentiational diagnostics of speech disorders: methodical recommendations from «Speech therapy» course]. Kharkiv : KhNPU im. H.S. Skovorody. (in Ukrainian)
3. Zarembo V.V., Lishchuk N.I., Morozova N.V. (2016). Prohrama z korektsiyno-rozvytkovoyi roboty «Rozvytok movlennya z vykorystanniam metodyky TAN-Soderberh» dlya 1-4 klasiv spetsial'nykh zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity dlya ditey z intelektual'nymy porushennyamy [Programme of correctional-developing work «Speech development with using TAN-Soderberh methodics» for 1-4 grades of special educational establishments for children with intellectual disabilities]. Available at: https://docs.google.com/document/d/1xYsnGmo_GQHx18Iy5c7-i7YjZ19JyqRnRqRLoatHWFE/edit (accessed: 24 April 2019).
4. Yeremenko I.H. (1985). Olihofrenopedahohyka [Oligofrenopedagogy]. Kyiv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
5. Konoplyasta S.Yu. (2004). Ranniy dytyachyy autyzm : navch. posibnyk [Early children's autism : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)
6. Nikol'skaja O.S., Baenskaja E.R., Libling M.M. (2005). Autichnyj rebenok. Puti pomoshhi [An Autistic child. Ways of helping]. Moskva : Terevinf. (in Russian)
7. Samburskaja A.A. Global'noe chtenie. Sistema obucheniju chteniju [Global reading. The system of teaching reading]. Available at: <https://www.litres.ru/alisa-anatolevna-samburskaya/globalnoe-cthenie> (accessed: 24 April 2019).
8. Syn'ov V.M. (2009). Korektsiyna psykhopedahohika. Olihofrenopedahohika : pidruchnyk [Correctional psychopsychology. Oligofrenopedagogy : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova, vol. 2: Navchannya i vykhovannya ditey. (in Ukrainian)
9. Straube E. (2008). Metodyka ranneho razvytyya Hlena Domana [Methods of early development by Hlen Doman]. Moskva : Eksmo. (in Russian)
10. Cherednichenko N.V. (2013). Orhanizatsiya ta zmist korektsiynoyi lohopedychnoyi roboty z molodshymy shkolyaramy iz porushennyamy pysemnoho movlennya [Organization and content of correctional speech therapy work with primary schoolchildren with written speech disorders]. *Lohopediya*, vol. 3, pp. 80–91. (in Ukrainian)
11. Shul'zhenko D.I. (2009). Osnovy psykholohichnoyi korektsiyi autystychnykh porushen' u ditey : monohraph [Basis of psychological correction of children's autistic disorders : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)

Kornyts'ka Yuliya

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

WEBQUEST IN ESP CLASSROOM: EFFECT AND STUDENTS' ATTITUDE

Summary. Results of recent studies reveal that Web Quest could be a powerful learning environment with a great potential to enhance training quality. Reporting positive evidences of employing WebQuest in language training, the researchers note the close interrelation between learning outcomes and positive acceptance. The current paper aims to test the efficiency of employing WebQuest to develop reading-comprehension skills within ESP curriculum and investigate students' attitude towards it. The participants were fifty students attending the ESP course at the Management and Marketing Department at National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". The experiment lasted sixteen weeks and contained four phases: pretest, implementation, posttest and survey.

Keywords: WebQuest, students' attitude, efficiency, experiment, ESP, reading-comprehension, questionnaire.

Корницька Ю.А.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»WEBQUEST В КУРСІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПРОФЕСІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ:
ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА СПРИЙНЯТТЯ СТУДЕНТАМИ

Анотація. Вміння ефективно здобувати та опрацювати професійно значущу інформацію є важливим критерієм успішної діяльності фахівця в умовах глобалізації світової бізнес спільноти. Оскільки англійська мова все більше зміцнює позицію мови міжнародної професійної взаємодії, англійськомовні інформаційні ресурси розглядається як основне джерело отримання актуальної інформації фахового характеру а навички ефективної роботи з ними сприяють підвищенню рівня професійної компетентності та конкурентоспроможності. Таким чином, однією з ключових складових іншомовної підготовки майбутніх фахівців є професійно-орієнтоване читання. Актуальність використання в навчанні професійно-орієнтованого читання нових педагогічних технологій та інноваційних форм роботи, що базуються на ресурсній базі Інтернету, зумовлена їх значним дидактичним потенціалом. Аналіз актуальних досліджень та досвіду практичної реалізації, виявив, що WebQuest може бути потужним навчальним середовищем з значним потенціалом для підвищення якості підготовки майбутніх фахівців. Презентуючи позитивні результати впровадження WebQuest в навчальний процес, дослідники відзначають прямий зв'язок між результатами навчання та позитивним сприйняттям запропонованих видів діяльності. Метою нашого дослідження є перевірка ефективності використання WebQuest в умовах реального навчального процесу для розвитку навичок читання-розуміння в рамках курсу «Англійська мова професійного спрямування» та виявлення ставлення студентів до запропонованого виду діяльності. Учасниками експерименту стали п'ятдесят студентів факультету Менеджменту і маркетингу Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського». Експеримент тривав шістьнадцять тижнів складав чотири етапи: передекспериментальний зріз, впровадження, постекспериментальний зріз та опитування. Результати експерименту підтвердили доцільність та ефективність використання WebQuest в курсі іноземної мови професійного спрямування.

Ключові слова: веб квест, ставлення студентів, ефективність, експеримент, мова професійного спрямування, читання-розуміння, опитування.

Problem statement. For students specializing in such dynamic areas as business and economics, reading is one the core skills as they have to absorb massive amounts of professional information in academic settings and throughout their future career. Since English is the global language of business, and it is becoming increasingly true as international relations are expanding, the majority of the topical information is provided in English. Therefore, developing reading skills is one of the main goals in the English classroom.

Theoretical framework. A large body of recent research present the positive effects of Web-based activities for language acquisition. Since World Wide Web grants access to an infinite amount of valid authentic resources, researches consider it as a powerful learning environment, which assists in establishing the connection between learning and real world [3, p. 67; 7; 11]; has a great potential to enhance

coursebooks and tasks in print [5, p. 18; 7, p. 349]; supports crossdisciplinary curriculum [4; 7, p. 223]; facilitates active and situated learning [4; 11]; emphasizes students' centeredness [3, p. 101; 5, p. 36; 11].

Having analyzed the studies devoted to the effect of web-based activities in developing reading skills, we are able to note the growing recognition of the Web Quest as the teaching format with the big potential to contribute in training quality owing to:

- valid up-to-date content accessibility [2; 6; 9];
- ample visual support (graphics, charts, animation, video etc.) [6; 8];
- contextualized language [1; 8; 11];
- collaborative and individual learning modes [1; 6; 9; 10];
- learning-by-doing concept [2; 9; 11].

Unsolved problems under consideration. Reporting positive evidences of employing Web Quest in language training, the researchers note

the close interrelation between learning outcomes and positive acceptance. Activities accepted as interesting and useful could function as mediators to increase students' motivation, develop and deepen their interest and knowledge. On the contrary, activities that are inconsistent with students' needs, preferences and interests might result in demotivation, increased anxiety and absenteeism.

Since students' preferences for training activities are associated with motivation factors and have a direct bearing on the learning outcomes, choices in training are to be influenced by students' perceptions and considered in this context.

The study aims to examine students' reading-comprehension skills after employing WebQuest and investigate students' attitudes toward it.

Paper main body. To test the efficiency of employing Web Quest within ESP curriculum and investigate students' attitude towards it we conducted an experiment where we compared learning outcomes in experimental and control groups and collected data regarding students' evaluation.

The research instruments include: the pretest and posttest and questionnaire. All instruments for data collection were specially developed for the study, checked and approved. The test were created based on Cambridge English: Business Vantage, which is equal to Common European Framework Reference at B2 level. The test contained five blocks of tasks assessing:

- 1) lexical comprehension;
- 2) literal comprehension;
- 3) interpretive comprehension;
- 4) applied comprehension;
- 5) affective comprehension.

For the WebQuest tasks, the material was selected, checked and approved to ensure its compliance with the curricula.

The questionnaire was used to collect data on the students' attitude at the end of the experimental period. The questionnaire contained 7 statements dealt with the evaluation of the reading course component and 1 open-ended question. The participants were offered to use a five point Likert scale and an alternative variant "I cannot evaluate".

Tests and questionnaire were delivered online. Obtained data was processed by means of the statistical analysis software.

The experiment lasted 16 weeks. At the beginning of the experimental period (week 1) the participants took a pretest. Since, the results in both groups were approximately equal we randomly designated the academic groups as control (A) and experimental (B). The control group (A) received routine reading tasks set in accordance with the curriculum. The experimental group (B) was offered Web Quests instead. The participants from group B were provided with the explanation part – introduced the objectives and instructions before treatment.

At the end of the experimental period, the posttest was delivered to collect data on participants' progress both for group A and group B and the questionnaire to obtain data on the students' evaluation of the reading course component.

The questionnaire and tests were administrated online. A response rate was 100% (considered as an acceptable result to obtain valid data). SSP software was used to analyze data collected from the tests and questionnaires, data collected from open-ended questions was processed by means of Nvivo.

Learning achievements.

Tables 1 and 2 present the overall results of pre- and posttests for group A and Group B and enables the comparison of the progress achieved by both groups.

As it can be seen, the average scores of posttest are higher than pretest for both groups, but Group B reported more significant raise (70.45 vs 80.3).

The average score of each section in the posttest is also higher than in the pretest and the positive evidence of Group's B progress is clearly seen.

The obtained results indicate that WebQuest may be accepted and employed on a regular basis as it has proved to be effective training tool.

Students' attitude.

The analyzed data revealed that the grand mean of the participants in Group B considered reading component of the course as interesting and motivating while the majority of Group A representatives demonstrated lower level of enthusiasm.

Table 1

The highest and lowest scores (pre- and posttests for group A and Group B)

	Group A Pretest	Group A Posttest	Group B Pretest	Group B Posttest
The highest score	7.3	8.3	7.2	9.1
The lowest score	6.1	6.6	6.4	7.4
The average score	6.75	7.45	6.78	8.3

Source: author's development

Table 2

The average scores for test sections (pre- and posttests for group A and Group B)

	Group A Pretest Average results	Group A Posttest Average results	Group B Pretest Average results	Group B Posttest Average results
1) lexical comprehension	6.4	6.9	6.5	7.8
2) literal comprehension	6.7	7.4	6.6	7.9
3) interpretive comprehension	7.1	7.8	6.9	8.5
4) applied comprehension	6.6	7.3	6.8	8.4
5) affective comprehension	6.9	7.6	7.1	8.8
Average score	6.75	7.45	6.78	8.3

Source: author's development

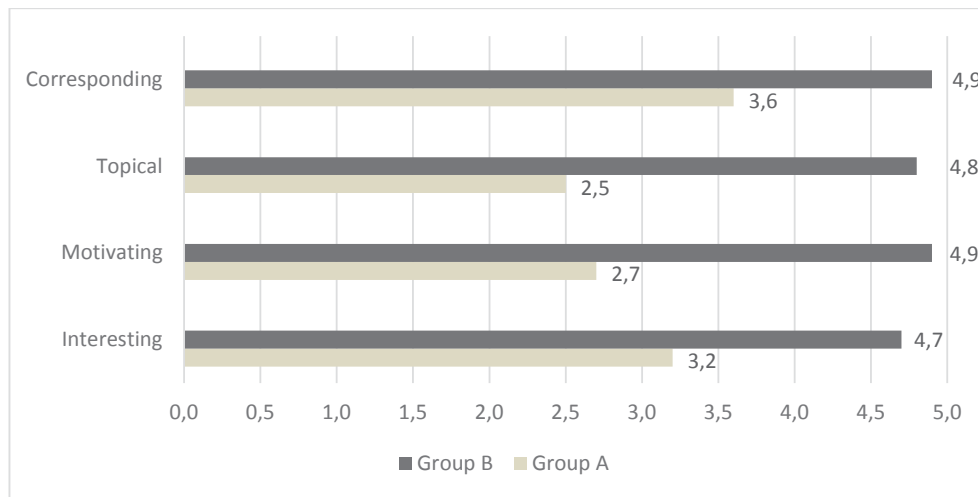

Figure 1. Average rating for statements 1-4

Source: author's development

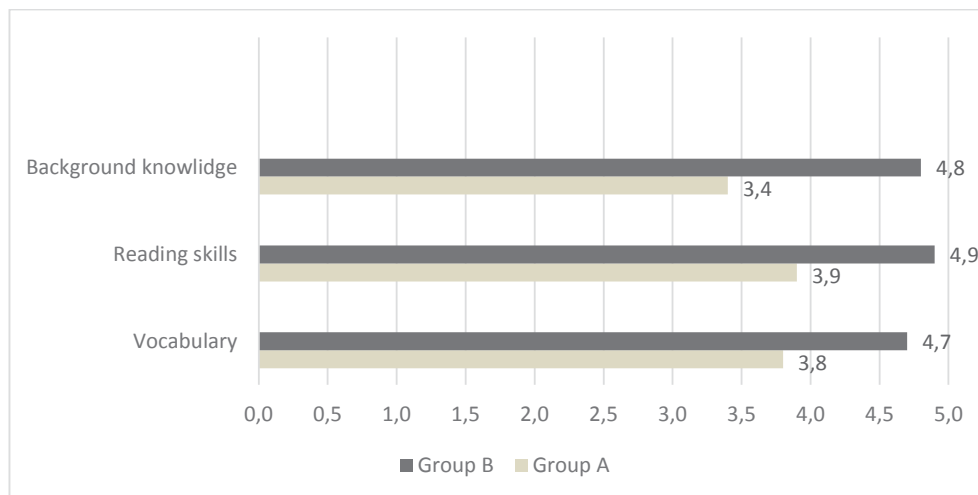

Figure 2. Average rating for statements 5-7

Source: author's development

The majority of participants in Group A were not satisfied with the topicality and correspondences to the speciality-training curriculum. Participants from group B rated the same categories more positively. The visual representation of the obtained results are presented below (figure 1).

In terms of evaluating the progress in reading skills, the participants from group A were rather neutral while Group B rated the course as more effective. As an assistive option for building their background knowledge, the representatives of the group B considered the reading course component more useful. Tasks were less rewarding for enriching vocabulary for the participants in a Group A.

The open-ended question was "How do you feel about reading component of the course". The responses of the participants from Group A demonstrating low level of satisfaction comprised 64% and were rather similar on sense: the materials were 1) outdated, 2) not rich in references for fur-

ther learning, 3) proposed in a printed format, which was not always convenient to work with. Neutral responses were provided by 24% and 12% would like to have a wider choice of topical material.

The responses of Group B were more positive. The participants reported the high-level satisfaction and appreciated the opportunity to try new format of learning. No negative responses or complaints were indicated.

Conclusions. The study showed that WebQuest could be an effective tool for facilitating the process of developing reading-comprehension skills in the ESP classroom. It is compatible with the regular curriculum and has a good potential to reform the traditional reading component of the ESP course and make it more topical and motivating. However, the process of implementing new formats of training requires not only careful planning, but also monitoring the students' feedback.

References:

1. Burchum, J.L.R., Russell, C.K., Likes, W., Adymy, C., Britt, T., Driscoll, C., Graff, J.C., Jacob, S.R. & Cowan, P.A. (2007). Confronting challenges in online teaching: The WebQuest solution. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 3, 40–57.
2. Dodge, B. (1997). Some thoughts about webquests. Retrieved from: http://webquest.org/sdsu/about_webquests.html
3. Dudeney, G. (2007). *The Internet and the Language Classroom* (2nd ed.). United Kingdom : Cambridge University Press.
4. M. Eady, L. Lockyer (2013). Tools for learning: technology and teaching strategies. Retrieved March 23, 2019, from: <https://ro.uow.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1413&context=asdpapers;Tools>
5. Eastment, D. (2015). *The Internet and ELT: The Impact of the Internet on English Language Teaching* (2nd ed.). UK : Steel Balls Pr.
6. Irzawati, I. & Asiah, N. (2013). Using webquest in learning grammar: students' perceptions in higher education. *Advances in Language and Literary Studies*. Vol. 4, No. 1; January 2013.
7. Krajka, J. (2007). *English Language Teaching in the Internet-Assisted Environment. Issues in the Use of the Web as a Teaching Medium*. Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press.
8. March, T. (2003). The Learning Power of WebQuests. *Educational leadership, New Needs, New Curriculum* (61), 42–47.
9. M. Megala, P. Madhumathi (2016). Enhancing Reading Skill through WebQuest in Collaborative Learning Environment. Retrieved April 16, 2019, from <https://pdfs.semanticscholar.org/b48c/2dcf9bc836e4285ef75d8760a6c70c729206.pdf>
10. Murray, D. & McPherson, P. (2004). *Using the web to support language learning*. Sydney, Australia : National Centre for English Language Teaching and Research.
11. Sorcia, H., Ramírez-Romero, J., Acuña, M. (2017). WebQuests in EFL Courses: A New Look for a Classic Activity. Retrieved May 5, 2019, from: https://www.mextesol.net/journal/index.php?page=journal&id_article=2077

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В АНГЛОМОВНОМУ СПІЛКУВАННІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТУРИЗМУ

Анотація. В статті піднімається проблема актуальності підготовки системи формування міжкультурної компетентності в англійському суспільстві майбутніх спеціалістів в області туризму. Нам вдалося обґрунтувати фактори актуальності, що виникають при формуванні системи формування міжкультурної компетентності в англійському суспільстві майбутніх спеціалістів в області туризму. Автором були визначені концептуальні положення для розвитку міжкультурної компетенції в економічному суспільстві на англійській мові з майбутніми менеджерами з туризму, які є важливими для нашого навчання.

Ключові слова: англійська мова, міжкультурне ділове спілкування, міжкультурна іншомовна комунікативна компетентність, майбутній фахівець галузі туризму.

Kuksa Bohdana

National University of Food Technologies

THE TOPICALITY OF THE SYSTEM OF INTERCULTURAL COMPETENCE IN ENGLISH BUSINESS COMMUNICATION OF FUTURE SPECIALISTS IN THE FIELD OF TOURISM

Summary. The article raises the problem of the relevance of teaching the system of formation of intercultural competence in the English business communication of future specialists in the field of tourism. We were able to substantiate the factors of relevance of teaching the system of the formation of intercultural competence in the English business communication of future specialists in the field of tourism: 1) the necessity for theoretical rethinking and qualitative updating of the process of formation of English intercultural competence in business communication of future tourism managers; 2) the significant role of intercultural competence in English business communication for the professional activities of future specialists in the field of tourism; 2) the absence of monographs and dissertations on this topic of research. It has been defined the conceptual positions for the development of intercultural competence in English business communication with future tourism managers by the author of the article which are important for our teaching: 1. Intercultural competence in English-speaking business communication with future tourism managers is formed systematically in the context of modern educational concepts and approaches to teaching. Accordingly, the development of a system for the formation of intercultural competence in English business communication with future specialists in the field of tourism determines the definition of goals, content, organizational forms and means of training. 2. The purposeful formation of intercultural competence in English business communication with future specialists in the field of tourism involves the phased formation of each component of its competence. Future tourism managers acquire professional knowledge and master the skills of foreign language intercultural business communication in practical classes and in independent work with English. 3. Business game is a means of forming intercultural foreign language competence in business English-speaking communication. Business games create conditions in which students understand the problem, intercultural in particular, show a personal attitude to the problem and suggest options for its solution.

Keywords: analysis, intercultural business communication, intercultural communication skills of a foreign language, future specialists in the field of tourism.

Постановка проблеми. Ефективна діяльність майбутніх фахівців галузі туризму забезпечується високим рівнем іноземної мови, зокрема високим рівнем сформованості міжкультурної іншомовної комунікативної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенням проблеми особливостей формування міжкультурної професійно орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності та окремих її складників у наукових розвідках з методики навчання іноземних мов займалися такі вчені: Ю.В. Слезко, Л.В. Гусева, Л.С. Шевніна, А.Ю. Чуфарлічева, М.М. Митник, І.В. Савчак, О.Ю. Гальченко, С.В. Граф, О.Б. Бігич, О.Б. Тарнопольський. З метою інтенсифікації навчального процесу щодо формування міжкультурної професійно орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності та окремих її складників використовують різні технології навчання, що розкрито

у працях Є.В. Маркарян, Є.М. Шульгіної, А.А. Сівухіна, М.О. Вчорашньої [1, с. 4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність низки робіт щодо особливостей формування міжкультурної професійно орієнтованої іншомовної компетентності, проблема актуальності дослідження системи формування міжкультурної компетентності в англійському діловому спілкуванні майбутніх фахівців галузі туризму залишається невирішеною.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтування актуальності теми дослідження, системи формування міжкультурної компетентності в англійському діловому спілкуванні майбутніх фахівців галузі туризму та визначенні концептуальних положень даної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Актуальність теми дослідження обумовлена низкою

чинників. Передусім, інтеграція України в міжнародний туристичний простір, розширення економічних зв'язків роблять актуальним завдання подальшого вдосконалення підготовки майбутніх фахівців сфери туризму, здатних плідно працювати в умовах мультикультурного світу на засадах міжкультурного діалогу. Підготовка фахівців сфери туризму є важливою складовою сучасної професійної освіти, концептуальні засади якої висвітлені в таких нормативних документах держави, як Конституція України, закони України «Про освіту», «Про вищу освіту» (2014), «Про туризм», «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.» (2012), «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 рр.».

Готовність до ефективної діяльності майбутніх фахівців галузі туризму передбачає високий рівень сформованості міжкультурної іншомовної комунікативної компетентності, що забезпечує ефективне здійснення міжкультурної ділової комунікації з іноземними партнерами і споживачами туристичних послуг. На думку О.В. Мошняги, міжкультурна комунікація ґрунтується на системі лінгвістичних й екстралінгвістичних знань, а також умінь і навичок, які сприяють формуванню готовності успішно встановлювати, розвивати й удосконалювати взаємини з представниками іншої, відмінної від власної, культури [3]. Одним з важливих завдань сьогодення є підготовка конкурентоспроможного фахівця у галузі туризму, здатного вільно спілкуватися іноземною мовою та гідно виконувати професійні завдання: вести ділові переговори під час закордонної подорожі, налагоджувати контакти із туристичними агенціями за кордоном, авіакомпаніями, готелями, транспортно-перевізними підприємствами, укладати та аналізувати контракти та комерційну документацію, проводити екскурсії, вести ділове листування та обмінюватися інформацією телефоном, факсом та за допомогою засобів синхронної й асинхронної Інтернет-комунікації, писати резюме, автобіографії, рекомендації, заповнювати анкети тощо, що передбачає безпосереднє чи опосередковане спілкування представників різних культур у діловій сфері.

Іноземна мова для сфери туризму – це один із інструментів, який допомагає не тільки діяти, переконувати, приймати рішення, а й створювати сприятливу ділову атмосферу, розуміти культуру представника іншої країни та менталітет його народу. Як зазначає В.К. Федорченко, підготовку висококваліфікованого, конкурентоспроможного фахівця в сучасних умовах туристичного ринку необхідно здійснювати не лише на засадах теорії туризму, а й з урахуванням культуротворчості професійної туристичної діяльності [4, с. 188]. З огляду на це виникає потреба підготовки фахівців у сфері туризму, здатних до ефективної комунікації англійською мовою з представниками інших культур. Однією з важливих умов підготовки висококваліфікованих менеджерів туризму, на нашу думку, є високий рівень сформованості міжкультурної компетентності у діловому спілкуванні, адже ефективна міжнародна співпраця фахівців сфери туризму з клієнтами, інвесторами, розробниками туристичних напрямів можлива не лише на основі високого рівня сформованості іншомовної кому-

нікативної компетентності, а й міжкультурної, що передбачає знання особливостей культури ділового партнера, сформованості комунікативних умінь з дотримання норм бізнес-етикету, адекватне й гнучке використання вербальних і невербальних засобів комунікації англійською мовою. Невміння встановлювати контакти з іноземними партнерами, брак мистецтва спілкування, незнання національних та психологічних особливостей іноземців залишають нереалізованими багато вигідних бізнес-проектів.

Ділова сфера спілкування, зауважує Н.В. Майєр, є однією із основних сфер людської діяльності, де кожен із учасників прагне задовольнити, перш за все, свої професійні потреби та вирішити професійні завдання [2, с. 19] й реалізується у формі ділового усного й писемного мовлення.

Вслід за Н.В. Майєр вважаємо, що ділове писемне спілкування є однією із найуживаніших форм взаємодії між суб'єктами ділової сфери, яке спрямоване на обмін інформацією у формі документу з метою задоволення професійних комунікативних потреб комунікантів [2, с. 19], зокрема фахівців у сфері туризму, які взаємодіють як з партнерами по бізнесу, так з клієнтами.

Таким чином, успішне вирішення завдань, які постають перед майбутнім фахівцем галузі туризму, можливе лише за умови сформованості у нього високого рівня міжкультурної компетентності у діловому спілкуванні, проте результати анкетування, проведеного серед студентів III-IV курсів Запорізького національного університету, Дніпровського університету імені Альфреда Нобеля, Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Національного університету харчових технологій, Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка, Київського національного лінгвістичного університету свідчать про низький рівень сформованості міжкультурної компетентності майбутніх фахівців галузі туризму (82% студентів доводилося здійснювати англійське ділове спілкування під час проходження практики; переважна більшість студентів вважає, що на практичних заняттях з англійської мови не приділяється достатньо уваги підготовці до реалізації англійського ділового спілкування (під час прес-конференцій, семінарів, переговорів, презентацій, дискусій, укладання контрактів, майстер-класів, виставок); лише 27% студентів відчують впевненість у можливості ефективно реалізувати англійське ділове писемне спілкування у майбутній професійній діяльності і 13% – в англійському усному діловому спілкуванні; студенти вважають, що на практичних заняттях з англійської мови не приділяється достатньо уваги підготовці студентів до створення ділової документації (ділових листів, відповіді на скарги, турпакеți, рекламну продукцію, резюме, автобіографію, анкету); 85% студентів відчують труднощі соціокультурного характеру під час англійського ділового спілкування; 18% студентів вважають достатнім рівень володіння діловою англійською мовою на момент проведення анкетування; 96% студентів вважають, що фахівець туризму в співпраці з представниками інших культур повинен бути обізнаним щодо їхніх культур, традицій, вірувань; 93% студентів

хотіли б більше підвищити свій рівень готовності до англомовного ділового спілкування у сфері туризму). Також з метою вивчення сучасного стану здатності менеджерів туризму до міжкультурного ділового спілкування було проведено анкетування працівників туристичних агенцій. Результати анкетування показали, що спілкування працівників сфери туризму відбувається постійно (100%) із зарубіжними партнерами у діловій сфері англійською мовою; 82% менеджерів туризму відчувають труднощі у процесі ділового усного і писемного спілкування англійською; 100% працівників відчувають себе некомпетентними щодо етикету ділового іншомовного спілкування та 94% фахівців вважають, що працівники сфери туризму в співпраці з представниками інших культур мають бути обізнаними щодо їхніх культур, традицій, вірувань.

Отже, необхідність теоретичного переосмислення та якісного оновлення процесу формування англомовної міжкультурної компетентності у діловому спілкуванні майбутніх менеджерів туризму є першим чинником, який зумовлює актуальність досліджуваної проблеми.

Аналіз методичної літератури дозволяє дійти висновку про те, що саме міжкультурний підхід є найбільш прийнятним для навчання іншомовного міжкультурного ділового спілкування майбутніх фахівців галузі туризму. Адаже, здатність враховувати особливості носіїв різних культур, стратегій і тактик комунікації в кроскультурних ділових ситуаціях, що є прерогативою міжкультурного підходу, стає особливо значущою при підготовці такого фахівця. Вітчизняні і зарубіжні науковці вирішували проблему навчання іноземної мови на основі міжкультурного підходу у закладах вищої освіти. Серед них І.І. Халеева, В.П. Фурманова, Н.В. Філіпова, Л.А. Гусейнова, І.В. Третьякова, Г.В. Єлізарова, О.В. Сиромясов, М.Г. Євдокимова, І.Л. Плужник, E. Kwakernaak, G. Heinrici, H.J. Krumm, D. Roesler, J. House, F. Schmoee, E. Oksaar та ін.

Наступний підхід, який є не менш важливим для нашого дослідження, – компетентісний підхід, відповідно до основних ідей якого передбачається вирішення професійних проблем, формування здатності до іншомовного спілкування майбутніх фахівців з туризму. Різні аспекти компетентісного підходу в процесі навчання іноземних мов стали предметом дослідження низки вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: О.Б. Бігич, І.Л. Бім, М.Л. Вайсбурд, Н.Д. Гальскова, І.О. Зимньої, Р.П. Мільруд, С.Ю. Ніколаєвої, Ю.І. Пассова, В.Г. Редько, Ch. Brumfit, D. Hymes, W. Littlewood, R. Mirabile, S. Parry, S. Savignon та ін. Слід зазначити, що компетентісний підхід спрямований на формування компетентностей (у нашому випадку – міжкультурної компетентності) на основі набутих знань та їх практичного застосування під час розв'язання конкретних задач і проблемних ситуацій професійного характеру.

Таким чином, вагома роль міжкультурної компетентності в англомовному діловому спілкуванні до професійної діяльності майбутніх фахівців у галузі туризму, є другим чинником, який зумовлює актуальність досліджуваної проблеми.

Попри наявні праці, в яких досліджено дидактичний, психологічний і методичний аспекти

підготовки майбутнього фахівця галузі туризму до його професійної діяльності, на сьогодні недостатньо науково досліджено проблему формування міжкультурної компетентності в англомовному діловому спілкуванні майбутніх фахівців сфери туризму.

Здійснений аналіз наукової літератури показує, що досліджено психологічний аспект міжкультурного спілкування (С.Л. Братченко, Г.М. Андреева, І.О. Зимня, С.Л. Рубінштей, G. Hofstede, R.A. Shweder, M.J. Benett, L.M. Barna та інші), лінгвістичний (А.М. Сербіновська, С.М. Верещагін, В.В. Воробйов, С.Г. Тер-Мінасова, G. Neuner, E. T. Hall та інші).

У межах методичного аспекту досліджено особливості формування міжкультурної професійно орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності та окремих її складників: навчання іншомовного професійно орієнтованого усного дискурсу сфери туризму (Ю.В. Слезко), зміст навчання іноземної мови за напрямком підготовки «Туризм» (Л.В. Гусеева), формування жанрової компетентності в англійському діловому писемному мовленні майбутніх менеджерів туризму (Л.Є. Шевніна), методика навчання створення англомовних туристичних проектів з використанням системи комп'ютерних вправ як складової електронного посібника (А.Ю. Чуфарлічева), методика навчання менеджменту туризму на основі змістового підходу (М.М. Митник), методика навчання майбутніх менеджерів туризму професійно орієнтованого письма англійською мовою в коледжах (О.Ю. Гальченко), підготовчий етап самостійного опрацювання майбутніми менеджерами сфери туризму навчально-пізнавальних матеріалів кейсів (О.Б. Бігич), базові теоретичні положення, на основі яких можливо розробити ефективний підручник з англійської мови для майбутніх менеджерів туризму (О.Б. Тарнопольський) [1, с. 4–6].

З метою інтенсифікації навчального процесу щодо формування міжкультурної професійно орієнтованої іншомовної комунікативної компетентності та окремих її складників використовують різні засоби і технології навчання: професійно-орієнтовані мовленнєві засоби для навчання майбутніх фахівців сфери туризму (С.В. Маркарян), формування англомовної комунікативної компетентності з використанням технології вебквест (С.М. Шульгіна), застосування різних методів навчання (рольова і ділова гра, метод Case Study, метод проектів) та інноваційних засобів для формування регіонально-орієнтованої комунікативної компетентності майбутніх бакалаврів з напряму підготовки «Туризм» у процесі вивчення іноземних мов (А.А. Сівухін), модель комунікативного тренінгу як форми організації професійно-орієнтованого іншомовного навчання фахівців з туризму (М.О. Вчорашня) [1, с. 6–7].

У межах дидактичного аспекту досліджувалася проблема формування професійної компетентності майбутніх спеціалістів у галузі туризму: формування ключових компетентностей майбутніх менеджерів сфери туризму (Н.Д. Бондар та Н.М. Кокшарова), методика формування лінгвопрофесійної компетентності менеджерів у галузі туризму (С.О. Надточій), модель професійної усно-мовленнєвої підготовки студен-

тів до стажувань закордоном (К.К. Плотнікова), міжкультурні проекти для підготовки студентів до стажувань закордоном (І.Н. Циборєва), модель професійної комунікативної підготовки студентів до проходження практики закордоном (В.М. Касаткіна та А.М. Агапов), готовність до професійного міжособистісного спілкування майбутніх менеджерів сфери туризму (А.О. Келєман, М.П. Козирєва, О.В. Кавинський), формування професійної підготовки майбутніх екскурсоводів у творчій лабораторії-майстерні (Є.О. Житнікова), методика професійної підготовки екскурсоводів для роботи з іноземними туристами (А.Д. Богданова), формування культури професійного спілкування у майбутніх менеджерів туризму (Н.І. Лютова, А.В. Казьмерчук, І.В. Кухта, Н.Є. Козирєва, Я.В. Ведомська), модель підвищення кваліфікації спеціалістів у сфері ділового туризму (О.В. Кравченко), модель формування професійно-значущих якостей спеціаліста з ділового туризму (А.П. Соловійов), модель засвоєння студентами професійних ролей у сфері гостинності у процесі навчання майбутніх фахівців сфери туризму (С.Г. Ушенко), класифікація професійно-орієнтованих навчально-мовленнєвих ситуацій для формування професійної мовленнєвої компетенції на заняттях англійської мови описано (Н.П. Шабаєва), педагогічні умови формування перцептивної, інтерактивної та комунікативної компетенцій як компонентів професійного спілкування менеджерів сфери туризму та сервісу (М.К. Травова), модель формування вмінь ділового спілкування майбутніх менеджерів туризму (М.В. Дембровська), модель професійно-мовленнєвої підготовки майбутніх менеджерів у галузі туризму (А.Б. Євсєєв), модель професійної компетентності студентів з урахуванням психологічних особливостей та можливостей іноземної мови (Н.В. Набатова), формування у студентів закладів вищої освіти сфери туризму готовності до іншомовного спілкування (М.М. Галицька), формування професійної компетентності спеціаліста туристичної галузі у сфері інформаційних технологій (О.В. Шпирня), структурно-змістова модель навчання майбутніх спеціалістів галузі туризму публічним виступам (О.П. Герасименко), формування професійної компетентності майбутніх фахівців із спортивно-оздоровчого туризму у закладах вищої освіти (Н.С. Сударева), формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців підприємств туристичної індустрії (С.А. Александрова), формування професійної компетентності майбутніх менеджерів туризму (Г.Б. Лоїк), організаційно-методичні умови формування професійної компетентності майбутніх організаторів спортивно-масової та туристської роботи у процесі вивчення фахових дисциплін (К.В. Короленко), модель процесу формування професійної компетентності на основі інтегративного підходу у майбутніх менеджерів індустрії туризму (Т.Г. Лобишева), методика використання рольових ігор у професійній комунікативній підготовці спеціалістів у галузі туризму (М.М. Бочкарєва), модель професійної підготовки майбутніх менеджерів туризму з використанням ігрових професійно орієнтованих технологій навчання (Н.С. Мартинова).

Проблема формування іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців галузі туризму також стала доробком низки вчених: специфіка формування іншомовної компетентності майбутніх фахівців сфери туризму в освітньому процесі закладів вищої освіти культури і мистецтв (Н.М. Ізорія), формування комунікативної компетентності менеджерів туризму в процесі вивчення іноземної мови (Є.А. Алілуйко), зміст ситуативно-тезарусного підходу до формування іншомовної комунікативної компетентності (Л.П. Кістанова), модель формування комунікативної компетентності у майбутніх фахівців в сфері туризму і сервісу в регіональному закладі вищої освіти (О.Ю. Сабаніна), методика комунікативної підготовки студентів через використання ігрових методів у навчанні іноземної мови майбутніх фахівців галузі туризму (М.А. Жернова), методика формування комунікативних умінь майбутніх менеджерів туризму у процесі вивчення професійно орієнтованих дисциплін (І.В. Щоголева).

Вивчалися питання формуванням лінгвокультурологічної (О.А. Гаріфова, О.Ю. Маркова) та соціолінгвістичної компетентностей майбутніх фахівців галузі туризму (С.Л. Пучкова).

Незначною є кількість відомих нам праць щодо формування міжкультурної компетентності майбутніх фахівців галузі туризму (С.О. Міхеєва, Є.В. Шпак, Н.О. Лук'янова).

Отже, відсутність монографій та дисертаційних досліджень щодо формування англійської міжкультурної компетентності у діловому спілкуванні майбутніх фахівців сфери туризму є третім чинником, який зумовлює актуальність досліджуваної проблеми.

Вихідними концептуальними положеннями формування міжкультурної компетентності в англійському діловому спілкуванні у майбутніх менеджерів туризму є:

1. Міжкультурна компетентність в англійському діловому спілкуванні у майбутніх менеджерів туризму формується системно в контексті сучасних освітніх концепцій та підходів до навчання. Відповідно розроблення системи формування міжкультурної компетентності в англійському діловому спілкуванні у майбутніх фахівців галузі туризму зумовлює визначення цілей, змісту, організаційних форм та засобів навчання.

2. Цілеспрямоване формування міжкультурної компетентності в англійському діловому спілкуванні у майбутніх фахівців галузі туризму передбачає поетапне формування кожної її складової компетентності. Майбутні менеджери туризму набувають фахових знань та оволодівають вміннями іншомовного міжкультурного ділового спілкування на практичних заняттях та в самостійній роботі з англійської мови.

3. Ділова гра є засобом формування міжкультурної іншомовної компетентності в діловому англійському спілкуванні. Ділові ігри створюють умови, за яких студенти усвідомлюють проблему, міжкультурну зокрема, демонструють особисте ставлення до проблеми і пропонують варіанти її вирішення.

Висновки і пропозиції. Отже, для ефективного навчання міжкультурного ділового спілкування нами визначено особливості міжкультурно-

го підходу до формування міжкультурної ділової компетентності та описано принципи даного підходу, які є важливими. Нам вдалося обґрунтувати чинники актуальності дослідження системи формування міжкультурної компетентності в англомовному діловому спілкуванні майбутніх фахівців галузі туризму: 1) необхідність теоретичного переосмислення та якісного оновлення процесу формування англомовної міжкультурної компетентності у діловому спілкуванні майбутніх ме-

неджерів туризму; 2) вагома роль міжкультурної компетентності в англомовному діловому спілкуванні для професійної діяльності майбутніх фахівців у галузі туризму; 2) відсутність монографій та дисертаційних досліджень з даної теми дослідження. Також ми визначили вихідні концептуальні положення формування міжкультурної компетентності в англомовному діловому спілкуванні у майбутніх менеджерів туризму, розгляд яких є важливим для нашого дослідження.

Список літератури:

1. Кукса Б.В. Сучасні дослідження проблеми навчання міжкультурного спілкування ділового спілкування майбутніх фахівців у галузі туризму. *Іноземні мови*. 2018. № 4. С. 3–8.
2. Майер Н.В. Методика самостійного оволодіння франкомовним діловим писемним спілкуванням майбутніми документознавцями з використанням дистанційних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2011. 286 с.
3. Мoшнyгa E.В. Международнyй культурнyй туризм как фактор межкультурной коммуникации. URL: http://tourlib.net/statti_tourism/moshnyaga.htm
4. Федорченко В.К. Підготовка фахівців для сфери туризму. Теоретичний і методологічний аспекти : монографія. Київ : Вища школа, 2002. 350 с.

References:

1. Kuksa B.V. (2018). Suchasni doslidzhennia problemy navchannia mizhkulturnoho spilkuvannia dilovoho spilkuvannia maibutnix fakhivtsiv u haluzi turyzmu [Modern researches of the problem of teaching intercultural communication of business communication of future specialists in the field of tourism]. *Inozemni movy*, no 4, pp. 3–8.
2. Majer N.V. (2011). Metodyka samostijnogo ovolodinnja franko-movnym dilovym pysemnym spilkuvannjam majbutnimy dokumentoznavcjamy z vykorystannjam dystancijnyh tehnologij [Method of independent mastering of frank-linguistic business written communication by future documentologists with the use of remote technologies] (PhD Thesis), Kyiv.
3. Moshnyaga E.V. Mezhdunarodnyy kul'turnyy turizm kak faktor mezhkul'turnoy kommunikatsii [International cultural tourism as the factor of intercultural communication]. Available at: http://tourlib.net/statti_tourism/moshnyaga.htm
4. Fedorchenko V.K. (2002). Pidgotovka fahivciv dlja sfery turyzmu. Teoretychnyj i metodologichnyj aspekty : monografija [Training of specialists for tourism. Theoretical and methodological aspects : monograph]. Kyiv : Vyshha shkola, 350 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-94>

УДК 378

Литвин С.В.

Українська інженерно-педагогічна академія, м. Харків

ШЛЯХ ДО РОЗКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. В статті розглянуто портфоліо, як шлях до розкриття та становлення особистості, спосіб фіксування, накопичення, оцінки і самооцінки особистих досягнень за певний проміжок часу, відслідковування професійного прогресу, представлення діяльності і професійного розвитку за окремий проміжок часу, можливість продемонструвати свою конкурентноспроможність та компетентність, своєрідна візитна картка, яка скаже про господаря більше будь-яких слів, за допомогою портфоліо, людина може нарешті зрозуміти, в чому цінність певних власних здобутків. Розглянуто види портфоліо, такі, як друкований, електронний, онлайн- портфоліо. Представлено їх зміст та наведені приклади їх застосування.

Ключові слова: портфоліо, конкурентноспроможність, електронний портфоліо, друкований портфоліо, онлайн-портфоліо, функції портфоліо, діяльність.

Litvin Svetlana

Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, Kharkiv

WAYS TO DISCLOSURE AND PROVISION OF PERSONALITY

Summary. The article deals with modern innovative educational technology and the system of innovative assessment of "portfolio" as the optimal way of organizing an accumulation rating system. It is revealed that a significant characteristic of the portfolio is its integrity, which includes quantitative and qualitative assessment, which involves the cooperation of students and teachers during its creation, replenishment and continuity of evaluation. The portfolio has been analyzed as a way to reveal and develop a person, a method of recording, accumulation, evaluation and self-assessment of personal achievements over a certain period of time, tracking professional progress, presenting activities and professional development over a specific period of time, the ability to demonstrate their competitiveness and competence, a kind of visiting card, which tells the owner of more than any words, with the help of a portfolio, a person can finally understand what is the value of certain own achievements. It is revealed that the portfolio simultaneously performs several functions, namely: diagnostic, by which the changes are fixed for a certain period of time; meaningful, which reveals a range of performed works; developing, which provides a continuous process of education and self-education; motivational, which determines the results of activity; Reatenov, which allows to reveal quantitative and qualitative individual achievements Portfolio types such as printed, electronic, online portfolio are considered. Their content is presented and examples of their application are given. It is analyzed how portfolio building instills students the skills in presenting their own achievements in a favorable light to potential competitors, which will facilitate acquisition of experience in business competition, often leads to the desire to obtain additional knowledge in the professional field and increase their own professional competence, participation in competitions, seminars, obtaining high marks, successful passing of practice, motivation for educational achievements, implementation of self-education for the development of professional competencies, presentation of mennyh achievements in more favorable compared to other students, the light causes the author to emphasize portfolio and, ultimately, develop their strongest side.

Keywords: portfolio, competitiveness, electronic portfolio, printed portfolio, online portfolio, options portfolio, activity.

Постановка проблеми. Із впровадженням інноваційних технологій в освітній простір, студент виступає як самоорганізуючий суб'єкт вільного вибору навчальної діяльності, професійно-особистісного саморозвитку. Велике значення для отримання якісної освіти має розвиненість особистісних якостей людини, що забезпечують його продуктивну самостійність і дозволяють реалізувати функції самоорганізації, саморозвитку, управління різними видами діяльності і життєдіяльністю в цілому. Для того, щоб ефективно виконувати свої функції, освіта має бути весь час в інноваційному пошуку, розвитку, вдосконаленні. Враховуючи, що освіта – інерційна система (результати її перетворень проявляються через кілька років, а зміни в соціумі, пов'язані з цими перетвореннями, що відбуваються, зі зміною покоління), вона завжди повинна бути орієнтована на випереджаючий розвиток на майбутнє, а, отже, враховувати не тільки сучасний стан, але і тен-

денції цивілізаційного розвитку. В руслі тенденцій цивілізаційного розвитку нові цілі освіти вимагають для їх реалізації інших освітніх технологій, іншого характеру взаємодії викладача зі студентами.

Інноваційні педагогічні технології взаємопов'язані, взаємообумовлені і складають певну дидактичну систему, спрямовану на виховання таких цінностей, як: відкритість, чесність, доброзичливість, співчуття, взаємодопомога і забезпечує освітні потреби кожного студента відповідно до його індивідуальних особливостей.

До числа сучасних інноваційних освітніх технологій можна віднести і систему інноваційної оцінки «порт фоліо», як оптимального способу організації накопичувальної системи оцінки. Значущою характеристикою портфоліо є його інтегративність, що включає кількісну та якісну оцінку, що передбачає кількаразову оцінку студентів та педагогів в ході його створення, поповнення і безперервність оцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В лексиконі сучасних людей значне місце зайняло слово «портфоліо». Але що це таке, кому він потрібен, знають далеко не всі. Що означає це красиве і звучне слово? Сьогодні все частіше при влаштуванні на роботу від шукачів вимагають надання портфоліо. Дуже часто перше, що вимагають у претендента посади – портфоліо. «Що це?», – ось те питання, яке зробить всі подальші спроби довести свою професійну придатність марними.

Термін «портфоліо» запозичений через посередництво англійської portfolio з італійської мови (portafoglio – «портфель»), де утворений від porta («носи») + foglio («аркуш») [1]. Портфоліо (від італійської portafoglio – «портфель») – збірка (широке портфоліо) виконаних робіт та напрацювань певної особи (компанії).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. «В результаті нашої з вами зустрічі у кожного з вас повинно бути портфоліо», – так кажемо ми, викладачі дисципліни «Інноваційні технології в освіті», студентам п'ятого курсу. «Портфоліо? А що це? Для чого? Де його взяти? Курсові, контрольні, звіти – це було, а портфоліо жодного разу не складали», – перші питання, які виникають у студентів. Ми їм пояснюємо, що кожна поважуюча себе людина зобов'язана мати власний портфоліо. Портфоліо виступає своєрідною візитною карткою, яка скаже про господаря більше будь-яких слів. А що ж таке портфоліо?

Мета статті. Таким чином, мета статті полягає у розгляді портфоліо як шляху до розкриття та становлення особистості, способу представлення себе як людини, яка має чим пишатися та може втілити свої здобутки у життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Портфоліо – це спосіб фіксування, накопичення, оцінки і самооцінки особистих досягнень за певний проміжок часу, відслідковування професійного прогресу, представлення діяльності і професійного розвитку за окремий проміжок часу, це своєрідний перелік робіт, виконаних раніше здобувачем.

Портфоліо одночасно виконує декілька функцій, а саме: діагностичну, за допомогою якої фіксуються зміни за певний проміжок часу; змістовну, яка розкриває спектр виконаних робіт; розвиваючу, яка забезпечує безперервний процес освіти і самоосвіти; мотиваційну, що визначає результати діяльності; рейтингову, яка дозволяє виявити кількісні і якісні індивідуальні досягнення.

Для студентської молоді портфоліо – це спосіб фіксування, накопичення, збереження документальних підтверджень власних досягнень студента в процесі його навчання у вищій, оцінювання індивідуальних досягнень за значний період навчання, який дозволяє враховувати результати, досягнуті студентом в різноманітних видах діяльності – навчальній, дослідницькій, творчій, соціальній, комунікативній, самоосвітній, і є найважливішим елементом практично-орієнтованого підходу до професійної освіти. Портфоліо відноситься до розряду справжніх, найбільш наближених до реального оцінювання, індивідуалізованих оцінок, орієнтованих не

тільки на процес оцінювання, але і самооцінювання, що дозволяє вирішувати завдання організації, планування, здійснення й оцінювання різних напрямів діяльності майбутнього фахівця, що реалізується в рамках навчально-виховного процесу. Створений в процесі навчання студента портфоліо буде наочною демонстрацією його досягнень і може послужити одним з факторів, ґрунтуючись на якому роботодавець прийме рішення про прийом на роботу саме автора портфоліо. Однак, крім підвищення конкурентоспроможності майбутнього фахівця, за допомогою портфоліо можуть бути виконані і деякі інші функції [1].

Портфоліо може бути декількох видів: друкований, електронний, онлайн.

Друкований портфоліо – це папка із зразками робіт, з якою зручно приходити на співбесіду. Роботодавець зможе побачити всі відібрані кращі приклади особистих досягнень претендента. Спеціальну папку для цього можна купити в канцелярських магазинах [1].

Електронний портфоліо – це те ж досье досягнень, але його оформляють у цифровому вигляді. Воно також повинне містити відомості про претендента і приклади його робіт. Створюють його за допомогою програм Microsoft Word, MS Power Point, редактора HTML. Портфоліо бажано мати на диску або флешці. Електронний портфоліо, в свою чергу, може зберігатись локально (бути доступним лише визначеному колу людей) та глобально (бути доступним для всього світу – для користувачів Інтернету). Глобально доступне портфоліо інакше називається веб-портфоліо. [1]

Онлайн-портфоліо – розміщення портфоліо на власному сайті – виграшний варіант. Існують і спеціальні сервіси, де шукачі розміщують онлайн-портфоліо. Такий ресурс повинен володіти зручним функціоналом, щоб забезпечити доступ до всієї інформації про кандидата – резюме, супровідних листів, контактних даних. Інформацію слід групувати так, щоб користувачеві було зручно знайомитися з нею. [1]

Розглянувши основні завдання, які вирішуються шляхом складання портфоліо, варто розглянути і практичні деталі його реалізації, а саме – структуру та його зміст.

Прагнучи досягнення максимальної результативності портфоліо, ми пропонуємо студентам складати його наступним чином. Перше, на що необхідно звернути увагу, це заповнення особового листа, ми пропонуємо це робити у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Особовий лист

П.І.Б.	
Дата народження	
Місто проживання	
В якому році та яку закінчили школу	
Якщо навчалися в іншому навчальному закладі, вкажіть назву та роки навчання	
Курси, гуртки та таке інше	
Спеціальність	
Інше, цікаве та важливе	
Життєвий девіз	

Таблиця 2

**Перелік професійних знань та вмінь,
що студент може виконувати самостійно та шляхи їх реалізації**

ЗНАЮ та ВМІЮ	
Перелік професійних знань та вмінь, що студент може виконувати самостійно	Шляхи реалізації професійних знань та вмінь
ПРИКЛАД	
Складати інструкційно-технологічні карти	При написанні курсової роботи з дисципліни «Дидактичні основи професійної освіти» було проаналізовано багату кількість інструкційно-технологічних карт з підготовки кваліфікованих робітників машинобудівного профілю, самостійно було розроблено інструкційно-технологічну карту на тему: «Збирання двигуна автомобіля». Розробка та застосування інструкційно-технологічної карти на тему: «Налагодження рульового керування автомобіля» під час проходження педагогічної практики в якості майстра виробничого навчання в майстерні Харківського професійного монтажно-будівельного ліцею.

Таблиця 3

Перелік особистих досягнень за період навчання в навчальному закладі

За весь період навчання було досягнуто		
Перелік досягнень	Наочне представлення досягнень	Зміст досягнень
ПРИКЛАД		
Диплом I ступеня		Участь в I етапі Всеукраїнській студентській олімпіади з професійної педагогіки у листопаді 2016 року, виступ з фрагментом виховного заходу на тему «Нашому роду нема переводу», складання родинного дерева, відстеження родинних зв'язків через століття.

Таблиця 4

Власні захоплення та таланти, їх наочне представлення

Власні захоплення та таланти	Зміст захоплень та талантів	Наочне представлення захоплень та талантів
ПРИКЛАД		
Вишивання картин бісером	Вишиванням картин бісером захоплююсь вже 10 років, проводжу майстер класи.	

Після заповнення особового листа портфоліо, який містить інформацію про особистість, другим пунктом портфоліо ми пропонуємо обрати перелік професійних знань та вмінь, що студент може виконувати самостійно, та шляхи їх реалізації на практиці. Студент повинен ретельно проаналізувати свою діяльність та максимально розкритися в цьому пункті, як знавець та професіонал свого діла, який не тільки знає, але вже багато разів доводив на практиці свої вміння та є конкурентоспроможним на ринку праці. Перелік представити у вигляді таблиці 2.

Наступним етапом розробки портфоліо є складання переліку особистих досягнень за період навчання в навчальному закладі. Результати пропонуємо представити у вигляді таблиці 3. Студенту треба не тільки згадати всі досягнення а ще й наочно їх представити.

Хобі, інтереси, власні захоплення – форма проведення дозвілля студентом, їх приклади,

ілюстрації, значення в житті взагалі і в професійному житті, зокрема є складовими наступної сторінки портфоліо. Результати представляються у вигляді таблиці 4.

Заключною частиною портфоліо є «Погляд на себе та в майбутнє» – це самооцінка студентом своїх цінностей та ідеалів, уявлень про самого себе, свої сильні та слабкі сторони, плани, особисті та професійні, а також способи, засоби і час їх здійснення.

Висновки та перспективи. Складання портфоліо прищеплює студенту навички в уявленні власних досягнень у вигідному світлі по відношенню до потенційних конкурентів, що сприяє придбанню досвіду до ділової конкуренції.

Складання портфоліо, прагнення до отримання переваг у порівнянні з іншими студентами, часто призводить до бажання отримання додаткових знань в професійній сфері і підвищення власної професійної компетенції, участі в конкурсах, семінарах, отримання високих оці-

нок, успішному проходженні практики, мотивації до освітніх досягнень, реалізації самоосвіти для розвитку професійних компетентностей, подання власних досягнень у більш вигіднім, у порівнянні з іншими студентами, світлі, при-

зводить до того, що автор портфоліо прагне підкреслити і, в кінцевому підсумку, розвинути свої найбільш сильні сторони. Таким чином, формується вміння об'єктивно оцінювати рівень своїх професійних компетентностей.

Список літератури:

1. Гуляева С.П. Портфоліо: рекомендації щодо розробки та використання в профільній підготовці. Новокузнецьк, 2005. 73 с.
2. Лебедев-Любимов А. Самореклама: Как стать известным. СПб., 2003. 192 с.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студентов пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / под. ред. Е.С. Полат. Москва : Издательский центр Академия, 2005. 272 с.
4. Портфоліо / Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 20.05.2019).

References:

1. Huliaieva S.P. (2005). Portfolio: rekomendatsii shchodo rozrobky ta vykorystannia v profilnii pidhotovtsi [Portfolio: recommendations of the development of a wide range of activities in professional training]. Novokuznetsk. (in Russian)
2. Lebedev-Lyubimov A. (2003). Samoreklama: Kak stat' izvestnym [Self-advertisement: How to become famous]. SPb. : Piter (in Russian)
3. Polat E.S. (ed.) (2005). Novye pedagogicheskie i informacionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya [New pedagogical and information technologies in the education system]. Moscow. (in Russian)
4. Portfolio [Portfolio]. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (accessed 20.05.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-95>

УДК 378:371.333:811.161.2:81'243

Лущик Ю.М., Пікулицька Л.В., Циганок Г.М.
Сумський національний аграрний університет**ВИКОРИСТАННЯ АУДІОЛІНГВАЛЬНОГО МЕТОДУ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ
ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню аудіолінгвального методу навчання під час вивчення української мови як іноземної. У статті аналізуються принципи та критерії ефективного застосування аудіолінгвального методу в іншомовній аудиторії; розглядаються пріоритети аудіювання й говоріння над іншими видами мовленнєвої діяльності; описуються переваги цього методу в комплексі з іншими методами викладання та недоліки, які можуть з'явитися у випадку автономного використання. Зроблені висновки, що аудіолінгвальний метод може бути гарним підґрунтям на початковому етапі вивчення української мови і поєднуватися з іншими методами на заняттях.

Ключові слова: аудіолінгвальний метод, мовленнєвий зразок, імітація, іншомовне спілкування, слухання, говоріння.

Lyshchyk Yuliia, Pikulytska Luidmila, Tsyganok Hanna
Sumy National Agrarian University**USING OF AUDIO-LINGUAL METHOD OF TEACHING UKRAINIAN
AS A FOREIGN LANGUAGE AT THE PRIMARY STAGE**

Summary. The article deals with the audio-lingual method of teaching Ukrainian as a foreign language at the primary stage. It is a main method in methodological schools of Europe and the USA but up to now it hasn't got sufficiently widespread application in the native methodological practice. Authors notice that audio-lingual method requires new investigation. The history, essence, key principles and criteria of effective application of the audio-lingual method of teaching Ukrainian as a foreign language are studied. The audio-lingual method is an oral-based approach. It is based on Behaviorism theory. Audio-lingual activities are presented through the dialogues which students have to listen to, repeat and memorize. The dialogues illustrate social-cultural situations. By repeating and memorizing the whole dialogue or some specific parts of it, learners should emphasize on proper pronunciation, intonation, stress and rhythm usage. Authors describe expanded description of typical exercises used in audio-lingual method. They are dialogue memorization (students memorize the dialogue using mimicry and role play), repetition drill (students repeat teacher's model as quickly as they can), chain drill (students ask and answer each other one by one in a circular chain around the classroom), transformation drill (teacher provides a sentence that must be turned into something else, for example a question to be turned into a statement), question and answer drill (students should answer or ask questions very quickly), complete the dialogue (selected words are erased from a line in the dialogue – students must find and insert). As a conclusion, the main advantages of the method, in the case of its application as an integral part of the methodology of teaching Ukrainian as a foreign language, and disadvantages that may occur in the case of its remote use are described. In general, we can say that the audio-lingual method will be a good addition to the general methodology of teaching Ukrainian as a foreign language at the primary stage.

Keywords: audio-lingual method, speech pattern, imitation, foreign language communication, listening, talking.

Постановка проблеми. Методика викладання української мови як іноземної (УМІ) на сучасному етапі продовжує активно розвиватися, створюються ефективні системи навчання з використанням різних засобів та форм презентацій лексико-граматичного матеріалу. В комплексі усі системи навчання формують мовленнєву компетенцію в цілому й уміння та навички усного й писемного мовлення зокрема. Але досягнення кінцевої мети – оволодіння українською мовою як іноземною, залежить від багатьох чинників, один з яких – це коректний підбір методів викладання.

Загальновідомо, що у методиці викладання іноземних мов існує багато методів навчання. Найпоширенішими серед них є граматико-перекладний, когнітивний, аудіовізуальний, свідомо-практичний, комунікативний, трансформаційний, аудіолінгвальний [3]. Вони ж представляють структурні компоненти методів викладання мови, таких як прямі, комунікативні, текстуаль-

но-перекладні. Безперечно, кожному методу при-таманні як позитивні, так і негативні аспекти, проте за певних умов кожний з методів має свою об'єктивну цінність. Незважаючи на різноманіття й широке застосування згаданих методів, у царині викладання УМІ існують проблеми, які необхідно подолати. Цікаво відзначити, що упродовж багатьох десятиліть у методичних школах Європи та США домінує, продовжуючи залишатись актуальним і сьогодні, аудіолінгвальний метод, на відміну від вітчизняної методики.

З огляду на це, на нашу думку, дослідження та аналіз аудіолінгвального методу навчання слугуватиме впровадженню корисних зарубіжних здобутків під час викладання української мови іноземцям.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури засвідчує, що науково-педагогічні кола цікавляться даною проблемою. У зарубіжній практиці дослідження в цій сфері пов'язані з іменами таких науковців,

як Р. Ладо [8; 7], Д. Ларсен-Фрімен [9], Ч. Фріз [6], котрі акцентували увагу на тому, що процес оволодіння мовою відбувається при багаторазовому повторюванні. Педагоги розробили цілісну систему вправ, що постійно ускладнюються. Ця система була доповнена російським лінгвістом Є. Пассовим, який запропонував усі вправи розділити не на мовні та немовні, а на комунікативні та некомунікативні, тобто такі, що відповідають ситуаціям спілкування, й формальні [4]. Корисні напрацювання в цій сфері мають українські науковці Ю. Жлуктенко [2], В. Чайка [5] та ін.

Утім, деякі аспекти навчання іноземних студентів у вітчизняних закладах вищої освіти так і залишаються не розв'язаними, зокрема й визначення ефективності навчання іноземного спілкування за допомогою аудіолінгвального методу.

Мета статті – висвітлити актуальність використання аудіолінгвального методу під час вивчення УМІ в закладах вищої освіти. Завдання: 1) проаналізувати теоретичні засади аудіолінгвального методу викладання УМІ на сучасному етапі; 2) обґрунтувати доцільність використання аудіолінгвального методу на заняттях; 3) розкрити методичні особливості використання цього методу.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історії методики викладання іноземних мов засвідчує, що дана галузь завжди була зорієнтована на пошуки найраціональнішого способу навчання. Традиційно не тільки зміст та завдання, але й методи навчання іноземних мов перебували у тісному взаємозв'язку із запитом суспільства. Отже, на сучасному етапі, коли практичність використання мови стоїть на першому місці, доречно використовувати методи, котрі якнайкраще будуть сприяти підготовці студентів до іноземного спілкування. Фахівці, що займаються навчанням іноземних мов, у нашому випадку української, мають використовувати різноманіття таких форм і методів, що стимулюватимуть і захоплюватимуть мовленнєву активність. У науковій дискусії щодо методів навчання вітчизняний дослідник В. Чайка, чия думка ми поділяємо, зазначає, «без них неможливо досягнути поставлених цілей, реалізувати зміст навчального матеріалу, організувати пізнавальну діяльність учнів. Метод навчання – важлива ланка в дидактичній системі «мета – зміст – методи – форми – результат навчання» [5, с. 238].

Метод (грец. «methodos») – спосіб пізнання) навчання – упорядкована сукупність методичних прийомів, дій та операцій, за допомогою яких організовується навчальна діяльність учнів і процес засвоєння знань.

Традиційно аудіолінгвальний метод навчання іноземних мов – це метод, який спирається на слуховий канал сприйняття, передбачає багаторазове прослуховування та промовляння мовленнєвих моделей, що веде до утворення певних мовних автоматизмів. Підґрунтям виступає психологічна теорія біхевіоризму, зокрема, концепції оволодіння мовою через імітування, багаторазове повторення мовленнєвих зразків, що в подальшому сприяє формуванню комунікативних навичок [1].

Очевидно, що ефективно навчання іноземної мови на засадах аудіолінгвального методу можливе при дотриманні характерних для нього

принципів. На деяких з них вважаємо доречним зупинитися більш детально.

Так, дослідниця Л. Аніпкіна, висвітлюючи основні принципи аудіолінгвального методу, акцентує увагу на тому, що: по-перше, в його основі лежить оволодіння мовленнєвими зразками; по-друге, мова реалізується в усній формі; по-третє, автоматизація навичок відбувається через тренування шляхом багаторазового повторення мовленнєвих зразків та, по-четверте, навички автоматизуються до несвідомого відтворення [1].

Вітчизняний науковець Ю. Жлуктенко, спираючись на дослідження американських вчених Ч. Фріза й Р. Ладо, характерними принципами аудіолінгвального методу визначає наступні: принцип глобальності, принцип ситуативності, принцип безперекладності, принцип зорово-слухового синтезу [2]. Зокрема, принцип глобальності передбачає сприйняття лексичного матеріалу глобально на слух у вигляді зразків (моделей). Відповідно до принципу ситуативності матеріал презентується у вигляді діалогів, що відображають ситуації повсякденного життя, а лексичний матеріал об'єднаний навколо підібраних ситуацій. Принцип безперекладності виключає рідну мову з системи навчання лексики. Принцип зорово-слухового синтезу передбачає широке використання аудіо та відеозаписів [2].

Викладені вище теоретико-педагогічні засади аудіолінгвального методу обумовлюють організацію практичної діяльності викладача й студента під час викладання й вивчення УМІ.

Безперечно, студент має вільно користуватися мовою у спілкуванні. Щоб досягти цього, він має автоматично завчити ситуативні зразки, не замислюючись про правила. Завдяки цьому у студента з'являється впевненість і долається бар'єр спілкування.

Крім того, викладач і студент у навчальному процесі мають певні ролі. При застосуванні аудіолінгвального методу викладач відіграє домінуючу роль. З одного боку, педагог як диригент оркестру контролює мовну поведінку студента, несе відповідальність за добір мовних вправ, кращих для імітації. Він спостерігає за правильністю аудіювання і повторення; регулює темп курсу; класифікує, дозує та при необхідності складає додаткові вправи; пояснює матеріал; виправляє помилки при навчанні; направляє і керує всією діяльністю студентів. З іншого боку, студент у свою чергу є імітатором, який швидко реагує на настанови викладача [9].

Вагомий аспект навчального процесу на засадах аудіолінгвального методу полягає в тому, що новий вокабуляр та граматику української мови для іноземців подаються через діалоги. Діалоги вивчаються через імітування та кількаразове повторення до повної автоматизації. Модель вважається засвоєною тільки в тому випадку, коли студент може користуватися нею у спілкуванні. Зазвичай діалоги ілюструють соціокультурні сфери життя, як-от: вітання, прощання, погода, хобі тощо. При цьому студент має максимально правильно відтворити українську вимову, наголос та інтонацію, що є важливими під час вивчення. Граматика не пояснюється через правила, проте широко використовуються таблиці та вправи на підстановку.

У педагогічних колах, зайнятих дослідженнями аудіолінгвального методу традиційно велика увага приділяється особливостям рідної мови з акцентом на специфіку її різниці вимови [1; 2; 4; 6; 8; 9].

Що не менш важливо, аудіолінгвальний метод передбачає широке використання технічних засобів навчання, інноваційних комунікаційних засобів, комп'ютерних технологій тощо.

З методичної точки зору надзвичайно цінним вважаємо педагогічний досвід британської дослідниці Д. Ларсон-Фрімен, яка описує способи використання цього методу на заняттях з іноземної мови [9]. Так, на початку заняття студенти слухають короткий діалог, а потім вони відтворюють його по черзі з викладачем. Після заучування однієї з ролей вони переключаються на запам'ятовування іншої. Як один із способів групової роботи, викладач організовує дві підгрупи, де кожна має свою роль для заучування. Після повного запам'ятовування діалогу, індивідуальні пари студентів відтворюють діалог.

Навчання діалогу складається з трьох компонентів: 1) засвоєння звукової системи – прослуховування діалогу до тих пір, поки студент не зможе правильно відтворити слово за викладачем; 2) розкриття лексичного значення слова за допомогою ілюстрацій чи перекладу слів рідною мовою студента; 3) заучування діалогу напам'ять.

У діалог включають певні мовленнєві моделі та граматичні структури. Ці моделі активізуються під час використання різних вправ, таких як: імітування, «ланцюжок», вправи на підстановку, «запитання – відповідь», доповнення діалогу [9, с. 47–50], котрі ми розглянемо докладніше.

Під час виконання вправ з імітування слова, словосполучення, короткі фрази повторюються за викладачем чи диктором до автоматичного запам'ятовування. Промовляння слід здійснювати завжди вголос, адже саме гучне, артикульоване, багаторазове промовляння з точною імітацією вимови носіїв мови викликає в нервовій системі зворотний мовленнєвий резонанс. Цей процес призводить до появи нових мовленнєвих зразків.

Проводячи вправу «ланцюжок», викладач запитує кожного студента, а той у свою чергу відповідає. Потім студент повертається та запитує свого сусіда. Цей ланцюг продовжується до тих пір, поки всі студенти не дадуть відповідь на запитання. Такий вид роботи дає змогу викладачу перевірити правильність мовлення кожного студента групи.

У вправах на підстановку вимагається змінити один елемент у мовному зразку, в якому відкрите одне місце для підстановки.

Вправа «запитання – відповідь» передбачає тренування вміння студентів надавати відповіді, адекватні до певних ситуацій. Студент має швидко відповідати на запитання викладача.

У такому виді роботи, як доповнення діалогу, йдеться про те, що студентам необхідно доповнити вивчений діалог пропущеними словами.

У цілому, всі ці вправи є підготовчим етапом до спонтанної розмови [9, с. 47–50].

Уведення матеріалу підпорядковане принципу усного випередження, і візуальна текстова опора на цьому етапі використовується лише як допоміжний засіб навчання. Цим зумовлена послідовність виконання навчальних завдань: бага-

торазове аудіювання, багаторазове промовляння, і лише потім – читання, писання, мовні вправи.

Безперечно, діяльність викладача української мови як іноземної має бути спрямована на формування лексичної бази. У цій площині велика увага приділяється словнику-мінімуму. На початковому етапі навчання вокабуляр студента-іноземця, котрий вивчає українську мову, обмежується невеликою кількістю слів, що необхідні для вивчення звуків і роботи за моделями. Вивчення лексичних одиниць відбувається шляхом демонстрації значення слова у відповідному контексті [2, с. 84].

Більша частина часу в процесі навчання (80-85%) відводиться на практику, і лише 15-20% займають коментарі і пояснення [2, с. 84]. Намагатися запам'ятати ту чи іншу фразу не потрібно, оскільки вона, як правило, запам'ятовується автоматично в результаті багаторазового прослуховування.

Структури для вивчення підбираються за принципом частотності вживання, типовості та виключення синонімів. При підборі матеріалу також порівнюються рідна мова та мова, що вивчається, з метою виявлення можливих труднощів. Важливим є дотримання поступового наростання труднощів, виявлених в результаті порівняння мов. Однак, під час занять використання рідної мови зводиться до мінімуму, на уроці створюється імітація мовного середовища.

Однак, варто зазначити, що, одним із недоліків аудіолінгвального методу є недостатня увага його прибічників до необхідності формувати навички іншомовного читання й письма. Наприклад, на думку науковців Р. Ладо й Ч. Фріза, навички читання не мають самостійного характеру [6; 7]. Студенти читають та пишуть тільки те, що дуже добре засвоїлось усно.

Слід зазначити, що аудіолінгвальний метод навчання не набув широкої популярності, але дав поштовх до використання технічних засобів навчання. Завдяки сучасним мультимедійним системам, аудіо- та відео програмам студенти вчать сприймати інформацію на слух, повторювати та відпрацьовувати вимову. Іншими словами, технічні засоби навчання є важливими й безцінними пристроями реалізації аудіолінгвального методу навчання іноземної мови, і їхнє значення постійно актуалізується з розвитком комп'ютерних технологій, мобільних засобів тощо.

Висновки. Можна зазначити, що використання аудіолінгвального методу є вагомим внеском у методику викладання української мови як іноземної. Серед переваг цього методу ми бачимо чітку постановку цілі навчання, визначення шляхів досягнення цієї мети через різноманітні вправи, оволодіння граматику шляхом засвоєння мовних зразків, послідовного вивчення лексичного матеріалу, завдяки використанню сучасних технічних засобів та напрацювання спеціальних вправ.

У той же час аудіолінгвальний метод має певні недоліки. Зокрема, ця методика звертає мало уваги на особистість студента й обмежує його ініціативу, адже він мусить заучувати готові запропоновані моделі. Разом з тим, у цій методиці недостатньо уваги приділяється опорі на соціокультурний аспект. Ще один мінус цього методу в тому, що він слабо розвиває комунікативну компетенцію.

Крім того, аудіолінгвальний метод може тільки використовуватися в очній формі навчання, тому що заміна викладача – носія мови комп'ютером знижує ефективність вивчення будь-якої мови, у тому числі української як іноземної.

Презентоване дослідження не є вичерпним, що вможливило перспективу подальших розвідок

у цьому напрямку. Більш детального вивчення та аналізу потребують питання пошуку шляхів удосконалення навчального процесу, розробки системи вправ та підбір тематики для студентів різних спеціальностей на основі аудіолінгвального методу, можливостей ефективного використання технічних та мультимедійних засобів навчання.

Список літератури:

1. Анипкина Л.Н. Аудиолінгвальний метод преподавания русского языка как иностранного. *Педагогический журнал*. 2018. Т. 8. № 1А. С. 174–181.
2. Жлуктенко Ю.О. Навчання іноземних мов за методичною системою Ч. Фріза – Р. Ладо. Київ : Рад. школа, 1989. 105 с.
3. Лебединский С.И., Гербики Л.Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного : учебное пособие. Минск, 2011. 309 с.
4. Пассов Е.И. Аудиолінгвальний метод обучения иноязычному говорению. Москва : Просвещение, 1991. 214 с.
5. Чайка В.М. Основи дидактики : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2011. 238 с.
6. Fries Ch. C. Teaching and learning English as a foreign language. Michigan : University of Michigan Press, 1945. 153 p.
7. Lado R. Language teaching: a scientific approach. New York : McGraw-Hill, 1964. 239 p.
8. Lado R. Linguistics across cultures: applied linguistics (for language teachers). Michigan : University of Michigan Press, 1957. 141 p.
9. Larsen-Freeman D. Techniques and principles in language teaching. Oxford : Oxford University Press, 2000. 208 p.

References:

1. Anipkina L.N. (2018). Audiolingval'nyi metod prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [Audio-lingual method of teaching Russian as a foreign language]. *Pedagogicheskii zhurnal*, no 8(1A), pp. 174–181.
2. Zhluktenko Yu.O. (1989). Navchannia inozemnyh mov za metodychnoyu systemoyu Ch. Friza – R. Lado [Foreign languages teaching by the methodological system of Ch. Frice – R. Lado]. Kyiv : Radianska shkola.
3. Lebedinskii S.I., Gerbik L.F. (2011). Metodika prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [Methodology of teaching Russian as a foreign language]. Minsk.
4. Passov E.I. (1991). Audiolingvalni metod obychenia inoyazuchnomy govoreniyu [Audiolingual method of teaching foreign language speaking]. Moskva : Prosvishchenie.
5. Chaika V.M. (2011). Osnovy dydaktyky [Basics of didactics]. Kyiv : Akademyvdav.
6. Fries Ch.C. (1945). Teaching and learning English as a foreign language. Michigan : University of Michigan Press.
7. Lado R. (1964). Language teaching: a scientific approach. New York : McGraw-Hill.
8. Lado R. (1957). Linguistics across cultures: applied linguistics (for language teachers). Michigan : University of Michigan Press.
9. Larsen-Freeman D. (2000). Techniques and principles in language teaching. Oxford : Oxford University Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-96>

УДК 373.3/.5.016:82.161.2

Мельничук І.В., Толстолуцька А.С.
Маріупольський державний університет**ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВИКЛАДАННЯ МАЛИХ ЕПІЧНИХ ФОРМ**

Анотація. У статті висвітлено доцільність використання педагогами-словесниками інноваційних технологій під час викладання курсу української літератури у закладах середньої освіти. Основна увага зосереджена на важливості активного пізнання учнів під час оволодіння новим матеріалом. Доведено, що сучасні освітні концепції здатні зробити процес вивчення української малої прози більш цікавим та ефективним. Акцентовано на тому, що інновації допомагають досягти поставленої мети та сприяють кращому засвоєнню знань аудиторією. Наголошується на необхідності ретельного та обґрунтованого відбору новітніх методичних прийомів, що базувалися б на врахуванні вікових інтересів, індивідуальних потреб та психологічних особливостей учнів.

Ключові слова: інноваційні технології, методичні прийоми, мала художня проза.

Melnychuk Iryna, Tolstolutska Anastasiia
Mariupol State University**INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF TEACHING SMALL EPIC FORMS**

Summary. Creation of the New Ukrainian School means the transition from the traditional to the innovative paradigm of education. The article highlights the expediency of the use of modern technologies by teachers while teaching the course of Ukrainian literature in the institutions of secondary education. The emphasis is placed on the fact that innovations help to achieve the goal and contribute to students' assimilation of knowledge in a better way. Today, the teaching methods of Ukrainian literature represent a large number of educational technologies. The latest concepts that contribute to the successful study of small artistic prose include: cloud technologies, storytelling, scribing, interactive technologies, game technologies, suggestive learning technology, technology "Creating a Success Situation" and technology of collective learning. The main focus is on the importance of active knowledge of schoolchildren during the acquisition of new material in the context of active reformation of educational process. The necessity of continuous introduction of the latest methodical techniques and their thorough and well-founded selection based on the age-specific interests, individual needs and psychological peculiarities of the students is emphasized. It is proved that the most innovative methodological techniques in the modern educational sphere should be the priority. Their use is a significant factor in improving the lessons of Ukrainian literature at school and one of the ways to increase the productivity and effectiveness of the educational process in general. The latest technologies influence the formation of students' creative abilities, develop communication skills, logical and critical thinking, and are able to make the school learning process of Ukrainian literature more interesting and effective.

Keywords: innovative technologies, methodical techniques, small artistic prose.

Постановка проблеми. У чинній програмі для загальноосвітніх закладів зазначається, що метою вивчення української літератури в школі є формування компетентного читача; підвищення загальної освіченості молодого громадянина України, досягнення належного рівня сформованості, вміння долучатися через художню літературу до фундаментальних цінностей, культури, розширення культурно-пізнавальних інтересів школярів; сприяння всебічному розвитку, духовному збагаченню, активному становленню й самореалізації особистості в сучасному світі; виховання національно свідомого громадянина України; формування і ствердження гуманістичного світогляду особистості, національних і загальнолюдських цінностей [4, с. 3].

Актуальність цього дослідження обумовлюється активним реформування системи освіти (перехід від традиційної до інноваційної парадигми освіти) та створенням Нової української школи, у зв'язку з чим постає необхідність безперервного впровадження інноваційних технологій у процес навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед учених, які досліджували використання інтерактивних технологій та зробили вагомий внесок у методикі викладання літе-

ратури, варто відзначити О. Антипова, М. Курщина, В. Андреева, Р. Барта, К. Баханнова, Р. Грановську, О. Гофлера, С. Дем'янову, В. Паламарчук, О. Пехота, Л. Пироженко, О. Пометун. На розвиток методичної науки також вплинули В. Андрущенко, Т. Воробйова, Л. Даниленко, В. Довбищенко, І. Зязюн, Н. Кузьміна, Н. Федорова, Л. Федулова, Р. Хмельюк та ін., які цікавилися реформуванням та новітніми тенденціями в освітній сфері.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, у зв'язку з впровадженням реформи «Нова українська школа» з 2018-2019 навчального року в усіх середніх школах в країні Міністерство освіти і науки України вимагає вдосконалення вже існуючих (запропонованих) методів і концепцій навчання та створення нових. Модернізація викладання педагогами-словесниками курсу української літератури має сприяти підвищенню рівня літературної компетентності учнів та створювати комфортні умови для навчання.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аргументувати доцільність застосування інноваційних педагогічних технологій викладання малих епічних форм на уроках української літератури у закладах середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. У чинних навчальних програмах з української літератури основний акцент зроблено на формуванні всебічно розвиненої особистості. Теоретики і практики методики викладання наголошують на тому, що література є невід'ємною частиною виховного процесу сучасного індивіда, та зазначають, що приблизно 70% обсягу змісту освітніх програм посідають прозові твори (це пояснюється тим, що епосу притаманні унікальні можливості висвітлення внутрішнього світу людини). Варто відзначити, що чи не найголовніша роль відведена саме малим епічним формам.

Сьогодні методика викладання української літератури в закладах середньої освіти налічує достатню кількість прийомів та методів (пасивних, активних, інтерактивних) навчання, інноваційних концепцій. Це дає змогу вчителю-словеснику на власний розсуд обирати (залежно від цілей та завдань уроку; рівня підготовки конкретного класу; вікових та психологічних особливостей учнів) потрібні моделі викладання для того, щоб успішно досягти провідної мети – підвищити рівень знань учнів та підтримати інтерес до предмету, а також створити необхідні умови для виховання та розвитку загальнолюдських цінностей та активної життєвої позиції в учнів.

Слід наголосити на тому, що у зв'язку з реформуванням освіти зростають вимоги до професійної підготовки та загальної культури педагога. У стилі роботи сучасного вчителя повинні домінувати принципи рівності позицій, відкритого зворотного зв'язку, довіри у спілкуванні, експериментування. Результат такої педагогічної моделі навчання полягає у тому, що учні перестають бути пасивними слухачами і стануть активними учасниками освітнього процесу.

До сучасних освітніх технологій, що сприяють успішному вивченню малої художньої прози, варто віднести:

Хмарні технології. Інтернет, ІТ-технології та комп'ютер є невід'ємними складовими сучасного освітнього процесу. Хмарні технології дають змогу отримати доступ усім користувачам Інтернету до потрібного сервера та використати його можливості.

Для того, щоб осучаснити процес вивчення малих епічних форм, вчитель-словесник може звернутися, наприклад, до таких хмарних сервісів: Cadoo, Glogster, ThingLink (онлайн-сервіси, з допомогою яких можна «намалювати» оригінальні інтерактивні плакати), LearningApps.org (мережевий сервіс для створення різноманітних інтерактивних вправ), Padlet (хмара, що надає можливість використовувати різні моделі (дистанційне, «перевернуте» навчання) та форми (групові, індивідуальні завдання) організації навчального процесу).

Хмарні технології якнайкраще сприяють творчому та професійному розвитку педагога, адже надають йому практично необмежені можливості (наприклад, можна створити власний сайт, канал, блог, влог, проводити вебіари, відео-конференції тощо).

Використання хмар – це еволюційний крок в системі освіти, що сприяє зацікавленню уроком і предметом в цілому та робить процес навчання відкритим, гнучким, універсальним та мобільним.

Сторітерінг. Сторітерінг (англ. Storytelling) – це ефективний інноваційний варіант неформального навчання, який був винайдений головою міжнародної компанії Armstrong International Девідом Армстронгом. Суть цієї новітньої технології у передачі інформації через розповідь певної історії.

У навчальному процесі сторітерінг виконує низку важливих функцій: навіювання (переконає у важливості того, про що йде мова), комунікації (активізує обговорення конкретних тем, сприяє підвищенню культури усного та писемного мовлення), об'єднання (спираючись на спільні погляди на певну ситуацію, учні згруповуються), емпатії (завичай, у реципієнтів сторітерінг викликає емоційне співпереживання).

Сторітерінг здатний допомогти учням краще засвоїти основні відомості стосовно літературного твору (наприклад, точно уявити час та події, які зображено в оповіданні чи новелі, образ героя тощо). Цей метод доречно використовувати і під час вивчення нової теми, і на етапі закріплення знань, і як домашнє завдання.

Скрайбінг. Скрайбінг (від англ. scribe – «розмічати») – це сучасна технологія, для створення мультимедійної презентації. Вона була винайдена британським художником Ендрю Парком. Суть її полягає у тому, що слова лектора паралельно супроводжуються відповідними зображеннями в реальному часі. Тобто учні одночасно чують і бачать приблизно одну й ту ж інформацію, а візуалізація, як відомо, завжди полегшує сприйняття.

Скрайбінг-презентацію доцільніше використовувати на етапі вивчення нового матеріалу. Вона якнайкраще допоможе педагогу зацікавити учнів, привернути їх увагу та мотивувати на подальше засвоєння теми.

Інтерактивні технології. Інтерактивне навчання передбачає постійну взаємодію педагога з учнями та учнів між собою. Головна мета технології – перетворити клас з пасивних слухачів на активних учасників освітнього процесу.

До найефективніших інтерактивних методів навчання, які можна застосовувати на уроках української літератури під час вивчення малої прози, слід віднести: акваріум, аналіз історій і ситуацій, дебати, дискусію, коло ідей, брейн-стормінг (або злива ідей, мозкова атака, мозковий штурм), синдикат.

Наприклад, вивчаючи психологічну новелу Миколи Хвильового «Я (Романтика)», учням 11 класу можна запропонувати наступні інтерактивні вправи:

- «Мікрофон»: на етапі актуалізації знань педагог може поставити класу питання: «Чому автор порівнює образ матері з образом Діви Марії?», або «Чому новела має присвяту «Цвітові яблуні?» тощо. Такий груповий мисленнєвий процес дасть змогу за короткий відривок часу почути від аудиторії максимальну кількість думок та допоможе залучити одинадцятикласників до активної роботи на уроці.

- «Аналіз історій і ситуацій»: на етапі сприйняття та засвоєння учнями навчального матеріалу вчитель-словесник може запропонувати докладний розбір прочитаної історії. Головне завдання школярів – проаналізувати поведінку

героїв («Я», мати, доктор Тагабат, Андрюша, дегенерат) та оцінити її наслідки.

Така інтерактивна вправа допомагає розвинути критичне мислення та виробити навички аналізу історій і ситуацій з урахуванням конкретних чинників та обставин.

- «Ланцюг асоціацій»: цей метод якнайкраще активізує увагу школярів, його можна застосовувати на будь-якому етапі уроку. Суть полягає у тому, що учень повинен декількома фразами висловити свої асоціації з приводу конкретного героя («Я», мати, доктор Тагабат, Андрюша, дегенерат), або твору в цілому.

- «Займи позицію»: цю вправу слід застосовувати під час вирішення спірного питання. Наприклад, вчитель-словесник може запропонувати учням прокоментувати фразу «Я»: «Я – чекіст, але і людина» [6, с. 269] та висловити власну позицію з приводу того, ким насамперед є головний герой – чекістом чи людиною.

Ігрові технології. Гра є нестандартною формою навчання. Вона допомагає педагогу зацікавити учнів, сформувати у них вміння поєднувати теоретичну базу знань з практичною діяльністю, й у невимушеній формі визначити рівень підготовки школярів.

Для перевірки знання тексту вчитель може використовувати наступні ігри: «Вірю – не вірю!», «Снігова куля», «Упізнай мене!» («Упізнай героя»), «Салат із казок», «Бюро знахідок» та багато інших.

Наприклад, вивчаючи новелу Григіра Тютюнника «Три зозулі з поклоном», учням 11 класу можна запропонувати такі ігрові вправи:

- «Упізнай мене!» («Упізнай героя»): вчитель-словесник може зачитати характеристику героя твору (наприклад, Марфи: «...Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист; мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку – тонесенька, тендітна, у блазенькій, вишиваній сорочині й рясній спідничці над босими ногами, – і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки» [5, с. 112]), а школярі мають впізнати, про кого йде мова. У такій ігровій та невимушеній формі педагог легко зможе перевірити знання учнями героїв і відповідного самого тексту.

- «Снігова куля»: суть цього ігрового прийому полягає в тому, що школярі по черзі повинні доповнити незакінчену фразу педагога так, щоб утворився безперервний та зв'язний текст. Наприклад, учитель може запропонувати домислити речення: «Сила кохання Марфи...». Важливо, щоб не було повторів, тому однокласники мають дуже уважно слухати відповіді один одного. Така гра концентрує увагу учнів, активізує їх творчу увагу, розвиває комунікативні навички, зв'язність мови.

Слід зазначити, що найбільшою популярністю ігрові методи навчання користуються у початкових та середніх класах.

Технологія сугестивного навчання. Фундаментальною одиницею цієї концепції постає урок. Він складається з трьох основних частин: передсеансової (на етапі мотивації навчальної діяльності школярів та актуалізації опорних знань), сеансової (на етапі сприйняття та засвоєння учнями навчального матеріалу) та постсеансової (на етапі закріплення та узагальнення вивче-

ного). Ключовим методом технології сугестивного навчання є релаксопедія. Головне завдання педагога – сконцентрувати увагу учня на конкретному питанні, «занурити» його у вивчення теми (твору) інтонацією, жестами, мімікою, поставою.

Така методика викладання здатна якнайкраще підвищити працездатність класу та допомогти йому успішно опанувати навчальний матеріал.

Технологія «Створення ситуації успіху». Сприятлива психологічна атмосфера в класі – запорука успішної реалізації навчальної, розвиваючої та виховної мети уроку. Досвідчений педагог завжди бачить нерозкриті можливості та вміння учнів. Його завдання – створити умови, в яких ці потенційні здібності реалізуються, надати моральну підтримку у разі необхідності, надихнути на навчальні досягнення, вселити віру у власні сили, допомогти досягнути бажаного успіху та відчувати від цього радість.

До ефективних методів, що допоможуть активізувати увагу учнів та створити «ситуацію успіху» під час вивчення малої прози, можна віднести: анонсування, обмін ролями, допомога друга, еврика, навмисна помилка.

Технологія колективного способу навчання. Цю освітню концепцію можна застосовувати під час викладання будь-якого шкільного курсу. Суть її полягає у тому, що вивчення та засвоєння матеріалу відбувається в динамічних групах, в яких домінують принципи взаємодопомоги, взаємоконтролю та взаєморозуміння. Згідно з цією методикою під час вивчення української малої прози однокласники можуть в парах вивчати зміст тексту, передавати один одному свої знання про твір, проводити літературні диктанти, обмінюватися цікавими завданнями тощо, тобто кожен навчає кожного.

Наприклад, під час вивчення новели Василя Стефаника «Новина», учням 10 класу можна запропонувати такі методи, що сприяють співпраці учнів:

- «Коло ідей»: суть методу полягає в тому, щоб залучити усіх учнів (шляхом поділу класу на малі групи) до обговорення неоднозначного питання (наприклад: «Чому автор, зображуючи дітовбивство, не засуджує Гриця Летючого?») за короткий відрізок часу, а після того, як час вичерпається – вислухати від кожної команди лише одну правильну, на їх думку, відповідь.

Основні завдання методу – встановити зв'язок між школярами, сформувати вміння працювати в команді, висловлювати свою думку, узагальнювати, визначати головне.

- «Дискусія»: на етапі закріплення вивченого матеріалу учитель-словесник може запропонувати учням колективно обговорити суперечливе питання, наприклад: «Гриць – злочинець чи жертва?».

- «Рекламна пауза»: цей метод доречно застосовувати на етапі узагальнення й систематизації знань. Педагог може розподілити школярів на групи та дати завдання створити рекламний буклет новели В. Стефаника «Новина». Це завдання здатне розкрити творчі задатки та здібності учнів, розвинути їх креативне мислення, фантазію, увагу.

Технологія колективного способу навчання допомагає створити позитивний робочий клімат у колективі та сприяє розвитку комунікативних здібностей учнів.

Отже, вибір освітньої технології має бути свідомим, обґрунтованим та доцільним. Він має залежати безпосередньо від вікових інтересів, індивідуальних потреб та психологічних особливостей учнів. Тому, перш ніж застосувати якусь конкретну інноваційну концепцію на практиці, учитель-словесник має бути впевненим у правильності свого рішення (адже обрана технологія повинна ефективно вплинути на вивчення певного курсу та допомогти досягти позитивних результатів).

Висновки і пропозиції. Сьогодні репрезентовано багато інноваційних технологій, використовуючи які ґрунтовно підготовлений та висококваліфікований педагог зможе осучасни-

ти навчальний процес, підвищити рівень знань і, відповідно, рівень навчальних досягнень учня, прищепити школярам загальнолюдські цінності, виховати в них естетичний смак, любов до прекрасного, відкрити творчі задатки, розвинути їх логічне та критичне мислення, пам'ять, увагу, уяву тощо. Практичний досвід доводить, що саме застосування новітніх концепцій на уроках української літератури дозволяє педагогу якнайкраще презентувати новий навчальний матеріал, сприяє високому рівню засвоєння змісту, формуванню стійкої мотивації до вивчення предмета, активізації пізнавальної діяльності та реалізації творчого потенціалу всіх учнів.

Список літератури:

1. Грачова Т.М., Жукова М.Л. Інтеракція на уроках української літератури у сучасній школі. *Молодий вчений*. № 9. 2018. С. 24–27.
2. Мариновська О. Науково-методичний супровід освітніх інновацій. Освітні інновації та передовий педагогічний досвід в закладах освіти Івано-Франківської області : наук.-метод. зб. / упоряд. : З. Болюк, Р. Зуб'як, О. Мариновська та ін.; за заг. ред. Болюк З., Мариновської О., Зуб'яка Р. Івано-Франківськ : ОШПО, 2007. С. 84–125.
3. Пироженко Л.В., Пометун О.І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-методичний посібник. Київ, 2004. 192 с.
4. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська література 10-11 класи. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>
5. Тютюнник Г.М. Вибрані твори / Упорядкув., передм., прим. П.П. Засенка. Київ : Грамота, 2008. 400 с.
6. Хвильовий М. Новели, оповідання «Повість про санаторійну зону», «Вальдшнепи». Роман. Поетичні твори. Памфлети / за ред. І.О. Дзеверін (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1995. 816 с.

References:

1. Hrachova T.M., Zhukova M.L. (2018). Interakcija na urokakh ukrajinsjkoji literatury u suchasnij shkoli [Interaction in the lessons of ukrainian literature in modern school]. *Molodyj vchenyj*, no. 9, pp. 24–27.
2. Marynovska O. (2007). Naukovo-metodychnyi suprovid osvitynih innovatsii. Osvitni innovatsii ta peredovyi pedahohichnyi dosvid v zakladakh osvity Ivano-Frankivskoi oblasti [Scientific and methodological support of educational innovations. Educational innovations and advanced pedagogical experience in educational institutions of Ivano-Frankivsk oblast]. Ivano-Frankivsk : OIPPO.
3. Pyrozhenko L.V., Pometun O.I. (2004). Suchasnyi urok. Interaktyvni tekhnolohii navchannia : naukovo-metodychnyi posibnyk [A modern lesson. Innovative technologies of teaching]. Kyiv.
4. Prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (2017). Ukrainaska literatura 10-11 klasy. Riven standartu, akademichnyi riven. [The program for secondary schools. Ukrainian literature 10-11 grades. Standard level, academic level]. Kyiv. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/na-sajt-ukrayinska-literatura-5-9-z-chervonimdoc-2.pdf>
5. Tiutiunnyk H.M. (2008). Vybrani tvory [Selected works]. Kyiv : Hramota.
6. Khvylovyi M. (1995). Novely, opovidannia «Povist pro sanatoriinu zonu», «Valdshnepy». Roman. Poetychni tvory. Pamflety [Novel. Story «Tale of sanatorium zone». «Waldshnepi». Romance. Poetry. Pamphlets]. Kyiv : Naukova dumka.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-97>

УДК 373.5.026:33

Покась Л.А., Байдак Ю.П.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ З ЕКОНОМІКИ В ГІМНАЗІЇ ТА ЛІЦЕЇ

Анотація. У статті розкрито дидактичні можливості гри як інноваційного елемента і необхідного засобу для вдосконалення процесу навчання. Представлено авторську розробку методичного забезпечення використання дидактичної гри з економіки. Продемонстровано результати констатувального етапу педагогічного експерименту дослідження, проведеного в реальних умовах та описано аналіз анкетування. Визначено педагогічні умови ефективного використання ігор, ігрових ситуацій з економіки в освітньому процесі гімназії та ліцеї. Доведено, що ігрова навчальна діяльність спроможна створити позитивне мотиваційне підґрунтя до навчання, посилити інтерес до шкільного предмета, економіки, та сформувати економічну компетентність старшокласників. На уроках економіки є можливість осучаснити, збагатити економічні знання шляхом моделювання реальних ситуацій через використання дидактичної гри.

Ключові слова: дидактична гра, економіка, профільна школа, гімназія, ліцей, економічна компетентність, педагогічні технології.

Pokas Liliia, Baydak Yulia

Kyiv National Pedagogical University named after M. Dragomanov

THE DIDACTIC GAMES FROM ECONOMICS IN THE GYMNASIUM AND LYCEUM

Summary. The didactic opportunities of game as an innovative component and necessary instrument for educational process improvement are covered in the article. The guidance materials authoring of using a didactic game in economics are represented herein. The results of summative stage of pedagogical assessment of the research made in real life are demonstrated and the analysis of questioning is described. The pedagogical conditions of effective using of games and game situations in economics in the educational process of gymnasium and lyceum are specified. It is proved that by gaming educational activity it may be created a positive motivational ground for studying, strengthened the interest to a school subject, economics, and formed an economic competence of high school seniors. Formation of economic competence among the younger generation is very important for Ukrainian society. Globalization processes, social interactions mobility require flexibility and knowledge of market mechanisms and laws, social and specific competence from a civilized man of today. For this reason, "Economics" course for a specialized school is designed to assist in addressing the issues of free navigation in the economic space, developing the skills of rational economic behaviour of a person as a taxpayer, consumer, producer, employee and user of public goods. This is because in Economics as a school discipline, the foundation of conceptual apparatus of science is laid, as well as of special knowledge of fundamental economic and geographical trends, categories, and laws, based on the economic theory concepts. In Economics lessons, the students have an opportunity to modernize, update, enrich economic knowledge by simulating real-life through the use of didactic games (game situations, role-play, business (financial) games) as a powerful activator of cognitive activity, personal motivation to further deepening knowledge of the basics of market economy, an effective way of developing students' economic education (financial and economic literacy) and prepare them for further education or employment. We are convinced that the economic-oriented didactic games provide the students with the effective systematic economic knowledge, skills and theoretical advances of economic activity for their financial and economic literacy and the development of personal qualities (self-analysis, self-management, self-organization) and thus determine the success of future professional activities of the students.

Keywords: a didactic game, economy, profile school, gymnasium, lyceum, economic competence, pedagogical technologies.

Постановка проблеми. Постійні перетворення, що відбуваються у процесі розвитку нашого суспільства зумовлюють перегляд підходів до сучасної освіти і, шкільної зокрема. В умовах глобалізації суспільства виникає потреба у здатності проявляти і застосовувати свої знання до навколишніх змін. Динамічні зміни, що відбуваються в усіх галузях господарства сприяють зміні характеру й обсягу інформації. Основним центром всіх змін, як в Україні так і у світі особливо, соціальних та геополітичних виступають економічні процеси. Управління цими процесами вимагає глибокого і систематичного розуміння їх перебігу. Для керування ними сучасній людині необхідна економічна освіта. Тому велика увага звертається на формування предметної і соціальної компетентності, якості знань, економічної грамотності, розвитку гнучкості їх застосування.

У державних документах, а саме, «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» (2002 р.), Законі України «Про освіту» (1996 р), Державній програмі «Вчитель» (2002 р.), Національній програмі виховання дітей та молоді в Україні (2004 р.), «Концепція профільного навчання у старшій школі» (наказ МОН України від 11.09.2009 р. № 854), «Концепція розвитку економічної освіти в Україні» значна увага приділяється підготовці активних людей, здатних розв'язувати різноманітні проблеми, діяти в нестандартних ситуаціях, творчо мислити і самостійно приймати рішення. Наголошується, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку та самореалізації кожної особистості. Тому ми розглядаємо ігрову технологію навчання (дидактичні ігри) як один із можливих способів реалізації поставлених

завдань, потужного активізатора пізнавальної діяльності, особистої мотивації до подальшого поглиблення знань з основ ринкової економіки, ефективного способу формування економічної освіченості (фінансово-економічної грамотності) учнів та підготувати їх до подальшого навчання або працевлаштування.

Навчальні заклади, загальноосвітньої ланки, ліцеї та гімназії, не стоять осторонь в науково-освітньому розвитку, а забезпечують сприятливі умови для самовдосконалення кожного учня. Проте виникає суперечність між потребою суспільства і можливостями вітчизняних гімназій та ліцеїв; між ефективністю інновацій та методичною неграмотністю педагогів щодо їх застосування; між бажанням молодих вчителів навчати по-новому і недостатнім методичним забезпеченням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення економіки в ліцеях та гімназіях сприяє кращому розвитку економічних знань та використання їх в повсякденному житті. Випускники сучасної старшої школи, в майбутньому профільної, мають мати економічне мислення та володіти глибокими знаннями, вільно орієнтуватися в загальновідомих економічних процесах. Вирішення цих завдань можливе за допомогою впровадження активних методів та форм навчання, оскільки традиційні методи навчання для обсягів інформації, що постійно змінюється, дають малу ефективність щодо її засвоєння. Тому інноваційні педагогічні технології стануть в нагоді учителям економіки для вирішення однієї із педагогічних проблем. Хочемо зупинитися на дидактичних іграх, які мають потенціал для вивчення економіки. Саме ігри сприяють підвищенню інтересу до навчальної діяльності, сприяють розвитку активної розумової діяльності у процесі вивчення нового матеріалу, розвивають навички самостійного прийняття рішень у вирішенні питань проблемного характеру [2, с. 147; 4, с. 126–127].

Об'єктом дослідження є освітній процес в гімназії та ліцеї.

Предметом дослідження є методика використання дидактичних ігор при навчанні економіки в гімназії та ліцеї.

Мета статті полягає в популяризації дидактичних ігор як інновації, яка спроможна вирішити протиріччя між потребою нового покоління у вивченні основ економічних знань та можливістю реалізації в гімназії та ліцеї.

Основними завданнями нашого дослідження є:

- дослідити зміст дефініції «дидактична гра»;
- розглянути зміст і структурні компоненти дидактичних ігор та доцільність використання їх на уроках економіки;
- узагальнити та експериментально перевірити дидактичні умови використання дидактичних ігор для засвоєння економічних знань;
- з'ясувати вплив дидактичних ігор на рівень успішності старшокласників на уроках економіки в гімназії та ліцеї.

В науковій літературі досліджувана проблема розглядається в різних аспектах. Так, Й. Хейзінг, Дж. Г. Мід, К. Левін, Ж. Піаже, Д.Б. Ельконін здійснили теоретико-методологічні дослідження проблематики гри як феномену культури, розвитку особистості, творчості в ігровій діяльності.

Значні дидактичні досягнення в дослідженні значення і суті технології гри у навчанні здій-

снили П.І. Підкасітий, М.В. Кларін, Г.К. Селевко, С.А. Шмаков. Класифікація та основні характеристики навчальних ігор, принципи моделювання та організації навчальних ігор описані О.С. Газманом, М.В. Кларіним, Г.К. Селевко, концепція гри як феномена культури учнів та їх ігрової поведінки в колективі С.А. Шмакова.

Для продуктивнішого процесу пізнання в навчальній діяльності відомий педагог-практик К.Д. Ушинський радив включати елементи гри та цікавості в навчальну роботу учнів.

На сьогоднішній день в психолого-педагогічній літературі не має єдиного тлумачення щодо поняття «дидактична гра». В дослідженнях психологів та педагогів-теоретиків це поняття інтерпретується по-різному.

Термін «дидактичні ігри», як спеціально створені для навчання та пристосовані до правил гри, вперше в своїх дослідженнях згадували Ф. Фребель і М. Монтесорі.

Виклад основного матеріалу. Формування економічної компетентності у підростаючого покоління є дуже важливим для українського суспільства. Глобалізаційні процеси, мобільність суспільних відносин вимагають від сучасної цивілізованої людини гнучкості знань механізмів та законів ринку та соціальної і предметної компетентності. Тому допомогти вирішити проблему вільно орієнтуватися в економічному просторі, розвинути навички раціональної економічної поведінки людини як платника податків, споживача, виробника, найманого працівника, користувача суспільних благ спроможний курс «Економіка» у профільній школі. Адже, в економіці, як шкільному предметі, закладається основний понятійний апарат науки і спеціальні знання про фундаментальні економіко-географічні тенденції, категорії, закономірності, які ґрунтуються на положеннях економічної теорії.

Як показує власний досвід, на уроках економіки є можливість осучаснити, оновити, збагатити економічні знання шляхом моделювання реальних ситуацій через використання дидактичної гри (ігрові ситуації, рольові ігри, ділові (фінансові) ігри) як педагогічний інноваційний інструментарій для навчання.

Реформа школи націлює на використання всіх можливостей для підвищення пізнавального інтересу учнів до шкільних предметів та ефективності освітнього процесу. Одним із таких освітніх ресурсів виступає дидактична гра.

Дидактична гра – це засіб навчання, тому вона може застосовуватися при закріпленні різного програмного матеріалу і проводиться на всіляких шкільних заняттях. У дидактичній грі формуються такі умови, в яких кожна дитина отримує можливість самостійно діяти в певній ситуації або з певними предметами, для отримання власного досвіду. Дидактична гра дозволяє забезпечити потрібну кількість повторень на різному матеріалі при збереженні емоційно позитивного ставлення до завдання. Таким чином, особлива роль дидактичної гри в навчальному процесі визначається тим, що гра повинна зробити сам процес навчання емоційним, дієвим, дозволити дитині отримати новий досвід [3, с. 42].

Важливим в процесі гри є узагальнення ігрових дій. Які мають властивість швидко зміню-

ватися. Також дидактичні ігри слід розробляти з врахуванням особливостей кожного предмета викладання та визначених умов його використання. Такі дидактичні ігри зазвичай сприяють для розвитку кращої розумової та інтелектуальної діяльності.

Особливої актуальності набуває використання дидактичних ігор в процесі вивчення основ економіки. Економічний тип мислення, який є однією з пріоритетних компетенцій випускників ліцеїв та гімназій, є нічим іншим, як вмінням практично застосовувати набуті теоретичні знання під час розв'язання економічних завдань.

Для досягнення цієї мети використовують ігри, що сприяють:

- формуванню критичного мислення;
- активізації розумової діяльності;
- розвитку логічного та абстрактного мислення;
- розширенню пізнавальної діяльності [1].

Нижче наведені приклади дидактичних ігор, які використовують вчителі економіки для стимулювання інтересу, зацікавленості до їх предмета.

Приклади ігор до уроків в 11 класі з предмету «Основи економічних знань».

Гра «Світлофор» до уроку економіки для 11 класу на тему: «Безробіття і зайнятість трудових ресурсів» [6].

Учням пропонується розділити наведені нижче наслідки безробіття за кольорами світлофору 1. Економічні – червоний, 2. Соціальні – жовтий.

1. Втрата частини ВВП (червоний: *економічні*).
2. Зростання соціальної напруженості (жовтий: *соціальні*).
3. Зниження рівня життя населення (жовтий: *соціальні*).
4. Скорочення податкових надходжень до державного бюджету (червоний: *економічні*).
5. Зростання державних витрат на виплату допомоги з безробіття та фінансування установ, що займаються питаннями праці (червоний: *економічні*).
6. Зниження рівня народжуваності та підвищення рівня смертності (жовтий: *соціальні*).
7. Від'їзд інтелектуальної еліти за кордон (жовтий: *соціальні*).

Гра «Ресторан» на урок з економіки для 11-го класу на тему «Ринкова рівновага» [5].

Ця гра наочно показує пошук цінової рівноваги і максимізує прибуток при різних рівноважних кількостях.

Для гри клас ділиться на команди від 4 до 6 учнів. Кожна команда має свій ресторан. І повинна вести бізнес, регулюючи ціну на сніданки.

Для проведення гри команди повинні дотримуватися наступних умов:

- собівартість сніданку – 50 грн.;
- затрати на зарплату 1 робітника – 50 грн.;
- ціни на сніданок можуть змінюватися від 60 грн. до 300 грн.

Динаміка попиту наступна (див. табл. 1).

При цьому учні не знають значення Q . Вони вимушені підшукати ціну.

Після вибору цін кожною командою вчитель оголошує кожній команді

Q – кількість проданих сніданків, і команда веде підрахунки свого прибутку в таблиці.

Наприклад, тур № 1 дав прибуток 9 300 грн. Команда оголошує іншу ціну в турі № 2 і одержує інший прибуток.

Після декількох турів виграє команда, яка набрала найбільший загальний прибуток. У ході дидактичної гри вчитель веде загальне табло на дошці.

На завершення можна підбити підсумки, визначивши найвигіднішу ціну в якості завершального завдання можна запропонувати учням записати рівняння попиту на сніданки на основі одержаних даних і побудувати графік [5].

Гра «Кольоровий диктант» до теми «Попит та пропозиція» [1]. Кожному учневі роздається по дві картки прямокутної форми, різних кольорів (наприклад, блакитного та зеленого). Після того як вчитель зачитає певне твердження з матеріалу економіки, учень має підняти картку відповідного кольору: товари-субститути (взаємозамінні) – картка зеленого кольору; товари-комплементи (взаємодоповнюючі) – картка блакитного кольору.

Для прикладу наведемо перелік окремих тверджень:

1. Якщо ціна на чай зростає, то попит на каву збільшується (зелена картка).

Таблиця 1

Q	60	80	100	120	140	160	180	200	220	240	260	300
P	120	110	100	90	80	70	60	50	40	30	20	0

Таблиця 2

	1-й тур	2-й тур	разом
P (ціна)	100	110	
Q (кількість)	100	80	
Виручка (P · Q)	10 000	8 800	
Витрати на зарплату 50 · 4 = 200 (50 · X (кількість працівників))	50 · 4 = 200	50 · 4 = 200	
Витрати на собівартість (50 · Q)	100 · 50 = 500	80 · 50 = 400	
Прибуток = виручка – витрати (P · Q) – ((50 · Q) + (50 · Q))	10 000 – 700 = 9 300 грн.	8 800 – 600 = 8 200 грн.	9 300 + 8 200 = 17 500 грн.

Таблиця 3

	Тур № 1	Тур № 2	Тур № 3	Разом
Команда А	9 300	8 200	12 000	29 500
Команда Б				
Команда В				

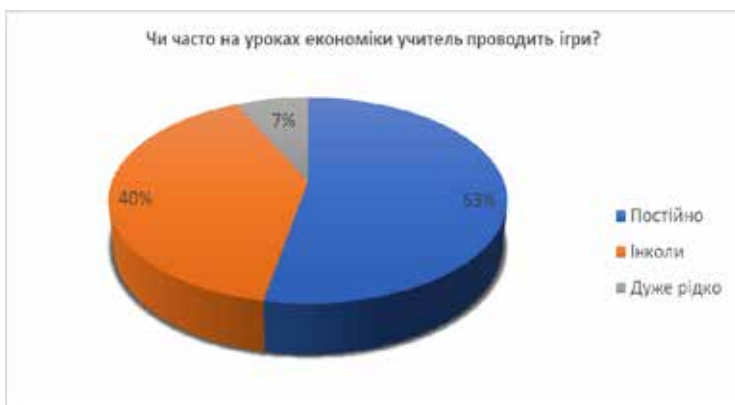

Рис. 1.

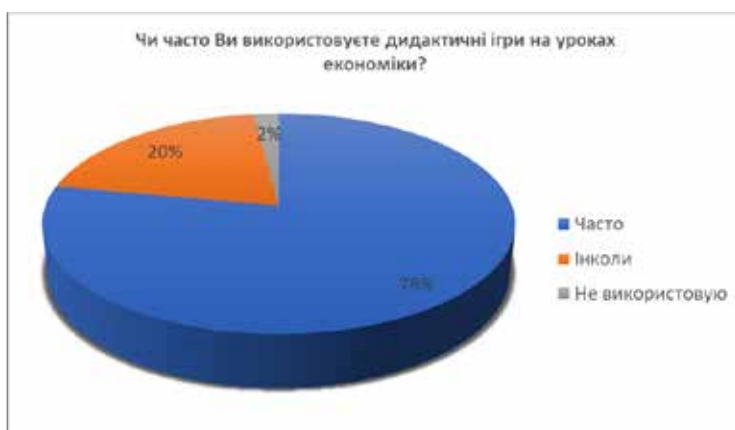

Рис. 2.

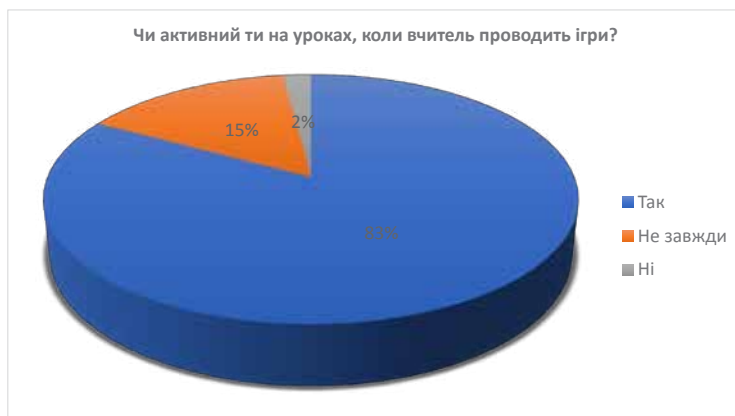

Рис. 3.

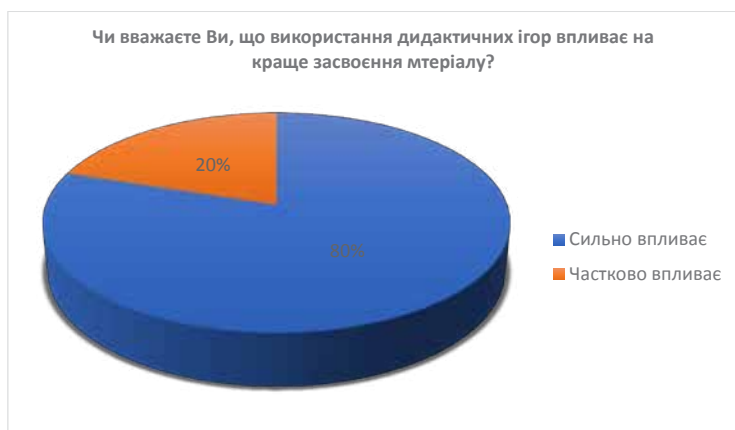

Рис. 4.

2. Якщо ціна на вазони в горщиках зменшується, то попит на ґрунт для орхідей збільшується (блакитна картка).

3. Якщо ціна на мокасини зменшується, то попит на корсівки спадає (зелена картка).

4. Якщо ціна на молоко збільшується, то попит на хлібо-булочні вироби меншає (блакитна картка).

5. Якщо ціна на сік зростає, то попит на молоко підвищується (зелена картка).

6. Якщо у країні підвищуються національно-патріотичний дух, то попит на вишивані сорочки, а попит на білі сорочки зменшується (зелена картка).

7. Якщо ціна на купальники збільшується, то попит на парео спадає (блакитна картка).

8. Якщо ціна на губну помаду зменшується, то попит на олівець для губ збільшується (блакитна картка) [1].

Нами було проведено анкетування старшокласників ліцею «ЕКО» міста Києва. Констатувальний етап педагогічного експерименту показав наступні результати.

Як бачимо з діаграми (рис. 1) більше половини учнів ліцею «ЕКО» відповіли, що вчитель систематично проводить дидактичні ігри на уроках. Тим не менш 40% дітей відповіли, що вчитель лише інколи використовує дидактичні ігри на уроці економіки.

На подібне питання відповіли вчителі і виявилось, що 78% з опитаних вчителів часто використовують ігри на уроках, а 20% використовують їх інколи (рис. 2). Вчителі, що використовують ігрову діяльність на уроках епізодично, пояснюють таке положення браком вільного часу для підготовки ігор.

На наступне запитання, з приводу активності на уроці під час ігор, 82% учні ліцею «ЕКО» міста Києва відповіли, що вони активні, а 15% – що активні не завжди. Лише 3% дітей відповіли, що зовсім не активні (рис. 3). Зазначимо, що всі учні, які дали позитивну відповідь на це питання, мають інтерес до навчання та високий рівень пізнавальної діяльності.

Незважаючи на те, що деякі з опитаних вчителів використовують дидактичні ігри лише інколи, всі опитані погодилися з тим, що використання ігрових технологій в освітньому процесі впливають на краще засвоєння матеріалу (рис. 4). Також важливо зазначити, що всі молоді спеціалісти (з досвідом роботи до 5-ти років) засвідчили, що ігри позитивно впливають на засвоєння економічних знань.

Отже, вчителі позитивно оцінюють навчально-ігрову діяльність у формування особистості школяра, вважають дидактичні ігри суттєвим резервом підвищення ефективності навчання економічних основ.

Інтерес до дидактичних ігор, що вимагають напруження мислення, проявляється не в усіх учнів відразу: є діти, які не захоплюються економікою і, більше того, навіть не дуже люблять цей предмет. Тому пропонувати економічні ігри навчального характеру слід поступово, не тиснути на учнів. Природа гри має такий характер, що за відсутності симпатії до неї, вона перестає бути грою. Гра може захопити, але примусити грати – не можна.

Під час опитування учнів було виявлено, що майже всі (93%) вони краще запам'ятовують матеріал, за умови використання дидактичних ігор (рис. 5). Лише дехто відповів, що йому не подобаються такі форми навчання та через них інформація запам'ятовується гірше.

З'ясовано, що найчастіше педагоги застосовують дидактичні ігри під час комбінованих уроків (56%). Ними недооцінюється значення гри при проведенні уроків перевірки і корекції знань, умінь та навичок (4%) та уроків систематизації та узагальнення знань (за В. Оніщуком).

Небагато фахівців (лише 14%) використовують ігрові технології на уроках засвоєння знань умінь та навичок. Більшість з них бачить проблему в тому, що гру під час таких уроків можна використати лише епізодично. Однакова кількість (по 10%) вчителів повідомили, що вважають доцільним проведення дидактичних ігор на уроках засвоєння нових знань та уроках формування умінь та навичок (рис. 6).

Після опрацювання результатів анкетування ми сформулювали висновок, що старшокласникам подобається грати в ігри на уроках економіки.

Поєднання навчальної ігрової та реальної діяльності найбільш ефективно для засвоєння старшокласниками складних економічних знань. Гра має неперевершене значення для цілісного розвитку кожного учня. Саме в грі особистість наслідує форми суспільних відносин людей, поступово опановує моральні норми й починає керуватися ними у своїх стосунках з дорослими та в учнівському колективі [6, с. 27].

Використання вищенаведених дидактичних ігор на уроках економіки активізує пізнавальну діяльність учнів, стимулює їх до продуктивної творчої діяльності, формує позитивну мотиваційну сферу, сприяє більш ґрунтовному засвоєнню нового матеріалу. Різноманіття дидактичних ігор на уроці економіки може полонити увагу, пам'ять, мислення навіть найслабкіших учнів і посприяти повноцінному засвоєнню учнями нового навчального матеріалу. Ігрові технології допомагають старшокласникам зрозуміти складні теми, повні нових термінів і понять, які в уроці за традиційною схемою, зазвичай викликають безліч труднощів і перепон до повноцінного їх засвоєння.

Висновки. Таким чином, дидактичні ігри мають дуже важливе значення в освітньому процесі. Вони формують в учнівській молоді інтерес

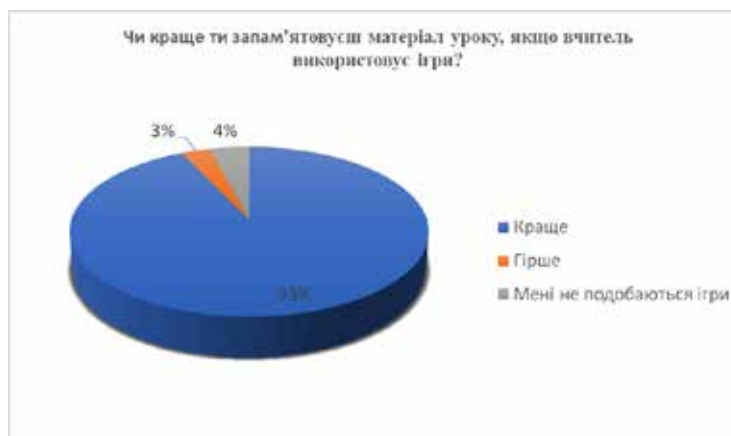

Рис. 5.

Рис. 6.

до вивчення предмету, збагачують програмний матеріал, активізують процес мислення, допомагають через наочні вправи, змодельовані ситуації застосовувати набуті знання на практиці. Гра належить до активних, нетрадиційних, визнаних методів навчання і виховання учнівської молоді. Цінність цього методу полягає в тому, що в ігровій діяльності освітня, розвивальна й виховна функції діють у тісному взаємовпливовому зв'язку. Гра як метод навчання організовує, розвиває учнів, розширює їхні пізнавальні можливості, виховує особистість і допомагає вивчити складний економічний матеріал.

Тому навчання економіки в профільній школі, в ліцеї та гімназії, вимагає поєднання новітніх педагогічних підходів, засобів та методів з традиційними для оптимізації освітнього процесу з метою адаптації школярів до суспільно-економічних процесів суспільства.

Знання, здобуті на уроках економіки, допомагають майбутнім випускникам краще зрозуміти різні господарські процеси сучасного суспільства, адаптуватися в ньому, самостійно приймати рішення в межах своєї компетенції та вільного вибору. Завдяки дидактичним економічним іграм, учням легше орієнтуватися в повсякденному житті, адже змодельовані ситуації на уроках дають уявлення про певні економічні явища і процеси, допомагають на практиці застосовувати набуті знання в процесі навчання економіки.

Список літератури:

1. Дидактичні ігри на уроках економіки (з прикладами). URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/didaktichni-igri-na-urokakh-ekonomiki----z--pri.html> (дата звернення: 07.12.2016).
2. Ковчин Н.А. Соціально-економічна адаптація особистості в контексті економічної освіти. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць / За ред. О.М. Топузова. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2018. Вип. 20. С. 146–155.
3. Перило Т. Економічні ігри. Оцінка, яка стимулює навчальну діяльність. *Початкова школа*. 2010. № 2. С. 42–45.
4. Покаш Л.А., Платонова Л.О. Дидактична гра як елемент формування економічної компетентності в учнів профільної школи. *Молодий вчений*. 2018. № 3(55) березень. С. 124–127.
5. Юхимчук Т.І. Урок на тему «Безробіття і зайнятість трудових ресурсів», 11 клас. *Освітній портал «UROK-UA.com»*. URL: <https://urok-ua.com/konspekt-uroku-z-ekonomiki-dlya-11-klasu-na-temu-bezrobittya-i-zaynyatist-trudovih-resursiv/> (дата звернення: 17.03.2017).
6. Шпак О. Фінансова грамотність – запорука життєвої успішності учнів. *Молодь і ринок*. 2017. № 11. С. 26–31.

References:

1. Dydaktychni hry na urokakh ekonomiky (z prykladamy) [Didactic games on lessons of Economics (with examples)]. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/didaktichni-igri-na-urokakh-ekonomiki----z--pri.html> (in Ukrainian)
2. Kovchyn N.A. (2018). Sotsialno-ekonomichna adaptatsiia osobystosti v konteksti ekonomichnoi osvity [Socio-economic adaptation of personality in the context of economic education]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, vol. 20, pp. 146–155. (in Ukrainian)
3. Perylo T. (2010). Ekonomichni hry. Otsinka, yaka stymuliuie navchalnu diialnist [The economic games. The score, which stimulates the training activities]. *Pochatkova shkola*, no 2, pp. 42–45. (in Ukrainian)
4. Pokas L.A., Platonova L.O. (2018). Dydaktychna hra yak element formuvannia ekonomichnoi kompetentnosti v uchniv profilnoi shkoly [A didactic game as part of the formation of economic competence in the learners profile school]. *Molodyi vchenyi*, no. 3(55) berezen, pp. 124–127. (in Ukrainian)
5. Urok na temu «Bezrobittia i zainiatist trudovykh resursiv», 11 klas [Lesson on unemployment and employment of manpower, 11 class]. URL: <https://urok-ua.com/konspekt-uroku-z-ekonomiki-dlya-11-klasu-na-temu-bezrobittya-i-zaynyatist-trudovih-resursiv/> (in Ukrainian)
6. Shpak O. (2017). Finansova hramotnist – zaporuka zhyttievoi uspishnosti uchniv [Financial literacy is the key to life achievement]. *Molod i rynek*, no. 11, pp. 26–31. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-98>

УДК 373.3:37.091.33

Стрілецька Н.М., Лаврінчук Ю.О., Петренко Н.П.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗРОБКИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛЕПБУКУ «Я І ЦИФРОВІ ПРИСТРОЇ» (ІНФОРМАТИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ, 2 КЛАС)

Анотація. У статті узагальнено педагогічний досвід створення та впровадження в освітній процес нової української школи інноваційної форми навчання – лепбуку. Авторами наведено визначення понять «лепбук», проаналізовані види лепбуків, об'єкти наповнення та етапи їх створення, схарактеризовані напрями застосування лепбуку в освітньому процесі початкової школи; висвітлені переваги нової технології для вчителя та розвитку учнів, розкриті етапи навчання учнів самостійному створенню «книги на колінах». Крім цього, висвітлені методичні особливості розробки та використання лепбуку «Я і цифрові пристрої» інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (Інформатична освітня галузь, 2 клас): деталізовані етапи розробки лепбуку у відповідності до обраної теми, наведені методичні прийоми використання вправ, візуалізованих у лепбукі за допомогою мінікниг та ігор у процесі опрацювання, актуалізації та закріплення навчального матеріалу.

Ключові слова: Нова українська школа, лепбук, інформатична освітня галузь, освітній процес.

Srtriletska Nataliya, Lavrinchuk Yuliya, Petrenko Nataliya

T.G. Shevchenko's National University «Chernihiv Collegium»

THEORETICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT AND USING OF LAPBOOK «I AND DIGITAL DEVICES» (INFORMATIVE EDUCATIONAL DEPARTMENT, 2ND CLASS)

Summary. In the article generalized pedagogical experience of creation and introduction of lapbook as an innovative form of training in the educational process of New Ukrainian School. Certainly that lapbook is a thematic folder or a book at which in place of pages are “envelopes”, “puzzles”, “small books”, “involutes”, “windows” and other details with evident information for a concrete theme. It is set that lapbooks does not have clear limitations in size or form. The authors analysed types of lapbooks, objects of their filling and also stages of creation of lapbook that consist of “formulation of problem”, “stowage of plan”, “creation of layout”, “thinking over filling of lapbook”, “collection of information and visual materials” and “direct making”, also described the directions of application of lapbook in the educational process for primary school, among which selected “a book of the last of peat-time of learning”, “the student’s book-portfolio”, “a book-presentation of results of project”, “daily book for working with new material on a lesson”. In the article advantages of new technology are reflected for teacher and development of students, exposed stages of independent creation of “book-on-knees” by pupils. In particular, speech goes about gradual training of pupil to independent collecting and organizing of information of lapbook which began with “making of forms and placing of information”, whereupon to put create lapbook after teacher’s instructions, afterwards, independently create lapbook working individually, in pairs or by group. The basic objects of lapbook are “small books” and “pockets” in which located different educational-developing tasks and interest information. Except for it in the article lighted up methodical features of development and using of lapbook “I and digital devices” of integrated course “I investigate the world” (informative educational department, 2nd class). The authors detailed stages of development of lapbook according the select theme, defined the expected results of learning to semantic line; offered the oriented plan of interesting tasks for lapbook “I and digital devices”; presented the methodical receptions of the using of tasks which visualized by lapbook as “small books” and games – “Keys and their settings”, “Let use GR-codes”, “As a computer helps us in life”, which can be used in the process of working, actualization and fixing of educational materials on the lessons of informatics.

Keywords: New Ukrainian School, lapbook, informative educational department, educational process.

Постановка проблеми. Нині система початкової освіти зазнає суттєвих змін. Важливим завданням нової української школи є формування в учнів ключових та предметних компетентностей, необхідних для успішного їх навчання й соціалізації. Освітнє середовище традиційного репродуктивного навчання має трансформуватись задля забезпечення оптимальних умов вихованцям здобувати знання самостійно й у співпраці з іншими, легко і творчо, а головне, керуючись власними внутрішніми потребами та інтересами.

Все це потребує впровадження інновацій: використання нових форм та методів навчання, його індивідуалізації, збільшення комплексу новітніх технічних засобів, широкого застосування цифрових технологій навчання.

Одним із перспективних методів, які сприяють вирішенню завдань нової української школи, є лепбук.

Лепбук – інтерактивна папка для дітей та особлива організація навчального матеріалу на певну тему.

Так, використання лепбуків в освітньому процесі дозволяє здійснювати навчання у ігровій формі, за своїм бажанням організувати інформацію з теми, що вивчається, краще зрозуміти і запам'ятати матеріал, повторити вивчене у будь-який зручний час, напрацьовувати навичку самостійного збору, відокремлення та систематизації інформації, розвитку комунікаційних навичок, командної взаємодії тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «лепбук» (з англійського «lapbook») – книга

на колінах) вперше використала у своїй домашній школі мати та письменниця з Вірджинії Теммі Дабі. Вона узагальнила досвід використання різноманітних міні книг, автором створення яких була Діна Зайк ще у вісімдесятих роках минулого сторіччя. Саме Діна Зайк запропонувала використовувати так звані *foldables* – складені аркуші паперу, для легкого та ненав'язливого запам'ятовування інформації дітьми. Дж. Девей зазначав, що використання лепбуків забезпечує «навчання у дії», під час якого учні самостійно в активній взаємодії здобувають нові знання, обираючи власні способи пізнання (Е. Дейл) та розширюючи інформаційний простір за рахунок створення творчо-дослідницького середовища.

Завдяки раціональному поєднанню теорії та практики для розв'язання конкретних завдань лепбук набув популярності у Великій Британії, Бельгії, Німеччині, Італії, Фінляндії та інших країнах.

Дослідження та впровадження лепбука в освітній процес висвітлено в таких працях педагогів, як Д. Гатовська, Е. Блохіна та Т. Лиханова, Н. Мартинова, Е. Пестова, К. Ляшенко, О. Крігер та інші.

Сьогодні лепбуки застосовують в освітньому процесі як початкової так і середньої школи під час вивчення будь-якого предмета. Переважна більшість публікацій з даної теми є описання власного педагогічного досвіду використання. Так, І. Большакова на платформі Ed-Era ознайомлює слухачів он-лайн курсу для вчителів початкової школи з основними поняттями, видами та технологією створення «книг на колінах». Л.Петренко розкрив функції лепбуку у роботі з молодшими школярами, з поміж іншого, вчитель описує спосіб застосування лепбуку у проектному навчанні. У методичному посібнику А.Плячок та В.Олійник розкриті особливості організації проектної, навчальної діяльності, розвитку творчості дитини за допомогою лепбуку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, на сьогоднішній день не достатньо приділено уваги методиці створення та використання лепбуку у процесі навчання молодших школярів інформатичної освітньої галузі (інтегрованого курсу «Я досліджую світ»).

Мета статті – теоретично узагальнити педагогічний досвід застосування лепбуку у співпраці з молодшими школярами як інноваційної технології навчання, розкрити методичні особливості створення та впровадження в освітній процес лепбуку «Я і цифрові пристрої».

Виклад основного матеріалу. Лепбук – це тематична папка або книга, у якій замість сторінок – «конвертики», «складанки», «мінікнижки», «розгортки», «віконця» й інші деталі з наочною інформацією за певною темою. Основою лепбука є зазвичай цупкий папір.

Під створенням лепбуку розуміють процес пошуку, опрацювання, збереження та представлення (візуалізація різними способами) цікавої інформації з певної теми. Тему обирають більш вузьку для максимального її розкриття, проте найчастіше педагоги створюють лепбуки відповідно тем навчального тижня чи місяця [3; 5]. Структура і зміст лепбука доступні дітям будь-

якого віку, адже він забезпечує ігрову, пізнавальну, дослідницьку та творчу активність всіх вихованців.

Лепбуки не мають чіткої межі за розміром. Головна умова – це вільний доступ дітей до нього. Найчастіше лепбуки створюють у форматах А3 складеному та А2 розгорнутому виглядах, або формату А4 у складеному вигляді та А3 – у розгорнутому. Головне, щоб книга відповідала віковим особливостям дітей молодшого шкільного віку, тобто щоб учні могли самостійно працювати з лепбуком: тримати його в руках, писати і виконувати завдання в ньому, транспортувати його [7; 6].

Види лепбуків за призначенням: навчальні; ігрові; привітальні; до свята (Новий рік, день матері, Великдень, день Конституції); автобіографічні (день народження, похід в кіно, відпочинок).

Аналіз досліджень з проблеми використання лепбуку, показав, що дана технологія дозволяє учням навчитись самостійно обирати цікавий їм матеріал, розуміти його, швидше й простіше запам'ятовувати, і за необхідності, відтворювати. Крім того, лепбук дає можливість кожній дитині проявити свою індивідуальність, креативність та творчість під час створення роботи.

Для самих педагогів оволодіння технологією лепбуку дає наступні переваги:

- сприяє організації матеріалу по темі, що вивчається в рамках тематичного планування;
- дає можливість для використання дидактичних ігор з різних розділів та у різних варіаціях;
- сприяє оформленню результатів спільної проектної діяльності і може бути формою представлення підсумків проекту або тематичного тижня;
- сприяє залученню батьків до співпраці із виховання ігор;
- сприяє організації індивідуальної та самостійної роботи з дітьми;
- є гарним способом подати всю наявну інформацію в компактній формі.

Вчитель поступово привчає вихованця самостійно збирати і організувати інформацію.

Так, на першому етапі «Виготовлення форм та розміщення інформації», варто розглянути та виготовити окремі мінікнижки, що стануть елементами лепбуку, розглянути та виготовити чарівні кишеньки, далі – розмістити в них картки з інформацією, створити об'ємні аплікації з паперу.

На другому етапі «Створення лепбуку за інструкціями учителя», діти вчитимуться розміщувати назву теми і малюнок, формують кластери, розподіляють інформацію по площині лепбука, добирають форми для представлення інформації, створюють та розміщують інформаційні блоки.

На третьому етапі «Створення лепбуку самостійно», діти працюють індивідуально, в парі або групі [3, с. 76].

Отже, лепбук може використовуватись як колективна, парна та індивідуальна форма роботи. Створюючи індивідуальний лепбук, дитина має сама обрати яким способом та що вона буде вкладати у нього. Допомога вчителя повинна бути ненав'язливою та коригуючою.

При роботі над колективним (або парним) лепбуком, учні спільно планують зміст його розділів, форми відображення у міні книжках, загальне оформлення. У цьому випадку педагоги рекомендують допомогти диференціювати зав-

дання для кожної дитини у відповідності до її здібностей та інтересів: одним – намалювати сюжет, іншим – зібрати книжку-складанку, а третім – завдання, що розвивають логічне мислення. При цьому роль вчителя полягає у допомозі, коригуванні роботи та підтримці інтересу вихованців до творчості.

Важливою у роботі над лепбуком є й трудова діяльність дітей. Так, під час створення лепбука дитина вирізає, згинає, вклеює, скріплює міні – книги. Вона активно та наполегливо працює, прагне досягти найкращого результату, продемонструвати його друзям та дорослим. Досліджено, що внаслідок реальності отриманого результату, дитина відчуває задоволення й прагне до зростання при наступному його створенні [8, с. 45].

Отже, шляхом неодноразових вправлень з лепбуком у дітей розвиваються ключові уміння, як от:

- вміння планувати майбутню діяльність;
- домовлятися з однолітками;
- розподіляти обов'язки;
- шукати потрібну інформацію, узагальнювати її, систематизувати;
- самостійно давати пояснення на виникаючі питання;
- приймати власні рішення, спираючись на свої знання і вміння;
- використовуючи усне мовлення, висловлювати свої думки і бажання;
- творчі здібності та комунікативні навички.

Робота над створенням лепбука не обмежується певними часовими рамками. Цей процес може тривати лише один день, а може здійснюватись протягом тижня або кількох. Все залежатиме від складності поставлених завдань, від глибини розкриття теми, від умінь та навичок учнів групи [3].

Виділимо напрями застосування лепбуку в освітньому процесі:

1. Як книга останнього етапу (англомовні педагоги часто кажуть «lastlapbook» прим. останній етап – узагальнююча тема).

2. У якості портфоліо при формульованню оцінюванні.

3. У якості форми демонстрації (презентації) результатів учнівського проекту.

4. Як дидактичний матеріал при опрацюванні нового матеріалу.

У початковій школі актуальним методом інтерактивного навчання є метод проектів. Як відомо, він дозволяє значно підвищити самостійну активність, розвивати творче мислення, уміння самостійно знаходити інформацію про предмет або явище, дає можливість розвивати пізнавальні навички учасників, формувати уміння самостійно конструювати власну діяльність, орієнтуватися в інформаційному просторі, використовувати одержані знання на практиці. Всі ці завдання можна ефективно реалізувати, використовуючи лепбук.

Лепбук є одним із різновидів проекту, підсумковою формою подання матеріалу з реалізації проекту. Створення лепбука містить наступні етапи проекту:

1. Проблема – визначення мети, формулювання теми.
2. Планування – розробка лепбука.
3. Пошук інформації – виконання.

4. Продукт.

5. Презентація результату проекту.

Під час реалізації проекту, лепбук виступає у головній своїй ролі – як форма організації навчального матеріалу для кращого її засвоєння. В ході роботи над проектом лепбук допомагає краще зрозуміти, узагальнити, систематизувати та запам'ятати вивчену або досліджену тему. В той же час, завершивши роботу, дитина з легкістю зможе відтворити, пригадати цей досвід, опираючись на створений своїми руками лепбук.

Під час проектної діяльності, лепбук може слугувати наочною демонстрацією послідовності дослідження. Тоді у ньому можна довільно відобразити етапи роботи, зміст на кожному з етапів та результати всього дослідження в цілому. Ще одним варіантом застосування лепбука може бути створення його як презентації отриманих знань з конкретної теми на завершальному етапі проекту та його відтворення у міні-книжках, малюнках, іграх тощо [4, с. 98].

Організуючи дослідницьку та творчу діяльність дітей, педагог неодмінно залучає до неї батьків, тому що в багатьох випадках дитина, особливо молодшого шкільного віку, з нею самостійно може не впоратись. Залучення батьків вихованців дасть можливість створити атмосферу співпраці та спільної творчості дітей, батьків та педагогів. Взаємодія з сім'єю дозволить досягти найбільш ефективних результатів.

Під час самостійного виготовлення лепбука перед дітьми, як правило постають проблемні ситуації, розв'язання яких потребує певних знань: як правильно дібрати матеріал, яка форма буде доцільнішою при зображенні того чи іншого предмета чи явища, де найкраще розташувати міні-книжку, чим прикрасити свій лепбук, щоб він був оригінальним та неповторним тощо. У процесі такої наполегливої та кропіткої роботи дитина вчиться нестандартно та творчо підходити до виконання завдання, використовувати знайомі прийоми роботи, знаходити нові.

Отже, лепбук крім усього є засобом творчого розвитку та самовираження учня, можливість створити оригінальний продукт, здійснюючи при цьому певний пошук, дослідження, комбінуючи, переносячи знайомі способи дій, вдаючись до нових підходів у вирішенні та виконанні завдань [1].

Створення лепбука є однією з цікавих форм роботи, що може об'єднати батьків, дітей та вчителя в одну велику дружну родину, яка зацікавлена у створенні спільного результату, продуктування та відтворення оригінальних ідей. Співпраця з батьками завжди сприяла створенню атмосфери довіри, взаєморозуміння, підтримки. Будучи активними учасниками творчого процесу, батьки забезпечують підтримку:

1. Організаційну (екскурсії, походи).
2. Технічну (фото, відео).
3. Інформаційну (збір інформації для лепбука).
4. Мотиваційну (підтримка інтересу, впевненості в успіху).

Робота зі створення лепбуку передбачає декілька етапів. Пропонуємо алгоритм такої роботи:

1. Постановка проблеми. Формулювання теми. На початковому етапі можна сформулювати проблему, яка дозволить знайти потрібну тему. Тема повинна бути цікавою дитині

і доступною (відповідати віку, оригінальна). Це може бути тема, над вивченням якої ви працюєте впродовж тижня, місяця, тема дослідження, проекту. Наприклад, ми обрали тему лепбука: «Я і цифрові пристрої»

2. Складання плану. На цьому етапі необхідно розбити тему на підтеми та дрібніші частини інформації. Далі, потрібно продумати план про що буде розповідатись у цій папці для розкриття теми. Ці частини інформації можна буде використовувати, як тему дня під час тематичного тижня, або як підтему під час роботи над проектом. Ця частина роботи є дуже важливою, оскільки вона цілком виконується педагогом і саме від вибору окремих підтем залежить яку кількість інформації засвоїть дитина, наскільки різноманітною та цікавою та потрібною для дитини буде вона. Цілком можливо, що розпочавши роботу над лепбуком, у дітей можуть виникнути питання, які буде доцільно вивчити досконаліше, що в свою чергу приведе до створення нових підтем.

Перед тим, як розбити тему на логічні блоки, зробимо аналіз змістової лінії «Я і цифрові пристрої» щодо виконуваних нею освітніх завдань. Змістова лінія «Я і цифрові пристрої» реалізовується через усвідомлення і розпізнавання тих завдань, які можна розв'язати за допомогою цифрових пристроїв, виходячи з їхніх функціональних можливостей (фотографувати, записувати, слухати, відображати, опрацювати інформацію тощо). До основних умінь, які формуються через цю змістову лінію, належать розпізнавання простих програмних і технічних несправностей та вміння усувати їх самостійно чи з допомогою дорослих, розуміти обмеження та переваги пристроїв стосовно виконуваних завдань, усвідомлювати, що машини можуть імітувати інтелектуальну діяльність. Ця змістова лінія охоплює вміння організувати власний робочий простір на фізичному та простому програмному рівні для збереження здоров'я, доброго самопочуття та ефективної діяльності учня/учениці [10, с. 43].

Орієнтований план лепбука за темою «Я і цифрові пристрої» може бути таким:

- правила роботи за комп'ютером;
- складові комп'ютера;
- ввімкнення, вимкнення та перезавантаження комп'ютера;
- клавіші та їх призначення;
- дидактичні ігри: «Склади пазли», «Лабіринт», «Кросворд», «Знайди слово», «Відгадай!»;
- цікаві факти про комп'ютер;
- як комп'ютер допомагає нам у житті;
- організація робочого місця під час навчання з різними пристроями;
- історія створення комп'ютера (шкала часу);
- QR коди для перегляду навчального відео [2].

3. Створення макета. На цьому етапі необхідно продумати основу для лепбука. Вона може бути у вигляді стандартної книжечки з двома розворотами, картонної папки формату А3 або А4 з кількома розворотами, книжки-гармошки, фігурної папки. Форма основи лепбука залежить від обраної теми та творчості педагога. На основі розгашовуються різноманітні міні-книжки, кармани тощо.

4. Продумування наповнення лепбука. Тут потрібно дібрати до кожної підтеми той тип міні-книжки, який найкраще підходить для викладу

інформації. Цей етап передбачає творчу співпрацю вчителя і учнів.

5. Збір інформації та матеріалу. Це можуть бути прислів'я, загадки, ігри по темі, вірші, оповідання, ігрові вправи і інша інформація. На цьому етапі можуть включатися батьки, як учасники освітнього процесу.

6. Приготування необхідного матеріалу та безпосереднє виготовлення. Цей етап здійснюється у творчій співпраці вчителя і учнів.

До лепбука можна вкласти багато різних об'єктів. Так, створені кишеньки дозволяють вміщувати:

- паперові зображення тварин, людей, казкових героїв різного розміру;
- пазли куплені або власноруч розрізані кольорові картинки;
- настільні ігри;
- дидактичні ігри;
- логічні ігри, лабіринти, кросворди;
- ігри на уважність;
- розмальовки, штриховки;
- реальні предмети (листівки, шматочки тканини, листя тощо).

Окрім цього інформацію у лепбуці візуалізують шляхом мінікіг. Назвемо найбільш відомі.

Багатошарова міні-книга. Виготовляється з паперу різної довжини, складеного та з'єднаного між собою. Використовувати для пов'язаного між собою списку.

Книга-вкладка. Використовується для списку подібних речей або прогресії від меншого до більшого.

Книга-віяло. Для її виготовлення використовують аркуші паперу певної форми, що з'єднуються між собою.

Книжка з пелюсток. Ця книжка використовується для демонстрації частин цілого, утворення числа, складу тощо.

Книга-конверт. Складається з чотирикутного аркуша паперу, складеного кутами в центрі.

Книга-сірникова коробка. Використовується для словника та пов'язаних з ним понять.

Книга-круг. Має вигляд круга, складеного на 4 частини.

Книга-колесо. Використовуються для позначення невеликих процесів.

Авторами статті розроблено технологію створення лепбука «Я і цифрові пристрої» (див. рис. 1) інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (Інформатична освітня галузь, 2 клас) та систему вправ з ним на етапах опрацювання, актуалізації та закріплення навчального матеріалу з даної теми [9]. Розглянемо деякі з них.

Завдання «Клавіші та їх призначення» ми подали вигляді квітки-розгортки (див. рис. 2). На пелюстках зображено клавіші та їх призначення.

При опрацюванні теми «Клавіатура. Ознайомлення з розміщенням і призначенням клавіатури» на етапах вивчення нового матеріалу або при повторенні на подальших уроках доцільно використовувати запитання наступних типів:

– Які вам відомі комбінації клавіш? Назвіть їх призначення.

– Назвіть основні групи клавіш на клавіатурі?

На етапі закріплення нового матеріалу (робота за комп'ютером) пропонуємо використати завдання із друкуванням слів-відповідей на прості запитання, або запитання у формі загадок.

Рис. 1. Фото лепбуку «Я і цифрові пристрої»

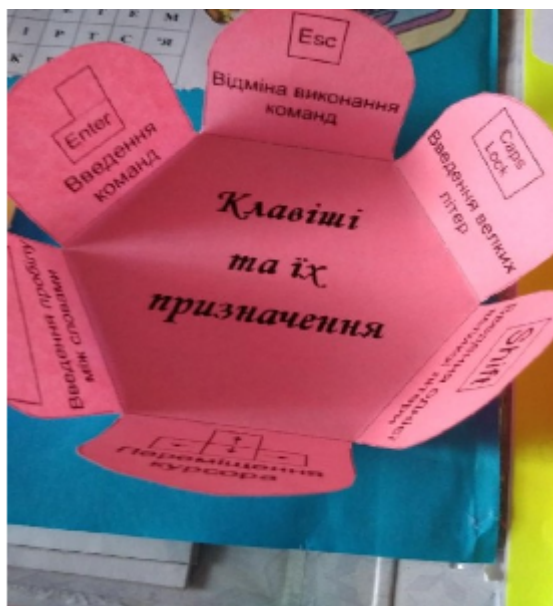

Рис. 2. Вигляд мінікниги із завданням та його шаблон

Завдання повинні виконуватися легко, адже наша основна мета – введення з клавіатури.

Завдання для знайомства з клавішею SHIFT орієнтовані на третьокласників:

- Наберіть, будь ласка, своє повне ім'я, по батькові і прізвище; свою повну адресу...;
- Придумати слова з букв сусідок. Хто найбільше придумає слів (або найдовше слово) з літерами, які знаходяться поруч на клавіатурі, наприклад слово ПАРОПЛАВ);

– Набрати необхідне за змістом слово, якого не вистачає: Ведмідь ліс, верблюд – ... [9, с. 41].

Завдання «Використовуємо QR-коди» (див. рис. 3) використовувати буде корисним при вивченні теми «Перегляд навчального відео, анімацій, схем, пошук та навігація у безпечних мережах та Інтернеті за допомогою цифрових пристроїв» З ним можна працювати на етапі закріплення матеріалу.

Завдання для учнів:

Розгляньте та декодуйте QR-коди (використайте, встановлений на смартфоні, спеціальний додаток. Дізнайтесь, що закодовано в кожному з QR-кодів та підпишіть їх) [9, с. 48].

Рис. 3. Вигляд завдання «Використовуємо QR-коди»

Завдання «Як комп'ютер допомагає нам у житті» виконується на основі мінікниги-гармошки (див. рис. 4). Його метою є узагальнення знань про можливості використання комп'ютерної техніки у навчанні, побуті та дозвіллі.

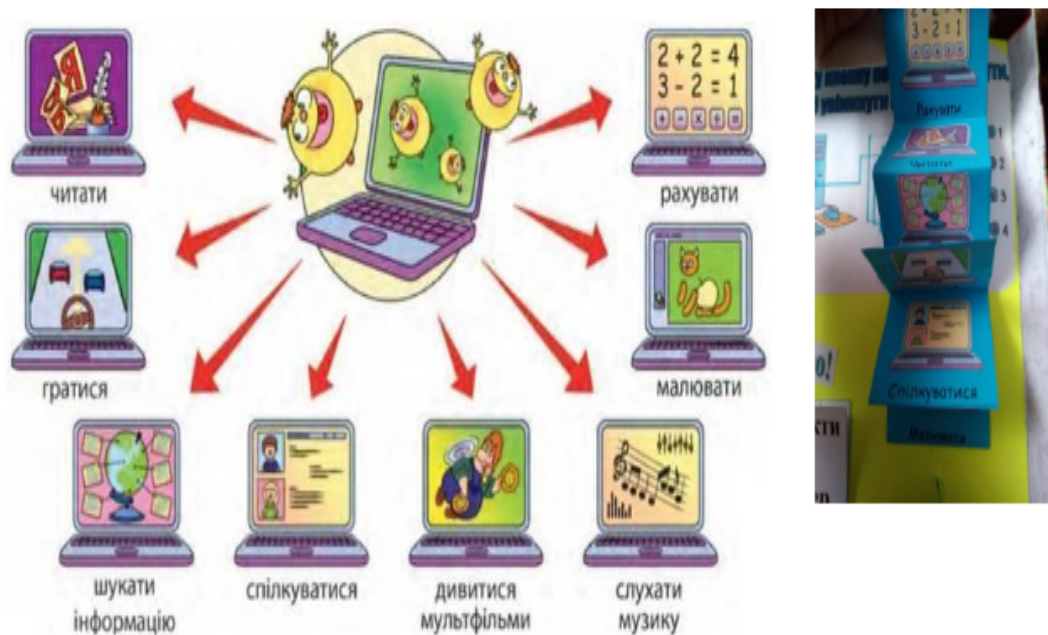

Рис. 4. Міні-книга та схема-узагальнення до завдання «Як комп'ютер допомагає нам у житті»

Робота з мінікнигою може бути такою: розглянь сторінку мінікниги та поясни.

– У чому тобі може допомогти комп'ютер?

– Як комп'ютер використовують у навчанні? Під час вивчення будь-якої мови? Знаходження інформації? У побуті чи на дозвіллі?

– Що таке «розумний дім»? (Це будинок, який живе під керівництвом комп'ютера. Він може регулювати температуру, освітлення в кімнатах, вмикати й вимикати телевізор і навіть розігрівати їжу). Вигадай свій «розумний» дім. Розкажи, що в твоєму будинку робитиме комп'ютер.

– З'ясууй, що вміє комп'ютер і на яких уроках він може стати тобі в нагоді.

– Де люди використовують комп'ютери?

– Яку хатню роботу може виконувати комп'ютер?

Висновки і пропозиції. Отже, «лепбук», або «книга на колінах» являє собою папку, розміром формату А4, або А3. Він є засобом візуалізації, систематизації та узагальнення цікавої та необхідної інформації за темою тижня, місяця, проектною діяльністю тощо в освітньому процесі початкової школи. Робота з лепбуком є дієвим способом формування ключових умінь учнів, комунікативних навичок та творчих здібностей, способом співпраці з батьками. Лепбук – це інноваційна технологія, яка складається з етапів: «постановка проблеми»; «складання плану»; «створення

макета»; «продумування наповнення лепбука»; «збір інформації та матеріалу» та «безпосереднє виготовлення». Основними об'єктами лепбуку вважають мінікниги та кишеньки, у яких розміщують різні навчально-розвивальні завдання. Серед поширених напрямів застосування лепбука виділяють «книгу останнього етапу» навчання; книгу-портфолію учня; книгу-презентацію результатів проекту; книгу дня для опрацювання нового матеріалу на уроці. Методика розробки лепбуку «Я і цифрові пристрої» інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (Інформатична освітня галузь, 2 клас), описана авторами статті, визначає мету як сприяння усвідомленню і розпізнаванню учнями завдань, що розв'язуються за допомогою цифрових пристроїв, виходячи з їхніх функціональних можливостей; деталізує етапи створення лепбуку та розкриває особливості роботи із завданнями, візуалізованими у мінікнигах та кишеньках лепбуку: «Клавіші та їх призначення», «Використовуємо QR-коди», «Як комп'ютер допомагає нам у житті» та ін. на опрацювання повторення та закріплення навчального матеріалу. Можливими напрямками дослідження з даної проблеми вбачаємо розробку методики використання лепбуку у навчальному проекті та при формульованню оцінюванні учнів у процесі навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (початкова школа).

Список літератури:

1. Бабенко О.В. Розвиток творчих здібностей учнів. *Дивослово*. 2001. № 11. С. 28. 45–46.
2. Бібік Н.М., Бондарчук Г.П. «Я досліджую світ»: підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2 част.). Київ: Світич, 2018. 207 с.
3. Большакова І. Лепбук. Онлайн-курс для вчителів початкової школи. 2018. URL: <https://youtu.be/xRRqIOk0vXg> (дата звернення: 11.05.2019).
4. Косонова О.О. Метод проектів у практиці сучасної школи. Харків: Ранок, 2010. 144 с.
5. Лепбук. Вікіпедія. 2019. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Лепбук> (дата звернення: 11.05.2019).
6. Петренко Л. Лепбук як навчальна технологія у початковій школі. *Заступник директора школи*. 2018. № 11. С. 51–55.
7. Пляцок А.О., Олійник В.В. Використання технології «лепбук» в роботі з дошкільниками: навч.-метод. посібник. Вінниця: КУ «ММК», 2017. 45 с.

8. Сисоева С.В. Особистісно зорієнтовані технології: метод проєктів. *Підручник для директора*. 2005. № 9/10. С. 25–31.
9. Стрілецька Н.М., Лаврінчук Ю.О., Петренко Н.П. Лепбук «Я і цифрові пристрої». Розробка та використання : навч.-метод. посібник. Чернігів : НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2019. 60 с.
10. Типова освітня програма початкової освіти цикл I (1-2 класи), 2018 р. / За редакцією Шияна Р.Б. 2018. URL: <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/1tipova-osvitnya-programa-rozrobлена-pid-kerivnitstvom-oua-savchenko.docx> (дата звернення: 08.03.2018).

References:

1. Babenko O.V. (2001). Rozvytok tvorchykh zdbnostei uchniv [The development of pupils' creative skills]. *Dyvoslovo*, no. 11, pp. 28, 45–46. (in Ukrainian)
2. Bibik N.M., Bondarchuk H.P. (2018). Ya doslidzhuui svit : pidruchnyk dlia 2 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity (u 2 chastynakh) [I investigate the world]. Kyiv : Svitych. (in Ukrainian)
3. Bolshakova I. (2018). Lepbuk. Onlain-kurs dlia vchyteliv pochatkovoї shkoly [Lapbook]. URL: <https://youtu.be/xRRqIOk0vXg>
4. Kosogova O.O. (2010). Metod proektiv u praktytsi suchasnoi shkoly [A method of projects is in practice of modern school]. Kharkiv : Ranok. (in Ukrainian)
5. Lepbuk. Wikipediia (2019). [A lapbook]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Лепбук>
6. Petrenko L. (2018). Lepbuk yak navchalna tekhnolohiia u pochatkovii shkoli [Lapbook as educational technology at the primary school]. *Zastupnyk dyrektora shkoly*, no. 11, pp. 51–55. (in Ukrainian)
7. Pliatsok A.O., Oliinyk V.V. (2017). Vykorystannia tekhnolohii “lepbuk” v roboti z doshkilnykamy : navchalno-metodychnyi posibnyk [A using of technology “lapbook” in process with pre-school children]. Vinnytsa : KU “ММК”. (in Ukrainian)
8. Sysoieva S.V. (2005). Osobystisno zoriientovani tekhnologii: metod proektiv [Personality orientated technologies: the method of projects]. *Pidruchnyk dlia dyrektora*, no. 9/10, pp. 25–31. (in Ukrainian)
9. Striletska N.M., Lavrinchuk Yu.O., Petrenko N.P. (2019). Lepbuk “Ya i tsyfrovi prystroi”. Rozrobka ta vykorystannya : navchalno-metodychnyi posibnyk [A lapbook “I and digital devices”. Creation and using]. Chernihiv : NUCHK. (in Ukrainian)
10. Shyian R.B. (ed.) (2018). Typova osvitnia programa pochatkovoї osvity, tsykl I (1-2 klasy) [Typical educational program of primary school, 1st circle]. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-99>

УДК 378.011.3-051:74

Шпитальова О.В.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ПЕДАГОГІЧНИЙ МАЛЮНОК В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Анотація. У статті розкриваються шляхи формування професійної готовності майбутніх учителів образотворчого мистецтва у процесі вивчення курсу «Педагогічний малюнок». Педагогічний малюнок є основним методичним інструментом технології навчання образотворчому мистецтву і засобом наочного навчання. Оволодіння наочно-методичною майстерністю дозволить спеціалісту займатися творчою педагогічною діяльністю, вільно вибирати форми, методи, засоби наочного навчання, виявляти педагогічну ініціативу, постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень, професійну культуру. Студенти знайомляться з проблемами методології художньої творчості, логіки, філософії, психології та педагогіки у контексті з сучасними проблемами методичного забезпечення педагогічної технології наочного навчання.

Ключові слова: педагогічний малюнок, професійна компетентність, наочне навчання, методична підготовка, учитель образотворчого мистецтва.

Shpitaleva Olena

Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

PEDAGOGICAL DRAWING IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL PREPARATION FUTURE TEACHERS ART

Summary. The article reveals ways of forming the professional readiness of future teachers of fine arts in the course of studying the course «Pedagogical drawing». Pedagogical drawing is the main methodical tool of technology of teaching fine arts and means of visual training. Mastering the knowledge base and mastering practical skills in the course of studying the course «Pedagogical drawing» is aimed at methodical training of future specialists. Visual studies in the art classes should be considered as a methodically-secured process of transfer of knowledge and experience, instruction and awakening to purposeful mental-practical ways of action, utterance and substantiation of thought, provisions about the regularities of formulation and methods and techniques for creating images by means of various types of fine arts with the help of visual information display, explanation of the program material for assimilation by his students. Mastering visual and methodological skills will allow the specialist to engage in creative pedagogical activity, freely choose forms, methods, means of visual training, to identify the pedagogical initiative, to constantly improve their qualification level, professional culture. Students get acquainted with the problems of methodology of artistic creativity, logic, philosophy, psychology and pedagogy in the context of modern problems of methodical provision of teaching technology for visual education. The purpose of the course «Pedagogical drawing» is to professionally prepare a teacher with a high level of methodological skills and pedagogical readiness to manage the artistic activities of pupils using modern technologies of visual education. The main task of the pedagogical drawing consists in the practical mastering of the method of visual teaching of the fundamentals of visual writing, the formation of a practically meaningful ability to use the technology of visual training in the process of managing artistic creative activity of students.

Keywords: pedagogical drawing, professional competence, visual training, methodical preparation, teacher of fine arts.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх учителів до управління процесом художньо-естетичного виховання особистості засобами образотворчого мистецтва потребує нових підходів до питань формування їх методичної готовності та компетентності, що вимагає від спеціаліста високого рівня практичних вмінь в імпровізаційному педагогічному малюванні. Таке професійне вміння є часткою педагогічної майстерності високого методичного рівня майбутнього вчителя образотворчого мистецтва.

У процесі формування професійної готовності майбутніх вчителів до рішення завдань та навчальних проблем шкільної програми з образотворчого мистецтва особливо значуще місце серед навчальних дисциплін спеціальності 014 Середня освіта (Образотворче мистецтво) займає курс «Педагогічний малюнок». Дидактична необхідність його вивчення зумовлена об'єктивними потребами перебудови системи вищої художньо-

педагогічної освіти, напрямками освіти, визначеними державною національною програмою «Освіта. Україна XXI століття», Законом України «Про освіту» [1], сучасними дослідженнями психолого-педагогічної науки щодо нових теорій і технологій навчально-виховного процесу, новим змістом професійно-діяльнісної підготовки студентів у закладах вищої освіти.

Педагогічний малюнок є основним методичним інструментом технології навчання образотворчому мистецтву і як засіб наочного навчання потребує впровадження нових підходів до його вивчення в сучасній системі художньо-педагогічної підготовки майбутніх учителів-художників. Наочне навчання основам образотворчого мистецтва розглядається як дидактичний вплив на формування цілеспрямованого сприйняття й розширення уявлення про предметний світ та явища природи за допомогою образотворчо-інформаційного ряду та різних методів наочного пояснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук нових шляхів удосконалення змісту та форм навчальної діяльності у процесі підготовки майбутніх фахівців є предметом чисельних науково-педагогічних досліджень. Проблеми становлення та формування професійної готовності педагогічних кадрів мистецького профілю ґрунтовно висвітлюються у наукових і методичних працях М. Бехтерева, М. Кириченка, Л. Кондрацької, В. Кузіна, М. Лещенко, Л. Масол, Н. Миропольської, Б. Неменського, Ю. Орлова, О. Отич, М. Ростовцева, О. Рудницької, М. Солом'яного, О. Шевнюк, Є. Шорохова, В. Шульгіної, Б. Юсова.

Питаннями впровадження нових підходів до реалізації завдань мистецької освіти, обґрунтуванням провідних аспектів підготовки педагогів мистецького профілю займалися Н. Аніщенко, Н. Ганнусенко, І. Зязюн, О. Комаровська, С. Нічкало, Т. Носаченко, О. Олексюк, О. Оніщенко, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Щолокова, О. Шевнюк.

Вчені вважають, що навчання студентів в сучасних умовах потребує різкого зростання рівня самостійності (змістовної і виконавчої); підвищення рівня оперування навчальним матеріалом, що дає можливість виходу на дослідницький, творчий рівень; формування у студентів готовності брати на себе відповідальність за своє навчання; набуття уміння вчитися (у студентів розвиваються системні, узагальнені знання і способи діяльності); розвиток здатності до співробітництва, кооперації, прийняття нових технологій (тобто відбувається навчання соціальних відносин і набувається здатність діяти технологічно, адекватно соціальній культурі); зміну мотивації та готовність до вирішення дослідницьких завдань і, як наслідок, сформованість професійної компетентності, що є передумовою самоактуалізації.

У зазначеному аспекті свобода творчості і справжня майстерність педагога-художника приходять на основі точного знання. Тому, оволодіння майбутніми вчителями образотворчого мистецтва основними засобами педагогічного малюнку, що ґрунтується на законах образотворчої грамоти, є необхідною передумовою та першочерговим завданням для формування їх готовності до майбутньої педагогічної діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Велика увага науковців до проблеми професійної підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва не вичерпує усіх проблем, що виникають у практиці вищої школи. На сучасному етапі розвитку мистецької освіти проблема формування у студентів професійної компетентності з педагогічного малюнку набуває особливої актуальності, а тому вимагає збагачення новим змістом, впровадження в навчальний процес методів активізації художньо-творчої активності студентів. Тому **метою статті** було розкриття значення та змісту педагогічного малюнку в контексті формування професійних якостей майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Педагогічний малюнок є невід'ємною складовою нормативних професійно-орієнтованих дисциплін системи художньо-педагогічної підготовки, процесу становлення творчої особистості (С. Альтшуллер,

Ю. Гільбух, В. Моляко) та професійної підготовки майбутнього вчителя до естетично-виховної роботи (Є. Барбіна, В. Сергеев, Т. Руслова, Н. Фадеева) [2].

Засвоєння бази знань та оволодіння практичним вмінням в процесі вивчення курсу «Педагогічний малюнок» спрямовано на методичну підготовку майбутніх фахівців. Наочне навчання на заняттях образотворчого мистецтва необхідно розглядати як методично забезпечений процес передачі знань та досвіду, наставляння й пробудження до цілеспрямованих розумово-практичних способів дій, вимовляння й обґрунтування думки, положень про закономірності формування засобами різних видів образотворчого мистецтва за допомогою візуально-інформаційного показу, пояснення програмового матеріалу для засвоєння його учнями.

Мета курсу «Педагогічний малюнок» – професійно підготувати вчителя з високим рівнем методичної майстерності й педагогічної готовності до управління художньою діяльністю школярів з використанням сучасних технологій наочного навчання. Основне завдання педагогічного малюнку полягає в практичному оволодінні методикою наочного навчання основам образотворчої грамоти, формуванні практично значущого вміння використовувати технологію наочного навчання в процесі управління художньою творчою діяльністю учнів.

Основні художні цінності, які сьогодні набувають універсального характеру, закладають інтеграційну основу естетичного виховання учнів, сприяють формуванню культурного мислення, високого рівня духовності, кругозору. «Педагогічний малюнок» виступає своєрідним інтеграційним курсом, який забезпечує цілісний процес навчання-пізнання системою педагогічної технології, яка складається з різноманітних фундаментальних підсистем, структура моделі яких охоплює основи малюнка, живопису, композиції, графіки, основи архітектури та дизайну, основи мистецтвознавства та художньої культури в цілому.

Саме інтеграція, на думку О. Рудницької, є необхідною логічною основою розуміння природи мистецтва, яка передбачає узагальнення і систематизацію знань про художню картину світу [3]. Інтеграція змісту курсу забезпечує усвідомлення сутності понять художнього змісту, жанру, форми, стилю, символу, художньої метафори й алегорії.

Засвоєння змісту програми «Педагогічний малюнок» має стати чинником формування професійної майстерності фахівця та оволодіння ним цілісною системою знань і навичок, зорієнтованих на безпосереднє практичне використання основних методичних прийомів педагогічної технології, адаптованої до творчої діяльності в умовах школи.

У процесі засвоєння теоретичних положень методики наочного навчання та оволодіння практичними навичками в педагогічному малюванні на заняттях студент повинен:

– досягнути свої здібності, можливості методики наочного навчання, вміти створювати на основі набутих знань свою власну позицію, власний педагогічний підхід до розв'язання тих чи інших навчально-виховних проблем, висувати та аргу-

ментувати на підставі аналізу мотивів своїх дій власні методичні рішення;

– знати зміст основних положень образотворчої грамоти, які розкривають сутність і специфіку різних видів і жанрів пластичних мистецтв та шляхи практичного забезпечення, реалізації професійних знань і навичок в досягненні педагогічних завдань в процесі художньо-естетичного виховання школярів засобами методики наочного навчання.

Зміст програми передбачає реалізацію конкретних педагогічних задач, адекватних основним лініям художньо-естетичного виховання і освіти школярів. У свою чергу програма потребує створення належних умов для професійної орієнтації, дидактичної підготовки, формування методичного уміння, навичок, творчого пошуку нових підходів до розв'язання завдань наочного навчання.

Дидактична характеристика змісту методичної підготовки спеціалістів перш за все реалізується через оволодіння структурними компонентами методичної технології наочного навчання, оволодіння майстерністю в педагогічному малюванні. Рівень засвоєння програмового матеріалу дисципліни зумовлюється цілеспрямованою організацією практичного опрацювання інваріантних, так і варіантних компонентів та складових державного освітнього стандарту загальної середньої школи з урахуванням:

а) змістовного наповнення форм реалізації завдань на кожній ступені школи та її загальної виховної функції;

б) засад формування і прогнозування розвитку освіти, процесів художньо-культурного виховання підрастаючого покоління засобами різних видів пластичних мистецтв;

в) оптимізація діяльності за умов цілеспрямованої організації і координації заходів щодо вивчення та впровадження наукових досліджень, передових педагогічних технологій у навчально-виховний процес з метою підвищення рівня професійної готовності, методичної майстерності.

Проблемою підготовки вчителів образотворчого мистецтва сьогодні виступає гостра необхідність переорієнтації та переосмислення змісту професійної освіти з його пізнавально-інформаційного наповнення на розвивально-виховне та практично-діяльнісне, підвищення якісного рівня фахової, у т.ч. методичної підготовки студентів.

Методика виступає своєрідним «інструментарієм» для вчителя, «...конкретизує на навчальному матеріалі основні категорії дидактики: цілі, зміст, організаційні форми навчання й на рівні предметного змісту вона відповідає на питання: як найкраще навчати, розвивати і виховувати школярів у процесі засвоєння навчального матеріалу» [4, с. 22].

Оволодіння наочно-методичною майстерністю дозволить спеціалісту займатися творчою педагогічною діяльністю, вільно вибирати форми, методи, засоби наочного навчання, виявляти педагогічну ініціативу, постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень, професійну культуру.

Студенти знайомляться з проблемами методології художньої творчості, логіки, філософії, психології та педагогіки у контексті з сучасними проблемами методичного забезпечення педагогічної технології наочного навчання.

Процес педагогічного управління навчальною діяльністю студентів на заняттях педагогічним малюнком за змістом завдань забезпечує:

1) глибоке засвоєння залежності виразного наочно-інформаційного зображення від типів зображальної поверхні і образотворчих формують-ворюючих способів відтворення образу чи об'єкту сприйняття, уявлення в будь-яких розмірах та величини як для фронтального так і для особистого пояснення матеріалу;

2) засвоєння психологічних закономірностей сприйняття та формувань уміння використовувати їх при створенні різних типів структури зображення (лінійне, об'ємно-конструктивне, тонове тощо), образ та виразність якої впливає на результат наочного пояснення;

3) глибоке засвоєння законів, принципів і засобів педагогічного малюнка, оволодіння якими повинно здійснюватися майже автоматично, що допомагає вирішувати завдання відповідно до прийнятих програмою та державним стандартом вимог до рівня художньо-культурної підготовки школярів;

4) навчання на основі міцного і тривалого професійного оволодіння образотворчою грамотою, що допомагає визначати функціональні структури зображення і дозволяє вільно втілювати творчі наочно-методично обґрунтовані задуми на достатньо високому професійному рівні;

5) формування уміння здійснювати вибір художньо-образної структури зображення в його функціональному зв'язку з художніми засобами та матеріалами малюнка, що розвиває «мислення в матеріалі».

Програма забезпечує розвиток художньо-графічної пам'яті, спостережливості, бачення в матеріалі, зорове сприйняття форми та її властивостей, здібності мислити образно, почуття відбору, особисті здібності та професійні нахили, аналітично-синтетичне мислення, знання, уміння та навички, що характеризують рівень підготовки студентів до самостійної, методичної, творчої діяльності.

Зміст програми складається з системи навчально-пізнавальних вправ – завдань, студійних малюнків, начерків, пошукових замальовок, короткочасних зображень у формі методичного наочного пояснення. Навчально-репродуктивні вправи зумовлені вимогами завдань програми і спрямовані на вирішення навчальних завдань, оволодіння закономірностями образотворчої граматики й особливостями художньо-виразної мови різних пластичних мистецтв. Такими навчально-репродуктивними вправами можуть бути: вправи з метою засвоєння нового матеріалу, вивчення тем та технік зображення; вправи з метою повторення навчального матеріалу та закріплення знань і навичок; вправи з метою закріплення комбінаторних навичок в процесі роботи фарбами; вправи з метою закріплення умінь використовувати основні закономірності художньої мови та зображально-виражальні засоби різних видів образотворчого мистецтва тощо.

Педагогічний малюнок ґрунтується на загальних законах предметного зображення, знаннях закономірностей лінійної та повітряної перспективи, пластичної анатомії, уміння в швидкому і лаконічному зображенні, понятті і відчутті

форми, фону, фактури, матеріалу, розуміння залежності вибору матеріалу від задуму. Наведемо приклади завдань для студентів:

1. Виконати педагогічний малюнок, який наочно пояснює виражальні засоби художнього відтворення об'єктів навколишнього світу.

2. Послідовне зображення об'єктів навколишньої дійсності за змістом програми, з метою методичного пояснення виражальних засобів їх художнього відтворення.

3. Виконати педагогічний малюнок, що наочно пояснює теоретичні відомості про закономірності композиції.

4. Виконати педагогічний малюнок з використанням виражальних засобів в зображенні об'єктів рослинного світу. Наочно-методично обґрунтувати завдання на виявлення симетрії, силуету, контрасту тощо.

5. Виконати педагогічний малюнок об'єктів тваринного світу засобами лінійного, силуетного та плямкового зображення різними матеріалами (птахи, комахи, риби, домашні та дикі тварини).

6. Виконати педагогічний малюнок предметів побуту в різних положеннях відносно лінії горизонту (меблі, посуд, інші предмети).

7. Виконати зображення стилізованих форм предметів побуту, представників фауни та об'єктів рослинного світу.

8. Виконати педагогічний малюнок об'єктів трудової діяльності людини за темами програми (транспорт, знаряддя праці, техніка).

9. Виконати педагогічний малюнок за мотивами рослинного орнаменту, візерунку на основі стилізованої, декоративної форми з метою послідовного зображення й композиційного рішення (ритм, умовність, рух, симетрія тощо).

10. Виконати педагогічний малюнок фігури людини в різних положеннях (стоїть, сидить, тягне, несе, біжить тощо).

11. Схематичне зображення голови людини в різних ракурсах.

12. Схематично-образне зображення голови різних представників фауни. Маска, як декоративна форма образу.

13. Виконати педагогічний малюнок за змістом, що відображає різні природні, пейзажні, географічні види нової планети (літо, зима, північ, пустиня, степ, гори тощо).

14. Виконати педагогічний малюнок, що пояснює поняття про різноманітність ліній (прямі, криві, круглі, ламані, хвилясті, тонкі, товсті, різного напрямку, характеру тощо).

15. Виконати педагогічний малюнок стилізованих форм героїв казок, оповідань, народних персонажів тощо. Образне рішення для будь-якого виду художньої діяльності.

16. Розробка пізнавально-інформаційних репродуктивних вправ для одного із видів художньо-творчої діяльності за змістом програми.

Підготовка майбутніх спеціалістів до професійної діяльності здійснюється через пізнання закономірностей функціонування педагогічного досвіду, набутого в процесі історичного розвитку освіти – через пізнання досвіду художньої діяльності людини-митця, та оволодіння значним масивом результатів і доробок педагогів різних епох. Студенти знайомляться з методичними доробками художників – педагогів та кращими навчальними роботами із фонду кафедр, аналізують зображення, пояснюють їх структурний та методичний зміст.

Проблема взаємозв'язку сприйняття природи і ступеню художнього уявлення потребує розглянути наступні питання, що зумовлюють процес формування і розвитку художнього уміння: поняття і почуття форми, форми і фону, фактури, почуття матеріалу, бачення роботи в матеріалі; залежність вибору матеріалу від задуму у виявленні композиційного сюжету, форми, моделі, виду, мотиву. Такі вправи необхідні, перш за все, для формування високого рівня методичної підготовки, для художньо-педагогічного розвитку майбутніх учителів.

Висновки і пропозиції. В умовах реформування системи художньо-педагогічної освіти професійна підготовка майбутніх учителів образотворчого мистецтва є важливою і актуальною проблемою, яка потребує оновлення змісту мистецьких дисциплін, впровадження нових технологій їх вивчення. Формування професійної готовності майбутніх фахівців до викладання образотворчого мистецтва значною мірою реалізується в процесі вивчення курсу «Педагогічний малюнок».

Педагогічний малюнок, як засіб наочного навчання і методичний інструмент технології навчання образотворчому мистецтву, є невід'ємною складовою професійного становлення студентів, розвитку творчої особистості майбутніх учителів мистецтва.

Список літератури:

1. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Барбіна Є.С. Формування педагогічної майстерності вчителя в системі неперервної педагогічної освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць. Ч. 2. Київ, 2001. С. 181–185.
3. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька. Київ : ІЗМН, 2002. 270 с.
4. Рудницька О.П. Основи викладання мистецьких дисциплін. Київ : ІЗМН, 1998. 182 с.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII [Law of Ukraine «On Education»]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
2. Barbina Ye.S. (2001). Formuvannia pedahohichnoi maisternosti vchytelia v systemi neperervnoi pedahohichnoi osvity [Formation of pedagogical mastery of a teacher in the system of continuous pedagogical education]. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka* : zb. nauk. prats. Ch. 2. Kyiv, pp. 181–185.
3. Rudnytska O.P. (2002). Pedahohika: zahalna ta mystetska [Pedagogy: general and artistic]. Kyiv : IZMN, 270 p.
4. Rudnytska O.P. (1998). Osnovy vykladannia mystetskykh dystsyplin [Fundamentals of teaching artistic disciplines]. Kyiv : IZMN, 182 p.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-100>

УДК 343.2

Дудік А.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗАХИСТ ВІД ОЗБРОЄНОЇ ОСОБИ ЯК СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИД НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми трактування поняття озброєної особи при відверненні посягання від такої особи у стані необхідної оборони. У статті дається визначення інституту необхідної оборони та його місце у системі обставин, що виключають злочинність діяння. Зазначаються спеціальні види необхідної оборони та їх трактування у національному законодавстві. Досліджено наявність законодавчого визначення поняття «зброя» як у вітчизняному кримінальному праві, так і в кримінальному законодавстві зарубіжних країн. На основі порівняльного аналізу положень національного права та зарубіжного, а також на основі праць науковців надано своє бачення вирішення проблеми та пропозиції щодо визначення поняття «зброя», що дасть у подальшому змогу уникнути кримінально-правових колізій у законодавстві.

Ключові слова: необхідна оборона, перевищення меж необхідної оборони, спеціальні види, зброя, озброєна особа, кримінальна відповідальність, захист.

Dudik Andrii

Yaroslav Mudryi National Law University

PROTECTION FROM AN ARMED PERSON AS A SPECIAL PATTERN OF NECESSARY DEFENSE

Summary. The development of Ukraine as a social and legal state implies that human, his life and health, honor and dignity is recognized in Ukraine as the highest social value and its protection is the priority direction of Ukrainian criminal law state. This raises the question of the need for effective legal regulation of the institute of necessary defense as a guarantee of protecting citizens of their constitutional rights and freedoms at the international standards level. The circumstances, which excluding the criminality of an action, play an important role in the domestic criminal legal scientism, so they are deserve for special atantijn and golden study. Usually a lot of attention is paid to the necessary defense. The article is devoted to the study of the problem of the interpretation of the concept of an armed person in rejecting an attack from such a person in a state of necessary defense. The article defines the institution of necessary defense and its place in the system of circumstances that exclude the crime of the act. Specific types of necessary defense are indicated and their interpretation in national legislation. The article analyzes the general theoretical aspects of the legal regulation of such a special type of needy defense as protection from an armed person. The existence of a legal definition of the concept of "weapon" in the domestic criminal law is explored. Analyzed the relevant provisions of foreign criminal law, which relate to different legal systems. On the basis of a comparative analysis of the provisions of national and foreign law, as well as on the basis of the works of scientists, their vision was presented on the solution of the problem and suggestions on the definition of the concept of "weapons", which will in the future allow avoiding criminal legal conflicts in the legislation.

Keywords: necessary defense, exceeding the limits of necessary defense, special types, weapons, armed person, criminal liability, protection.

Постановка проблеми. Закріплені у Конституції України фундаментальні положення утвердження та забезпечення права людини самостійно захищатися від протиправних посягань, знайшли своє відображення у Кримінальному кодексі України 2001 року, в якому законодавець вперше виокремив самостійний розділ VIII Загальної частини «Обставини, що виключають злочинність діяння». У даному розділі чітко визначається інститут необхідної оборони та виокремлено його спеціальні види. Однак при подальшому застосуванні даних положень виникають певні колізійні питання, а саме визначення поняття озброєної особи. Важливо, що законодавець не врегулював дане поняття у нормативно-правових актах і не було сформовано чіткої позиції з боку судової практики. Тож у даному випадку постає проблема кваліфікації перевищення меж необхідної оборони як спеціального виду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням необхідної оборони та перевищенням її меж займалися такі вчені, як: В.В. Аніщук, Ю.В. Баулін, Я.Г. Лизогуб, В. Володарський, Л.В. Гусар, Б.М. Орловський, І.В. Ткаченко, М.І. Бажанов, В.І. Борисов, В.П. Діденко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість наукових праць та законодавчих проєктів, все ж в жодному нормативно-правовому акті поняття зброя досі не визначено, що є необхідним для кваліфікації спеціального виду необхідної оборони та звільнення від кримінальної відповідальності. Вирішення цієї проблеми на законодавчому рівні стане неабияким кроком вперед у становленні України як правової держави.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проаналізувати інститут необхідної оборони, визначити спеціальні види необхідної оборони,

дослідити відповідне законодавство та висловити свою позицію відповідно доречного трактування поняття озброєна особа при здійсненні необхідної оборони від посягань такої особи; Визначення існуючих у науці кримінального права України точок зору з приводу характеристики поняття зброя та озброєна особа.

Викладення основного матеріалу. У Конституції України, а саме у ст. 27, передбачено, що кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань, а ст. 41 гарантує непопорушність права приватної власності, якого ніхто протиправно не може бути позбавлений. Однією з найважливіших гарантій реалізації зазначених вище положень Конституції України є інститут необхідної оборони. Важливо також зазначити, що право особи на здійснення необхідної оборони також прямо зазначено в ч.2 ст. 36 Кримінального Кодексу України: «кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади». Дуже важливим є той момент, що право на необхідну оборону мають не лише звичайні громадяни, але й працівники правоохоронних та розвідувальних органів, військовослужбовці проте, з певними особливостями. Передбачається, що дані особи мають право застосовувати вогнепальну зброю, спеціальні засоби і фізичну силу.

Що ж таке необхідна оборона? Визначення даного поняття нам дається у ст. 36 ККУ: «Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.» З даного визначення можна зробити висновок, що підставою виникнення права на необхідну оборону вважається вчинення суспільно небезпечного посягання, що викликає у того хто захищається, необхідність у негайному відверненні або припиненні такого посягання, шляхом заподіяння посягаючому шкоди. Важливо також зазначити, що законодавець також певним чином захищає і особу, котра здійснює суспільно-небезпечно посягання через оборону перевищення меж необхідної оборони. Тобто захист не має знаходитися у явній невідповідності з характером і небезпекою посягання, також враховується обстановка захисту. У законодавстві визначається також, що перевищення меж необхідної оборони тягне за собою кримінальну відповідальність лише у двох випадках – умисне вбивство або умисне заподіяння тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони.

Однак, кримінально-правове законодавство передбачає і спеціальні види необхідної оборони. Важливою ознакою спеціальних видів необхідної оборони є те, що шкода заподіяна особі яка посягає, у таких випадках є необмеженою. Згідно із ч. 4 ст. 36 ККУ особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним

посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди небезпечності посягання чи обставини захисту. У такому випадку постає питання, у чому проявляється така відповідність та які критерії її оцінки у таких випадках? Відповідь на це питання дає Постанова Пленуму ВСУ «про судову практику у справах про необхідну оборону» від 26.04.2002, а саме у п. 5 зазначається: «щоб установити наявність або відсутність ознак перевищення меж необхідної оборони, суди повинні враховувати не лише відповідність чи невідповідність зброя захисту і нападу, а й характер безпеки, що загрожувала особі, яка захищалася, та обставини, що могли вплинути на реальне співвідношення сил, зокрема: місце і час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищався, їхні фізичні дані (вік, стать, стан здоров'я) та інші обставини. Якщо суд визнає, що в діях особи є перевищення меж необхідної оборони, у вирокі слід зазначити, в чому саме воно полягає».

Ще одним видом необхідної оборони є захист від посягання озброєної особи, групи осіб або відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Даний вид необхідної оборони так само виключає кримінальну відповідальність, визначений у ч. 5 ст. 36 ККУ та має ряд суперечностей. Головним питанням у даному випадку постає визначення поняття «зброя». Нажаль у чинному законодавстві немає роз'яснення такого поняття. Незважаючи на наявність цілого ряду праць присвячених зброезнавству та проектів законів. У даному випадку можна повести аналогію по відношенню до інших статей ККУ у яких згадується поняття зброя. Наприклад п.1 ст. 294 ККУ (Масові заворушення) містить норму про те, що організація масових заворушень, що супроводжується насильством над особою, громадянами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьке виселення громадян, опором представникам влади може бути вчинено із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя. Ще одним шляхом для вирішення такого питання став проект Закону України «Про цивільну зброю і боеприпаси» від 10.12.2014 де зброя визначається як пристрій або предмет, спеціально сконструйований або пристосований для знищення, ураження, ушкодження або заподіяння іншого руйнівного впливу на живі чи іншого роду об'єкти та цілі. Нажаль, даний закон так і не був прийнятий, але із зазначених положень можна зробити висновок, що в національному кримінальному законодавстві, хоч і не прямо, але висвітлено конструктивне поняття зброї.

Однак, досі постає питання, чи можуть побутові предмети бути кваліфікованими як зброя у певних випадках? Чи буде вважатись захист від особи із заточеною палицею спеціальним видом необхідної оборони? У даному випадку слід проаналізувати зарубіжне законодавство. Наприклад у Кримінальному Кодексі Німеччини у положеннях одночасно із поняттям зброя вказується «або інше небезпечно зброя», що дає нам підстави вважати, що у даному випадку озброєною особою може вважатись і особа, котра здійснює посяган-

ня за допомогою будь – якого предмету котрий може нести небезпеку життю та здоров'ю. Але також варто зазначити, що у кримінальному законодавстві Німеччини відсутнє положення про звільнення від кримінальної відповідальності у разі перевищення меж необхідної оборони при захисті від озброєної особи, групи осіб тощо.

Якщо підійти до вирішення питання з точки зору англосаксонської правової сім'ї, то неабиякої уваги заслуговує кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки. Перш за все необхідно вказати, що у США захист (необхідна оборона) здійснюється шляхом застосування фізичної сили, яку можна поділити на смертельну (вбивство нападаючого чи нанесення тяжкої шкоди його здоров'ю) і звичайну. Тобто, якщо порівняти з нашим законодавством то перевищення меж необхідної оборони прирівнюється до смертельної фізичної сили за законодавством США. Відповідно до КК штату Нью-Йорк застосування смертельної фізичної сили можливо, коли особа, що захищається, розумно передбачає, що нападник застосовує або ось-ось почне застосовувати смертельну фізичну силу, а також у випадках: коли особа вчиняє або намагається вчинити вбивство, викрадення людини, зівалтування чи пограбування; коли особа намагається вчинити берглері (незаконне проникнення до житла з метою вчинити злочин); якщо особа, на яку напали, знаходиться у своєму житлі і не є початковим агресором тощо. Проаналізувавши дані випадки, можна дійти висновку, що за кримінальним правом США передбачено більше випадків, за якими особа може вийти за межі необхідної оборони. І тут навіть не піднімається питання про озброєну особу, достатньо лише намагання вчи-

нити вбивство, незалежно від того чи була зброя у нападаючого або інше знаряддя.

Порівнюючи вищезазначене, можна визнати, що американське законодавство є більш зрозумілим для звичайного громадянина та дає йому значно більше ініціативи для захисту свої невід'ємних прав, в тому числі і при здійсненні спеціального виду необхідної оборони.

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумок, можна зазначити, що на жаль, на сьогоднішній момент у чинному національному законодавстві відсутнє повне визначення поняття озброєної особи та немає ніяких рекомендацій судам як діяти при кваліфікації перевищення меж необхідної оборони у випадку захисту від озброєної особи. Проаналізувавши роботи науковців варто зазначити, що у кримінально-правовій науці сформувався дві точки зору: конструктивна (котра передбачає визначення поняття зброя як спеціально сконструйований предмет для враження цілі) та реалістична (де поняття зброя визначається як будь-який предмет котрий може нанести шкоди життю та здоров'ю). На відміну від вітчизняного законодавства, кримінально-правові положення деяких зарубіжних країн містять більш детальне та широке вирішення поставленої проблеми, тому проаналізувавши викладений матеріал можна запропонувати наступне визначення поняття «зброя» – предмети або пристрої, придатні для активної оборони та нападу і, у зв'язку з цим, можуть бути небезпечними для життя і здоров'я особи. Варто також зазначити, що необхідно переймати досвід зарубіжних країн у даній сфері задля інтеграції його у національному законодавстві та подальшого вирішення правових колізій.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Закон України «Про цивільну зброю та боеприпаси» проект. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52809
3. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Уголовный Кодекс Федеративной Республики Германия. Российский правовой портал. Библиотека Пашкова. URL: <https://constitutions.ru/?p=5854>
5. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния : монография / Юрий Васильевич Баулин. Харьков : Основа, 1991. 360 с.
6. Орловський Б.М. Інститут необхідної оборони за кримінальним правом України та США: порівняльний аналіз. *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. 2009. С. 114–116.
7. Гусар Л.В. Необхідна оборона: кримінологічні та кримінально-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2009. 23 с.

References:

1. Konstytucja Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28 chervnja 1996 r. # 254k/96- VR / Verkhovna Rada Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy*. 1996. # 30. St. 141.
2. Zakon Ukrainy «Pro cyvilnu zbroju ta bojeprypasy» proekt. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52809
3. Kryminalnij Kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. # 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy*. 2001. # 25-26. St. 131.
4. Ugholovnij Kodeks Federatyvnoj Respublyky Ghermanija. Rossyjskij pravovoj portal. Byblyoteka Pashkova. URL: <https://constitutions.ru/?p=5854>
5. Baulyn Ju.V. Obstojateljstva, uskljuchajushhye prestupnostj dejanyja : monoghrafyja / Juryj Vasylj'evych Baulyn. Kharkiv : Osnova, 1991. 360 s.
6. Orlovskij B.M. Instytut neobkhdnoji oborony za kryminalnym pravom ukrainy ta SSHA: porivnjalnyj analiz. *Visnyk Odesjkogho nacionalijnogho universytetu imeni I.I. Mechnykova*. 2009. S. 114–116.
7. Ghusar L.V. Neobkhdna oborona: kryminologhichni ta kryminaljno-pravovi aspekty : avtoref. dys. ... kand. juryd. nauk : spec. 12.00.08 «kryminaljne pravo ta kryminologhija; kryminaljno-vykonavche pravo»; Odesjka nacionaljna jurydychna akademija. Odesa, 2009. 23 s.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-101>

УДК 343.614

Кисіль О.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА (СТ. 120 КК УКРАЇНИ)

Анотація. У статті автор розглядає проблему вдосконалення кримінальної відповідальності за доведення до самогубства, аналізує склад цього злочину та останні зміни статті 120 КК України, внесені Законом України від 08.02.2018 р. У статті акцентується увага на нових, раніше не відомих способах доведення до самогубства. На особливому рівні, автор визначає проблему доведення до самогубства за допомогою соціальних мереж та Інтернету, наводить статистичні дані та випадки з практики. Автор досліджує технології втягнення дітей до «груп смерті» та основні принципи діяльності таких груп. У результаті досліджень, автор висловлює власну думку стосовно подальшого вдосконалення кримінальної відповідальності за доведення до самогубства та пропонує зміни і доповнення до статті 120 КК України.

Ключові слова: самогубство, доведення до самогубства, «групи смерті», рівень самогубств, кримінальна відповідальність, мережа Інтернет.

Kysil Oksana

Yaroslav Mudryi National Law University

TO THE ISSUE OF IMPROVEMENT OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR INCITEMENT TO SUICIDE (ARTICLE 120 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

Summary. The article reviews the problem of improvement of criminal responsibility for incitement to suicide, analyzes the components of the crime and recent changes to article 120 of the Criminal Code of Ukraine, introduced by the Law of Ukraine “On amendments to article 120 of the Criminal Code of Ukraine regarding the establishment of criminal responsibility for incitement to suicide” from 08.02.2018. The development of a modern post-industrial society is characterized by accelerated pace of change, emergence of new factors and trends affecting suicidal behavior residents of different countries. The author identifies the main causes of suicidal behavior of people, which leads to committing suicide. Understanding the causes of suicide and the trends of constant growth of their number in modern society will lead to the further development of new methods, ways and means to counteract this destructive phenomenon. This necessitates the study of suicide at this stage of society's development and making the necessary changes to the legislative base. The article is focused on new, previously unknown ways of incitement to suicide, because with the development of technological progress new opportunities for committing crimes became available. At a special level, the author identifies the problem of incitement to suicide through social networks and the Internet, provides statistics and practical examples. The author inquires into the technologies of drawing children into „death groups”, the basic principles of the activities of such groups and offers activities, that help protect oneself from dangerous entertainments. As a result of research, the author gives answers to many topical issues, expresses her own opinion regarding the further improvement of criminal responsibility for incitement to suicide and proposes amendments and additions to article 120 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: suicide, incitement to suicide, death groups, rate of suicide, criminal responsibility, Internet.

Постановка проблеми. На даний час кількість самогубств в Україні знаходиться на дуже високому рівні. З розвитком технологій та еволюцією людства з'являються нові, раніше не відомі способи вчинення злочинів. Так, з появою Інтернету та соціальних мереж виникають нові можливості у спілкуванні, впливі людей один на одного, у тому числі, і негативному впливі. Злочинність постійно перебуває у динаміці і тому чинне законодавство також потребує змін і доповнень, які б відповідали сучасним реаліям вчинення доведення до самогубства [9]. У нашій державі помітно зросла зацікавленість у дослідженні даного злочину. Проте, ще й досі залишається широке коло проблемних питань застосування статті 120 Кримінального кодексу України. На мою думку, злочини проти життя людини становлять значну суспільну небезпечність, тому саме на них необхідно звернути особливу увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню кримінальної відповідальності за доведення до самогубства приділяється значна увага. Цю проблему досліджували: В.Ю. Баулін,

Р.С. Веприцький, Є.О. Гладкова, В.О. Кірієнко, О.О. Колінько, Т.А. Павленко, О.П. Романів, Л.М. Шестопалова. Роботи вказаних науковців присвячені аналізу причин самогубства, висвітленню авторських підходів до вирішення питання вдосконалення відповідальності за доведення до самогубства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний рівень дослідження цього актуального для кримінального права питання, залишаються проблемні та суперечливі моменти застосування статті 120 КК України, які я намагалася розкрити у цій статті. Також, на мою думку, уваги заслуговують способи доведення до самогубства в мережі Інтернет та через соціальні мережі, за допомогою яких було спричинено багато самогубств серед підлітків. Як діють адміністратори смертельних квестів і як вберегтися та не потрапити в «групи смерті», детально розкрито у статті.

Мета статті. Завдання полягає у висвітленні проблеми вдосконалення кримінального законодавства в частині відповідальності за доведення

ня до самогубства; дослідженні діяльності «груп смерті» на території України.

Виклад основного матеріалу. Проблема самогубства пов'язана зі статтею 27 Конституції України, у якій закріплюється, що кожна людина має право на життя. Таке положення Основного Закону відповідає нормам міжнародного права. Право на життя є основою всіх інших прав і свобод людини. Законодавством передбачено, що на державу покладено обов'язок захищати життя кожного, оскільки жодна людина не може бути свавільно позбавлена життя [1]. Проте як має реагувати держава, коли особа умисно позбавляє себе життя?

Самогубство – це смертельний випадок, який є результатом умисного заподіяння шкоди власному життю та здоров'ю. Люди, які вчиняють суїцид, нерідко страждають від психічних захворювань, сильного душевного болю, відчувають стрес, депресію та неможливість впоратися з власними проблемами, вони без надії дивляться у майбутнє і знаходять лише один варіант вирішення проблем – смерть. Крім психічних розладів, причини самогубства можуть бути різними: моральні, релігійні чи соціальні установки, які сформувалися у свідомості особи, скрутне фінансове положення, міжособистісні відносини, відчуття самотності та непотрібності серед тисяч незнайомих людей, постійна втома та виснаження. Це лише основні фактори, які спонукають до вчинення самогубства, причини ж суїцидальної поведінки багаточисельні та дуже складні.

Випадки самогубства зустрічаються в різних державах та культурах. За даними Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я щорічно понад 800000 людей позбавляють себе життя, значно більша кількість здійснюють спроби суїциду. Кожне самогубство – це трагедія, яка залишає свій відбиток у пам'яті близьких, сім'ях та суспільстві. ВООЗ зазначає, що самогубства характерні для всіх регіонів світу, незалежно від рівня доходу держави. У 2012 році суїцид став другою з основних причин смертності серед молоді віком від 15 до 29 років. У вразливих груп, які підлягають дискримінації, наприклад, біженців, іммігрантів, транссексуалів, ув'язнених, також дуже високий рівень самогубств [2]. Що стосується показників в Україні, то статистичні дані свідчать, що останніми роками в нашій державі кількість самогубств є дуже високою. Так, за даними Державної служби статистики України, у 2016 році майже 7,5 тисяч українців скоїли суїцид. Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України зазначає, що у 2017 році покінчили з життям 6,5 тисяч людей [3]. Ця причина смерті є найпоширенішою після природної смерті внаслідок хвороб системи кровообігу (67,0%), смерті від новоутворень (13,6%) та смерті від зовнішніх причин (5,4%) [4]. Слід зазначити, що в офіційну статистику потрапляють лише явні випадки самогубств, тому реальна кількість спроб їх вчинити значно перевищує офіційні показники. На думку судово-медичних експертів, більшість смертей від нещасних випадків (наприклад, передозування лікарськими препаратами, падіння з висоти чи дорожньо-транспортні аварії) є саме суїцидом.

Кримінальним кодексом України передбачено, що із числа усіх причин, які призводять

до суїциду, тільки доведення до самогубства є злочином. Попередня редакція статті 120 КК України була такого змісту: «Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, – карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк». Кваліфікуючими ознаками доведення до самогубства визнається вчинення вказаних діянь щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, або щодо двох або більше осіб (частина друга статті 120 КК), або якщо воно було вчинене щодо неповнолітнього (частина друга статті 120 КК) [5, с. 68]. З 2010 року по травень 2017 року в Україні винесено всього п'ять вироків за статтею доведення до самогубства, тобто менше одного вироку на рік, оскільки правоохоронні органи, як правило, припиняють провадження у справах про суїцид, не знайшовши слідів насильства на тілах загиблих. Або й взагалі версію доведення особи до самогубства залишають без уваги та не досліджують належним чином [6]. Незважаючи на таку кількість вироків, у 2013 році за фактами вчинення самогубства громадянами було зареєстровано 8814 кримінальних проваджень, у 2014 – 2566, у 2015 – 8824 проваджень, у 2016 році – 8311, а у 2018 році у даних справах було відкрито 637 проваджень [7; 8].

Отже, дуже гостро постало питання, чи є дією стаття 120 Закону про кримінальну відповідальність? Згідно з цією нормою причинами доведення до самогубства були: 1) жорстоке поводження; 2) шантаж; 3) примус до протиправних дій; 4) систематичне приниження людської гідності. На даний час поширеним явищем стало вчинення самогубства підлітками, які входять до так званих «груп смерті», створених у соціальних мережах. Такі ситуації взагалі не мали жодної кримінально-правової оцінки. Приводом для внесення змін до цієї статті стало відкриття кримінального провадження стосовно Євгенія Кривошеева по статті 120 КК України у вересні 2015 року в м. Запоріжжі. Його підозрювали у доведенні до самогубства через Інтернет дев'яти молодих жінок, чотири з яких проживали на території Російської Федерації, а п'ять – в Україні. На жаль, лише одну з жертв на території України вдалося врятувати. Правоохоронці зафіксували IP-адресу підозрюваного, який підписувався жіночим ім'ям у соціальній мережі «Контакт», обирав жертву, представлявся медичною сестрою, надавав рекомендації, як вчинити самогубство, які знаряддя використовувати, як краще обрати місце для повішення та ін. [9]. Проте, підстави для притягнення Євгенія Кривошеева до кримінальної відповідальності були відсутні, оскільки підозрюваний не поводився із жертвами жорстоко, не шантажував їх, не примушував до протиправних дій та не принижував людську гідність, а інші способи вчинення злочину диспозицією даної статті не передбачені.

Таким чином, Верховною Радою України було прийнято Закон «Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за спри-

яння вчиненню самогубства» від 08.02.2018 року, яким було змінено частину першу статті 120 КК України і викладено в такій редакції: «Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, систематичного приниження її людської гідності або систематичного протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства, – караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк» [10].

Проте деякі положення даної норми виглядають суперечливими і у майбутньому можуть призвести до проблеми тлумачення і застосування статті через свій оціночний характер, неоднозначність і невизначеність, як, наприклад, поняття «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». До такої думки дійшли правники у своїх висновках. Крім того, науковці Головного науково-експертного управління зосереджують увагу на необхідності передбачити кримінальну відповідальність за схиляння до вчинення самогубства в окремій нормі, як це закріплено в законодавстві зарубіжних країн [11].

Позитивним оновленням змісту статті стали її приписи щодо «примусу до дій, що суперечать її волі» замість «примусу до протиправних дій», оскільки особу практично можна довести до самогубства і шляхом примушування до дій, які не є протиправними. Це можуть бути небажані для потерпілого, але правомірні дії, або зловживання правом, яке не є правопорушенням.

Як було зазначено, в Україні активно діють «групи смерті», які створюються у соціальних мережах і спрямовані на схиляння підлітків (у переважній більшості) до скоєння суїциду. На початку 2017 року в мережі Інтернет широко обговорювалася підліткова гра «Синій кит» або ж «Тихий дім», «Море китів», f57, f58, «Кити пливуть вгору», «Розбуди мене о 4:20». Ця смертельна гра має багато назв, але її результат завжди однаковий – самогубство [12]. За даними Національної поліції України, тільки в одній з таких спільнот було виявлено більше 200 активних користувачів з України. Як правило, доступ до таких груп є закритим, а членство здійснюється на розсуд адміністратора. Суть цієї гри полягає у проходженні квесту, який починається із заповідання собі незначних каліцтв, а закінчується смертю. Перше завдання даної спільноти – прокинутися о 4:20 і написати адміністратору. Все подальше спілкування відбувається в той самий час. Таким чином, це збиває дитину з нормального режиму і вона стає більш вразливою. Кожен день або через день дається нове завдання, вони йдуть по наростаючій. Наприклад, вирізати на собі якесь зображення або символ і скинути фотографію адмінам, наступне – повністю відмовитися від сну, після чого дитина втрачає орієнтацію в часі, плутає сон і реальність, останнє завдання – вистрибнути з вікна. З 15 осіб від 1 до 3 доходять до кінця квесту. Найстрашніше, що на участь в таких «іграх» підлітків штовхає реальне бажання померти. Всі стадії квесту можна пройти від тижня до місяця. Під час гри визначається ступінь завязатості учасника, всі його дії контролюються адміністраторами. Маніпулятори

вимагають надсилати фотографії після кожного етапу квесту, застосовують похвалу, емоційний шантаж, схвалення, залякування, насадження провини, привчають жертву уникати протистояння або суперечок із маніпулятором. Спілкуються виключно на суїцидальні теми, «втираються в довіру», дізнаються контакти, адресу та інші особисті дані, надсилають записи, відео та музику, які нормальній людині важко сприймати. Якщо зупинився або не виконав завдання у строк, то програв. Проте на цьому гра не закінчується, якщо ти відмовляєшся виконувати завдання, починаються залякування, погрози, шантаж і приниження. Оскільки, усі фото– і відеодокази пройдених етапів учасник надсилає «куратору», це стає додатковим інструментом тиску. Якщо матеріали розголошуються або надсилаються батькам, це буде, щонайменше, соромом і ганьбою [13, с. 4].

«Червона сова» – новий смертельний квест, який поширюється в Україні. Правила гри подібні з «Розбуди мене о 4:20». Адміністратори також у соціальних мережах дають завдання, проте учасникам повідомляють, що результатом є не смерть, а можливість побачити сакральний світ і зустрітися з Червоною Согою, що звичайним людям є не під силу. Підлітків примушують не спати і втікати з дому. В «Контакті» є сім закритих груп, у які приймають тільки дітей. Періодично вони блокуються, проте потім з'являються знову [14].

Восени 2018 року в мережі з'явилася ще одна «гра зі смертю» – «Момо». Вона є схожою до «Синього кита» і також провокує дітей до вчинення самогубства. Момо – це жінка з вираженими очима, великим ротом і курячими лапами. Це моторошне зображення може неочікувано з'явитися у списку контактів у WhatsApp і, як правило, видалити його неможливо. Такий контакт починає надсилати повідомлення із погрозами, файли зі сценами насилля і повідомляє, що за декілька днів ви помрете. Іноді ця жінка може дзвонити, залякувати плачем, який переходить у різкий і неприємний сміх. Психолог, віце-президент Української асоціації психологів Володимир Мамко вважає, що «Момо» є прототипом матері [15].

Усі дії у цій програмі виконує бот, поки підліток переглядає відео, надіслане куратором, копіюються всі персональні дані зі смартфона (фотографії, відео, телефони, адреси, нотатки). Якщо на телефоні є інформація, яку дитина не хотіла б розголошувати, «Момо» починає шантажувати та примушувати до дій, що суперечать волі особи. Засоби масової інформації повідомляють, що підвищення 12-річної дівчинки в Аргентині сталося саме через цю програму. Цей інформаційний вірус вже добрався до Росії, на черзі – Україна. Щоб вберегтися від «Момо» краще видалити WhatsApp, не переглядати невідомі відео та не телефонувати незнайомцям.

Недавно підлітки захопилися новою «грою» – «Біжи або помри», у якій дитина має перебігти дорогу впритул до наближення машини.

Є думка, що зараз ми маємо справу з технологією знищення, яка прищільно працює по підлітках, і Україна тільки починає боротися з нею. Практика доводить, що дані групи спрямовані на уразливу в соціальному сенсі категорію осіб – дітей, які проходять період становлення. По той бік екрану

монітора з дитиною спілкується вмілий психолог, з яким підлітку у такому віці внаслідок розумової незрілості, нестабільності емоцій і підвищеної чутливості сперечатися дуже складно [13, с. 7].

Україна стала на шлях боротьби зі схилянням до самогубства в мережі Інтернет. Ця проблема є визнаною і наразі здійснюється пошук шляхів її вирішення, розшуковуються особи, причетні до заснування таких «груп смерті». Проте залишається досить багато питань та загадок, на які науковці та психологи поки не знайшли однозначної відповіді. Чому ж підлітки виконують все, що наказують їм робити адміністратори «груп смерті» – найчастіше такі ж школярі, як і їхні жертви? Та які цілі переслідують адміністратори таких спільнот, які штовхають дітей на смерть? Психологи вважають, що таким чином вони хочуть підкреслити власну значущість і владу над людьми. Найвн лише поодинокі випадки, коли куратори залишають гру і, навпаки, відмовляють підлітків від суїциду.

У тих, кому вдалося вижити після такого експерименту, назавжди залишаються жахливі шрами і опіки, травма психіки, відсутність сну, кошмари, страх і галюцинації. Проблеми зі здоров'ям, порушення психіки, візити до психолога постійно нагадуватимуть про легковажність і необдуманість вчинків і рішення у підлітковому віці.

Висновок. Отже, зробивши аналіз останніх змін, яких зазнала стаття 120 КК України, мож-

на зробити висновок, що вони є позитивними. Як свідчать науковці, співвідношення самогубств і доведення до самогубств становить один до двадцяти. Спосіб доведення до самогубства через Інтернет стає дуже поширеним, оскільки з кожним днем зростає кількість користувачів мережею. Для того, щоб особи, які схиляють інших осіб покінчити з життям не залишалися безкарними, у статтю 120 КК України в якості способу доведення до самогубства були передбачені «інші дії, що сприяють вчиненню самогубства». Тобто, перелік діянь, які можуть спонукати особу піти з життя перестав бути вичерпним. Вважаємо, що таке широке тлумачення цієї ознаки об'єктивної сторони частини 1 статті 120 на практиці може призвести до проблем у її застосуванні, а тому, для подальшого вдосконалення кримінального законодавства необхідно більш чітко визначити способи злочинних посягань при доведенні особи до самогубства, вказавши, наприклад, «а також через соціальні мережі або з використанням мережі Інтернет».

Утім, на нашу думку, безпека життя громадян залежить не стільки від ідеально викладеної норми, скільки від можливості ефективного застосування її положень на практиці. На даний час стаття 120 КК України ще вкрай рідко застосовується, хоча досвід притягнення до відповідальності за доведення до самогубства особи досить поширений у зарубіжних державах.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 13.
2. Самогубство / Всесвітня Організація Охорони Здоров'я. 2018. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/factsheets/detail/suicide> (дата звернення: 02.05.2019).
3. Кожні сорок секунд у світі від самогубства гине одна людина // Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/news/kozhni-40-sekund-u-sviti-vid-samogubstva-gine-odna-lyudina> (дата звернення: 02.05.2019).
4. Демографічна ситуація у 2017 році // Державна служба статистики України. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.05.2019).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / станом на 4 вересня 2017 року. Харків : Право, 2017. С. 68.
6. За доведення до самогубства встановлено кримінальну відповідальність. URL: <http://ukrainepravo.com/news/ukraine/za-dovedennya-do-samogubstva-vstanovleno-kriminalnu-vidpovidalnist/> (дата звернення: 30.04.2019).
7. До груп «синіх китів» вступили 35 тисяч українських підлітків, проте самогубств більше не стало. URL: https://dt.ua/UKRAINE/do-grup-sinih-kitiv-vstupili-35-tisyach-ukrayinskih-pidlitkiv-prote-samogubstv-bilshe-ne-stalo-235499_.html (дата звернення: 02.05.2019).
8. 15 тисяч випадків доведення до самогубства зафіксовано за останні 5 років – ГПУ. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/15-tisyach-vipadkiv-dovedennya-do-samogubstva-zafiksovanogo-za-ostanni-5-rokiv-gpu-1336986.html> (дата звернення: 02.05.2019).
9. Пояснювальна записка від 17.02.2016 року до Проекту Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58195 (дата звернення: 01.05.2019).
10. Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства : Закон України від 08 лютого 2018 р. № 2292-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2292-19> (дата звернення: 03.05.2019).
11. Висновок Головного наукового-експертного управління на проект закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства)», реєстр. № 4088, вих. 17 лютого 2016 р.
12. Гра в смерть: що таке «Синій кит» і чому підлітки виконують смертельні завдання. URL: <https://ukranews.com/ua/news/477891-gra-v-smert-shho-take-syniy-kyt-i-chomu-pidlitky-vykonuyut-smertelni-zavdannya> (дата звернення: 04.05.2019).
13. Гладкова Є.О., Веприцький Р.С. Групи смерті: що це таке і як уберегти дитину. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ. 2017. С. 1–15.
14. «Синього кита» змінила «Червона сова». В Україні діти захопились новою смертельною грою. URL: <https://vesti-ukr.com/strana/268129-sineho-kita-smenila-krasnaja-sova> (дата звернення: 01.05.2019).
15. Нова смертельна гра «Момо»: чому вона лякає дітей і як від неї захиститися. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/nova-smertelna-hra-momo-chomu-vona-liakaie-ditei-i-yak-vid-nei-zakhystytysia-176035.html> (дата звернення: 06.05.2019).

References:

1. Konstytutsiya Ukrayiny (1996) : Zakon Ukrayiny vid 28 chervnya 1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine : The law of Ukraine of 28 June 1996 №254k/96-VR]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*, vol. 30, p. 13.
2. World Health Organization (2018). Samohubstvo [Suicide]. Vsesvitnya Orhanizatiya Okhorony Zdorov'ya. Available at: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/suicide> (accessed 2 May 2019).
3. Tsentr hromads'koho zdorov'ya MOZ Ukrayiny (2018). Kozhni sorok sekund u sviti vid samohubstva hyne odna lyudyna [Every forty seconds in the world one person dies of suicide]. Available at: <https://phc.org.ua/news/kozhni-40-sekund-u-sviti-vid-samogubstva-gine-odna-lyudina> (accessed 2 May 2019).
4. Derzhavna sluzba statystyky Ukrainy (2019). Demografichna sytuatsiya u 2017 rotsi [Demographic situation in 2017]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 1 May 2019).
5. Kryriminalnyy kodeks Ukrainy (2017). Zakon Ukrayiny vid 05 kvitnya 2001 № 2341-III za stanom na 4 veresnya 2017 roky [Criminal Code of Ukraine: The law of Ukraine of 05 April 2001№ 2341-III / as of September 4th 2017. Kharkiv : Pravo, p. 68.
6. Ukrayinske parvo (2018). Za dovedennya do samohubstva vstanovleno kryriminalnu vidpovidalnist [For bringing to suicide criminal liability is established]. Available at: <http://ukrainepravo.com/news/ukraine/za-dovedennya-do-samogubstva-vstanovleno-kryriminalnu-vidpovidalnist/> (accessed 30 April 2019).
7. ZN,UA (2017). Do hrup synih kytiv vstupyly 35 tysyach ukrayinskykh pidlinkiv, prote samohubstv bilshe ne stalo [To groups of blue whales entered 35 thousand Ukrainian teenagers, however, suicide was no more]. Available at: https://dt.ua/UKRAINE/do-grup-synih-kitiv-vstupili-35-tisyach-ukrayinskih-pidlitkiv-prote-samogubstv-bilshe-ne-stalo-235499_.html (accessed 2 May 2019).
8. TCN.UA (2019). 15 tysyach vypadkiv dovedennya do samohubstva zafiksovano za ostanni 5 rokiv – HPU [15 thousand cases of suicide recorded over the last 5 years]. Available at: <https://tsn.ua/ukrayina/15-tisyach-vipadkiv-dovedennya-do-samogubstva-zafiksovanogo-za-ostanni-5-rokiv-gpu-1336986.html> (accessed 2 May 2019).
9. Poyasnyvalna zapyska vid 17.02.2016 roky do Proekty Zakonu pro vnesennya zmin do Kryriminalnoho kodeksu Ukrayny (shchodo vstanovlennya kryriminalniyi vidpovidalnosti za spryannya vchynennyu samohubstva) [Explanatory note from 17.02.2016 to the draft law on amendments to the Criminal Code of Ukraine (regarding the establishment of criminal liability assisted in committing suicide)]. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58195 (accessed 1 May 2019).
10. Pro vnesennya zminy do statti 120 Kryriminalnoho kodeksu Ukrayny shchodo vstanovlennya kryriminalniyi vidpovidalnosti za spryannya vchynennyu samohubstva : Zakon Ukrayiny vid 08 lyutoho 2018 №2292-VIII / VR [On amending to article 120 to the Criminal Code of Ukraine regarding the establishment of criminal liability assisted in committing suicide : The law of Ukraine of 08 February 2018 №2292-VIII / VR]. *Verkhovna Rada Ukrayiny*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2292-19> (accessed 3 May 2019).
11. Holovne naukovo-ekspertne upravlinnya (2016). Vysnovok Holovnoho naukovoho-ekspertnoho upravlinnya na Proekt Zakonu Ukrayiny pro vnesennya zmin do Kryriminalnoho kodeksu Ukrayny (shchodo vstanovlennya kryriminalniyi vidpovidalnosti za spryannya vchynennyu samohubstva) [Conclusion of the main scientific and expert management on the draft Law of Ukraine on amendments to the Criminal Code of Ukraine (regarding the establishment of criminal liability assisted in committing suicide)], № 4088, vykh. 17 February 2016.
12. Ukrayinski novyny (2017). Hra v smert: shcho take “Syniy kyt” i chomu pidlitky vykonuyut smertelni zavdannya [Game of death: what is a “Blue whale” and why teens perform deadly tasks]. Available at: <https://ukranews.com/ua/news/477891-gra-v-smert-shho-take-syniy-kyt-i-chomu-pidlitky-vykonuyut-smertelni-zavdannya> (accessed 4 May 2019).
13. Hladkova Y.O., Veprytskyy R.S. (2017). Hrupy smerti: shcho tse take I yak uberehty dytynu [Groups of death: what is it and how to save a child]. Kharkiv : Kharkivskyy natsionalnyy universytet vnutrishnikh sprav, pp. 1–15.
14. Vesti Ukraine (2017). “Synoho kyta” zminyła “chervona sova”. V Ukrayini dity zakhopylysy novoyu smertelnoyu hroyu [“Blue whale” has changes “red owl”. In Ukraine children were fascinated by the new deadly game]. Available at: <https://vesti-ukr.com/strana/268129-sineho-kita-smenila-krasnaja-sova> (accessed 1 May 2019).
15. Pershyy Ukrayinskyy (2019). Nova smertelna hra “Momo” chomu vona lyakaye ditey i yak vid neyi zahystytysya [New death game “Momo” why she scares children and how to get out of it]. Available at: <https://www.5.ua/suspilstvo/nova-smertelna-hra-momo-chomu-vona-liakaie-ditei-i-ia-vid-nei-zakhystytysia-176035.html> (accessed 6 May 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-102>

УДК 342.72

Коляда Т.А.

Національний фармацевтичний університет

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КЛІНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. В статті охарактеризовано стан правового регулювання клінічних досліджень в Україні. Зосереджено увагу на як на міжнародних нормативно-правових актах, так і на національних. Виокремлено проблеми, що існують під час проведення клінічних випробувань. Приділено увагу нормативному закріпленню процедури клінічного випробування лікарських засобів. З'ясовано, що клінічні випробування повинні проводитись після обов'язкової оцінки етичних і морально-правових аспектів програми клінічних випробувань комісіями з питань етики. Сформульовано авторські пропозиції стосовно удосконалення проведення клінічних випробувань враховуючи досвід провідних європейських держав, а саме: щодо узагальнення понятійно-категоріального апарату; запровадження спеціального правового регулювання порядку проведення клінічних досліджень; розбудови ефективної європеїзованої системи страхування.

Ключові слова: правове регулювання, клінічні випробування (дослідження), замовник клінічного випробування, спонсор клінічного випробування, пацієнт (доброволець).

Koliada Tetiana

National University of Pharmacy

LEGAL REGULATION OF CLINICAL RESEARCHES IN UKRAINE: STATE, ISSUES, PROSPECTS

Summary. This article is about modern condition of legal regulation for clinical researches of medicine in Ukraine. Special attention paid to international legal acts. Ukraine developed legal base, that regulate performance of clinical researches of medical drugs and for the last time there is multi-branch system of under-law acts in Ukraine. In general, legal regulation of performance of clinical researches for medicine corresponds formal medical-legal trends, but doesn't count modern human centered imperatives and consist of number of legal gaps. Marked, that ukrainian legislation of performance of clinical researches in pediatric sphere for this time is more strict that legislation of majority european countries. Author noted issues that happens at the time of performance of clinical tests for medical drugs. Paid attention to regulatory regulation of the procedure of clinical test for medicine. Detected, that clinical tests must to perform after required analysis of ethical and law-moral aspects of clinical researches program by the commission of ethic. Formed authors propositions about improvement of performance of clinical tests, including experience of leading european countries, especially in notion of generalization of the conceptual-categorical apparatus; Introduction of special legal regulation for clinical test performance in sub-normal situations and with participation of specially impressionable categories of society; Introduction and building of effective europeanian insurance system; Introduction of "Patient rights ombudsman institution", the conception will spread the sphere of consitutional human rights and freedoms at the time of clinical reseaches (tests) performance of medecine.

Keywords: legal regulation, clinical test (researchers), customer of clinical test, test sponsor, patient (volunteer).

Постановка проблеми. У настанові Всесвітньої організації охорони здоров'я «Моніторинг побудови елементів систем охорони здоров'я: посібник щодо показників і стратегій їх вимірювання» виокремлено шість засадничих компонентів системи охорони здоров'я, а саме: надання послуг; медичний персонал; інформаційні системи охорони здоров'я; доступ до основних лікарських засобів; фінансування системи охорони здоров'я; управління системою охорони здоров'я. Започаткована в Україні комплексна реформа системи охорони здоров'я передбачає імплементацію апробованих у провідних демократіях раціональних і людиноцентристських засад надання якісної медичної допомоги. Безумовним імперативом реформи є вдосконалення правового регулювання клінічних досліджень (випробувань) лікарських засобів як необхідної передумови здійснення їх державної реєстрація. Клінічні дослідження як специфічний вид наукової діяльності мають екзистенційне значення для суспільства загалом та кожної людини,

оскільки сприяють отриманню і добору нових безпечних та ефективних ліків, впровадження принципів доказової медицини у здравооохоронну практику шляхом ухвалення науково обґрунтованих клінічних протоколів. Упродовж останнього часу у зазначеній царині використалося чимало складних проблем організаційно-правового характеру, що потребують негайного реагування і комплексного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній науці приділялася увага окремим аспектам проблеми правового регулювання клінічних досліджень. Так, у працях Вороніної М.А. та Лур'є Д.В. [1–2] розглядається питання правового регулювання способів та видів компенсації суб'єктам клінічних випробувань. Натомість Немченко А.С., Міщенко В.І., Тімофеев С.В., Вінник О.В. [3] зосереджувалися на аналізі особливостей нормативно-правового регулювання клінічних випробувань дієтичних добавок та парафармацевтиків. Павлишин Г.А. та Бакуменко М.А. [4] наголошували на медико-

правових аспектах клінічних досліджень у педіатрії. Цікавими і контрверсійними є положення, сформульовані Берзіною А.Б. [5] та Кашкановою Н. [6]. Принагідно також зазначимо, що розвиток клінічних досліджень в Україні сприяє Українська асоціація клінічних досліджень [7] та Державне підприємство «Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України» [8].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Першочергове значення в сучасних умовах набуває осмислення таких проблем: перектив розроблення спеціального нормативно-правового акту про проведення клінічних випробувань лікарських засобів як різновиду медико-біологічного експерименту, покращання інституційного забезпечення клінічних досліджень з урахуванням позитивного досвіду розвинених країн, вдосконалення етико-правового регулювання проведення клінічних досліджень, глибини імплементації міжнародно-правових актів (зокрема актів права Європейського Союзу та розроблених профільними міжнародними організаціями правил/стандартів «належної клінічної практики») тощо. Отже, комплексний аналіз стану наукового дискурсу, доробку вітчизняних фахівців та широкого спектру існуючих медико-правових лагун, дає підстави стверджувати щодо необхідності поглибленого аналізу артикульованої проблеми з урахуванням сучасних трендів новелізації вітчизняного медичного законодавства, модернізації чинних механізмів, адаптації європейських правових стандартів.

Мета статті. Метою статті є дослідження стану правового регулювання клінічних досліджень в Україні, виявлення існуючих правових колізій і організаційних проблем, а також артикуляція пропозицій щодо перспектив новелізації вітчизняного законодавства в сфері клінічних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як наголошують дослідники, існуюча на даний час в Україні нормативно-правова база щодо клінічних випробувань загалом відповідає усталеним міжнародним стандартам та закріпленим у директивах Європейського Союзу правовим імперативам. Більш того, вітчизняне законодавство щодо проведення клінічних досліджень у педіатрії на даний час регламентовано значно суворіше порівняно із законодавством більшості європейських країн.

Важливим стратегічним орієнтиром поступального розвитку медичного законодавства України є міжнародно-правова парадигма проведення клінічних досліджень. Одним із перших нормативно-правових актів, що регулюють клінічні дослідження, є прийнята 1964 року Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження». Прикметно, що декларація визначає загальні принципи клінічних досліджень та адресована як до лікарів, так й до інших учасників медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження [9].

До основних нормативно-правових актів у сфері клінічних досліджень також варто віднести «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права». Відповідно до статті 7 пакту проголошено, що жодна людина не повинна без її вільної згоди піддаватись медичним, науковим чи іншим експериментам [10].

Згідно зі статтею 4 Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини встановлено, що будь-яке втручання, що стосується здоров'я людини, може здійснюватись лише після отримання її вільної та інформованої згоди [11].

Регламентом № 536/2014 Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року про клінічні дослідження лікарських засобів для медичного застосування закріплено процедуру надання дозволу на проведення клінічних досліджень та передбачено, що при багатоцентрових дослідженнях подається один пакет документів для всіх країн, де планується їх проведення, через єдиний онлайн-портал. Регламент також закріплює можливість залучення до участі у дослідженні двох та більше спонсорів, що мають нести солідарну відповідальність за їх проведення. Цим документом передбачено систематизований порядок повідомлення і подання звітності (в онлайн-форматі). У рамках підвищення публічності клінічних досліджень визнано доцільним створення бази даних для розміщення стислої інформації щодо результатів клінічних досліджень, а саме: резюме дослідження (незалежно від результату); звіт про дослідження, які має подати спонсор протягом 1 року з моменту закінчення дослідження [12].

Вітчизняна конституційно-правова теорія ґрунтується на постулаті щодо належності права людини на охорону здоров'я до основних, природних, і невідчужуваних прав. Визнається, що це право не встановлюється законодавцем імперативно, а з'являється з моменту народження людини як біосоціальної істоти. Натомість держава покликана визначати і гарантувати право на охорону здоров'я. Відповідно до статті 3 Конституції України прямо передбачено, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Статтею 28 Конституції закріплено право на повагу її гідності та заборону на проведення медичних, наукових і інших досліджень на людині без її добровільної згоди, а статтею 32 прямо закріплено заборону на збирання, зберігання, використання і розповсюдження конфіденційної інформації про людину без її згоди [13].

Стрижневий характер мають положення Закону України «Про лікарські засоби» від 04 квітня 1996 року, що регулює правовідносини, пов'язані зі створенням, реєстрацією, виробництвом, контролем якості та реалізацією лікарських засобів, визначає права та обов'язки підприємств, установ, організацій і громадян, а також повноваження у цій сфері органів виконавчої влади і посадових осіб. Так, згідно зі статтею 7 клінічні випробування проводяться з метою встановлення або підтвердження ефективності та нешкідливості лікарського засобу. Для проведення клінічних випробувань підприємства, установи, організації або громадяни подають відповідну заяву до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я. Разом із заявою додаються матеріали, які містять загальну інформацію про лікарський засіб, результати його доклінічного вивчення, зразки лікарського засобу та проект програми

клінічних досліджень. Рішення про клінічні випробування приймається за наявності: позитивних висновків експертизи матеріалів доклінічного вивчення щодо ефективності лікарського засобу та його безпечності та переконливих даних про те, що ризик побічної дії лікарського засобу буде значно нижчим за очікуваний позитивний ефект [14].

Важливо усвідомлювати, що клінічні випробування лікарських засобів повинні проводитися після обов'язкової оцінки етичних і морально-правових аспектів програми клінічних випробувань комісіями з питань етики, що створюються і діють відповідно до затвердженого наказом МОЗУ від 23.09.2009 року № 690 «Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики». Цим нормативно-правовим актом поняття «клінічне випробування (дослідження) лікарського засобу» дефініційовано як науково-дослідницька робота, метою якої є будь-яке дослідження за участю людини як суб'єкта дослідження, призначене для виявлення або підтвердження клінічних, фармакокінетичних, фармакодинамічних та/або інших ефектів, у тому числі для вивчення усмоктування, розподілу, метаболізму та виведення одного або кількох лікарських засобів та/або виявлення побічних реакцій на один або декілька досліджуваних лікарських засобів з метою оцінки його (їх) безпечності та/або ефективності [15].

Упродовж останнього часу в Україні створено розгалужену систему підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють клінічні дослідження.

Зокрема, наказом Міністерства охорони здоров'я України № 95 від 16.02.2009 року «Про затвердження документів з питань забезпечення якості лікарських засобів» [16] було введено в дію 15 стандартів Міністерства охорони здоров'я України та рекомендовано їх до застосування суб'єктами господарювання.

Особливе значення для цивілізованого правового регламентування проведення клінічних досліджень мають розпорядження Кабінету Міністрів України № 1247 від 10 вересня 2008 року «Про затвердження плану заходів щодо державного контролю за обігом лікарських засобів і виробів медичного призначення» [17], постанова Кабінету Міністрів України № 1419 від 28 жовтня 2004 року «Деякі заходи щодо забезпечення якості лікарських засобів» [18], постанова Кабінету Міністрів України № 1022 від 5 грудня 2018 року, що затвердила «Державну стратегію реалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами на період до 2025 року» та «План заходів з реалізації Державної стратегії реалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами на період до 2015 року» [19] тощо.

Незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів у сфері клінічних досліджень лі-

карських засобів, до теперішнього часу на законодавчому рівні існує чимало колізій і прогалин. На нашу думку, найсуттєвішу проблему складає нерозвиненість та архаїчність відповідного понятійно-категоріального апарату. Так, у нормативно-правових актах поняття «замовник», «заявник» і «спонсор» часто ототожнюються. Водночас уповноважений суб'єкт нормотворчої діяльності стверджує, що заявник, який не є спонсором, може подати заяву лише за наявності доручення, виданого спонсором, з чітко визначеними делегованими повноваженнями. Тобто у даному випадку категорії «замовник» і «спонсор» розмежовуються. Вважаємо, що назріла нагальна необхідність вичерпного сутнісного дефініційовання вищезазначених понять та чіткого визначення правосуб'єктності цих осіб при проведенні клінічних досліджень.

Також вважаємо доцільним розмежування споріднених термінів «пацієнт (доброволець)» та «досліджуваний (суб'єкт дослідження)».

Донині відсутнє спеціальне правове регулювання порядку проведення клінічних досліджень у надзвичайних ситуаціях, дослідження за участю вагітних та матерів, що годують груддю.

Варто констатувати необхідність розбудови ефективної європеїзованої системи страхування. Так, відповідно ст. 8 Закону України «Про лікарські засоби» [14] та «Порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії» [15] спонсори зобов'язані укладати договори страхування життя та здоров'я пацієнта. Маємо визнати, що задекларований підхід протирічить європейському правовим стандартам, що передбачають страхування відповідальності спонсора чи дослідника.

Також вважаємо необхідним запровадити в Україні «інститут омбудсмена з прав пацієнта», концепція якого поширювалася би на сферу дотримання конституційних прав і свобод людини при проведенні клінічних досліджень (випробувань) лікарських засобів.

Висновки і перспективи. Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні створена розвинена нормативно-правова база, що регулює проведення клінічних досліджень. Вона загалом відповідає формальним медико-правовим трендам, однак не урахує новітніх людиноцентристських імперативів та містить низку правових лакун. Перспектива новелізації аналізованого компоненту вітчизняного медичного законодавства першочергово полягає в імplementації європейських стандартів дефініційовання засадничих правових понять та цивілізованому визначенні правосуб'єктності долучених до проведення клінічних досліджень осіб, запровадження спеціального правового регулювання проведення клінічних досліджень у надзвичайних ситуаціях та за участю особливо вразливих категорій населення, запровадженні раціональної системи медичного страхування тощо.

Список літератури:

1. Вороніна М.А. Правове регулювання компенсації здоровим добровольцям участі у клінічних випробуваннях. *Право і інноваційне суспільство*. 2017. № 1(8). С. 69–77.
2. Лур'є Д.А. Правове регулювання надання фінансових виплат досліджуваним за участь у клінічних випробуваннях. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 3(90). С. 182–192.

3. Немченко А.С., Міщенко В.І., Тимофеев С.В. та ін. Аналіз нормативно-правового регулювання клінічного випробування / дослідження дієтичних добавок та парафармацевтики в Україні. URL: <http://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/12914/1/156-158.pdf> (дата звернення: 27.05.2019).
4. Павлішин Г.А., Бакуменко М.А. Клінічні дослідження в педіатрії: медичні та правові аспекти. URL: http://www.health-medix.com/articles/liki_ukr/2008-06-14/100-102.pdf (дата звернення: 27.05.2019).
5. Берзіна А.Б. Правове регулювання проведення медико-біологічних експериментів в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 92–95.
6. Кашканова Н. Правове регулювання клінічних випробувань лікарських засобів та їхнє місце в медико-біологічному дослідженні людини. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2015. № 4. С. 80–86.
7. Українська асоціація клінічних досліджень. URL: <https://uacr.org/> (дата звернення: 27.05.2019).
8. Державний експертний центр Міністерства охорони здоров'я України. URL: <http://www.dec.gov.ua/index.php/ua/> (дата звернення: 27.05.2019).
9. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005 (дата звернення: 27.05.2019).
10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 27.05.2019).
11. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (дата звернення: 27.05.2019).
12. Регламент (ЄС) № 536/2014 Європейського Парламенту та Ради від 16 квітня 2014 року про клінічні дослідження лікарських засобів для медичного застосування. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/es-2016679.pdf> (дата звернення: 27.05.2019).
13. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.05.2019).
14. Про лікарські засоби : Закон України від 4 квітня 1996 № 123/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.05.2019).
15. Про затвердження порядку проведення клінічних випробувань лікарських засобів та експертизи матеріалів клінічних випробувань і Типового положення про комісії з питань етики: наказ МОЗУ від 23.09.2009 року № 690 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09> (дата звернення: 27.05.2019).
16. Про затвердження документів з питань забезпечення якості лікарських засобів : наказ МОЗУ від 16.02.2009 року № 95 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09> (дата звернення: 27.05.2019).
17. Про затвердження плану заходів щодо державного контролю за обігом лікарських засобів і виробів медичного призначення : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2008 року № 1247 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1247-2008-%D1%80> (дата звернення: 27.05.2019).
18. Деякі заходи щодо забезпечення якості лікарських засобів : постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року № 1419 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1419-2004-%D0%BF> (дата звернення: 27.05.2019).
19. Про затвердження Державної стратегії реалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами на період до 2025 року : постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2018 року № 1022 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1022-2018-%D0%BF> (дата звернення: 27.05.2019).

References:

1. Voronina M.A. (2017). Pravove reguluvannya kompensaciyi zdorovym dobrovolcyam uchasti u klinichnykh vyprobuvannyaх [The legal adjusting of indemnification to the healthyvolunteers of participating is in clinical tests]. *Pravo i innovacijne suspilstvo*, no. 1(8), pp. 69–71.
2. Lurye D.A. (2017). Pravove reguluvannya nadannya finansovykh vyplat doslidzhuvanyм za uchast u klinichnykh vyprobuvannyaх [Legal adjusting of grant of financial payments investigated forparticipating in clinical tests]. *Visnyk Nacionalnoyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny*, no. 3(90), pp. 182–102.
3. Nemchenko A.S., Mishchenko V.I., Timofeiev S.V., Vinnyk O.V. (2017). Analiz normatyvno-pravovoho rehulivannia klinichnoho vyprobuvannia / doslidzhennia dietychnykh dobavok ta parafarmatsevytky v Ukraini [An analysis of the normatively-legal adjusting of clinical test /of research of dietary additions and pharmaceuticals is in Ukraine]. Available at: <http://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/12914/1/156-158.pdf> (accessed 27 May 2019).
4. Pavlishyn H.A., Bakumenko M.A. Klinichni doslidzhennia v pediatrii: medychni ta pravovi aspekty [Clinical researches in paediatrics: medical and legal aspects]. Available at: http://www.health-medix.com/articles/liki_ukr/2008-06-14/100-102.pdf (accessed 27 May 2019).
5. Berzina A.B. (2018). Pravove rehulivannia provedennia medyko-biolohichnykh eksperymentiv v Ukraini [The legal adjusting of realization of medical and biological experiments is in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo*, no. 6, pp. 92–95.
6. Kashkanova N. (2015). Pravove rehulivannia klinichnykh vyprobuvan likarskykh zasobiv ta yikhnie mistse v medyko-biolohichnomu doslidzhenni liudyny [The legal adjusting of clinical tests of medicinal facilities andtheir place is in medical and biological research of man]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*, no. 4, pp. 80–86.
7. Ukrainska asotsiatsiia klinichnykh doslidzhen: Ofitsiynyi sait. Available at: <https://uacr.org/> (accessed 27 May 2019).
8. Derzhavnyi ekspertnyi tsentr Ministerstva okhorony zdorov'ia Ukrainy : Ofitsiynyi sait. Available at: <http://www.dec.gov.ua/index.php/ua/> (accessed 27 May 2019).
9. Helsinska deklaratsiia Vsesvitnoi medychnoi asotsiatsii «Etychni pryntsypy medychnykh doslidzhen za uchastiu liudyny u yakosti ob'iekta doslidzhennia». Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005 (accessed 27 May 2019).
10. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (accessed 27 May 2019).
11. Konventsiiia pro zakhyst prav i hidnosti liudyny shchodo zastosuvannia biolohii ta medytsyny. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334 (accessed 27 May 2019).

12. Rehlament (IeS) № 536/2014 Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady vid 16 kvitnia 2014 roku pro klinichni doslidzhennia likarskykh zasobiv dlia medychnoho zastosuvannia. Available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/es-2016679.pdf> (accessed 27 May 2019).
13. Konstytutsiia Ukrainy : zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96-VR. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (accessed 27 May 2019).
14. Pro likarski zasoby : zakon Ukrainy vid 04 kvitnia 1996 № 123/96-VR. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123/96-%D0%B2%D1%80> (accessed 27 May 2019).
15. Pro zatverdzhennia poriadku provedennia klinichnykh vyprobuvan likarskykh zasobiv ta ekspertyzy materialiv klinichnykh vyprobuvan i Typovoho polozhennia pro komisii z pytan etyky: nakaz MOZU vid 23.09.2009 roku № 690. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09> (accessed 27 May 2019).
16. Pro zatverdzhennia dokumentiv z pytan zabezpechennia yakosti likarskykh zasobiv : nakaz MOZU vid 16.02.2009 roku № 95. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-09> (accessed 27 May 2019).
17. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo derzhavnoho kontroliu za obihom likarskykh zasobiv i vyrobiv medychnoho pryznachennia : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 veresnia 2008 roku № 1247. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1247-2008-%D1%80> (accessed 27 May 2019).
18. Deiaki zakhody shchodo zabezpechennia yakosti likarskykh zasobiv : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 zhovtnia 2004 roku № 1419. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1419-2004-%D0%BF> (accessed 27 May 2019).
19. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii realizatsii derzhavnoi polityky zabezpechennia naselennia likarskymy zasobamy na period do 2025 roku : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 5 hrudnia 2018 roku № 1022. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1022-2018-%D0%BF> (accessed 27 May 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-103>

УДК 344.652

Лазебна А.В.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРОБЛЕМА ПЕРСПЕКТИВ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ

Анотація. У статті проаналізовано норми національного законодавства, які регулюють довічне позбавлення волі. Розглянуто особливості застосування цього виду покарання до таких категорій як особи віком до 18 років та понад 65 років, жінок. Також покарання у вигляді довічного позбавлення волі висвітлено у аспекті перспектив звільнення осіб, засуджених до такого покарання. Виявлено, що положення Кримінального Кодексу України закріплюють доступність двох варіантів звільнення від відбування цього покарання: хворобливий стан та помилування. Охарактеризовано ці способи звільнення та висвітлено нагальність впровадження умовно-дострокового звільнення для засуджених до довічного позбавлення волі. Значну увагу приділено Рішенню Європейського Суду з права людини від 12.03.2019, в якому йде мова про те, що українське довічне покарання порушує права людини. Підкреслюється необхідність внесення змін до Кримінального Кодексу України з урахуванням проблем покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, покарання, помилування, хворобливий стан, умовно-дострокове звільнення.

Lazebna Anna

Yaroslav Mudryi National Law University

LIFE IMPRISONMENT: THE PROBLEM OF PROSPECTS FOR PAROLE

Summary. In the article is analyzed the national laws governing life imprisonment, because the number of life imprisoned persons in institutions under authority was 1541 persons. The peculiarities of applying this type of punishment to such categories as persons under the age of 18 and over 65, women are considered. Also, the punishment in the form of life imprisonment is highlighted in the aspect of the prospects of the release of persons convicted of such punishment. It was revealed that provisions of the Criminal Code of Ukraine stipulates the availability of two variants of exemption from serving this punishment: a painful condition and pardon. These methods of dismissal are described and the urgency of introducing parole for sentenced to life imprisonment is highlighted. Determined that requires the solution of the problem of determining the reality of the prospects of parole for persons sentenced to life imprisonment. Considerable attention is paid to the Judgment of the European Court of Human Rights dated March 12, 2019, which states that Ukrainian life punishment violates human rights. However, no progress has been made on this side by the legislator. Also such a purpose of punishment is lost as a correction of the convicted person, which may create a threat to society. Emphasizes the necessity of amending the Criminal Code of Ukraine taking into account the problems of punishment in the form of life imprisonment. It is necessary to define at a legislative level the concept of "life imprisonment", to consider the issue of the prohibition of the use of this type of punishment for women, and to provide for the possibility of early release for persons sentenced to life imprisonment in accordance with the provisions of the Convention. These changes are necessary in order for the real purpose of punishment to coincide with those specified in the Criminal Code of Ukraine, because at present the purpose of punishment is lost as a correction of the convicted person, which may create a threat to society.

Keywords: life imprisonment, punishment, pardon, painful condition, parole.

Постановка проблеми. Європейські норми права – стандарт для національного законодавства, вони є орієнтиром для удосконалення правової системи України. Переорієнтація законодавства України до сучасних стандартів кримінального права вимагає невпинного перегляду, вивчення та аналізу нормативно-правових актів у цій сфері. Покарання у виді довічного позбавлення волі було запроваджено в Україні задля виконання умов для вступу в Раду Європи, тому в 1999 році Конституційний Суд України визнав, що смертна кара суперечить положенням Конституції України і відповідно вже 2000 року були внесені зміни до Кримінального кодексу України (далі – КК України), якими остаточно вилучено смертну кару як вид покарання. Впровадження нового покарання потребувало комплексного підходу щодо правового регулювання особливостей його застосування, а також порядку умовно-дострокового звільнення від його відбування. Втім останній аспект довіч-

ного позбавлення волі не отримав належної законодавчої регламентації.

У березні 2019 року Європейський Суд з прав людини визнав, що в Україні положення щодо довічного покарання порушують права людини, гарантовані Конституцією України та міжнародними актами, ратифікованими Україною. Проте жодних зрушень з боку законодавця в цей бік так і не зроблено.

Невирішеною залишається проблема визначення реальності перспектив умовно-дострокового звільнення для осіб, які засуджені до довічного позбавлення волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів цієї теми приділяли увагу багато науковців-правників. Є.Ю. Бараш вивчав саме засади гуманізації відбування покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні. М.В. Заєць аналізував міжнародний досвід виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. С.Я. Бурда провів порівняль-

ний аналіз між смертною карою та довічним позбавленням волі. Окремо механізм звільнення засуджених до довічного позбавлення волі описала Я.Ю. Дьо. Праці В.О. Човган стосуються прав осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Саме питання умовно-дострокового звільнення до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі окреслювалось у працях Н.В. Коломієць. Досліджувана тема висвітлювалась у багатьох наукових працях, проте окремого комплексного дослідження з визначенням проблем, висвітленням варіантів рішень та з аналізом судової практики, а особливо з вивченням актуального наразі рішення Європейського Суду з прав людини («Петухов проти України») від 12.03.2019 р. ще немає.

Метою статті є аналіз норм національного та міжнародного законодавства, визначення перспектив впровадження умовно-дострокового звільнення, а також дослідження судової практики задля визначення специфіки правового статусу осіб, яким призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Виклад основного матеріалу. Станом на 1 січня 2019 року кількість довічно ув'язнених осіб в підконтрольних владі установах становила 1541 особа [1].

Вадим Човган стверджує: «Порівняно з країнами Ради Європи, в Україні найбільше засуджених до довічного ув'язнення, в яких немає перспективи звільнення. Є країни, де «довічники» більше (зокрема, Великобританія, Німеччина, Італія), але там така перспектива існує» [2].

Незважаючи на те, що довічне позбавлення волі регулюється значною кількістю нормативно-правових актів: Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК), Указ Президента «Про порядок здійснення помилювання» тощо, проте легально визначення довічного позбавлення волі немає. Аналізуючи статті КК України, які прямо чи опосередковано стосуються довічного позбавлення волі можна визначити, що це захід державного примусу, який встановлюється за вироком суду до особи, яку визнано винною за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується у випадках, передбачених КК України [3].

Наразі у КК України досліджуваний вид покарання передбачений у 15 санкціях статей Особливої частини, наприклад: посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ч. 3 ст. 110), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), умисне вбивство (ч. 2 ст. 115), терористичний акт (ч. 3 ст. 258), фальсифікація лікарських засобів або обіг фальсифікованих лікарських засобів (ч. 3 ст. 321-1), посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348), посягання на життя журналіста (348-1) тощо [4]. Цей перелік демонструє ті цінності, які є під особливою охороною з боку держави і особа, яка вчиняє такі злочини має бути ізольована від суспільства.

Відповідно до ст. 64 КК України довічне позбавлення волі не може застосовуватись до: а) осіб, які вчинили злочин у віці до 18 та понад 65 років; б) жінок, які були в стані вагітності під час вчи-

нення злочину або на момент постановлення вироку; в) за вчинення готування до злочину та замах на злочин, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки (ст. 109-114-1), проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 437-439, 442, 443) [4].

Вікове обмеження до 18 років для застосування довічного позбавлення волі – це міжнародний стандарт, яким визнається той факт, що особистість цілковито формується, свідомо робить свій вибір з досягнення повноліття.

Є окремі особливості довічного ув'язнення жінок в Україні. Україна – це єдина пострадянська країна, де досі застосовується довічне позбавлення волі для жінок. У 2015 році на розгляд Верховної Ради України було винесено проект закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок», яким передбачалось виключення з ч. 2 ст. 64 ККУ слів «що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку» та залишити таке трактування: «Довічне позбавлення волі не застосовується до жінок» [5]. Проте цей законопроект набрав 220 депутатських голосів із необхідних 226. Наразі норми КВК містять положення, які лібералізують становище жінок, засуджених до довічного позбавлення волі, порівняно з чоловіками. Наприклад, ст. 151-2 передбачено положення, яке: «Для жінок, засуджених до довічного позбавлення волі, встановлюється режим, передбачений для тримання засуджених у виправній колонії середнього рівня безпеки» [6]. Тож національне кримінальне законодавство має недоопрацювання в цьому аспекті, яке потребує виправлення та приведення норм ст. 64 у відповідність з міжнародними стандартами призначення покарань.

Відповідно до положень КК України, для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі доступні два варіанти звільнення від його відбування: а) хворобливий стан (ст. 84 КК України); б) процедура помилювання (ст. 87 КК України). Особливості звільнення осіб від покарання за хворобою засудженої особи зазначено в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу». Звільнення від відбуття покарання через хворобу з місць позбавлення волі може бути застосоване судом до тих засуджених, які захворіли під час відбуття покарання і ця хвороба перешкоджає відбувати покарання, тобто у випадках, коли дальше утримання в місцях позбавлення волі загрожує їх життю або може призвести до серйозного погіршення здоров'я чи інших тяжких наслідків [7]. Це положення стосується не тільки осіб, які захворіли до час відбуття покарання, але й тих, хто захворів за час відбуття покарання, проте їхня хвороба стала прогресувати. Важливим є факт, що суди при звільненні від відбуття покарання через хворобу не зважають на характер та тяжкість вчиненого особою злочину, на особисті дані засудженого тощо. Ці положення ґрунтуються на основних конституційних засадах: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [8].

Механізм звільнення за станом здоров'я особи, яку засуджено до довічного позбавлення волі, було застосовано до Олександра Каверзіна. З листопада 2017 року апеляційний суд Вінницької області звільнив від відбуття довічного покарання Каверзіна, якого було засуджено в 2001 році за сукупністю злочинів, зокрема вбивство семи осіб, серед яких три співробітники правоохоронних органів. Чоловік – інвалід першої групи по зору, мав проблеми з тиском, що могли спричинити інсульт [9]. У 2012 р. Каверзін звернувся до ЄСПЛ, рішенням якого було стягнуто з України відшкодування моральної шкоди за катування, які він зазнав з боку працівників міліції. У п. 21 цього рішення зазначено, що 23 вересня 2002 року за вказівкою суду першої інстанції медична комісія встановила, що заявник став повністю сліпим та, відповідно, належав до найвищої офіційно встановленої в Україні групи інвалідності. Заявникові було діагностовано рубець рогівки, оплізую зіниці та катаракту правого ока, що були наслідком проникаючого поранення, а також увеїт лівого ока. Лікарі дійшли висновку, що заявник потребував стороннього догляду для забезпечення життєвих потреб. Тож рішенням апеляційного суду Вінницької області встановлено, що захворювання засудженого створює перешкоду для подальшого відбування покарання, тому чоловік підлягає звільненню [10].

Іншим шляхом звільнення особи від довічного позбавлення волі є процедура помилування. Конституцією України (ст. 106) закріплено повноваження Президента України, серед яких здійснення помилування [8]. Головним чином нормативно-правове регулювання цієї процедури забезпечується Указом Президента України «Про Положення про порядок здійснення помилування». Загалом, помилування може здійснюватися у вигляді: а) заміни довічного позбавлення на позбавлення на строк 25 років; б) повного або часткового звільнення від основного і додаткового покарання. Особа, засуджена до покарання у виді довічного позбавлення волі може клопотати про помилування після відбуття нею не менше двадцяти років призначеного покарання. Департамент з питань помилування Адміністрації Президента України (далі – Департамент) здійснює підготовку матеріалів до розгляду клопотання про помилування та повідомляє заявника про результати такого розгляду. Клопотання про помилування та матеріали, підготовлені Департаментом, попередньо розглядаються Комісією при Президентові України у питаннях помилування. Важливим аспектом у разі відхилення клопотання про помилування засудженої особи є те, що за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесене на розгляд Комісії не раніш як через рік із часу відхилення попереднього клопотання. Також суб'єкти, які вирішують долю клопотань про помилування обґрунтовують підстави відмови у помилуванні [11]. У рішенні ЄСПЛ *László Magyar* проти Угорщини від 20 травня 2014 року вказується: «Було б дивним вимагати виправлення від засудженого, не даючи йому інформації щодо того, чи буде у майбутньому із невизначеною датою встановлений механізм, який дозволить розглянути питання про можливе дострокове звільнення.

Довічно ув'язнений має право знати на самому початку свого строку, що він має робити для того, щоб стосовно нього було розглянуто питання про дострокове звільнення, за яких умов такий перегляд має бути здійснений, включаючи, коли він буде чи може бути здійснений» [12].

Чи виправдовує себе процедура помилування для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі? Глава держави у 2018 році видав Укази про помилування 14 осіб, засуджених на різні терміни покарання. При цьому повністю звільнені від відбування покарання та вийшли на волю п'ять осіб, ще для восьми суттєво зменшені терміни покарання. Одній помилуваній особі (з 1541 особи), яка була засуджена до довічного позбавлення волі, покарання було замінено на 27 років і 9 місяців позбавлення волі, вона в квітні вийшла на волю. Всі помилувані засуджені вперше. Вісім осіб з помилуваних – люди пенсійного віку [13]. Ці дані показують, що шанс на помилування довічно засудженої особи є мізерний, він майже дорівнює нулю.

12 березня 2019 року є датою, коли українське довічне ув'язнення врешті-решт отримало правову оцінку від ЄСПЛ. Європейський суд вперше прийняв рішення по довічному позбавленню волі. Рішення було прийнято у справі Петухов проти України. Своєю авторитетною думкою з цього приводу висловив Вадим Човган: «Суд нарешті визнав, що українське довічне покарання порушує права людини. Тепер є твердий юридичний аргумент: в Україні немає реалістичної перспективи звільнення від цього покарання. Мізерний шанс на помилування не є такою перспективою. Як наслідок, Україна порушує право цих засуджених не бути підданим катуванням та іншому неналежному поводженню чи покаранню» [14]. Засуджений Петухов звернувся до ЄСПЛ із заявою, в якій вказав, що відсутність в українському законодавстві права на умовно-дострокове звільнення є порушенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Заявник зазначив, що за статтями 3 та 13 Конвенції лікування під час тримання під вартою було неадекватним та що за цією скаргою не було ефективних засобів юридичного захисту. Також, посилаючись на пункти 1 і 3 ст. 5 та пункт 1 ст. 6 Конвенції, він стверджував, що тримання його під вартою було незаконним та тривалим, що провадження, за результатами якого продовжувався строк його тримання під вартою, не було справедливим. Врешті-решт, заявник скаржився на тривалість кримінального провадження та відсутність ефективних засобів юридичного захисту стосовно цієї скарги. Суд постановив, що держава-відповідач упродовж трьох місяців від дня, коли це рішення стане остаточним відповідно має виплатити заявнику 8000 євро відшкодування моральної шкоди [15]. Тож тепер, коли існує рішення Європейського суду з прав людини, що є джерелом національного права, то це має привернути увагу законодавця, Верховного Суду та Конституційного Суду України до вирішення проблемних питань інституту довічного позбавлення волі.

Наразі варто проаналізувати перспективи впровадження умовно-дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення

волі. Національне кримінальне законодавство взагалі не передбачає можливості умовно-дostroкового для довічно засуджених осіб, що викликає жваву дискусію з боку науковців-правників. У ч. 2 ст. 50 КК України сформульовані головні цілі покарання: а) кара; б) виправлення; в) превенція [4]. Виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої слухняної поведінки [6]. Найефективнішим способом виправлення засудженого є заохочення. Одним із засобів заохочення за КВК є умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання [6]. Умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання регулюється ст. 81 КК України, відповідно до якої таке звільнення можливе за: а) доведення засудженим свого виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці та б) відбуття ним встановленого Кодексом строку [4].

Чи є необхідним застосування умовно-дostroкового звільнення для особи, яка вчинила особливо тяжкий злочин? Орієнтиром у цьому питанні є Конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 р., у ст. 3 зазначається: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню» [16]. Подібні положення закріплено у ст. 28 КУ, а саме: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню» [8]. Існує низка рішень Європейського суду, які розширюють межі трактування цих положень: 1) рішення по справі Кафкаріс проти Кіпру висуває вимогу, що довічне позбавлення волі має зменшуватись; 2) рішення у справі Вінтер проти Сполученого Королівства закріплює чіткий стандарт з приводу того, що довічно засуджений має право з самого початку відбування покарання знати, коли може бути розглянуто питання його дostroкового звільнення, а в рішенні Трабелсі проти Бельгії передбачено те, що засуджений має бути обізнаний стосовно критеріїв, на яких базуватиметься перегляд покарання; 3) рішення у справі Петухов проти України демонструє, що перспектива звільнення осіб, яких було засуджено до довічного позбавлення волі має бути реалістичною. Ця реалістичність має насамперед підкріплюватись процедурними гарантіями, які буде чітко сформульовано в нормативно-правовому акті [17].

У зарубіжному праві існують різні системи умовно-дostroкового звільнення: а) автоматична система – засуджені мають право на дostroкове звільнення за виконання деяких вимог; б) дискреційна система – звільнення засуджених на розсуд органів, наділених владними повноваженнями; в) змішана система – засуджені за менш тяжкі злочини підлягають дostroковому звільненню за автоматичною системою, а інші – відповідно за дискреційною [18]. Сучасна національна система, а саме процедура помилування явно відображає забезпечення дискреційних повноважень в особі Президента України. Звичайно, що для того, щоб відчути позитивну дію механізму умовно-дostroкового звільнення варто встановити чіткий та зрозумілий перелік умов, які мають виконуватись засудженим для отримання шансу на звільнення від відбування покарання (так зване «право на надію»).

Також варто відповісти на питання: «Чи взагалі може мати місце виправлення для засудженого, який уже провів у місцях позбавлення волі понад 25 років?» У цьому аспекті важко не погодитись із думкою М. Дайнеги: «Практика доводить, що позбавлення волі на строк понад 15 років веде до деградації особи, тому тюрма не є установою для виправлення засуджених осіб. Щодо засуджених до довічного позбавлення волі, то головною метою покарання є те, що хоча б за 15 років перебування за ґратами в убивць, які становлять переважну більшість засуджених до довічного позбавлення волі, ще залишилася якась частина людських рис» [19].

Тож запровадження умовно-дostroкового звільнення для засуджених до довічного позбавлення волі потребує свого закріплення на законодавчому рівні, за умови чіткого врегулювання усіх проблемних аспектів такого звільнення. Наразі така перспектива вбачається у проекті Закону «Про пенітенціарну систему» від 24.11.2017, який наразі у статусі: очікує розгляду.

Цим законопроектом визначено процедурні особливості дostroкового звільнення «довічників»: 1) можливість звернутись до суду отримують особи, засуджені до довічного позбавлення волі, після відбуття не менше 20 років призначеного покарання; 2) засуджених до довічного позбавлення волі має особисто подати до суду план своєї реінтеграції в суспільство. Такий план має передбачати перелік: а) заходів, які дозволять особі усунути чинники, які можуть негативно впливати на утримання від вчинення повторного злочину; б) доказів, які свідчать про обґрунтованість перспективи реінтеграції засудженого у суспільство після звільнення. Умовами дostroкового звільнення від відбування довічного позбавлення волі пропонується передбачити вимоги, згідно з якої, якщо довічно засуджена особа, дostroково звільнена від відбування покарання, знову вчинить тяжкий або особливо тяжкий злочин, поєднаний із застосуванням фізичного насильства проти особи, вона направляється для подальшого відбування довічного позбавлення волі без права повторного застосування умовно-дostroкового звільнення або заміни покарання більш м'яким. Також у даному проекті передбачається можливість заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі строком на п'ятнадцять років. При цьому можливість заміни доступна після відбуття засудженим не менше десяти років, а обчислення строку нового покарання починається з дня заміни покарання більш м'яким. Також передбачається особливість заміни довічного позбавлення волі для засуджених, які під час відбування покарання досягли віку 65 років. Для них заміна покарання більш м'яким може бути здійснена на позбавлення волі строком десять років [20].

Проте законодавець не поспішає вносити зміни до порядку звільнення від відбування довічного позбавлення волі та приймати цей законопроект, але рішення ЄСПЛ у справі «Петухов проти України» має сприяти тому, що питання довічно засуджених знову актуалізується та процедура можливості їхнього звільнення буде врегульована законодавством демократичної держави.

Висновки. Аналіз правової природи, особливостей, проблематики довічного позбавлення волі, а також нормативно-правової бази, якою регулюється досліджуване питання, дає можливість зробити такі висновки. Рішенням Європейського суду з прав людини стосовно України 2019 року встановлено, що процедура помилування не надає реалістичної перспективи звільнення довічно засуджених від відбування покарання. Превенція негативних наслідків тривалого позбавлення волі і сприяння нормальній реінтеграції засудженого в суспільство, який має стати безпечним для оточуючих, обумовлюють необхідність поширення можливості умовно-дострокового звільнення на осіб, засу-

джених до цього виду покарання. Проте порядок такого звільнення має бути окремо визначений, враховуючи всі особливості статусу довічно засуджених. Доцільно внести зміни до статей 64; 81; 82 КК України, у яких передбачити: а) визначення довічного позбавлення волі; б) заборону застосування цього виду покарання до жінок; в) можливість дострокового звільнення для осіб, засуджених до довічного позбавлення волі відповідно до положень Конвенції. Уявляється, що ці зміни є необхідними для того, щоб реальні цілі покарання збігалися з тими, що зазначені в КК України, бо наразі втрачається така мета покарання як виправлення засудженого, що може створити загрозу для суспільства.

Список літератури:

1. Кримінально-виконавча система України в 2018 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/news/1548745687> (дата звернення: 22.04.2019).
2. Критичний погляд на правоохоронну систему. *Інтернет альманах «Антыdot»*. URL: <https://antidot.info/person/vadym-chovhan-ekspert-z-pravovoji-reformy-konsultatyvnoji-misiji-evropejskoho-soyuzu-kmes/> (дата звернення: 22.04.2019).
3. Яковчук М.Ю. Довічне позбавлення волі як вид покарання за кримінальним правом України. *Право: історія, теорія, практика*. 2014. С. 150.
4. Кримінальний кодекс : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.04.2019).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності жінок : проект Закону України від 03.07.2015 № 2254а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55855 (дата звернення: 23.04.2019).
6. Кримінально-виконавчий кодекс: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.04.2019).
7. Про практику застосування судами законодавства про звільнення від відбуття покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу : постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.09.1973 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-73> (дата звернення: 21.04.2019).
8. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.04.2019).
9. Дьоб Я.Ю. Звільнення від відбування покарання у виді довічного позбавлення волі: сучасні українські реалії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 261.
10. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Каверзін проти України» від 15.05.2012 заява № 23893/03. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851 (дата звернення: 22.04.2019).
11. Про Положення про порядок здійснення помилування : указ Президента України від 21.04.2015 № 223/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (дата звернення: 20.04.2019).
12. Європейський суд посилює свою позицію щодо перспективи звільнення для довічно позбавлених волі. *Права Людини в Україні. Офіційний портал Харківської правозахисної групи*. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1402463170> (дата звернення: 22.04.2019).
13. Глава держави помилував у 2018 році 14 осіб, засуджених на різні терміни покарання. *Офіційне інтернет-представництво «Президент України Петро Порошенко»*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-pomiluvav-u-2018-roci-14-osib-zasudzhenih-na-53070> (дата звернення: 23.04.2019).
14. ЄСПЛ визнав українське довічне позбавлення волі порушенням прав людини. *Центр інформації про права людини*. URL: https://humanrights.org.ua/material/jespl_viznav_ukrajinske_dovichne_pozbavlenija_voli_porushennja_prav_ljudini (дата звернення: 21.04.2019).
15. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Петухов проти України» від 12.09.2019 заява № 43374/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_638 (дата звернення: 23.04.2019).
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 23.04.2019).
17. Правова позиція Української Гельсінської спілки з прав людини щодо конституційності приписів частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: https://helsinki.org.ua/wpcontent/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf (дата звернення: 23.04.2019).
18. Човган В.О. Європейський суд посилює свою позицію щодо перспективи звільнення для довічно позбавлених волі. *Права людини : інформ. бюл. Харк. правозахис. групи*. 2014. № 16. С. 7–9.
19. Дейнега М.А. Проблемні аспекти правового регулювання відбування покарання у виді довічного позбавлення волі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. № 243. С. 215.
20. Про пенітенціарну систему : проект Закону України від 24.11.2017 № 7337. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62965&pf35401=439483> (дата звернення: 22.04.2019).

References:

1. Kryminalno-vykonavcha systema Ukrainy v 2018 rotsi. Statystychnyi ohliad. Available at: <http://ukrprison.org.ua/news/1548745687> (accessed: 22.04.2019).
2. Krytychnyi pohliad na pravookhoronnu systemu. Internet almanakh "Antydot". Available at: <https://antidot.info/person/vadym-chovhan-ekspert-z-pravovoji-reformy-konsultatyvnoji-misiji-evropejskoho-soyuzu-kmes/> (accessed: 22.04.2019).

3. Yakovchuk M.Yu. (2014). Dovichne pozbavlennia voli yak vyd pokarannia za kryminalnym pravom Ukrainy. *Pravo: istoriia, teoriia, praktyka*.
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku № 2341-III / Verkhovna Rada Ukrainy. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (accessed: 20.04.2019).
5. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo humanizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti zhinok : proekt Zakonu Ukrainy vid 03.07.2015 № 2254a. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55855 (accessed: 23.04.2019).
6. Kryminalno-vykonavchy kodeks vid 11 lypnia 2003 № 1129-IV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (accessed: 22.04.2019).
7. Pro praktyku zastosuvannia sudamy zakonodavstva pro zvlennia vid vidbuttia pokarannia zasudzhennykh, yaki zakhvorily na tiazhku khvorobu: postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 28.09.1973 № 9. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-73> (accessed: 21.04.2019).
8. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (accessed: 20.04.2019).
9. Do Ya.Yu. (2018). Zvlennia vid vidbuvannia pokarannia u vydi dovichnoho pozbavlennia voli: suchasni ukraïnski realii. *Porivnialno-analitychne pravo*, vyp. 1, p. 261.
10. Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u spravi “Kaverzin proty Ukrainy” vid 15.05.12 zaiava № 23893/03. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851 (accessed: 22.04.2019).
11. Pro Polozhennia pro poriadok zdiisnennia pomyluvannia : ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21.04.2015 № 223/2015. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (accessed: 20.04.2019).
12. Yevropeiskyi sud posyliuie svoju pozytsiiu shchodo perspektyvy zvlennia dlia dovichno pozbavlenykh voli. *Prava Liudyny v Ukraini. Ofitsiinyi portal Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy*. Available at: <http://khp.org/index.php?id=1402463170> (accessed: 22.04.2019).
13. Hlava derzhavy pomyluvav u 2018 rotsi 14 osib, zasudzhennykh na rizni termyny pokarannia. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo “Prezydent Ukrainy Petro Poroshenko”*. Available at: <https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-pomyluvav-u-2018-roci-14-osib-zasudzhenykh-na-53070> (accessed: 23.04.2019).
14. YeSPL vyznav ukraïnske dovichne pozbavlennia voli porushenniam prav liudyny. *Tsentr informatsii pro prava liudyny*. Available at: https://humanrights.org.ua/material/jespl_viznav_ukrajinske_dovichne_pozbavlennia_voli_porushennia_prav_ljudini_ (accessed: 21.04.2019).
15. Rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u spravi «Petukhov proty Ukrainy» vid 12.09.2019 zaiava № 43374/02. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_638 (accessed: 23.04.2019).
16. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 r. (ratyfikovano Zakonom № 475/97-VR vid 17.07.1997). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (accessed: 23.04.2019).
17. Pravova pozytsiia Ukrainskoi Helsinskoï spilky z prav liudyny shchodo konstytutsiinosti pryypysiv chastyny pershoi statti 81, chastyny pershoi statti 82 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. *Ukraïnska Helsinska spilka z prav liudyny*. Available at: https://helsinki.org.ua/wpcontent/uploads/2019/01/20190111_KSU.pdf (accessed: 23.04.2019).
18. Chovhan V.O. (2014). Yevropeiskyi sud posyliuie svoju pozytsiiu shchodo perspektyvy zvlennia dlia dovichno pozbavlenykh voli. *Prava liudyny: inform. biul. Khark. pravozakhys. Hrupy*, vyp. 16, pp. 7–9.
19. Deineha M.A. (2016). Problemni aspekty pravovoho rehuliuвання vidbuvannia pokarannia u vydi dovichnoho pozbavlennia voli. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*, vyp. 243, p. 215.
20. Pro penitentsiarnu systemu: proekt Zakonu Ukrainy vid 24.11.2017 № 7337. Available at: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62965&pf35401=439483> (accessed: 22.04.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-104>

УДК 347.454

Пархоменко А.Ю.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДАННЯ ДОГОВОРІВ ПРО ПЕРЕРОБКУ ДАВАЛЬНИЦЬКОЇ СИРОВИНИ

Анотація. Стаття присвячена особливостям правового регулювання договорів про переробку давальницької сировини. Такий вид договорів є дуже поширеним у багатьох сферах економіки та за своєю правовою природою відноситься до договорів про виконання робіт, зокрема, підяду. Однак, наразі такі договори не мають єдиної законодавчої регламентації, що зумовлює певні труднощі при укладенні таких договорів, така проблема виникає, тому що розвиток законодавства не завжди «встигає» за розвитком економіки та підприємницької діяльності. Автор аналізує правову природу таких договорів, та зазначає, що щодо цього питання в останніх наукових дослідженнях немає єдності думок науковців, а також законодавчу регламентацію порядку складання та особливостей. Виокремлює основні проблеми, що виникають у сфері складання таких договорів, а також пропонує їх вирішення.

Ключові слова: давальницька сировина, переробка давальницької сировини, операції з давальницькою сировиною, підрядник, замовник.

Parkhomenko Anna

Yaroslav Mydryi National Law University

PECULIARITIES OF DRAFTING CONTRACTS ON THE PROCESSING OF TOLLING RAW MATERIALS

Summary. The article deals with the results of investigation of the peculiarities of drafting contracts on the processing of tolling raw materials. This kind of contracts is very widespread in many spheres of the economy and is a work agreement. However, at present, such agreements do not have a unified legislative framework, which causes some difficulties in drafting such agreements; this problem arises because the development of legislation does not always keep pace with the development of the economy and entrepreneurial activity. The author analyzes the legal nature of such treaties, and notes that in this latest issue of scientific research there is no unity of scientific opinions, as well as legislative regulation of the procedure of compilation and features. It outlines the main problems that arise in the field of drafting such agreements, and also proposes their solutions. Contracts on the processing of tolling raw materials are not allocated separately in regulatory acts, however, they are very common in many spheres of the economy, such contracts are the refit ones by their legal nature. However, it should be noted that after analyzing works of scientists, we can conclude that some of them assert that this contracts like barter, supply or mixed contracts. The purpose of this article is a systematic analysis of the legal framework, which is the basis for drafting contracts for the processing of tolling raw materials, the study of the legal nature of such contracts, investigation of the category of tolling raw materials, as well as transactions with it, analysis of the main problems in the field of application and conclusion of contracts on processing of tolling raw materials, as well as the development of proposals for solving such problems.

Keywords: tolling raw materials, operation with tolling raw materials, processing of tolling raw materials, contractor, customer.

Постановка проблеми. Договори про переробку давальницької сировини окремо в нормативних актах не виділені, однак, є дуже поширеними в багатьох сферах економіки, такі договори за своєю правовою природою є договорами підяду. Однак, необхідно зазначити, що проаналізувавши роботи науковців, можна дійти висновку, що деякі з них договір про переробку давальницької сировини відносять до договорів бартеру, міни, поставки чи змішаних договорів.

Законодавче визначення договору підяду ми знаходимо в главі 61 Цивільного кодексу України, відповідно до якого одна сторона (підрядник) у таких договорах зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу [4]. В свою чергу, визначення давальницької сировини та операцій з давальницькою сировиною ми знаходимо в Податковому кодексі України [3]. Отже, відсутнє єдине правове регулювання, що й викликає низку проблем у таких Договорах і зумовлює актуальність обраної тематики.

Аналіз останніх досліджень. Необхідно зауважити, що дослідження цього виду договору є досить новими, бо, наприклад, за радянських часів у таких дослідженнях не було сенсу, бо договір про переробку давальницької сировини не був поширеним та не мав великого значення для господарської діяльності. Правову природу договору про переробку давальницької сировини досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці: Г.С. Амерханов, Р.Я. Хан, М.І. Брагінський, О.Н. Садіков, О.С. Йоффе, Л.С. Шамис, І.Л. Брауде, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка та інші. І слід зазначити, що вчені так і не дійшли єдності поглядів щодо правової природи цього договору.

Виокремлення невирішених раніше проблем. Наразі невирішеним питанням є те, що в середині країни обсяг діяльності щодо переробки давальницької сировини дещо зменшується та має місце переважно в галузях, де такий договір є необхідним завдяки своїм особливостям. У зовнішньоекономічній діяльності, у свою чергу, договір переробки давальницької сировини є більш поширеним. Економіка України знахо-

диться на перехідному етапі і станом на сьогодні для неї характерною є переробка іноземної давальницької сировини на своїй території.

Метою даного дослідження є системний аналіз нормативно-правової бази, яка є основою для складання договорів про переробку давальницької сировини, дослідження правової природи таких договорів. Дослідження категорії давальницької сировини, а також операцій із нею. Аналіз основних проблем у сфері застосування та складання договорів про переробку давальницької сировини, а також розробка пропозицій щодо вирішення таких проблем.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч.1 ст. 837 Цивільного кодексу України, договір підряду укладається у випадках, коли одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу [4]. Такий договір укладається щодо переробки, ремонту чи обробки речі або щодо виконання певної, але з обов'язковим переданням результату цієї роботи замовникові.

Відносини з переробки давальницької сировини на всіх етапах розвитку мають низку певних особливостей, як-от:

- економічна свобода – відповідно до ст.42 Конституції України, кожен має право на не заборонену законом підприємницьку діяльність [1];

- можливість розрахунку за договором у натуральній формі або у поєднанні з грошовою.

У Податковому кодексі України (далі – ПКУ) надається визначення давальницької сировини. Відповідно до пп. 14.1.41 п. 14 ст. 14 давальницька сировина – це сировина, матеріали, напівфабрикати, комплектуючі вироби, енергоносії, що є власністю одного суб'єкта господарювання (замовника) і передаються іншому суб'єкту господарювання (виробнику) для виробництва готової продукції, з подальшим переданням або поверненням такої продукції або її частини їх власникові або за його дорученням іншій особі. А операція з давальницькою сировиною відповідно до пп. 14.1.134 п. 1 ст. 14 ПКУ визначена як операція з переробки (обробки, збагачення чи використання) давальницької сировини (незалежно від кількості замовників і виконавців, а також етапів (операцій)) з метою одержання готової продукції за відповідну плату [3]. До операцій з давальницькою сировиною належать операції, в яких сировина замовника на конкретному етапі її переробки становить не менш як 20 відсотків загальної вартості готової продукції. Отже, давальницька сировина є об'єктом робіт за договором про переробку давальницької сировини, визнання сировини давальницькою відіграє дуже важливу роль при кваліфікації договору, бо якщо сировина не визнається давальницькою, то й договір визнається іншим [8].

Необхідно зазначити, що науковці використовують різні назви досліджуваного договору [12, с. 165], вживаються терміни «договір переробки давальницької сировини» [11], «договір з переробки давальницької сировини» [7], «договір переробки сировини замовника» [9], «договір промислової переробки» [10].

До прикладів використання такої правової конструкції на практиці можна віднести виготов-

лення меблів з давальницької сировини на обладнанні іншого підприємства, де замовник надає сировину переробнику, який, в свою чергу, за допомогою власного або орендованого обладнання виготовляє меблі, які є готовою продукцією, і повертає їх замовнику. При цьому право власності як на сировину, так і на готову продукцію в будь-який момент виконання такого зобов'язання буде належати замовнику. Не буде належати на праві власності замовнику лише та сировина, яка використовується для проведення розрахунків за її переробку. Отже, у таких договорах готова продукція повинна мати інші властивості, ніж первинна сировина. При цьому, вартість сировини на кожному етапі її переробки не може складати менше, ніж 20% від загальної вартості готової продукції, у яку враховуються і витрати на доставку цієї сировини від замовника до виконавця [6].

Договір про переробку давальницької сировини не вноситься окремо і регламентується Цивільним кодексом України [4] як договір підряду, однак, ключовим моментом є те, що право власності на матеріали, передані виконавцю, а також, виготовлена продукція належать замовнику. Також такий договір частково регламентується Податковим кодексом України [3] та митним кодексом України [2].

За загальним правилом, такий договір полягає у вчиненні 3-ох взаємопов'язаних дій:

- передача замовником давальницької сировини на переробку виконавцю;

- виробництво готової продукції з подальшою її передачею замовнику;

- оплата робіт замовником.

Щодо особливостей складання договору, окрім того, що його необхідно складати з врахуванням вимог, передбачених для договору підряду (глава 61 Цивільного кодексу України) [4], як ми вже зазначили, немає чіткої законодавчої регламентації договору про переробку давальницької сировини, тому всі важливі умови треба зазначити в договорі, тому окремо необхідно звернути увагу на такі умови:

- вимоги до давальницької сировини: якість, кількість, обсяг переданої сировини, загальну вартість, а також ціну конкретного виду сировини, при тому, що залишки сировини повертаються замовнику, а переробник лише несе за неї відповідальність на час переробки;

- вимоги до готової продукції: назва готової продукції, її якість, обсяг та ціна;

- умови постачання сировини – у договорі має бути прописаний графік поставки та приймання сировини, а також строки поставки готової продукції замовникові;

- умови передання готової продукції: у договорі прописується графік передачі готової продукції замовникові, а також визначення суб'єкта, який її приймає;

- оплата за договором – для цього необхідно визначити ціну роботи, відповідно до положень ч.3 ст. 843 Цивільного кодексу ціна роботи у договорі підряду, яка включає в себе відшкодування витрат підрядника та плату за виконану ним роботу [4];

- відповідальність сторін. У разі неналежного виконання зобов'язань сторони мають відшкодувати одна одній збитки. Щодо відповідальності за збереження та використання сировини, а також

за готову продукцію, то така відповідальність покладається на переробника, а в договорі має бути прописано її розмір. Порушення підрядником свого зобов'язання сировини можливе у різних формах. Відповідно до ст.840 ЦК України виконавець відповідає за неправильне використання сировини, наданої замовником та за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. Якщо підрядник не виготовив продукцію, то замовник може вимагати відшкодування завданих йому збитків, окрім ситуації, коли неможливість виконання була зумовлена надзвичайними обставинами. За домовленістю сторін виконання робіт з виготовлення готової продукції у строк може забезпечуватися неустойкою [5, с. 180].

Висновки. Отже, договір про переробку давальницької сировини у чинному законодавстві регламентується як договір підряду, за яким для власника сировини виготовляється продукція для власних потреб виробництва, а переробник, виготовляючи продукцію з такої сировини, просто займається однією зі складових своєї економічної діяльності. Відносини з переробки давальницької сировини відіграють важливу роль в економіці у часи кризових явищ. Отже, уніфікація законодавства, на якому базувалися договори про переробку давальницької сировини є необхідним як для певних конкретних замовників чи переробників, так і для держави в цілому.

Список літератури:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
5. Бабіч І.В. Давальницькі договори в Україні. Критерії визнання давальницького договору. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. № 25. С. 370–376.
6. Бабіч І.В. Договір переробки давальницької сировини. Харків, 2006 р., 204 с.
7. Баранник А., Котляров С., Іващенко В. Правове і нормативно методичне забезпечення операцій з давальницькою сировиною. *Економіка України*. 1996. № 9. С. 85–87.
8. Мамутов В., Клияненко Б., Чаленко А. Толлинговые схемы: плюсы и минусы. *Экономика Украины*. 2002. № 1. С. 75–77.
9. Граве К.А., Новицкий И.Б. Отдельные виды обязательств: Курс советского гражданского права. Москва, 1954. 360 с.
10. Правовая работа на предприятии / Юридична література. Москва, 1970. 243 с.
11. Сас И. Общие условия поставок СЭВ. Москва, 1978. 312 с.
12. Ясиновська О.С. Актуальні проблеми договірної оформлення господарських відносин переробки сировини на давальницьких умовах. *Актуальні проблеми юридичної науки і практики: II Всеукраїнська конференція* (Харків, 10-11 грудня 2012 р.). Харків, 2012. С. 165.

References:

1. Konstytutsiya Ukrayiny (1996). [Ukrainian Constitution]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Mytnyy kodeks Ukrayiny (2012). [Ukrainian Customs Code]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
3. Podatkovyy kodeks Ukrayiny (2010). [Ukrainian Tax Code]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
4. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny (2003). [Ukrainian Civil Code]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
5. Babich I.V. (2004). Daval'nic'ki dogovori v Ukraini. Kriterii viznannya daval'nic'kogo dogovoru [Toll-free contracts in Ukraine. Criteria for recognition of a tolling agreement]. *Visnik Natsional'nogo universitetu vnutrishnih sprav*, vol. 25, no. 1, pp. 370–376.
6. Babich I.V. (2004). Dogovir pererobki daval'nic'koi sirovini [Contract of processing of tolling raw materials] (PhD Thesis). Kharkiv : Pravo.
7. Barannik A., Kotlyarov E., Ivashchenko V. (1996). Pravove i normativno metodichne zabezpechennya operacij z daval'nic'koyu sirovinoyu [Legal and normative and methodical provision of operations with tolling raw materials]. *Ekonomika Ukrainy*, vol. 1, no. 9, pp. 85–87.
8. Mamutov V., Kliyanenko B., Chalenko A. (2002). Tollingovie skhemi: plyusy i minusy [Tolling scheme: pros and cons]. *Ekonomika Ukrainy*, vol. 1, no. 1, pp. 75–77.
9. Grave K.A. i Novickyi I.B. (1954). Otdel'nye vidy obyazatel'stv [Certain types of obligations]. Moscow : Gosyurizdat. (in Russian)
10. Yuridichna literatura (1970). Pravovaya rabota na predpriyatii [Legal work at the enterprise]. Moscow : Yuridichna literatura.
11. Sas I. (1978). Obshchie usloviya postavok SEV [General conditions of delivery of CMEA]. Moscow : Yuridichna literatura. (in Russian)
12. Yasinovs'ka O.S. (2012). Aktual'ni problemi dogovirnogo oformlennya gospodars'kih vidnosin pererobki sirovini na daval'nic'kih umovah [Actual problems of contractual registration of economic relations of raw materials processing under tolling conditions]. *Aktual'ni problemi yuridichnoi nauki i praktiki : II Ukrainian natsionalnyy kongress* (Ukraine, Kharkiv, December 10-11, 2012). Kharkiv : Pravo, 165 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-105>

УДК 343.9

Сімавонян В.С., Светлічна С.Ю., Торосян Є.Г.
Національний юридичний університет імені Ярослава МудрогоДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ МЕТОДІВ
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Анотація. У даній статті досліджено сукупність існуючих наукових підходів видатних фахівців у галузі кримінально-процесуального права щодо законності застосування нетрадиційних засобів з метою отримання доказів під час досудового розслідування та встановлення процесуального значення відомостей, отриманих за результатами такого використання. З цією метою було проаналізовано велику кількість теоретичних та практичних джерел як національного, так і світового масштабу. При дослідженні обраної теми було враховано актуальність впровадження застосування нетрадиційних методів досудового розслідування в українське законодавство та запропоновано засоби забезпечення прав особи щодо яких застосовуються такі методи.

Ключові слова: нетрадиційні методи розслідування злочинів, досудове розслідування, гіпнотерапія, фізіономіка, людська свідомість, докази, поліграф.

Simavonian Valeriia, Svetlichna Svitlana, Torosian Yevheniia
Yaroslav Mudryi National Law University

TO THE QUESTION OF USE OF NON-CRITICAL METHODS OF INVESTIGATION OF CRIMES

Summary. This article examines the totality of the existing scientific approaches of prominent specialists in the field of criminal procedural law regarding the lawfulness of the use of non-traditional means for obtaining evidence in the course of pre-trial investigation and establishing the procedural value of the information received on the results of such use. To this end, a large number of theoretical and practical sources, both national and global, were analyzed. The analyzed sources focus on the advantages and disadvantages of introducing non-traditional methods for investigating crimes, the experience of using such methods in foreign law, and the practice of legislative consolidation of their use. The authors analyzed the most common non-traditional methods of investigation of crimes in the world and their evaluation, in particular, by prominent scholars in the field of criminal procedural law. The authors also suggested how to implement such methods in Ukrainian legislation, taking into account national legal realities. The authors outline the general definition of non-traditional methods for investigating crimes, and each of the methods discussed separately, the opinions of scholars regarding the feasibility of using such non-traditional methods in pre-trial investigation are given. Attention the authors also focused on the issue of research existing scientific approaches to the lawfulness of the use of non-traditional means for obtaining evidence in the pre-trial investigation and establishing the procedural value of information obtained from the results of such use. In the study of the chosen topic, the relevance of the introduction of non-traditional methods of pre-trial investigation into the Ukrainian legislation was taken into account and the means of ensuring the rights of the person for which such methods are applied are considered.

Keywords: non-traditional methods of investigation of crimes, pre-trial investigation, hypnotherapy, physiognomy, human consciousness, evidence, polygraph.

Постановка проблеми. Кримінальна процесуальна наука сьогодні досягла такого рівня розвитку, що відповідний науковий прогрес зумовлює модифікацію вже відомих злочинів, розвиток нових тенденцій у злочинності. У зв'язку з цим виникає потреба в оновленні системи способів отримання доказів у кримінальному провадженні.

В деяких провідних країнах ще з 80-х років минулого століття активно використовуються нетрадиційні засоби отримання доказів в кримінальному процесі [1, с. 197]. Українське законодавство також, на наш погляд, потребує реформування та чіткої регламентації можливості застосування таких засобів. Саме це й зумовлює актуальність даного питання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблемних питань використання таких нетрадиційних засобів отримання інформації у кримінальному провадженні присвячено низку наукових праць таких відомих вчених, як Р. Белкін, В. Бахін, В. Весельський, А. Кавалеріс, В. Коновалова, Н. Карпов, О. Крючкова, В. Образцов, Є. Мальцев, О. Ларін,

О. Лускатов, Т. Лускатова, А. Ратінов, М. Селіванов, В. Стратонов, М. Строгович, В. Тертишник, В. Шепітько та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, й надалі залишаються невизначеними деякі питання, які потребують подальшого розгляду та з'ясування. Зокрема, до них можна віднести доцільність впровадження нетрадиційних методів розслідування злочинів до національного законодавства, переваги та недоліки застосування таких методів та гарантування прав осіб, щодо яких такі методи використовуються.

Метою статті є дослідження існуючих наукових підходів щодо законності застосування нетрадиційних засобів з метою отримання доказів під час досудового розслідування та встановлення процесуального значення відомостей, отриманих за результатами такого використання.

Виклад основного матеріалу. Варто погодитись із відомим вітчизняним правознавцем Л.Д. Удаловою у тому, що традиційні прийоми виявлення інформаційного стану суб'єкта й критерії неправди можуть бути не завжди резуль-

тативними. Наявний арсенал криміналістичних засобів та прийомів викриття винного певною мірою обмежений, а межі їх застосування здебільшого детермінуються обсягом зібраних у справі доказів і можливостями їх використання під час проведення слідчих дій [2, с. 3–4].

Саме тому в останні роки науковці та практики у галузі права виявляють неабиякий інтерес відносно нових, нетрадиційних засобів отримання інформації, які ґрунтуються на методах роботи із людською психікою за допомогою алгоритмів гіпнотерапії, кінесики, фізіономіки, психологічних досліджень за допомогою поліграфа тощо.

На нашу думку, під поняттям нетрадиційних методів розслідування злочинів слід розуміти засновані на спеціальних знаннях прийоми та способи, що мають допоміжний характер під час проведення слідчих дій.

Є. Макаренко акцентує увагу на такому: «Якщо в основі наукових криміналістичних знань лежать філософські, то в основі нетрадиційних – звичайні, донаукові практичні знання. Це спеціалізовані форми людської практики пізнання світу, досвід, який має вплив на науку, а також інші форми знання» [3, с. 247, 248].

Науковці у галузі кримінального права, зокрема, визначають такі загальні умови використання нетрадиційних методів: 1) недостатність інформації, зібраної під час проведення досудового розслідування для розкриття кримінального правопорушення; 2) залучення відповідних фахівців; 3) неупередженість використання таких методів; 4) відомості, отримані нетрадиційними методами розслідування злочинів, не можуть бути визнані доказами у кримінальному провадженні, а виступають лише як орієнтуюча інформація.

Внаслідок проведених досліджень у середині 60-х років ХХ ст. був розроблений метод «слідчого» гіпнозу, що означає застосування методу гіпнорепродукції (репродуктивного гіпнозу) для активізації в пам'яті опитуваних осіб забутих ними важливих обставин кримінальної події [4, с. 12].

На підтримку застосування нетрадиційних методів доказування виступила О.Р. Росинська, яка нагадала, що початок використання практично будь-якого нового нетрадиційного методу в криміналістиці та судовій експертизі, як правило, викликає сумніви щодо його наукового обґрунтування, і противники будують свої заперечення на явних помилках його використання. Проте в міру заглиблення та інтеграції знань у сферу розкриття та розслідування злочинів ці засоби і методи перетворюються, розробляються нові «власно криміналістичні» методики застосування, вивчаються їх можливості у сфері доказування. З плином часу вони перестають називатися нетрадиційними та стають невід'ємною частиною криміналістики [5, с. 121].

Як свідчить практика країн Заходу, застосування прийомів гіпнозу в діяльності судових і правоохоронних органів у процесі розслідування злочинів і викриття винних у їх вчиненні дає змогу значно покращити динаміку розкриття кримінальних правопорушень [6, с. 184].

Характеризуючи гіпноз як один із нетрадиційних методів отримання значущої для кримінального провадження інформації, варто зазначити,

що, на думку згаданого нами Є.І. Макаренка, нетрадиційні методи – це «такі знання та методи, які ще не здобули достатнього визнання і поширення, їх не можна віднести до загальнонаукових у науці, ustalених і впроваджуваних у практику... Якщо в основі наукових криміналістичних знань лежать філософські, то в основі нетрадиційних – звичайні, донаукові практичні знання. Це спеціалізовані форми людської практики пізнання світу, досвід, який має вплив на науку, а також інші форми знання».

Варто відзначити, що вже у той період проблема використання гіпнозу при розкритті та розслідуванні злочинів досліджувалася фахівцями з точки зору допустимості його використання у кримінальному судочинстві з позиції закону та моралі.

До кінця 60-х років минулого століття було опубліковано всього декілька робіт із зазначеної тематики. Значний інтерес до даної проблеми проявили у 70-х роках правоохоронні органи США та інших країн.

Під гіпнозом розуміється стан специфічного сну чи звуженого сприйняття реальності з так званим відключенням критичного сприйняття та підвищеною чутливістю до зовнішнього впливу [7, с. 211].

Необхідність використання репродуктивного гіпнозу обумовлена тим, що потерпілий або свідок схильні до афектогенної амнезії, яка виражається у тому, що з пам'яті людини випадають події, пов'язані з сильним негативним хвилюванням.

Вважаємо, що застосування гіпнорепродукції може кардинально вплинути на хід розслідування злочину. Метод гіпнорепродукції базується на одній з найважливіших властивостей центральної нервової системи – закріплювати тимчасову послідовність процесів, що в ній протікають, і тим самим зберігати можливість відтворення їх у майбутньому.

Частина інформації, яку сприймає людина, фіксується на підсвідомому рівні, і у звичайному стані вона фактично не має доступу до неї, може навіть не здогадатися про наявність у неї таких знань. В гіпнотичному стані такі дані стають більш доступними до усвідомлення та вербалізації, що робить можливим отримання від допитуваного максимально повної та достовірної інформації.

Таким чином, на наш погляд, інформація, отримана в процесі гіпнорепродукції сама по собі доказового значення у кримінальному процесі не має, але вона може надати важливі відомості для розслідування злочину.

Серед науковців думки щодо використання гіпнозу у кримінальному процесі діаметрально розходяться. Узагальнюючи думки вчених, можна виділити такі негативні аспекти використання гіпнозу: 1) можливість зловживання особливим станом загіпнотизованого шляхом нав'язання інформації [8, с. 238]; 2) «ненауковість» такого методу [9, с. 64–65]; 3) відсутність законних підстав звернення до гіпнозу в інтересах суб'єктів кримінального процесу [10, с. 281].

Одночасно прихильники нетрадиційних методів наводять такі доводи на користь гіпнозу: 1) в ході опитування загіпнотизований залишається суб'єктом кримінального процесу, зберігаючи всі права та обов'язки; 2) такий метод ніколи не буде пріоритетним і може використо-

уватися тільки коли вже використані всі інші способи отримання інформації [11], що ніяким чином не порушує законний порядок розслідування, а лише доповнює його; 3) великий досвід та наукова обґрунтованість гіпнозу у медицині, психіатрії та психології роблять можливим застосування такого методу у кримінальному процесі. Продовжуючи міркування у заданому руслі, відмітимо, що Л. Удалова висуває цікаві пропозиції стосовно проведення гіпнозу, які спрямовані на усунення спірних питань по застосуванню цього методу на практиці. Серед них: 1) обов'язковість добровільної згоди особи, яка підлягає опитуванню, на проведення цієї процедури; 2) гіпносеанс може проводитися виключно фахівцем-гіпнологом, який має медичну освіту за спеціальністю «лікар-психотерапевт», а також юридичну підготовку в галузі кримінального процесу та криміналістики; 3) необхідно забезпечувати неупередженість гіпнолога та заборону навідних запитань, «введення в пам'ять» неправдивої інформації; 4) обов'язкове відеофіксування гіпнозорепродукційного сеансу; 5) якщо це не перешкоджає проведенню сеансу, можлива присутність понятих; 6) неможливість проведення сеансу з особою, яка має медичні протипоказання до цього; 7) заборона присутності оперативних та слідчих працівників при проведенні сеансу; 8) фахівець-гіпнолог має попереджатися про нерозголошення таємниці слідства; 9) можливість участі у процедурі захисника, педагога, перекладача, до відома яких доведені умови та порядок проведення гіпнозорепродукції [12, с. 51].

Окрему увагу варто приділити тим нетрадиційним засобам доказування, які активно почали входити у практику застосування в ході розслідування кримінальних правопорушень, зокрема, поліграфа, який є методом інструментальної діагностики емоційного напруження людини. Поліграф являє собою пристрій, призначений для одночасної реєстрації кількох фізіологічних процесів (дихання, температура тіла, тиск, біотопи мозку, частота серцебиття тощо) на слова-подразники. В деяких зарубіжних країнах (наприклад, США, Германія, Франція) він використовується задля розуміння того, коли особа говорить неправду. В Україні послуги по детекції брехні почали надавати з 1998 р.

Поліграф вирізняється серед інших засобів тим, що його дієвість доведена, науково обґрунтована, принцип роботи пояснений дослідженням внутрішньо-психічного ставлення організму до провокаційних запитань. Його прихильники спираються на те, що реакції організму в цілому не піддаються свідомому контролю людиною, досліджувати результати його роботи може особа, яка має певну базу знань – поліграфолог.

Багато науковців заперечують доцільність застосування даного засобу доказування, наголошуючи на тому, що навіть якщо вважати методики проведення вимірювань більш-менш досконалими, процес оцінювання результатів поліграфістом щоразу матиме суб'єктивний характер, адже: 1) кожна людина індивідуальна і по-своєму реагує на подразник-запитання; 2) обставини, події, щодо яких від осіб будуть намагатися отримати певну інформацію, завжди відмінні від обставин інших подій, навіть доволі

схожих, що унеможливило повну типізацію всіх запитань; 3) люди по-різному можуть розуміти зміст запитань [13, с. 313].

Засади для широкого застосування поліграфа правоохоронними органами встановлені у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ. У ст. 8 цього Закону визначено право органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, допитувати осіб за їх згодою, але інформацію, отриману в такий спосіб, суд не приймає як доказ, вона лише слугує орієнтиром для збору офіційних доказів [14].

Прийняття окремого закону та внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо використання поліграфа сприяло би вирішенню низки питань, зокрема конкретизації сфери та порядку застосування цього науково-технічного приладу й визначенню ролі отриманих результатів психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в системі доказів у кримінальному процесі.

При розслідуванні насильницьких злочинів нерідко використовують психологічний портрет злочинця та психологічні методи ідентифікації.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство, існуючі нормативні документи безпосередньо не регламентують діяльність зі складання психологічних портретів і їх використання в правоохоронній діяльності. При цьому, на наш погляд, необхідно говорити не виключно про психологічний профіль, а про комплексний розшуковий портрет невідомого злочинця, до складу якого входило б вся криміналістично значуща інформація, яку можна використати для розшуку.

А.А. Протасевич, наприклад, у типовій моделі пошукового портрета злочинця пропонує розглядати три складові: 1) ознаки, що характеризують злочинця як об'єкт реального світу і як особистість (соціально-демографічні, функціональні, психічні та ін.); 2) ознака типу зв'язків і відносин (відносин злочинця до потерпілого, викраденого майна, до місцевості, на якій розташоване місце скоєння злочину тощо); 3) ознаки злочинця як суб'єкта кримінальної активності і об'єкта, який бере участь у процесі слідоутворення (дії до, під час і після вчинення злочину, сліди на тілі, одязі злочинця і на об'єктах, з якими він контактував тощо) [15, с. 100–101].

У кінологічній одорології як аналізатор пахучих речовин використовується орган нюху службової собаки, яка робить вибірку людей за пробами їх пахучих речовин з повітря приміщень, де вони перебували хоча б 10-15 хвилин. Для надійної одорологічної вибірки достатньо декількох десятків кубічних міліметрів повітря з молекулами пахучих речовин, які взяті з людини або пахучого сліду. В інструментальній одорології як аналізатори застосовуються фізико-хімічні прилади, які здатні виявляти спектр пахучих речовин, реєструвати його у вигляді ольфактограми і детектувати з високою чутливістю окремі компоненти запаху.

Калугін В.Ю., згаданий нами раніше, зазначає, що одним із сучасних видів досліджень є фоноскопія, яка ґрунтується на фізіологічних особливостях органів мовного апарату людини в залежності від статі, віку, професії та інших

особливостей людини. Одержані дані використовуються для ідентифікації особи за голосом та вирішення інших криміналістичних завдань.

Особливої уваги для практичного застосування заслуговують нетрадиційні методи розслідування злочинів, таких як ергономіка, кінетика.

Дослідження галузі ергономіки, яка комплексно вивчає умови взаємодії людини, машини й середовища з метою забезпечення максимальної ефективності життєдіяльності, безпеки та комфорту людини, складають інтерес для розслідування окремих видів злочинів, наприклад, сексуальних вбивств: 70-90% з них відбувається через віктимну поведінку жертв.

Такий напрям наукових досліджень як кінетика надає можливість отримати невербальну інформацію про людину шляхом дослідження поведінки при невербальному зв'язку у процесі спілкування з нею [16, с. 137].

Для того, щоб вирішити питання допустимості використання результатів нетрадиційних методів отримання інформації як доказів, необхідно визначити саме поняття доказу в кримінальному процесі. Категорія «доказ» сформована на теорії відображення загальних властивостей матерії. М.С. Строгович, наприклад, додає у предмет доказування і проміжні факти, які сприяють слідству у з'ясуванні та встановленні окремих обставин вчиненої події злочину [17].

Висновки і пропозиції. Отже, слід зазначити, що якщо розглядати свідомість людини

як джерела доказів, особа здібна відобразити у пам'яті тільки ті події, в яких вона безпосередньо брала участь, або ж спостерігала чи чула про них. Можливість навіювання та «введення в пам'ять» людини необхідної інформації ще детально не вивчена. Тому умовно можна розглядати результати застосування нетрадиційних методів значущими для кримінального провадження фактами. На нашу думку, дані, отримані таким шляхом, можуть стати важливим чинником у формуванні доказової бази відносно події зареєстрованого кримінального правопорушення, а відповідно можуть вважатися доказами.

Щодо питання гарантування прав допитуваної особи та «можливість» її реалізувати свої права, то задля забезпечення цього слід, на нашу думку, внести зміни до статті 52 КПК, а саме гарантувати обов'язкову участь захисника, та у подальшому прийняти закон, що регламентує процесуальні аспекти використання нетрадиційних методів при досудовому розслідуванні.

Адже використання нетрадиційних засобів розслідування не повинно порушувати права та свободи громадян та одночасно відповідати наступним умовам: 1) добровільна згода опитуваної особи; 2) вказані методи можна застосовувати тільки до психічно та фізично здорових людей; 3) недопустимість завдання шкоди опитуваній особі; 4) пред'явлення результатів застосування методу опитуваній особі; 5) використання відеозапису.

Список літератури:

1. Калугін В.Ю. Нетрадиційні спеціальні знання як засоби отримання значимої для розслідування інформації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 196–199.
2. Удалова Л.Д. Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 28 с.
3. Макаренко Є.І., Лиховицька Г.В. Використання в розслідуванні злочинів нетрадиційних методів і знань природознавчих наук. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 2(33). С. 246–255.
4. Хабалев В.Д. Применение гипноза для активизации памяти опрашиваемых лиц в деятельности зарубежной полиции : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 1997. 22 с.
5. Борідько О.А., Оржинська Є.І. Перспективи розвитку нетрадиційних методів у криміналістиці. *Криміналістичний вісник*. Київ. 2014. № 2(22). С. 119–122.
6. Гримак Л.П. Гипноз и преступность. Москва : Республика, 1997. 304 с.
7. Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криміналістическая психология. Москва : Закон и право, 2002. 448 с.
8. Весельський В.К. Деякі сучасні проблеми слідчої тактики. *Криміналістика XXI століття* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25-26 лист. 2010 р.). 2010. С. 236–240.
9. Коновалова В.Е. Нравственные начала судопроизводства: состояние и тенденции. *Роль и значение Р.С. Белкина в становлении современной криминалистики* : сбор. науч. трудов. 2002. С. 64–65.
10. Вакулик О.А. Нетрадиційні методи допиту. *Криміналістика у протидії злочинності* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 16 жовтня 2009 р.). Київ : Хай-Тек-Прес, 2009. С. 279–281.
11. Под ред. А.И. Дворкина. Расследование многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве : учеб.-метод. пособие. Москва, 2003. 416 с.
12. Удалова Л. Деякі проблемні питання застосування гіпнозу при отриманні вербальної інформації. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 4. С. 47–52.
13. Севастьянова А.Ю. Проблеми використання доказів, отриманих нетрадиційними способами, у кримінальному провадженні. *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 311–315. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_12_74 (дата звернення: 28.05.2019).
14. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 16.05.2019).
15. Протасевич А.А. Поисковый портрет преступника как интегративная система. Иркутск : Изд-во ИГЭА, 1999. 108 с.
16. Товтин С. Нетрадиційні способи застосування спеціальних знань під час розслідування сексуальних вбивств. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. Ірпінь, 2016. № 1. С. 135–140.
17. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: избранные труды. Москва : Наука, 1968. Т. 1. 470 с.

References:

1. Kalugin V.Y. (2016). Netradytsiini spetsialni znannia yak zasoby otrymannia Znachymoi dlia rozsliduvannia informatsii [Non-traditional special knowledge as a means of gathering meaningful information for investigation]. *Yurydychnyi Naukovyi Elektronnyi Zhurnal* [Legal scientific electronic journal] (electronic journal), no. 4, pp. 196–199.
2. Udalova L.D. (2006). Teoretychni zasady otrymannia verbalnoi informatsii u kryminalnomu protsesi Ukrainy [Theoretical principles of obtaining verbal information in the criminal process of Ukraine] (PhD Thesis). Kyiv : National Academy of Internal Affairs.
3. Makarenko Ye.I., Lykhovytska H.V. (2007). Vykorystannia v rozsliduvanni zlochyniv netradytsiinykh metodiv i znan pryrodnoznavchykh nauk [Use in the investigation of crimes of non-traditional methods and knowledge of natural sciences]. *Scientific Herald of the Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs*, no 2(33), pp. 247–248.
4. Khabalev V.D. (1997). Prymenenye hypnoza dlia aktyvyzatsyy pamiaty oprashyvaemykh lyts v deiatelnosti zarubezhnoi politysyy [Application of hypnosis for activation of memory of the polled persons in activity of foreign police] (PhD Thesis), Moscow.
5. Boridko O.A., Orzhynska Ye.I. (2014). Perspektyvy rozvytku netradytsiinykh metodiv u kryminalistytsi [Prospects for the development of non-traditional methods in criminology]. *Kryminalistychnyi visnyk* [Forensic Bulletin] (electronic journal), vol. 22, no. 2, pp. 119–122. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krvis_2013_2_19 (accessed 20 May 2019).
6. Hrymak L.P. (1997). *Hypnoz y prestupnost* [Hypnosis and Crime]. Moscow : Respublyka, 304 p.
7. Obraztsov V.A., Bohomolova S.N. (2002). Krymynalystycheskaia psykholohiya [Forensic psychology]. Moscow : Zakon i pravo, 448 p.
8. Veselskyi V.K. (2010). Deiaki suchasni problemy slidchoi taktyky [Some modern problems of investigative tactics]. Proceedings of the *Criminalistics of the XXI century* (Ukraine, Kharkiv, November 25-26, 2010). Kharkiv : Pravo, pp. 236–240.
9. Konovalova V.E. (2006). Moralny zasady sydochinstva: stan i tendencii [The moral principles of the proceedings: state and trends]. Kharkiv : Pravo, pp. 178–184.
10. Vakulik O.A. (2009). Netradyciyni metody dopytu [Non-traditional methods of interrogation]. Proceedings of the *Criminalistics in combating crime* (Kyiv, October 16, 2009). Kyiv : Hi-Tech Press, pp. 279–280.
11. Dvorkin A. (2003). Rassledovanie mnogoepisondyh ubiystv, sovershennyh na seksualnoi pochve [Investigation of multiple episode murders committed on a sexual basis]. Moscow : Ekzamen, 416 p.
12. Udalova L.D. (2010). Deyaki problemni pytannya sastosuvannia hypnosu pry otrymanni verbalnoi informacii [Some problematic issues of hypnosis in obtaining verbal information]. Proceedings of the *Criminalistics of the twenty-first century*, (Kharkiv, November 25-26, 2010). Kharkiv : Pravo, pp. 508–510.
13. Sevastyanova A. (2017). Problemy vykorystannia dokaziv, otrymanyh netradyciynymy sposobamy u kryminalnomu provadzhenni [Problems of using the evidence obtained by non-traditional methods in criminal proceedings]. *Molodyi vcheniy*, vol. 12, no. 74, pp. 311–315.
14. The Verkhovna Rada of Ukraine (1992). Pro operatyvny rozshukovy dialnist [On Operative Investigative Activity]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (accessed 28 May 2019).
15. Protasevich A. (1999). Poyskoviy portret prestupnika kak integrativnaya sistema [The search portrait of the offender as an integrative system]. Irkutsk : Izd-e IGEA, 1999.
16. Tovtin S. (2016). Netradyciyni sposoby zastosuvannia specialnyh znan` pid chas rozsliduvannia seksualnyh ubyvstv [Unconventional methods of applying special knowledge during the investigation of sexual assassinations]. *International Legal Bulletin: Collection of scientific works of the National State Tax Service University of Ukraine*, vol. 1, no. 3, pp. 135–140.
17. Strogovich M. (1968). Kurs sovetskogo ugovolnogo processa [Course of the Soviet Criminal Procedure]. Moscow : Nauka, 470 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-106>

УДК: 343.1:343.44(477)

Сокуренко В.А.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОБШУК ЖИТЛА ЧИ ІНШОГО ВОЛОДІННЯ ОСОБИ ЯК СЛІДЧА (РУЗШУКОВА) ДІЯ В КОНТЕКСТІ ПРАВА ОСОБИ НА НЕДОТОРКАНІСТЬ ЖИТЛА

Анотація. У статті розглянуто питання обмеження права особи на недоторканність житла у зв'язку з проведенням слідчої (розшукової) дії – обшуку. Розкривається розуміння поняття «житла», проаналізовані варіанти тлумачення цього поняття Європейським судом з прав людини. Надається визначення терміну «слідчі (розшукові) дії» та пояснюється значення цього процесуального інституту. Визначається місце обшуку як слідчої (розшукової) дії. Проаналізований порядок проведення обшуку житла чи іншого володіння особи. Звертається увага на законодавчі гарантії здійснення втручання у право особи на недоторканність житла. Визначено випадки можливого обмеження права особи на недоторканність житла при проведенні слідчої (розшукової) дії – обшуку житла чи іншого володіння особи.

Ключові слова: обшук, слідча (розшукова) дія, житло, інше володіння, недоторканність житла.

Sokurenko Valeriia

Yaroslav Mudryi National Law University

SEARCH OF PREMISES OR OTHER POSSESSION OF A PERSON AS THE INVESTIGATIVE ACTION IN THE CONTEXT OF A PERSON'S RIGHT TO INVIOABILITY OF THE HOUSING

Summary. Carrying out investigative (search) actions is necessary to establish the actual circumstances of the case. However, when they are undertaken, there is the restriction of the rights and freedoms of the individual in most cases. The right of a person to the inviolability of his or her housing is restricted in the course of a search of person's premises or other possession. Therefore, the author examines the question of the ratio of rights and interests of individuals in protecting their rights to inviolability of the housing with the need to conduct investigative (search) action. The article reveals the understanding of the concept of "premises" and the concept of "other possession of a person", analyzes the interpretation of this concept by the European court of human rights. The definition of the term "investigative (search) actions" is given and the meaning of this procedural is explained. The location of the search area in terms of investigative (search) actions is determined. The procedural order of carrying out a search of premises or other possession of the person is analyzed. The attention is drawn to the legislative guarantees of interference with the right of a person to inviolability of the housing. The cases of possible limitations on the rights of persons to inviolability of the housing while conducting investigative (search) actions - a search of premises or other possession – are identified. In this regard, an important point to which the author draws attention is that the public authorities are empowered to limit the right of a person, and the interference in the rights of a person must meet the requirements of the law. The significance of the work lies in the analysis of the possibility and necessity for state authorities to limit the right of a person to inviolability of housing in the context of criminal procedural regulation, as well as in the definition of the basic guarantees in the implementation of such restrictions. The author draws attention to the need to improve the legislative regulation of the protection of the person's right to inviolability of housing during the search.

Keywords: search, investigative (search) action, premises, other possession, inviolability of housing.

Постановка проблеми. Право на недоторканність житла чи іншого володіння є гарантією для особи щодо недопущення з боку органів державної влади, їх посадових, службових осіб вчинення неправомірних дій, які мають своїм наслідком обмеження особи в її правах і свободах. Однак у певних випадках передбачається можливість обмеження цього права, але щоб таке втручання у права особи на недоторканність житла було правомірним, законодавством встановлюються порядок здійснення обмеження права на недоторканність житла та певні гарантії, що свідчить про захищеність особи від неправомірних дій з боку уповноважених осіб.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Сьогодні тема обшуку як слідчої (розшукової) дії є об'єктом інтересу багатьох вчених. Зокрема, І. Глов'юк розглянув питання забезпечення належної правової процедури обшуку на основі змін до КПК України від 16.11.2017 р. [1]. І. Кіп'яч у своїй

роботі надає визначення поняття слідчих (розшукових) дій на досудовому розслідуванні [2]. Що ж стосується питання обмеження прав особи при проведенні обшуку, то дослідженню цього аспекту також приділяли увагу вітчизняні вчені. Так, В. Галаган розглянув питання щодо проведення обшуку житла чи іншого володіння особи та гарантій дотримання при цьому невтручання у приватне життя громадян як засади кримінального провадження [3]. Ж. Удовенко у своїй праці звернув увагу на процесуальних гарантій, при дотриманні яких не відбувається порушення прав особи [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проведення слідчих (розшукових) дій є необхідним для встановлення фактичних обставин справи. Проте при їх проведенні у більшості випадків здійснюється обмеження прав і свобод людини. При проведенні обшуку житла чи іншого володіння особи обмежується право особи на недоторканність житла. Законо-

давством встановлюються гарантії задля запобіганню незаконному обмеженню права особи на недоторканність житла, однак є певні положення законодавства, що потребують вдосконалення.

Мета статті визначення місця обшуку житла та іншого володіння особи як слідчої (розшукової) дії та аналіз гарантій, які надаються особі при здійсненні обмеження її права на недоторканність житла під час проведення обшуку житла чи іншого володіння.

Виклад основного матеріалу. Право на недоторканність житла чи іншого володіння на сучасному етапі гарантується на національному і на міжнародному. Відповідно до положень Конституції України, що не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. При цьому це положення кореспондується з однією із засад кримінального судочинства щодо недоторканності житла чи іншого володіння особи.

В Україні статтею 9 Конституції України визнається, що чинні міжнародні, ратифіковані Верховною радою України є частиною національного законодавства. Зокрема, Конвенція про захист прав і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка була ратифікована Верховною радою України, є частиною національного законодавства. Стаття 8 Конвенції встановлює право кожного на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [5]. Аналізуючи статтю 8 Конвенції можна зазначити, що до об'єкта її захисту включається приватне життя особи, сімейне життя, право на повагу до житла особи і кореспонденції. Тобто, під захист Конвенції відноситься також і право особи на недоторканність житла.

Перший пункт статті 8 визначає захищені права, а другий – визначає умови, коли держави можуть законно втручатися в здійснення прав [6, с. 302]. Структура статті 8 цим ілюструє притаманну Конвенції мету досягнення справедливого балансу між правами людини і необхідністю держав вводити заходи захисту демократичного суспільства [7].

Однак лише гарантування цього права особи, не свідчить про недопущення порушень з боку інших осіб права на недоторканність житла, тому є завжди необхідним створення дієвих механізмів їх забезпечення. Як зазначають В.С. Зелецький та Л.М. Лобойко, фактичне забезпечення права людини досягається шляхом переведу правового положення із його статичного стану до стану динамічного. Досягнення такої мети можливо лише в результаті дії спеціального механізму фактичної реалізації правового положення особи в кримінальному процесі [8, с. 329–330].

Необхідно зазначити, що однією із завдань кримінального судочинства є встановлення дійсних обставин справи, задля досягнення цього органами досудового слідства можуть проводитися слідчі (розшукові) дії, які, у свою чергу є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні [9]. При проведенні слідчих (розшукових) дій в різному обсязі відбувається втручання у права осіб.

Аналіз поняття «слідчі (розшукові) дії» свідчить про отождоження законодавцем понять слідчих та розшукових дій слідчого, що, у свою

чергу, передбачає надання слідчим діям активного пошукового характеру. Таким чином слідчі (розшукові) дії наділяються функцією отримання (збирання) доказів або перевірки вже отриманих, тобто фактичних даних, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню [2, с. 280]. Тому найбільш доцільним буде запропонувати визначення А.С. Косенко, який зазначає, що розшукова діяльність слідчого полягає не лише у встановленні місцезнаходження відомих осіб та різних відомих об'єктів, а й невідомих злочинців, потерпілих, свідків, викраденого майна, отримання інформації, яка ще не відома, тобто розшуку будь-яких осіб та об'єктів, які мають значення для встановлення істини у справі [10, с. 20].

Слідчі (розшукові) дії здійснюються з метою виявлення доказових фактів та встановлення дійсних обставин кримінального правопорушення з додержанням порядку, що встановлений законодавством, оскільки порушення цих вимог буде тягнути недопустимість доказів. Обшук житла чи іншого володіння особи є одним з видів слідчих (розшукових) дій, особливість якої полягає в тому, що проведення цієї слідчої (розшукової) дії порушує з одного боку право особи, в житлі чи іншому володінні якої проводиться обшук, на недоторканність житла, а з іншого боку, можливість проведення обшуку передбачається законодавством і прокурор, слідчий наділяються відповідними повноваженнями.

Зазначимо, що обшук – це слідча (розшукова) дія, яка проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб [9]. Змістом обшуку є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості або окремих громадян з метою відшукання і вилучення речей та документів, що мають значення для кримінального провадження, виявлення розшукуваних осіб, трупів, тварин, речей і предметів вилучених законом з обігу, а також пошук грошей і майна для забезпечення відшкодування заподіяних збитків і в цілях можливої конфіскації [11, с. 52].

Місцем проведення цієї слідчої (розшукової) дії є житло чи інше володіння особи. Національним законодавством надається визначення цим поняттям. А саме у частині 2 статті 233 Кримінального процесуального кодексу зазначається (далі – КПК України), що житло – це будь-яке приміщення, яке знаходиться у постійному чи тимчасовому володінні особи, незалежно від його призначення і правового статусу, та пристосоване для постійного або тимчасового проживання в ньому фізичних осіб, а також всі складові частини такого приміщення. Не є житлом приміщення, спеціально призначені для утримання осіб, права яких обмежені за законом. Під іншим володінням особи розуміються транспортний засіб, земельна ділянка, гараж, інші будівлі чи приміщення побутового, службового, господарського, виробничого та іншого призначення тощо, які знаходяться у володінні особи [9].

Також доцільним буде запропонувати бачення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо тлумачення поняття «житло». ЄСПЛ до житла відносить: власне житлове приміщення, де проживає особа [12]; переважно місце, де особа мешкає, навіть якщо воно облаштоване нею під житло з порушенням національного законодавства (зокрема, крита повозка (кибитка), в яких збиралася жити циганка на землі, що вона придбала) [13]; приміщення особи, що пов'язане з професійною діяльністю [14]; офіційний офіс компанії, її філій або службових приміщень [15] тощо.

Як можна побачити ЄСПЛ підходить до тлумачення поняття «житла» досить широко, враховуючи правові і соціальні зв'язки між особою та її житлом. Український законодавець також не зазначає вичерпного переліку житла чи іншого володіння особи, вказуючи лише на ознаки, яким воно повинно відповідати.

Для запобігання порушення права громадян на повагу до приватного життя та недоторканність житла і дотримання принципу правової визначеності, про який неодноразово в своїй практиці зазначав ЄСПЛ, державою встановлюються і забезпечуються гарантії здійснення обшуку прокурором, слідчим. Це спрямоване на попередження зловживання органами державної влади, їх посадовими і службовими особами своїми повноваженнями щодо можливого втручання у приватне життя особи, зокрема порушення права на недоторканність житла.

Слід зазначити, що право на недоторканність житла може бути обмежено під час здійснення кримінального провадження, але при дотриманні відповідних умов таке обмеження буде вважатися правомірним. Зокрема, у рішенні ЄСПЛ «Волохи проти України» від 05.11.2006 р. зазначається, що втручання не порушує статтю 8 Конвенції, якщо воно здійснюється «згідно із законом», переслідує законну мету та якщо воно є необхідним у демократичному суспільстві задля досягнення цієї мети [16]. Таким чином, права на недоторканність житла відповідно до положень національного законодавства воно не є абсолютним і тому у визначених випадках може бути обмежено, однак із суворим дотриманням порядку проведення певних процесуальних дій, встановленому кримінальним процесуальним законодавством.

Слід зазначити, що праву особи на недоторканність житла кореспондується обов'язок уповноважених осіб при проведенні слідчої (розшукової) дії не допускати здійснення таких дій, що можуть свідчити про неправомірне втручання у право особи на недоторканність приватного життя. У цьому випадку обов'язок забезпечення права на недоторканність житла покладається на слідчого, прокурора, а також на співробітника оперативного підрозділу, у випадку проведення процесуальної дії оперативним підрозділом.

Зазначимо, що досить правильним є підхід законодавця, який акумулював загальні правила проведення слідчих (розшукових) дій, що сьогодні містяться в статті 223 КПК України. Тобто ці правила поширюються на порядок проведення всіх слідчих (розшукових) дій, зокрема вона стосується і обшуку. Стаття 223 КПК України

містить вимоги щодо часу проведення слідчих (розшукових) дій, щодо доказів, щодо застосування технічних засобів фіксування тощо. Це має велике значення для запобігання порушення права особи, в приміщенні якої проводиться обшук, на повагу до приватного життя та права на недоторканність житла.

Важливою гарантією здійснення такого втручання у право особи на недоторканність житла є проведення цієї слідчої (розшукової) дії на підставі ухвали слідчого судді, яка надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи лише один раз, також цією ухвалою встановлюється строк, протягом якого вона діє та визначається житло чи інше володіння особи, де буде проводитися обшук.

Також необхідно зазначити, що слідчий за погодженням з прокурором, прокурор, який подає клопотання про проведення обшуку житла чи іншого володіння особи повинен обґрунтувати, що доступ до речей, документів або відомостей, які можуть у них міститися, неможливо отримати органом досудового розслідування у добровільному порядку або за допомогою інших слідчих дій, передбачених КПК України, а доступ до осіб, яких планується відшукати, - за допомогою інших слідчих дій, передбачених КПК України. Зазначена вимога не поширюється на випадки проведення обшуку з метою відшукування знаряддя кримінального правопорушення, предметів і документів, вилучених з обігу (п. 8 ч. 3 ст. 234 КПК України) [9]. І у разі, коли слідчий, прокурор не доведе наявності достатніх підстав, зазначених в ч. 5 ст. 234 КПК України слідчий суддя відмовляє у задоволенні клопотання.

Зокрема, у рішенні ЄСПЛ «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» від 30.09.2010 р., обставини справи полягали в тому, що невстановлена особа розбила шість вікон у будинку поруч із квартирою заявників. Правоохоронці порушили кримінальну справу за цим фактом і через два місяці після цієї події отримали підстави для проведення обшуку квартири, в якій проживав підозрюваний, який раніше навів аргументи на користь того, що в момент правопорушення його не було на території міста. Рішення про проведення обшуку ґрунтувалось на підозрі, що в квартирі можуть бути докази, пов'язані зі справою. Досліджуючи обставини справи, ЄСПЛ визнав, що вторгнення було незаконним, оскільки в момент обшуку син заявників святкував свій день народження разом із друзями; заявниця перебувала на ранньому строку вагітності і заперечувала проти обшуку, заявивши, що постанова про обшук не містить обґрунтованих пояснень щодо причетності її чоловіка до злочину чи щодо необхідності проведення обшуку квартири; дії працівників правоохоронних органів супроводжувалися погрозами, правоохоронці провели обшук квартири у присутності гостей; під час обшуку не було виявлено чи вилучено нічого суттєвого для цілей розслідування [17].

Ще однією гарантією проведення обшуку житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді є фіксування за допомогою аудіо-та відеозапису в обов'язковому порядку. Оскільки таким чином буде фіксуватися весь процес проведення цієї слідчої (розшукової) дії, за допо-

могою відеозапису можна встановити час, протягом якого здійснювався обшук, присутніх осіб, і відповіді дії цих осіб, до того ж можна встановити зловживання своїми правами з боку уповноважених осіб. При чому у разі невиконання цієї вимоги прокурором, слідчим це в подальшому стане підставою для визнання доказів, отриманих під час обшуку, недопустимими.

Варто звернути увагу і на те, що право на недоторканність житла знаходиться у тісному взаємозв'язку із правом особи на повагу до приватного життя.

У контексті забезпечення невтручання в приватне життя як засади кримінального провадження велике значення набуває розгляд питання про участь понятих при проведенні слідчих (розшукових) дій. Поняті як учасники кримінального провадження – це саме ті особи, які в силу їх процесуальних обов'язків присутні при проведенні низки процесуальних дій. Саме їм стають відомі факти, що стосуються окремих аспектів особистого і сімейного життя, які б окремі громадяни хотіли б приховати від сторонніх осіб. Поняті можуть бути потенційними розповсюджувачами цієї інформації [18].

Для запобігання розголошенню інформації під час слідчої (розшукової) дії поняті, згідно зі статтею 222 КПК України, можуть бути попереджені про недопустимість розголошення без дозволу слідчого відомостей досудового розслідування. А також особи, яких залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як поняті, відповідно до частини 3 статті 66 КПК України, зобов'язані на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії [9]. Це загальне правило повною мірою розповсюджується на проведення обшуку житла чи іншого володіння особи.

Однак навряд чи можна буде притягнути до відповідальності за розголошення відомостей досудового розслідування, якщо, наприклад, понятій стане розповідати знайомим про власника будинку, в якому проводився обшук. Але навіть якщо поняті не будуть розголошувати будь-які відомості, саме відчуття людини, що його особисті і сімейні таємниці знають інші, створює у нього відчуття дискомфорту, невпевненості. Таке положення, на думку Ж.В. Удовенко, багато в чому суперечить міжнародно-правовому і конституційному принципу невтручання в приватне життя [18].

З огляду на це, на увагу заслуговує думка Т.М. Москалькової про закріплення у кримінально-процесуальному законодавстві положення про право осіб, у відношенні яких проводиться слідча дія, заявляти відвід понятим, якщо є підстави побоюватися за розголошення ними таємниць особистого життя громадян [19, с. 6–8].

Також необхідно звернути увагу, що за КПК України наразі передбачається можливість проведення обшуку за відсутності осіб у житлі чи іншому володінні особи. Відповідно до частини 4 статті 236 КПК України, у такому разі копія ухвали повинна бути залишена на видному місці у житлі чи іншому володінні особи. Системний аналіз цієї процесуальної норми викликає принаймні два запитання. По-перше,

при проведенні обшуку у невідкладних випадках юридичною підставою є не ухвала слідчого судді, а інший процесуальний документ. Таким документом може бути постанова слідчого. По-друге, якщо копія документа, крім ухвали слідчого судді, що є юридичною підставою для проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, все ж таки повинна залишатися на видному місці, то щодо копії протоколу обшуку це питання взагалі не знайшло свого висвітлення ні у статті 236 КПК України, у якій регламентується процесуальний порядок проведення обшуку, ні у загальній нормі статті 104 цього Кодексу, де вказується про таку форму фіксування кримінального провадження, як протокол. Враховуючи істотне обмеження права особи на недоторканність житла, на невтручання у її приватне життя, саме у таких випадках існує нагальна потреба залишення на видному місці не лише процесуального документа, що є юридичною підставою для проведення обшуку житла чи іншого володіння особи (ухвала слідчого судді, постанова слідчого), а й копії протоколу обшуку з тим, щоб особа знала і розуміла, яку слідчу (розшукову) дію було проведено за її відсутності, ким, у присутності кого і які при цьому одержані результати [3, с. 116].

Також необхідно звернути увагу на процесуальний статус особи, в житлі або іншому володінні якої проводиться обшук, оскільки аналізуючи положення законодавства стає зрозумілим, що обшук може бути проведений і в житлі або може бути така ситуація, за якою у приміщенні особи, яка є стороною кримінального провадження, проживають і інші особи, які не мають ніякого відношення до цього. За даних умов відбувається втручання у їх права на недоторканність житла та права на повагу до приватного життя. Тобто особа, яка не є учасником кримінального провадження повинна зазнавати обмежень в своїх правах. У цьому випадку здійснення втручання у права осіб, які не мають відношення до відповідного кримінального провадження, повинно також здійснюватися з дотриманням усіх умов та гарантій забезпечення права на недоторканність житла та права на повагу до приватного життя.

Висновки та пропозиції. Отже, обшук житла чи іншого володіння особи – це слідча (розшукова) дія, яка проводиться з метою встановлення дійсних обставин справи. Проведення цієї процесуальної дії у будь-якому випадку буде супроводжуватися обмеженням права особи на недоторканність житла, що виступає однією із засад кримінального судочинства. Кримінальним процесуальним кодексом встановлюється чіткий порядок, підстави і суб'єктний склад проведення цієї процесуальної дії, що слугує однією з гарантій недопущення порушення права особи на недоторканність житла. Однак, безсумнівно, не можна сказати, що цей порядок є ідеальним, оскільки у практичній площині можуть виникати питання щодо порушення прав осіб не лише на недоторканність житла, а і на повагу до приватного життя та інші. Тому встановлений порядок проведення обшуку житла чи іншого володіння особи в окремих аспектах потребує вдосконалення.

Список літератури:

1. Гловюк І.В. Проблемні питання забезпечення належної правової процедури обшуку (у розрізі новел КПК України). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 141–149.
2. Кіп्राх І.С. Визначення поняття слідчих (розшукових) дій. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 275–283.
3. Галаган В.І., Удовенко Ж.В. Забезпечення засади невторчання у приватне життя при проведенні обшуку житла чи іншого володіння особи. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 114–117.
4. Удовенко Ж.В. Невтручання у приватне життя при провадженні деяких слідчих (розшукових) дій. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13uzvsrd.pdf>
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Harris D.J., O'Boyle M. & Warbrick C. Law of the European Convention on human rights. 1995. 753 p.
7. Case of Soering v. the United Kingdom (Application no. 14038/88), 07 July 1989. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>
8. Зеленецький В.С., Глинская Н.В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. 2006. 336 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91.
10. Косенко А.С. Розыскные действия в советском уголовном процессе : учебное пособие. 1989. 43 с.
11. Кікінчук В.В., Бугайчук К.Л., Мальярова В.О., Матюшкова Т.П. Процесуальний порядок та тактичні особливості здійснення слідчих (розшукових) дій : науково-методичні рекомендації. 2018. 101 с.
12. Case of Buck v. Germany (Application no. 41604/98), 28 July 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68920>
13. Case of Buckley v. the United Kingdom (Application no. 20348/92), 29 September 1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58076>
14. Case of Niemietz v. Germany (Application no. 13710/88), 16 December 1992. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57887>
15. Case of Société Colas Est and Others v. France (Application no. 37971/97), 16 July 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60431>
16. Справа «Волохи проти України» (заява № 31939/06), 2 листопада 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138
17. Справа «Володимир Поліщук та Світлана Поліщук проти України» (заява № 12451/04), 21 лютого 2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_822
18. Удовенко Ж.В. Невтручання у приватне життя при провадженні деяких слідчих (розшукових) дій. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13uzvsrd.pdf>
19. Москалькова Т.Н. Уважение чести и достоинства личности как принцип советского уголовного процесса : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. 1988. 16 с.

References:

1. Hlovyuk I.V. (2018). Problemni pytannya zabezpechennya nalezhnoyi pravovoyi protsedury obshuku (u rozryzi novel KPK Ukrainy). *Visnyk Pivdennoho rehional'noho tsentru Natsional'noyi akademiyi pravovykh nauk Ukrainy*, no 14, pp. 141–149.
2. Kiprach I.S. (2013). Vyznachennya ponyattya slidchykh (rozshukovykh) diy. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnikh sprav*, no 2, pp. 275–283.
3. Halahan V.I., Udovenko Zh.V. (2014). Zabezpechennya zasady nevruchannya u pryvatne zhyttya pry provedenni obshuku zhytla chy inshoho volodinnya osoby. *Naukovi zapysky. Yurydychni nauky*, no 155, pp. 114–117.
4. Udovenko Zh.V. (2013). Nevtruchannya u pryvatne zhyttya pry provadzhenni deyakykh slidchykh (rozshukovykh) diy. *Chasopys Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya"*, no 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13uzvsrd.pdf>
5. Konventsiya pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950 r. [*The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 04.11.1950*]. Retrieved from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Harris D.J., O'Boyle M. & Warbrick C. Law of the European Convention on human rights. 1995. 753 p.
7. Case of Soering v. the United Kingdom (Application no. 14038/88), 07 July 1989. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>
8. Zelenetsky V.S., Hlynska N.V. (2006). Teoryya y praktyka obosnovannya resheny v uholovnom protsesse Ukrainy. 336 p.
9. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI. *Holos Ukrainy*. 2012. № 90–91.
10. Kosenko A.S. (1989). Rozysknye deystviya v sovetskom uholovnom protsesse : ucheb. posob. 43 p.
11. Kikinchuk V.V., Buhaychuk K.L., Malyarova V.O., Matyushkova T.P. (2018). Protseual'nyy poriadok ta taktychni osoblyvosti zdiysnennya slidchykh (rozshukovykh) diy: naukovo-metodychni rekomendatsiyi. 101 p.
12. Case of Buck v. Germany (Application no. 41604/98), 28 July 2005. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68920>
13. Case of Buckley v. the United Kingdom (Application no. 20348/92), 29 September 1996. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58076>
14. Case of Niemietz v. Germany (Application no. 13710/88), 16 December 1992. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57887>
15. Case of Société Colas Est and Others v. France (Application no. 37971/97), 16 July 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60431>
16. Sprava «Volkhy proty Ukrainy» (zayava № 31939/06), 2 lystopada 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138
17. Sprava «Volodymyr Polishchuk ta Svitlana Polishchuk proty Ukrainy» (zayava № 12451/04), 21 lyutoho 2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_822
18. Udovenko Zh.V. (2013). Nevtruchannya u pryvatne zhyttya pry provadzhenni deyakykh slidchykh (rozshukovykh) diy. *Chasopys Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya"*, no 2(8). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13uzvsrd.pdf>
19. Moskal'kova T.N. (1988). Uvazhenye chesty y dostoynstva lychnosty kak pryntsyp sovet'skoho uholovnoho protsesssa : avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.09. 16 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-107>

УДК 347.965.42(477)

Соха С.С.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

МЕДІАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТИТУТ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядаються теоретичні питання пов'язані з інститутом медіації, розглядається можливість і доцільність впровадження цього інституту у систему українського законодавства, як складову частину у реалізації цивільного процесу, як механізм захисту прав і свобод людини, громадянина. Основним питанням розгляду є необхідність впровадження медіації в український правовий простір, як невід'ємної частини повної правової системи у державі. Маючи широкий досвід у європейському практикумі та певну практику в українському суспільстві, яка знайшла своє вираження в юридичному консультуванні, також наявність на ринку безробітних юристів, зазначаємо, що для України буде не складно прийняти нову альтернативну систему вирішення спорів. Медіатор, на думку автора, є незалежною особою у правовій системі навіть з погляду впливу на нього можновладцями, кримінальними структурами тощо, то він відіграє не роль сторони у процесі вирішення спору, а виступає засобом за допомогою якого люди самі доходять до бажаного результату.

Ключові слова: медіація, медіатор, принципи медіації, альтернативне вирішення спору, спір.

Sokha Semen

Yaroslav Mudryi National Law University

MEDIA AS AN IMPORTANT INSTITUTE OF ESTABLISHMENT LEGAL SYSTEM IN UKRAINE

Summary. The article discusses theoretical issues related to the institute of mediation, considers the possibility and feasibility of introducing this institute into the system of Ukrainian legislation, as an integral part of the civil process, as a mechanism to protect the rights and freedoms of a person and citizen. The main issue of consideration is the need to introduce mediation in the Ukrainian legal space, as an integral part of the complete legal system in the state. We can say that the introduction of the institution of mediation into the legislative field of Ukraine is observed in the adoption of the draft Law of Ukraine "On Mediation" as a basis. Further implementation and development of this branch of law will lead to the development of civil society in the vector of application of democratic institutions; we will receive an intensive development of market relations. Borrowing the European experience of the verse-dispute will lead to a total system upgrade and improve the climate in society. With all the responsibility, we can say that the development of an institution that is sustainable for Europe in Ukraine will facilitate the unloading of the judicial branch, speed up the resolution of cases, in turn, will reduce the risks of corruption, the influence of "telephone law" and conflict in general. In addition, the mediation process is regulated by law and will facilitate the rapid resolution of civil, economic, family, labor and administrative disputes without attracting funds from the state. Also, the judges, due to the decrease in the number of cases that they will have to consider, will be more responsible in relation to the existing ones due to the increase in the degree of their importance and complexity, which means that the issue will be analyzed responsibly. Taking into account the experience of the countries of the first world, where the institute of mediation is fully introduced, we see that without it the national legal system, the judicial branch cannot fully exist without it, that is, mediation is not an application, but a full-fledged element of resolving legal conflicts. Experience shows that society positively perceives the practice of resolving disputes by the method of mutually agreed and dialogue.

Keywords: mediation, mediator, principles of mediation, alternative dispute resolution, dispute.

Постановка проблеми. Говорячи про механізм розподілу влади, зазначаємо, що три основних гілки у своїй внутрішній системі діляться ще на ряд важливих елементів, інституцій. Звертаючи увагу на судову гілку, ми, через аналіз світових тенденцій, задач, які ставить перед нами юридична дійсність, бачимо, що в українській системі здійснення правосуддя відсутній інститут медіації, як обов'язкова і необхідна складова вирішення спорів у цивільному процесі. Запроваджуючи вектори демократизації суспільства, розвиваючи ринкові відносини, і, отримуючи від суспільства запит на оновлення, неминуче доходимо до питання відсутності медіації в законодавчому полі України. У нашому випадку говоримо про альтернативне вирішення спорів. На сьогодні цивільне процесуальне право вимагає нового дієвого інструменту для подолання кризових явищ у сфері захисту цивільних прав та інтересів сторін, для практичної реалізації сучасних правових тенденцій, спрямованих на підвищення ефективності механізму захисту прав. Відсутність активних дій щодо впровадження цього інституту приречує пра-

вове поле України застопоритися на старих, неактуальних методах роботи, що тягне за собою деструктивність усього правового елемента держави.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Аналізуючи наявну кількість статей, наукових робіт, дисертацій, які присвячені темі альтернативного вирішення спорів, а саме: медіації, автор прийшов до висновку, що уні-кальністю вони не відрізняються і у більшості ведуть мову про тожність аргументів, думок, позицій з питання впровадження, аналізу інституту тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В українській науковій літературі питання альтернативного вирішення спорів, а саме: медіації, розкрито неповно і дискусія щодо впровадження нового для України і вже звичного для Європи метода позасудового вирішення спорів відсутня, чим консервується малоефективна система цивільного процесу врегулювання спорів між сторонами. У статті запропоновано визначення медіації, як окремого інституту відносин між людьми, який на базі компромісу, взаємоприйняттого рішення з предмета спору у цивільному

процесі, здатний призвести до більшої успішності, результативності у справах. Проаналізовані сфери взаємовідносин між людьми, на які вплине впровадження інституту медіації, звернено увагу на те, яким чином зрушаться ринкові відносини, забезпечиться зростання добробуту у суспільстві і буде вирішена частина питань соціальної напруги.

Мета статті. Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу сутності інституту медіації і професії медіатора з обґрунтуванням необхідності впровадження нового альтернативного вирішення правових спорів (далі – АВС) у цивільний процес.

Практичне значення одержаних результатів полягає у підготовці аргументації щодо важливості впровадження інституту медіації як необхідної складової правової системи суспільства, а саме, її судової гілки. Зміст статті стане у нагоді законотворцям у прагненні вдосконалення українського законодавства, забезпечення низки ринкових, соціальних потреб.

Виклад основного матеріалу. Для початку потрібно розібратися у поняттях про які іде мова, а це є «альтернативне вирішення спорів» та «медіація».

Альтернативне вирішення правових спорів – це сукупність прийомів і методів позасудового врегулювання спорів, у результаті застосування яких сторони, що сперечаються, укладають взаємоприйнятну угоду [1]. Медіація – альтернативний (позасудовий) порядок вирішення спорів, за допомогою якого дві або більше сторін спору намагаються в рамках структурованого процесу, самостійно, на добровільній основі досягти згоди для вирішення їх спору за допомогою медіатора [2].

АВС є ознакою держави з розвинутою системою забезпечення правосуддя, детальніше, інститут медіації – невід’ємна частина правової держави з розвинутим принципом поділу влади, який забезпечує ефективність функціонування правозахисної системи, зокрема суду. Україна давно потребувала впровадження цього правового інституту через обсяги справ, котрі регулярно розглядаються судами, термінами вирішення.

Виходячи зі скрутного стану взаємовідносин у теперішньому українському суспільстві, можемо стверджувати, що населення має низький рівень розвитку культури, етики, досвід минулих років показав неперспективність вирішення питань заради колективу, тобто іншої людини, чим закріпив у підсвідомості людини ідею про переважання індивідуалізму над взаємодоброботом. Тому людям складно сприймати інститут медіації, як реальну силу для подолання конфлікту, через необхідність отримати чітке уявлення, хто переміг у певному спорі, а хто програв. Як приклад, то у країнах Європи 80% спорів, що перебувають у провадженні суду і передаються на медіацію, вирішуються без судового розгляду.

Аналізуючи інститут медіації необхідно висвітлити позитивні моменти його впровадження та можливі негативні сторони, які будуть нейтралізовані за рахунок цього, а саме:

Позитивні:

- наявність національної правової традиції у зазначеній сфері;
- розвиток ринкових відносин;
- підвищення ролі приватного права та запровадження принципу свободи договору;

– розширення можливостей захисту й надання права вибору способу захисту, у тому числі, на умовах альтернативності.

Негативні:

– перевантаження судів, у тому числі цивільно-правовими справами, де відсутній спір про право або справи є малозначущими і класичний судовий розгляд не є виправданим враховуючи зазначені критерії;

– недостатнє державне забезпечення функціонування судової системи;

– корпоративність суддівського корпусу, заангажованість частини суддів на певних політиків, органу влади чи бізнес-груп [3].

Медіатор намагається призвести до результату, коли сторони конфлікту разом залишаються на позиції переможців, бо у більшості випадків проблема криється у непорозумінні і психологічних бар’єрах визнати певні моменти, котрі заважають вирішити спір. Також плюси медіації полягають у тому, що вона, як позасудове врегулювання спорів, забезпечуватиме:

– посередництво при переговорах при укладанні договорів;

– збереженню ділової репутації при позасудовому врегулюванні спорів;

– мирне врегулювання судових та позасудових спорів;

– незалежну та альтернативну оцінку складних ситуацій;

– направленість на знаходження взаємовигідного рішення та спробу збереження партнерських відносин;

– конфіденційність медіативної процедури;

– ефективність та зручність методу врегулювання конфлікту;

– можливість координації та впливу на виконання рішення медіатором;

– економію сил, часу і коштів на врегулювання спору в судовому порядку [4].

Після ефективної медіації сторони самі виконують взаємовигідне ними ж прийняте рішення, а не чекають на примусове виконання за допомогою державних інституцій в цій сфері.

До основних ознак інституту медіації, які свідчать про їх внутрішню єдність, однорідність і самостійність, а також якісну відмінність від публічно-процесуальних галузей права, належать:

– процесуальна спрямованість (мета) способу медіації;

– превалювання диспозитивного методу;

– відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої законом;

– обов’язкова наявність спору про право або конфлікту законних інтересів сторін як підстава застосування;

– вирішення спорів і врегулювання правових конфліктів, за загальним правилом, у приватній сфері;

– добровільність виконання сторонами актів застосування способів медіації та відсутність, за загальним правилом, у берегах медіації можливості примусового виконання [2].

Переспрямування юридичного потенціалу з застарілої системи на нову, внаслідок додання нової галузі, призведе до оновлення юридичної техніки загалом, що зробить судову систему ефективнішою, підвищить рівень довіри громадськості до літери закону і стане прецедентом ре-

ального позасудового врегулювання спорів, дії законів без примусу. Між іншим, новий інститут права дозволить зменшити надлишок юристів на ринку праці в Україні. В Європі можна виділити три типи правового регулювання медіації:

- По-перше, медіація закріплена в законах про ювенальну юстицію. Медіація в даному випадку ініціюється прокурором або суддею (або, як в Англії і Уельсу поліцією або службою пробації) і діє як один з альтернативних видів впливу у кримінальних справах.

- По-друге, медіація щодо дорослих правопорушників може регулюватися положеннями кримінально-процесуального кодексу. Найбільш поширеною є система, коли медіація ініціюється прокурором, який, відповідно до повноважень, може прийняти рішення про передачу справи на медіацію і організувати подальше виконання, як тільки процес медіації завершено. Як правило, мова йде про умовне звільнення.

- По-третє, медіація може регулюватися автономним «законом про медіацію», в якому в деталях встановлюються організація і процес медіації. Медіація не підміняє судову діяльність, а існує паралельно, у взаємному зв'язку з нею. Досвід Європи показує, що 80% спорів, що перебувають у провадженні суду і передаються на медіацію, вирішуються без класичного судового розгляду.

Визначимо, що законодавче закріплення інституту медіації наявне у багатьох державах, як то: Австралія, Румунія, Німеччина, Казахстан, Литва тощо, Європейським Союзом було прийнято Директиву 2008/52/ЕС «Про деякі аспекти медіації у цивільних та комерційних справах». Крім того, необхідність запровадження в країні інституту медіації підтверджується Типовим законом ЮНСІТРАЛ «Про міжнародну комерційну примирювальну процедуру». П. 5.4 Стратегії реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276, передбачено розширення способів альтернативного (позасудового) врегулювання спорів, зокрема, шляхом практичного впровадження інституту медіації та посередництва [5].

3 листопада 2016 р. Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону України про медіацію (реєстр. № 3665), поданий народними депутатами України Шкрум А.І., Пташник В.Ю. та іншими. Відповідно до проекту закону «Про медіацію» можна виокремити положення про запровадження цієї галузі права в Україні, ст. 3: «Медіація може застосовуватися у будь-яких справах, у тому числі цивільних, господарських, адміністративних, а також в кримінальних провадженнях та справах з приводу адміністративних правопорушень, за винятком випадків, передбачених чинними законами України» [6].

Якщо окремо зауважити на питання впровадження інституту медіації у цивільне процесуальне право, то постає ряд питань на які до того потрібно дати відповідь, а саме:

- визначення категорій цивільних справ, що можуть/не можуть бути вирішені за допомогою способів АВС;

- визначення поняття окремих способів АВС;

- забезпечення гарантії конфіденційності, як основного принципу АВС (оскільки практична ре-

алізація принципу конфіденційності передбачає, серед іншого, неможливість свідчення нейтральною особою, що сприяє розв'язанню спору, з обставин, що стали їй відомі під час процесу медіації);

- встановлення кваліфікаційних стандартів для нейтральних осіб, що професійно здійснюють врегулювання спорів за допомогою способів АВС;

- обґрунтування необхідності вдосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення функціонування, реалізації та застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема прийняття відповідного закону у сфері альтернативного вирішення спорів та регламентації окремих способів АВС [2].

Медіації, як самостійному способу АВС, властиві як обов'язкові, так і факультативні принципи АВС, які мають певні особливості порівняно з загальними принципами. До обов'язкових принципів медіації можна віднести: принцип рівності сторін, принцип конфіденційності, принцип добровільності; до факультативних – принцип нейтральності медіатора та принцип самовизначення сторін.

Наразі можемо зауважити, що ЦПК України закріпив низку новел, спрямованих на спрощення порядку розгляду та вирішення цивільних справ, забезпечення доступності та оперативності судового захисту в цілому, а найголовніше на забезпечення можливості примирення учасників спірних правовідносин. Зокрема, в Цивільному процесуальному кодексі України віднайшла своє місце норма про обов'язок суду сприяти примиренню сторін (ч. 5 ст. 211, ч. 7 чл. 240). Водночас законодавець обмежився лише закріпленням вказаного обов'язку без конкретизації процесуальної процедури, в порядку якої повинен діяти суд у разі, якщо сторони пристануть на його пропозицію щодо примирення. Це, у свою чергу, призвело до мінімізації корисного потенціалу вищенаведених статей.

Одне з питань на яке представники концепції медіації однозначно не визначились це те, як медіація повинна взаємодіяти з судовим процесом: чи повинна медіація стати елементом (етапом) процесуальної процедури, чи для цивільного процесу матиме значення лише кінцевий результат медіації – медіаційна угода, яка має застосовуватись на зразок мирової угоди.

На думку автора, медіація може бути складовим елементом національного цивільного процесу, але за умови докладного пропрацювання механізму реалізації положень щодо застосування цього інституту. Так, цивільне судочинство підпорядковується вимогам процесуальної форми, яка характеризується імперативністю, чіткою визначеністю змісту та послідовністю процесуальних дій, що їх вчиняють учасники процесу, документальним оформленням майже кожної процесуальної дії тощо. Натомість медіація здійснюється на засадах абсолютної добровільності. Сторони медіації самостійно визначають порядок здійснення цієї процедури, медіатор тільки тоді може встановлювати процедуру медіації, коли відсутня домовленість між сторонами спору з цього приводу. Медіація здійснюється конфіденційно, і її хід документально не фіксується. Більше того, на відміну від судді, який може давати сторонам процесу імперативні вказівки та приймати обов'язкові для них судові рішення

ня, медіатор не може чинити жодного тиску на сторони і рішення за них не приймає. Бачимо, що метод реалізації інший, тож питання щодо законодавства введення цього інституту в українське законодавство не стоїть, бо слід звернути увагу на низку нормативно-правових актів, які слід відредагувати і безпосередньо на докладність процесуальної реалізації [1].

Одночасно говорячи про тенденції розвитку, зазначаємо, що у сучасних демократичних країнах із розвинутою ринковою економікою система АВС є цілком реальним і життєздатним механізмом вирішення цивільно-правових спорів між юридичними та фізичними особами. Тенденція розвитку українського суспільства полягає нині у зменшенні впливу держави на суспільні відносини через пряме регулювання, посилення ролі приватного права. Саморегулювання у різних сферах є об'єктивно ефективним регулятором суспільних відносин, а питання впровадження системи АВС у правову систему України є актуальним і своєчасним, застосування альтернативного вирішення цивільно-правових спорів цілком відповідає національній правовій традиції України. Так, медіацію можна визначити як вирішення спорів і врегулювання правових конфліктів за допомогою альтернативних (недержавних) форм, що мають забезпечувати швидке та ефективне їх врегулювання за мінімальних затрат сил, часу й коштів зацікавлених осіб. Великий попит на цю процедуру з правильним підходом до неї у законотворенні одразу зробить медіацію міжгалузевим правовим інститутом, який буде логічно доповнювати всі форми судочинства [2].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Можемо казати, що впровадження

інституту медіації в законодавче поле України спостерігаємо у прийнятті проекту Закону України «Про медіацію» за основу. Подальше впровадження і розробка цієї галузі права призведе до розвитку громадянського суспільства у векторі застосування демократичних інституцій, отримаємо інтенсивний розвиток ринкових відносин. Переймання європейського досвіду вирішення спорів зумовить загальне оновлення системи і покращить клімат у суспільстві. Цілком відповідально можемо заявити, що розробка в Україні сталою для Європи інституту сприятиме розвантаженню судової гілки, прискоренню вирішення справ, що у свою чергу зменшить корупційні ризики, вплив «телефонного права», конфліктності загалом. Крім того, законодавчо врегульований процес медіації сприятиме швидкому вирішенню цивільних, господарських, сімейних, трудових та адміністративних спорів без залучення коштів із державного. Також судді, через зменшення кількості справ, які їм доведеться розглядати, будуть більше відповідальніше ставитися до наявних до розгляду через підвищення ступеня їх важливості, складності, а значить питання буде аналізуватися відповідальніше. З огляду на досвід країн першого світу, де інститут медіації повноцінно введений, бачимо, що без нього національна правова система, судова гілка влади не може повноцінно існувати без нього, тобто медіація виступає не додатком, а повноцінним елементом вирішення правових конфліктів. Досвід доводить, що суспільство позитивно сприймає практику вирішення спорів методом взаємодожження і діалогу. Тому для України наразі важливо впровадити новий правовий інститут і якісно оформити законодавчу базу до нього.

Список літератури:

1. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження медіації у судовий процес як складова наближення законодавства України до Європейських стандартів. *Приватне право і підприємництво* : збірник наукових праць / ред. кол.: О.Д. Крупчан та ін. Київ : Науково-дослідницький інститут і підприємництва Національної академії правових наук України, 2011. Вип. 10. С. 181–185.
2. Спектор О.М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». *Visegrad Journal on Human Rights*, 2012. Вип. 2, № 2. С. 126–131.
3. Спектор О.М. Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів в Україні. *Український часопис міжнародного права*. 2013. Вип. 1. С. 135–140.
4. «Юстиція» юридична компанія. Медіація (досудове врегулювання спорів). URL: <http://justicia.com.ua/ua/medacja>
5. Кармаза О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 2. С. 24–28.
6. Проект Закону про медіацію (2015). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9

References:

1. Bondarenko-Zelinska N.L. (2011). Vprovadzhennia mediatsii u sudovi protses yak skladova nablyzhennia zakonodavstva Ukrainy do Yevropeyskykh standartiv [Implementation of mediation in the court process as a component of approximation of Ukrainian legislation to European standards]. *Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo* : zbirnyk naukovykh prats / red. kol.: O.D. Krupchan ta in. Kyiv : Naukovo-doslidnytskyi instytut i pidpriemnytstva Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, vol. 10, pp. 181–185.
2. Spektor O.M. (2012). Alternatyvni sposoby vyrishennia tsyvilno-pravovykh sporiv : dys. ... kand. yuryd. nauk : «Tsyvilne pravo i tsyvilnyi protses; simeine pravo; mizhnarodne pryvatne pravo» [Alternative ways to resolve civil disputes : dis. ... Candidate lawyer Sciences: "Civil law and civil process; family law; international private law"]. *Visegrad Journal on Human Rights*, vol. 2, no. 2, pp. 126–131.
3. Spektor O.M. (2013). Osoblyvosti rozvytku ta zastosuvannia alternatyvnykh sposobiv vyrishennia tsyvilno-pravovykh sporiv v Ukraini [Features of development and application of alternative ways of resolving civil legal disputes in Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava*, vol. 1, pp. 135–140.
4. «Iustytsiia» yurydychna kompaniia. Mediatsiia (dosudove vrehulivannia sporiv) [Mediation (pre-trial settlement of disputes)]. Available at: <http://justicia.com.ua/ua/medacja>
5. Karmaza O. (2017). Instytut mediatsii: osnovni kontseptsii rozvytku [Institute of Mediation: The main concepts of development]. *Pidpriemstvo, gospodarstvo i pravo*, no 2, pp. 24–28.
6. Proekt Zakonu pro mediatsiiu [Draft Law on Mediation] (2015). Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=2480&skl=9

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-108>

УДК 341.1/8:004.8

Харіна М.Ю.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Анотація. У статті досліджуються актуальні питання регулювання правового статусу штучного інтелекту міжнародним співтовариством. Зокрема, приділяється увага еволюції штучного інтелекту, його історичному зв'язку із міжнародним правом. Також у статті йдеться про останні правові напрацювання, що мали місце в рамках Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй у відповідній сфері. Так, наприклад, були проаналізовані наступні документи: Резолюція щодо норм цивільного права про робототехніку, Проект етичних принципів щодо надійності штучного інтелекту, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах. Більш того, дослідження проведено на основі європейської судової практики, а саме на основі справи Суду Європейського Союзу. Окремо досліджено проблеми українського законодавства та перспективи майбутнього регулювання прав та обов'язків штучного інтелекту.

Ключові слова: міжнародне право, штучний інтелект, правосуб'єктність, авторське право, робототехніка.

Kharina Maryna

Yaroslav Mudryi National Law University

TO THE QUESTION OF REGULATION OF THE LEGAL STATUS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN INTERNATIONAL LAW AND UKRAINIAN LEGISLATION

Summary. The article examines topical issues concerning the regulation of the legal status of artificial intelligence by the international community. In particular, attention is paid to the evolution of artificial intelligence, its historical connection with international law. In particular, the history notes the significant contribution of scientists from the United States in the field of joint development of artificial intelligence and international law. The article also deals with the latest innovations that have been made by the European Union and the United Nations in this area. The definition of "artificial intelligence" was provided according to the Cambridge Dictionary. As for example, the following documents were analyzed: Resolution of European Parliament on Civil Law Rules on Robotics, Draft Ethics guidelines for trustworthy Artificial Intelligence, The United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts. It is emphasized that due to these documents the standardization of artificial intelligence takes place not only in the EU but also in the whole world. Moreover, this study was conducted using the European court practice, in particular on the basis of the case of the European Court of Justice (Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening). Most attention in the article is also given to the recognition of artificial intelligence as a subject of copyright by the international community and to the provision of intellectual property rights to the artificial intelligence and to the robots. In the same time other fields of law were not ignored in the article, as well as the scope of interaction between artificial intelligence, robotics and international law always continues to broaden. In this article the fact that at the moment in Ukraine, and in many other countries of the world, works created by artificial intelligence are not objects of intellectual property rights is taken into account. The problems of Ukrainian legislation and the prospects for the future regulation of the rights and obligations of artificial intelligence are studied separately.

Keywords: international law, artificial intelligence, legal personality, copyright, robotics.

Постановка проблеми. У сучасному світі активно ведеться дискусія між науковцями й філософами про трансформацію усіх сфер людського життя внаслідок появи та всебічного розвитку новітніх технологій. Так, XXI століття подарувало людству швидкісний інтернет, безплатні автомобілі, Великий адронний колайдер, функціональне використання нанотехнологій. Проте, певно, наразі найбільше питань та побоювань з боку суспільства викликає вплив та активний розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ). Безумовно, таку комплексну сферу як юриспруденцію, ШІ не зможе жодним чином оминати, хоча б внаслідок очевидної суспільної важливості. Тому вивчення властивостей ШІ є життєво необхідним для юристів усіх сфер права. Проте, щоб прогнозувати майбутнє, насамперед варто окреслити історію розвитку та виникнення поняття ШІ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням історії розвитку та еволюції ШІ займалися такі вчені, як Подгаєцький О.О., Коцов-

ський В.М., Єфремов М.Ф. Щодо дослідження проблем міжнародно-правового статусу ШІ, то тут слід виокремити таких науковців: Городиський І.М., Радутний О.Е., Попова Д.Д. та іноземних вчених Едвіна Л. Ріссанда, Кевіна Д. Ешліба, Р.П. Луї.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом все більше та більше уваги приділяється питанням наділення роботів, ШІ основними правами людини. Це спостерігається як на міжнародному, так і на національному рівнях деяких держав, що прямим чином пов'язано із бурхливим розвитком новітніх технологій. З огляду на це, необхідним завданням є визначення основних галузей у міжнародному праві, де ШІ наблизився більше всього своїми правами та обов'язками до людини, а також вивчення того, як Україна на законодавчому рівні може наблизитись до досвіду провідних країн світу в питанні правового статусу ШІ.

Мета статті. Основною метою статті є дослідження та визначення перспектив визнання ШІ

суб'єктом міжнародного, зокрема, європейського права, аналіз українського законодавства та виділення проблем, які потребують невідкладного вирішення.

Виклад основного матеріалу. Історія створення високоінтелектуальних роботів та машин бере свій початок з давніх часів. Наприклад, в Древньому Єгипті виникла ідея винайдення особливих створіннь, що будуть схожі на людей та копіюватимуть їхні рухи. Навіть у період Середніх Віків, незважаючи на різку протидію церкви, внесок до ідеї розвитку та появи ШІ був дуже помітним. Так, було винайдено різні машини, що були подібні до людей та взаємодіяли за допомогою складних конструкцій. З плином часу ще більш активний розвиток технологій сприяв появі прогресивніших ідей. Так, французький механік Жак де Вокансон винайшов людиноподібного флейтиста, що був здатний виконувати справжню музику [1, с. 125]. З-поміж подібних конструкторів-винахідників, інженерів потрібно ще згадати наступних: австрієць Фрідріх фон Кнаус, швейцарець Пер Жак-Дроз, Чарльз Беббідж та інших [2, с. 40–41]. Усі вони займалися розробкою перших прототипів сучасних роботів, машин, які б могли виконувати різні, хоч і нескладні, людські задачі (гра у шахи, обчислювальні функції і т. д.). Таким чином, були здійснені перші кроки задля створення ШІ. Проте, справжній прорив у цій галузі мав місце у ХХ ст., а саме у 40-50 роках. Це, зокрема, відзначилося можливістю імітації не тільки механічних, а й розумових функцій людини [3, с. 27]. Проте, перед тим як змоделювати мозкову діяльність, було необхідним створити теоретичне підґрунтя, яке умовно складалося з декількох етапів:

- 1) дослідити сутність розумової діяльності;
- 2) впровадити формальні елементи процесу мислення;
- 3) створити та спроектувати схеми перших електронних пристроїв [4].

Такий розвиток подій став передумовою появи перших електронних обчислювальних машин.

Згодом з'явилася ідея винаходу розумних машин, які б були схожі за процесами на людський мозок. А вже у 1956 році у Стенфорді було вперше застосовано термін «штучний інтелект» або англійською – «artificial intelligence» [5, с. 62]. У подальшому така технологія базувалась на машинному навчанні. Першою з таких програм була «Logical Theorist», яка була розроблена американським теоретиком Аланом Ньюелом для доказування істинності тверджень [6].

Відтак, епохою розвитку можна сміливо назвати саме ХХІ століття. З початку 2000-х років спостерігається винайдення комп'ютерних програм та систем з «приспосованістю до змін навколишнього середовища», тобто зі здатністю до машинного навчання, що, зокрема, можливо завдяки нейромережам. Так, Кембриджський словник надає таке визначення: «Штучний інтелект – це використання комп'ютерних програм, які мають деякі якості людського розуму, такі як здатність розуміти мову, розпізнавати картини і вчитися на досвіді» [7]. Тобто фактично ШІ має саме таку назву через здатність до навчання, завдяки чому має можливість виконувати людські задачі.

Щодо сучасних сфер, де активно застосовується ШІ, виокремлюють наступні:

- робототехніка;
- розпізнавання об'єктів;
- розробка ігор;
- нанотехнології, генетичні алгоритми;
- доказ теорем [8].

На сьогодні програми на базі ШІ прогресивно використовують у банківській системі, медицині, телекомунікаціях і навіть у соціальних мережах. Тож маємо констатувати, що ШІ все більш інтегрується не тільки в науку, а й у повсякденне життя звичайної людини.

Таким чином, історія виникнення та розвитку ШІ, робототехніки супроводжувала людство ще з давніх часів. І хоча сам термін було винайдено у 1956 році, можна стверджувати, що ідея використання технології як такої отримала свій повноцінний розвиток лише на межі ХХ–ХХІ століть. З огляду на велике практичне значення та на досить значну розповсюдженість у всіх сферах людського життя, є доцільним розглянути питання, які стосуються правового статусу, регулювання ШІ та подальших перспектив ШІ в юриспруденції та цивільних правовідносинах.

Щодо історії взаємозв'язку ШІ та права, то тут також слід говорити про кінець ХХ століття. А саме у 1987 році було проведено першу Міжнародну конференцію з ШІ та права Північно-Східним університетом у США, завдяки якій було створено Центр з комп'ютерних наук та права. І вже за 4 роки – у 1991 році було засновано Міжнародну асоціацію зі штучного інтелекту та права [9].

Проте найбільшого прогресу в цьому напрямку все ж таки за останні роки досягнули в Європейському Союзі (далі – ЄС). Так, 16.02.2017 року Європарламентом було ухвалено Резолюцію щодо норм цивільного права про робототехніку (далі – Резолюція). Зокрема, нею встановлюється, що будь-який розвиток новітніх технологій та робототехніки спрямовується не на заміну людству, а на те, щоб певним чином доповнити його можливості [10]. Більш того, в ЄС розглядається «можливість створення Агентства ЄС з робототехніки та штучного інтелекту, який був би спеціалізованою установою, що володіє компетенцією в технічних, етичних і регуляторних питаннях». Окрему увагу Європарламент приділяє тому, що права людини на недоторканість приватного життя і захист персональних даних, зазначених в Статті 7 і 8 Хартії ЄС з основних прав, також застосовуються у всіх сферах регулювання діяльності робототехніки [10], що є безумовним нововведенням. Такі положення є в тому числі наслідком того, що ЄС останнім часом приділяє високу увагу захисту персональних даних, з цією метою презюмується необхідність впровадження принципу «проєктована конфіденційність» і для ШІ. Також вбачається необхідність встановлення запобіжників задля притягнення до цивільно-правової відповідальності за дії роботів. Це, зокрема, можливо завдяки:

1. Створенню системи страхування.
2. Реальній грошовій компенсації за спричинену шкоду.
3. Часткове звільнення від відповідальності виробника, власника чи виробника.

4. Створення одного фонду для всіх автономних роботів, чи декількох для різних їх категорій.

5. Привласнення окремих індивідуальних реєстраційних номерів.

6. Наділення особливим правовим статусом, де б вони могли самостійно нести відповідальність при взаємодії з третіми особами [10].

У Резолюції окремо йдеться про правове регулювання статусу автономних транспортних засобів, таких як автомобілі та дрони. Ця Резолюція зумовила певний вплив на деякі міжнародно-правові акти. Так, вже обговорюються внесення змін до Віденської конвенції про дорожній рух, аби уможливити безпілотне керування автомобілем.

Таким чином, вказана Резолюція, безумовно, є надважливою не тільки для країн ЄС, а й для всього світу, адже вона стане поштовхом для стандартизації та прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б визначали права та обов'язки (насамперед цивільно-правові) ШІ, роботів. Вже сьогодні зрозуміло, що в першу чергу це буде реалізовано за ініціативою Організації Об'єднаних Націй.

У цьому аспекті досить цікавою для аналізу буде справа Суду ЄС *Infopaq International A/S v Danske Dagblades Forening* від 16.07.2009. Більшою мірою вона стосується тлумачення Директиви ЄС 2001/29/ЄС щодо деяких аспектів авторського права. Однак, у рішенні по цій справі міститься наступне: «Комп'ютерна програма має бути захищена, якщо вона є оригінальною в тому сенсі, що вона є власною інтелектуальною творчістю автора» [11]. Це обґрунтовано тим, що будь-які літературні та художні твори, або будь-які інші інтелектуальні твори повинні захищатися авторським правом. Це стосується, зокрема, і баз даних [11]. Тобто, можемо констатувати, що саме це рішення є чи не найпершим в судовій практиці, що визначило наявність авторських прав навіть у комп'ютерних програм та необхідність їх захисту. Саме через це маємо визнати, що першо-чергове правове регулювання та визнання ШІ та роботів суб'єктом права відбувається на міжнародному рівні.

В інших суміжних сферах теж впроваджують ШІ. Про це свідчить дані нещодавнього дослідження, опублікованого в журналі *PeerJ Computer Science*. Так, спеціалістами було розроблено програмне забезпечення, здатне передбачати рішення Європейського Суду з прав людини з точністю 79%. Хоча й наукове співтовариство наразі не готове надати ШІ можливість виносити рішення у судових справах.

Відтак, 1 лютого 2019 року Єврокомісія надала Проект етичних принципів щодо надійності штучного інтелекту (*Draft Ethics guidelines for trustworthy AI*). Цей робочий документ є проектом Керівництва з питань етики інтелектуальної власності, представленого групою експертів Європейського комітету з питань штучного інтелекту [12]. Так, у ньому зазначається що: «Надійний ШІ має дві складові: (1) його розробка, розвиток та використання повинні відповідати фундаментальним правам та бути придатними для правового регулювання, а також для дотримання основних принципів та цінностей, забезпечення

«етичної мети», і (2) він повинен бути технічно надійним і достовірним» [12]. У цілому вимоги щодо ШІ наступні:

1. Підзвітність.

2. Управління даними.

3. Розробка для всіх.

4. Управління автономією ШІ (людський нагляд).

5. Недискримінація.

6. Повага до людської автономії.

7. Повага до конфіденційності.

8. Стійкість.

9. Безпека.

10. Прозорість.

На думку фахівців, цей проект лише підкреслить загальну орієнтованість ШІ на людину та забезпечить дотримання етичних принципів та правил в подальшій його розробці.

В Організації Об'єднаних Націй також широко обговорюється проблема правосуб'єктності роботів та ШІ. Щодо нормативного регулювання, то тут, на жаль, не можна говорити про такий прогрес, який спостерігається в ЄС. Проте, ще в 2005 році Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах від 23.11.2005 у ст. 12 згадувалось про використання «електронних агентів», тобто автоматизованої системи повідомлень задля укладення договору. Окрім цього, відзначається можливість подальшого використання не тільки автоматизованих, а й автономних систем, тобто таких, які по факту будуть приймати рішення незалежно від зовнішніх інструкцій [13].

Щодо українського права, то тут на сьогодні, на жаль, немає таких важелів впливу, які б дозволили врегулювати питання принаймні авторських прав ШІ чи роботів. Низка питань постає і щодо надання інших (найперше цивільних) прав, і щодо можливості нести відповідальність. Тобто на цей момент Україна має адаптувати законодавство до права ЄС, впроваджувати досвід інших провідних у цьому питанні країн. На думку вітчизняних науковців О. Радутного та О. Кривецького, позитивним моментом є те, що українське законодавство в галузі кримінального права є достатньо адаптованим задля закріплення відповідальності ШІ в законі.

Висновки і пропозиції. Таким чином, враховуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що з кінця ХХ ст. відбувся вагомий прорив не тільки у технологічному розвитку ШІ, а й у його практичному визнанні суб'єктом права, наближенні за правовим статусом до людини. У міжнародному праві це закріплюється численними резолюціями та висновками робочих груп, комісій Європейського Союзу, висновками рішень міжнародних судових установ, де ШІ вже фактично має статус суб'єкта авторського права. Безумовно, сфери регулювання правового статусу ШІ будуть тільки розширюватись, тому закріплення його прав та обов'язків в українському законодавстві є необхідним, аби відповідати вимогам часу та задля забезпечення найбільш ефективної адаптації українського законодавства до новітніх міжнародно-правових напрацювань.

Список літератури:

1. Єфремов М. Штучний інтелект, історія та перспективи розвитку. *Вісник ЖДТУ*. 2006. № 2(45). С. 125.
2. Матвійчук А. Можливості та перспективи створення штучного інтелекту. *Вісник НАН України*. 2011. № 10(12). С. 40–41.
3. Матвійчук А. К вопросу о принципиальной возможности создания искусственного интеллекта. *Штучний інтелект*. 2010. № 3. С. 27.
4. Газиев И.А. Опасность распространения искусственного интеллекта // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». 2019. № 1. С. 52–54. URL: <https://scienceforum.ru/2019/article/2018016589> (дата звернення: 26.05.2019).
5. Карпенко В. Гіпотетичне майбутнє універсального штучного інтелекту. *Філософія науки: традиції на інновації*. Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка. 2011. № 1(3). С. 62.
6. Гутеньев М.Ю. Проблема искусственного интеллекта в философии XXI века. *Вестник Челябинской академии государственной культуры и искусств*. 2012. № 4(32). С. 77–80.
7. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus / Cambridge University Press. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/artificial-intelligence> (дата звернення: 25.05.2019).
8. Подгаецкий О. Эволюция разработок у галузі штучного інтелекту в Україні та світі. *Дослідження з історії техніки*. 2012. № 16. С. 49–52.
9. International association for Artificial Intelligence and Law. AI and Law // A fruitful synergy. URL: <http://www.iaail.org/?q=page/ai-law> (дата звернення: 18.05.2019).
10. Resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) / European Parliament: Texts adopted. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 26.05.2019).
11. Case C-5/08. *Infopaq International A/S. v. Danske Dagblades Forening*. ECJ Judgement of 16 July 2009 / EU case-law database. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62008CJ0005:EN:HTML> (дата звернення: 28.05.2019).
12. Draft Ethics guidelines for trustworthy AI of 8 December 2018 / European Commission: Reports and studies. URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/draft-ethics-guidelines-trustworthy-ai> (дата звернення: 25.05.2019).
13. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про використання електронних повідомлень в міжнародних договорах від 23.11.2005 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e71 (дата звернення: 30.05.2019).

References:

1. Yefremov M. (2006). Shtuchnyj intelekt, istoriya ta perspektyvy rozvytku [Artificial intelligence, history and development perspective]. *Journal of Zhytomyr polytechnic state university*, vol. 2, no. 45, p. 125.
2. Matvijchuk A. (2011). Mozhlyvosti ta perspektyvy stvorennya shtuchnoho intelektu [Possibilities and perspective of creation of artificial intelligence]. *Journal of National Academy of Sciences of Ukraine*, vol. 10, no. 12, pp. 40–41.
3. Matvijchuk A. (2010). K voprosu o printsipial'noy vozmozhnosti sozdaniya iskusstvennogo intellekta [To the question of the key possibility of the creation of artificial intelligence]. *Artificial intelligence*, vol. 3, p. 27.
4. Gaziev I.A. (2019). Opasnost' rasprostraneniya iskusstvennogo intellekta [Danger of the expansion of artificial intelligence]. *Proceedings of the XI International scientific student conference «Student scientific forum»*. Moscow: International student scientific journal, vol. 1, pp. 52–54. Available at: <https://scienceforum.ru/2019/article/2018016589> (accessed 26 May 2019).
5. Karpenko V. (2011). Gipotetychne majbutnye universal'nogo shtuchnoho intelektu [Hypothetical future of a universal artificial intelligence]. *Philosophy and science: traditions and innovations. Sumy State Pedagogical University of A. Makarenko*, vol. 1, no. 3, p. 62.
6. Guten'ev M. (2012). Problema iskusstvennogo intellekta v filosofii XXI veka [Problem of artificial intelligence in philosophy of XXI century]. *Journal of Chelyabinsk State Institute of Culture and Arts*, vol. 4, no. 32, pp. 77–80.
7. Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus / Cambridge University Press. Available at: <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/artificial-intelligence> (accessed 25 May 2019).
8. Podgayeczkyj O. (2012). Evolyuciya rozrobok u galuzi shtuchnoho intelektu v Ukrayini ta sviti [Evolution of the development of artificial intelligence's industry]. *Studies from the history of technology*, vol. 16, pp. 49–52.
9. International association for Artificial Intelligence and Law. AI and Law / A fruitful synergy. Available at: <http://www.iaail.org/?q=page/ai-law> (accessed 18 May 2019).
10. Resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) / European Parliament: Texts adopted. Available at: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (accessed 26 May 2019).
11. Case C-5/08. *Infopaq International A/S. v. Danske Dagblades Forening*. ECJ Judgement of 16 July 2009. // EU case-law database. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62008CJ0005:EN:HTML> (accessed 28 May 2019).
12. Draft Ethics guidelines for trustworthy AI of 8 December 2018 / European Commission: Reports and studies. Available at: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/draft-ethics-guidelines-trustworthy-ai> (accessed 25 May 2019).
13. The United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts from 23 November 2005 / Database «Legislation of Ukraine». Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e71 (accessed 30 May 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-109>

УДК 343.14(477)

Хрякова Н.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДОКАЗУВАННЯ ПІД ЧАС ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті розглянуті проблеми, які виникають під час визначення підстави та мети застосування запобіжних заходів відповідно до оновленого кримінального процесуального законодавства України. З'ясовано пізнавальну та процесуальну діяльність слідчого, прокурора та слідчого судді під час застосування запобіжних заходів та взаємопов'язаний характер їх діяльності у ході доказування необхідності застосування до особи відповідних заходів. Розкрито характерні ознаки підстав застосування запобіжних заходів, особливості їх доказування, у тому числі через призму практики ЄСПЛ. Звертається увага на особливості такого процесуального документа, як клопотання слідчого, прокурора щодо застосування запобіжних заходів.

Ключові слова: запобіжні заходи, обґрунтована підозра, достатні підстави, тягар доказування, кримінальне провадження.

Khriakova Nadia

Yaroslav Mudryi National Law University

PROVING IN THE APPLICATION OF PREVENTIVE MEASURES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary. The problem of precautionary measures using is the question of determining the relationship between the purpose, the grounds for the application of precautionary measures and cognitive activity and the internal convictions of the investigator or prosecutor in accordance with the updated criminal procedural legislation of Ukraine. The author of the article reviewed the procedural and cognitive activity of the investigator, the prosecutor and the investigating judge during the application of precautionary measures, and noted the interrelated nature of their activities in proving the necessity of applying appropriate measures to the person. It is noted that the application of these measures requires unconditional confidence of the investigating judge that the circumstances invoked by the investigator, the prosecutor in their application are real and will ensure the execution of the suspect or accused of his assigned procedural duties. The originality of the article is seen in the detailed characteristics of the specific aspects of the grounds for the use of precautionary measures (the existence of a reasonable suspicion of committing a criminal offence by a suspect or accused, and sufficient reasons to believe that there is at least one of the risks that the suspect or accused would avoid performing his duties; lack of milder precautionary measures implementation to prevent the risk mentioned in the application), peculiarities of their proving, including through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. The author of the article has made the following conclusions: 1. A request for the application of preventive measures in criminal proceedings should be based on a combination of sufficient and properly substantiated circumstances justifying the purpose and general grounds for their application. 2. The investigator and the prosecutor have the duty to submit to the court appropriate evidence that could convince the investigating judge that the court's use of this preventive measure is necessary in the given circumstances. 3. When applying precautionary measures, synthesis of probable knowledge of the facts that will occur in the future and the credible and properly proved circumstances of reality takes place.

Keywords: precautionary measures, reasonable suspicion, sufficient grounds, burden of proof, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Оновлення кримінально-процесуального кодексу від 15 грудня 2017 року ознаменувало необхідність дослідження низки важливих питань, які стосуються доказування у ході застосування запобіжних заходів та обрання найбільш доцільного запобіжного заходу відповідно до обставин, за яких вони застосовуються. Актуальним у даному контексті є питання з'ясування співвідношення між метою та підставами для застосування запобіжних заходів та пізнавальною діяльністю і внутрішнім переконанням слідчого чи прокурора.

Стан опрацювання проблеми. Розгляд проблемних питань застосування запобіжних засобів у кримінальному судочинстві у різні часи були присвячені роботи таких науковців, як Ю.М. Грошевого, О.П. Кучинської, В.Т. Маляренка, М.Ю. Бездольного, В.М. Тертишника, В.В. Рожнова, В.В. Стапис, О.П. Рижаківа, О.І. Тищенко, О.А. Губської та інші. Вони роз-

глядали загальні питання застосування запобіжних заходів, порядок розгляду відповідних клопотань слідчим суддею, судом, нормативне врегулювання порядку застосування окремих запобіжних заходів. Питання доказування під час розгляду та вирішення слідчим суддею та судом клопотань про застосування запобіжних заходів висвітлювалися у дослідженнях В.В. Вапнярчука, І.В. Глов'юк, Т.В. Лукашкіної, М.М. Стоянова, С.Л. Шаренко, О.Г. Шило.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблематика даної теми полягає у з'ясуванні не лише окремих процесуальних особливостей у діяльності слідчого, прокурора та слідчого судді, суду під час застосування запобіжних заходів, а у дослідженні їх співпраці у ході доказування наявності підстав, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України, для застосування запобіжних заходів. Окрім того, дослідженню підлягали

співвідношення імовірного знання та реальних обставин та умов застосування цих заходів, з метою виведення їх обґрунтованості та необхідності.

Метою даної статті є з'ясування за новим процесуальним законодавством України особливостей доказування слідчим чи прокурором необхідності застосування запобіжних заходів до підозрюваного, обвинуваченого.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України у редакції від 11.01.2019 р. (далі – КПК України) запобіжні заходи застосовуються на підставі ухвали слідчого судді або суду. При цьому до запобіжних заходів належить особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт та тримання під вартою [1]. Для застосування цих заходів необхідна безумовна впевненість слідчого судді у тому, що обставини, на які посилається слідчий, прокурор у своєму клопотанні є реальними та забезпечать виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків.

Вищий спеціалізований суд України (далі – ВССУ) у своєму Інформаційному листі від 04.04.2013 р. наголошує на тому, що вирішуючи питання про застосування, продовження, зміну або скасування запобіжного заходу при розгляді відповідних клопотань, слідчий суддя, суд щоразу зобов'язаний перевіряти наявність підстав і мети застосування запобіжного заходу у кримінальному провадженні, встановлювати обґрунтованість таких підстав з огляду на фактичні дані, установлені конкретні обставини кримінального провадження (п. 1) [2].

Таким чином, на слідчого, прокурора покладається обов'язок у своєму клопотанні до слідчого судді, суду щодо необхідності застосування заходів забезпечення до особи аргументовано довести відповідність цього заходу переслідуюній меті та обмеженням особистого характеру, які будуть застосовуватися до особи. В.І. Фаринник з цього приводу звертає увагу, що прийняття рішення про обрання запобіжного заходу є відповідальним кроком з боку слідчого судді, суду. Він це аргументує тим, що оскільки будь-який запобіжний захід більшою чи меншою мірою обмежує особисту свободу людини, він може підлягати застосуванню лише за сукупності певних факторів: наявності безспірної на те необхідності; відповідно до визначених в законі підстав та у визначеному процесуальному порядку. Важливо, що для прийняття відповідного рішення про застосування того чи іншого запобіжного заходу має бути врахована вся сукупність конкретних доказів, які свідчать про необхідність попередження неналежної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого у майбутньому [3, с. 4].

Доказування під час застосування запобіжних заходів має певні особливості:

1) специфічність предмета пізнання, яким є не загальні закономірності природи й суспільства, а конкретні факти минулого чи теперішнього (а інколи й можливого майбутнього (мається на увазі про можливі факти вчинення в майбутньому кримінального правопорушення як складника підстави для обрання запобіжних заходів);

2) необхідність фіксації й документування кримінального провадження і прийняття відповідних процесуальних рішень;

3) обмеженість кримінального процесуально-го доказування строками;

4) регламентованість доказування законом;

5) кримінальне процесуальне пізнання (доказування) досить часто відбувається в умовах фактичної протидії зацікавлених осіб [4, с. 58].

Відзначимо, що тягар доказування доведення підстав для застосування запобіжних заходів, передбачених ст. 177 КПК України, покладається на слідчого чи прокурора, який звернувся із клопотанням про їх застосування. Важливим у цьому аспекті є розуміння поняття «тягар доказування», під яким у науковій юридичній літературі визначають правове явище, сутність якого полягає у доведенні, аргументуванні особою своєї позиції, наданні задля цього відповідних доказів, її участі у їх дослідженні та доведенні їх переконливості, а в тому випадку, коли особі не вдається довести свою позицію, настають несприятливі наслідки – суд не задовольняє клопотання цієї особи [5, с. 289]. Тобто тягар доказування під час розгляду клопотання можна визначити як певне правило, ґрунтуючись на якому слідчий чи прокурор доводять сукупністю належних, допустимих та достовірних доказів необхідність та доцільність застосування відповідного запобіжного заходу до особи.

Окремо слід виділити процесуальну роль слідчого судді, суду під час застосування запобіжних заходів. На слідчого суддю, суд з урахуванням норм КПК України, покладається обов'язок всебічного, повного та об'єктивного встановлення обставин, які мають значення для вирішення питання про застосування запобіжних заходів. Тобто слідчий суддя, виходячи із норм КПК України, має проводити перевірку та оцінку наданих у клопотанні доказів щодо необхідності застосування того чи іншого запобіжного заходу. Як вказує ст. 94 КПК України, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [1].

Ю.М. Грошевий також зазначає, що пізнавальна діяльність слідчого судді дає змогу забезпечити оптимальне співвідношення публічних та приватних інтересів під час застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Це означає, що одночасно мають враховуватися інтереси як слідства, так і особи, щодо якої обирається запобіжний захід [6, с. 14]. Так, застосування запобіжних заходів тягне за собою обмеження конституційних прав та свобод підозрюваного, зокрема його особистої недоторканності. Це у свою чергу свідчить про те, що діяльність слідчого судді, суду під час розгляду клопотання про застосування заходів забезпечення, їх зміну чи скасування, має свої особливості, які вказують на особливу роль цього суб'єкта у процесі доказування. На слідчого суддю, суд покладається обов'язок судового контролю за обґрунтованістю та доцільністю застосування того чи іншого запобіжного заходу, а також перевірки наявності підстав і мети застосування запобіжного заходу

в кримінальному провадженні, встановлення аргументованості таких підстав з огляду на фактичні дані і встановлені конкретні обставини кримінального провадження.

Відповідно до ч 1. ст. 194 КПК України слідчий суддя, суд під час розгляду клопотання зобов'язані встановити чи довести надані сторонами кримінального провадження докази обставин, які свідчать про: 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення; 2) наявність достатніх підстав вважати, що існує хоча б один із ризиків, передбачених статтею 177 цього Кодексу, і на які вказує слідчий, прокурор; 3) недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні [1]. Пропоную розглянути кожен із аспектів окремо.

Першою підставою, яку має довести слідчий, прокурор у своєму клопотанні до слідчого судді, суду, є наявність обґрунтованої підозри у тому, що особа вчинила певне кримінальне правопорушення. Аналізуючи норми КПК України, стає зрозумілим, що ця особа у майбутньому набуде статус підозрюваного або обвинуваченого у даному кримінальному провадженні. Досліджуючи питання щодо поняття «обґрунтованої підозри», необхідно звернути увагу на те, що у чинному кримінальному процесуальному законодавстві не міститься його юридичного визначення. У контексті правильного розуміння цього поняття та особливостей його доказування доцільним є звернення до правових висновків Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема у справі «Нечипорук та Йонкало проти України». У ній зазначено, що під терміном «обґрунтована підозра» слід розуміти факти та інформацію, які можуть переконати об'єктивного спостерігача у тому, що особа, про яку йдеться могла вчинити правопорушення [7].

На думку М.Є. Громової, обґрунтованою буде вважатися підозра, якщо будуть наявні такі обставини: особа отримала письмове повідомлення про підозру, при чому у ньому наявне посилання на докази, які підтверджують факт вчинення нею кримінального правопорушення; перед судом доведено достатність та значимість наявних доказів про вчинення особою кримінального правопорушення; ці докази суд належним чином дослідив та здійснив їх оцінку відповідно до власних внутрішніх переконань. Але якщо буде відсутня хоча б одна із зазначеної сукупності обставин, то недоцільно буде говорити про підозру як обґрунтовану на час застосування запобіжного заходу [8, с. 43].

У контексті доказування обґрунтованої підозри як однієї із підстав застосування запобіжного заходу з'являється дискусія щодо того чи є повідомлення про підозру, яке вручається особі, безспірним її підтвердженням під час застосування заходів забезпечення. Так, під час прийняття рішення про повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення використовується такий стандарт як «обґрунтованість підозри». Проте з урахуванням характеру обмежень особистої недоторканності особи, її прав та свобод під час застосування запобіжних заходів критерій обґрунтованої підозри набуває

дещо іншого якісного рівня. При повідомленні особі про підозру слідчий, прокурор самі приймають відповідне рішення про достатність для цього доказів, але у випадку застосування до особи запобіжних заходів слідчий суддя, суд мають безпосередньо переконатися у достатності та обґрунтованості доказів, наданих у клопотанні.

Крім того, у рішенні ЄСПЛ у справі «Чеботарі проти Молдови», зазначено, що однією із гарантій проти свавільного та протиправного затримання чи тримання під вартою, є вимога про те, що підозра має базуватися лише на доведених підставах. Крім того, у випадку відсутності обґрунтованої підозри особа не може бути за будь-яких обставин затримана чи триматися під вартою з метою примушування її зізнатися у злочині, свідчити проти інших осіб або з метою отримання від неї фактів чи інформації, які можуть стати у майбутньому підставою для обґрунтованої підозри [9]. У ще одній справі ЄСПЛ, а саме у справі «Фокс, Кемпбелл і Гартлі проти Сполученого Королівства» (1990 р.), суд звернув увагу на те, що заявники мали судимості за терористичні акти, а це в свою чергу могло б стати підставою для підозри у вчиненні й інших злочинів терористичного характеру, але суд у даній справі прийшов до висновку, що це не могло бути лише єдиною підставою для застосування такого заходу забезпечення як арешт. Таким чином, для упевненості в наявності «обґрунтованої підозри» всі ознаки мають розглядатися у своїй сукупності [10].

Другою умовою застосування запобіжних заходів до особи є наявність ризиків того, що вона може переховуватися від органів досудового розслідування чи суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується особа [1].

В теорії управління «ризик» розглядається як складовий елемент процесу прийняття управлінських рішень. Під ризиком розуміють можливість ненастання результату, на досягнення якого спрямовується певне рішення. Він стає реальним через невизначеність ситуації, у якій приймається рішення. Сама невизначеність зумовлюється безліччю нестійких чинників, пов'язаних насамперед із поведінкою людей, яку неможливо достеменно передбачити [11, с. 223].

Що ж розуміння ризику у кримінальному процесі, то як слушно зазначає М. Дерев'янка, це конкретний вияв протидії досудовому провадженню, а також ситуативна характеристика процесу прийняття процесуального рішення [12, с. 79].

Слід зазначити, що у даному випадку під ризиком необхідно розуміти небезпеку, яка може статися, якщо до підозрюваного чи обвинуваченого не буде застосований відповідний запобіжний захід. М.Є. Шумило відмічає, що ризик у кримінальному процесі є правомірним, якщо: 1) він передбачений кримінально-процесуальним законом; 2) спрямований на попередження, при-

пинення злочину або отримання доказів у кримінальній справі; 3) слідчий чи прокурор мають фактичні дані, які з певним ступенем вірогідності свідчать про можливість досягнення мети слідчої дії; 4) записання з проведенням слідчої дії може призвести до вчинення злочину, знищення або переховування документів чи предметів, що можуть бути доказами в кримінальній справі [13, с. 204].

У даному контексті необхідно звернути увагу і на той факт, що ризик надає достатні підстави суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може вчинити дії передбачені ч. 1 ст. 177 КПК. Зверну увагу, що саме поняття «достатні підстави» має оціночний характер. Так Д. Філін включає до підстав застосування запобіжних заходів «поєднання ймовірних знань про майбутню поведінку та достовірних знань про винуватість особи у вчиненні злочину» [14, с. 95].

В.В. Смирнов щодо цього питання зазначає, що «до моменту прийняття рішення про обрання запобіжного заходу повинно бути встановлено сукупність обставин, що свідчитимуть про неналежну поведінку обвинуваченого в процесі розслідування. Коли в основу рішення про обрання запобіжного заходу будуть покладені достовірні фактичні дані про неналежну поведінку, а не суб'єктивна думка про неї, то й саме рішення буде достовірним» [15, с. 24].

Розглядаючи застосування поняття «достатніх підстав», найбільш доцільним буде надати таке їх визначення: сукупність доказів, здобутих під час кримінального провадження, які вказують на необхідність прийняття слідчим суддею відповідного процесуального рішення. Окрім того вони мають свідчити про можливі факти вчинення в майбутньому кримінального чи процесуального правопорушення як складника підстави для обрання запобіжних заходів. З аналізу норм кримінального процесуального законодавства можна дійти до висновку, що відсутня необхідність абсолютно достовірного доказування того, що особа, якщо їй не буде обрано запобіжний захід, буде ухилятися від слідства або суду чи від виконання покладених на неї процесуальних обов'язків, або вчинитиме дії, які будуть перешкоджати вчиненню процесуальних дій слідчим, з метою встановлення ознак відповідного кримінального правопорушення, чи продовжуватиме злочинну діяльність. Відповідно до КПК України мають бути наявні ризики, які дають підстави вважати, що ця особа може проявити неправильну процесуальну поведінку, а отже, що це дає можливість передбачати поведінку підозрюваного, обвинуваченого з точки зору можливості (чи неможливості) виконання нею в майбутньому процесуальних обов'язків.

Третьою умовою для застосування відповідного запобіжного заходу є необхідність доведення недостатності застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні. При цьому найбільш м'яким запобіжним заходом вважається особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою.

Для виконання даної умови на суддю покладається обов'язок з'ясувати щодо кожного із запобіжних заходів, починаючи із найбільш м'якого, обставин, які унеможливають їх застосування

і будуть свідчити про необхідність застосування більш суворого запобіжного заходу. Ураховуючи це, на суддю покладається обов'язок оцінити всі обставини у своїй сукупності, у тому числі і ті, які стосуються не лише матеріальних та процесуальних аспектів застосування запобіжних заходів, але і особистості підозрюваного, обвинуваченого. Так, відповідно до ст. 178 КПК України до таких обставин зокрема необхідно віднести вік та стан здоров'я підозрюваного, обвинуваченого; міцність соціальних зв'язків підозрюваного/ обвинуваченого в місці його постійного проживання, у тому числі наявність в нього родини й утриманців; наявність у підозрюваного/обвинуваченого постійного місця роботи або навчання; його репутацію; майновий стан підозрюваного/обвинуваченого (наявність в особи джерела постійного прибутку та його розміри, володіння та користування нерухомим та рухомим майном, наявність вкладів у банках, акцій та інших цінних паперів тощо); дотримання підозрюваним/обвинуваченим умов застосованих запобіжних заходів, якщо вони застосовувалися до нього раніше [1].

У даному контексті доцільним є навести, як приклад, рішення ЄСПЛ у справі «Харченко проти України» (2011 р.). Підставою звернення заявника звернувся до ЄСПЛ стало його незаконне тримання під вартою та порушення строків застосування цього запобіжного заходу. Суд у даному рішенні зазначив, що судові рішення України, відповідно до яких до особи застосовувалося тримання під вартою, традиційно є недостатньо обґрунтованими, а українські суди досить обмежено підходять до питання оцінки достатності та обґрунтованості доказів для застосування даного виду запобіжного заходу. Крім того, ЄСПЛ звернув увагу на той факт, що національний суд не розглядав застосування до заявника інших, більш м'яких видів запобіжних заходів. Все це у своїй сукупності підтвердило порушення ст. 5 КЗПЛ [16].

Загалом зазначу, що складність доказування необхідності застосування того чи іншого запобіжного заходу обумовлена його прогностичним характером. Це означає, що потрібно аргументовано довести існування обставин, які б свідчили про неможливість у майбутньому виконання підозрюваним, обвинуваченим їхніх процесуальних обов'язків без застосування запобіжних заходів до особи. Тобто має бути наявна саме обґрунтована імовірність, яка базується на наданих до суду доказах. Окрім того, вона забезпечує належний порядок доказування для застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. Як слушно зауважує В.О. Лазарева, імовірний характер висновку не має нічого спільного із свавільним суб'єктивним розсудом, оскільки він, спираючись на певні факти, які мають достовірний характер, дозволяє надати прийнятому рішенню обґрунтованого характеру [17, с. 153].

Необхідно також звернути увагу на клопотання слідчого, прокурора щодо застосування запобіжного заходу. Оскільки у цьому процесуальному документі слідчим, прокурором зазначаються підстави для застосування запобіжних заходів, то він має бути точним, повним, мати в своїй основі докази, які зібрані у відповідності з кримінальним процесуальним законодавством України. При цьому у даному акті не має бути

припущень, загальних застережень чи пропозицій, а містити лише факти, які мають важливе значення для прийняття відповідного рішення.

Так, П.А. Лупінська у цьому контексті вважає, що обґрунтування процесуального рішення полягає в його здатності «розкрити ту логіку діяльності по оцінці доказів і визнання значення обставин справи, які приводять до судження про вірогідність і достатність доказів» [18, с. 158]. Таким чином, слідчий чи прокурор у своєму клопотанні до слідчого судді має обґрунтовано довести ті обставини на які він посилається як на підставу для застосування запобіжних заходів. Так, зверну увагу на декілька рішень ЄСПЛ, що демонструють важливість доведення у клопотанні необхідності для застосування запобіжних заходів. Вказаний суд неодноразово звертав увагу на той факт, що наявність самої лише по собі уявної можливості особи так чи інакше перешкоджати кримінальному провадженню не є безперечним аргументом для обрання того чи іншого запобіжного заходу. При цьому суди досить часто у своїй практиці нехтують даним правилом і як результат їхні рішення залишаються недостатньо обґрунтованими. У справі «Клішин проти України» ЄСПЛ визнав факт порушення ст. 5 КЗПЛ, оскільки неявка підозрюваного за викликом слідчого лягла в основу для застосування до особи тримання під вартою. При цьому не було за-

значено про реальну імовірність ухилення особи від слідства або перешкодження останньому [19]. У рішенні у справі «Лабіта проти Італії» ЄСПЛ також визнав застосування до підозрюваного запобіжного заходу як такого, що порушує ст. 5 КЗПЛ. Це він пояснював тим, що відповідні правоохоронні органи не довели відповідними доказами про існування небезпеки чинення тиску на свідків та ризику фальсифікації доказів, не навели жодного доказу можливої неправомірної поведінки підозрюваного [20].

Висновки та пропозиції. Таким чином, з урахуванням вище вказаного, необхідно зазначити, що клопотання про застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні має базуватися на сукупності достатніх та належним чином доведених обставин, які обґрунтовують мету та загальні підстави їх застосування. При цьому на слідчого та прокурора покладається обов'язок подання до суду відповідних доказів, які б змогли переконати слідчого суддю, суд у тому, що застосування даного запобіжного заходу є необхідним у даних умовах. Фактично при застосуванні запобіжних заходів відбувається синтез імовірного знання про факти, які стануть у майбутньому, та достовірно та належно доведених обставин дійсності, на основі яких формується знання про можливу неправомірну поведінку підозрюваного, обвинуваченого.

Список літератури:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. № 90–91.
2. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист ВССУ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>
3. Фаринник В.І. Особливості застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні. *Юридичний вісник України*. 2012. № 38. С. 4.
4. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
5. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю.П. Аленіна. Харків : ТОВ «Одісей», 2009. 816 с.
6. Грошевий Ю.М. Проблеми законності та обґрунтованості обрання запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, і перспективи їх подальшого розвитку. *Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 22-23 лютого 2006 р.). Харків ; Київ : ПП «Серга». С. 9–14.
7. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine (Application no. 42310/04) Judgment Strasbourg 21 April 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-104613>
8. Громова М.Є. Обґрунтована підозра як підстава застосування запобіжних заходів. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 2(27). С. 40–43.
9. Case of Sebotari v. Moldova (Application no. 35615/06) Judgment Strasbourg 13 November 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83247>
10. Case of Fox, Campbell and Hartley v. The United Kingdom (Application no. 12244/86; 12245/86; 12383/86) Judgment Strasbourg 30 August 1990. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57721>
11. Платонов С.В., Третяк В.И. Искусство управленческой деятельности. Киев : Либра. 1996. 416 с.
12. Дерев'яно М. Зміст та поняття ризиків у кримінальному процесі. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (серія Юридичні науки)*. 2013. № 2. С. 78–80.
13. Шумило М.Є. Реабілітація у кримінальному процесі України : монографія. Харків : Арсіс, 2001. 230 с.
14. Філін Д. Процесуальне становище особи, щодо якої порушено кримінальну справу. *Право України*. 2003. № 7. С. 93–96.
15. Смирнов В.В. Арест как мера пресечения, применяемая следователем органов внутренних дел. Хабаровск : Изд-во Хабаровского университета, 1987. 86 с.
16. The Case of Kharchenko v. Ukraine (Application no. 40107/02) Judgment Strasbourg 10 February 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103260>
17. Лазарева В.А. Право на судебную защиту и проблемы его реализации в досудебном производстве по уголовному делу. Москва : Юрлитинформ, 2010. С. 153.
18. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы. Москва : Юридическая литература, 1976. 209 с.
19. The Case of Klishyn v. Ukraine (Application no. 30671/04) Judgment Strasbourg 23 February 2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-109193>
20. Case of Labita v. Italy (Application no. 26772/95) Judgment Strasbourg 6 April 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58559>

References:

1. Kryminal'nyy protsesual'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedural Code of Ukraine]. Zakon Ukrayiny (13.04.2012 y. № 4651-VI). *Holos Ukrayiny*. 2012. № 90–91.
2. Pro deyaki pytannya poryadku zastosuvannya zapobizhnykh zakhodiv pid chas dosudovoho rozsliduvannya ta sudovoho provadzhennya vidpovidno do Kryminal'noho protsesual'noho kodeksu Ukrayiny [On some issues regarding the order of application of precautionary measures during pre-trial investigation and judicial proceedings in accordance with the Criminal Procedural Code of Ukraine]. *Lyst VSSU* (№ 511-550/04-13 vid 04.04.2013 y.) Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>
3. Farynyk V.I. (2012). Osoblyvosti zastosuvannya zapobizhnykh zakhodiv u kryminal'nomu provadzhenni. [Peculiarities of application of preventive measures in criminal proceedings]. *Yurydychnyy visnyk Ukrayiny*, no 38, p. 4.
4. Vapnyarchuk V.V. (2017). Teoriya i praktyka kryminal'noho protsesual'noho dokazuvannya [Theory and practice of criminal procedural proof] : monohrafiya. Kharkiv : Yurayt. (in Ukrainian)
5. Alenin Yu.P. (2009). Kryminal'no-protsesual'ne pravo Ukrayiny [Criminal procedural law of Ukraine]. Kharkiv : TOV «Odissey». (in Ukrainian)
6. Hroshevy Yu.M. (2006). Problemy zakonnosti ta obhruntovanosti obranykh zapobizhnykh zakhodiv, ne pov'yazanykh iz vzyattiam pid vartu, i perspektyvy yikh podal'shoho rozvytku. [Problems of legality and validity of selected preventive measures not related to detention and prospects for their further development] *Proceedings of the Rol' zakhysnyka u dosudovomu slidstvi pry obranni zapobizhnykh zakhodiv, ne pov'yazanykh iz vzyattiam pid vartu : mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 22-23 lyutoho 2006 r.)*. Kharkiv ; Kyiv : PP «Serha», pp. 9–14.
7. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine (Application no. 42310/04) Judgment Strasbourg 21 April 2011. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-104613>
8. Hromova M.Ye. (2015). Obhruntovana pidozra yak pidstava zastosuvannya zapobizhnykh zakhodiv. [The suspicion is grounded as the basis for the application of precautionary measures]. *Chasopys Akademiyi advokatury Ukrayiny*. no 2(27), pp. 40–43.
9. Case of Cebotari v. Moldova (Application no. 35615/06) Judgment Strasbourg 13 November 2007. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-83247>
10. Case of Fox, Campbell and Hartley v. The United Kindom (Application no. 12244/86; 12245/86; 12383/86) Judgment Strasbourg 30 August 1990. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57721>
11. Platonov C.B., Tret'yak V.I. (1996). *Iskusstvo upravlencheskoy deyatelnosti* [Art of management]. Kyiv : Libra. (in Ukrainian)
12. Derevyanko M. (2013). Zmist ta ponyattya ryzykiv u kryminal'nomu protsesi [Content and concept of risks in the criminal process]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu im. Tarasa Shevchenko (seriya Yurydychni nauky)*, no 2. pp. 78–80.
13. Shumylo M.Ye. (2001). Reabilitatsiya u kryminal'nomu protsesi Ukrayiny [Rehabilitation in the criminal process of Ukraine] : monohrafiya. Kharkiv : Arsis. (in Ukrainian).
14. Filin D. (2003). Protseptual'ne stanovyshe osoby, shchodo yakoyi porusheno kryminal'nu spravu [The procedural position of the person against whom a criminal case was initiated]. *Pravo Ukrayiny*, no 7, pp. 93–96.
15. Smirnov V.V. (1987). Arest kak mera presecheniya, primenyayemaya sledovatelem organov vnutrennikh del [Arrest as a preventive measure applied by the investigator of the internal affairs bodies]. Khabarovsk : Izd-vo Khabarovskogo universiteta. (in Russian)
16. The Case of Kharchenko v. Ukraina (Application no. 40107/02) Judgment Strasbourg 10 February 2011. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-103260>
17. Lazareva V.A. (2010). Pravo na sudebnuyu zashchitu i problemy yego realizatsii v dosudebnom proizvodstve po ugolovnomu delu [The right to judicial protection and the problems of its implementation in pre-trial proceedings in a criminal case]. Moskva : Yurlitinform. (in Russian)
18. Lupinskaya P.A. (1976). Resheniya v ugolovnom sudoproizvodstve. Ikh vidy, sodержaniye i formy [Decisions in criminal proceedings. Their types, content and forms]. Moskva : Yuridicheskaya literatura. (in Russian)
19. The Case of Klishyn v. Ukraine (Application no. 30671/04) Judgment Strasbourg 23 February 2012. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-109193>
20. Case of Labita v. Italy (Application no. 26772/95) Judgment Strasbourg 6 April 2000. Retrieved from: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58559>

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-110>

УДК 35.08:174

Бобко Л.О., Сенишин Б.Б., Сподарик Т.І., Станасюк О.А.
Львівський національний університет імені Івана Франка

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕТИКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Анотація. У статті проаналізовано основні проблеми формування етики службовців системи державної служби України. Висвітлено наукові підходи до розуміння сутності поняття етики державних службовців. Встановлено нормативно-правові джерела етичних стандартів професійної діяльності та етики державних службовців України. Проаналізовано та визначено основні правила та принципи моральних засад державної служби. Виявлено суперечності процесу функціонування етики державних службовців. Доведено, що важливу роль у процесі формування етичної поведінки державного службовця відіграє системний підхід. Встановлено, що проблемами, які потребують подальшого вивчення є розробка понятійних стандартів моральних цінностей, норм і правил службової поведінки, методик вивчення морально-професійних якостей державних службовців, ролі керівника у формуванні професійної етики державних службовців тощо.

Ключові слова: етика, професійна етика, державний службовець, державна служба, етичні цінності.

Larysa Bobko, Bohdana Senyshyn, Tetiana Spodaryk, Oleksandr Stanasiuk
Ivan Franko National University of Lviv

ACTUAL PROBLEMS OF FORMING THE ETHICS OF CIVIL SERVANTS

Summary. The article analyzes the main problems of forming the ethics of employees of the civil service system of Ukraine. The scientific approaches to understanding the essence of the notion of ethics of civil servants are highlighted. It has been found out that professional ethics should be understood as a set of moral principles and norms which should be constantly adhered to by the state servant in his professional activities and which should not be in conflict with the norms of the current legislation, the interests of others and the state. Normative legal sources of ethical standards of professional activity and ethics of civil servants of Ukraine are established. The basic rules of the moral principles of the civil service are analyzed and defined. The contradictions in the functioning of the ethics of civil servants have been identified, which tend to undermine their self-esteem, anomie, the development of comfort, and the formation of corporatism in the state bodies of ethics. It has been established that professional ethics is a way of establishing ethical values and norms when they are laid down in the basis of professional activity as its standards. The role of driving forces of moral professional activity is played by the values and motivational orientations of a civil servant. The model of ethical behavior that characterizes the mechanism of professional interaction of a civil servant reflects the totality of personal, internal (staff and institute of civil service) and external factors of the social environment that determine its ability to cooperate and build a moral relationships. It is proved that an important role in the process of forming the ethical behavior of a civil servant is played by a systemic approach that is implemented through the creation of an ethical infrastructure of the civil service – a holistic system of ethical, political, legal, administrative, organizational, and economic regulators of the professional activity of civil servants. It was revealed that problems requiring further studies are: the development of conceptual standards of moral values, norms and rules of official behavior, methods of studying the moral qualities of civil servants, the role of the leader in the formation of professional ethics of civil servants, etc.

Keywords: ethics, professional ethics, civil servant, public service, ethical values.

Постановка проблеми. За роки незалежності радикальні зміни у всіх сферах суспільного життя, зокрема і в кадровій політиці, зумовлюють посилення уваги до осмислення цих змін, аналізу існуючих проблем та визначення шляхів їх подальшого вирішення. Особливого значення набуває аналіз етичних проблем діяльності державних службовців як вагомого чинника забезпечення ефективного виконання державних та регіональних завдань.

Професійна діяльність державного службовця вимагає високого рівня фахової підготовки, всебічної відповідності засадам чинного законодавства та врахування морально-психологічних аспектів діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної етики завжди була предметом дослідження багатьох учених, праці яких, безперечно, мають науково-практичну цінність. Слід зазначити, що вагомий внесок у розробку питань професійної етики державних службовців зробили такі дослідники, як В. Авер'янов, О. Антонова, О. Бандурка, Ю. Битяк, Т. Василевська, С. Дубенко, Н. Нижник, О. Оболонський, О. Парасюк, М. Рудакевич, О. Устименко та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Високо оцінюючи науковий доробок провідних науковців, слід констатувати, що питання формування етичних засад державних службовців, виявлення суперечностей їх

функціонування висвітлені недостатньо і, з огляду на зростання значущості моральних аспектів діяльності, потребують подальшого вивчення.

Формування цілей статті. Метою нашого дослідження є теоретико-методологічний аналіз проблем сучасного стану етики державного службовця та пошук нових підходів у напрямі вдосконалення механізму формування його моральних засад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державна служба є ключовою ланкою системи державного управління, адже від її ефективного функціонування залежить дотримання конституційних прав та свобод громадян, успішний розвиток країни. Державна служба – це професійна сфера діяльності державних службовців як особливої соціальної групи суспільства.

Відповідно до Закону України «Про державну службу», державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює, встановлені для цієї посади повноваження безпосередньо пов'язані з виконанням принципів державної служби [1].

Якісний рівень діяльності державного службовця залежить не лише від його фахової кваліфікації, а як доводить практика, від морально-етичних засад реалізації своїх професійних обов'язків. Сучасний представник влади має бути наділений не лише відповідними повноваженнями, а й певним комплексом особистих моральних та психологічних якостей. Він, передусім, повинен бути авторитетним, інтелігентним, поінформованим та обізнаним у всіх сферах, що пов'язані з його діяльністю: економічних законах, законодавстві про працю, сучасних методах управління, особливостях його регіону тощо. Крім того, важливу роль відіграє психологічна сумісність даного представника з колективом, що неабияк актуалізує позицію кожного державного службовця щодо його кар'єрного зростання [2].

Досліджуючи актуальні проблеми формування етики державних службовців, слід зазначити, що серед науковців не існує єдиного підходу до тлумачення дефініції «професійна етика».

Зокрема, професійну етику визначають як кодекс правил, що зумовлює поведінку спеціаліста в службовій обстановці, норм, які відповідають чинним законам та відомчим нормативним документам, професійним законам, стосункам у колективі, глибокого усвідомлення моральної відповідальності за виконання професійних обов'язків [3, с. 42].

На думку О. Бандурки, професійна етика є частиною реального суспільного середовища, яке оточує кожного члена суспільства і містить у собі конкретні риси усього устрою життя суспільства: економічних відносин, форм розподілу, обслуговування, стану ідеології, моральних стосунків, права, правоохоронної і судової практики [4, с. 165]. М. Рудакевич розглядає професійну етику як своєрідну форму самоорганізації моральної свідомості й відповідної професійної поведінки суб'єкта професійної діяльності [5].

Ми поділяємо наукове трактування Устименко О. про те, що під професійною етикою

слід розуміти сукупність моральних принципів та норм, яких повинен безперервно дотримуватись державний службовець у своїй професійній діяльності, та які не повинні суперечити нормам чинного законодавства, інтересам оточуючих осіб та держави [6, с. 136].

Важливими документами, що визначають етичні засади поведінки державних службовців є Конституція України, Закони України «Про державну службу», «Про правила етичної поведінки», «Про запобігання корупції», «Про очищення влади», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», «Про державну таємницю» та ін. Спеціальним правовим актом, що встановлює основні вимоги до етичної поведінки державних службовців у нашій державі, є Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 р. № 158 [7].

Зокрема, в Загальних правилах зазначено, що державні службовці повинні сумлінно, компетентно, результативно і відповідально виконувати свої посадові обов'язки, проявляти ініціативу, а також не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії та рішення. Державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування під час виконання своїх посадових обов'язків зобов'язані неухильно дотримуватись загальноновизначених етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими, дотримуватись високої культури спілкування (не допускати використання нецензурної лексики, підвищеної інтонації), з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, об'єднань громадян, інших юридичних осіб, не проявляти свавілля або байдужості до їхніх правомірних дій та вимог [7].

У документі чітко визначено, що державні службовці та посадові особи повинні дбати про авторитет державної служби та позитивне репутацію державних органів, що передбачає дотримання правил етикету, належного зовнішнього вигляду, забезпечення високої якості роботи, встановленого внутрішнього службового розпорядку тощо.

Перелік морально-етичних норм та принципів, яким керуються у своїй діяльності державні службовці, є досить широкий, оскільки формується на основі вітчизняних та світових практик державного управління, загальноприйнятих вимог до етики поведінки та залежать від культурного надбання певного суспільства. Серед основних морально-етичних вимог до поведінки службовця вирізняються: чесність, ввічливість, тактовність, скромність, точність, коректність, шанобливість, делікатність. Під час виконання своїх посадових обов'язків важливими є й такі моральні якості як: чуйність, коректність, вихованість, ерудованість, компетентність, рішучість, уважність, пунктуальність, грамотність, відповідальність, витримка, врівноваженість, комунікабельність, відкритість, впевненість, справедливість, привітність, старанність, толерантність, дисциплінованість тощо. Основна етична вимога, якої слід дотримуватись у службових взаємо-

відносинах, – збереження гідності людини незалежно від її місця в ієрархічній структурі органу влади, соціальної приналежності, світоглядної орієнтації тощо. Важливими також для працівників є дотримання загальної культури поведінки, моральних норм, гуманістичних цінностей.

Державний службовець, здійснюючи свої посадові обов'язки, зобов'язаний керуватися низкою моральних принципів, серед яких [1]:

1) верховенства права – забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина відповідно до Конституції України, що визначають зміст та спрямованість діяльності державного службовця під час виконання завдань і функцій держави;

2) законності – обов'язок державного службовця діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;

3) професіоналізму – компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення державним службовцем рівня своєї професійної компетентності, вільне володіння державною мовою і, за потреби, регіональною мовою або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону;

4) патріотизму – відданість та вірне служіння Українському народові;

5) доброчесності – спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень;

6) ефективності – раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики;

7) забезпечення рівного доступу до державної служби – заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження;

8) політичної неупередженості – недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого ставлення до політичних партій, демонстрації власних політичних поглядів під час виконання посадових обов'язків;

9) прозорості – відкритість інформації про діяльність державного службовця, крім випадків, визначених Конституцією та законами України;

10) стабільності – призначення державних службовців безстроково, крім випадків, визначених законом, незалежність персонального складу державної служби від змін політичного керівництва держави та державних органів.

Принципи державного управління формують визначальні напрями реалізації державно-управлінської діяльності, сумісної з цінностями суспільної моралі. Професійно-етична система державного управління, крім загальних норм та принципів, містить вимоги до моральних якостей, якими необхідно володіти державним управлінням для належного виконання професійної місії, професійних обов'язків та дотримання професійно-етичних норм і стандартів поведінки.

Проведені у 2018 році науковцями кафедри економіки та менеджменту Львівського націо-

нального університету ім. І. Франка наукові дослідження проблем етики державної служби свідчать, що суспільство очікує від влади високого рівня моральності та професіоналізму. Державні службовці добре розуміють потребу в професійній етиці, однак ступінь адаптації ціннісних регуляторів їх професійної поведінки – незначний, проблемою для них є дотримання норм професійної етики та норм закону. Аналіз особистісних факторів професійної діяльності відобразив таку ситуацію: домінуючими мотивами державних службовців стали матеріальні вигоди. На думку більшості опитаних (58%), основним мотивом їх фахової діяльності є престижність роботи, (51%), можливість «кар'єрного росту» (53%). Важливими факторами стали також «стабільна заробітна плата» (41%), можливість налагодження корисних зв'язків (48%). Подібні прагнення, на думку дослідників, зумовлюють пристосовництво (76%), амбіційність (72%) агресивність у ставленні до слабших (37%). Близько третини опитаних визнають дієвість нормативно-правових факторів професійної діяльності, менше як 7% визнають регулятивну функцію Загальних правил поведінки державних службовців.

Такий стан, як зазначають науковці, пояснюється виявленими суперечностями процесу функціонування етики державних службовців, зокрема [5, с. 239]:

– між формальним і неформальним підходом в організації колективів державних органів, що породжує домінування міжособистісних відносин над діловими;

– між позитивними очікуваннями державних службовців щодо дієвості нормативних етичних регуляторів професійної діяльності і фактичною бездіяльністю їх упровадження з боку керівників;

– між етичними вимогами і рівнем морально-професійного розвитку, що виявляється в неготовності до професійної взаємодії на засадах «взаємності»; відсутності самоідентифікації як державної особи; не достатньому розумінні суті етичних принципів і норм державної служби, відсутності навичок їх практичної реалізації;

– між об'єктивно високими вимогами та моральною і соціально-правовою незахищеністю інтересів державного службовця, його залежністю від «етики» керівника; що свідчить про необхідність системного підходу до професійної етики державного службовця, який передбачатиме науково-теоретичне обґрунтування, політико-правове закріплення, етико-просвітницьке та організаційне впровадження.

Рушійну роль у професійній діяльності державного службовця відіграють мотиви та ціннісні пріоритети. Моральні чесноти функціонують як норми поведінки, їх засвоює особистість у процесі професійної діяльності та комунікації, побудованих на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Необхідною умовою функціонування моральних відносин є щирість та відкритість партнерів, інтелігентність і коректність, які сприяють встановленню порозуміння та взаємної довіри.

Етика державних службовців найбільш повноцінно формується в процесі соціалізації – соціально-професійного становлення та розвитку майстерності засвоєння фахових знань, оволодіння вміннями і навичками в контексті суспільно-

професійних етичних цінностей та стандартів. Цей процес має системний характер і базується на принципах інтерналізації, очікувань та інституціоналізації.

Як слушно зазначає М. Рудакевич [5, с. 322], практичний аспект проблеми етики поведінки державних службовців пов'язаний з її правовим регулюванням. Право забезпечує моральність професійної діяльності опосередковано, завдяки ціннісно-орієнтаційній і регулятивно-критичній функціям юридичних норм, і безпосередньо – шляхом надання окремим етичним нормам правового статусу. Моральні цінності й етичні засоби впливають на поведінку державного службовця за принципом добровільності, через переконання й апеляцію до його честі й совісті. Проте будь-яка складна соціальна система може бути повністю зруйнованою, якщо погодженість з більшістю її нормативно-правових засад не стане обов'язковим, тобто якщо за їх порушення не застосовуватимуться (залежно від ситуації) санкції покарання. Саме тому для збереження цілісності та з метою запобігання недоброчесним діям, соціальні структури зобов'язані застосовувати примус як засіб покарання порушників. Це зумовлює потребу поєднання етичних засобів формування етики поведінки державних службовців із правовими. Йдеться про законодавче регулювання правил поведінки державних службовців, які забезпечують спільну діяльність (внутрішню і зовнішню) на засадах суспільних

цінностей, а також законодавчо закріплених професійних принципах і нормах, у тому числі позапартійності, заборони поєднання державної служби з іншими видами професійної діяльності, отримання неправомірної вигоди тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Проведене дослідження дає змогу зробити висновок про те, що етика державних службовців – це не лише набір правил та норм поведінки; передусім, це – важлива основа професійної діяльності і відносин, що виступає позаканонним авторитетом влади в суспільстві.

На нашу думку, підвищенню рівня професійної етики державного службовця сприятиме удосконалення чинного законодавства у сфері державного управління, посилення ролі морально-психологічного виховання державних службовців, розроблення програм та рекомендацій щодо підвищення рівня професійної правосвідомості, професійної етики, організації занять, курсів підвищення кваліфікації, проведення конкурсів фахової майстерності, практична робота з психологами, створення сприятливих умов праці, розробка системи стимулювання за досягнення тощо.

Предметом подальших наукових досліджень можуть стати питання формування понятійних стандартів моральних засад, норм і правил службовчої поведінки, методик дослідження морально-професійних якостей державних службовців, ролі керівника у формуванні професійної етики державних службовців тощо.

Список літератури:

1. Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 №889-VIII-ВР (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 2016, № 4. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-1> (дата звернення: 29.05.2019).
2. Бобко Л.О., Мариняк Л.В. Актуальні проблеми формування кадрової політики системи державної служби України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/34.pdf (дата звернення: 29.05.2019).
3. Парасюк В. Професійна етика слідчого органів внутрішніх справ : навчальний посібник. Львів : Афіша, 2004. 68 с.
4. Бандурка О. Професійна етика працівників міліції : навчальний посібник. Харків : ХНУВС, 2011. 262 с.
5. Рудакевич М. Професійна етика державних службовців: теорія та практика формування в умовах демократизації державного управління : монографія. Тернопіль : Астон, 2007. 398 с.
6. Устименко О.С. Сутність та специфіка професійної етики державного службовця. *Право і суспільство*. 2016. № 6(2). С. 135–138. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_2/26.pdf (дата звернення: 29.05.2019).
7. Про затвердження Загальних правил поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : наказ Національного агентства з питань державної служби України від 5 серпня 2016 р. № 158. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203-> (дата звернення: 29.05.2019).

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» (2015). [The Law of Ukraine «On Civil Service»]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, № 889-VIII-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/889-1>
2. Bobko L.O., Marynyak L.V. (2018). Aktual'ni problemy formuvannya kadrovoyi polityky systemy derzhavnoyi sluzhby Ukrainy [Actual Problems of Personnel Policy Development of the Civil Service System of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, vol. 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2018/34.pdf
3. Parasyuk V. (2004). Profesiyina etyka slidchoho orhaniv vnutrishnikh sprav [Professional ethics of the investigator of the internal affairs bodies]. Lviv.
4. Bandurka O. (2011). Profesiyina etyka pratsivnykiv militsiyi : navch. posibnyk [Professional ethics of police workers : tutorial]. Kharkiv : KhNUiA.
5. Rudakevich M. (2007). Profesiyina etyka derzhavnykh sluzhbovtziv: teoriya ta praktyka formuvannya v umovakh demokratyzatsiyi derzhavnogo upravlinnya : monohrafiya [Professional ethics of civil servants: theory and practice of formation in the conditions of democratization of public administration : monograph]. Ternopil : Aston, 398 p.
6. Ustimenko O.S. (2016). Sutnist' ta spetsyfika profesiyanoi etyky derzhavnogo sluzhbovtziva [Essence and specificity of professional ethics of a civil servant]. *Pravo i suspil'stvo*, vol. 6, pp. 135–138. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_2/26.pdf
7. Pro zatverdzhennya zahal'nykh pravyl povedinky derzhavnykh sluzhbovtziv ta posadovykh osib mistsevoho samovryaduvannya (2016). [On Approval of the General Rules of Behavior of Civil Servants and Local Self-Government Officials]: order of the National Agency for Civil Service of Ukraine № 158. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203->

TERMS OF DEVELOPMENT OF MULTIMODAL TRANSPORTATION FORMING AN ALTERNATIVE TECHNICAL BASIS OF RAILWAY TRANSPORT

Summary. Multimodal transportation involves the use of several types of transport in the transport of one cargo. It is carried out under the condition of unity of the commercial legal regime, therefore customs procedures are simplified. In this article the modern state of the material and technical base of railway transport for the implementation of multimodal transport is analyzed. During the study, the main obstacles and requirements for the development of multimodal transport equipment were identified. The article deals with the main players in the market of transport engineering. Also described possible technologies for the implementation of multimodal transport. The expediency of using non-wagon technologies for the development of multimodal transportation in Ukraine is substantiated.

Keywords: multimodal transportation, railway transport, transport engineering, rolling stock, material and technical base.

Варава І.М., Шевченко Ю.В.
Національний авіаційний університет

УМОВИ РОЗВИТКУ МУЛЬТИМОДАЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ ПРИ ФОРМУВАННІ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

Анотація. Організація перевезень різних вантажів є одним з основних напрямків роботи багатьох компаній. Відповідно до виду транспорту, який бере участь в доставці вантажів, всі перевезення ділять на новиховидові (юнімодальні) та багатовидові (мультимодальні). Мультимодальне перевезення є більш складною з точки зору оформлення юридичних документів і організації всіх видів робіт. Даний тип доставки передбачає використання декількох видів транспорту в транспортуванні одного вантажу. Це може бути залізничний, автомобільний, авіаційний, морський транспорт. При цьому, організація робіт здійснюється за єдиним перевізним документом. Перевантаження товарів, що здійснюється в ході доставки різними видами транспорту, відбувається без будь-якої участі клієнта. Мультимодальні перевезення здійснюються за умови єдності комерційно-правового режиму, тому митні процедури спрощуються, уніфікуються документи на доставку як всередині однієї країни, так і при використанні міжнародних рейсів. Відмінна риса всіх мультимодальних перевезень – комплексний підхід до вирішення всіх завдань. Саме завдяки цьому компанія-виконавець має можливість швидко і без будь-яких технічних проблем здійснювати роботи, мінімізуючи терміни та істотно знижуючи загальну вартість. Вдається заощадити гроші й час, які витрачаються на консолідоване транспортування, в порівнянні з організацією ряду окремих перевезень, які б виконувалися різними операторами. Сучасні залізничні вантажоперевезення – це надійний та швидкий спосіб переміщення значних обсягів вантажу на далекі відстані. За допомогою залізниці можна перевозити будь-які вантажі: великі, довгомірні, негабаритні, масові й вантажні, які потребують особливих умов зберігання та транспортування. Склад поїзда дозволяє причепити до нього будь-яку кількість вагонів, контейнерів або цистерн. Транспортування вантажів за допомогою залізниці може здійснюватися в будь-який час року, незалежно від погодних умов. Саме тому залізничні вантажоперевезення так популярні і ефективні. У даній статті проаналізовано сучасний стан матеріально-технічної бази залізничного транспорту для здійснення мультимодальних перевезень. Під час дослідження виявлені основні перешкоди та вимоги до розвитку техніки для мультимодальних перевезень. В статті розглянуті основні гравці на ринку транспортного машинобудування. А також охарактеризовано можливі технології здійснення мультимодальних перевезень. Обґрунтовано доцільність використання безвагонних технологій для розвитку мультимодальних перевезень в Україні.

Ключові слова: мультимодальні перевезення, транспортне машинобудування, рухомий склад, матеріально-технічна база, залізничний транспорт.

Formulation of the problem. Today, multimodal transportation is becoming a priority area of Ukraine's transport policy. Thus, at the initiative of the Ministry of Infrastructure of Ukraine, the "Strategy for the development of multimodal transport" and the draft law "On Multimodal (Combined) Transport in Ukraine" are being developed [1; 2]. The efficiency of multimodal transportation is achieved through the improvement of various forms of coordination: technical, technological, economic, organizational, managerial and economic-legal.

Analysis of recent research. Issues of multimodal traffic for a long time paid considerable atten-

tion to many scientists in the world and in Ukraine. They were engaged in clarification of the conceptual apparatus of multimodal transport. Considered the aspects of organizing and managing multimodal transport, as well as increasing their efficiency. But only today in our country are formed the necessary legislative conditions for their development.

Identification of previously unsettled parts of the general problem. Multimodal international transportation performed by two or more modes of transport is organized by the operator, who assumes the responsibility of delivering cargo "from door to door" under a single agreement and through the freight rate [3].

Despite its efficiency, multimodal transportation is very costly. This is primarily due to technological and technical re-equipment. But the issue of the interconnection of existing technical capabilities of multimodal transport and the analysis of sources of production of the necessary equipment in the work of scientists is given insufficient attention.

The purpose of the article. In this regard, the purpose of the article is to analyze alternative solutions for the formation of the technical basis of rail transport in the development of multimodal transport.

The task of technical equipment of multimodal transportation can be solved by the cooperation of rail transport with domestic producers. There are different technologies of multimodal transportation, and accordingly different types of vehicles are used. Currently, container transportation is the most widespread in Ukraine. Currently, on the balance of the UTSTSTS "Liski" is 4.506 thousand containers, of which 2048 – 20-foot and 2458-40-foot. "Liski" carries about 40% container cargoes. Others are transported in containers of sea lines or their own CIS countries [4].

In Ukraine, an extensive system of container trains and combined transport trains is operating in the direction of Asia, Central and Eastern Europe, Scandinavia and the Baltics. Thus, 2 trains of combined transport, 14 container trains and 4 trains by route groups constantly travel on the territory of Ukraine. Ukraine also initiates the organization of the movement of the piggyback train in the direction of Italy-Austria-Hungary-Ukraine and further to the East.

However, the tendencies that characterize the work of the railway transport, connected with the accession to the European Union, create certain restrictions for manufacturers, forcing the latter to meet certain requirements. So the decision of the 59th session of the Council on the railway transport of the member states of the Commonwealth from the first of January 2014 discontinued use of medium-tonnage containers with exhausted normative term of operation in international traffic. Requirements for rolling stock are constantly increasing. After the entry into force of Directive 2008/57 / EC, all trains operated on national rail networks of Europe must comply with the set of technical requirements for interoperability developed by the European Railway Agency.

The transport strategy of Ukraine for the period until 2020 also envisages the introduction of vehicles, service, technical, economic performance which meet the current European requirements for safety, environmental and energy efficiency of transport.

Given the increased interest in multimodal transport in the EU and Ukraine, growth in demand for the respective vehicles can be expected. This applies to both wagons and traction rolling stock. The forecast of UNIFE studies also confirms the growing demand for rail industry products and services in Latin America, Africa and the Middle East by 2017. This is due, among other things, to the growth of freight volumes. Thus, according to the forecast of the SRI Verkehr, by 2020, global rail freight traffic may reach 14.7 trillion t-km, which is 50% more than in 2010 [5].

Since the publication of the results of the World Rail Market 2010 research, there has been a steady

growth of the global market: according to the estimate Roland Berger, his annual cost is approaching 146 billion euros. The largest are sectors of the mobile warehouse and service, they account for their share 71% of the market.

In 2015-2017 years are projected growth of the railway industry in all regions with an average rate of 2.6% per year. Ukrainian enterprises are engaged manufacturing rolling stock that Used for multimodal transportations, in particular containers. However recently due to the crisis in their country cases have become much worse due to orientation products to a greater extent on the Russian market.

Among the domestic producers should be noted Kryuk carriage building factory, Azovmash. Despite the great opportunities for development domestic railway industry, Ukrainian Industrialists are in serious competition with the part of foreign manufacturers. Yes, the main thing manufacturer of cargo containers for international transportation is now China, where produce containers of all types. One of them The leading companies here are China International Marine Containers Group, whose purpose is to provide consumer wide spectrum high-tech products at the lowest price. It is not possible to compete in this segment. IN connection with domestic producers it is necessary look for your own niche in the manufacturing market vehicles.

Consider the features of such a moving a warehouse that can create an alternative container transportation. Because the most common in the implementation of multimodal Transportation is the interaction of rail transport with automotive, we will focus on the analysis technologies used in it.

In addition to container transportation, the interaction rail and road transport recently implemented on a basis the introduction of piggyback and roducer transportation Container transportation provides transportation on the trailer platform, semi-trailer or towed body (TOFC), as well also transportation to low-floor railways car chassis platforms with installed Containers on them (COFC) [6].

The widespread they got in USA. Adopted on European railways cargo dimensions are assumed to be maximum value for the height of the car with the intermodal the transport unit – 4.18 m (dimension B +). Therefore, piggyback transportation (TOFC) can run on a limited number of routes or require work to increase high-altitude dimensions.

For the use of container transportations were created railway platforms with holes (pockets) in the bottom, where the wheels are lowered trains This technology has received the name of the "running highway". Transportation can to be carried out with or without the driver. However, this technology increases weight through the necessity of transportation of a tractor, a semitrailer and driver for whom you need to create the appropriate ones conditions during travel. used for transportation of goods in difficult to reach areas when travel by rail tunnels more economical, than mountain roads.

Technology of transportation of "bodies that removed" was widely distributed in Europe. Its advantage is the lightness of the body and the smaller overall height. The disadvantage is impossibility body stacking and insufficient protection Cargo due to low body strength. For them transportation on

the chassis requires special devices Bodywork can not be considered in a few Tiers and therefore take up a lot of space on the terminal.

Thus the drawbacks of the piggyback transportation is:

- transportation of significant non-commodity weight – a tractor, a trailer or a semitrailer;
- impossibility of stacking in several Tiers in the transport of trailers and bodies that are removed, both during the movement and at the terminal;
- insufficient cargo security through low body strength;
- the need for special use devices: bridge cranes and platforms for overload of trailers;
- the inability to use the technology TOFs on most European railways through dimensions of bridges, tunnels, height of suspension lines electricity supply investment.

Except wagon technology in there are also multimodal traffic non-wagon: roducer or bimodal. Such technology has become widespread in the United States in 80-90 years. Various options are known in Europe RoadRailer systems, including: Kombitrailer, Trailerzug, Transtrailer Semirail, etc.

Use of similar technology in America has made it possible to lower its cost transportation by 7.6% per one mile way and shorten the delivery time from 6 to 3 days.

The advantages of free-of-charge technologies are:

- inexpensive servicing of the mobile warehouse on terminals;
- the possibility of a large location number of reloading points in immediate proximity to the consumer through low cost of such terminals. The simplest terminal is a gravel section between railways.
- 3) the possibility of reducing losses and damage because there is no need for intermediate ones overloads;
- 4) lower investment compared to TOFC;
- 5) increase of speed of transportation.

However, in them a greater mass of tare movable warehouse, so in terms of development Multimodal transportation in Ukraine is expedient use non-wagon technology. They can provide greater profitability transport services, which is very important in the conditions limited financial capacity, and have more maneuverability in terms of location terminals.

References:

1. Sokolova O.Ye. (2014). Teoretichni osnovi organizatsiyi multimodal'nih perevezen v Ukraini [Theoretical foundations of organizations and development of multimodal transportation in Ukraine]. *Ekonomichnyy prostir*, no 1(83), pp. 91–103.
2. Katkevich G. Multimodalniye pyeryevozki [Multimodal transportation]. *Transport*. URL: <http://transport-journal.com/komentarii-obzori/multymodalnyie-perevozky>
3. Pinchuk A. Neobhodimost uregulirovaniya multimodal'nih pyeryevozok d Ukrainye na zakonodatel'nom urovnye [The need to regulate multimodal transportation in Ukraine at the legislative level]. *Transport*. URL: <http://transport-journal.com/komentarii-obzori/neobhodymost-urehulyrovanyya-multymodalnyih-perevozok-v-ukrayne-na-zakonodatelnom-urovne/>
4. Belyaev V.M. (2014). Organizatsiya avtomobil'nih pyeryevozok i byezopasnost' dvizheniya [Organization of road transport and traffic safety].
5. Pinchuk A. Dlya EU multimodalniye pyeryevozki konteynerov – naibolee effektivnyy, I bistrivy sposob dostavki gruzov [For the EU, multimodal transportation of containers is the most efficient, environmentally friendly and fast way to deliver goods] // *Transport*. URL: <http://transport-journal.com/komentarii-obzori/dlya-es-multymodalnyie-perevozky>
6. Pinchuk A. (2011). Tendentsiyi mirovogo rinka zheleznodorozhnyh pyeryevozok [Trends in the global rail market]. *Zhelezniye dorogi mira*, no 7, pp. 56–75.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-112>

УДК 338.314

Воробйова І.Д., Бородин М.О.

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

УМОВИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто вплив нестабільних політичних та економічних сучасних умов в Україні на ефективність діяльності підприємств. Висвітлено поняття ефективності виробництва. Проаналізована динаміка основних показників для визначення ефективності діяльності підприємств, таких як чистий прибуток, рентабельність операційної діяльності, рентабельність всієї діяльності у період перед кризою та після її початку. Зроблено аналіз зміни кількості підприємств загалом та за розміром, а також вивчено динаміку структури підприємництва за сферами діяльності. Запропоновано перелік шляхів підвищення ефективності виробництва в Україні для держави та ряд пріоритетних напрямків для покращення власної діяльності самих підприємств.

Ключові слова: підприємство, підприємництво, ефективність виробництва, рентабельність, чистий прибуток.

Vorobiova Inna, Borodin Maksym

Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture

TERMS OF INSTABILITY IN THE CONTEXT OF FUNCTIONING OF ENTERPRISES OF UKRAINE

Summary. The article examines the influence of unstable political and economic conditions in Ukraine on the efficiency of industrial enterprises. The essence of the notion of the efficiency of the enterprise's production activity and its weight and its key importance during the crisis period in the country are highlighted. The importance of successful operation of enterprises in the period of unstable phenomena in Ukraine is investigated. The necessity of increasing the efficiency of enterprises in Ukraine for economic development during the period of rapid changes and the absence of domestic experience in solving this issue has been proved. The dynamics of key indicators for determining the efficiency of enterprises, such as net profit, profitability of operating activity, profitability of all activity in the period before and after the crisis has been analyzed. The analysis of the change in the number of enterprises in general and in size has been made, as well as the dynamics of the structure of entrepreneurship in the spheres of activity. The causal link between political and economic conditions in Ukraine and the successful functioning of enterprises was revealed. On the basis of the conducted researches, a list of ways to increase the efficiency of production activity of enterprises in Ukraine for the state is proposed, among which the main ones are the formation of the infrastructure of entrepreneurship support, improvement of legislation on bankruptcy and counteracting illegal takeover of enterprises, creation of conditions for entering the foreign markets of small and medium enterprises, as well as a number of priority areas for improving the efficiency of the enterprises themselves, the main of which is to increase the competitor ability of enterprises by improving their own activities.

Keywords: enterprise, entrepreneurship, production efficiency, profitability, net profit.

Постановка проблеми. Успішне функціонування підприємств є головною передумовою розвитку економіки. Окреслити зміни та можливі заходи з метою підтримання ефективності українських підприємств в умовах нестабільності – пріоритетне завдання сьогодення. Нині, в умовах швидких змін, а також в умовах політичної та економічної кризи в Україні й відсутності вітчизняного досвіду в їх подоланні, постала необхідність дослідити цю проблему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичним і практичним аспектам антикризового управління та управління підприємством в умовах нестабільності присвячені праці таких науковців, як, зокрема, І.Т. Балабанов, С.Г. Беляев, І.А. Бланк, А.Г. Грязнова, О.О. Терещенко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Нестабільність та невизначеність сучасних економічних умов функціонування підприємств разом з політичною та соціальною кризою потребують подальшого дослідження і визначення шляхів стабілізації та можливого підвищення ефективності їх роботи.

Мета статті. Основною метою роботи є аналіз ефективності підприємств в Україні в умовах

нестабільності, визначення основних змін у їх діяльності до та після початку політичної кризи та розгляд шляхів підвищення їх ефективного функціонування.

Викладення основного матеріалу. Нестабільність ринкової світової економіки сьогодні збільшує загрози появи кризових явищ на підприємствах. Ринкова економіка України є відносно молодою та не має досвіду виходу з нестабільних економічних ситуацій [1]. Економіка нашої держави вже тривалий час перебуває в стані невизначеності та непередбачуваності. І перш за все йдеться не тільки про великий, але й про малий та середній бізнес, який не має достатніх резервних ресурсів та страхових інструментів для самостійного подолання кризового тиску, який з кожним днем лише посилюється. Виникнення військового конфлікту на сході України також зумовило зниження ефективності виробництва та посилення економічної кризи.

Ефективність виробництва – це узагальнене і повне відображення кінцевих результатів використання засобів, предметів праці і робочої сили на підприємстві за певний проміжок часу. Загальну економічну ефективність виробництва

ще називають загальною продуктивністю виробничої системи. Загальна методологія вивчення економічної ефективності полягає у відношенні результату виробництва до затрачених ресурсів (витрат), тобто одержаного економічного ефекту до витрат на його досягнення [2].

Для аналізу зміни ефективності діяльності українських підприємств в умовах політичної та економічної кризи розглянемо динаміку основних факторів, які її визначають. Для початку проаналізуємо зміну чистого прибутку. Чистий прибуток – це прибуток, який залишається в розпорядженні підприємства після сплати податків і є джерелом формування фонду споживання і фонду накопичення [3]. Як бачимо на рис. 1, у 2014 році після початку збройного конфлікту на Донбасі українські підприємства зазнали значних збитків. Проте вже у 2017 році чистий прибуток українських підприємств досягнув свого максимуму у період 2010-2017 рр.

Основним критерієм ефективності діяльності підприємства є рентабельність. Рентабельність комплексно відображає ступінь ефективності використання матеріальних, трудових і грошових ресурсів, а також природних багатств. Коефіцієнт рентабельності розраховується як відношення прибутку до активів, ресурсів або потоків, що її формують. [3]. Для аналізу порівняємо рентабельність операційної діяльності та рентабельність всієї діяльності. Можна відмітити, що найбільш критичні для підприємств показники рентабельності спостерігаються у 2014 році (рис. 2, 3), проте позитивною тенденцією є його стрімке збільшення вже у 2016 році (7,4%).

Причиною стрімкого зросту ефективності українських підприємств у 2016 році є збільшення їх кількості та зміна структури підприємництва загалом.

Рис. 1. Чистий прибуток (збиток) українських підприємств у 2010-2017 рр., млн. грн.

Джерело: розробка авторів за джерелом [6]

Рис. 2. Рентабельність операційної діяльності українських підприємств у 2010-2017 рр., %

Джерело: розробка авторів за джерелом [6]

Рис. 3. Рентабельність операційної діяльності українських підприємств у 2010-2017 рр., %

Джерело: розробка авторів за джерелом [6]

Рис. 4. Кількість суб'єктів господарювання у 2010-2017 рр., тис. од.

Джерело: розробка авторів за джерелом [6]

У 2013 році офіційно було зареєстровано 1,72 млн суб'єктів господарювання (без урахування зони АТО та Криму) (рис. 4). За останні роки спостерігається падіння кількості великого (на 41%), середнього (21%) та малого (22%) бізнесу (рис.5). Станом на 2016 рік в Україні налічувалось 1,86 млн суб'єктів господарювання [4]. Натомість частка фізичних осіб-підприємців зростала щороку. У 2013-ому їх було 1,3 млн, а у 2016 вже 1,5 млн. Це становило 77% і 83% від усієї кількості відповідно.

Збільшення кількості суб'єктів господарювання призвело до зміни кількості підприємств у деяких секторах економіки. Наприклад, після кризи 2014-2015 років кількість компаній у сфері інформації та телекомунікації зросла на 33%, кількість освітніх компаній на 23%, а компаній зі сфери професійної, наукової та технічної діяльності – на 22% (рис. 6).

Для подальшого розвитку економіки України, державі необхідно вжити ряд заходів, спрямова-

них на покращення ефективності діяльності підприємств, а саме:

- формування інфраструктури підтримки підприємництва способом створення умов для розбудови створення фізичної інфраструктури фінансово-ресурсного й інвестиційного забезпечення підприємництва (технопарки, бізнес-інкубатори, промислові лабораторії наукових установ тощо) на основі міжгалузеві та секторальної кооперації (кластерів);

- подальше поширення практики електронного надання адміністративних послуг для бізнесу всією територією України способом уніфікації форм і документів, запровадження електронного безконтактного документообігу;

- поширення практики проведення публічних консультацій із бізнес-середовищем і зацікавленими групами щодо змісту й норм нових регуляторних актів, оцінка ефективності й результативності діючих норм у спосіб адресного інформування об'єднань підприємців;

Рис. 5. Кількість українських підприємств за розміром у 2013 та 2016 рр., од.

Джерело: [4]

Рис. 6. Кількість українських підприємств за сферами у 2013 та 2016 рр., од.

Джерело: [4]

- удосконалення законодавства з питань банкрутства та протидії протиправному поглинанню й захопленню підприємств, посилення відповідальності за порушення у сфері державної реєстрації, реформування судової системи;

- створення умов для виходу на зовнішні ринки підприємств малого й середнього бізнесу способом надання відповідної інформаційної, методичної та правової підтримки.

Також слід відзначити, що досягнення певного рівня успішності функціонування підприємства нерозривно пов'язане з набуттям підприємством ознак конкурентоспроможності. Конкурентне ринкове середовище вимагає від підприємства постійного вдосконалення. Для того, щоб бути конкурентоспроможним, підприємство повинно мати конкурентні переваги, основними шляхами їх отримання є такі:

- стати кращим самому через вживання заходів щодо удосконалення власної діяльності та підвищення її ефективності;

- безпосередньо послабити конкурентів;

- змінити ринкове середовище.

Оскільки реалізація останніх двох напрямків потребує значних зусиль, основним засобом отримання конкурентних переваг залишається підвищення ефективності власної діяльності [6].

Висновки і пропозиції. Таким чином, ефективність виробництва – це узагальнене і повне відображення кінцевих результатів використання засобів, предметів праці і робочої сили на підприємстві за певний проміжок часу. Загальну економічну ефективність виробництва ще називають загальною продуктивністю виробничої системи.

Проблема підвищення ефективності виробництва полягає в забезпеченні максимального результату на кожен одиницю затрачених трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів.

Нестабільність політичної системи суттєво вплинула на розвиток економіки та функціону-

вання українських підприємств. Суттєвих змін зазнали рентабельність діяльності, величина чистого прибутку, а також кількісна та структурна зміни підприємств України.

Задля підвищення ефективності діяльності підприємств, держава повинна займатися формуванням інфраструктури підтримки підприємництва способом створення умов для розбудови створення фізичної інфраструктури фінансово-ресурсного й інвестиційного забезпечення підприємництва, поширювати практику електронного надання адміністративних послуг для бізнесу всією територією України, удосконалити

законодавство з питань банкрутства та протидії протиправному поглинанню й захопленню підприємств, посилити відповідальності за порушення у сфері державної реєстрації, реформувавши судову систему, а також створити умови для виходу на зовнішні ринки підприємств малого й середнього бізнесу способом надання відповідної інформаційної, методичної та правової підтримки.

Підприємства, у свою чергу, повинні постійно вдосконалювати власну діяльність для збільшення ефективності та отримання конкурентних переваг.

Список літератури:

1. Жаліло Я.А., Кононенко К.А., Яблонський В.М. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналітична доповідь / за ред.: Я.А. Жаліло. Київ : Нац. ін-т стратегічних досліджень (НІСД), 2014. 129 с.
2. Гетьман О.О. Економіка підприємства : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 488 с.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2006. Т. 2. 784 с.
4. Надельнюк О.В. Життя після кризи: як змінились доходи й витрати українських громадян та бізнесу. URL: <https://voxukraine.org/cards/households/index.html> (дата звернення: 12.05.2019).
5. Ковальчук І.В. Економіка підприємства : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 697 с.
6. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 08.05.2019).

References:

1. Zhalilo Ya.A., Kononenko K.A., Yablonskyi V.M. (2014). Systemna kryza v Ukraini: peredumovy, ryzyky, shlyaxy podolannya [Systemic crisis in Ukraine: preconditions, risks, ways of overcoming]. Kyiv : Nacionalnyj instytut strategichnyx doslidzhen. (in Ukrainian)
2. Hetman O.O. (2010). Ekonomika pidpryyemstva [Enterprise economy]. Kyiv : Centr uchbovoyi literatury. (in Ukrainian)
3. Shemshuchenko Yu.S. (ed.) (2006). Yurydychna encyklopediya [Legal encyclopedia]. Kyiv : «Ukr. encyklopediya» im. M.P. Bazhana. (in Ukrainian)
4. Nadelniuk O.V. (2016). Zhyttya pislya kryzy: yak zminylis doxody j vytraty ukrayinskyx gromadyan ta biznesu. [Life after the crisis: how the incomes and expenses of Ukrainian citizens and businesses changed]. VoxUkraine (electronic journal). Available at: <https://voxukraine.org/cards/households/index.html> (accessed 12 May 2019).
5. Kovalchuk I.V. (2008). Ekonomika pidpryyemstva [Enterprise economy]. Kyiv : Znannya. (in Ukrainian)
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2019). Available at: www.ukrstat.gov.ua (accessed 12 May 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-113>

УДК 339.5

Dierbunova Karyna, Holovchuk Kateryna, Shevcheko Yuliia
National Aviation University

EVOLUTION OF MULTIMODAL TRANSPORTATION IN INTERNATIONAL TRADE

Summary. The main objective of the development of the transport industry is to increase the volume of multimodal transportation of goods, as this will reduce the imbalance between different types of transport, and thereby optimize transport system in order to meet the needs of both economic growth and sustainable development. Providing the industry with a predictable, transparent liability regime is one of the few tools to encourage such development. Consequently, standard contractual regulation of multimodal obligations should become mandatory practice for all participants in the transport process. The existence of multimodal transport chains is a prerequisite for sustainable cargo traffic. Therefore, updating the regulatory framework for the regulation of multimodal transport is extremely important.

Keywords: multimodal transportation, transport, INCOTERMS, regulation, legislation.

Дербунова К.І., Головчук К.О., Шевченко Ю.В.
Національний авіаційний університет

ЕВОЛЮЦІЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ

Анотація. Основна мета еволюції індустрії перевезень, як зазначено в цій статті, полягає в збільшенні обсягу мультимодальних вантажоперевезень. В свою чергу вона зменшує нерівність наявних видів транспорту, внаслідок чого транспортна система буде оптимізована. Це призведе до збільшення показників прогресу і зростанню економіки. Виходячи з цього, головною метою у розвитку транспортної системи має бути збільшення обсягу мультимодальних перевезень. Мультимодальні перевезення – це майбутнє сфери транспорту, тому що авто і залізничний транспорт значно поступаються в мобільності. Надання сфері передбачуваного і прозорого режиму відповідальності є одним з небагатьох інструментів, що сприяє такому розвитку. Мультимодальний оператор транспорту відіграє ключову роль в здійсненні міжнародних перевезень. Це свідчить про допомогу в загальній модальності, тобто найкраще поєднання основних видів транспорту в рамках єдиного транспортного ланцюга. Наявність мультимодальних ланцюгів транспорту є передумовою постійного потоку вантажів. Тим самим необхідність модернізації нормативної бази для управління мультимодальних перевезень стає питанням номер один. Недоліком у регулюванні мультимодальних відносин є те, що правовий режим такого регулювання надзвичайно непередбачуваний. Відсутність уніфікованого режиму перехресного моделювання відповідальності, що свідчить про існування єдиних правил відповідальності, застосовуються незалежно від того, яка частина транспортного ланцюга була втрачена, пошкоджена або затримана. Це є одним з факторів, що перешкоджають галузі вибирати альтернативу мультимодальних перевезень. Впровадження єдиної системи відповідальності неодмінно сприятиме збільшенню кількості мультимодальних перевезень. Сьогодні альтернативою єдиній відповідальності є мережева відповідальність, яка ґрунтується на існуючих транспортних конвенціях. Проте головною проблемою є те, що система мережевої відповідальності не забезпечує вирішення проблем, пов'язаних із заподіяною втратою, пошкодженням або затримкою вантажу під час мультимодальних перевезень.

Ключові слова: мультимодальні перевезення, транспорт, ІНКОТЕРМС, регулювання, законодавство.

Formulation of the problem. The bottleneck in the regulation of multimodal relations is that the legal regime of such regulation is extremely unpredictable. The lack of a unified, cross-modal liability regime, which means the existence of uniform liability rules, applied regardless of which part of the transport chain there was a loss, damage or delay of cargo, is one factor that prevents the industry from choosing a multimodal transport alternative. The **introduction** of a unified system of responsibility will certainly contribute to an increase in the number of multimodal transport.

Recent research and publications analysis. Analyzing recent publications of Deepankar Sinha and Aman Dua about Assessment of Quality of Multimodal Transportation the decision about the necessity of solving the problems of evolution of multimodal transportation can be made.

Identification of previously unsettled parts of the general problem. Today, an alternative to unified responsibility is network liability based on existing transport conventions. However, the main problem is that the network liability system does

not provide a solution to the problems associated with the harm caused by the loss, damage or delay of the cargo during multimodal transportation.

The purpose of the article. The main purpose of article is to define an effective solution of problems of the development of the transport industry, to increase the volume of multimodal transportation of goods, to reduce the imbalance between different types of transport, and thereby optimize transport system in order to meet the needs of both economic growth and sustainable development.

Main material presentation. Over the past decades, the sustainability and effectiveness of legislation are key issues in high-growth transport policy. The stability of the legislation means its stability, and its effectiveness – its compliance with the economic situation, the absence of destructive relations between the subjects of transport activity.

Therefore, the Rotterdam Rules introduced a new modified liability system that aims to regulate multimodal transport involving sea transport at the global level. Currently, the Rotterdam Rules have not entered into force, but remain open for accession to

them by the states. If the Rotterdam Rules achieved international success, it will lead to greater predictability in determining the size of responsibility.

The combination in multimodal transportation of different types of transport determines the choice of an international legal regime. Thus, the Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road (CMR), for example, applies if the contract of carriage includes the international carriage of goods by road. The Hague-Visby Rules apply to contracts of carriage certified by a bill of lading or any similar document, which is the basis for the carriage of goods by sea.

The Rotterdam Rules regulate the carriage of goods "in whole or in part" by sea. This suggests that the Rotterdam Rules are expanding in scope compared to previous maritime conventions. Thus, the Rotterdam Rules are characterized as a "maritime plus" convention and indicate that they apply to multimodal contracts for the transport of goods with the participation of the maritime component. Regarding the liability of a multimodal carrier, it is, however, traditionally interpreted as the responsibility of a carrier.

In multimodal transport, the multimodal transport operator (MTO) is responsible for the cargo from the point of departure to the destination on the basis of one transport document, which includes freight, as well as transit time guarantees. MTO concludes a number of subcontracts with individual carriers for road, rail, air transport, shipping lines, with port authorities, terminal operators, stevedores, etc. From now on, MTO will also act as shipper and consignee with subcontractors. Only MTO has the right to accept delivery of goods from each actual carrier and transfer them to the next carrier. The MTO, acting as a principal, is responsible for the entire transportation chain.

Consideration of the transport system cannot be separated from consideration of the social, economic and political system of the region. Using system analysis, MTO has the ability to use an integrated approach in the operation, management and control of traffic, so as to quickly deliver the goods to the destination. Such a delivery will reduce the transit time of transportation from the point of departure to the point of destination and will provide greater control over the delivery times, costs and cargo safety.

The main objective of the MTO is to plan a high level of use of transport links in combination with the continuity of cargo traffic, while storing cargo during its transfer from one type of transport to another should be kept to a minimum. MTO is the only responsible party capable of coordinating all modes of transport when organizing multimodal transportation. Shippers and consignees are not able to independently organize multimodal transportation because they do not have enough knowledge and experience in transport management to determine the best route follow up and best price. Therefore, integrated services offered by MTO are the best alternative for their clients.

The use of multimodal transport generally introduces structural changes in the transport process, covering the new trade and transport practices. Basically, such changes relate to the improvement of commercial regulations and the development of transport infrastructure. Modernization of three ba-

sic elements, such as commercial practice, administrative requirements and transport infrastructure, is necessary to make the multimodal transport system efficient. Let's consider these elements.

Commercial practice. Disputes and misunderstandings, often arising between buyers and sellers, mainly relate to discrepancies in the understanding of terms used in contracts. To avoid such situations the International Trade, the International Chamber of Commerce (ICC) developed standard trade terms known as INCOTERMS 2010. INCOTERMS was first published in 1936. Amendments and additions were later made in 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 and 2010 in order to bring the rules in line with current international practice.

These standard delivery terms are designed to distribute the risks and costs between the buyer and seller arising from the delivery of goods. In other words, these conditions determine at what point the seller fulfilled his obligations to deliver the goods to the buyer. However, it should be borne in mind that the INCOTERMS terms apply only to the relationship between the buyer and the seller, the relationship with the participation of the carrier rules do not apply.

In 1990, INCOTERMS was amended to reflect new technologies and especially the increasing importance of containerization and multimodal transport.

INCOTERMS 2000 compared to INCOTERMS 1990 contains several differences. Substantial changes were made only in two directions: customs clearance and payment of duty under the basic conditions of FAS and DEC and the obligation to load and unload on FCA terms.

INCOTERMS 2010 also introduced its changes. The number of basic conditions was reduced from 13 to 11. Two new conditions were introduced: DAT (delivery at the terminal) and DAP (delivery at the destination) instead of INCOTERMS 2000 DAF (delivery at the border), DES (delivery from the vessel), DEQ (delivery from the berth), DDU (delivery without payment of duties).

The emergence of the new DAT and DAP terms made the terms DAF, DES, DEQ, DDU that previously existed in INCOTERMS 2000 superfluous, because they unified them. Thus, the DAT condition (delivery at the terminal) fully covers the DEQ condition (delivery from the berth) and expands its use mainly for container transport in a multimodal message, since the goods are delivered to the buyer in the unloaded form not only at the berth in the port, but and to any other terminal. The DAP condition (delivery at destination), in turn, covers the conditions of DAF (delivery at the border), DES (delivery from the vessel), DDU (delivery without payment of duties), since on all these conditions the goods are transferred ready for unloading duties paid by the buyer.

INCOTERMS 2010 was the first most effective attempt to introduce legal certainty into trade transactions, simplifying the process of drawing up international contracts. The advantage of these rules is that their action extends not only to international, but also to domestic trade, and a small guide, prudently brought to each term, will allow users of the INCOTERMS 2010 rules to easily navigate the document and select the desired term.

For banks accustomed to the traditional "on-board" bill of lading, this change in documentation meant accepting the risk of working with an

unknown document, so the new bill of lading was viewed with a fair amount of suspicion. Banks, therefore, insisted that the only acceptable bill of lading is a bill of lading confirming the receipt of cargo on board the ship, with a "loaded on board" stamp.

However, after some time, banking practice took the events taking place in transport, such as containerization and the growing role of multimodal transport, and the Uniform Customs and Practice for Documentary Credits (UCP) were issued. With the entry into force of this document, banks began to accept any transport document, which was issued by the carrier, taking responsibility at all stages of transportation, unless the parties have agreed otherwise in the letter of credit.

Nevertheless, banks are still reluctant to accept multimodal transport documents as evidence of shipment of goods. The lack of support for the MTO by the banking sector is sometimes justified, since there is no official or legal recognition of the admissibility of these documents at the state level, and there is also often no domestic regulation of multimodal transportation activities as such. Despite the presence of the UCP 500, banks are not willing to expose themselves, as well as exporters and importers, to the risk of being deceived by some unscrupulous MTO, which disappears with the cargo.

Administrative requirements. Another problem that arises in international trade is that each country has its own rules and procedures regarding the import and export of goods, and the fact that the speed of movement of cargo today is ahead of the speed of delivery of documents, in other words, on certain cargo routes may arrive earlier than shipping documents. This is one of the reasons for the success of a courier service, however, it is not an ideal solution to the problem of quickly obtaining various documents for their intended purpose.

For this reason, the FALPRO (United Nations Trade Facilitation Program) standardizes and simplifies documentation and trade procedures within regional or national facilitation organizations.

According to FALPRO, trade facilitation is carried out through streamlining of the information flow, mainly at three levels:

I. *simplification*: reducing the amount of information requested by various authorities to an absolute minimum. This has already been done in a number of developed countries and some developing countries. Simplification should be carried out in relation to the necessary procedures and documents.

II. *normalization*: reduction of formalities, procedures and documents, both at the national and international levels (i.e. they must be identical in all ports of the countries and equalized with similar procedures and documents in other countries). This applies primarily to transport documentation, INCOTERMS, payment terms and trade documents.

III. *harmonization*: harmonization of statistics and optimization of data transfer using EDI. Such a replacement of paper documents for electronic

transmission of information is not easy, but it will greatly facilitate trade.

Customs is an important body of each state. In many countries, customs is the main source of revenue for the government. In all countries, the customs service plays a crucial role in ensuring compliance with laws at national borders. However, with the growth of world trade, the workload of customs has also increased. The globalization of the world economy is putting increased pressure on customs services throughout the world. Entrepreneurs require the introduction of fast, standardized and uniform procedures. At the same time, customs should keep trade statistics and involve other executive bodies (health, intellectual property, etc.) in the protection of national interests. Customs authorities are faced with the prospect of assisting law enforcement.

Using a traditional approach to customs practices and procedures will not lead to trade facilitation. In the countries of the European Union and other regional organizations (for example, NAFTA – North American Free Trade Agreement), customs have reduced their working day and number of employees and focused mainly on collecting statistical data. To increase the level of multimodal transportation, it is absolutely necessary for the customs authorities to assist in the organization of container flows, minimizing import / export documents.

Transport infrastructure. In addition to customs difficulties, a certain difficulty for the development of multimodal transportation is an undeveloped transport infrastructure. In order to be able to get the maximum benefit from multimodal transportation, an infrastructure must be created that allows handling containers at the place of their arrival (for example, at the port quay, at container platforms). This minimum level of transport infrastructure must be created in order to allow taking full advantage of multi-modal transportation.

These advantages lie in the fact that the Exporter, for example, will be more competitive, since, bearing minimum costs, in the shortest possible time will be able to ensure the delivery of goods to a foreign buyer. The importer can also take advantage of multimodal transportation, since the cargo will be delivered to its location in good quality and at minimal cost.

In order to remain competitive, exporters and importers must be able to reduce transportation costs, which are included in the price of goods, if the price is determined with delivery. In order to eliminate such hidden costs, the region or country should improve the quality of international transport and logistics capabilities, mainly by adapting commercial practices to international standards and by removing unnecessary trade barriers.

The effective functioning of multimodal services depends on reducing various barriers and institutional obstacles, on simplified legal regimes and is a prerequisite for effectively improving international trade and transport. These improvements will lead to the existence of a stable multimodal transport system.

References:

1. Ivanova T.N. (2013). Current trends of unification of trade customs in foreign economic activity and international transport [Sovremennye tendentsii unifikatsii tovgovykh obychaev vo vneshneekonomicheskoi deyatel'nosti i mezhdunarodnykh perevozkakh]. *Bulletin of the International Institute of Economics and Law*, no 1(10), pp. 84–89.
2. Manheim M.L. Fundamentals of transportation systems analysis. Cambridge, Massachusetts : MIT Press, 1979.
3. Walker A.G. Export Practice and Documentation. London : Butterworths, 1987. P. 385.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-114>

УДК 339.72

Зінчук С.Ю., Тимошенко Н.Ю.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЇ ДОВГОЇ/КОРОТКОЇ ПОЗИЦІЇ В УМОВАХ КОРЕКЦІЇ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

Анотація: В науковій роботі досліджено теоретичні питання, що стосуються сутності стратегії довгої/короткої позиції. На прикладах роз'яснено особливості даної стратегії. Було поставлено завдання проаналізувати ефективність стратегії довгої/короткої позиції, як однієї з найпопулярніших стратегій хедж фондів та її здатність реалізовувати цілі керуючих менеджерів хедж фондів. Виявлено сильні зв'язки стратегії з фондовим ринком. Аналіз проведено на трьох часових проміжках для відображення поведінки стратегії. Було винесено рекомендації щодо використання даної стратегії в сьогоденних реаліях. Інформація буде корисною, перш за все, керуючим менеджерам хедж фондів та іншим учасникам фінансового ринку, котрі займаються управлінням капіталу, планують або використовують стратегії довгої/короткої позиції.

Ключові слова: хедж фонд, стратегія довгої/короткої позиції, корекція фінансового ринку, інвестиції, фінансові інструменти, акції, облигації.

Zinchuk Serhii, Tymoshenko Natalia

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

EFFECTIVENESS OF THE EQUITY LONG/SHORT STRATEGY DURING FINANCIAL MARKET CORRECTION

Summary. In the scientific work theoretical questions concerning the essence of Equity long/short strategy are investigated. The examples explained the features of this strategy. The research was stimulated by constant corrections of financial markets, which requires a regular analysis of the effectiveness of investment strategies in a context of rapid change in world, which become more unpredictable. In connection with this, the task was to analyze the effectiveness of the Equity long/short strategy, as one of the most popular hedge funds strategies, and its ability to implement the goals of managing hedge fund managers. Using statistical methods and based on the statistical information of leading analytical investment firms, the dependence of the strategy on the main financial markets through the correlation measurement is traced. Revealed strong ties with the stock market have confirmed analytically the feature of this strategy, which basically uses shares, although not limited to them. The effectiveness of the strategy was analyzed by several criteria such as average yield, risk strategy (its volatility), Sharpe's coefficient, and data distribution indicators for analyzing the distribution of income ratios relative to the average. The analysis is carried out at three time intervals, to reflect the behavior of the strategy during the period of correction of the financial market, with the period of growth of the financial market and the total gap covers the two previous ones. The recommendations for using this strategy in today's realms were made. Information will be useful primarily to managers of hedge funds managers and other financial market participants who manage capital, and they plan or use Equity long/short strategy as well as those who are interested in hedge fund management strategies.

Keywords: hedge fund, Equity long/short strategy, correction of financial market, investments, financial instruments, equity, treasuries.

Постановка проблеми. Хедж фонди є важливим гравцем на фінансовому ринку і головним гравцем на ринку деривативів, з процесом переходу трейдингу від банків до хедж фондів їх важливість тільки зростає. Даний суб'єкт є важливим для фінансового ринку країни. Зазвичай хедж фонд обирає одну або декілька портфельних стратегій, оцінивши які можна з високою мірою впевненості говорити про ефективність фонду в цілому, а також вибрати або побудувати відповідні критерії оцінки ефективності портфеля фонду. Оскільки стратегії довгої/короткої позиції є найбільш поширеною, варто проаналізувати її ефективність в нинішній умові корекції фінансового ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час аналізу виявлено, що у зарубіжній літературі питанню діяльності хедж фондів та ефективності Equity long/short стратегій розглядали такі вчені: М. Боднар, Р. Дорнбуш, С. Едвардс, К. Рогоф, М. Обстфельд та ін. У вітчизняній літературі це

питання досліджувала в своїх працях: А.С. Орлов, С.О. Кропельницька, А.В. Чередниченко тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В силу того, що науковці присвячують багато уваги особливостям хедж фондів та їх стратегіям, ними не було проаналізовано актуальність використання стратегії довгої/короткої позиції під час корекції фінансового ринку, зокрема яке відбулося в 2018-2019рр.

Мета статті. Головною метою статті – розглянути основні засади стратегії довгої/короткої позиції та особливості її використання, а також проаналізувати ефективність даної стратегії у порівнянні з ефективністю основних фінансових інструментів, на різних проміжках часу для точніших вимірів ефективності.

Виклад основного матеріалу. Стратегія довгої/короткої позиції – це стратегія інвестування, яка використовується, головним чином хедж фондами, що передбачає входження в довгі позиції акцій, які як очікується, збільшаться у вар-

тості та короткі позиції в акціях, які у свою чергу знизяться. Активи під управлінням цієї стратегії відображено на рис. 1 [1].

Рис. 1. Активи під управлінням стратегії довгої/короткої позиції

Джерело: розроблено автором за даними статистичного агентства HFR [1]

Як видно з представлених даних, стратегія довгої/короткої позиції показує досить непоганий результат по залученню активів, середньорічний приріст капіталу становить 5,3%, що є найвищим показником в межах своєї групи.

Зазвичай, хедж-фонди, що використовують стратегію довгої/короткої позиції, роблять це в масштабних розмірах. На базовому рівні стратегія довгої/короткої позиції складається з купівлі недооціненого запасу та продажу переоціненого запасу. В ідеалі довга позиція збільшуватиметься, а коротка позиція знижуватиметься. Якщо це відбудеться, і позиції будуть однакового розміру, хедж-фонд буде вигравати. Тим не менш, стратегія буде працювати, навіть якщо довга позиція знижується у величині, за умови, що довга позиція перевершує коротку позицію. Таким чином, мета будь-якої довгострокової стратегії акціонерного капіталу полягає в мінімізації впливу на ринок в цілому і отримання прибутку від зміни різниці або спреда між двома акціями [2].

Це може здатися складним, тому давайте розглянемо гіпотетичний приклад. Скажімо, хедж-фонд займає довгострокову позицію в Пфайзер (Pfizer) на 1 млн. доларів США і коротку позицію в 1 млн. доларів США у Уайт (Wyeth) – обидві великі фармацевтичні компанії. З урахуванням цих позицій будь-яка подія, що призведе до падіння всіх запасів фармацевтичних компаній, призведе до втрати позиції Пфайзер та прибутку від позиції Уайт. Подібним чином, подія, яка призводить до зростання обох акцій, матиме невеликий ефект, оскільки позиції балансують одна з одною. Отже, ринковий ризик мінімальний. Чому тоді портфельний менеджер займе таку позицію? Тому що він рахує, що Пфайзер буде виступати краще, ніж Уайт [3].

Стратегія довгої/короткої позиції, такі як описані, які містять рівні доларові довгі та короткі позиції, називаються нейтральними стратегіями. Але не всі стратегії довгої/короткої позиції є ринково-нейтральними. Деякі менеджери хедж-фондів підтримуватимуть довгий ухил, як у випадку з так званими стратегіями «130/30». За допомогою цих стратегій, хедж-фонди мають 130% впливу на довгі позиції та 30% на корот-

ких позиціях. Також використовуються інші структури, такі як 120% довгих і 20% короткі. На рис. 2 [1] зображено кореляцію стратегії довгої/короткої позиції стратегії до основних фінансових інструментів.

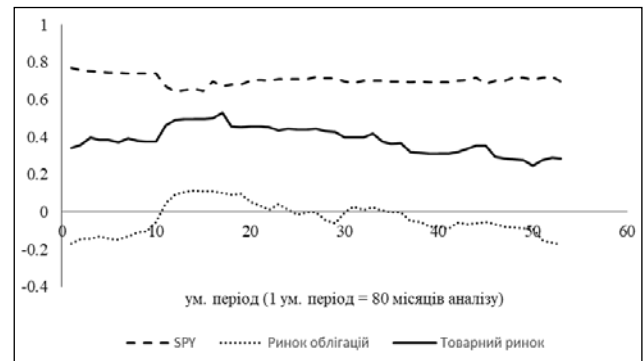

Рис. 2. Кореляція стратегії довгої/короткої позиції з фінансовими інструментами

Джерело: розроблено автором за даними статистичного агентства HFR [1]

Як бачимо із рисунку, дана стратегія має високу кореляцію з фондовим ринком, значну з товарним, та не залежить від ринку облігацій взагалі. Це як згадувалося раніше, підтверджує тісний зв'язок даної стратегії з фондовим ринком.

Менеджери відрізняються спеціалізацією на географічних ринках, на якому вони інвестують, сектором, в який вони інвестують (наприклад, фінансовий, медичний догляд або технологію) або їх інвестиційним стилем. Купівля та продаж двох суміжних акцій (наприклад, двох акцій в одному регіоні або галузі) називається моделлю «парних торгів». Це може обмежити ризик для певної підгрупи ринку замість ринку в цілому.

Стратегії довгої/короткої позиції не позбавлені ризику, ці стратегії мають всі загальні ризики хедж-фондів: наприклад, хедж-фонди, як правило, не мають високої ліквідності, як пайові інвестиційні фонди. Це означає, що продавати акції важче, стратегії, які вони використовують, можуть призвести до значних втрат, і вони можуть мати високі збитки. Крім того, стратегія довгої/короткої позиції має певні унікальні ризики. Головним з них є те, що менеджер портфеля повинен правильно спрогнозувати відносну продуктивність двох акцій, що може бути важким. Інший ризик є наслідком того, що в промисловості називається «бета-невідповідність». Хоча це більш складніше явище, ми можемо детально пояснити, що по суті, це означає що фондовий ринок різко падає, довгі позиції можуть втратити більше, ніж короткі позиції.

Таким чином, стратегія довгої/короткої позиції може сприяти збільшенню прибутковості в складних ринкових умовах, але також включати певний ризик. Як наслідок, інвестори, які розглядають ці стратегії, можуть захотіти забезпечити, щоб їхні хедж-фонди дотримувалися суворих правил для оцінки ринкових ризиків та пошуку хороших інвестиційних можливостей.

В таблиці 1-3 [1] наведено узагальнюючі показники ефективності акційних стратегій в розрізі трьох часових періодів: 2008-2018 рр., 2008-2012 рр., 2013-2018 рр., для кращого розуміння їх ефективності та волатильності на коротших періодах.

Таблиця 1

Ефективність стратегії за період 2008-2018 рр.

	Довга/ коротка позиція	Стратегія передба- чуваних подій	Ринково незалежна стратегія	Акційні стратегії	Акції	Облігації	Товарний ринок
Середньомісячна дохідність	0.003	0.002	0.001	0.002	0.005	0.002	0.001
Стандартне відхилення	0.026	0.022	0.008	0.024	0.038	0.001	0.016
Коефіцієнт Шарпа	0.042	(0.002)	(0.096)	0.009	0.072	–	(0.053)
Максимальний місячний спад за період	(0.096)	(0.091)	(0.029)	(0.095)	(0.206)	0.001	(0.037)
Асиметрія	(0.820)	(1.184)	(1.321)	(0.936)	(1.599)	0.360	1.019
Екссес	1.878	3.031	3.545	2.478	7.208	(0.881)	4.001

Джерело: розроблено автором за даними статистичного агентства HFR[1]

З таблиці видно, що середньомісячна дохідність індексу актино-орієнтованих стратегій за період 2008-2018 рр. становила 0.2%, що у свою чергу є рівнозначно середньоринковій дохідності ринку облігацій. Проте ефективність даної стратегії поступається фондовому індексу, середньомісячна дохідність якого становить 0.5%. Порівнюючи внутрішні стратегії актино-орієнтованих, слід відзначити стратегію довгої/короткої позиції, котра показала ефективність вищу чим індекс акційної стратегії, тоді коли стратегія передбачуваних подій відповідає середній дохідності акційних стратегій, а ринково-нейтральна стратегія показала себе гірше середнього по ринку.

Волатильність ринку акційних стратегій становить 2,4%, що є нижчою, а ніж у фондового ринку, та вищою товарного ринку з 1.6% волатильності та ринку облігацій з 0.1% волатильності. В цілому внутрішні стратегії мають подібну волатильність до акційних стратегій 2,6% й 2,2% відповідно. Як не дивно ринково-незалежна стратегія має низьку волатильність на рівні 0,8% в силу своїх особливостей.

Коефіцієнт Шарпа показує нам, що в цілому акційні стратегії мають коефіцієнт на рівні 0,009, що поступається фондовому ринку з 0,072. Виділяючи внутрішні стратегії то, дійсно ефективною себе проявила стратегія довгої/короткої позиції з коефіцієнтом рівному 0,042.

Коефіцієнт асиметрії говорить нам про те, що фондовий ринок знову показав крашу ефек-

тивність з коефіцієнтом асиметрії (1,599), а ніж акційні стратегії з коефіцієнтом (0,936). В даному випадку ринок облігацій та товарний ринок, показали негативну тенденцію з коефіцієнтами 0,36 та 1.019 відповідно.

Екссес відображає подібну ситуацію, коли фондовий ринок показав високий коефіцієнт екссесу на рівні 7.208, що у свою чергу вище коефіцієнту індексу акційних стратегій з коефіцієнтом 2.478. Серед внутрішніх стратегій вирізняється ринково-нейтральну стратегію з коефіцієнтом 3.545. Порівнюючи стратегію з іншими ринками, то вона показала себе краще у порівнянні з ринком облігацій та гірше у порівнянні з товарним ринком.

З таблиці видно, що середньомісячна дохідність акційних стратегій за період 2008-2012 рр. становила нижче 0.01%, що у свою чергу є гіршим показником ніж середньоринкова дохідність ринку облігацій. Ефективність даної стратегії поступається також фондовому індексу та товарному ринку з середньомісячними дохідностями 0.01% та 0.03% відповідно. Порівнюючи внутрішні акційні стратегії, слід відзначити стратегію довгої/короткої позиції, котра показала ефективність вищу чим акційна стратегія, тоді коли стратегія передбачуваних подій й ринково-нейтральна стратегія показали себе гірше середнього по ринку, показавши від'ємні дохідності.

Волатильність ринку акційних стратегій за цей період становить 3,1%, що є нижчою, а ніж

Таблиця 2

Ефективність стратегії за період 2008-2012 рр.

	Довга/ коротка позиція	Стратегія передба- чуваних подій	Ринково незалежна стратегія	Акційні стратегії	Акції	Облігації	Товарний ринок
Середньомісячна дохідність	0.001	(0.000)	(0.000)	0.000	0.001	0.002	0.003
Стандартне відхилення	0.033	0.029	0.010	0.031	0.050	0.001	0.021
Коефіцієнт Шарпа	(0.034)	(0.098)	(0.266)	(0.066)	(0.037)	–	0.043
Максимальний місячний спад за період	(0.096)	(0.091)	(0.029)	(0.095)	(0.206)	0.001	(0.036)
Асиметрія	(0.621)	(0.887)	(1.145)	(0.699)	(1.314)	(0.429)	0.853
Екссес	0.647	0.906	1.917	0.894	4.298	(1.246)	1.785

Джерело: розроблено автором за даними статистичного агентства HFR[1]

Ефективність стратегії за період 2013-2018 рр.

	Довга/ коротка позиція	Стратегія передба- чуваних подій	Ринково незалежна стратегія	Акційні стратегії	Акції	Облігації	Товарний ринок
Середньомісячна дохідність	0.005	0.004	0.003	0.004	0.008	0.002	(0.000)
Стандартне відхилення	0.018	0.013	0.005	0.016	0.024	0.000	0.010
Коефіцієнт Шарпа	0.160	0.175	0.143	0.134	0.270	–	(0.226)
Максимальний місячний спад за період	(0.053)	(0.034)	(0.009)	(0.047)	(0.068)	0.001	(0.037)
Асиметрія	(0.768)	(0.396)	(0.235)	(0.786)	(0.728)	(0.059)	(0.336)
Ексцес	1.300	0.426	(0.165)	1.448	1.259	(0.774)	1.604

Джерело: розроблено автором за даними статистичного агентства HFR [1]

у фондового ринку, та вищою товарного ринку з 5% і 2.1% волатильності відповідно та ринку облігацій з 0.1% волатильності. В цілому внутрішні стратегії мають подібну волатильність до акційних стратегій 3,3% й 2,9% відповідно. Як не дивно ринково-нейтральна стратегія має низьку волатильність на рівні 1% в силу своїх особливостей.

Коефіцієнт Шарпа показує нам, що в цілому акційні стратегії показали негативний коефіцієнт на рівні (0,066) в середньому, що поступається фондовому ринку з (0,037). За цей період лише товарний ринок показав додатний коефіцієнт Шарпа на рівні 0.043.

Коефіцієнт асиметрії говорить нам про те, що фондовий ринок знову показав кращу ефективність з коефіцієнтом асиметрії (1,314), а ніж індекс акційних стратегій з коефіцієнтом (0,699). В даному випадку ринок облігацій показав позитивну тенденцію з коефіцієнтом (0.429) та товарний ринок, що показав негативну тенденцію з коефіцієнтом 0,853.

Ексцес відображає подібну ситуацію, коли фондовий ринок показав високий коефіцієнт ексцесу на рівні 4.298, що у свою чергу вище коефіцієнту індексу акційних стратегій з коефіцієнтом 0.894. Серед внутрішніх стратегій вирізняється ринково-нейтральна стратегія з коефіцієнтом 1.917. Порівнюючи стратегію з іншими ринками, то вона показала себе краще у порівнянні з ринком облігацій та товарним ринком.

З таблиці видно, що середньомісячна дохідність індексу акційних стратегій за період 20012-2018 рр. становила 0.04%, що у свою чергу є кращим показником ніж середньо-ринкова дохідність ринку облігацій та товарного ринку. Ефективність даної стратегії поступається фондовому індексу з середньомісячною дохідністю 0.08%. Порівнюючи внутрішні акційних стратегій, слід відзначити стратегію довгої/короткої позиції котра показала ефективність вищу чим індекс акційних стратегій, тоді коли стратегія передбачуваних подій показала середньо-ринкову дохідність в межах цієї стратегії й ринково-нейтральна стратегія показала себе гірше середнього по ринку, показавши нижчі дохідності.

Волатильність ринку акційних стратегій за цей період становить 1,6%, що є нижчою, а ніж

у фондового ринку, та вищою товарного ринку з 2.4% і 1% волатильності відповідно та ринку облігацій з практично 0 волатильністю. В цілому внутрішні стратегії мають подібну волатильність до акційних стратегій 1,3% й 1,8% відповідно. Як не дивно ринково-нейтральна стратегія має низьку волатильність на рівні 0.5% в силу своїх особливостей.

Коефіцієнт Шарпа показує нам, що в цілому акційні стратегії мають коефіцієнт на рівні 0,134, що поступається фондовому ринку з 0,27. Виділяючи внутрішні стратегії то, дійсно ефективною себе проявила стратегія передбачуваних подій з коефіцієнтом рівному 0,175.

Коефіцієнт асиметрії говорить нам про те, що фондовий ринок на цей раз показав гіршу ефективність з коефіцієнтом асиметрії (0,728), а ніж індекс акційних стратегій з коефіцієнтом (0,786). В даному випадку ринок облігацій та товарний ринок показали позитивну тенденцію з коефіцієнтами (0.059) й (0.336) відповідно.

Ексцес відображає подібну ситуацію, коли фондовий ринок показав коефіцієнт ексцесу на рівні 1.259, що у свою чергу нижче коефіцієнту індексу акційних стратегій з коефіцієнтом 1.448. Серед внутрішніх стратегій вирізняється стратегія довгої/короткої позиції з коефіцієнтом 1.3. Порівнюючи стратегію з іншими ринками, то вона показала себе краще у порівнянні з ринком облігацій та гірше у порівнянні з товарним ринком.

Висновки і пропозиції. Акційні стратегії базуються в основному на такому фінансовому активі як акції. В основному на довгому проміжку часу, дана стратегія показує себе краще, а ніж такі фінансові інструменти як облігації та товарний ринок. Та поступається своєю ефективністю акціям. Що стосується кризових періодів, то дана стратегія показує результати гірші у порівнянні з товарним ринком і ринком облігацій. Тому дана стратегія підходить в стабільні часи коли ринок у фазі підйому, тільки з появою ознак корекції потрібно виходити з позицій даної стратегії. Оскільки фінансовий ринок перебуває в стані тимчасового підйому, варто доволі обережно користуватися даною стратегією, розуміючи, що високо імовірної є чергова корекція фінансових ринків.

Список літератури:

1. Хедж фонди статистика. Статистичне агентство Hedge Fund Research. Веб-сайт. URL: <https://www.hedgefundresearch.com> (дата звернення 25.05.2019).
2. Стратегія довгої/короткої позиції. Інвестиційна енциклопедія Investopedia. Веб-сайт. URL: <https://www.investopedia.com/terms/l/long-shortequity.asp> (дата звернення 26.05.2019).
3. Інформаційне агентство Investment Company Institute. Веб-сайт. URL: https://www.icifactbook.org/ch3/18_fb_ch3 (дата звернення: 26.05.2019).

References:

1. HFR Database. Statistic agency. Hedge Fund Research. URL: <https://www.hedgefundresearch.com> (date of treatment: 25.05.2019).
2. Equity long/short. Investment encyclopedia. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/terms/l/long-shortequity.asp> (date of treatment: 26.05.2019).
3. Information agency. Investment Company Institute. URL: https://www.icifactbook.org/ch3/18_fb_ch3 (date of treatment: 26.05.2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-115>

УДК 336:330

Карлін М.І., Борисюк О.В.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ФІНАНСОВО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Анотація. В статті розглянуті основні фінансово-екологічні проблеми у діяльності підприємств та запропоновані шляхи їх вирішення в Україні з урахуванням в цьому питанні досвіду провідних країн світу. Наголошено на необхідності залучення в Україну коштів міжнародних екологічних організацій, які зможуть прискорити екологічну модернізацію підприємств багатьох галузей української економіки, у яких на це поки не вистачає власних фінансових ресурсів. Разом із тим, наголошено, що в науковій літературі нашої країни недостатньо аналізуються фінансово-екологічні проблеми у діяльності українських підприємств. Це з часом може призвести до закриття багатьох з них, оскільки їх діяльність не відповідає екологічним вимогам, сформульованим у міжнародних екологічних угодах та в нормативних документах ЄС. Відповідно, завданнями науковців є класифікація основних фінансово-екологічних проблем діяльності бізнесу як в цілому, так і в окремих галузях; обґрунтування можливих шляхів забезпечення втрат бізнесу від екологічних фінансових обмежень в сучасних умовах та на перспективу. Для вирішення вказаних проблем українському бізнесу треба активніше залучати кошти не тільки державного бюджету України, а й міжнародних екологічних фондів та фондів ЄС.

Ключові слова: фінансово-екологічні проблеми, підприємство, міжнародні екологічні організації, ЄС, США, КНР, Україна.

Karlin Nikolai, Borisjuk Olena

East European National University named after Lesya Ukrainka

FINANCIAL AND ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES AND THEIR WAYS OF THE SOLUTION

Summary. Every year, global environmental problems are aggravated, first of all such as the warming of the climate. Therefore, the economic development of enterprises in the twenty-first century will increasingly depend on the consideration of the financial and environmental problems that arise as a result of the environmental constraints imposed by international organizations and individual countries on non-environmentally friendly enterprises. Accordingly, these enterprises, under the pressure of international and national environmental organizations and the public, will be forced to bear significant financial losses in the long term if they continue to pursue such activities. The sooner this tendency will take into account Ukrainian business, the more likely it will be for a bank to fail. Therefore, it is important to highlight the main financial and environmental problems in the activities of Ukrainian enterprises and develop a mechanism for their solution, based on the experience of the leading countries of the world. The article deals with the main financial and environmental problems in the activity of enterprises and proposes concrete ways of their solution in Ukraine taking into account the experience of the leading countries of the world in this regard. The necessity of attracting funds from international environmental organizations in Ukraine, which will be able to accelerate the ecological modernization of enterprises of many sectors of the Ukrainian economy, which still lacks their own financial resources, is stressed. The scientific literature of our country does not sufficiently analyze the financial and environmental problems in the activities of Ukrainian enterprises. This may eventually lead to the closure of many of them, as their activities do not meet the environmental requirements formulated in international environmental agreements and in EU regulations. Accordingly, the tasks of scientists are the classification of the main financial and environmental problems of the business as a whole, as well as in certain industries; substantiation of possible ways of securing business losses from environmental financial constraints in modern conditions and in the future. In order to solve these problems, Ukrainian business should be more actively involved not only with the state budget of Ukraine, but also with international environmental funds and EU funds.

Keywords: financial and environmental problems, enterprise, international ecological organizations, EU, USA, PRC, Ukraine.

Постановка проблеми. Кожного року все більше загострюються світові екологічні проблеми, насамперед така, як потепління клімату. Тому економічний розвиток підприємств в XXI столітті буде все більше залежати від врахування фінансово-екологічних проблем, які виникають внаслідок екологічних обмежень, що накладаються міжнародними організаціями та окремими країнами на підприємства, які є не дружніми до навколишнього середовища. Відповідно, вказані підприємства під тиском міжнародних та національних екологічних організацій та громадськості будуть змушені нести значні фінансові втрати на перспективу, якщо вони будуть продовжувати подібну діяльність. Чим скоріше вказану тенденцію буде враховувати український бізнес, тим більше буде у нього шансів не збанкрутувати. Тому важливо виділити основні фінансово-екологічні проблеми у діяльності вітчизняних підприємств та розробити механізм їх вирішення, виходячи з досвіду провідних країн світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний вклад в дослідження впливу екологічних обмежень на фінансову діяльність бізнесу в сучасних умовах внесли такі зарубіжні та українські вчені, як: В. Архіпова, К. Бересман, В. Бо-

рейко, І. Бистряков, Е. Вайцзеккер, І. Вахович, Р. Гевко, З. Герасимчук, В. Голян, О. Губанова, Б. Данилишин, Г. Дейлі, М. Долішній, Е. Зомонова, Н. Зімовчук, В. Кравців, Н. Крафтс, П. Кругман, Н. Лінденберг, М. Маззукато, Н. Павліха, Г. Паулі, К. Перес, Д. Ріфкін, П. Саблук, Д. Стігліц, І. Сторонянська, Дж. Сьєберт, Ю. Туниця, Дж. Фарлей, К. Фельбер, Дж. Фуллертан, М. Хвесик, Є. Хлобистов, Л. Черчик та інші. Разом з тим, в їх роботах не розроблено системи фінансово-екологічних проблем та стимулів для тих підприємницьких структур, які в своїй діяльності стараються максимально дотримуватися екологічних умов господарювання, закріплених в міжнародних екологічних документах.

Мета статті. Метою дослідження є з'ясування основних фінансово-екологічних проблем у діяльності підприємств у світі й в Україні та обґрунтування можливих шляхів їх вирішення. Відповідно, завданнями статті є групування екологічних загроз за різним впливом на діяльність окремих підприємств; пошук фінансових ресурсів для зменшення негативного впливу економіко-екологічних загроз на фінансовий стан підприємств; пристосування діяльності українських підприємств до вимог міжнародних екологічних структур з метою отримання від них необхідних фінансових ресурсів для вирішення своїх фінансово-екологічних проблем.

Виклад основного матеріалу. Ряд вчених з різних країн світу починають все активніше аналізувати «зелені» світові проблеми, які в тій чи іншій мірі вже впливають і будуть впливати все більше в майбутньому на фінансовий стан окремих підприємств. Зокрема, В. Архіпова серед основних блоків глобальних загроз, які можуть вплинути й на діяльність окремих підприємств, виділяє й «зелені» виклики [1, с. 318]. До них відносяться: захист та збереження екосистем; створення нової корисної якості у формі нешкідливих для природи товарів, послуг та програм підтримання навколишнього середовища; підвищення ефективності використання відновних та невідновних джерел енергії; зниження негативних наслідків діяльності людини на навколишнє середовище; контроль та управління вуглецевими викидами; переробка та утилізація відходів; адаптація до змін клімату та ряд інших. На подібні екологічні виклики звертається увага у все більшій кількості публікацій як за кордоном, так й в Україні. А в останній доповіді членів Римського клубу (грудень 2017 р.) прямо вказується на те, що поставлені на перспективу екологічні цілі буде важко досягнути, якщо не змінити фінансову політику як окремих держав, так і великих підприємств в царині захисту довкілля. В цілому, аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури дозволяє стверджувати, що до основних фінансово-екологічних проблем у діяльності підприємств в сучасних умовах та на майбутнє слід віднести наступні: зростання ставок так званого вуглецевого податку та запровадження його у тих країнах, де його поки немає; введення обов'язкового для всіх країн ЄС екологічного збору за шкідливі викиди в навколишнє середовище; суттєве підвищення податку на захоронення відходів; кредитний ризик; «кліматичні вимоги громадськості»; інформаційний

ризик; «токсичний податок»; поступове скорочення ставки «зеленого» тарифу; фінансово-кліматичний ризик для малого та середнього бізнесу щодо входження в сферу виробництва відновних джерел енергії.

Основними міжнародними документами щодо регулювання використання кліматичних фінансів є Кіотський протокол, дія якого закінчується 2020 р., та Паризька кліматична угода, яка прийде на зміну вказаному протоколу. Вона зобов'язує всі країни докласти зусиль до стримування зростання глобальної середньої температури значно нижче 2°C понад доіндустріальні рівні. Виходячи з аналізу досвіду використання фінансово-кліматичних обмежень у діяльності підприємств у розвинутих країнах можна стверджувати, що однією з таких проблем у діяльності останніх (насамперед видобувних, енергетичних, металургійних, хімічних, будівельних, лісогосподарських, з виробництва тепла, з переробки сміття тощо) може стати зростання ставки так званого вуглецевого податку та запровадження його в тих країнах, де поки він не введений. Визначення рівня вуглецевого податку виходить з нормативів заданої державою ціни на вуглець, з врахуванням якої суб'єкти ринку розраховують можливі обсяги викидів, які не лімітуються. Вуглецеві податки вже використовуються багатьма державами Європи, а також Мексикою та Японією. У більшості випадків поки ця ціна складає менше 10 дол. США за тону [2, с. 9], що значно вище, ніж пропонується до введення його ставка в Україні в розмірі 1 євро. У той же час, можна передбачити, що у найближчі роки ставка вуглецевого податку в усіх країнах буде суттєво підвищуватися, оскільки передбачені у міжнародних кліматичних угодах орієнтири щодо стримування зростання температури на планеті не виконуються. Тому багато провідних компаній світу вже починають враховувати вказану проблему у своїй діяльності. Так, згідно звіту, оприлюдненому CDP (Climate Disclosure Project) та We Mean Business напередодні засідання групи G20 в кінці травня 2017 р. в Італії, майже 100 компаній з Fortune Global 500 при фінансовому плануванні на перспективу вже використовують такий фінансовий кліматичний інструмент, як «внутрішня ціна на вуглець», що дає можливість передбачувати екологічні ризики під час розробки стратегії розвитку компанії. Вже сьогодні, за підрахунками Climate Disclosure Project та We Mean Business, середня внутрішня ціна на викиди парникових газів в межах корпорацій енергетичного сектору коливається біля позначки 35 дол. США за тону вуглекислого газу в еквіваленті на 2020 р. та 30-100 дол. США на 2050 р. [3].

Значною фінансово-екологічною проблемою у діяльності підприємств з виробництва енергії та тепла в останні роки у розвинутих країнах стає поступова відмова фінансових інституцій інвестувати у видобуток вугілля та виробництво електроенергії з нього, а також з інших викопних енергоносіїв, що розглядаються як «брудні інвестиції». Вони переорієнтовують свої кошти у підприємства, які пов'язані з виробництвом відновлюваної енергії. Крім того, для підприємств, які видобувають викопні енергетичні ресурси та переробляють їх, буде все важче отримати й банків-

ські кредити. На це суттєво впливає й тиск громадськості на власників подібних підприємств, що змушує їх витрачати все більші кошти на інформування громадськості щодо впливу цих підприємств на екологію, а в окремих випадках поступово згортати подібну діяльність.

Складною проблемою розвитку підприємств відновної енергії в Україні є проблема фінансового доступу в цю сферу малого та середнього бізнесу, оскільки вона досить монополізована великими виробниками. Проблема полягає в тому, що для малих та середніх підприємств важко отримати кредити взагалі та пільгові кредити зокрема. Крім того, участь у міжнародних проектах з відновної енергетики для малого та середнього бізнесу передбачає співфінансування, на що у нього не вистачає коштів. Але найбільшою проблемою в Україні є важкість підключення малих та середніх підприємств, що продукують відновну енергію, до централізованих мереж, які знаходяться в руках монопольних структур.

Проблемою для підприємств, що продукують відновну енергію, є й те, що в останні роки у багатьох країнах світу ставка «зеленого» тарифу на відновну енергію поступово зменшується, а в деяких із них вона у найближчі роки зрівняється з ціною 1 кВт/год. енергії, виробленого традиційним способом. Тому можна говорити про фінансово-кліматичну проблему зменшення «зеленого» тарифу для підприємств відновної енергетики, зокрема і в Україні. Крім того, за даними Держенергоефективності гранична потужність об'єктів відновлюваної енергетики, які можуть працювати в об'єднаній енергосистемі України, становить 5,2 ГВт, а на сьогодні видано вже 4,4 ГВт технічних умов на приєднання об'єктів відновлюваної енергетики. Це говорить про обмеженість використання «зеленого» тарифу в Україні на перспективу. Після проходження певного порогу потужності велика кількість промислових СЕС, підключених за «зеленим» тарифом, може стати проблемою для ринку електроенергії в Україні та спричинити відчутне зростання цін для споживачів. Тому, на наш погляд, «зелений» тариф на майбутнє доцільно зберегти тільки для малих і середніх виробників відновної енергії.

Фінансово-кліматичною проблемою у діяльності багатьох транспортних підприємств у найближчі роки може стати введення для них «токсичного податку», тобто підвищеного оподаткування застарілих транспортних засобів, а також тих, які працюють на дизельному паливі. В цьому плані показовим є досвід Лондона, де міська влада з жовтня 2017 р. ввела податок на найбільш токсичний транспорт [4]. Даний захід стосується старих автомобілів, що використовуються для руху центральними вулицями Лондона у будні дні. Подібні заходи недавно почали запроваджувати й деякі великі німецькі міста. Відповідно, автомобільний концерн «Фольксваген» змушений дуже швидкими темпами пристосовувати свої дизельні автомобілі до нових екологічних вимог, а більше 350 тисяч з них відізвати з продажу та використання. Крім того, німецький авто концерн Porsche (входить в Volkswagen Group) тимчасово припинив продаж нових авто на території ЄС через їх невідповідність новим екологічним вимогам, які вступили в силу у ве-

ресні 2018 р. Все це може негативно позначитися на діяльності підприємств сфери послуг у великих містах, які будуть змушені нести додаткові витрати. Можливим варіантом виходу з вказаної ситуації для цих підприємств був би перехід до широкого використання ними електромобілів, що характерно, зокрема, для Норвегії.

Дуже складною фінансово-екологічною проблемою у більшості країн світу є так звана «смітєва» проблема. Тому для заохочення бізнесу до створення в Україні підприємств з сортування, переробки, утилізації та спалювання сміття та переробки відходів доцільно передбачити відповідні пільги для українських та іноземних інвесторів. Проблема полягає в тому, що будівництво смітєпереробних заводів вимагає значних інвестицій, яких в українських містах немає. Так, подібний завод, який планується побудувати у найближчі роки у Львові за допомогою кредиту ЄБРР, буде коштувати біля 25 млн євро. Крім того, треба враховувати й той факт, що захоронення відходів в Україні коштує суттєво дешевше, ніж їх переробка. Тому виходом з цієї ситуації може стати введення більш високої ставки податку на захоронення відходів, ніж ставка плати за їх переробку. Так, у Великій Британії та Скандинавських країнах податок на захоронення відходів перевищує 100 євро за тону, тому всі відходи в цих країнах повністю переробляються. Разом з тим, хотілося б зауважити, що вторинній переробці в світі підлягає тільки 25% відходів, а все інше спалюється. Тому можна передбачити появу такої нової фінансово-екологічної проблеми у діяльності українських підприємств як суттєве підвищення плати за вивезення і переробку сміття та зростання податку на захоронення відходів. Останнє особливо важливе для України, в якій податок на захоронення твердих побутових відходів дорівнює 13 євроцентів за тону, тоді як у найбільш розвинених країнах Європи він у 30 разів вище, а у заможних європейських країнах він вищий у 800 разів.

Вказані фінансово-екологічні та інші проблеми у діяльності підприємств вимагають пошуку адекватних фінансових ресурсів, які б допомогли бізнесу (насамперед малому та середньому) мінімізувати їх наслідки для довкілля. Використання на це коштів від екологічних зборів та штрафів має обмежену ефективність, оскільки збільшення екологічних видатків підприємств – забруднювачів навколишнього середовища змушує їх до скорочення (або – до зупинення) виробництва в даному регіоні чи країні та переводу бізнесу в менш розвинуті країни, де екологічні вимоги не такі жорсткі, як в розвинутих країнах. Це, в свою чергу, веде до зростання видатків у розвинутих країнах на допомогу своїм безробітним, що сприяє зростанню податкового навантаження на платників податків в цих країнах. Виходом з цієї ситуації могло б стати використання не стільки екологічних штрафів, скільки фінансових стимулів для тих підприємств, які зменшують викиди забруднюючих речовин та збільшують обсяги переробки сміття; надання пільгових державних кредитів та гарантій на технічне переозброєння застарілих підприємств; передбачення для них податкових канікул на період реконструкції тощо. В цілому, за оцінками експертів, світ пови-

нен вкласти 103,5 трильйона доларів США в покращення інфраструктури до 2030 р. Якщо ці інвестиції стануть «зеленими», країни «Великої двадцятки» зможуть мати темпи розвитку в розмірі 4,6% в рік. У той же час, заслуговує на увагу в Україні той факт, що з метою економії коштів бюджету влада КНР визначила, що внутрішні «зелені» проекти повинні на 10-15% профінансовані за рахунок державних коштів, а на 85-90% за рахунок залучення приватних фондів [5].

Для заохочення бізнесу щодо вирішення екологічних проблем насамперед у бідних країнах (а Україна зараз відноситься до найбільш бідних країн Європи) використовуються кошти різноманітних міжнародних екологічних фондів. Зокрема, в 1991 р. було засновано Глобальний екологічний фонд (ГЕФ), який надає гранти та кредити окремим країнам на подолання негативних змін клімату, на збереження біологічного різноманіття, на охорону міжнародних вод, на збереження озонного слою. Крім нього, в 2001 р. було засновано ще два спеціалізованих фонди: Спеціалізований фонд для боротьби із змінами клімату (СФБЗК) та Фонд допомоги для найменш розвинутих країн (ФДНРК). Значні кошти на вирішення кліматичних проблем в Європі та в світі виділяє із своїх фондів й Європейський Союз. Зокрема, пріоритетами Фонду Когезії (ФК) в сфері середовища є: послуги та інфраструктура водного господарства; вирішення проблем, пов'язаних з сміттям та відходами; інфраструктура навколишнього середовища. Пріоритетами Європейського сільськогосподарського фонду для розвитку села (ЄСГФРС) є наступні: покращення конкурентоздатності аграрного та лісового секторів; поліпшення навколишнього середовища та сільської природи (землекористування); покращення якості життя в сільськогосподарських районах; диверсифікація сільської економіки. Одними з головних цілей діяльності Європейського фонду регіонального розвитку є конверсія тих промислових регіонів, становище яких погіршується, а також охорона та розвиток навколишнього середовища.

Важливим джерелом фінансових ресурсів для підприємств, які здійснюють природоохоронні заходи щодо зменшення викидів парникових газів, можуть стати кошти Адаптаційного фонду, створеного у 2004 р. відповідно до вимог Кіотського Протоколу. Він фінансується в основному за рахунок відрахувань від видачі ССВ (одиниці проектів механізму чистого розвитку (МЧР)) у кількості 2% від загальних обсягів одиниць, введених в обіг по кожному проекту МЧР. Згідно даних Міжнародного партнерства дій по скороченню викидів вуглецю, на початок 2016 р. в світі нараховувалось 17 систем торгівлі квотами на викиди парникових газів (ETS), або – вуглецевих бірж. Проблемою є те, що Україна неефективно використала японський кредит, виданий нашій країні в рамках виконання Кіотського протоколу.

Підприємства нашої країни при виконанні певних умов зможуть отримувати екологічні позички та пільгові кредити й із Зеленого кліматичного фонду ООН. Його було створено в 2010 р. за рішенням Конференції Сторін РКЗК ООН. В цілому, Зелений кліматичний фонд має на меті залучити протягом періоду з 2010 р. до 2020 р. кошти в розмірі 100 млрд. дол. США, спрямувавши

їх на діяльність зі скорочення викидів парникових газів та адаптації до наслідків зміни клімату в країнах, що розвиваються. Українській державі та бізнесу важливо довести міжнародному співтовариству необхідність виділення вказаних коштів й для нашої країни, оскільки наша країна внаслідок прихованої агресії Росії на Донбасі сама не в силах ліквідувати її негативні наслідки (зокрема й екологічні), що може поставити під загрозу довкілля та клімат цілої Європи.

Для зменшення фінансово-екологічних проблем у діяльності підприємств важливо використати й такий новий фінансовий інструмент, як «зелені» облигації. Вони випускаються міжнародними організаціями, окремими країнами, комерційними банками, банками розвитку, муніципальними та регіональними органами влади тощо для отримання коштів з метою запровадження проектів з покращення екології та клімату. За прогнозами експертів, до 2040 р., завдячуючи диверсифікації джерел фінансування та розвитку ринку низько вуглецевих технологій, частка банківського кредитування «зеленого» сектору економіки може зменшитися до 33%, а частка інноваційних фінансових інструментів збільшиться до 23%. Насамперед це стосується «зелених облигацій», які виступають такою інноваційною формою фінансування. Зокрема, випуск цих цінних паперів зріс в 2016 р. на 120%, склавши 1,4% світового фінансового ринку і склав 93,4 млрд дол. США. Це сталося насамперед завдячуючи виходу на цей ринок китайських позичальників, на яких припадає третина «зелених облигацій», які допомогли країні залучити 32,9 млрд дол. США на екологічні проекти [5]. Кліматично пов'язані облигації можуть бути визнаними чи невизнаними. Розмір останніх в світі оцінюється в 674 млрд дол. США, а обсяг визнаних кліматичних облигацій складає 221 млрд дол. США. Кліматичні облигації можуть бути наступних видів: цінні папери, забезпечені активами; корпоративні облигації; суверенні облигації. Загальна вартість кліматичних облигацій вже складає близько 1 трильйона доларів США.

Важливою складовою механізму вирішення фінансово-екологічних проблем діяльності підприємств в світі можуть стати кредити так званих «зелених» банків, які отримали широкий розвиток насамперед в США, Німеччині, інших провідних країнах світу, розвиток яких також важливо фінансово стимулювати і в Україні. До них насамперед відносяться альтернативні фінансові інститути, які інвестують в захист навколишнього середовища, у раціональне використання природних ресурсів, в підтримку сільського господарства та підтримку виробників біологічної продукції, а також забезпечують високий рівень прозорості фінансових операцій та соціальної відповідальності по відношенню до своїх клієнтів та до співробітників. У всьому світі «зелені» банки фінансують наступні проекти: проекти відновлюваної енергетики; проекти енергозберігаючих технологій; проекти, пов'язані із захистом навколишнього середовища. Проблемою є те, що в світі відставання у фінансуванні подібних проектів складає, за даними міжнародних структур, 20,7 трильйонів доларів США. В Україні до «зелених» банків можна віднести насамперед дер-

жавний Укргазбанк, який в значній мірі кредитуює відновну енергетику нашої країни.

Висновки та пропозиції. На завершення, можна стверджувати, що поки в науковій літературі нашої країни недостатньо аналізуються фінансово-екологічні проблеми у діяльності українських підприємств. Це з часом може призвести до закриття багатьох з них, оскільки їх діяльність не відповідає екологічним вимогам, сформульованим у міжнародних екологічних угодах та в норматив-

них документах ЄС. Відповідно, завданнями науковців є класифікація основних фінансово-екологічних проблем діяльності бізнесу як в цілому, так і в окремих галузях; обґрунтування можливих шляхів забезпечення втрат бізнесу від екологічних фінансових обмежень в сучасних умовах та на перспективу. Для вирішення вказаних проблем українському бізнесу треба активніше залучати кошти не тільки державного бюджету України, а й міжнародних екологічних фондів та фондів ЄС.

Список літератури:

1. Архипова В.В. «Зеленые финансы» как средство для решения глобальных проблем. *Экономический журнал ВШЭ*. 2017. Т. 21. № 2. С. 312–332.
2. Порфирьев Б.Н. «Зеленые» тенденции в мировой финансовой системе. *Мировая экономика и международные отношения*. 2016. № 9. С. 5–16.
3. Гичка О., Сущенко О. Make the world great again: навіщо США виходять з Паризької угоди. URL: <http://www.eurointegration.com.ua>
4. Власти Лондона вводят налог на наиболее токсичный транспорт. URL: <https://rtvi.com/news/v-londone-vveli-ekologicheskij-sbor-dlya-starykh-vtomobiley-za-vezd-v-tsentr-goroda>
5. Establishing China's Green Financial System: Report of the Green Finance Task Force. URL: <https://www.cbd.int/financial/privatesector/china-Green%20Task%20Force%20Report.pdf>

References:

1. Arkhipova V.V. (2017). «Zelenye finansy» kak sredstvo dlya resheniya global'nykh problem ["Green Finance" as a means to solve global problems]. *Ekonomicheskyy zhurnal VShE*, vol. 2, pp. 312–332.
2. Porfir'yev B.N. (2016). «Zelenye» tendentsyy v myrovoy finansovoy sisteme ["Green" trends in the global financial system]. *Myrovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya*, vol. 9, pp. 5–16.
3. Hychka O., Sushchenko O. Make the world great again: navishcho SShA vykhodyat' z Paryz'koyi uhody (2017). [Make the world great again: the United States of America again]. Available at: <http://www.eurointegration.com.ua>
4. Vlasty Londona vvodyat naloh na naybolee toksychnyy transpor (2017) [London authorities impose a tax on the most toxic transport]. Available at: <https://rtvi.com/news/v-londone-vveli-ekologicheskij-sbor-dlya-starykh-vtomobiley-za-vezd-v-tsentr-goroda>
5. Establishing China's Green Financial System: Report of the Green Finance Task Force (2018). URL: <https://www.cbd.int/financial/privatesector/china-Green%20Task%20Force%20Report.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-116>

УДК 339.9

Ковальчук Н.О., Флорюк А.Ю.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У сучасній економіці однією з найбільш поширених причин виникнення фінансової кризи на підприємстві є відсутність ефективного механізму управління фінансовою безпекою. У зв'язку з цим розробка, впровадження та постійне удосконалення механізмів управління фінансовою безпекою є необхідною для поліпшення діяльності підприємства. У статті розглянуто різні підходи до визначення сутності поняття «фінансова безпека підприємства» та її місце в системі економічної безпеки підприємства. Розглянуто загрози фінансової безпеки. Досліджено стратегію управління фінансовою безпекою підприємства, визначено зміст її основних етапів, дано її загальну характеристику. Зроблено висновки щодо формування фінансової стратегії згідно із запропонованими етапами, що дають краще розуміння, на які ключові моменти необхідно звернути увагу під час установлення цілей фінансового характеру.

Ключові слова: фінансова безпека підприємства, внутрішні загрози, зовнішні загрози, управління фінансовою безпекою, стратегія підприємства.

Kovalchuk Natalya, Floriuk Anastasia

Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich

MANAGEMENT OF FINANCIAL SAFETY OF THE ENTERPRISE

Summary. In today's economy, one of the most common causes of a financial crisis in an enterprise is the lack of an effective mechanism for managing financial security. In this regard, the development, implementation and continuous improvement of financial security management mechanisms is necessary to improve the company's operations. In the economic literature, the financial security of the company was not sufficient attention, this can be explained by the fact that many questions are reflected in the development financial enterprise policy and financial management of the enterprise, but need to be developed a holistic and integrated approach to solving this problem. The concept of "financial security enterprise" has the right to independent existence and research as a separate economic category, yes itself and how financial management in relation to management in general. In the article, you will have a look at how to determine the essence of the "financial security of the business" and its place in the system of exonymous security of the subpiculties. A look at the financial security implications. The result of the implementation of financial support for the security of the business, the definite change in its essential stages, is given to its general hapaktepistika. Conclusions have been made regarding the financing of the financial system from the sheltered stages, which give a clearer idea of which key notes are unnecessary to focus attention when adjusting the objectives of financial support. Ensuring financial stability is one of the key tasks of the management of the enterprise. But the imperfection of the financial market, the legislative framework and the specifics of the functioning of the Ukrainian economy are exacerbating the problems of guaranteeing financial security. Therefore, to ensure financial security at the enterprise and the possibility of predicting risks there should be a system of financial security authorities to hold diagnosing the state of the enterprise, forecasting possible threats and implementing a series of measures on ensuring the stability of the financial system in particular and the economic security of enterprises in as a whole.

Keywords: financial security of the enterprise, internal threats, external threats, financial security management, enterprise strategy.

Постановка проблеми. В сучасних умовах фінансова безпека підприємства є частиною фінансової безпеки регіону, яка, у свою чергу, входить у фінансову безпеку держави, тому «фінансова безпека підприємства» має враховувати сутність фінансової безпеки держави, під якою розуміється такий стан фінансово-кредитної сфери держави, який характеризується збалансованістю і якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання і населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади формування та забезпечення фінансової безпеки підприємств досліджуються у світовій та вітчизняній науковій літературі. Серед зарубіжних науковців варто виділити А. Берле, О. Вільямсона, М. Дженсена, Р. Коу-

за, В. Меклінга, К. Мерфі, Г. Мінза, Г. Шиназі. Суттєвий внесок у дослідження зазначеної тематики зробили такі вітчизняні науковці, як О. Ареф'єва, О. Барановський, Д. Баюра, І. Бланк, М. Бутко, О. Василик, К. Горячева, Л. Грицина, І. Д'яконова, М. Єрмошенко, І. Івасів, О. Костюк, Т. Кузенко, А. Кузнецова, Д. Леонов, Т. Момот, В. Москаленко, В. Мунтіян, М. Мурашко, О. Пластун, Н. Сабліна та ін. Високо оцінюючи значний науковий доробок учених, варто зазначити, що необхідним є подальший розвиток теоретико-методичної бази в галузі фінансової безпеки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розгляд основних теоретичних підходів до визначення сутності поняття «фінансова безпека підприємства», а також розкриття основних етапів управління загрози фінансової безпеки підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на широкий перелік наявних

в економічній літературі визначень фінансової безпеки підприємств, серед трактувань вчених можна виділити професора О.І. Барановського, який розглядає цю категорію як рівень забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення його потреб і виконання наявних зобов'язань, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування та економічне зростання [1].

Також враховують думку І. Бланка, що фінансова безпека підприємства являє собою кількісно та якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних та потенційних загроз внутрішнього та зовнішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії та створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого росту в поточному та перспективному періодах [2, с. 24].

Такі вчені як М.М. Єрмошенко та К.С. Горячева вважають, що стійкий фінансовий стан підприємства повинен характеризуватися збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, котрі використовуються підприємством; стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз; здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів; здатністю забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи [3, с. 114].

О.В. Ареф'єва та Т.Б. Кузенко визначають фінансову безпеку «як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів, який виражається у найкращих значеннях фінансових показників прибутковості та рентабельності бізнесу, якості управління та використання основних та оборотних коштів, структури його капіталу, норми виплат за цінними паперами, а також курсової вартості його цінних паперів як синтетичного індикатора поточного фінансово-господарського становища та перспектив її технологічного та фінансового розвитку» [4, с. 101].

Відмінністю цієї позиції є те, що, по-перше, автори наголошують на прибутковості діяльності підприємства, як одному з головних критеріїв забезпечення фінансової безпеки, а також додаткових критеріїв: достатність інших фінансових ресурсів, їх збалансованість та ліквідність, які уможливають нормальне існування та розвиток суб'єктів економічного життя [5, с. 37]. По-друге, надається перелік елементів фінансового механізму підприємства, а саме фінансово-економічних важелів, що підкреслює цілісність системи та акцентує увагу на індикаторах фінансової безпеки. І, по-третє, автори – чи не єдині, хто вводить у розгляд якість управління підприємством як визначальний фактор забезпечення фінансової безпеки.

Розділяють дані погляди й А.В. Гукова та А.Д. Інікіна, які вбачають сутність фінансової безпеки у здатності суб'єктів економічних відносин

самостійно розробляти і впроваджувати фінансову стратегію, що відповідає цілям корпоративної стратегії [6, с. 100].

Серед ключових досліджень іноземних авторів – підхід Г. Шиназі, який визначає фінансову безпеку підприємств як «здатність сприяти та розширювати економічні процеси корпорації, управляти ризиками діяльності та нівелювати їх наслідки. Більше того, категорія фінансової безпеки – така категорія, яка характеризується ознакою неперервності у часі: вона може лише видозмінюватися як похідна сукупності всіх елементів категорії фінанси» [7].

Таким чином, аналіз наукової літератури показав, що нині існує декілька наукових підходів до характеристики фінансової безпеки підприємства.

Головними зовнішніми небезпеками та загрозами фінансової безпеки підприємства можуть бути скуповування акцій, боргів підприємства небажаними партнерами; наявність значних фінансових зобов'язань у підприємства; криза грошової та фінансово-кредитної систем; нестабільність економіки; недосконалість механізмів формування економічної політики держави. До внутрішніх загроз, що впливають на фінансову безпеку, належать помилки менеджменту в галузі управління фінансами підприємства, пов'язані з вибором стратегії підприємства, управлінням та оптимізацією активів і пасивів підприємства. Однією із суттєвих загроз фінансовій безпеці підприємств є економічна нестабільність у державі, яка проявляється через погіршення основних макроекономічних показників: зниження обсягу ВВП, зростання рівня безробіття, темпів інфляції та девальвації національної валюти.

Розвиток ринкових механізмів в економіці України, зміна форм та методів державного регулювання діяльності підприємств, зростаючий вплив зовнішнього середовища, конкуренція на ринку товарів та послуг зумовили появу багатьох взаємозв'язків підприємства із суб'єктами зовнішнього середовища. Відповідно, результати таких взаємозв'язків можуть бути як позитивними, так і носити негативний характер. У зв'язку із цим сьогодні виникає необхідність управління фінансовою безпекою підприємства.

Аналіз діяльності підприємств свідчить про те, що саме низький рівень ефективності системи управління фінансовою безпекою є причиною кризових явищ, їх орієнтованості на боротьбу з результатами негативного впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, а не на попередження та вчасну нейтралізацію потенційних ризиків та загроз. Дієвим інструментом вирішення цієї проблеми є обґрунтована цілеспрямована стратегія управління фінансовою безпекою, яка спрямована на створення адаптаційних механізмів довгострокової дії до змін зовнішнього та внутрішнього середовища, вироблення високого рівня стійкості до наявних та потенційних загроз для підвищення ефективності діяльності, забезпечення фінансової підтримки стійкого росту в поточному та перспективному періодах.

Наведемо основні характеристики загрози фінансовій безпеці підприємства. По-перше, така загроза має об'єктивний характері най-

більш притаманна діяльності підприємства саме в умовах ринкової економіки. Вона супроводжує майже всі види фінансових операцій і напрямів фінансової діяльності будь-якого підприємства. Об'єктивний характер загрози фінансовій безпеці проявляється незалежно від того, враховується вона суб'єктами забезпечення фінансової безпеки чи ні. Як об'єктивне явище загроза фінансовій безпеці є формою виразу суперечностей між фінансовими інтересами підприємства та його зовнішнього фінансовим середовищем.

Джерелом загрози є певні негативні чинники й умови функціонування фінансової системи підприємства: це може бути один чинник (умова) або їхня сукупність. Однак джерелом загрози є не негативний чинник, а його деструктивна дія на можливість реалізації конкретних фінансових інтересів підприємства і забезпечення його фінансової безпеки. Така негативна дія чинника має ймовірнісний характер, це обов'язковий атрибут будь-якої загрози фінансовій безпеці підприємства. В результаті негативного впливу загрози її дія наносить безпосередній або опосередкований збиток підприємству. Цей збиток може мати форму прямої втрати (втрату доходу, капіталу тощо) або непрямой (упущена вигода, зниження фінансової репутації підприємства тощо).

Слід також підкреслити ще одну особливість загрози фінансовій безпеці підприємства – це її непостійний характер, тому що загроза може змінюватися в процесі розвитку підсистеми забезпечення фінансової безпеки підприємства. Суттєвою методологічною проблемою є з'ясування взаємозв'язку категорій «фінансовий ризик» і «загроза фінансовій безпеці». Виходячи з аналізу цих категорій, можна вважати, що:

– ризик щодо загрози – категорія первинна, тоді як загроза – вторинна і впливає з ризику. Навіть можна сказати, що загроза – це конкретизований (виявлений) ризик;

– ризик – категорія загальна, неконкретна, це те, що ще не виявлено. Загроза це те, що виявлено, тобто категорія конкретна;

– ризик наявний завжди, коли є фінансова діяльність, тоді як загроза може бути, а може і не бути, виникає тільки за наявності певних умов;

– залежність між рівнями ризику і фінансової безпеки зворотна: чим вищий рівень фінансового ризику, тим нижчим є рівень фінансової безпеки і навпаки. У науковій літературі наводиться навіть принцип «абсолютної» безпеки або «нульового» ризику, так званий принцип ALAPA (аббревіатура від "as low as practically achievable", тобто «настільки низько, наскільки це є досяжним на практиці»). Таким чином, співвідношення між категоріями «фінансовий ризик» і «загроза фінансовій безпеці» таке: загроза впливає з ризику, «виростає» з нього. Загроза «міститься» у ризику і лише за настання певних умов ризик перетворюється на конкретну загрозу.

Деякі автори пов'язують поняття економічної безпеки з категорією ризику. Це правильна позиція і щодо фінансової безпеки, і щодо фінансового ризику. Використання категорії ризику дозволяє суттєво підвищити ефективність управління фінансовою безпекою підприємства, особливо на сучасному етапі становлення ринкової економіки в Україні. Слід підкреслити, що категорія фінан-

сового ризику стосовно забезпечення фінансової безпеки включає дві важливих складові:

1) виявлення й оцінювання (має експертний, ймовірнісний характер);

2) управління фінансовим ризиком.

Останнє означає передбачення можливих критичних фінансових ситуацій для того, щоб попередити, мінімізувати наслідки ризиків. Фінансовий ризик виступає насамперед як можлива небезпека невдачі дій, що вживаються стосовно забезпечення фінансової безпеки підприємства. З цього випливає, що головною метою управління фінансовими ризиками має бути забезпечення фінансової безпеки підприємства в процесі його функціонування і розвитку та запобігання зниженню його ринкової вартості. Саме у цьому положенні полягає методологічний зв'язок фінансового ризику і фінансової безпеки на рівні підприємства.

Проведений аналіз методів оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства, наведених у науковій літературі [9–11], дозволив виділити такі основні підходи. Індикаторний підхід полягає в порівнянні фактичних значень показників фінансово-економічної безпеки з пороговими значеннями її індикаторів. За такого підходу найвищий рівень фінансово-економічної безпеки підприємства досягається за умови, якщо вся сукупність індикаторів знаходиться в межах порогових значень, а порогове значення кожного індикатора досягається не в ущерб іншим. За методичним підходом Іващенко О.В. [9] Для оцінки стану фінансово-економічної безпеки підприємства доцільніше використовувати такі показники: ліквідності, ділової активності, фінансової стійкості, рентабельності, оцінки прогнозу банкрутства. Розпорошеність показників, якими оцінюється економічна надійність підприємства, значно ускладнює процес прийняття рішення щодо оцінки стану фінансово-економічної безпеки підприємства. Це обумовлює бажання підприємств для оцінки стану фінансово-економічної безпеки використовувати один критерій. Як такий критерій може бути обраний один із одиничних показників, вказаних вище, або узагальнюючий показник, який складається із декількох одиничних показників. Так, Н.А. Гринюк пропонує використовувати як такий індикатор показник запасу фінансової міцності підприємства. Ресурсно-функціональний підхід полягає у визначенні часткового функціонального критерію в розрізі окремих функціональних складових фінансово-економічної безпеки. Його розраховують як відношення сукупного упередженого збитку (отриманої вигоди) за окремою складовою фінансово-економічної безпеки підприємства до суми витрат, пов'язаних з реалізацією заходів по упередженню збитків від впливу негативних явищ і вартості понесеного збитку, який не вдалося упередити. Чим вище значення цього показника, тим більше вигоди від здійснених заходів щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки окремої функціональної складової підприємства.

Сукупний критерій фінансово-економічної безпеки розраховують як середньо зважену ве-

личину часткового функціонального критерію фінансово-економічної безпеки на питому вагу значимості впливу цієї функціональної складової на стан фінансово-економічної безпеки підприємства в цілому.

Стратегія управління фінансовою безпекою підприємства є невід'ємним складником формування та реалізації загальної стратегії розвитку підприємства, оскільки відповідає за цілі, напрями, джерела та об'єкти фінансування. Вона забезпечує всі основні напрями розвитку його фінансової діяльності та фінансових відносин підприємства. Для полегшення стратегічного управління, пропонуємо концептуальну схему розроблення та реалізації стратегії управління фінансовою безпекою підприємства, яка характеризується комплексністю і завершеністю та передбачає послідовність певних етапів.

На першому етапі встановлюються поточні та довгострокові цілі управління фінансовою безпекою підприємства, що в узагальненому вигляді передбачає: встановлення загальної мети; побудову ієрархії цілей; встановлення індивідуальних цілей та завдань як інструменту забезпечення їхнього виконання. З урахуванням завдань та особливостей майбутнього фінансово-розвитку підприємства досягаються максимізація його ринкової вартості та підвищення ефективності фінансової діяльності за умов зниження рівнів ризиків.

На другому етапі розроблення стратегії відбувається аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища, інформаційною базою якого є статистична та фінансова звітність підприємства, дослідження сучасного стану фінансових ринків, аналітичні огляди, спеціальні дослідження тощо. Аналіз зовнішнього середовища дає змогу підприємству своєчасно спрогнозувати появу загроз, дає можливість розробити ситуаційні плани на випадок виникнення непередбачених обставин, а також сприяє розробленню стратегії, яка дасть змогу підприємству досягти цілей і перетворити потенційні загрози на вигідні можливості. Також на даному етапі відбувається аналіз факторів, які впливають на рівень фінансової безпеки підприємства та допомагають розробити заходи, за рахунок яких воно могло б підвищити стійкість розвитку та забезпечити свій успіх.

Третім етапом є формування портфелю стратегій управління фінансовою безпекою підприємства. Формування стратегічного портфелю підприємства передбачає розроблення та оцінку альтернатив стратегій управління фінансовою безпекою підприємства, їх вибір формування стратегічного набору. Стратегії повинні орієнтувати на максимальну та своєчасну адаптацію діяльності підприємств до динамічного фінансового середовища для досягнення стратегічних цілей. На нашу думку, вибір стратегії управління фінансовою безпекою підприємства має залежати від фактичного рівня фінансової безпеки, який включає оцінку фінансового стану підприємства, оцінку фінансових ризиків та оцінку інтегрального рівня фінансової безпеки за її складниками.

Наступним етапом є аналіз стратегічних альтернатив, вибір та розроблення стратегії.

З урахуванням рівня фінансової безпеки підприємства, факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що впливають на фінансову діяльність підприємства, відбувається вибір стратегії, яка є доцільною для підприємства за конкретних умов господарювання та яка максимально підвищить довгострокову ефективність організації. Щоб зробити ефективний стратегічний вибір, керівники вищої ланки повинні мати чітку концепцію діяльності підприємства та його майбутнього.

На п'ятому етапі реалізація стратегії забезпечує підприємству формування та ефективне використання фінансових ресурсів, виявлення найефективніших напрямів інвестування, відповідність фінансових дій економічному стану та матеріальним можливостям підприємства, визначення головної загрози з боку конкурентів, вибір напрямів фінансових дій та маневрування для досягнення вирішальної переваги над конкурентами. На цьому етапі доцільно проводити тактичне планування, яке покликане формувати механізми реалізації обраної стратегії, а саме оперативне або поточне. Поточне планування спрямоване на розроблення заходів із формування поточних планів реалізації конкретних напрямів діяльності підприємства чи його розвитку в цілому на рік у плані реалізації завдань обраної фінансової стратегії. Оперативне планування спрямоване на формування вузьких, деталізованих, короткотермінових планів, які формуються шляхом деталізації поточних планів. Оперативні й поточні плани не повинні відхилятися від фінансової стратегії підприємства, а, навпаки, конкретизувати й доповнювати її.

На завершальному етапі відбуваються організація системи управління та контроль реалізації стратегії. Якщо в процесі формування і реалізації фінансової стратегії виявлено певні відхилення фактичних значень показників від планових та від визначених умов діяльності підприємства, то відбувається коригування стратегії на тому етапі, на якому виявлено таке відхилення. Також після реалізації стратегії відбувається її оцінка за якістю запланованих дій та успішністю їх реалізації.

Висновки з цього дослідження. Наслідки економічної нестабільності в країні суттєво відбиваються на показниках фінансового стану підприємств, що, своєю чергою, призводить до зниження рівня їх фінансової безпеки. Таким чином, на кожному вітчизняному підприємстві нагальним завданням є розроблення дієвої стратегії розвитку фінансової безпеки, яка характеризується тісним взаємозв'язком і взаємозумовленістю її окремих складників. Формування фінансової стратегії дасть змогу контролювати небезпеки і загрози та ефективно реалізовувати власні фінансові інтереси для досягнення підприємством стану захищеності, конкурентоспроможності та забезпечення стабільного розвитку. Формування фінансової стратегії доцільно проводити згідно із запропонованими етапами, що дають краще розуміння, на які ключові моменти необхідно звернути увагу під час встановлення цілей фінансового характеру.

Список літератури:

1. Барановський О.І. Фінансова безпека. Київ : Фенікс, 1999. 338 с.
2. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия. Київ : Ника-Центр, 2004. 784 с.
3. Єрмошенко М.М., Горячева К.С. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство. Київ : Національна академія управління, 2010. 232 с.
4. Ареф'єва О.В., Кузенко Т.Б. Економічні основи формування фінансової складової економічної безпеки. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 1(91). С. 98–103.
5. Мартюшева Л.С., Кузенко Т.Б., Литовченко О.Ю. Фінансова безпека підприємств. Харків : ХНЕУ, 2008. 140 с.
6. Гукова А.В., Иникина А.Д. Роль финансовой безопасности предприятия в системе егоэкономической безопасности. *Образование и общество*. 2006. № 3. С. 98–102.
7. Garry J. Schinasi. Defining Financial Stability. IMF Working Paper Series. 2004. WP/04/187. P. 1–16.
8. Горячева К.С. Фінансова безпека підприємства. Сутність та місце в системі економічної безпеки. *Економіст*. 2003. № 8. С. 65–67.
9. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2001. 309 с.
10. Ильяшенко С.Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке. *Актуальные проблемы экономики*. 2003. № 3. С. 12–19.
11. Черниш О.В., Тарасенко І.О. Фінансова безпека підприємства в умовах кризового середовища. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 3. Т. 2. С. 117–119.

References:

1. Baranovskiy O.I. (1999). Finansova bezpeka [Financial security]. Kyiv : Feniks. (in Russian)
2. Blank Y.A. (2004). Upravlenye fynansovoy bezopasnostyu predpvyatyuya [Management of financial security of the enterprise]. Kyiv : Nyka-Centr. (in Russian)
3. Yermoshenko M.M. (2010). Finansova skladova ekonomichnoyi bezpeky: derzhava i pidpryyemstvo [Financial component of eminem security: the state of subsidiaries]. Kyiv : Naczionalna akademiya upravlinnya. (in Russian)
4. Arefyeva O.V. (2009). Ekonomichni osnovy formuvannya finansovoyi skladovoyi ekonomichnoyi bezpeky [Exemptive features of the financial strength of the exonymous security]. *Aktualni problemy ekonomiky* (electronic journal), vol. 1, no. 91, pp. 98–103. Available at: <https://eco-science.net> (accessed 27 May 2019)
5. Martyusheva L.S. (2008). Finansova bezpeka pidpryyemstv [Financial security of the enterprises]. Harkiv : XNEU. (in Russian)
6. Gukova A.V. (2006). Rol finansovoy bezopasnosti predpvyatiya v sisteme egoekonomicheskoy bezopasnosti [The role of financial security of the enterprise in the system of its ecological safety]. *Obrazovaniye i obshchestvo*, no 3, pp. 98–102. (in Russian)
7. Garry J. Schinasi (2004). Defining Financial Stability [Defining Financial Stability]. IMF Working Paper Series.
8. Goryacheva K.S. (2003). Finansova bezpeka pidpryyemstva. Sutnist ta misce v systemi ekonomichnoyi bezpeky [Financial security of the business. The essence and place in the system of ecological safety]. *Ekonomist*, no 8, pp. 65–67. (in Russian)
9. Yermoshenko M.M. (2001). Finansova bezpeka depzhavy: nacionalni interesy, realni zagrozy, strategiya zabezpechennya [Financial safety of the depository: national institutions, financial interests, guarantee of security]. Kyiv : Kyivskiy naczionalnyj topgovelno-ekonomichnyj univepsytet. (in Russian)
10. Ilyashenko S.N. (2003). Sostavlyayushie ekonomicheskoy bezopasnosti predpvyatiya i podhody k ih ocenke [Compatible economic security of the enterprise and its approach to their assessment]. *Aktualni problemi ekonomiki*, no 3, pp. 12–19. (in Russian)
11. Chepnysh O.V. (2009). Finansova bezpeka pidpryyemstva v umovax kryzovogo sepedovyshha [Financial security of the business in the skills of the cpisocial sepideh]. *Khmelnyskyy. Visnyk Xmelnyczkogo naczionalnogo univepsytetu*, no 3, pp. 117–119. (in Russian)

Ковіня М.М., Марченко А.О.
Університет митної справи та фінансів

УПРАВЛІННЯ ЗОВНІШНІМ БОРГОМ У КРАЇНАХ З ТРАНСФОРМАЦІЙНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Анотація. У статті розглянуто сутність зовнішнього боргу, досліджено, що державний борг є важливим макроекономічним важелем регулювання економіки та здійснює прямий вплив на бюджет держави, інфляцію, грошово-кредитну систему. Проведено аналіз показника боргу у країнах з трансформаційною економікою за 2016-2018 рр., побудовано рейтинг країн щодо частки показника зовнішнього боргу та визначено місце України серед країн із перехідною економікою. Визначено причини виникнення та зростання боргу, головною з яких є макроекономічна нестабільність. Запропоновано напрями удосконалення управління зовнішнім боргом, зокрема відкритим залишається питання щодо формування нових підходів вдосконалення фінансово-економічного механізму управління зовнішнім боргом. На основі досвіду зарубіжних країн, визначено напрями оптимізації зовнішнього боргу для України.

Ключові слова: зовнішній борг, ВВП, трансформаційна економіка, боргова безпека, управління боргом.

Kovinia Mariia, Marchenko Alina
University of Customs and Finance

THE EXTERNAL DEBT IN COUNTRIES WITH A TRANSFORMATION ECONOMY

Summary. The essence of external debt is considered in the article, it is examined that the public debt is an important macroeconomic lever of economic regulation and has a direct impact on the state budget, inflation, monetary system. The analysis of the debt index in the countries with a transformational economy for 2016-2018 has been carried out, the rating of the countries on the share of the external debt index has been constructed and the place of Ukraine is determined among the countries with a transition economy. It has been determined that in the period 2016-2018, the share of external debt in Ukraine decreased from 41.1% to 30.9%. In the constructed rating, Ukraine ranks 4th out of 9 countries listed. The best indicators are available in countries such as Estonia (10.1%), Russia (13.5%). It was determined that in some countries (Hungary, Slovenia, Poland), the amount of borrowings from international financial organizations by the end of 2018 exceeded the volume of GDP produced in 2016. In total, in 2018, borrowing from all countries was 66.1% of GDP. The causes of the emergence and growth of debt, the main of which is macroeconomic instability, are determined. The directions of improvement of management of external debt are offered, in particular, the question about the formation of new approaches to improving the financial and economic mechanism of external debt management remains open. Based on the experience of foreign countries, the directions of optimization of external debt for Ukraine are determined, in particular, the directing of loans for the development of investment projects, the improvement of the macroeconomic environment, and the reduction of the level of risk in the countries. It should also be noted that the priority direction of the management of external public debt should be to deepen the cooperation of countries with a transformational economy with major international lenders, including the IMF, the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the EU, and the USA.

Keywords: external debt, GDP, transformational economy, debt security, debt management.

Постановка проблеми. У сучасних умовах управління державним зовнішнім боргом є одним із найбільш важливих елементів економічної політики держави. Нині в Україні спостерігається зміна структури запозичень: активне зростання зовнішніх запозичень за відносною стабільності внутрішнього боргу. У трансформаційній економіці України державний зовнішній борг усе більше набуває характеру не лише фінансової, а й соціально-політичної проблеми. Більшість країн світу з трансформаційною економікою мають чималі борги, живуть із ними не один рік, але проблема не в самій заборгованості, а причинах формування боргу та процесі його обслуговування. Вирішення проблеми управління державного зовнішнього боргу є одним з основних завдань збереження стабільності і досягнення рівня економічної безпеки країни. Від характеру врегулювання боргової проблеми залежить стабільність її національної валюти, а отже, фінансова підтримка міжнародних фінансових організацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема зовнішнього боргу досліджува-

лася широким колом вітчизняних і зарубіжних вчених. Так, теоретичні аспекти зовнішньої заборгованості, а також міжнародної кризи боргів містяться в працях Т. Вахненко, Л. Саркісянца, Л. Федякіна, Е. Котова, В. Кузнецова, В. Твердохлебова, П. Линдерг, Дж. Б'юкенена, А. Лернера та ін. Фундаментальні основи теорії управління зовнішньою заборгованістю, а також проблеми боргової політики відображено в роботах А. Барановського, О. Гаврилюка, А. Гальчинського, В. Геєця, В. Лісовенко, І. Лютого, В. Новицького, С. Юрія, П. Самуельсона, Дж. Тобіна, Дж. Хікса та ін. Сучасні дослідження зовнішньої заборгованості і її впливу на економічний розвиток відображені в роботах Д. Айзенмана, Дж. Ітона, Д. Кохана, Б. Пінто, А. Радзивілла. Помітний внесок у розробку проблеми прогнозування зовнішнього боргу, а також дослідження в області критеріїв оцінки стану боргових зобов'язань зробили В. Андрианова, А. Вавілов, А. Грязнова, С. Глаз'єв, В. Златкис, В. Івантер, А. Ілларіонов, А. Кнстер, А. Медведєв, І. Платонова, А. Сосніних, Г. Трофімов, Т. Фасолько, А. Шохін, Б. Хейфец.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Залишається недостатньо розроблена проблема статистичного забезпечення управління зовнішнім боргом, незважаючи на розробку численних питань теоретичного та практичного аспектів зовнішньої заборгованості.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження динаміки державного зовнішнього боргу країн з трансформаційною економікою та вдосконалення системи управління державним зовнішнім боргом України з використанням зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державний борг є важливим макроекономічним важелем регулювання економіки будь-якої держави. Зовнішній державний борг є важливою складовою державного боргу та здійснює як пряму, так і опосередковану дію на бюджет держави, грошово-кредитну і валютну системи, на рівень інфляції, обсяги іноземних інвестицій тощо.

На сьогоднішній день, країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються, об'єктивно зазнають більших труднощів зі становленням ефективної системи координації боргового й грошово-кредитного складників фінансової політики, оскільки державні запозичення залишаються найпоширенішим способом фінансування витраток держави. Саме тому постійне зростання обсягу державного боргу є поширеним явищем серед практично усіх країн світу.

Відповідно до міжнародних стандартів і загальноприйнятих наукою показників оптимальний розмір зовнішніх запозичень держави не повинен перевищувати 25% від річного обсягу ВВП. Розглянемо частку зовнішніх запозичень у країнах з трансформаційною економікою. Для цього представимо рейтинг країн за рівнем боргового навантаження (таблиця 1).

Таблиця 1

Частка державного зовнішнього боргу в країнах з перехідною економікою за 2016-2018 рр., % до ВВП

№	Країна	2016	2017	2018
1.	Угорщина	94,5	98,1	96,5
2.	Латвія	59,1	63,3	56,9
3.	Польща	57,9	53,0	53,3
4.	Україна	41,1	36,2	30,9
5.	Грузія	33,9	35,4	41,3
6.	Білорусія	23,8	24,6	37,6
7.	Болгарія	17,0	27,0	26,0
8.	Естонія	10,2	10,7	10,1
9.	Росія	9,3	11,2	13,5

Джерело: побудовано авторами на основі [1].

За даними таблиці 1, найменший рівень боргового навантаження серед представлених держав мають Естонія (10,1%) та Росія (13,5%) у 2018 році. Що стосується України, то у даній вибірці вона займає 4 місце, тобто боргове навантаження є високим (30,9% у 2018 р.). Причинами такої ситуації в Україні є наслідки не вкладання запозичених коштів в економіку та інвестиції, а «проїдання» кредитних коштів, а також наявність корупції та неефективної економічної політики.

Слід зазначити, що ситуація, подібна до української наявна і в таких країнах, як Угорщина (96,5%), Латвія (56,9%) та Польща (53,3%) у 2018 році. Це свідчить про те, що країни з перехідною економікою мають багато спільних проблем з Україною.

Важливим є те, що зростання боргового навантаження серед країн з трансформаційною економікою може бути пояснено різними причинами, серед яких особливо варто виділити макроекономічну нестабільність, тривалу реструктуризацію національної економіки цих країн, нерівновагу у фінансовій сфері. Все це зумовило об'єктивну потребу в залученні додаткових коштів на зовнішніх ринках.

Усі запозичення здійснюються на пільгових умовах, з низькою відсотковою ставкою і використовуються на реалізацію конкретних проектів розвитку і оплату імпорту інвестиційних товарів та представлені кредитами іноземних держав і міжнародних фінансових інститутів, таких, як МВФ, Всесвітній банк і регіональні банки розвитку [1].

Проаналізуємо динаміку зовнішніх запозичень у міжнародних фінансових організацій країнами із трансформаційною економікою упродовж 2016-2018 рр. (таблиця 2).

З даними таблиці 2 бачимо, що серед країн із трансформаційною економікою найменші рівні зовнішніх запозичень у міжнародних фінансових організацій серед представлених країн має Естонія, сума яких у 2016 р. становила 1,7 млн. євро і зросла до 1,9 млрд. євро у 2017 р., а у 2018 р. становила 2,1 млрд. євро.

У 2018 р. у трьох країнах з трансформаційною економікою: Угорщині (за рахунок міжфінансового кредитування – прямих інвестицій), Латвії (за рахунок банківського сектору «Східноєвропейської Швейцарії») та Словенії (значний державний борг) – розмір запозичень у міжнародних фінансових організацій на кінець 2018 р. перевищував обсяг виробленого у 2016 р. ВВП. Що стосується Хорватії та України розмір зовнішніх запозичень у міжнародних фінансових організацій приблизно дорівнює їх ВВП за 2018 рік.

У 2018 р. у трьох країнах з трансформаційною економікою: Угорщині (за рахунок міжфінансового кредитування – прямих інвестицій), Латвії (за рахунок банківського сектору «Східноєвропейської Швейцарії») та Словенії (значний державний борг) – розмір запозичень у міжнародних фінансових організацій на кінець 2018 р. перевищував обсяг виробленого у 2016 р. ВВП. Що стосується Хорватії та України розмір зовнішніх запозичень у міжнародних фінансових організацій приблизно дорівнює їх ВВП за 2018 рік.

Загалом, оцінюючи ситуацію у країнах з трансформаційною економікою, у 2018 р. зовнішні запозичення у міжнародних фінансових організацій становили 66,1%, а у 2017 р. – 66,35% ВВП, що на 3,4% більше ніж у 2016 р.

З огляду на суттєву складову зовнішнього боргу в сучасній економіці країн з трансформаційною економікою, для врегулювання проблеми з ефективного управління борговими зобов'язаннями та зменшенням боргового навантаження на державний бюджет, необхідним є реалізація нових підходів до вдосконалення фінансово-економічного механізму управління державним боргом.

Динаміка зовнішніх запозичень у міжнародних фінансових організацій країнами із трансформаційною економікою упродовж 2016-2018 рр.

Показник	2016	2017	2018	Абсолютне відхилення 2018/2016
Зовнішні запозичення % ВВП	65,9	66,4	66,1	0,2
Зовнішні запозичення деяких країн Східної Європи, млрд. євро				
Литва	13,3	13,6	14,8	2,5
Латвія	9,1	8,9	9,6	0,5
Естонія	1,7	1,9	2,1	0,4
Чехія	81,7	67,1	42,6	-39,1
Угорщина	-558,2	-687,6	-878,1	-319,9
Словенія	-1,1	-4,9	-1,8	-0,7
Польща	-62,5	-70,7	-54,9	7,6
Україна	27,3	29,9	31,2	3,9

Джерело: побудовано авторами на основі [2]

Напрямами удосконалення управління зовнішнім державним боргом у країнах з трансформаційною економікою мають бути [3]:

1. Зниження рівня фінансових ризиків в країні.
2. Розробка і впровадження цілісної стратегії управління зовнішнім державним боргом.
3. Спрямування зовнішніх позик на реалізацію інвестиційних програм та посилення контролю за витрачанням зовнішніх позик.
4. Необхідність покращення макроекономічного середовища для посилення ефективності управління зовнішнім боргом.

Пріоритетним напрямом управління зовнішнім державним боргом має бути поглиблення співпраці країн з трансформаційною економікою з основними міжнародними кредиторами, у тому числі МВФ, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку, ЄС, США.

Висновки з проведеного дослідження. Зовнішній державний борг є заборгованістю органів державного управління перед урядами іноземних країн, міжнародними фінансовими організаціями, іноземними банками, а також

нерезидентами в іноземній валюті, що включає основну суму боргу та відсотки, а також інші зобов'язання держави перед кредиторами, пов'язані з отриманням позик, в тому числі витрати на виконання умов отримання позики.

Основними засадами управління державним боргом має бути: мінімізація витрат та ризиків пов'язаних з боргом; оптимізація структури боргу; розвиток внутрішнього ринку державних запозичень. Формуючи політику держави в галузі зовнішнього боргу доцільно використовувати наступні заходи: розробити механізм збалансування витрат та доходів у бюджетних системах, що є основою централізованих фінансів; впровадити кількісний та якісний аналіз залежності фінансової дестабілізації бюджетної системи від внутрішніх і зовнішніх чинників.

Велике значення в оптимізації зовнішнього боргу України має прозорість використання наданих коштів. Зазначимо, що виконання плану за обсягами та ставками залежатиме від внутрішньої економічної ситуації в країні та насамперед успішності співпраці з міжнародними фінансовими організаціями.

Список літератури:

1. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду. URL: <http://www.imf.org/> (дата звернення: 02.04.2019).
2. Звіт про результати аналізу стану залучення та використання позик міжнародних фінансових організацій за 2017 рік / Рахункова палата України: офіційний сайт. URL: <https://goo.gl/g7riL1> (дата звернення: 20.03.2019).
3. Підлісна О.А., Кибал Р.В. Державний борг України: причини виникнення, засоби регулювання та шляхи зменшення. *Сучасні проблеми економіки і підприємництва*. 2015. № 16. С. 59–62.

References:

1. Ofitsiyni sait Mizhnarodnoho valiutnoho fondu [Official site of the International Monetary Fund]. URL: <http://www.imf.org/>
2. Zvit pro rezultaty analizu stanu zaluchennia ta vykorystannia pozyk mizhnarodnykh finansovykh orhanizatsii za 2017 rik / Rakhunkova palata Ukrainy: ofitsiyni sait [Report on the results of the analysis of the state of attraction and use of loans of international financial organizations for 2017 / The Accounting Chamber of Ukraine: the official website]. URL: <https://goo.gl/g7riL1>
3. Pidlisna O.A., Kybal R.V. (2015). Derzhavnyi borh Ukrainy: prychny vynyknennia, zasoby rehuliuвання ta shliakhy zmenshennia. [State debt of Ukraine: reasons for its occurrence, means of regulation and ways of reduction]. *Suchasni problem ekonomiky i pidpriemnytstvo*, no 16, pp. 59–62.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-118>

УДК 399.9

Корбутяк А.Г., Михайлюк А.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

МЕТОДИ РОЗРАХУНКУ СТАВКИ ДИСКОНТУВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто розрахунок ставки дисконтування, яка є одним із ключових понять в аналізі інвестиційних проектів та управлінських рішень. Проведено аналіз найпоширеніших методів розрахунку ставки дисконтування, таких як модель оцінки капітальних активів (САРМ), метод визначення ставки дисконтування на основі середньозваженої вартості капіталу (WACC) та кумулятивний метод. Наведено основні переваги та недоліки використання даних методів та доцільність використання кожного з них в Україні. Зроблені висновки про фактори, які впливають на вибір методу, та використання найдоцільнішого з них при сучасній макроекономічній ситуації в Україні.

Ключові слова: ставка дисконтування (дисконту), модель оцінки капітальних активів, метод середньозваженої вартості капіталу, кумулятивний метод, безризикова ставка, премія за ризик.

Korbutyak Alina, Mikhailuk Anna

Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich

METHODS OF CALCULATING THE DISCOUNT RATE

Summary. The article considers the calculation of discount rate, which is one of the key concepts in the analysis of investment projects and management decisions. Ukraine at the moment does not have a single methodology and practical recommendations on performance evaluation investment projects. The desire to improve the accuracy of the forecast assessment of the effectiveness of investment projects in the context of acute shortage of investment resources determines the need for additional justification for choosing the size of the discount rate. In the process of predictive assessment of investment efficiency, discount rate calculation is one of the most responsible stages. Indeed, it is from its validity that the objectivity of the evaluation depends. However, the discount rate setting is quite complicated from a methodological point of view task, since it is not directly is observed in the market of real investments. The discount rate or the cost of raising capital should be calculated taking into account three factors: the presence in many enterprises of various sources of capital involved, requiring different levels of compensation; the need for investors to record the value of money in time; a risk factor or the likelihood of obtaining expected future income. In the methodology of assessing the value of the enterprise and individual types of assets developed and substantiated a significant number discount rate methods that differ by the nature of the information base, the degree of consideration systematic and non-systematic risks, reflection of real data of the enterprise and market conditions. This study is given an analysis of the most common methods of calculating the discount rate, such as the model of capital asset valuation (САРМ), the method of determining the discount rate on the basis of the weighted average cost of capital (WACC) and the cumulative method are analyzed. The main advantages and disadvantages of using these methods and the feasibility of using each of them in Ukraine are presented. Conclusions are made on the factors influencing the choice of the method and the use of the most appropriate of them in the current macroeconomic situation in Ukraine.

Keywords: discount rate (discount), model of capital asset valuation, method of weighted average cost of capital, cumulative method, risk free rate, risk premium.

Постановка проблеми. Одним з найскладніших і, в той же час, вкрай актуальним завданням, яке необхідно вирішувати в процесі обґрунтування і оцінки інвестиційних проектів, є визначення ставки дисконтування для виконання відповідних фінансово-економічних розрахунків. Коректний вибір ставки дисконтування дозволяє істотно підвищити точність обчислень і значно впливає на обґрунтування і ефективність прийнятих рішень.

Визначення ставки дисконтування є необхідною передумовою і складовою використання сучасних методів оцінки інвестицій, розрахунку вартості підприємства та окремих елементів його активів, доцільності вкладання у інвестиційні проекти тощо. У зв'язку з великою кількістю методів для визначення ставки дисконтування, факторів, що на неї впливають, та значимістю її впливу на кінцеві результати оцінки виникає необхідність в аналізі, узагальненні та визначенні найбільш прийнятної при поточному стані економічного розвитку України методу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Загальні питання інвестиційного ринку, а також методологія проведення інвестиційного аналізу займають досить вагоме місце в наукових дослідженнях як за кордоном, так і в Україні. Дослідження різних підходів та методів визначення ставки дисконтування висвітлювали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні науковці: І. Фішер, Р. Брейлі, У. Шарп, О. Агеев, І. Бланк, О. Стоянов, Т. Куриленко і В. Хрустальов, В. Захарченко, М. Христенко та інші. Тому необхідно узагальнити, систематизувати існуючі дослідження для отримання більш цілісного уявлення про методи розрахунку ставки дисконтування.

Формування цілей статті. Метою дослідження є узагальнення та аналіз існуючих підходів та методів визначення ставки дисконтування з метою встановлення їх переваг і недоліків для використання в сучасних економічних умовах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ставка дисконту (дисконтування) – це коєфі-

цієнт, що застосовується для визначення поточної вартості грошових потоків, які прогножуються на майбутнє [1]. В контексті оцінки вартості підприємства ставка дисконту характеризує норму доходу на інвестований капітал та норму його повернення в післяпрогнозний період, відповідно до якої на дату оцінки покупець може інвестувати кошти у придбання об'єкта оцінки з урахуванням компенсації всіх своїх ризиків, пов'язаних з інвестуванням. Ставка дисконтування враховує премію за ризик інвестування коштів в оцінюване підприємство: чим більшим є ризик, тим ставка дисконтування буде вищою. Таким чином, ставка дисконтування виконує три основні функції:

1) характеризує норму прибутку, за якою майбутні грошові надходження приводяться до теперішньої вартості на момент оцінки;

2) показує рівень ризику вкладення коштів у об'єкт оцінки;

3) характеризує вартість залученого підприємством капіталу [2].

Існує багато методів визначення ставки дисконтування, кожному з яких притаманні певні переваги та недоліки. Методи визначення ставки дисконту та їх характеристика наведені у табл. 1.

Всі моделі відштовхуються від процентної ставки, доступної інвестору при безризикових інвестиціях і від премії за ризик, яку інвестор повинен вимагати, інвестуючи при ризикі, відмінному від нульового. Реалізація будь-якого інвестиційного проекту пов'язана з ризиком і невизначеністю, тому при розрахунку ефективності ставку дисконту представляють у вигляді суми безризикової ставки і премії за ризик (Risk Premium, RP) [3].

Розглянемо детальніше найпоширеніші методи, які висвітлені у вітчизняній та зарубіжній практиці, а саме: модель оцінки капітальних активів, метод визначення ставки дисконтування на основі середньозваженої вартості капіталу та кумулятивний метод.

Модель оцінки капітальних активів – CAPM (Capital Asset Pricing Model) була запропонована в 70-і роки У. Шарпом (1964 г.) для оцінки майбутньої прибутковості акцій, капіталу компанії

[4]. Модель CAPM відображає майбутню прибутковість, як прибутковість по безризиковому активу та премію за ризик. В результаті, якщо очікувана прибутковість акції буде нижчою, ніж необхідна прибутковість інвестори відмовляться від вкладення в даний актив. Фактором, що визначає майбутню норму, в моделі був узятий ринковий ризик. Формула розрахунку ставки дисконтування за моделлю CAPM наступна:

$$r_i = r_f + \beta \cdot (r_m - r_f), \quad (1)$$

де r_i – ставка дисконтування за моделлю CAPM;

r_f – безризикова ставка доходу;

r_m – середньоринкова ставка доходу;

β – коефіцієнт бета; відображає ризикованість вкладення по відношенню до ринку, і показує чутливість зміни прибутковості акції до зміни прибутковості ринку;

$$\beta = \frac{\sigma_{im}}{\sigma_m^2}, \quad (2)$$

σ_{im} – стандартне відхилення зміни прибутковості акції в залежності від зміни прибутковості ринку;

σ_m^2 – дисперсія ринкової прибутковості.

Модель заснована на фундаментальному принципі зв'язку прибутковості акції ринкового ризику, що є її перевагою.

Метод капітальних активів включає в себе тільки один фактор (ринковий ризик) для оцінки майбутньої прибутковості акції. Такі дослідники як Ю. Фама, К. Френч і ін. Ввели додаткові параметри в модель CAPM для збільшення її точності прогнозування.

Головний недолік моделі CAPM – це однофакторність. Тому в модифіковану модель оцінки капітальних активів включені також поправки на несистематичний ризик. Несистематичний ризик ще називається специфічним ризиком, який проявляється тільки при певних умовах. Формула розрахунку модифікованої моделі CAPM (Modified Capital Asset Pricing Model, MCAPM) наступна:

$$r_i = r_f + \beta \cdot (r_m - r_f) + r_u, \quad (3)$$

де r_u – ризикова премія, що включає несистематичний ризик компанії.

Трьохфакторна модель CAPM Ю. Фама і К. Френча була удосконалена М. Кархартом

Таблиця 1

Характеристика методів розрахунку ставки дисконту

Назва методу	Загальна характеристика
Метод кумулятивної побудови	Передбачає сумування безризикової ставки з усіма компенсаціями за ризик, яким переобтяжений об'єкт оцінки
Метод зіставного продажу	Ставка дисконту визначається діленням чистого операційного потоку за об'єктами-аналогами на їхню ринкову вартість (у комерційних угодах)
Метод пов'язаних інвестицій	Використовується у двох різновидах: 1) для власного і позикового капіталу; 2) для складових елементів об'єкта, передбачає встановлення ставки дисконту за середньозваженою технологією
Метод середньозваженої вартості капіталу WACC	Ставка дисконту встановлюється відповідно до рівня середньозважених витрат на капітал
Метод внутрішньої норми дохідності	Реалізується у двох формах: простій та модифікованій; передбачає встановлення ставки дисконту відповідно до рівня внутрішньої норми дохідності капіталу інвестора
Метод ставки LIBOR	Ставка дисконту встановлюється відповідно до вартості грошової одиниці на Лондонській валютній біржі, урахуовуючи ризик держави
Метод капітальних активів CAPM	Ставка дисконту визначається через існуючий ринок капіталу

у 1999 р. за рахунок врахування «моменту» Під моментом мається на увазі швидкість зміни ціни за певний проміжок часу, тобто передбачається, що на майбутню доходність акції впливає також швидкість зміни її ціни.

Ставка дисконтування, згідно моделі CAMP, визначається наступним чином:

$$r_i = \gamma + \beta \cdot (r_m - r_f) + s_i \cdot smb_i + h_i \cdot hml_i + wml_i, \quad (4)$$

де γ – очікувана доходність активу при відсутності впливу на нього всіх ризиків; s_i , h_i – коефіцієнти, які впливають на доходність i -го активу; smb_i – різниця між доходністю середньозважених портфелів акцій малої та великої капіталізації; hml_i – різниця між доходністю середньозважених портфелів акцій з великим та малим відношенням балансової вартості до ринкової вартості; wml_i – момент, швидкість зміни вартості акцій за попередній період.

Незважаючи на всі модифікації та вдосконалення, модель CAMP як метод визначення ставки дисконтування з високою точністю можлива для застосування тільки в країнах з розвиненим фондовим ринком, тобто для України цей метод є не досить достовірним.

Розглянемо метод визначення ставки дисконтування на основі середньозваженої вартості капіталу WACC. Метод оцінки ставки дисконтування на основі середньозваженої вартості капіталу (англ. WACC, Weighted Average Cost of Capital) один з найбільш популярних і показує норму доходу, яку слід виплатити за використання інвестиційного капіталу. Інвестиційний капітал може складатися з двох джерел фінансування: власного капіталу і позикового. Найчастіше WACC використовують як у фінансовому, так і в інвестиційному аналізі для оцінки майбутньої прибутковості інвестицій з урахуванням початкових умов прибутковості (рентабельності) інвестиційного капіталу. Економічний сенс розрахунку середньозваженої вартості капіталу полягає в розрахунку мінімально допустимого рівня прибутковості (рентабельності) проекту [5]. Даний показник використовують для оцінки вкладення в уже існуючий проект. Формула розрахунку середньозваженої вартості капіталу наступна:

$$r_{wacc} = k_s \cdot W_s + k_d \cdot W_d \cdot (1 - T), \quad (5)$$

де r_{wacc} – ставка дисконтування за методом WACC;

k_s – вартість власного капіталу;

W_s – питома вага власного капіталу в загальній структурі капіталу;

k_d – вартість позикового капіталу;

W_d – питома вага позикового капіталу в загальній структурі капіталу;

T – ставка податку на прибуток.

Ставка дисконтування у вигляді WACC є вагою складовою в процесі формування оптимальної структури капіталу, про це зазначають вітчизняні науковці. Мінімізація середньозваженої вартості капіталу забезпечує задовільну ринкову вартість та дає змогу виявити головні проблеми формування оптимальної структури капіталу [6].

Перевага позикових ресурсів у капіталі підприємств вказує на низький рівень фінансової стійкості підприємств в Україні, на їх фінансову незабезпеченість та на залежність від зовнішніх джерел фінансування. Підприємствам завжди

слід тримати баланс між обсягами власного та залученого капіталу, адаптувати механізм управління до сучасних економічних змін та тенденцій, постійно оновлювати тактику своєї діяльності та коригувати стратегічні плани [7].

Основними перевагами застосування методу середньозваженої вартості капіталу для визначення ставки дисконтування є можливість його застосування при різних джерелах фінансування та доступність і простота даних.

Проте цей метод можуть використовувати не всі підприємства. По-перше, цей підхід не може бути застосований для компаній, які не є відкритими акціонерними товариствами, їх акціями не торгують на фондових ринках. По-друге, цей метод не зможуть застосувати і фірми, які не мають достатньої статистики для розрахунку свого β -коефіцієнта, а також не мають можливості знайти підприємство-аналог, чий β -коефіцієнт вони могли б використовувати в своїх розрахунках. Для визначення ставки дисконтування таким компаніям слід використовувати інші методи розрахунку або вдосконалити методику в своїх потребах. Також слід зазначити, що методика оцінки середньозваженої вартості капіталу не враховує частку і вартість кредиторської заборгованості в структурі пасивів

Кумулятивний метод визначення ставки дисконтування передбачає оцінку факторів, що акумулюють ризик недоотримання запланованих доходів. З економічної точки зору використання кумулятивного методу базується на припущенні, що чим вищий рівень ризику проекту, тим вище вимоги інвестора до його доходності. Ставка дисконтування розраховується як сума безризикової процентної ставки, інфляції і премії за ризик. Як правило, даний метод оцінки ставки дисконтування проводиться для різних інвестиційних проектів, де складно статистично оцінити величину можливого ризику, прибутковості.

$$r = r_f + r_p + I, \quad (6)$$

де r – ставка дисконтування за кумулятивним методом;

r_p – премія за ризик;

I – відсоток інфляції.

Основним недоліком даної методики розрахунку є те, що вона не враховує конкретну вартість капіталу компанії. По суті цей показник замінений на інфляцію і мінімальну прибутковість можна порівняти з державними довгостроковими облігаціями, що ніяк не пов'язане з рентабельністю діяльності компанії, середньозваженою процентною ставкою та структурою пасивів.

Використання кумулятивного методу в країнах з нестабільною макроекономічною ситуацією і нерозвиненим фондовим ринком є найпоширенішим. Те, що використання методу не потребує специфічних даних про укладенні угоди, ретроспективної інформації про котирування акцій і є його перевагою. Проте всі складові премії за ризик – виключно суб'єктивна оцінка експертів, що і є результатом низької достовірності.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Визначення ставки дисконту є складним і ключовим етапом оцінки інвестиційного проекту. Розглянуті методи визначення ставки дисконту найбільш часто зустрічаються на прак-

тиці. При виборі методу оцінки необхідно врахувати в яких цілях робиться оцінка і які початкові умови. Це дозволить найбільш точно зробити оцінку.

Також на обрану модель або метод розрахунків можуть впливати різні чинники, такі як власний капітал, відкритість ринку, типова поведінка на ринку та інші.

Модель кумулятивного побудови найбільш успішно можна застосувати в будь-якому випадку при оцінці власного капіталу. Вибір розрахунку не залежить від ринкової активності компанії. Модель САМР є найбільш обмеженою для роз-

рахунку, оскільки на неї впливає максимальна кількість факторів. Модель WACC є універсальною моделлю для оцінки інвестованого капіталу. На розрахунок ставки дисконтування цим методом також впливає поведінка компанії на ринку.

Через нерозвиненість фондового ринку України, відсутність необхідної публічної ретроспективної інформації, на основі якої можливо визначити ставку дисконтування з високим рівнем достовірності, неможливо використовувати метод САМР в Україні. Найбільш прийнятним, незважаючи на притаманні йому недоліки є кумулятивний метод.

Список літератури:

1. Інвестиційна оцінка. Інструменти і техніка оцінки будь-яких активів / Дамодаран Асват / Пер. з англ. Москва : Альпіна Бізнес Букс, 2004. 1324 с.
2. Бланк І.О., Ситник Г.В. Фінансова стратегія підприємства : [монографія] / [І.О. Бланк, Г.В. Ситник, О.В. Корольова-Казанська, І.Г. Ганечко]; за ред. проф. І.О. Бланка. Київ : КНТЕУ, 2009. 147 с.
3. Куриленко Т.П., Хрустальова В.В. Проблеми визначення ставки дисконтування. *Збірник наукових праць «Теорії мікро-макроекономіки» при Академії муніципального управління*. 2009. Вип. 32. С. 43–51.
4. Шарп У., Александер Г., Бейлі Дж. Інвестиції: Пер. з англ. Москва : ИНФРА-М, 2009. 1028 с.
5. Вовк В.М., Паславська І.М. Інвестування : навч. посібн. Дрогобич : Коло, 2011. 465 с.
6. Корбутяк А.Г., Одайська Н.М. Оптимізація структури капіталу підприємства. *Економіка та суспільство*. Випуск 16. 2018. С. 375–381. URL: http://economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/57.pdf (дата звернення: 24.05.2019).
7. Корбутяк А.Г., Шестопалова О.О. Управління позиковим капіталом. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Випуск 20. С. 373–376. URL: <http://www.global-national.in.ua/archive/20-2017/74.pdf> (дата звернення: 24.05.2019).

References:

1. Damodaran A. (2004). Investycijna ocinka. Instrumenty i texnika ocinky bud-yakyx aktyviv [Investment grade. Instruments and techniques of valuing any assets]. Moscow : Alpina Biznes Buks, 2004. 1324 p.
2. Blank I.O., Sytnyk G.V. (2009). Finansova strategiya pidpryyemstva [Financial strategy of the enterprise]. Kyiv : KNTEU.
3. Kurylenko T.P., Xrystalova V.V. (2009). Problemy vyznachennya stavky dyskontuvannya [Problems determining the discount rate]. *Teoriyi mikro-makroekonomiky. Akademiya muncypalnogo upravlinnya*, vol. 32, pp. 43–51.
4. Sharp U., Aleksander G., Bejli Dzh. (2009). Investyciyi [Investments]. Moscow : YNFRA-M.
5. Vovk V.M., Paslavska I.M. (2011). Investuvannya [Investment] : navch. posibn. Drogobych : Kolo, 465 p.
6. Korbutyak A.G., Odajska N.M. (2018). Optymizaciya struktury kapitalu pidpryyemstva [Optimization of the capital structure of the enterprise]. *Ekonomika ta suspilstvo* (electronic journal), vol. 16, pp. 375–381. Available at: http://economyandsociety.in.ua/journal/16_ukr/57.pdf (accessed 24 May 2019).
7. Korbutyak A.G., Shestopalova O.O. (2017). Upravlinnya pozykovym kapitalom [Lending capital management]. *Globalni ta nacionalni problemy ekonomiky* (electronic journal), vol. 20, pp. 373–376. Available at: <http://www.global-national.in.ua/archive/20-2017/74.pdf> (accessed 24 May 2019).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-119>

УДК 338

Лозовський О.М., Шевчук Т.В.

Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

МЕНЕДЖМЕНТ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Анотація. У статті висвітлюється сутність фінансових криз як загальної проблеми формування ефективної системи менеджменту підприємства та причини їх виникнення. Аналізуються основні фактори виникнення фінансових криз, що знаходяться як в оточуючому, так і у внутрішньому середовищі діяльності фірми. При цьому робиться наголос на тому, що більшість чинників, спричиняючих кризу, можна передбачити і певним чином врахувати в процесі управління господарюючим суб'єктом. Саме це, на думку авторів, і зумовлює необхідність впровадження антикризового менеджменту на підприємстві. На основі розгляду основних принципів антикризового менеджменту та етапів антикризового управління визначено перелік першочергових заходів передбачення фінансових криз. Враховуючи специфіку сучасного ринку, вказано на необхідність застосування антикризового управління та визначено найбільш придатні заходи запобігання фінансових криз.

Ключові слова: криза, фінансова криза, діагностика, фінансовий стан, методи подолання кризи, антикризове управління.

Lozovsky Oleksandr, Shevchuk Tetiana

Vinnitsia institute of trade and economics of
Kyiv National University of Trade and Economics

ENTERPRISE MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF THE FINANCIAL CRISIS

Summary. The article focuses on and discusses the concept of financial crises both in domestic and foreign enterprises as a general problem for the formation of an effective management system (controlling) of this enterprise and the reasons for their occurrence. The analysis of the main and most influential factors of financial crises occurring both in the external and in the internal environment of the company's activities is analyzed. It emphasizes that most of the factors that can cause a financial crisis can be predicted and somehow taken into account in the process of managing a economic entity. During the study of the financial crisis of the enterprise, the hidden factors that determine the emergence of the crisis are identified and can provide rapid adaptation to changing environment, which in one way or another affect the activities of the enterprise. It is this, according to the authors, and necessitates the introduction of anti-crisis management (controlling) at the enterprise. It is proved that successful implementation of anti-crisis management measures is possible only with the use of specific specific methods and techniques for controlling prediction processes, overcoming and eliminating the crisis. It was also investigated that it is now assumed that the reason for the emergence of crisis phenomena in the enterprise is more in the market environment, because it is characterized by frequent changes in market orientations of consumers. Therefore, on the basis of consideration of the main crisis management principles and crisis management stages, a list of the most urgent measures necessary to anticipate financial crises has been identified. Taking into account the specifics of the modern market, in this scientific work it is indicated the necessity of using anti-crisis management and the most appropriate and effective measures for preventing financial crises in operating conditions of the enterprise are determined.

Keywords: crisis, financial crisis, diagnostics, financial condition, methods of overcoming the crisis, anti-crisis management.

Постановка проблеми. Внаслідок постійного зростання негативних факторів функціонування ринкового середовища, постає нагальна потреба у формуванні ефективної системи запобігання або нейтралізації ризиків, які спричиняють виникнення фінансової кризи на підприємстві. Отже, саме тому виникає необхідність в розробці та впровадженні ефективної системи антикризового управління на підприємстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування фірм за умов фінансової кризи досліджували ряд як зарубіжних, так і вітчизняних вчених-економістів, зокрема Е. Альтман, Т. Таффлер, І. Романе, У. Бівер, І. Георгіц, Я. Вишнякова, Е. Коротков, Г. Іванов, Л. Лігоненко, В. Василенко, О. Стоянова, О. Терещенко.

Переважна більшість дослідників акцентували свою увагу лише на одному з напрямків антикризового управління на підприємстві – на діагностиці банкрутства та передбаченні можливої

загрози потрапляння фірми до кризового стану. Але систематизація основних проблем і можливостей антикризового управління не дає можливості передбачити і нейтралізувати негативні зовнішні впливи на стан підприємства.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В даний час, функціонування підприємств в умовах фінансової кризи зумовлює виникнення проблем застосування ефективного антикризового менеджменту з метою поєднання стратегії антикризового управління, що безпосередньо спричинена кризовим станом і тривалістю періоду існування кризи. Внаслідок цього, постає нагальна потреба в дослідженні різноманітних аспектів антикризового управління, заходів щодо попередження та вчасного запобігання кризового стану, а також методів подолання фінансової кризи на підприємстві.

Мета статті. Мета статті полягає у встановленні основних причин виникнення фінансових

криз, що заважають суб'єктам господарювання успішно здійснювати підприємницьку діяльність, а також в окресленні основних напрямків впровадження ефективного антикризового менеджменту як системи управління на підприємстві.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Криза або її загроза – невід'ємна умова функціонування будь-якого підприємства. Під час свого функціонування, підприємство зазнає впливу внаслідок дії зовнішнього та внутрішнього середовища. Даний вплив пов'язаний із фінансовими ризиками, які в подальшому можуть призвести до фінансової кризи. Динаміка діяльності підприємств за останні роки свідчить про те, що значна кількість підприємств в Україні є збитковими або у них відсутня стратегічна перспектива подальшого розвитку. За даними Держстату, частка збиткових підприємств у 2016 р. досягла 39,8%, а у 2017 р. – 36,1%.

Динаміка збитковості свідчить про потребу впровадження системи антикризового управління задля передбачення та своєчасного запобігання фінансових ризиків на підприємстві.

На думку О. Таран, фінансовий ризик являє собою невід'ємний елемент фінансової діяльності, яка є сукупністю відносин, яким властиві різні шляхи прояву через виникнення наявних неточностей або надлишку економічної інформації стосовно здійснення певних подій або їхньої випадковості, та розраховується шляхом оцінки ймовірності втрат внаслідок здійснення певної господарської діяльності [5, с. 78].

Аналогічний підхід використовує Л.Е. Басовський. Фінансові ризики підприємства він визначає так: «...фінансові ризики як такі, пов'язані з утратою (безпосередньою чи опосередкованою) фінансових ресурсів (реальних коштів). Вони ж у силу різноманітності фінансових відносин теж умовно поділяються на два види: – ризики, пов'язані зі зміною купівельної здатності грошей; – ризики, пов'язані з утратою ефекту від капіталовкладень (інвестиційні ризики)» [2, с. 41].

Аналіз основних факторів виникнення криз дозволяє зробити висновок, що основні причини фінансових криз можуть знаходитись як в оточуючому середовищі діяльності фірми, так і всередині підприємства.

Зовнішні фактори залежать переважно від економічних процесів, політичної ситуації, способів розвитку глобального ринку, тому не мають нічого спільного з діяльністю підприємства.

До характерних факторів виникнення фінансових криз в Україні можна віднести наступне: інфляцію, недосконалу нормативно-правову базу, нестабільність на валютному ринку, низьку купівельну спроможність споживачів, політичну ситуацію на сході країни [3, с. 69].

На відміну від зовнішніх факторів, внутрішні тісно пов'язані з функціонуванням підприємства і виникнення яких пов'язане з неефективною діяльністю апарату управління, недосконалою політикою інновацій, різноманітними виробничо-технологічними проблемами тощо.

Для України характерними є наступні внутрішні фактори: недостатній рівень професійних знань працівників, відсутність планування та необгрунтоване прийняття рішень, недостатній фінансовий контроль та недостатня кількість ресурсів належної якості.

В даний час прийнято вважати, що причина появи кризових явищ на підприємстві знаходиться більшою мірою в ринковому оточенні, адже для нього характерними є часті зміни ринкових орієнтацій споживачів. Невідповідність змін параметрів зовнішнього середовища та виробничо-організаційної структури підприємства і становлять сутність фінансової кризи на підприємстві, яка зумовлена різноманітними чинниками [1, с. 503].

На нашу думку, більшість вищеперерахованих факторів можна передбачити і певним чином врахувати в процесах управління. Саме це і зумовлює необхідність впровадження антикризового менеджменту та реалізацію його концепції.

Головним принципом антикризового менеджменту є забезпечення готовності до кризових ситуацій та їх пом'якшення, розробка та визначення позитивних наслідків виходу з кризи.

Антикризове управління повинно здійснюватися в декілька етапів. На першому відбувається діагностика фактичного фінансового стану фірми та з'ясування причин виникнення фінансових криз діяльності. Наступний етап передбачає розробку заходів виведення підприємства з кризових ситуацій (реструктуризація, фінансове оздоровлення).

Зарубіжний досвід розвинених країн світу свідчить про те, що антикризове управління є невід'ємною складовою системи менеджменту на підприємстві. Щодо України, її особливістю виступає нестабільна економічна ситуація, що характеризується постійними змінами та реформами [4].

Проблема банкрутства українських підприємств пов'язана з використанням застарілих радянських неефективних методів управління, а саме – жорсткого контролю над витратами та виконанням нормативів. Тому, на нашу думку, нестабільна діяльність українських підприємств вимагає проведення ряду структурних змін, які б сприяли ефективному функціонуванню вітчизняних підприємств.

Одним із ефективних підходів до передбачення кризових ситуацій на підприємстві є модель Альтмана, яка була розроблена у 1968 році і має назву «розрахунок Z-показника». Модель складається з 5 факторів, якими виступають показники фінансового стану підприємства, а саме:

$$Z=1,2A+1,4B+3,3C+0,6D+1,0E \quad (1)$$

де Z – інтегральний показник рівня загрози банкрутства;

A – відношення робочого капіталу до загальної вартості активів;

B – відношення чистого прибутку до загальної вартості активів;

C – відношення чистого доходу до загальної вартості активів;

D – відношення ринкової капіталізації компанії (ринкова вартість акцій) до суми заборгованості;

E – відношення обсягу продажу до загальної вартості активів.

Ймовірність (рівень загрози) банкрутства підприємства в моделі Альтмана оцінюється за шкалою наведеною в таблиці 1.

Таблиця 1
Оцінювання ймовірності банкрутства
за значенням Z-рахунка

Значення показника	Рівень банкрутства
До 1,8	Дуже високий
1,81-2,70	Високий
2,71-2,99	Можливий
3,00 і вище	Дуже низький

Джерело: розроблено авторами за даними [1]

Дана модель користується високим попитом на зарубіжних підприємствах, особливо в Західній Європі та Америці. На жаль, в українських реаліях впровадження даної моделі є проблематичним внаслідок постійних інфляційних процесів та наявності монополістичних підприємств на ринку всередині країни.

Внаслідок постійного розвитку інноваційних технологій існує ряд нових методів передбачення та запобігання криз на підприємствах (див. табл. 2).

Таблиця 2
Сучасні моделі запобігання
фінансових криз на підприємствах

Назва	Сутність
ANNA	метод досліджує потенційні "приховані" залежності між різними змінними, які потім включаються в нелінійну модель передбачення банкрутства в якості змінних.
TSCRA (The Term Structure of Credit Risk Approach)	модель визначення кредитного ризику на основі аналізу і порівняння тимчасової структури процентних ставок ризикових корпоративних цінних паперів і державних безризикових облігацій
Модель Мертона	метод оцінки ймовірності дефолту в даний час, визначається трьома ключовими факторами: вартістю активів фірми, ризиком, властивим цим активам, і величиною фінансового важеля

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

Таким чином, використовуючи модель «ANNA», можна визначити приховані фактори, що зумовлюють виникнення фінансової кризи, а також забезпечити швидку адаптацію до змінних навколишніх умов, що так чи інакше впливають на діяльність підприємства.

Вагомою перевагою використання моделі «TSCRA» до передбачення фінансової кризи є її пристосування до ринкових очікувань. Тобто, це дасть можливість підприємствам швидше переорієнтувати напрями діяльності і тим самим запобігти кризовим ситуаціям.

Модель Мертона забезпечує підприємству об'єктивну міру для здатності обслужити і заплатити боргові зобов'язання, а також служить мірою кредитного дефолту.

Крім переваг, кожна модель має певні недоліки. Загальним недоліком всіх вищеперерахованих моделей є складність у розрахунках, що несе за собою великі затрати часу та необхідність залучення висококваліфікованого спеціаліста у сфері розрахунків задля безпомилкового застосування моделей.

Також до недоліків слід віднести ігнорування галузевої специфіки досліджуваних підприємств та недостатнє теоретичне обґрунтування критичних точок для окремих фінансових індикаторів, що призводить до неточного фіксування нормативних значень фінансових показників.

Враховуючи специфіку сьогоденного ринку, найбільш придатними заходами, спрямованими на запобігання фінансовим кризам повинні стати:

- активні маркетингові дослідження, спрямовані на визначення кон'юнктури ринку, що надасть додаткову інформацію про стан ринку, актуальні потреби споживачів;

- виважена цінова політика, яка повинна враховувати купівельну спроможність населення з одного боку, а з іншого – можливості підприємства та комерційний інтерес;

- ретельний підбір джерел фінансування підприємства, що дасть змогу уникнути непередбачуваних ситуацій, які змогли б дестабілізувати фінансове становище фірми;

- ротація управлінського персоналу з метою оцінки потенціалу працівників і найбільш раціонального застосування їх професійних, інтелектуальних і творчих можливостей.

Ми переконані, що дані заходи сприятимуть підвищенню кваліфікації працівників, посиленню завзятості, зацікавленості менеджерів і робітників у кінцевих результатах своєї діяльності, а також сприятимуть реалізації ефективної інвестиційної політики на підприємстві. Тобто, сукупність перерахованих заходів може забезпечити ефективне функціонування підприємства, запобігати виникненню кризових ситуацій.

Якщо сталося так, що підприємство зазнало кризи, то постає нагальна потреба у впровадженні ефективного антикризового менеджменту, тобто системи заходів, спрямованих на попередження, виявлення та своєчасне усунення ознак кризи з метою недопущення банкрутства і відновлення життєдіяльності підприємства [6, с. 59].

Але на жаль, передбачити будь-яку ситуацію досить складно, адже підприємство функціонує в край складних ринкових умовах. Отже, першочерговими заходами щодо запобігання кризової ситуації повинні стати:

- заходи по встановленню поточних операційних збитків, що передбачають інвентаризацію майна в окремих місцях його зберігання, інвентаризацію грошових коштів і цінних паперів у касі підприємства;

- заходи щодо аналізу та встановлення внутрішніх резервів функціонування підприємства, внаслідок яких відбудеться відновлення платоспроможності та нейтралізується загроза банкрутства;

- заходи стосовно залучення відповідних фахівців, проведення кадрових змін, пошуку джерел одержання кредитів;

- заходи по зміцненню трудової, фінансової, технологічної, договірної дисципліни у внутрішньому середовищі підприємства;

- заходи щодо оцінки внутрішніх і зовнішніх можливостей діяльності підприємства, що нададуть можливість збільшити обсяги реалізованої продукції або послуг на ринках різних територій та держав;

– заходи стосовно аналізу виробничого потенціалу підприємницької діяльності, формування виробничих програм, політики доходів, інновацій та збутової політики;

– заходи по оптимізації структури підприємства, тобто зменшення витрат шляхом реорганізації, а у разі необхідності і ліквідації неефективних підрозділів.

Реалізуючи дані заходи, на наш погляд, підприємство отримує шанс мінімізувати наслідки кризи та в майбутньому передбачити можливість не потрапити у подібну ситуацію.

Не слід залишати осторонь роль держави при подоланні фінансових криз підприємства. Існують певні інструменти, якими наділена держава як суб'єкт управління, що можуть допомогти подолати наслідки кризи або мінімізувати фінансові ризики певного підприємства. Держава зацікавлена в здійсненні таких заходів, адже якщо підприємство відновиться і буде надалі ефективно працювати – держава отримуватиме відповідні прибутки у вигляді податків.

Тобто, процес виведення господарського суб'єкта з даного негативного стану має відбуватися не хаотично та безсистемно, він має бути

належним чином організованим та скоординованим. Можемо додати, що поодиноці кожен із цих заходів має свої особливості і призначення, але у своїй сукупності вони характеризують антикризове управління в цілому [6, с. 204].

Загалом антикризове управління повинне стати складовою частиною загального менеджменту будь-якої організації. Антикризове управління не можна розглядати як щось особливе, що проявляється тільки під час кризи.

Висновки та пропозиції. Отже, в умовах нестачі фінансових ресурсів велика кількість підприємств знаходиться на межі банкрутства, що вимагає реалізації відповідних заходів, спрямованих на передбачення фінансової кризи. Впровадження даних заходів сприятиме ліквідації фінансових ризиків та стимулюватиме належний рівень платоспроможності підприємства. Успішна реалізація заходів антикризового менеджменту можлива лише за умови використання спеціальних методів і прийомів управління процесами передбачення, подолання та ліквідації кризи. Такий підхід дасть змогу сформувати ефективну систему антикризового управління на підприємстві, відповідно до сучасних умов господарювання.

Список літератури:

1. Шершньова З.Є., Багацький В.М. Антикризове управління підприємством : навч. посібник / за ред. З.Є. Шершньової. Київ : КНЕУ, 2007. 680 с.
2. Басовский Л.Е. Финансовый менеджмент : учебник. Москва, 2013. 240 с.
3. Возний С.В., Тюріна Н.М. Сутнісна характеристика кризи підприємств та причини їх виникнення. *Наука і економіка*. 2007. № 3(7). С. 66–69.
4. Мельник К.М. Вплив кризових явищ на управління підприємством. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2007. № 2(92).
5. Таран О.В. Сучасні питання проблематики ризиків фінансової сфери діяльності підприємств: теоретичні узагальнення та прикладний аналіз : навч. посібник. Харків : Константа, 2014. 108 с.
6. Терещенко О.О. Антикризове фінансове управління на підприємстві : монографія. Київ : КНЕУ, 2004. 268 с.

References:

1. Shershn'ova Z.Ye., Bagaczkyj V.M. (2007). Antykryzove upravlinnya pidpryyemstvom [Anticrisis management of the enterprise]. Kyiv : KNEU. (in Ukrainian)
2. Basovskyj L.E. Fynansovyj menedzhment (2013). [Financial management]. Moskow. (in Russian)
3. Voznyj S.V., Tyurina N.M. (2007). Sutnisna kharakterystyka kryzy pidpryyemstv ta prychny yikh vynyknennya [Essential characteristics of the crisis of enterprises and the reasons for their occurrence]. *Nauka i ekonomika*, no 3(7), pp. 66–69.
4. Mel'nyk K.M. (2007). Vplyv kryzovykh yavyshech na upravlinnya pidpryyemstvom [Influence of crisis phenomena on enterprise management]. *Visnyk Xmel'nyczkogo nacional'nogo universytetu*. no 2(99).
5. Taran O.V. Suchasni pytannya problematyky ryzykiv finansovoyi sfery diyal'nosti pidpryyemstv: teoretychni uzagal'nennya ta prykladnyj analiz [Modern issues of the problems of financial risks of enterprises: theoretical generalizations and applied analysis]. Kharkiv : Konstanta.
6. Tereshchenko O.O. (2004). Antykryzove finansove upravlinnya na pidpryyemstvi [Anticrisis financial management at the enterprise]. Kyiv : KNEU.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-120>

УДК 504(477)

Макарчук О.Г., Гайдученко Т.М.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті визначено основні чинники забруднень в Україні та питому вагу забруднення ними навколишнього середовища. З'ясовано джерела виникнення в Україні таких екологічних проблем, як забруднення води, забруднення повітря, деградація ґрунтів, побутові відходи, знищення лісів. Проаналізовано динаміку обсягів викидів забруднюючих речовин в атмосферу та динаміку забруднення води забруднюючими речовинами, а також динаміку обсягів капітальних інвестицій на охорону та реабілітацію навколишнього середовища. Обґрунтовано необхідність екологічного виховання та екологічної освіти населення, а також необхідність покарання за екологічні порушення. Надано рекомендації щодо покращення екологічних показників довкілля та поліпшення якості життя населення України.

Ключові слова: екологічні показники, навколишнє середовище, капітальні інвестиції, екосистеми, екологічна освіта.

Makarchuk Oksana, Haiduchenko Tetiana

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

ENVIRONMENTAL SITUATION IN UKRAINE: POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS

Summary. The article defines the main factors of pollution in Ukraine and the share of pollution of the environment. The sources of occurrence in Ukraine of such environmental problems as water pollution, air pollution, degradation of soils, domestic waste, destruction of forests are revealed. The dynamics of emissions of pollutants into the atmosphere and the dynamics of pollution of water by polluting substances, as well as dynamics of capital investments volume on protection and rehabilitation of the environment are analysed. The necessity of ecological education and ecological education of the population as well as the necessity of punishment for environmental violations is substantiated. Questions of the relationship between society and nature and the use of natural resources are becoming more and more relevant. With the development of production, all the new wealth of nature is removed, the cost of raw materials increases, and the amount of waste emitted into the environment increases. By developing science, technology and technology at a rapid pace, humanity also receives environmental impacts of the use of inventions, contributes to anthropogenic pollution, which in turn causes environmental problems and often leads to environmental disasters, which ultimately can provoke a global catastrophe. In this regard, it is important to assess the state of the environment not only at the global level, but also in each country in particular; pay enough attention to counteracting all types of pollution and rehabilitate contaminated ecosystems. Therefore, the purpose of writing the article was to study the environmental situation in Ukraine and determine the positive and negative trends that are taking place in the country in this direction. In conclusions recommendations on improvement of ecological indicators of the environment and improvement of the quality of life of the population of Ukraine are scrutinized.

Keywords: ecological indicators, environment, capital investments, ecosystems, environmental education.

Постановка проблеми. Розвиваючи науку, техніку та технології надшвидкими темпами, сучасне людство не завжди турбується про екологічну безпеку та екологічні наслідки застосування винаходів, сприяє збільшенню антропогенних забруднень, які в свою чергу спричиняють екологічні проблеми, що часто призводять до екологічних катастроф і можуть спровокувати глобальну катастрофу. В зв'язку з цим важливим є реальна оцінка стану навколишнього середовища як у планетарному масштабі, так і в кожній країні зокрема; достатню увагу приділяти протидії забрудненням усіх видів та реабілітації забруднених екосистем країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема має міждисциплінарний характер, а тому її розробкою займаються фахівці з різних галузей, зокрема, вплив екології на стан здоров'я населення досліджували О. Гнатенко, І. Даценко, Н. Лук'янченко; стан здоров'я дітей, які народжені від батьків, що постраждали від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС досліджували О. Бобильова, В. Пономаренко; сучасні демографічні тенденції у галузі соціології знаходять відображення у працях таких

вчених як Д. Богиня, І. Гнибіденко, Н. Левчук, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Любінець, С. Мельник; правове забезпечення екологічної політики держави – А. Гетьман, О. Дубовик, С. Кравченко, О. Козир, Я. Лазаренко, М. Станішевський, Ю. Шемчушенко; аналіз сучасного стану екології став предметом наукового пошуку у працях П. Барщевського, А. Качинського, В. Лимаренко, В. Міщенко; проблеми реалізації екологічної політики держави – Г. Білявський, І. Білий, Л. Долгополова, Ю. Саталкін, В. Шевчук; дослідження взаємозв'язку екологічних і демографічних процесів відображені у працях В. Бугайова, Г. Глуханова, І. Курила, А. Лагутіна, Н. Назара, А. Стефановського та інших вчених.

Виділення невирішеної раніше частини загальної проблеми. На сьогоднішній день в країні майже повністю сформоване законодавство, яке регламентує основні засади державної природоохоронної політики держави. Регламентація основних засад державної екологічної політики починається з Конституції України (статті 16, 50, 66), Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992), «Про об'єкти підви-

щеної небезпеки» (2001), «Про Загальнодержавну програму розвитку водного господарства» (2002), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002), «Про екологічну мережу України» (2004), Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів (2007); Постановах Кабінету Міністрів «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1997), «Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води» (1997), «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1998) та інші.

Отже, наведена вище нормативно-правова база в досліджуваній галузі є різноманітною і в переважній більшості відповідає провідним принципам та найкращим зразкам міжнародного права з питань екології. Однак, вирішення такого складного питання, що стосується відновлення екологічної безпеки, потребує постійної уваги та подальших досліджень.

Ціль статті. Дослідити екологічну ситуацію в Україні та визначити позитивні і негативні тенденції, що відбуваються в країні у даному напрямку. Обґрунтувати шляхи покращення стану навколишнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Екологічна ситуація у кожній окремо місцевості є важливою не лише для цієї місцевості, а і для всієї країни, планети, адже деякі види забруднень здатні мігрувати разом із рухом повітряних течій, наземних та підземних вод; переміщуватись від однієї оболонки Землі до іншої.

Чинниками найбільш негативного впливу на довкілля в Україні є переробна промисловість, добувна промисловість, енергетика, сільське господарство та транспорт (рис. 1).

Велику шкоду довкіллю України завдають військові дії на сході країни, особливо враховуючи незадовільну екологічну ситуацію у Луганській та Донецькій областях, перенасичених промисловістю, ще до початку війни [1]. З початком війни вибухи спричинили затоплення чотирьох шахт. Ще дві шахти затоплено внаслідок звільнення всіх працівників. Це призводить до потрапляння шкідливих речовин з шахт у ґрунт та воду. Також є загроза затоплення шахти, у якій 1979 р. був ядерний вибух [5].

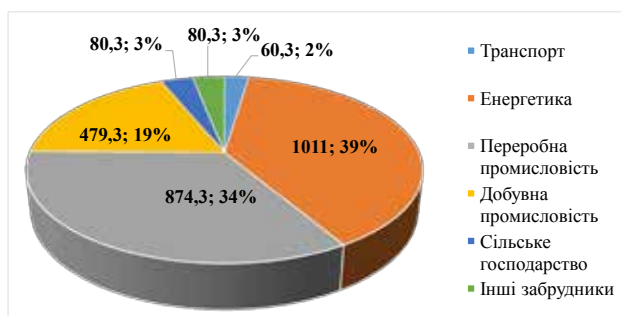

Рис. 1. Обсяги викидів забруднюючих речовин основними забрудниками довкілля в Україні, тис. т

Джерело: побудовано авторами на основі даних [8]

Наслідком вибухів є забруднення ґрунту великою кількістю сірки, у результаті чого земля стає непридатною для землеробства. На великій території зруйновано природні екосистеми, знищено чотири заповідники [5]. Забруднення із території військових дій мігрують на інші території України та у Азовське море, забруднюючи і їх.

Актуальною в Україні є проблема нестачі якісної питної води. Лише 25% питної води добувають із підземних джерел (у більшості країн ЄС ця цифра становить 90%) [10]. Водні ресурси забруднюються стічними водами заводів та фабрик, на яких відсутні за рахунок економії сучасні очисні споруди, а також добривами, інсектицидами та гербіцидами, застосовуваними у сільському господарстві.

Згідно Закону України «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» 2918-III від 10.01.2002 р. всі використовувані джерела питної води мають знаходитись під наглядом санітарно-епідеміологічної служби [9]. Проте, якщо централизоване водопостачання частково контролюється на предмет відповідності питної води санітарним вимогам, то нецентрализоване водопостачання органи санітарної інспекції не цікавить.

Повітря забруднюється шкідливими речовинами внаслідок роботи енергоустанов, транспортних засобів, технологічних ліній заводів та фабрик, а також через добування корисних копалин та обприскування сільськогосподарських культур засобами підживлення та захисту.

Деградацію ґрунтів, крім інших чинників, провокує перенасичення їх шкідливими речовинами хімічного та радіоактивного походження, а також виснаження монокультурами [3].

Проблемою для України становлять побутові відходи. Невелика частка їх відправляється на переробку, але значно більша переповнює сміттєзвалища, спалюється, а також забруднює лісо-смуги, ліси та узбіччя доріг. Більшість побутових відходів складаються зі штучно створених людиною матеріалів, отже, у природних умовах не розкладаються століттями.

Знищення лісів спричиняє ерозію ґрунтів, загибель екосистем, сприяє зміні клімату та впливає на стан атмосфери, оскільки рослини в процесі фотосинтезу насичують повітря киснем та значно зменшують у ньому кількість вуглекислого газу [6].

У 2017 р. в Україні загинуло 20111 га лісових насаджень, у тому числі від лісових пожеж – 8763 га. Площа рубок лісу у 2017 р. складала 419,1 тис. га, що на 32,7 тис. га більше, ніж у 2016 р., і на 16,9 тис. га більше, ніж у 2010 р. [8].

Проаналізувавши обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферу (табл. 1), можна зробити висновок, що в цілому динаміка є позитивною. Так, в 2017 р. від стаціонарних джерел забруднень в атмосферу потрапило на 1936,4 тис. т (на 42,8%) менше порівняно з 2015 р.

Суттєво зменшились у 2017 р. порівняно з 2016 р. обсяги викидів діоксиду сірки, діоксиду азоту, метану та суспензованих твердих частинок. Проте, за цей період збільшились обсяги викидів хлору (на 12,1%) та органічних амінів (на 26,5%).

Протягом 2016-2017 рр. збільшився рівень забруднення поверхневих вод фосфатами та нітратами (загалом на 170 т та 2220 т відповідно)

Таблиця 1

Динаміка екологічних показників навколишнього середовища України

Показники	2015 р.	Відн. відхил. 2015 р. до 2015 р., %	2016 р.	Відн. відхил. 2015 р. до 2015 р., %	2017 р.	Відн. відхил. 2015 р. до 2015 р., %
Обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферу						
Всього від стаціонарних джерел, тис. т	4521,3	84,6	3078,1	68,1	2584,9	84,0
Хлор, тис. т	272,0	115,1	244,6	89,9	274,3	112,1
Органічні аміни, тис. т	387,1	106,2	476,3	123,0	602,6	126,5
Метан, тис. т	514,1	88,6	466,5	90,7	459,0	98,3
Діоксид сірки, тис. т	854,0	73,6	1109,7	129,9	726,2	65,4
Діоксид азоту, тис. т	453,0	83,7	525,0	115,9	215,5	41,0
Суспензовані тверді частинки, тис. т	349,6	87,0	395,8	113,2	319,5	80,7
Забруднення води забруднюючими речовинами, що скидаються разом зі зворотними водами						
Фосфати, т	4382,0	72,2	4541,6	103,6	4552,0	103,1
Формальдегіди, т	2,0	95,2	1,8	90	2,1	116,7
Нітрати	44760	100,1	45400	101,4	46980	103,5
Метанол	0,3	100	0,3	100	0,3	100

Джерело: представлено авторами на основі даних [8]

(табл. 1). Збільшення концентрації фосфатів та нітратів у водоймах призводить до загибелі риби та водної рослинності, контакт людей з такою водою загрожує зниженням імунітету [2].

Варто відзначити незначне збільшення забруднення водою формальдегідом та стабільність їх забруднення метанолом. Хоча обсяги викидів формальдегіду та метанолу порівняно невеликі, не варто ними нехтувати, враховуючи надзвичайну токсичність цих речовин [4].

Ґрунти з кожним роком все більше піддаються впливу небезпечних пестицидів, що застосовуються сільськогосподарськими виробниками задля боротьби з бур'янами, шкідниками та хворобами рослин. У 2017 р. площа, на якій застосовувались пестициди, становила 15054,4 тис. га. У 2016 р. цей показник був меншим на 1256,4 тис. га, а у 2015 р. – на 2585,3 тис. га [8].

У період 2016-2017 рр. збільшились обсяги капітальних інвестицій на охорону та реабілітацію довкілля України (рис. 2).

У 2017 р. на потреби охорони навколишнього середовища інвестовано дещо меншу суму, ніж у 2016 р. (на 2365 млн. грн), проте значно більшу, а ніж у 2015 р. (на 3349,9 млн. грн).

Значною проблемою нашої країни є недостатня екологічна грамотність населення, у результаті чого найгірші прояви людської природи призводять до значних екологічних порушень, недостатнє покарання чи відсутність покарання спонукають до нових порушень. Результатом є відсутність сучасних очисних споруд на фабриках та заводах, недотримання сівозмін та зловживання отрутохімікатами сільгоспвиробниками, незаконні вирубки лісів, засміченість довкілля побутовими відходами і т. д.

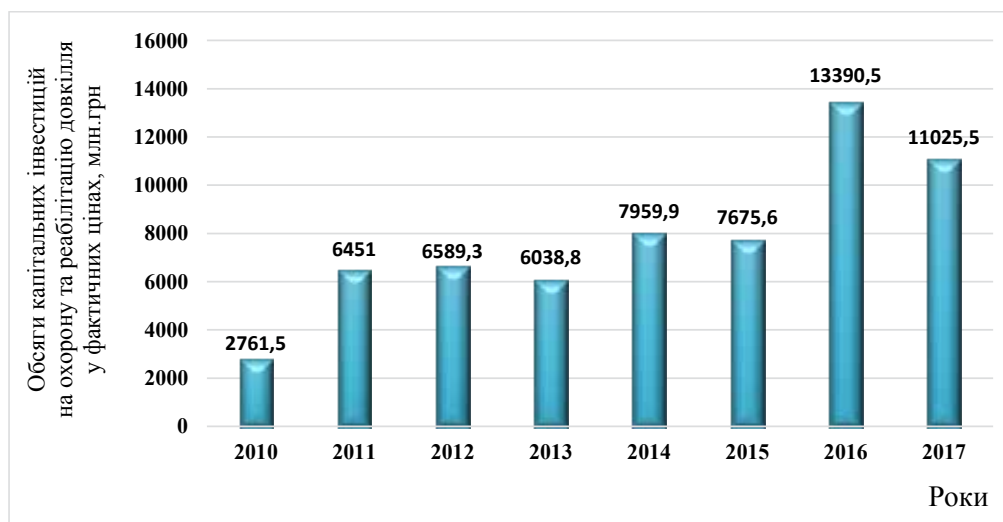

Рис. 2. Динаміка обсягів капітальних інвестицій на охорону та реабілітацію навколишнього природного середовища в Україні

Джерело: побудовано авторами на основі даних [8]

Рис. 3. Динаміка обсягів капітальних інвестицій на охорону атмосферного повітря та на захист і реабілітацію підземних і поверхневих вод в Україні

Джерело: побудовано авторами на основі даних [8]

В 2017 р. збільшились обсяги інвестицій на охорону повітря, ґрунту та водних ресурсів (рис. 3).

Позитивним моментом у вихованні екологічної культури молоді є впровадження з 2014 р. в освітній процес у школах чотирьох наскрізних змістових ліній, серед яких – наскрізна лінія «Екологічна безпека та сталий розвиток» та наскрізна лінія «Здоров'я і безпека» [7].

Висновки і пропозиції. Сучасний стан навколишнього середовища України є досить складним та викликає значне занепокоєння. Хоча не можна не відмітити позитивні зрушення: зменшення забруднення атмосфери шкідливими речовинами, зокрема діоксидом сірки, діоксидом азоту, метаном та іншими небезпечними сполуками; збільшення обсягів капітальних інвестицій на охорону та реабілітацію довкілля; впровадження обов'язкової екологічної освіти підростаючого покоління.

Для покращення екологічної ситуації в країні необхідно здійснити ряд заходів на рівні центральних, регіональних та місцевих органів влади. Важливим є детальне вивчення та перейняття прийнятних для умов України позитивного досвіду зарубіжних країн у сферах врегулювання екологічних питань та вирішення проблем; достатню увагу приділяти екологічній освіті всього населення країни; вкладати інвестиції у науково-дослідні роботи з метою поліпшення природоохоронної системи та розробки нових інноваційних методик задля реабілітації ґрунтів та водойм, збереження ресурсів, впровадження у виробництво безвідходних технологій та нових методів очищення, переробки та утилізації відходів. Дані заходи дозволять покращити екологічні показники навколишнього середовища України, підвищити якість життя населення, а також допоможуть у вирішенні наявних екологічних проблем.

Список літератури:

1. Аваков А. Екологічна катастрофа на Донбасі загрожує всій Європі. URL: <https://tyzhden.ua/News/219106> (дата звернення: 06.05.2019).
2. Авраменко Н.І. Наукове обґрунтування та розробка заходів боротьби з евтрофікацією. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2012. Вип. 1. С. 185–188.
3. Боднар-Коваленко І. Деградація земельних ресурсів України. URL: <https://nationalcorps.org/blog/degradacija-zemelnih-resursiv-ukrani> (дата звернення: 06.05.2019).
4. Вельчинська О.В., Ніженковська І.В., Головченко О.І. Окремі аспекти вивчення представників класу «леткі» отрути на прикладі метилового спирту в курсі токсикологічної хімії. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця*. 2011. Вип. 1. С. 200–204.
5. Екологічна катастрофа: чому половина території Донбасу може стати непридатною для життя. URL: <https://hromadske.radio/publications/ekologichna-katastrofa-chomu-polovyna-terytoriyi-donbasu-mozhe-staty-neprydatnoyu-dlya-zhyttya> (дата звернення: 06.05.2019).
6. Зуев В.В. Биоиндикация стратосферного озона. Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2006. 228 с.
7. Наскрізнi змістові лінії. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/naskrizni-zmistovi-liniyi> (дата звернення: 06.05.2019).
8. Статистичні дані Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 06.05.2019).
9. Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення. Закон України від 10 січня 2002 р. №2918-III / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2002, № 16. Ст. 112.
10. Стасюк С., Майданович В. Проблема питної води в Україні. URL: <https://aw-therm.com.ua/problema-pitnoyi-vodi-v-ukrayini/> (дата звернення: 06.05.2019).

References:

1. Avakov A. (2019). Ekologichna katastrofa na Donbasi zagrozhuye vsij Yevropi [An ecological catastrophe in the Donbass is threatening the whole of Europe]. URL: <https://tyzhden.ua/News/219106>
2. Avramenko N.I. (2012). Naukove obgruntuvannya ta rozrobka zaxodiv borot'by` z evtrofikaciyeyu [Scientific substantiation and development of measures to combat eutrophication]. *Visnyk`k Poltavskoyi derzhavnoyi agrarnoyi akademiyi*, vol. 1, pp. 185–188.
3. Bodnar-Kovalenko I. (2019). Degradaciya zemelnyx resursiv Ukrayiny [Land degradation in Ukraine]. URL: <https://nationalcorps.org/blog/degradacija-zemelnih-resursiv-ukrani>
4. Velchynska O.V., Nizhenkovska I.V., Golovchenko O.I. (2011). Okremi aspekty vyvchennya predstavnykiv klasu «letki» otruty na prykladi metylovogo spyrtu v kursi toksykologichnoyi ximiyi [Some aspects of the study of representatives of the class "volatile" poisons on the example of methyl alcohol in the course of toxicological chemistry]. *Naukovyj visnyk Nacionalnogo medychnogo universytetu imeni O.O. Bogomolcya*, vol. 1, pp. 200–204.
5. Ekologichna katastrofa: chomu polovyna terytoriyi Donbasu mozhe staty neprydatnoyu dlya zhyttya (2019). [Ecological catastrophe: why half of the Donbas area may become unfit for life]. URL: <https://hromadske.radio/publications/ekologichna-katastrofa-chomu-polovyna-terytoriyi-donbasu-mozhe-staty-neprydatnoyu-dlya-zhyttya>
6. Zuev V.V. (2006). Byoyndykacyya stratosfernogo ozona [Bioindication of stratospheric ozone]. *Novosybyrsk : Yzd-vo SO RAN*, 228 p.
7. Naskrizni zmistovi liniyi [Through the content lines]. Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/naskrizni-zmistovi-liniyi>
8. Statystychni dani Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny [State Statistics Service of Ukraine]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Pro pytnu vodu, pytne vodopostachannya ta vodovidvedennya [About drinking water, drinking water supply and drainage]. *Zakon Ukrayiny vid 10 sichnya 2002 r. No. 2918-III / Verhovna Rada Ukrayiny. Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny*, 2002, No. 16, p. 112.
10. Stasyuk S., Majdanovych V. Problema pytnoyi vody v Ukrayini [The problem of drinking water in Ukraine]. URL: <https://aw-therm.com.ua/problema-pitnoyi-vodi-v-ukrayini/>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-121>

УДК 336.774

Марич М.Г., Білявська А.В., Мізунська І.Р.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ДО ПИТАННЯ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМИ РИЗИКАМИ

Анотація. В статті досліджено дію вітчизняного механізму оцінки банківських ризиків та його нормативно-правове регулювання. Визначено теоретичні основи управління банківським кредитним портфелем, описано його складові. Виділено основні аспекти управління банківським кредитним ризиком згідно чинного законодавства. Проаналізовано дотримання основних нормативів лімітування кредитів банківськими установами України, динаміку виданих кредитів у розрізі позичальників, визначено частку та проаналізовано динаміку працюючих та непрацюючих кредитів за 2016-2018 роки. Визначено розповсюджені методи управління кредитними ризиками за кордоном та можливість їх впровадження вітчизняними банками. Зокрема, досліджено можливість впровадження рекомендацій другого Базелю щодо управління кредитним ризиком банківськими установами України.

Ключові слова: кредитний ризик, лімітування, кредитний портфель, рекомендації Базелю, стрес-тестування.

Marych Maksym, Biliavska Anastasiia, Mizunska Iryna

Chernivtsi Y. Fedkovych National University

TO THE QUESTION OF THE CREDIT RISKS MANAGEMENT

Summary. There in the article the effect of domestic mechanism of bank risk assessment and its normative-legal regulation is investigated. There are determined the theoretical bases of management of a bank loan portfolio and described its components. The main aspects of management of bank credit risk according to the current legislation are highlighted. We analysed compliance with the main norms of limiting loans by Ukrainian banking institutions, the dynamics of loans issued by borrowers, defined share and analyzed the dynamics of working and non-working loans for 2016-2018 years. According to the results of the analysis, banking institutions of Ukraine adhere to all the norms of credit limits, in terms of diversification of the loan portfolio by economic entities, the largest share is taken by the subjects of small and medium enterprises and individuals, among all loans issued in 2016-2018, the largest share are unemployed loans. On the basis of the research, we can determine that none of the existing mechanisms in the domestic banking system for managing credit risks is effective. In view of this, we conducted a study of foreign experience in banking risk management. Most attention was paid to the European standards, which should be implemented in the nearest future to the domestic banking system. There were also determined the widely used methods of credit risk management abroad and the possibility of their introduction by domestic bank. In particular, we investigated such methods as credit risk insurance and the requirements of the European standard "Basel II". The main provisions of the first pillar of this standard are defined, namely requirements for the formation of reserves by banks for the purpose of covering losses from credit risks, and the possibility of using these recommendations in the management of credit risks by banking institutions of Ukraine.

Keywords: credit risk, limitation, loan portfolio, basel recommendations, stress testing.

Постановка проблеми. Основним джерелом прибутковості банку є проведення активних операцій, серед яких лівову частку займає кредитування. Надання кредитів є найбільш дохідною та водночас найризиковішою операцією банківської установи. Дохідність та рівень ліквідності комерційного банку напряму залежить від ефективності управління його кредитним портфелем. В статті порушено проблему раціонального управління кредитними ризиками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основні проблеми запровадження загальнообов'язкового медичного страхування розглядали так науковці як Р.А. Слав'юк, О.О. Личак, Ю.Ю. Вергелюк та інші. Зокрема, Ю.Ю. Вергелюк [1] у своєму дослідженні досить чітко оцінила дієвість наявних у вітчизняних банках систем управління кредитних ризиків при кредитуванні корпоративних клієнтів. Незважаючи на це, питання актуалізації та раціоналізації методів управління ризиками є досить актуальним та потребує додаткового дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На сьогоднішній день іс-

нує багато механізмів управління кредитними ризиками. Однак, більшість з них є неефективними на практиці.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження прогалин у вітчизняному механізмі управління кредитними ризиками та визначення шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом прибутковості банку є проведення активних операцій, серед яких лівову частку займає кредитування. Надання кредитів є найбільш дохідною та водночас найризиковішою операцією банківської установи. Дохідність та рівень ліквідності комерційного банку напряму залежить від ефективності управління його кредитним портфелем.

Кредитний портфель банку являє собою сукупність вимог банку за виданими кредитами протягом визначеного проміжку часу. Основними складовими кредитного портфелю є кредити, видані фізичним особам, суб'єктам малого і великого бізнесу та кредити, видані на міжбанківському ринку.

При цьому, враховується лише балансова вартість кредитів (в т.ч. пролонгованих, простро-

чених та сумнівних) без врахування гарантій, акредитивів, невикористаних кредитних ліній та нарахованих відсотків за користування коштами. Головним завданням управління кредитним портфелем банку є забезпечення вчасності та повноти повернення кредитного зобов'язання клієнтами, зменшення кредитного ризику та створення сприятливих умов для збільшення обсягів кредитних операцій.

Кредитний ризик банку характеризується розміром можливих втрат банку внаслідок повного або часткового неповернення отриманої позики клієнтом. Для мінімізації можливості настання фінансових втрат від непогашення заборгованості банком проводиться політика управління ризиками, в т.ч. кредитним. Політика управління кредитними ризиками банку формується відповідно до прийнятої кредитної політики. Її основними складовими є постійний кредитний моніторинг, визначення оптимальної відсоткової ставки за наданими кредитами, делегування повноважень прийняття рішень щодо погодження кредиту та проведення комплексного аналізу платоспроможності позичальників.

Відповідно до постанови НБУ № 351 [5] комерційний банк зобов'язаний здійснювати розрахунок розміру кредитного ризику за активними банківськими операціями. Під визначену величину ризику формується резерв, яким можна буде покрити збитки. Після кризи в банківському секторі у 2014-2016 роках розміри кредитних ризиків комерційних банків значно зросли. Це пов'язано з неякісними активами більшості банківських установ, які «луснули» та відтоком великих корпоративних клієнтів.

Більша частка виданих кредитів на даний момент припадає на домогосподарства та малий бізнес. А банківським установам для мінімізації ризиків не вистачає якісних корпоративних клієнтів. Для зменшення кредитних ризиків по банківській системі застосовуються різні практики. На нормативному рівні найбільш застосовувані та ефективні з них є метод лімітування ризиків.

Якщо характеризувати лімітування кредитів, то в Україні це втілено в нормативах НБУ, таких як:

– Н7 – норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (не більше 25%);

– Н8 – норматив великих кредитних ризиків (не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу);

– Н9 – норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами (не більше 25%).

Дослідимо динаміку значень цих нормативів лімітування кредитів по банківській системі України за останні роки (табл. 1).

Як можемо бачити з наведених даних, усі нормативи за наведені періоди не перевищують рекомендованого обмеження. При цьому, спостерігаємо стабільне зменшення абсолютного виразу даних нормативів з кожним роком. Досить поширеним засобом захисту від кредитних ризиків у сучасних умовах кредитування України є диверсифікація кредитного портфелю банківської установи. Прикладом диверсифікації, в банківській практиці України, як способу захисту від кредитних ризиків, є розподіл кредитів між фізичними, юридичними особами, та іншими суб'єктами економіки. Найбільшу частку в цьому розподілі займають суб'єкти малого та середнього бізнесу та фізичні особи. У загальному обсязі частки кредитів, виданих господарюючим суб'єктам склали 84,2% у 2016 році, 83,4% у 2017 році та 82,2% у 2018 році. Питома вага кредитування фізичних осіб становила 15,6% у 2016 році, 16,5% у 2017 році та 17,6% у 2018 році. Розглянемо детальніше динаміку такої структури у таблиці 2.

Як бачимо, абсолютне значення обсягів наданих банками кредитів зростають стабільно за всіма видами суб'єктів-позичальників. На думку регулятора (НБУ), розподіл кредитного портфеля юридичних і фізичних осіб наближений до нормального, проте порівняно з розвиненими країнами даний показник далеко перевищує встановлені норми. Виходячи з цього, можна стверджувати, що способи захисту від кредитного ризику неефективно застосовуються у банківській системі України. Якщо аналізувати ефек-

Таблиця 1
Нормативи лімітування кредитів по банківській системі України за 2016-2018 роки

Норматив	Період	Абсолютне відхилення				
		2016	2017	2018	2017 до 2016	2018 до 2017
Н7	Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (не більше 25%)	21,48	20,29	19,83	-1,19	-0,46
Н8	Норматив великих кредитних ризиків (не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу)	308,27	208,31	176,23	-99,96	-32,08
Н9	Норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами (не більше 25%)	36,72	17,89	10,41	-18,83	-7,48

Таблиця 2
Динаміка кредитів, наданих різним суб'єктам-позичальникам, тис грн.

Суб'єкти	Період			Абсолютне відхилення	
	2016	2017	2018	2017 до 2016	2018 до 2017
Органи державної влади	1427	1517	2865	90	1348
Суб'єкти господарювання	847092	864412	919054	17320	54642
Фізичні особи	157385	170774	196634	13389	25860
Небанківські фінансові установи	20	42	66	22	24

тивність засобів захисту від кредитних ризиків в українській практиці, то варто відзначити, згідно з даними табл. 3, високу частку непрацюючих кредитів із загального обсягу кредитів (більше половини, і їх частка поступово зростає), яка є одним із ключових характеристик банківського сектору. До цієї категорії відносять усі сумнівні та безнадійні позики.

Тобто, ті засоби захисту від кредитного ризику, які впроваджені зараз українськими банками, працюють вкрай неефективно або деякі з них взагалі не працюють. Ще одними із причин, які призвели до зростання частки непрацюючих кредитів призвели такі фактори: визнання Приватбанком реальної якості кредитів після націоналізації; зміна методології визначення непрацюючих кредитів; виключення позабалансових активів із розрахунку.

Одним із найбільш дієвих методів управління кредитними ризиками за кордоном є страхування кредитного ризику. Натомість, воно не є дуже поширеним в українській практиці, про що свідчить мізерний розмір страхових премій (в межах 1-2%) та страхових виплат (2-4%) за страхуванням кредитів, проте воно дозволяє банку позбутися неякісної заборгованості, очистивши баланс і знизивши розмір потрібного резервування під непрацюючі кредити відповідно до вимог НБУ. У цьому випадку банк страхує свій кредитний портфель (або його частку), що дає йому можливість за умови настання прострочення по кредиту отримати страхову виплату від страхової компанії (як правило, заборгованість зі свого балансу). У червні 2016 року НБУ було прийнято Положення «Про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах». Основною ідеєю є запровадження нової, більш ефективної системи управління ризиками. Дана модель управління повинна відповідати європейським стандартам.

Комерційні банки Європи при управлінні ризиками в своїй роботі застосовують вимоги «Базель II», що набрали чинності ще у 2004 році. Даний документ містить 3 так звані опори регулювання банківських систем [7]. Найбільш вагомшою є перша опора. Це оновлені вимоги щодо формування резервів з метою покриття збитків від кредитних ризиків. Основними ризиками вважаються кредитні, вони охоплюють ризик неплатоспроможності контрагента, ризик його ліквідності, ризик певної країни (якщо кредитується нерезидент) тощо. В «Базель I» фактори кредитного ризику залежали лише від категорії контрагентів. Саме тому, Комітетом було переглянуто попередні положення та запропоновано новий підхід. Оновлена модель базується на внутрішніх рейтингах (англ. «Internal Ratings-Based Approach» – «IRB»). З цього моменту комерційні банки можуть самостійно розраховувати резерви для покриття збитків на базі

показників власних внутрішніх моделей оцінки ризиків. Даний підхід оформлений таким чином: резерви капіталу тим менші, чим краща система ризик-менеджменту використовується банківською установою. Таким чином, Базельський Комітет задав хороший стимул банкам розвивати власні системи управління ризиками.

Окрім того, Базелем II охоплюються лише неочікувані ризики. Документом визначено, що всі очікувані ризики повинні класифікуватися як спеціалізовані резерви в рамках обліку та вираховуватися з власного капіталу. Коло пом'якшувальних інструментів стало набагато ширшим. Зокрема, туди включили гарантії, кредитний дефолтний своп, кредитно-дефолтне боргове зобов'язання (в якості грошового забезпечення), своп повного повернення та балансовий нетінг.

Завдяки дотриманню рекомендацій другого Базеля, європейськими банками було пройдено кілька етапів посилення регулювання, покращилася їх здатність оцінювання ризиків та управління ними. Сьогодні даний процес управління ризиками є основною частиною діяльності комерційних банків.

Прототип такої системи українські банки мають впровадити до лютого 2020 року. У травні 2019 року НБУ передбачене стрес-тестування всіх комерційних банків України. Це один з етапів оцінки стійкості КБ. Основним напрямком даного тестування повинен стати аналіз портфелю споживчих кредитів банків.

Висновки. В результаті аналізу було визначено, що способи захисту від кредитного ризику у сучасній банківській практиці існують досить різноманітні. Використання кожного з досліджених у роботі способів захисту кредитних ризиків має як переваги, так і недоліки, тому при несприятливих умовах доцільно застосовувати комплексний підхід до управління кредитними ризиками через диверсифікацію методів та інструментів, що дозволяють мінімізувати збитки банків за будь-яким розвитком подій.

Українська практика на сьогодні показує низький рівень ефективності інструментарію способів захисту від кредитних ризиків, про що свідчить надзвичайно високий рівень непрацюючих кредитів.

Актуальною на сьогодні є розробка пропозицій та рекомендацій по поліпшенню засобів мінімізації кредитного ризику, широке практичне використання яких допоможе підвищити ефективність роботи всіх кредитних установ в Україні. Перш за все, це боротьба з існуючими кредитними ризиками, з використанням способу реструктуризації, а в майбутньому їх мінімізація.

В Україні потрібно продовжити роботу з вдосконалення та розробки засобів захисту від кредитного ризику, які будуть ефективно впливати на діяльність як комерційних банків так і на рівні банківської системи в цілому.

Таблиця 3

Динаміка кредитів і частки непрацюючих кредитів за 2017-2018 роки

Кредити	2017		2018		Абсолютне відхилення	
	тис. грн.	%	тис. грн.	%	тис. грн.	%
Всі кредити, в т.ч.:	823 614	100	1 036 198	100	212 584	100
- непрацюючі	444 667	53,99	579 233	56	134 566	63,3

Список літератури:

1. Вергелюк Ю.Ю. Методи та інструменти управління кредитним ризиком при обслуговуванні корпоративних клієнтів банку. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1(16). С. 195–198.
2. Слав'юк Р.А. Оцінювання кредитоспроможності позичальника: досвід Польщі. *Гроші, фінанси і кредит*. 2018. Випуск 19. С. 497–505.
3. Личак О.О. Сучасні підходи до управління кредитним ризиком. *International Electronic Scientific Journal "Science Online"*. URL: <http://nauka-online.com>
4. Офіційний сайт Верховної ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. IBM Knowledge Center. Basel II summary. URL: https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/en/SSN364_8.8.0/com.ibm.ima.tut/tut/bas_imp/bas2_sum.html

References:

1. Verheliuk Y.Y. (2013). Metody ta instrumenty upravlinia kredytnym ryzykom pry obslugovuvanni korporatyvnykh klientiv banku [Methods and tools for managing credit risk in servicing corporate clients of the bank]. *Visnyk Universytetu bankivskoi spravy Natsionalnogo banku Ukrainy*, vol. 1, pp. 195–198.
2. Slaviuk R.A. (2018). Ocziniuvannia kredytopromozhnosti pozychalnika: dosvid Polshhi [Assessment of the borrower's creditworthiness: Poland's experience]. *Groshi, finansy i kredyt*, vol 19, pp. 497–505.
3. Lychak O.O. Suchasni pidkhody do upravlinnia kredytnym ryzykom [Modern approaches to credit risk management]. *International Electronic Scientific Journal "Science Online"*. URL: <http://nauka-online.com>. (unpublished).
4. Ofitsiyniy sait Verkhovnoji rady Ukrainy [Official site of the Verkhovna rada of Ukraine]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. IBM Knowledge Center. Basel II summary. URL: https://www.ibm.com/support/knowledgecenter/en/SSN364_8.8.0/com.ibm.ima.tut/tut/bas_imp/bas2_sum.html

ОРГАНІЗАЦІЯ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПЕРСОНАЛУ НА ПІДПРИЄМСТВІ, ШЛЯХИ ЇЇ ПОКРАЩЕННЯ

Анотація. Досліджено теоретико-методологічні аспекти навчання та розвитку персоналу на підприємстві. Розкрито сутність, форми і види навчання персоналу на підприємстві. Метою важливого процесу розвитку персоналу на підприємстві є підготовка конкурентоспроможних високопрофесійних працівників, мотивованих до максимальних зусиль для завоювання ринків, підвищення якості продукції, ефективного використання всіх видів ресурсів та зниження собівартості продукції. Проаналізовано зарубіжний досвід фінансування управління та розвитку персоналу, сучасний стан системи управління персоналом сільськогосподарського підприємства. Визначено основні форми навчання персоналу на підприємстві СГ ТОВ «Дніпро-Н» та шляхи підвищення ефективності професійного розвитку і організації навчання персоналу.

Ключові слова: персонал, професійне навчання, кадровий потенціал, підготовка кадрів, підвищення кваліфікації персоналу.

Semenova Liudmyla, Karpenko Iryna
University of Customs and Finance

ORGANIZATION OF THE SYSTEM OF TRAINING AND DEVELOPMENT OF PERSONNEL AT THE ENTERPRISE, WAYS OF ITS IMPROVEMENT

Summary. The theoretical and methodological aspects of training and personnel development at the enterprise are investigated. The essence, forms and types of training of personnel at the enterprise are revealed. Insufficient professional and qualification level of workers is one of the main reasons for the low competitiveness of the economy, affects the level of profitability of the economy and, in turn, limits the financial opportunities for professional development and personnel development. Highly skilled, well-organized and motivated staff influences the company's fate, so career management is important in achieving the main goal of any enterprise. Modern approaches to assessing the effectiveness and quality of professional development of staff are based on a set of assessment indicators that include aspects of the personal level, the educational institution and the enterprise. The purpose of the whole process of personnel development at the enterprise is to prepare competitive highly professional workers, motivated to the maximum requirements for gaining markets, improving the quality of products, efficient use of all kinds of resources and reducing the cost of production. The foreign experience of financing the management and development of personnel, the current state of the management system of the personnel of the agricultural enterprise has been analyzed. The basic forms of personnel training at the enterprise "Dnepr-N" LLC and ways to increase the efficiency of professional development and organization of personnel training are determined. Various types and forms of training can be used for professional training of personnel at the enterprise. The training of personnel is to train them with the work skills that are necessary for the qualitative performance of the work.

Keywords: personnel, vocational training, personnel potential, training, staff training.

Постановка проблеми. Сучасний рівень інформаційного, комунікаційного та програмного забезпечення, а також виробничих та управлінських технологій і пов'язане з ним технологічне та технічне переоснащення підприємств підвищують вимоги роботодавців до професійно-кваліфікаційного рівня працівників. Тому метою важливого процесу розвитку персоналу на підприємстві є підготовка конкурентоспроможних високопрофесійних працівників, мотивованих до максимальних зусиль для завоювання ринків, підвищення якості продукції, ефективного використання всіх видів ресурсів та зниження собівартості продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню комплексу питань, пов'язаних з розвитком та навчанням персоналу, присвячено низку досліджень видатних зарубіжних та українських вчених-економістів, зокрема О.А. Грішнова [3], В.М. Данюк, В.М. Петюх, С.О. Цимбалюк [4], А.Я. Кибанов [5], О.В. Крушельницька, Д.П. Мельничук [6] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Визначено шляхи підви-

щення ефективності професійного розвитку і організації навчання персоналу СГ ТОВ «Дніпро-Н».

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження теоретико-методологічних аспектів навчання та розвитку персоналу на підприємстві, розкриття сутності, форми і види навчання персоналу на підприємстві.

Виклад основного матеріалу. У сучасному конкурентному середовищі складно чимось кардинально відрізнитися від конкурентів – усі ресурси майже однаково доступні на ринку.

Ставка на професіоналізм і компетентність завжди перспективна. Саме працівники, їх професійна компетентність, відданість організації, уміння використовувати знання на практиці для виконання посадових обов'язків та вдосконалення діяльності є вагомим чинником підвищення конкурентоспроможності господарства [1].

Професійний розвиток персоналу – це цілеспрямований та систематичний вплив на працівників шляхом здійснення професійного навчання впродовж їх трудової діяльності в організації з метою досягнення високої ефективності вироб-

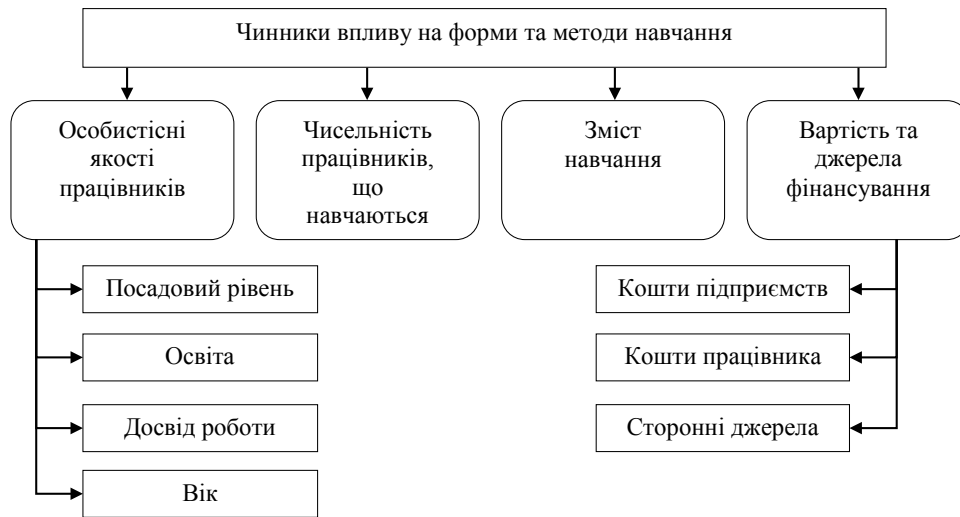

Рис. 1. Чинники впливу на форми та методи навчання

Джерело: [6]

ництва чи наданих послуг, підвищення конкурентоспроможності персоналу на ринку праці, забезпечення виконання працівниками нових більш складних завдань на основі максимально можливого використання їх здібностей та потенційних можливостей [7].

У науковій літературі важливе значення приділяється проблемі чинників, які мають надзвичайний вплив на форми та методи навчання персоналу. Вони представлені на рис. 1.

Сучасні підходи до оцінки ефективності та якості професійного розвитку персоналу засновані на комплексі показників оцінки, що передбачають врахування аспектів особистісного рівня, навчального закладу та господарства. Так, О.А. Грیشнова звертається до такої техніки аналізу, як витрати-вигоди (cost-benefit analysis) та відповідно до цього методу пропонує ідентифікацію витрат та вигод із врахуванням фактору часу та порівняння розміру отриманих у результаті професійного навчання вигод із величиною витрат на його здійснення [3].

На думку А.Я. Кібанова, оцінку якості навчання персоналу слід проводити шляхом складання

схеми доходів і витрат господарства, визначення сальдо грошового потоку, здійснення розрахунку чистого дисконтованого доходу згідно встановленої норми дисконту, та подальшого розрахунку чистої поточної вартості, середньорічної рентабельності й терміну окупності витрат проекту навчання персоналу. Автором також пропонується оцінювати вплив додаткового навчання робітників на рівень продуктивності їх праці [5].

Для професійного навчання персоналу на підприємстві можуть використовувати різні види і форми навчання. Фахівці у сфері управління персоналом стверджують, що не існує єдиного універсального методу навчання – кожен має свої переваги і недоліки. Тому більшість сучасних програм – це комплекс різних прийомів подання матеріалу. Вибір виду і форми процесу професійного навчання повинен визначатися конкретними умовами, в яких організація функціонує, і цілями, що повинні бути досягнуті за допомогою професійного навчання (табл. 1).

Також слід зазначити, що ефективність управління організацією у більшій мірі залежить від якісного добору і розстановки кадрів.

Таблиця 1

Види професійного навчання

Класифікаційна ознака залежно від:	Види професійного навчання відповідно до класифікаційної ознаки
поєднання навчального процесу і роботи на підприємстві	– відривом від виробництва – під час проходження навчання працівника звільняють від своїх обов'язків; – без відриву від виробництва – під час навчання працівник поєднує його з виконанням своїх основних обов'язків
цільового призначення	– первинна підготовка – навчання працівника без освіти першого разу; – перепідготовка – навчання працівника, що має освіту, нової спеціальності (професії); – підвищення кваліфікації – отримання працівником нових знань, умінь і навичок у рамках своєї професії та спеціальності; – адаптаційне навчання – навчання працівника з метою професійної, соціальної адаптації на підприємстві
тривалості навчання	– короткострокове – навчання протягом не більше ніж 5 днів, час активного сприйняття інформації – до 40 годин; – середньострокове – навчання протягом не більше ніж 6 місяців; – довгострокове – навчання більше ніж 6 місяців
кількості слухачів	– індивідуальне; – групове

Джерело: [4]

З моменту утворення і в процесі свого функціонування господарства та організації постійно залучають нових працівників на зміну тим, що з різних причин їх покинули, а також у зв'язку з розширенням обсягів виробництва. Ці процеси є керованими і полягають у цілеспрямованому доборі і доцільній розстановці кадрів.

Потреба господарства в розвитку персоналу зумовлена постійними змінами у внутрішньому та зовнішньому середовищі, удосконаленням процесів управління, освоєнням нових технологій та видів діяльності. Сучасним господарствам не можна економити на персоналі, оскільки від ефективності його роботи залежить загальний успіх господарства.

Ефективність діяльності господарства залежить від інвестицій у виробництво на 30%, тоді як на 70% усіх господарств залежить від рівня кваліфікації працівників. Про важливість розвитку персоналу можна зробити висновки з таких цифр: у країнах Європейського Союзу періодичність підвищення кваліфікації працівників становить близько п'яти років, у Японії – від одного до півтора року, в Україні підвищення кваліфікації проводиться кожні 12 років [8]. Як бачимо, Україна в цьому аспекті значно відстає від інших країн. При цьому на деяких господарствах взагалі не приділяється уваги питанню розвитку та підвищення кваліфікації працівників [2].

На підприємстві СГ ТОВ «Дніпро-Н» існує Положення про добір персоналу. Це Положення є внутрішнім документом господарства і визначає порядок пошуку та підбору персоналу. Воно є технологією, обов'язковою для виконання при підборі всіх без винятку кандидатів і всіма без винятку учасниками.

Основною метою підбору персоналу є своєчасна комплектація господарства ефективним і результативним персоналом. Він здійснюється на нововведені в структуру господарства посади або при заміні співробітника. Даний процес знаходиться в компетенції співробітників департаменту по роботі з персоналом. Інформація про претендентів носить конфіденційний характер. Підбір персоналу проводиться на конкурсній основі.

Компанія постійно рухається вперед і інвестує, як у свій розвиток, так і у розвиток компанії: освоюють нові ринки і масштаби бізнесу, впроваджують сучасні технології і використовують нове обладнання, створюють нові проекти та робочі місця; вкладають у професійне навчання та особистісний розвиток співробітників.

Усі кадрові політики і процедури ТОВ «Дніпро-Н» спрямовані на вирішення таких задач:

- планування і регулювання чисельності персоналу на рівні, необхідному для вирішення і виконання поставлених задач;
- формування і підготовка внутрішнього і зовнішнього кадрового резерву з числа висококваліфікованих фахівців для висування на керівні посади;
- інформування працівників, залучення їх до участі в розробці і реалізації питань управління компанією в тих аспектах діяльності, в яких співробітники можуть проявити свою компетентність;
- зниження плинності персоналу, підтримання ротації персоналу на потрібному на поточний момент рівні;

- забезпечення високої якості підбору персоналу через виявлення кандидатів як всередині компанії, так і на зовнішньому ринку праці;

- створення умов для об'єктивної оцінки і визнання заслуг всіх і кожного з співробітників;

- формування системи навчання і розвитку наставництва;

- розвиток системи оплати праці та мотивації персоналу.

Політика оцінювання персоналу ґрунтується на єдиних принципах оцінки рівня компетентності, ділових і професійних знань та навичок необхідних для посади; якості та об'єму виконання посадових обов'язків, ефективність діяльності; рівень досягнення.

Відповідно до стратегії розвитку товариства, зазначеному у Статуті, професійне навчання кадрів СГ ТОВ «Дніпро-Н» спрямоване на підвищення якості професійного складу працівників, носить безперервний характер і проводиться протягом їх трудової діяльності з метою поступового розширення та поглиблення знань, умінь та навичок відповідно до вимог виробництва. Різні форми підвищення кваліфікації мають свої переваги та недоліки. Виходячи з цього, необхідно використовувати різноманітні їх поєднання, однак, останнім часом, через обмеженість фінансових ресурсів акцент ставиться найбільше на тренінги, які проводить бізнес-тренер, що тривають лише один день. Тому, на нашу думку, варто розвивати альтернативні форми навчання для скорочення витрат на розвиток персоналу.

Для більш дієвого залучення персоналу до вирішення існуючих проблем СГ ТОВ «Дніпро-Н» має розглянути наступні дії невідкладного характеру, а саме: розробка процесу обміну знаннями та використання компетентності персоналу, наприклад, схеми накопичення ідей щодо поліпшення; запровадження відповідної системи визнання та преміювання, яка ґрунтується на індивідуальному оцінюванні досягнень персоналу; установа системи атестування навичок і планування кар'єри для сприяння особистому розвитку персоналу; постійний критичний аналіз рівня задоволеності, потреб і очікувань персоналу; забезпечення можливостей наставництва й консультування (коучингу).

Висновки і пропозиції. Для підвищення ефективності професійного розвитку і організації навчання персоналу СГ ТОВ «Дніпро-Н» має запровадити процеси, які дозволять персоналу:

- перетворювати стратегічні цілі підприємства у власні робочі завдання підлеглих та розробляти плани їх досягнення;

- брати на себе зобов'язання вирішувати конкретні задачі та відповідати за їх розв'язання;

- постійно підвищувати компетенцію та набувати необхідного досвіду роботи; працювати в команді та сприяти спільній діяльності;

- обмінюватися інформацією, знаннями та досвідом у межах підприємства.

Алгоритм процесу навчання персоналу включає чотири взаємопов'язані стадії: аналіз потреб у навчанні, проектування та планування навчання, забезпечення процесу навчання та оцінювання результатів навчання, а також передбачає безперервне вдосконалення процесу навчання працівників як ресурсної складової

управління підприємством. Запропонований алгоритм процесу навчання дозволить СГ ТОВ «Дніпро-Н» визначати та аналізувати потреби у підвищенні компетентності персоналу, проектувати, планувати та забезпечувати процес навчання, оцінювати його результати, а також

здійснювати постійний контроль за навчанням та поліпшувати цей процес. Вищезазначений алгоритм допоможе перетворювати навчання персоналу на більш результативне та ефективне інвестування ресурсів задля досягнення цілей організації.

Список літератури:

1. Бучинська Т.В. Розвиток персоналу як основний чинник підвищення конкурентоспроможності господарства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 7(2). С. 144–146.
2. Горпинченко О.В. Система підготовки кадрів (світовий досвід та тенденції розвитку в Україні). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 8. С. 45–48.
3. Грішнова О.А. Людський капітал (формування в системі освіти і професійної підготовки) : монографія. Київ, 2001. С. 42–45.
4. Данюк В.М. Менеджмент персоналу : навч. посіб. Вид. 2-ге, без змін / за заг. ред. В.М. Данюка, В.М. Петюха. Київ, 2006. 398 с.
5. Кибанов А.Я. Управление персоналом организации : учебник / под ред. А.Я. Кибанова. Москва, 2010. 695 с.
6. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. Управління персоналом : навч. посібн. Київ, 2007. 428 с.
7. Ткаченко А.М., Марченко К.А. Професійний розвиток персоналу – нагальне завдання сьогодення. *Економічний вісник Донбасу*. 2014. № 1(35). С. 194–197.
8. Cedefop. The changing nature and role of vocational education and training in Europe. URL: <http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/5569-0> (дата звернення: 20.03.2019).

References:

1. Buchynska T.V. (2014). Rozvytok personalu yak osnovnyi chynnyk pidvyshchennia konkurentospromozhnosti hospodarstva [Marketing to the staff as the main official in competitiveness of state partnership]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, no. 7(2), pp. 144–146.
2. Horpynchenko O.V. (2016). Systema pidhotovky kadriv (svitovyi dosvid ta tendentsii rozvytku v Ukraini) [The system of training frames (consecutive development and development trends in Ukraine)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalno-ho universytetu*, no. 8, pp. 45–48.
3. Hrishnova O.A. (2001). Liudskiy kapital (formuvannia v systemi osvity i profesiinoi pidhotovky) : monohrafiia [Human capital (formulated in systems of study and professional training) : monograph]. Kyiv, pp. 42–45.
4. Daniuk V.M. (2010). Menedzhment personalu : navchal. posib [Staff management]. Vyd. 2-he, bez zmin / za zah. red. V.M. Daniuka, V.M. Petiukha. (in Ukrainian)
5. Kybanov A.Ia. (2010). Upravlenye personalom orhanyzatsyy : uchebnyk [Organization Personnel Management] / pod red. A.Ia. Kybanova. (in Russian)
6. Krushelnytska O.V., Melnychuk D.P. (2007) Upravlinnia personalom : navch. posibn [Managing staff]. (in Ukrainian)
7. Tkachenko A.M., Marchenko K.A. (2014). Profesiinyi rozvytok personalu – nahalne zavdannia sohodennia [Professionals rozvitok staff – nagalne zavdannya sogodennya]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, no. 1(35), pp. 194–197.
8. Cedefop. The changing nature and role of vocational education and training in Europe. URL: <http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/5569-0> (accessed: 20.03.2019).

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ «АКТИВИ» ТА КОНЦЕПЦІЇ ЩОДО ЇХ ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. Розглянуто розвиток нормативно-правового забезпечення управління активами в Україні та міжнародні документи, що їх врегульовують. Визначено поняття «майно» та «активи» та їх види в чинному національному законодавстві. Наведено визначення активів у міжнародних документах та у законодавчих і нормативних актах різних країн світу. Складено періодизацію розвитку суспільства як основу модифікації поняття активи підприємства. Узагальнено класифікацію активів підприємств та наведено можливий варіант власної корпоративної класифікації активів. Доповнено класифікацію активів за формою функціонування. Наведено визначення поняття «цифровий актив» у наукових джерелах.

Ключові слова: активи підприємства, цифрова економіка, цифрові активи, класифікація активів, цифровізація.

Serdechna Svitlana

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

MODERN TRENDS IN THE DEFINITION OF "ASSETS" AND CONCEPTS FOR THEIR DETERMINATION

Summary. The regulatory and legal framework for asset management in Ukraine and international documents are considered. The notion of «property» and «assets» is defined in the current national legislation. The gap is between the accounting methodology and economic and legal tools of economic activity, making it difficult to use the global asset management practice in Ukraine. The definition of assets in international documents and in different countries of the world is given. A periodization of the development of society as a basis for the modification of the concept of enterprise assets has been made. Economic theory describing things as the distribution of the elements of material wealth of society. The Dominates of economic relations at the stages of development of society are determined. Generalized classification of assets of enterprises and a possible version of its own corporate asset classification is given. Assets can be grouped by type of asset, asset class, asset system, or asset portfolio. The indicated polymorphism of assets is the presence of several different methods for classifying objects of the same class, using classifiers with different grounds of classification. The reasons for distinguishing the concept of assets at the stages of society development are determined. Definitions for online assets, web assets, and digital assets are given. The definition of a digital asset is constantly changing as new digital formats appear in business. The definition of «digital asset» in the scientific sources is determined. Shows the ratio of conventional and digital assets in the world for the period 2000-2025.

Keywords: assets, digital economy, digital assets, asset classification.

Постановка проблеми. Модернізація промисловості України та виробництва на основі технологій Індустрії 4.0 на вимогу схваленої Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації (Розпорядження КМУ № 67-р) викликає появу нових типів активів. Цифровізація промисловості зазначає тенденції розвитку поняття «активи» та концепції щодо визначення активів підприємства. Зростання кількості активів веде до збільшення складності управління ними і ставить необхідність побудови ефективної системи управління на теренах Четвертої промислової революції та в умовах управління вартістю та ефективністю технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню активів як одного з головних інструментів створення і ефективного функціонування підприємств у вітчизняній і зарубіжній економіці присвячено велику кількість робіт учених, серед яких: І.О. Бланк, О.Б. Бутнік-Сіверський, В.М. Геєць, О.М. Гребешкова, І.П. Отенко, О.В. Мельник, Н.В. Петруня, А.М. Поддєрьогін, І.М. Репіна, К.Р. Романчук, В.В. Скоробогатова, Н.В. Смирнова, Я.В. Соколов, Н.В. Чебанова

та інші. Цьому питанню приділили увагу чимало закордонних дослідників, а саме: Дж. Барні, П. Друкер, Р. Каплан, О.В. Копилов, Г. Мінцберг, Д. Нортон, К. Прахалад, Г. Хамел та інші. У працях названих авторів досліджуються переважно базові категорії зазначеної наукової проблематики, алгоритмізується формування та використання активів підприємств. Питання трансформації індустріального суспільства в постіндустріальне на основі «цифрової» економіки розглядається лише фрагментарно. Сучасні тенденції тенденції розвитку поняття «активи» та концепції щодо їх визначення активів підприємства на теренах Четвертої промислової революції не розглядаються.

Мета статті. Встановити сучасні тенденції розвитку поняття «активи» та концепції щодо їх визначення.

Виклад основного матеріалу. Законодавче регулювання управління активами в Україні почалося з років незалежності України. Чинними нормативно-правовими актами стосовно активів в нормативних актах України є: Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [18]; Податковий кодекс України [30]; Положення (стандарт) Бухгалтерського об-

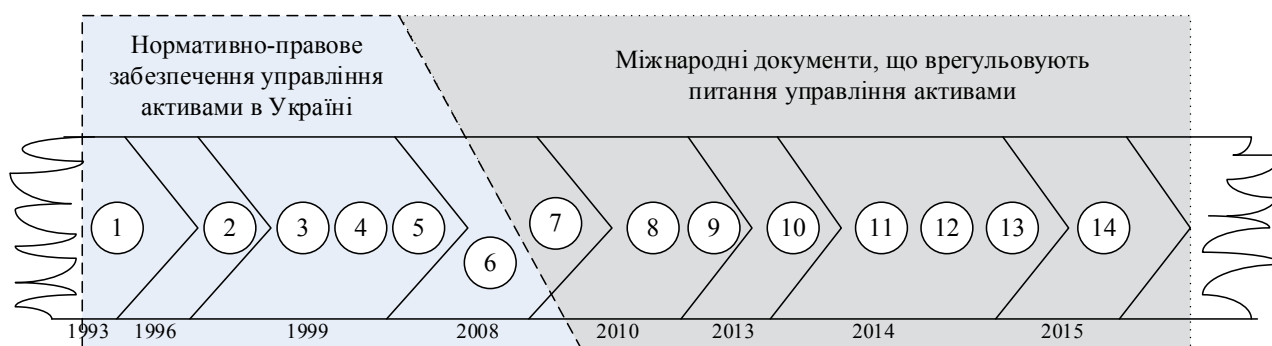
ліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [31]; Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій № 291 [21]; Положення про організацію бухгалтерського обліку і звітності в Україні [32]; Концептуальна основа фінансової звітності [22]; Міжнародні стандарти фінансової звітності [27]. На рис. 1 відображено розвиток нормативно-правового забезпечення управління активами в Україні та світі.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», п. 3 П(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» [31] та пп. 2 п. 1 ст. 14 Податкового кодексу України [30] активами визнаються ресурси, контрольовані підприємством в результаті минулих подій, використання яких, як очікується, призведе до отримання економічних вигод у майбутньому. У МСФЗ [27] визначення поняття «актив» наведено в п. 49 Принципів складання і представлення фінансової звітності: «активи – це ресурси, контрольовані компанією у результаті мину-

лих подій, від яких компанія чекає економічної вигоди в майбутньому». Перш за все слід зупинитися на визначеннях активів як елементу фінансової звітності у Міжнародних стандартах фінансової звітності та Загальноприйнятих принципах бухгалтерського обліку США), оскільки ці документи є основоположними при розробці національних стандартів.

Відповідно до рис. 1 на даний час існують відмінності в визначенні активів у національних нормативних актах. Розрив лежить між методологією бухгалтерського обліку та економіко-правовим інструментарієм господарської діяльності, що ускладнює використання світової практики управління активами в Україні. Визначення активів у міжнародних документах наведено в табл. 1.

Відповідно до визначень, що наведені у табл. 1 впливають принципові характеристики активу, які знаходять відображення у законодавчих та нормативних актах різних країн світу. У табл. 2 наведені визначення поняття «актив» у законодавчих та нормативних актах різних країн світу.

1. Положення про організацію бухгалтерського обліку і звітності в Україні, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 250 від 3 квітня 1993 р.;
2. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» № 996-XIV від 15 липня 1996 р.;
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України № 87 від 31 березня 1999 р.;
4. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій № 291 від 30 листопада 1999 р.;
5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України № 87 від 31 березня 1999 р.;
6. Податковий кодекс України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р.;
7. PAS 55-1:2008 Asset Management Part 1: Specification for the optimized management of physical assets;
8. PAS 55-2:2008 Asset Management Part 2: Guidelines for the application of PAS 55-1;
9. Концептуальна основа фінансової звітності;
10. Міжнародні стандарти фінансової звітності;
11. ISO 55000:2014 Asset management – Overview, principles and terminology;
12. ISO 55001:2014 Asset management – Management systems – Requirements;
13. ISO 55002:2014 Asset management – Management systems – Guidelines for the application of ISO 55001;
14. ISO 9001:2015 Quality management systems – Requirements;
ISO 14001:2015 Environmental management systems -- Requirements with guidance for use.

Рис. 1. Розвиток нормативно-правового забезпечення управління активами в Україні та міжнародні документи, що їх врегульовують

Таблиця 1

Визначення активів у міжнародних документах

Міжнародний документ	Визначення
Загальноприйняті принципи бухгалтерського обліку (англ. Generally Accepted Accounting Principles, GAAP) [44]	Актив – це ймовірні майбутні економічні вигоди, отримані або контролюються окремою компанією в результаті угоди або минулих подій
Міжнародні стандарти фінансової звітності (англ. International Financial Reporting Standards, IFRS) [27]	Актив – ресурс, контрольований суб'єктом господарювання в результаті минулих подій, від якого очікують надходження майбутніх економічних вигід до суб'єкта господарювання
Міжнародна організація з стандартизації (англ. International Organization for Standardization, ISO 55001 Asset management) [48]	Актив – ідентифікований предмет, річ або об'єкт, який має потенційну або дійсну цінність для організації

Таблиця 2

Визначення активів у законодавчих і нормативних актах різних країн світу

Країна	Законодавчий акт	Визначення активу	Характеристика
Азербайджан	Закон Азербайджанської Республіки «Про бухгалтерський облік» [11]	Майно підприємства: сукупність оборотних і необоротних активів підприємства. (стаття 3)	Не визначається поняття активів
Естонія	Закон Естонської Республіки «Про бухгалтерський облік» [20]	Майно – ресурси, які знаходяться у володінні особи, яке зобов'язане вести бухгалтерський облік (стаття 3)	Відсутнє визначення активів
Білорусія	Закон Республіки Беларусь «О бухгалтерском учете и отчетности» [13]	Майно – нерухомі і рухомі речі, що приймаються організацією до бухгалтерського обліку (включаючи гроші і цінні папери), інше майно, зокрема майнові права організації у відношенні других до осіб, а також виняткові права на результати інтелектуальної діяльності (стаття 2)	Відсутнє визначення активів
Вірменія	Закон Республіки Вірменія «Про бухгалтерський облік» [12]	Актив – це засіб, який контролюється організацією як результат здійснених операцій (випадків), від якого очікується приплив до організації майбутніх економічних вигод (стаття 6)	Відповідно до МСФЗ
Казахстан	Закон Республіки Казахстан «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» [14]	Активи – ресурси, які контролюються індивідуальним підприємцем або організацією в результаті минулих подій, від яких очікується отримання майбутніх економічних вигод (стаття 13)	Визначення активів базується на визначенні у МСФЗ
Молдова	Закон Республіки Молдова «Про бухгалтерський облік» [14]	Майно – сукупність оборотних та необоротних активів підприємства (стаття 2)	Трактування активу не передбачається
Польща	Закон Польщі «Про бухгалтерський облік» [17]	Активи – це контрольовані підприємством засоби майна, вартість яких достовірно визначена, які виникли в результаті минулих подій, і сприятимуть в майбутньому надходження економічних вигод підприємства (стаття 3)	Відповідно до МСФЗ
Україна	Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [18]	Активи – ресурси, контрольовані підприємством у результаті минулих подій, використання яких, як очікується, приведе до отримання економічних вигод у майбутньому (стаття 1)	Визначення ґрунтується на МСФЗ
Туркменістан	Закон «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» [16]	Активний капітал – сукупність основних засобів, нематеріальних ресурсів, фінансових інвестицій, матеріальних оборотних засобів, засобів в поточних розрахунках і грошових засобів (стаття 12)	Під поняттям «активи» розуміється активний капітал

Як свідчить проведений аналіз документів (табл. 2) – поняття ототожнюються з майном, капіталом і засобами. У Польщі, Україні, Казахстані, Вірменії дефініції розроблялися з урахуванням вимог Міжнародних стандартів звітності, в Азербайджані, Молдові, Естонії визначення активу у бухгалтерських законах не наводиться. Сутність категорії «активи» в економічній літературі тісно пов'язані з категорією «капітал», «ресурси». Поняття «активи» відображає майновий зміст капіталу, що використовується у фінансово-господарській діяльності підприємства.

Економічні теорії, які послідовно наслідували одна одну та історичні суспільні відносини характеризують розподіл речей як елементів матеріального багатства суспільства. Доцільно простежити хронологію розвитку поняття активів і встановити причини виокремлення поняття за типом економіки, стадією розвитку суспільства. В економічній науці поняття «активи» розвивалося починаючи з XVII століття, термін походить від латинського слова *activus* – дієвий, діяльний. На початку свого історичного розвитку активи називалися капіталом, майном, майновим потенціалом підприємства. В Стародавньому світі такої категорії, як актив не існувало, але вівся чіткий облік особистого майна. В Стародавньому Римі з 487 р. до н.е. з метою контролю за оподаткування виникає необхідність у грошовій оцінці майна домогосподарств, отож, з'являється поняття «інвентар» [8].

В епоху Відродження з'являється термін «цінності» і предмети, що мають цінність почали включати в інвентар. Тобто майно оцінюється через гроші, як міру вартості, що було обумовлено поширенням ідей меркантилізму [8]. Класична політична економія поширила виокремлене з майна поняття «активи» чому сприяла поява подвійного запису і його впровадження у бухгалтерський облік [9]. У процесі подальшого розвитку економічних відносин та науки факти господарського життя розглядаються з правової позиції, інші – з економічної, маючи на меті удосконалення та освоєння суті господарських процесів тому активи починають ототожнюватися із власністю.

Подальший розвиток економічної теорії спричинив виокремлення в цінностей, від використання яких очікується або не очікується отримання економічних вигод. Д. Дзаппа [33] першим зазначив, що «актив – це не просто кошти підприємства, але ресурси, призначені для отримання прибутку, отже, ми можемо охарактеризувати його як очікування майбутніх прибутків».

В марксистській політичній економії К. Маркс [4; 9] вперше в історії економічної думки вводить категорії: змінний і постійний капітал та довів участь капіталу в утворенні вартості продукту. Актуальна і до сьогоднішнього часу проблема формування робочого капіталу підприємства та об'єктивна комплексна оцінка ступеня впливу структури активів на ефективність діяльності підприємства. Поширення ідей неокласичної політичної економії у другій половині XIX століття вплинуло на виокремлення основних та оборотних, власних та залучених засобів [7; 33]. Сучасне визначення активів, що відображено в Міжнародних стандартах фінансової звітності належить роботі неокласичної політичної економії.

В теорії нового інституціоналізму (Р. Коуз [23]) визначення активів підприємства фокусуються на теорії трансакційних витрат, права власності та опортунізму, а отже, сучасне визначення активів через цінність (значення), яка може бути матеріальною / нематеріальною, фінансовою / нефінансовою і включає в себе розгляд ризиків і відповідальності – кожна організація визначає самостійно. Відповідно до теорії наукових революцій Т. Куна [24], науковий прогрес – це процес зміни парадигм. Парадигма – це група фундаментальних припущень, які формують загальну систему поглядів, каркас, який визначає правила, за допомогою яких розглядається об'єкт. Економічна парадигма – це загальний науковий погляд на економічну реальність.

Аналіз динамічних відмінностей трактування сутності поняття «активи», що пов'язано з історичним аспектом розвитку економічних теорій та стадіями розвитку суспільства та типом економіки наведено в таблиці 3.

В табл. 3 відображено періодизацію розвитку суспільно-економічних відносин та існування різного роду економічних теорій, що пояснюють історичний аспект формування поняття «активи» та дають сучасне розуміння терміну. Аналіз наукових і практичних розробок щодо розвитку активів показав, що їх зміна відбувається взаємопов'язано з еволюцією соціально-економічних процесів, характерних для трансформації суспільного устрою.

Концепції, що описують контури сучасного етапу розвитку суспільного устрою, незважаючи на їх різноманітність, об'єднуються загальним поняттям – «постмодерн». Найвиразніше теза про те, що постмодерн – ключ до розуміння сучасного суспільного устрою, розвивається в теоріях постіндустріального суспільства (Д. Белл, Р. Арон, У. Ростоу), інформаційного суспільства (Е. Тоффлер, Г. М. Маклюен, М. Кастельс) і постмодернізму (Ж. Бодрійяр, Ж.-Ф. Ліотар). Теоретиками індустріального суспільства були Ж. Фурастьє, Ф. Махлуп. Вітчизняні нароби розвитку економіки на постіндустріальному етапі становлення суспільства належать: Н. Апатову, Ю.М. Бажаєву, А.С. Гальчинському, В.М. Геецю, Л.І. Федурову, А.А. Чухну та ін.

Широким полем для наукової діяльності є систематизація термінології, що пов'язана з процесом класифікації активів. Значний вклад у всебічне дослідження активів з точки зору їх економічного змісту, оцінки, класифікації внесли вчені, як І.О. Бланк [3], Ф.Ф. Бутенець, С.Ф. Голов, А.Г. Загородній, О.М. Кізілова, В.В. Ковальов, Н.М. Малюга, І.П. Ламанов, Л.А. Лахтіонова, К.В. Романчук, Н.В. Петруня, В.В. Скоробогатова, В.Г. Швець. Дана категорія має різноманітні визначення з позицій таких областей знань, як економіка підприємства, менеджмент, бухгалтерський облік, контролінг, логістика та ін. Активи можуть групуватися за типом активу, класу активу, системі активів або портфелю активів [48; 35]. В ISO 55000 [48] тип актива – це класифікаційна ознака активів, що мають спільні характеристики, яка дозволяє розрізнити їх за належністю до груп або класів. Наприклад, фізичні активи, інформаційні активи, нематеріальні активи, критичні активи, активи

Таблиця 3
Періодизація розвитку суспільства як основа модифікації поняття активи підприємства

Домінуюче поняття	Причини виокремлення поняття	Економічне вчення	Тип економіки [6]	Стадії розвитку суспільства [12; 44]	Домінуючий об'єкт власності [4; 8]
Майно домогосподарств	Контроль за надходженням і витрачанням цінностей з метою оподаткування [33]	Економічна думка Стародавнього світу [8]	Аграрна економіка	Аграрне суспільство	Земля
Інвентар	Інвентар слугував доказом статку, який давав змогу займатися громадські посади [33]	Меркантилізм [8]			
Матеріальні цінності	Усвідомлення грошей як міри вартості, що викликало необхідність грошової оцінки майна	Класична політична економія [9]	Індустріальна економіка 1	Індустріальне суспільство	Засоби праці
Актив	Поява і поширення подвійного запису; систематичне складання балансу з визначенням майна суб'єкта господарювання [33]	Марксизм [9]	Індустріальна економіка 2	Пост-індустріальне суспільство	Інформація
Господарські засоби	Бажання ліквідувати «капіталістичний» характер бухгалтерії; виокремлення основних та оборотних, власних та залучених засобів [7, 33]	Неокласична політична економія [9]	Економіка послуг	Інформаційне суспільство	
Ресурси	Усвідомлення існування елементів від використання, яких очікується або не очікується призведе до надходження економічних вигод у майбутньому [3]	Інституціоналізм [4]			
Актив	Визначення цінності активу окремо кожної організації та ідентифікація предмету, речі або об'єкту, який має потенційну або дійсну цінність для організації [35]	Визначаються ризики [50, 51]			
«Цифровий» актив	Інтеграція всіх даних про технологічний процес виготовлення продукту. Визначення внутрішньої цінності для бізнесу				

систем забезпечення, лінійні активи, активи інформаційних і комунікаційних технологій, активи інфраструктури, рухомі активи та ін.

Так, у теорії класифікації активів підприємства не існує на сьогодні усталеної схеми класифікації, існують розбіжності та протиріччя у поділі активів на окремі види за певними ознаками. Загальна класифікація активів підприємств наведено на рис. 2.

Відповідно до рис. 2 в класифікації активів проявляється поліморфізм – це наявність декількох різних способів класифікації об'єктів одного класу, із застосуванням класифікаторів з різними підставами класифікації.

Класифікація активів має відповідати цілям, стратегії та специфіці діяльності підприємства, тому визначити єдиний, уніфікований склад активів, практично неможливо. В організаційно-розпорядчих документах підприємства може бути прийнята власна корпоративна класифікація активів, яка з позицій стратегічного управління та побудови корпоративної системи управління в більшій мірі відповідає цілям і бізнес процесам в організації. Приклад власної корпоративної класифікації активів наведено на рис. 3.

Відповідно до рис. 3 класифікація активів може мати різний ступінь деталізації, збільшуючи його, можна розглянути дуже багато видів активів. І.О. Бланк [3] зазначає, що у теорії і на практиці застосовується понад сто термінів, що характеризують окремі види економічних активів, що обумовлює можливість і необхідність їх класифікації.

Категорія «активи» еволюціонує за складом і структурою – з'являються нові види, а саме: інтелектуальна власність; інвестиційні активи; смарт активи; цифрові активи; веб-активи; онлайн активи; гудвіл та ін. Поява нових видів активів свідчить про наявність історичного аспекту формування сутності їх поняття і необхідність періодичного уточнення їх класифікації.

Диверсифікація активів за формою функціонування обумовила зміну домінант в економічних відносинах на різних стадіях розвитку суспільства. В традиційному (доіндустріальному) суспільстві, в якості основної домінанти економічних відносин виступали – матеріальні активи; в індустріальному суспільстві суттєве доповнення до матеріальних активів відбулося завдяки фінансовим активам; в постіндустріальній економіці – це совокупність матеріальних, фінансових та нематеріальних активів, що доповнюють цифрові активи. На рис. 4 відображено домінанти економічних відносин на стадіях розвитку суспільства (доповнена класифікація активів за формою функціонування)

Актуальність, нагальність для класифікації активів на вимогу цифровізації економіки (підприємства) пояснюється інвестиціями в створення та управління онлайн-присутністю бізнесу. Ці інвестиції включають: веб-сайти, активи соціальних медіа, маркетингові зображення, каталоги, відгуки; все, що, створює серію онлайн-активів. Онлайн-активи (загальна концепція): інтернет-активи; цифрові активи; активи веб-сайту. Існують різні визначення для онлайн-активів, веб-активів, цифрових активів тощо.

Рис. 2. Загальна класифікація активів підприємств

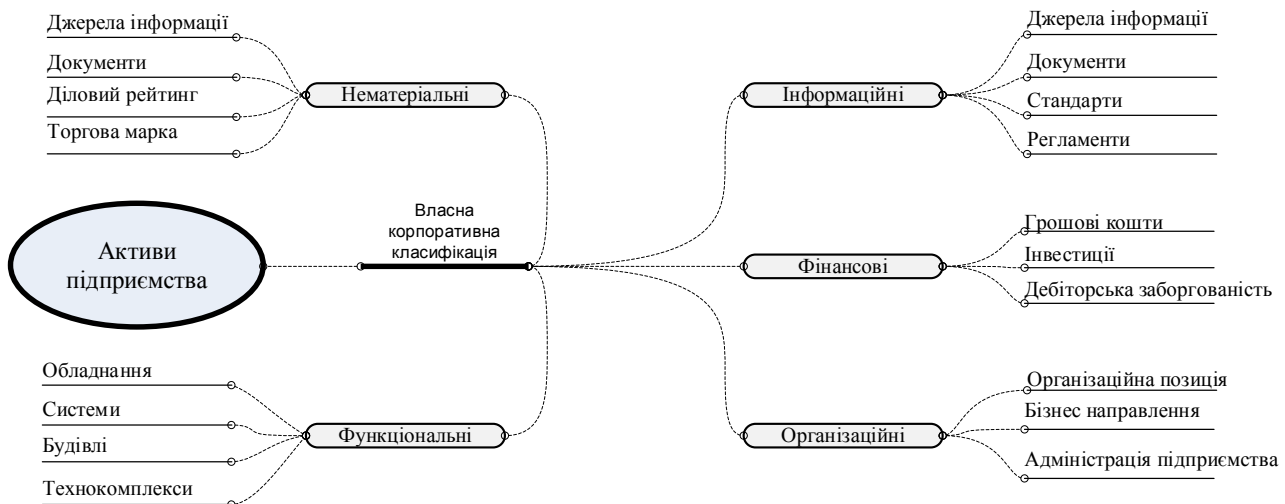

Рис. 3. Можливий варіант власної корпоративної класифікації активів

Інтернет-активи – орендована або позичена нерухомість в Інтернеті, а саме: онлайн-каталоги, сайти соціальних медіа, місцеві бізнес-сайти та інші веб-сайти, які створюють сторінку підприємства.

Активи веб-сайту – визначаються як активи, які існують на нерухомість, що повністю належить до Інтернету. Для більшості малих підприємств цей набір активів обертається навколо створення та управління бізнес-сайтом. До активів відносяться програмний код, веб-макет, URL-адреси, зображення, а також будь-яку збережену інформацію про клієнта (електронні листи, контактні дані, кредитні картки) і т.д.

Цифрові активи визначаються, як контент, зображення, мультимедійні файли або все, що пов'язано з веденням бізнесу в електронному вигляді [45]. Цифрові активи потребують обліку, контролю та використання належним чином.

Цифрові активи, як правило, є одним з онлайн-вих активів, які мають внутрішню цінність для бізнесу і належать організації. Визначення цифрового активу постійно змінюється в міру появи нових цифрових форматів у бізнесі. Визначення поняття «цифровий актив» у наукових джерелах наведено у табл. 4.

Відповідно до визначень у табл. 4 цифрові активи не мають усталеного визначення та класифікаційних ознак. Створення цифрового активу забезпечує ефективність капіталовкладень, що дозволяє швидко окупути інвестиції від цифрового активу. Такого роду рішення дозволяють підприємству просуватися все ближче до лідерських позицій серед конкурентів, що у підсумку впливає на підвищення вартості підприємства.

В доповіді Oxford Economics та компанії Huawei [47] зазначено, що в економіках світу немає стандартів з цифрових активів. Але розробка та впро-

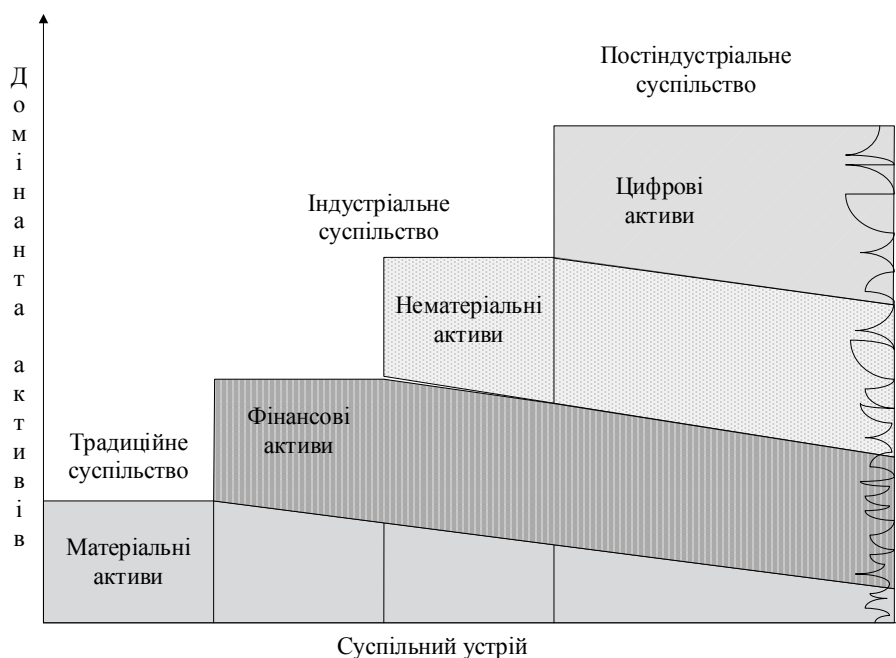

Рис. 4. Домінанти економічних відносин на стадіях розвитку суспільства (класифікація активів за формою функціонування)

Таблиця 4

Визначення поняття «цифровий актив» у наукових джерелах

№ з/п	Визначення	Автор
1	«Цифрові активи», під якими слід розуміти майно в електронній формі, створене з використанням криптографічних засобів і засвідчене цифровим кодом або позначенням, право власності на яке засвідчується шляхом внесення цифрових записів до реєстру цифрових транзакцій	Лаптев В.А. [25]
2	«Цифровими активами» будемо вважати всі факти, події, їх опису та характеристики, наведені в цифрову форму і володіють вартістю	[41]
3	Цифровим активом є сукупність інформації в цифровій формі і засобів по її обробці, зібрана на основі конкурентної бізнес-моделі, використання якої призводить до отримання економічних вигод	[6]
4	Цифрові активи визначаються як контент, зображення, мультимедійні файли або все, що пов'язано з веденням бізнесу в електронному вигляді	[43]
5	Цифровий актив – систематизований, ідентифікований контент (цифрові фотографії, анімація, відео, музика та ін.), що доступний для використання; інкапсулований в мережі (Інтернет та ін.) функціональність; специфічна форма вартості ресурсів, інвестиції, в які збільшують капіталізацію фізичного активу і забезпечують зростання грошового потоку; совокупність інформації в цифровій формі (свокупність цифрових продуктів) про фізичний або віртуальний об'єкт, процес, суб'єкт діяльності, який являє цінність і може бути використаний до видлучення доданої вартості; комплекс цифрових продуктів і інфраструктур, процес використання і зміни, яких призводить до формування доданої вартості і нової цінності, яка виражається в грошовій оцінці в тому числі	Афанасенко И.Д., Борисова В.В. [1]
	Цифрова копія – віртуальне відтворення робочого стану фізичного об'єкту, процесу, системи або служби.	
6	Сукупність технологічних процедур і вихідної інформації, представленої в цифровому коді, визначає цифровий актив системи управління виробництвом. Цифровий актив інтегрує всі дані про технологічний процес виготовлення продукту	Меняев М.Ф. [26]

вадження таких стандартів створить необхідні умови для швидкого впровадження цифрових активів в промисловості, що сприятиме зменшенню втрат, зниженню собівартості, підвищенню продуктивності. Неухильне зростання цифрових активів в світі проілюстровано на рис. 5.

На рис. 5 відображено співвідношення традиційних і цифрових активів в світі 2000-2025 рр. за даними спільної аналітичної доповіді Oxford Economics та компанії Huawei [47]. З огляду на зростання цифрових активів в різних галузях промисловості ринок управління цифровими активами зростає з 2,44 млрд. доларів США в 2017 році до 5,66 млрд. доларів США у 2022 році при середньорічному темпі зростання з урахуванням складних відсотків 18,3% [47].

Висновки та пропозиції. Вивчаючи історичний аспект розвитку поняття та класифікації активів можна стверджувати, що актуальність цього питання для підприємств незаперечна, а саме: з плином часу, потрібна глибша структуризація активів; потреба управлінського аналізу вимагає чіткого понятійного розмежування між такими поняттями як активи, майно, капітал підприємства. Проведений аналіз хронологічно-

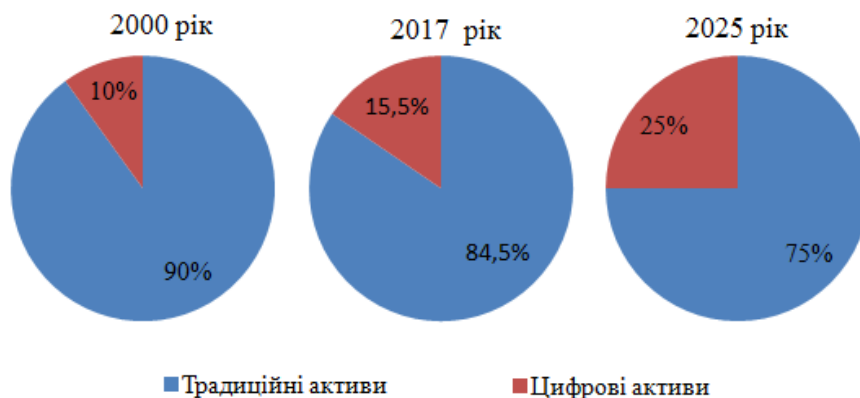

Рис. 5. Співвідношення традиційних і цифрових активів в світі на період 2000-2025 рр. [47]

го розвитку поняття активів дозволив зробити висновок про те, що поняття активи і майно історично різні, але в практиці діяльності підприємств ці поняття ототожнюються.

Підводячи підсумки дослідження тенденцій розвитку поняття «активи», концепцій щодо визначення активів підприємства слід зазначити появу нових типів активів, що викликано цифровізацією промисловості. При цьому зростання кількості активів веде до збільшення складності управління цими активами і необхідності вибудовування ефективної системи управління на теренах Четвертої промислової революції та в умовах управління вартістю та ефективністю технологій.

Список літератури:

1. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Цифровая логистика : учебник для вузов. СПб., 2019. 272 с.
2. Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. под. ред. Ю.В. Асочакова. СПб., 2008. 240 с.
3. Бланк И.А. Управление активами. Киев, 2002. 720 с.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Пер. с англ. Москва, 1994. 720 с.
5. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. Москва, 2006. 269 с.
6. Введение в «Цифровую» экономику / под. общ. ред. А.В. Кешелава; гл. «цифр.» конс. И.А. Зимненко. Москва, 2017. 28 с.
7. Воронцова И.И. Дефініції економічних категорій, що характеризують майновий стан підприємства: застосування теорії раціональних очікувань в контексті розвитку бухгалтерського обліку. *Науковий вісник [Буковинського державного фінансово-економічного університету]. Економічні науки.* 2013. Вип. 45. С. 323–334.
8. Всемирная история экономической мысли. Том 1. От зарождения экономической мысли до первых теоретических систем политической экономии / В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. Москва, 1987. С. 606.
9. Всемирная история экономической мысли. Том 2. От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. Москва, 1988. С. 574.
10. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 12.12.2018).
11. Закон Азербайджанской Республики «О бухгалтерском учете» № 716-III от 29.06.2004 г. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=7433 (дата звернення: 02.03.2019).
12. Закон Республики Армения «О бухгалтерском учете» № ЗР-515 от 31.01.2003 г. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=31196 (дата звернення: 02.03.2019).
13. Закон Республики Беларусь «О бухгалтерском учете и отчетности» № 57-3 от 12.07.2013 г. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h11300057> (дата звернення: 02.03.2019).
14. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» № 234-III от 28.02.2007 г. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30092011 (дата звернення: 02.03.2019).
15. Закон Республики Молдова «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» № 287 от 15.12.2017 г. URL: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=103510 (дата звернення: 02.03.2019).
16. Закон Туркменистана «О бухгалтерском учёте и финансовой отчётности» № 155-IV от 27.11.2010 г. URL: [http://www.minfin.gov.tm/pdf/ruhasabat/Kanun\(r\)-buhgalter%20hasaby-r.pdf](http://www.minfin.gov.tm/pdf/ruhasabat/Kanun(r)-buhgalter%20hasaby-r.pdf) (дата звернення: 02.03.2019).
17. Закон Польщі «Про бухгалтерський облік» № 121 від 29.09.1994 р. URL: <http://emoneyview.eu/2015/09/28/zakon-polshi-o-buhgalterskom-uchete-perevod-na-russkiy-yazyik/> (дата звернення: 02.03.2019).
18. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» № 996-XIV від 15.07.1996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (дата звернення: 02.03.2019).
19. Закон України «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 05.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n294> (дата звернення: 02.03.2019).
20. Закон Эстонской Республики «О бухгалтерском учете» № 285 от 10.12.2002 г. URL: http://www.perevod.ee/zakonodatelstvo/Raamatupidamise_seadus.pdf (дата звернення: 02.03.2019).

21. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій № 291 від 30.11.1999. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99> (дата звернення: 02.03.2019).
22. Концептуальна основа фінансової звітності. URL: <http://www.minfin.gov.ua/file/link/332198/file/buh.pdf> (дата звернення: 02.03.2019).
23. Коуз Р. Фирма, рынок и право : сб. статей / пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. Москва, 2007. 224 с.
24. Кун Т. Структура научных революций: Пер. с англ. / Т. Кун. Москва, 2011. 608 с.
25. Лаптев В.А. Цифровые активы как объекты гражданских прав. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2018. № 2(42). С. 199–207.
26. Меняев М.Ф. Цифровой актив в системе управления производством. *Наука и образование*. 2011. № 6. URL: <http://technomag.edu.ru/doc/180740.html>
27. Міжнародні стандарти фінансової звітності. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010. (дата звернення: 26.03.2019).
28. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. О соотношении естественных и искусственных языков. Москва, 1979. 304 с.
29. Петров А.М., Лымарь М.П. Сравнительный анализ бухгалтерского учета активов в России и Китае. *Международный бухгалтерский учет*. 2014. № 27(321). С. 34–48.
30. Податковий кодекс України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/print1323750896945761> (дата звернення: 13.12.2018).
31. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України № 87 від 31 березня 1999 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99/print1323750896945761> (дата звернення: 13.12.2018).
32. Положення про організацію бухгалтерського обліку і звітності в Україні, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 250 від 3 квітня 1993 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250-93-%D0%BF/print1330690136584989> (дата звернення: 13.12.2018).
33. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней : учебн. пособие для вузов. Москва, 1996. 638 с.
34. Стратегія підприємства у постіндустріальній економіці : монографія / [А.П. Наливайко, О.М. Гребешкова, Т.І. Решетняк та ін.]; за заг. ред. А.П. Наливайка, О.М. Гребешкової. Київ, 2017. 418 с.
35. Управление активами. Национальная система стандартов. Общее представление, принципы и терминология. Москва, 2015. 22 с. ГОСТ Р 55.0.01 – 2014/ИСО 55000:2014
36. Урбан Н.М. Методика та організація оцінки активів в обліку і аудиту : автореф. дис. ... канд. екон. наук. Томск, 2004. 120 с.
37. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва, 2010. 588 с.
38. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Пер. с англ. М.Б. Левина. Москва, 2004. 349 с.
39. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва, 1996. 84 с.
40. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.10> (дата звернення: 18.12.2018).
41. Цифровая трансформация экономики и промышленности: проблемы и перспективы / под ред. д-ра экон. наук, проф. А.В. Бабкина. СПб., 2017. 807 с.
42. Шваб К. Четвертая промышленная революция / Пер. с англ. Москва, 2016. 138 с.
43. Digital asset // Wikipedia the free encycloedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_asset (дата звернення: 17.01.2019).
44. GAAP US The Accounting Standards Codification (ASC) is developed and maintained by the FASB. URL: <https://www.icaew.com/technical/by-country/north-america/us/accounting-in-us/us-gaap> (дата звернення: 23.02.2019).
45. Digital asset // Wikipedia the free encycloedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_asset (дата звернення: 23.02.2019).
46. Digital Spillover. URL: https://huawei.com/minisite/gci/en/digital-spillover/files/gci_digital_spillover.pdf (дата звернення: 04.02.2019).
47. Digital Spillover. Measuring the true impact of the digital economy. URL: https://www.huawei.com/minisite/gci/en/digital-spillover/files/gci_digital_spillover.pdf (дата звернення: 04.02.2019).
48. ISO 55000:2014 Asset management – Overview, principles and terminology // Офіційний сайт International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/55088.html> (дата звернення: 17.01.2019).
49. Negroponte N. Being Digital. New York, 1995. 256 p.
50. Our Shared Digital Future Building an Inclusive, Trustworthy and Sustainable Digital Society // Офіційний сайт The World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/our-shared-digital-future-building-an-inclusive-trustworthy-and-sustainable-digital-society> (дата звернення: 17.01.2019).
51. The Global Risks Report 2019 // Офіційний сайт The World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2019> (дата звернення: 23.02.2019).

References:

1. Afanasenko I.D., Borisova V.V. (2019). Cifrovaya logistica [Digital Logistics]. St. Petersburg : Piter. (in Russian)
2. Bauman Z. (2008). Tekuchaya sovremennost' [Liquid Modernity]. St. Petersburg : Piter. (in Russian)
3. Blank I.A. (2002). Upravlenie aktivami [Asset Management]. Kiev : Nick Center. (in Russian)
4. Blaug M. (1994). Ekonomicheskaya mysl' v retrospektive [Economic thought in retrospect]. Moscow : delo-ltd. (in Russian)
5. Bodriyar Zh. (2006). Obschestvo potrebleniya. Ego mify i struktury [Consumer Society: myths and structures]. Moscow : Kul'turnaya revolyuciya; Respublika. (in Russian)
6. Keshelava A.V. (2017). Vvedenie v «Cifrovuyu» ekonomiku [Introduction to the "Digital" economy]. Moscow : VNIIGekosistem. (in Russian).
7. Voronczova I.I. (2013). Definiyuy ekonomichny`x kategorij, shho karaktery` zuyut` majnovy`j stan pidpry`yemstva: zastosovannya teoriiy racional`ny`x ochikuvan` v konteksti rozvy`tku buxgalters`kogo obliku. [Definition of economic categories that characterize the property state of the enterprise: application of the theory of rational expectations in the context of accounting development]. *Naukovy`j visny`k [Bukovy`ns`kogo derzhavnogo finansovo-ekonomichnogo universy`tetu]. Ekonomichni nauky`*, no. 71, pp. 323–334.
8. Vsemirnaya istoriya ekonomicheskoy mysli (1987). [World History of Economic Thought]. Moskva : Mysl', vol. 1. (in Russian)
9. Vsemirnaya istoriya ekonomicheskoy mysli (1988). [World History of Economic Thought]. Moskva : Mysl', vol. 2. (in Russian)
10. Gospodars`ky` kodeks Ukrayiny` № 436-IV vid 16.01.2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (accessed: 12.12.2018).

11. O buhgalterskom uchete: Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki ot 29.06.2004 № 716-III. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=7433 (accessed: 02.03.2019).
12. O buhgalterskom uchete : Zakon Respubliki Armenii ot 31.01.2003 № 3P-515. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=31196 (accessed: 02.03.2019).
13. O buhgalterskom uchete i otchetnosti : Zakon Respubliki Belarus' ot 12.07.2013. № 57-3. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=h11300057> (accessed: 02.03.2019).
14. O buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti : Zakon Respubliki Kazahstan ot 28.02.2007 № 234-III. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30092011 (accessed: 02.03.2019).
15. O buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti : Zakon Respubliki Moldova ot 15.12.2017 № 287. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=103510 (accessed: 02.03.2019).
16. O buhgalterskom uchete i finansovoj otchetnosti : Zakon Turkmenistana ot 27.11.2010 № 155-IV. URL: [http://www.minfin.gov.tm/pdf/ruhasabat/Kanun\(r\)-buhgalter%20hasaby-r.pdf](http://www.minfin.gov.tm/pdf/ruhasabat/Kanun(r)-buhgalter%20hasaby-r.pdf) (accessed: 02.03.2019).
17. Pro buhgalters'kyj oblik : Zakon Pol'shhi ot 29.09.1994 № 121. URL: <http://emoneyview.eu/2015/09/28/zakon-polshi-o-buhgalterskom-uchete-perevod-na-russkiy-yazyk/> (accessed: 02.03.2019).
18. Pro buhgalters'kyj oblik ta finansovu zvitnist' v Ukrayini : Zakon Ukrayiny` ot 15.07.1996 № 996-XIV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14> (accessed: 02.03.2019).
19. Pro elektronni dovirchi poslugy` : Zakon Ukrayiny` ot 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n294> (accessed: 02.03.2019).
20. O buhgalterskom uchete : Zakon Estonskoj Respubliki ot 10.12.2002 № 285. URL: http://www.perevod.ee/zakonodatelstvo/Raamatupidamise_seadus.pdf (accessed: 02.03.2019).
21. Instrukciya pro zastosuvannya Planu raxunkiv buhgalters'kogo obliku akty`viv, kapitalu, zobov'yazan` i gospodars'kyx operacij pidpr'yemstv i organizacij ot 30.11.1999 № 291. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0893-99> (accessed: 02.03.2019).
22. Konceptual'na osnova finansovoi zvitnosti. URL: www.minfin.gov.ua/file/link/332198/file/buh.pdf (accessed: 02.03.2019).
23. Kouz R. (2007). Firma, rynek i pravo [Firm, market and right]. Moscow : Novoe izdatel'stvo. (in Russian)
24. Kun T. (2011). Struktura nauchnyh revolyucij [Structure of scientific revolutions]. Moskva : Izdatel'stvoATS. (in Russian)
25. Laptev V.A. (2018). Cifrovye aktivy kak ob"ekty grazhdanskikh prav [Digital assets as civil rights objects]. *Vestnik Nizhegorodskoj akademii MVD Rossii*, no. 2(42), pp. 199–207.
26. Menyayev M.F. (2011). Cifrovoy aktiv v sisteme upravleniya proizvodstvom [Digital asset in production management system]. *Nauka i obrazovanie*, no. 6. URL: <http://technomag.edu.ru/doc/180740.html>
27. Mizhnarodni standarti finansovoi zvitnosti [International Financial Reporting Standards]. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010 (accessed: 26.03.2019).
28. Nalimov V.V. (1979). Veroyatnostnaya model' yazyka. O sootnoshenii estestvennyh i iskusstvennyh yazykov [Probabilistic model of language. The relation between natural and artificial languages]. Moskva : Nauka. (in Russian)
29. Petrov A.M., Lyman' M.P. (2014). Sravnitel'nyj analiz buhgalterskogo ucheta aktivov v Rossii i Kitae [Comparative analysis of the accounting of assets in Russia and China.]. *Mezhdunarodnyj buhgalterskij uchets*, no. 27(321), pp. 34–48.
30. Podatkovi Kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 № 2755-VI / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cg> (accessed: 09.02.2019).
31. Polozhennya (standart) buhgalters'kogo obliku 1 «Zagal'ni vimogi do finansovoi zvitnosti» № 87 vid 31.03.1999. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99/print1323750896945761> (accessed: 13.12.2018).
32. Polozhennya pro organizaciyu buhgalters'kogo obliku i zvitnosti v Ukrayini, zatverdzhene postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrainy` № 250 vid 03.04.1993. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250-93-%D0%BF/print1330690136584989> (accessed: 13.12.2018).
33. Sokolov Ya.V. (1996). Buhgalterskij uchets: ot istokov do nashih dnei : uchebn. posobie dlya vuzov [Accounting: from the origins to the present: study. allowance for high schools]. Moskva : Audit, YUNITI. (in Russian)
34. Naly`vajko A.P., Grebeshkova O.M., Reshetnyak T.I. (2017). Strategiya pidpr'yemstva u postindustrial'nij ekonomici : monografiya [Enterprise strategy in the post-industrial economy]. Kyiv : KNEU. (in Ukrainian).
35. Asset Management (2015). National System of Standards. General concepts, principles and terminology. Moscow. GOST R 55.0.01 – 2014 / ISO 55000: 2014
36. Urban N.M. (2004). Metodika ta organizaciya ocinki aktiviv v obliku i auditi [Methodology and organization of asset valuation in accounting and auditing] (PhD Thesis), Tomsk.
37. Fukuyama F. (2010). Konec istorii i poslednij chelovek [The End of History and the Last Man]. Moskva : Polygraphizdat. (in Russian).
38. Fukuyama F. (2004). Nashe postchelovecheskoe budushchee [Our posthuman future]. Moskva : ACT: OAO LYUKS. (in Russian).
39. Hantington S. (1996). Stolknovenie civilizacij [The Clash of Civilizations]. Moskva : ACT. (in Russian).
40. Cyvilnyj kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 no. 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.10>. (accessed: 18.12.2018).
41. Babkina A.V. (2017). Cifrovaya transformaciya ekonomiki i promyshlennosti: problemy i perspektivy [The digital transformation of the economy and industry: problems and prospects]. St. Petersburg : Piter. (in Russian).
42. Shvab K. (2016). Chetvertaya promyshlennaya revolyuciya [Fourth industrial revolution]. Moskva : Exmo (in Russian).
43. Digital asset // Wikipedia the free encycloedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_asset (accessed: 17.01.2019).
44. GAAP US The Accounting Standards Codification (ASC) is developed and maintained by the FASB. URL: <https://www.icaew.com/technical/by-country/north-america/us/accounting-in-us/us-gaap> (дата зверення 23.02.2019).
45. Digital asset // Wikipedia the free encycloedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_asset (accessed: 23.02.2019).
46. Digital Spillover. URL: https://huawei.com/minisite/gci/en/digital-spillover/files/gci_digital_spillover.pdf (accessed: 04.02.2019).
47. Digital Spillover. Measuring the true impact of the digital economy. URL: https://www.huawei.com/minisite/gci/en/digital-spillover/files/gci_digital_spillover.pdf (accessed: 04.02.2019).
48. ISO 55000:2014 Asset management – Overview, principles and terminology // International Organization for Standardization. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/55088.html> (accessed: 17.01.2019).
49. Negroponte N. Being Digital. New York, 1995. 256 p.
50. Our Shared Digital Future Building an Inclusive, Trustworthy and Sustainable Digital Society // The World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/our-shared-digital-future-building-an-inclusive-trustworthy-and-sustainable-digital-society> (accessed: 17.01.2019).
51. The Global Risks Report 2019 // The World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2019> (accessed: 23.02.2019).

ФОРМУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У статті розкрито наукові підходи до визначення сутності організаційно-економічного механізму управління. На цій підставі сформульовано визначення поняття організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами на підприємстві та основні вимоги щодо його формування. Визначено, що вибір організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами та його концепція в першу чергу залежать від обраних підприємством цілей та напрямків стратегічного розвитку. З огляду на це, обґрунтовано місце механізму управління бізнес-процесами в системі управління підприємством, сформовано організаційно-економічний механізм управління бізнес-процесами підприємства та побудовано його структуру.

Ключові слова: механізм, організаційно-економічний механізм, управління, підприємство, бізнес-процеси, конкурентоспроможність.

FORMATION OF AN ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF BUSINESS PROCESS MANAGEMENT

Summary. The relevance of the chosen topic is based on the fact that nowadays all the modern enterprises represent as a set of complex socio-economic systems that operate in complicated and changing conditions. Therefore, those rules, methods and technologies of business process management, which were used earlier, in modern conditions almost ceased to be adequate to the current conditions of business development, that also confirms the relevance of the topic. The article reveals the scientific approaches to the definition of management organizational and economic mechanism essence. On this basis, the definition of the concept of an organizational and economic mechanism of business process management the main requirements to its formation are formulated. The research showed that while forming of an organizational and economic mechanism of business process management, the following tasks should be solved: to define the goals, tasks and principles of mechanism of business process management; to determine the conditions and factors of this mechanism to functioning; identify the subjects of mechanism of business process management; to form control objects; to develop methods, ways and tools of business process management. Considering that, it is substantiated that the choice of an organizational and economic mechanism of business process management and its concept, first of all, depends on the goals and directions of strategic development chosen by the enterprise. Based on the goals of business functioning and the chosen direction of strategic development, the parameters of the management effect are formed – that is the result to be achieved. The objectives of an effective organizational and economic mechanism of business process management creation can be: the growth of business capitalization, profit maximization, increasing of competitive advantages, the market range accretion, etc. Thus, for solving the problem of increasing the competitiveness of domestic business, first of all, it is necessary to pay attention to the possible ways and mechanisms for improving the enterprises management efficiency.

Keywords: mechanism, organizational and economic mechanism, management, enterprise, business processes, competitiveness.

Постановка проблеми. Сучасні підприємства являють собою сукупність складних соціально-економічних систем, які функціонують в складних та мінливих умовах, і це є не лише загрозою ефективності функціонування підприємства, але й джерелом можливостей для їх подальшого розвитку. Тому ті правила, методи і технології управління бізнес-процесами на підприємствах, які використовувались раніше та зарекомендували себе як відносно стабільні, в сучасних умовах практично перестали бути адекватними до поточних умов розвитку бізнесу. Це обумовлює необхідність пошуку нових підходів до організаційно-економічного розвитку підприємств, що й актуалізує тему статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування ефективного організаційно-економічного механізму управління знайшло своє відображення у наукових працях вітчизняних вчених, таких як: Адамець Г.І. [1], Ануфрієвої Є.І. [2], Богданчука В.Д., Петрової Є.А. [3], Грішнєвої О.А.

[4], Довгань Л.Є. [5], Літвінова О.С. [6], Миколайчук І.П. [7], Філанович І. [8], Хаврук М.І., Петруняк О.А. [9] та ін. Проте, зважаючи на складні умови функціонування та розвитку вітчизняних підприємств, необхідним є пошук нових шляхів підвищення ефективності їх бізнес-процесів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наявність значної кількості наукових праць недостатньо торкається проблем організаційно-економічного управління бізнес-процесами на підприємстві. У зв'язку з низьким рівнем конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, мінливими умовами зовнішнього середовища необхідна розробка основних напрямів їхнього усунення, головним із яких є розробка механізму, що забезпечив би стійкий розвиток підприємств. Одним із найбільш ефективних інструментів забезпечення розвитку підприємства є організаційно-економічний механізм управління бізнес-процесами.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження наукових підходів щодо визначення

поняття «організаційно-економічний механізм» та розробка організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства.

Виклад основного матеріалу. При вирішенні питання про підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу проблемі формування механізму підвищення ефективності підприємства належить чільне місце.

Перед вітчизняними підприємствами особливо гостро постає проблема розробки і практичного використання механізмів управління ефективністю їх господарської діяльності залежно від стратегічних цілей підприємства, а також в залежності від впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, в якому вони здійснюють свою діяльність.

Для того, щоб сформулювати авторське розуміння поняття «організаційно-економічного механізму», необхідно розглянути наукові підходи до трактування вищезазначеної категорії та представити їх у табл. 1.

Аналіз економічної літератури та трактування в ній сутності терміну «організаційно-економічний механізм» (ОЕМ) показує, що немає однозначного підходу та загальноприйнятого визначення цього поняття. Це дає змогу виділити два основні підходи до його визначення: 1) ОЕМ як сукупність управлінських методів та інструментів; 2) ОЕМ як система управління.

Далі доцільно обґрунтувати сутність та процес формування організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами на підприємстві.

Варто зазначити, що бізнес-процеси підприємства можна класифікувати на основні, допоміжні, бізнес-процеси управління та розвитку. Сутність основних бізнес-процесів підприємства полягає у тому, що вони безпосередньо орієнтовані на виробництво продукції, є цінними для споживачів та забезпечують дохід підприємству. У той час, допоміжні бізнес-процеси – призначені для забезпечення виконання основних. Бізнес-процеси управління – передбачають дієвість всіх функцій управління та бізнес-системи в цілому. Крім того, виділяють бізнес-процеси пов'язані з розвитком, удосконален-

ням діяльності підприємства, наприклад освоєнням нових напрямків та технологій, впровадженням різного роду нововведень на підприємстві.

Таким чином, організаційно-економічний механізм управління бізнес-процесами підприємства слід розглядати як сукупність всіх його складових елементів з урахуванням кінцевого результату.

Елементами організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами на підприємстві є принципи, методи, засоби і форми його реалізації (які є елементами форм реалізації організаційно-економічного механізму управління підприємством). Якщо в цьому механізмі якийсь елемент виявиться малоефективним, то вплив недосконалості цього елемента буде відчувати весь механізм управління і, відповідно, він буде менш результативним. Тому дуже важливо періодично звіряти міру відповідності один одному елементів механізму управління і в разі потреби вносити корективи.

При формуванні організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства важливо враховувати такі основні принципи: ієрархічності побудови, контрольованості, гнучкості, цілісності, відкритості, пріоритетності, інформованості, погодженості, комплексності [7, с. 48].

На сьогоднішній день існує багато підходів до класифікації методів управління. Проте науковцями найчастіше використовується класифікація методів управління за змістом. За цією ознакою виділяють: організаційно-розпорядчі методи управління, економічні, соціально-психологічні.

В рамках дослідження структури організаційно-економічного механізму управління пропонуємо виділити наступні методи управління, що дозволять підвищити ефективність бізнес-процесів на підприємстві, за рахунок якісної підготовки управлінських рішень (рис. 1).

При формуванні організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства, а також його основних елементів необхідно вирішити наступні завдання:

– визначити цілі, завдання та принципи механізму управління;

Таблиця 1

Наукові підходи до визначення поняття «організаційно-економічний механізм» («ОЕМ»)

Автор, джерело	Характеристика поняття
Довгань Л.Є. [5]	розглядає ОЕМ управління підприємством як сукупність організаційних та економічних важелів, які впливають на економічні й організаційні параметри системи управління підприємством, що сприяє формуванню та посиленню організаційно-економічного потенціалу, отриманню конкурентних переваг та ефективності діяльності підприємства в цілому
Літвінов О.С. [6, с. 60]	під ОЕМ управління розуміє сукупність управлінських дій спрямованих на організацію взаємодії між елементами системи з метою досягнення їх економічних інтересів із врахуванням особливостей зовнішнього та внутрішнього середовища
Ануфрієва Є.І. [2, с. 18]	ОЕМ – це «комплекс методів, засобів та прийомів, взаємоузгоджених та взаємопов'язаних між собою, які є інструментом реалізації управлінської діяльності в системі підприємства, на основі законодавчих актів, що регулюють підприємницьку діяльність, планових документів, орієнтованих на довгострокову перспективу, а також тактичних та оперативних планів, програм, проектів, нормативів та нормативних актів, затверджених вищим керівництвом, які спрямовують та координують діяльність всіх функціональних підрозділів вищезазначеної системи і допомагають забезпечити прийнятний рівень її ефективності, а також система процесів, в основу якої покладено принципи, процедури, заходи та дії, визначені та затверджені, з метою реалізації стратегічних установок»
Василик О.В., Гришнова О.А. [4, с. 22]	ОЕМ – це система елементів організаційного та економічного впливу на управлінський процес, в якій відбувається цілеспрямоване перетворення впливу елементів управління на об'єкт управління і яка має вхідні посилки та результуючу реакцію. До неї входять підсистеми управління, регулювання, стимулювання, координації, мотивації тощо.

Джерело: складено автором на основі [2; 4; 5; 6]

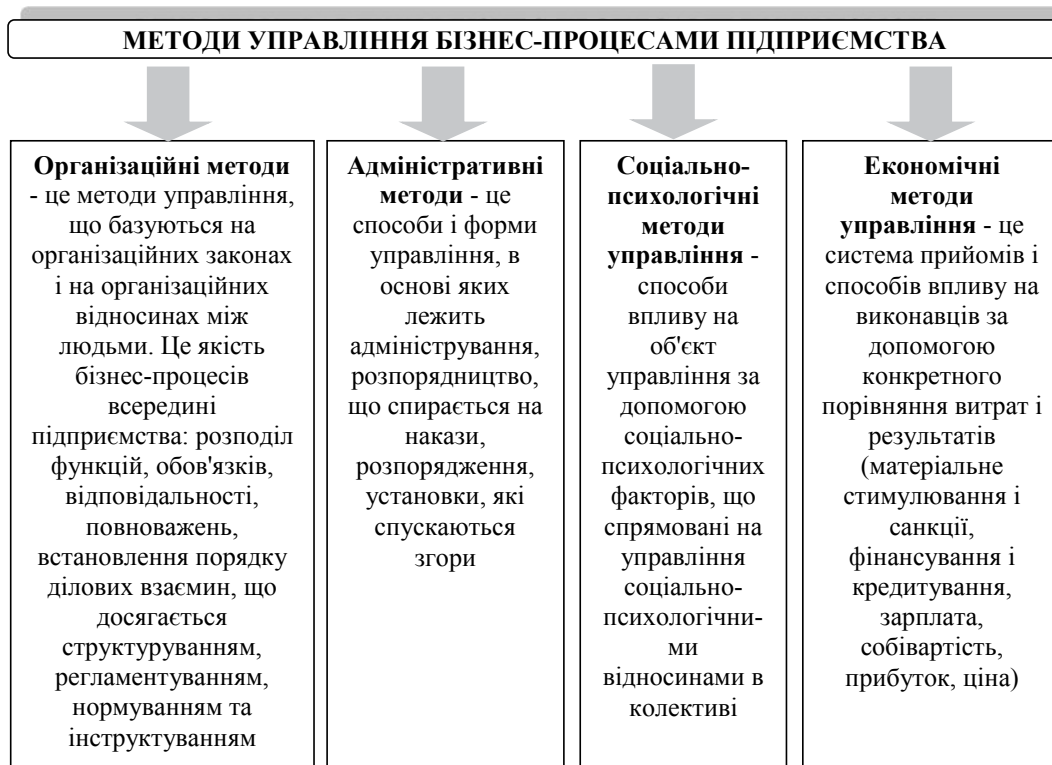

Рис. 1. Методи управління бізнес-процесами підприємства

Джерело: складено автором на основі [3, с. 86]

- визначити умови і чинники функціонування механізму управління;
- визначити суб'єкти механізму управління;
- сформувати об'єкти управління;
- розробити методи, способи й інструменти управління;
- визначити результат й розробити систему моніторингу результатів [4, с. 23].

На підставі цілей функціонування підприємства й обраного напрямку стратегічного розвитку формуються параметри ефекту управління: результат, який повинен бути досягнутий. Цілями створення ефективного організаційно-економічного механізму управління може бути зростання капіталізації бізнесу, отримання максимального прибутку, підвищення конкурентних переваг, збільшення частки ринкової присутності підприємства на ринку. Залежно від обраного напрямку розвитку відбувається ранжування цілей за ступенем важливості, відповідно до цього ставляться основні завдання формування механізму управління бізнес-процесами на підприємстві:

- оптимізація внутрішніх бізнес-процесів підприємства;
- збільшення швидкості сприйняття інновацій;
- врахування факторів ефективності виробництва при формуванні стратегічних і оперативних управлінських рішень;
- максимальне використання ресурсів, розкриття потенціалу [8, с. 3].

Найважливіше значення при формуванні та функціонуванні організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами є такі умови й фактори, які безпосередньо впливають на ефективність діяльності підприємства. Їх виділення, вимірювання і врахування дозволяють

підвищити якість управління ефективністю бізнес-процесів на підприємстві.

Далі розглянемо фактори зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, які представимо у табл. 2. Вони мають найбільший вплив на діяльність підприємства і визначають його ефективність.

Варто зауважити, що організаційно-економічний механізм ефективного управління підприємством визначається не лише факторами його внутрішнього та зовнішнього середовища. В першу чергу ефективність залежить від дій персоналу в процесі діяльності організації, в процесі реалізації розроблених планів і програм розвитку підприємства, в процесі досягнення певних цілей.

На рис. 2 представимо схему організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства, яка описує його складові елементи.

Виходячи з вищевказаного рис. 2, під організаційно-економічним механізмом управління бізнес-процесами підприємства варто розуміти сукупність організаційних і економічних засобів впливу суб'єкта управління на керований об'єкт з метою досягнення бажаних станів об'єкта управління за допомогою вироблення раціональних управлінських рішень.

При формуванні суб'єктів управління організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами на підприємстві нами виділені три групи суб'єктів: власники, топ-менеджмент, функціональні керівники підприємства. При розгляді суб'єктів управління ми враховували різну ступінь впливу на формування механізму управління підприємством.

Крім того, в сучасних умовах перед підприємствами виникає необхідність не управляти біз-

Таблиця 2

Характеристика факторів внутрішнього та зовнішнього середовища

Назва фактору	Характеристика
1. Фактори зовнішнього середовища	
1.1. Динаміка і тип ринку	це показник динаміки ємності ринку, адже чим швидше зростає ринок, тим більше існує передумов для зростання ефективності діяльності підприємства.
1.2. Конкуренція	даний фактор необхідно розглядати з точки зору формування та ліквідації. В основному, ustalений ринок має фіксований набір конкурентів, при цьому відбувається поділ ринку і кожен діє в рамках займаного сегменту.
1.3. Споживче сприйняття продукції	цей фактор демонструє силу бренду продукції (послуг) підприємства у споживачів. Виникає необхідність формування ефективних інструментів брендингу.
1.4. Швидкість інновацій	необхідно постійно вести моніторинг частоти інноваційного оновлення товарних груп на ринку і відповідно до цього приймати управлінські рішення в сфері інновацій, спрямовані на підвищення ефективності діяльності підприємства.
1.5. Купівельна спроможність	в умовах скорочення купівельної спроможності необхідно концентрувати увагу на скороченні та оптимізації витрат, і при зростанні даного чинника акцент робиться на забезпеченні зростання продажів та збільшення частки ринку.
1.6. Тип споживання	аналіз та врахування цього фактору дає можливість підприємству оптимізувати взаємодію зі споживачем, що позитивно позначається на збільшенні обсягів продажів, підвищенні ефективності діяльності підприємства.
2. Фактори внутрішнього середовища	
2.1. Фінансовий стан підприємства	показує ступінь інвестиційної привабливості бізнесу. Стійкий фінансовий стан підприємства збільшує ймовірність залучення додаткового капіталу для розвитку підприємства.
2.2. Технологічний розвиток	рівень технологічного розвитку дозволяє раціонально будувати виробничі бізнес-процеси, що, в свою чергу, безпосередньо впливає на ефективність діяльності підприємства.
2.3. Організація бізнесу	якість організації бізнес-процесів на підприємстві (виробничих, збутових, логістичних, управлінських, комунікаційних), визначають ефективність його діяльності.
2.4. Якість фінансового менеджменту	ефективне управління фінансами дозволяє найбільш якісно організувати виробничий цикл, скоротити витрати.
2.5. Кадровий потенціал	людський потенціал співробітників підприємства, рівень завдань, які можуть бути вирішені персоналом підприємства, визначає його конкурентоспроможність на ринку, стабільність, здатність розвиватися.
2.6. Накопичений досвід	досвід допомагає сформувати позитивний імідж підприємства, а також надає можливості для вирішення проблем підвищення ефективності організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами на підприємстві.

Джерело: складено автором на основі [2; 4]

Рис. 2. Схема організаційно-економічного механізму управління бізнес-процесами підприємства

Джерело: розроблено автором на основі [9]

нес-процесами в умовах, які склались на даний момент, а шукати інструменти, які могли б дозволити підприємству самостійно та цілеспрямовано формувати своє майбутнє та підвищувати ефективність господарської діяльності.

Інструментарій забезпечення ефективного функціонування організаційно-економічного механізму управління – це комплекс інструментів і правил їх застосування для формування управлінських рішень, спрямованих на підвищення ефективності діяльності підприємства. В якості інструментарію забезпечення, варто розглядати модель управління ефективністю бізнес-процесами підприємства із включенням в неї врахування стратегічних аспектів, технології визначення мети, виділення та виміру чинників ефективності, процедури організації управління ефективністю, а також методичного інструментарію, який регламентує вимір ефективності управління бізнес-процесами в залежності від типу стратегічного розвитку підприємства [1, с. 106].

Вибір організаційно-економічного механізму управління та його концепція залежать від обраних підприємством цілей розвитку, напрямків стратегічного розвитку [2, с. 14]. Тобто, ефектив-

ність управління бізнес-процесами на підприємстві буде залежати від адекватності обраних стратегій цілям підприємства, оптимальності процесів реалізації стратегій, мотивації персоналу на досягнення цілей, кваліфікації персоналу, технології та стилю управління тощо.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження показало, що сучасні умови господарювання підприємств актуалізують необхідність удосконалення принципів, підходів та інструментарію формування, реалізації концепції розвитку підприємства, механізмів їх взаємодії з інститутами держави і суспільства, орієнтованих на забезпечення конкурентоспроможності та ринкової привабливості. Отже, ефективний розвиток підприємства можливий лише за умови використання комплексного і системного підходу в його організації та управлінні. Саме тому автором запропоновано організаційно-економічний механізм управління бізнес-процесами підприємства, який надасть можливість оцінити перспективи розвитку підприємства, розробити його тактику і стратегію, зменшити наслідки негативного впливу нових загроз та підвищити конкурентоспроможність.

Список літератури:

1. Адамець Г.І. Особливості формування організаційно-економічного управління промисловим підприємством. *Науковий вісник РДГУ*. 2017. Вип. 17(126). С. 102–109.
2. Ануфрієва Є.І., Кучерук Г.Ю. Аналіз методів технологічного оновлення авіатранспортних підприємств. *Економіка. Фінанси. Право*. 2009. № 8. С. 17–19.
3. Богданчук В.Д., Петрова Є.А. Теоретичні основи управління підприємством: організаційно-економічні методи управління. *Економічна думка*. 2013. № 11. С. 12–18.
4. Грішнова О.А., Василик О.В. Організаційно-економічний механізм управління інтелектуалізацією трудової діяльності. *Вісник Прикарпатського університету. Економіка*. 2008. Вип. 6. С. 22–27.
5. Довгань Л.Є., Дудукало Г.О. Формування організаційно-економічного механізму ефективного управління підприємством. URL: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2986/1/41.pdf> (дата звернення: 20.05.2019).
6. Літвінов О.С., Капталан С.М. Визначення сутності та складових організаційно-економічного механізму управління підприємством в умовах інноваційного розвитку. *Управління розвитком*. 2016. № 3(185). С. 59–65.
7. Миколайчук І.П. Формування організаційно-економічного механізму управління ризикозахищеністю підприємства. *Академічний огляд*. 2018. № 2(49). С. 45–51.
8. Філанович І. Дослідження сутності механізму управління підприємством: теоретичний зріз. *Волинь*. 2015. № 11. С. 3–4.
9. Хаврук М.І., Петруняк О.А. Управління підприємством в мінливих ринкових умовах. *Економічний форум*. 2014. № 8. С. 39–43.

References:

1. Adamets H.I. (2017). Osoblyvosti formuvannya orhanizatsiino-ekonomichnoho upravlinnia promyslovym pidpriemstvom [Features of the formation of organizational and economic management of an industrial enterprise]. *Naukovi visnyk RDHU*, vol. 17(126), pp. 102–109.
2. Anufrieva Ye.I., Kucheruk H.Yu. (2009). Analiz metodiv tekhnolohichnoho onovlennia aviatransportnykh pidpriemstv [Analysis of methods of technological updating of air transport enterprises]. *Ekonomika. Finansy. Pravo*, no. 8, pp. 17–19.
3. Bohdanchuk V.D., Petrova Ye.A. (2013). Teoretichni osnovy upravlinnia pidpriemstvom: orhanizatsiino-ekonomichni metody upravlinnia [Theoretical basis of enterprise management: organizational and economic management methods]. *Ekonomichna dumka*, no. 11, pp. 12–18.
4. Hrishnova O.A., Vasylyk O.V. (2008). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm upravlinnia intelektualizatsiieiu trudovoi diialnosti [Organizational-economic mechanism of management intellectualization of labor activity]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Ekonomika*, vol. 6, pp. 22–27.
5. Dovhan L.Ye., Dudukalo H.O. Formuvannya orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu efektyvnoho upravlinnia pidpriemstvom [Formation of organizational and economic mechanism of effective enterprise management]. Available at: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2986/1/41.pdf> (accessed 20 May 2019).
6. Litvinov O.S., Kaptalan S.M. (2016). Vyznachennia sutnosti ta skladovykh orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu upravlinnia pidpriemstvom v umovakh innovatsiinoho rozvytku [Determination of the essence and components of the organizational and economic mechanism of enterprise management in conditions of innovative development]. *Upravlinnia rozvytkom*, no. 3(185), pp. 59–65.
7. Mykolaichuk I.P. (2018). Formuvannya orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu upravlinnia ryzykozakhyschenistiu pidpriemstvom [Formation of organizational and economic mechanism of the enterprise risk-protection management]. *Akademichniy ohliad*, no. 2(49), pp. 45–51.
8. Filanovych I. (2015). Doslidzhennia sutnosti mekhanizmu upravlinnia pidpriemstvom: teoretichniy zriz [Investigation of the essence of the enterprise management mechanism: theoretical cut]. *Volyn*, no. 11, pp. 3–4.
9. Khavruk M.I., Petruniak O.A. (2014). Upravlinnia pidpriemstvom v minlyvykh rynkovykh umovakh [Enterprise management in changing market conditions]. *Ekonomichniy forum*, no. 8, pp. 39–43.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-125>

УДК 336.645.1

Ситник Н.С., Корень Д.О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО РИНКУ ФІНАНСОВОГО ЛІЗИНГУ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню лізингу, зокрема фінансового, як джерела фінансування діяльності підприємств в сучасних економічних умовах. Досліджено сутність фінансового лізингу, а також правові основи лізингової діяльності в Україні. Проаналізовано сучасний стан ринку фінансового лізингу. В ході дослідження виявлено проблеми, які заважають ефективному функціонуванню фінансового лізингу в Україні. Виділено головні переваги та недоліки фінансового лізингу в порівнянні з іншими способами фінансування інвестицій. Розглянуто динаміку розвитку ринку фінансового лізингу в Україні. Охарактеризовано механізм дії фінансового лізингу на прикладі комунального господарства міста Хмельницького. Запропоновано шляхи вирішення існуючих проблем ринку фінансового лізингу в Україні.

Ключові слова: лізинг, фінансовий лізинг, лізингові компанії, лізингодавець, лізингодержувач, Українське Об'єднання Лізингодавців.

Sytnyk Natalia, Koren Diana

Ivan Franko National University of Lviv

PERSPECTIVES FOR FINANCIAL LEASING IN UKRAINE

Summary. The article is devoted to the study of leasing, in particular financial, as a source of financing for enterprises in modern economic conditions. The essence of financial leasing, as well as legal bases of leasing activity in Ukraine, is investigated. The current state of the financial leasing market is analyzed. In the course of the study, there were identified problems that hindered the effective functioning of financial leasing in Ukraine. The financial advantages and disadvantages of financial leasing are distinguished in comparison with other methods of financing investments. The dynamics of the development of financial leasing market in Ukraine is considered. The mechanism of financial leasing activity is described on the example of the city's Khmelnytskyi city. The ways of solving existing problems of the financial leasing market in Ukraine are proposed. The problem of financial support for the technical development of enterprises becomes relevant in terms of deficiencies in financial resources and the acceleration of the development of new technologies. One of the pro-active ways of attracting a capital to enterprises is financial leasing, which gives enterprises the ability to use the most up-to-date equipment in the skills of limited resources. Financial leasing will take place in the interests of many domestic and foreign scientists. Highly appreciating the scientific contributions of the leading scholars, it should be noted that the issue of the current state of the financial market is not fully studied and, given the increasing importance of the issues of financial support for the technical development of enterprises, needs further consideration and analysis.

Keywords: leasing, financial leasing, leasing companies, lessor, lessee, Ukrainian Association of Lessors.

Постановка проблеми. Проблема фінансового забезпечення технічного розвитку підприємств набуває особливої актуальності в умовах дефіциту фінансових ресурсів та прискорення розвитку нових технологій. Одним із продуктивних шляхів залучення капіталу для підприємств є фінансовий лізинг, який дає можливість підприємствам в умовах обмежених грошових ресурсів використовувати найновіше обладнання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фінансовий лізинг знаходиться у колі наукових інтересів багатьох вітчизняних та закордонних вчених. Слід вказати роботи Д. Гонтар, Н. Опешко та Н. Потапова, О. Грищенко, О. Ладюк, О. Яновського, О. Борисюк й О. Гуменюк та інші. Загальна проблематика ринку фінансових послуг розглядається у наукових працях С. Науменкової та О. Глуценко. Значний вклад в дослідження ринку фінансового лізингу внесли В. Гамаюнов, В. Хруцький, Б. Башилов, Д. Кирилов, П. Боровков, Є. Добровольський, Б. Карabanов, Є. Глухов, Е. Бреслав, А. Краковська, В. Гласюк, М. Довбенко.

Виділення раніше невиділених частин загальної проблеми. Високо оцінюючи науковий доробок провідних науковців, слід констатувати, що питання сучасного стану ринку фінансового лізингу вивчене не повністю і, з огляду на

зростання значущості питань щодо фінансового забезпечення технічного розвитку підприємств, потребує подальшого розгляду та аналізу.

Метою статті є дослідження стану ринку фінансового лізингу, визначення головних проблем та шляхів розвитку галузей фінансового лізингу в Україні.

Виклад основного матеріалу. У своїх працях сучасні вчені не є одностайними у визначенні поняття лізингу та трактуванні його сутності й природи. О. Яновський зазначає, що лізинг це особлива форма оренди, пов'язана з наданням у користування машин, обладнання, інших матеріальних засобів та майна. Він визначає лізинг як щось середнє між орендою та кредитом, розстрочкою і прокатом [11]. В.І. Міщенко, О.Г. Луб'яницький та Н.О. Слав'янська вважають, що в економічному значенні лізинг можна розглядати як форму кредиту, що надається лізингодавцем лізингодержувачеві у формі майна, яке передано в користування, або форму інвестування в економіку, альтернативну банківському сектору [12]. Дослідження засвідчують, що отожднювання лізингу з кредитом є некоректним, що означає про поверховий підхід до розуміння цього поняття. Професор В. Горемікін розглядає лізинг як систему підприємницької діяльності, яка включає як мінімум три види організацій-

но-економічних відносин: орендні, інвестиційні й торгівлі, зміст кожного з яких повністю не вичерпує сутності специфічних фінансово-майнових лізингових операцій [13]. Багато дослідників, таких як О.В. Амуржуєв, А.Н. Азріліян, Е.Т. Требнев, І.О. Бланк, В.М. Бойко, П.Г. Васиків, Ф.Ф. Бутинець, Г.Л. Вознюк, Т.С. Смовженко, І.Д. Носкова вбачають у лізингу модифікований вид оренди. Проте від оренди лізинг відрізняється наявністю як мінімум трьох сторін в угоді, за умови виконання функцій орендодавця та підприємства, яке виготовляє обладнання різними особами. На відміну від оренди – лізинг це інвестування власних чи запозичених коштів, тобто спеціальне придбання предмета для здачі його в лізинг; відповідальність перед лізингодавцем за виявлені недоліки предмета лізингу лізингоодержувач несе лише тоді, коли він сам брав участь у виборі продавця (постачальника) цього предмета.

Лізинг в Україні регулюється Цивільним [15] та Господарським [16] кодексами та Законом України «Про лізинг», який було прийнято у 1997 році, а у 2003 році Законом України «Про фінансовий лізинг». Однак, на сьогодні, він не відповідає кращим міжнародним практикам і потребує змін. У квітні 2017 року у Верховній Раді було зареєстровано новий законопроект про фінансовий лізинг (№ 6395) однак подальшого розвитку він не отримав [14].

Зазначимо, що відповідно до Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» лізингова (орендна) операція – господарська операція фізичної чи юридичної особи (орендодавця), що передбачає надання основних фондів або землі у користування іншим фізичним чи юридичним особам (орендарям) за орендну плату та на визначений строк. Лізинг (оренда) вважається фінансовим, якщо лізинговий (орендний) договір містить одну з таких умов: 1) об'єкт лізингу передається на строк, протягом якого амортизується не менше 75% його первісної вартості за встановленими нормами амортизації, та орендар зобов'язаний придбати об'єкт лізингу у власність протягом строку дії лізингового договору або в момент його закінчення за ціною, визначеною у такому лізинговому договорі; 2) сума лізингових (орендних) платежів з початку строку оренди дорівнює або перевищує первісну вартість об'єкта лізингу; 3) якщо у лізинг передається об'єкт, що перебував у складі основних фондів лізингодавця протягом строку перших 50% амортизації його первісної вартості, загальна сума лізингових платежів має дорівнювати або бути більшою 90% від звичайної ціни на такий об'єкт лізингу, діючої на початок строку дії лізингового договору, збільшеної на суму процентів, розрахованих виходячи з облікової ставки Національного банку України, визначеної на дату початку дії лізингового договору на весь його строк; 4) майно, яке передається у фінансовий лізинг, є виготовленим за замовленням лізингоотримувача (орендаря) та після закінчення дії лізингового договору не може бути використаним іншими особами, крім лізингоотримувача (орендаря), виходячи з його технологічних та якісних характеристик [7]. Не можуть бути предметом договору фінансового лізингу земельні ділянки й інші природні

об'єкти, цілісні майнові комплекси підприємств та їх відокремлені структурні підрозділи (філії, цехи, ділянки) [6].

Фінансовим лізингом в Україні за статтю 4 Закону України «Про фінансовий лізинг» мають право займатися юридичні особи: лізингові компанії (юридичні особи, які не є фінансовими компаніями, але мають ліцензію на надання послуг фінансового лізингу); банки; небанківські фінансові організації [7].

Фінансовий лізинг є досить перспективним фінансовим інструментом, який є цікавим як для лізингодавця, так і для лізингоотримувача. Серед переваг для бізнесу слід виділити можливість збереження грошових потоків та спрямування їх на розширення або впровадження інноваційного розвитку підприємства, оскільки швидкий доступ до потрібного обладнання можливий і без первинних витрат. За належних умов співпраці з лізинговою компанією є можливість отримувати прибуток уже сьогодні, відтермінуючи виплати. Щодо лізингодавця, то він несе менше ризиків, ніж при видачі кредиту за рахунок збереження права власності на предмет лізингу. Переваги для лізингоотримувача – відсутність необхідності надання застави і простіша процедура оформлення документів, ніж при кредитуванні. Так, у праці «Інноваційний менеджмент» Захарченко В.І. пояснює причини бурхливого розвитку лізингових операцій у світовій комерційній практиці за останні 15-20 років:

- швидке моральне старіння техніки. Стають вигідними лізингові операції, які залишають за орендарем право дострокового припинення договору;

- зростання конкуренції. Тим, хто починає свою справу, пробитися на ринок дуже складно. Отже, треба шукати такі маркетингові ходи, які дали б можливість клієнтам на практиці ознайомитися із зразками продукції, що виготовляється. Пропонуючи її в лізинг на певний термін, виробник нерідко бере на себе зобов'язання зі встановлення й обслуговування обладнання, навчання персоналу свого клієнта;

- збільшення кількості капіталомістких проєктів, у тому числі будівництва нових промислових підприємств, постачання літаків, суден транспортним компаніям;

- економія грошових коштів фірм-споживачів, особливо спеціалізованих і невеликих за розмірами (дешевше орендувати обладнання, ніж придбати його за повну вартість), тощо [8].

На сьогодні, найбільшу частку ринку (55,4% станом на 01.01.2018) займають лізингові компанії – їх портфель становить 22,4 млрд. грн. На другому місці за обсягом лізингових операцій – банки (портфель на 01.01.2018 – 17,7 млрд. грн., ринкова частка – 43,7%). На небанківські фінансові установи припадає лише 0,84% ринку (341 млн. грн.) [9].

З таблиці видно, що попри зменшення кількості зареєстрованих установ, вартість договорів фінансового лізингу істотно зростає. За даними асоціації «Українське об'єднання лізингодавців», яка об'єднує 70% ринку лізингу, в першому кварталі 2018 року найбільший приріст лізингового портфеля отримали компанії: «Ілта-лізинг» (+ 28%); «Ленд-Ліз» (торгова марка «Альфа – лізинг») (+ 20%) і «OTPLesing» (+ 12%). За резуль-

Таблиця 1

Динаміка основних показників діяльності юридичних осіб (лізингодавців)

Показник	Станом на 31.12.2016	Станом на 31.12.2017	Станом на 31.12.2018	Темпи приросту, % 2017/2016	Темпи приросту, % 2017/2018
Кількість зареєстрованих установ	202	183	167	-9,4	- 8,7
Кількість установ, які мають діючу ліцензію на право надання послуг з фінансового лізингу, станом на кінець періоду, (од.)	-	94	116	-	23,4
Кількість діючих договорів фінансового лізингу, (од.)	17314	13939	14 472	-19,5	3,8
Вартість діючих договорів фінансового лізингу, (млн. грн.)	22 904,4	22 417,9	24 920,9	-2,1	11,2
Вартість договорів фінансового лізингу, укладених за звітний період, (млн. грн.)	9 755,0	12 814,2	21 519,3	31,4	67,9

Джерело: складено на основі [13]

татами другого кварталу 2018 року, лідерами за приростом лізингового портфеля стали компанії: «VFS Ukraine» (+ 35%); «OTPLesing» (+ 27%) і «Scania Credit Ukraine» (+ 15%) [10].

У банківському середовищі в першому півріччі 2018 року діючий портфель операцій фінансового лізингу з юридичними особами мали 20 банків. Загальна сума їх лізингових договорів станом на 01.07.2018 склала 11,3 млрд. грн. При цьому портфель 5 банків-лідерів формує 94,5% загального портфеля. Найбільший портфель має «ПРИВАТБАНК» (78% від загального портфеля). У трійку лідерів входять також «ОТП-БАНК» та «ТАСКОМБАНК» (5,3% і 4,3% загального портфеля, відповідно). За 6 місяців обсяг свого портфеля в цьому сегменті наростили 7 банків. А саму істотну позитивну динаміку за перше півріччя продемонстрував «ОТП-БАНК» – приріст його портфеля склав 581 млн. грн.

Протягом 2018 р. найбільша частина договорів фінансового лізингу, мала термін від 2 до 5 років (67,6% на суму 14 992,8 млн грн). Договори терміном від 5 до 10 років займали 9,5% загального обсягу, договори до 2 років – 22,8%, договори з терміном понад 10 років менше 1% (таблиця 2).

За даними Держфінпослуг найчастіше фінансовим лізингом користуються підприємства сільськогосподарства. Станом на 01.04.2018 року, обсяг діючих договорів лізингу з аграріями становив 5,4 млрд. грн. або 21,9% від загального лізингового портфеля небанківських організацій. Транспортна галузь також активно використовує лізинг: 3,9 млрд. грн. або 15,7% портфеля. На третьому місці по затребуваності лізингових операцій – харчова промисловість: обсяг договорів на початок другого кварталу становив 3,4 млрд. грн. (13,9%). Сьогодні в Україні у фінансовий лі-

зинг можна придбати автомобілі, спецтехніку, устаткування і нерухомість. При цьому основну частину угод небанківських організацій становить лізинг автомобілів (52,3%) та сільгосптехніки (21,5%). На будівельне обладнання припадає 4,5%, а на нерухомість – 2,4% загального портфеля. Серед банків найбільш поширеними програмами фінансового лізингу є лізинг транспорту та сільгосптехніки. [9] Збільшення обсягів фінансування предметів лізингу відбувається як за рахунок активізації роботи з клієнтами, які раніше мали досвід роботи з лізинговими компаніями, так і за рахунок налагодження більш якісної співпраці з представниками малого і середнього бізнесу. Активну роботу у цьому напрямі проводить Асоціація «Українське об'єднання лізингодавців», яка протягом 2018 – початку 2019 року разом з Проектом USAID «Трансформація фінансового сектору» організувала 18 освітніх заходів, спрямованих на популяризацію фінансового лізингу серед підприємців, в яких прийняли участь понад 1000 представників бізнесу із 12 областей України. Зокрема, з січня по квітень 2019 року проводяться Ярмарки фінансування бізнесу лізинговими компаніями.

Прикладом успішного застосування фінансового лізингу може слугувати співпраця міста Хмельницького та «Укргазбанку». В першому кварталі 2018 року «Укргазбанк» уклав договір фінансового лізингу транспортних засобів для комунального підприємства у Хмельницькому. Вартість переданих в лізинг п'яти сучасних сміттєвозів, склала 18 млн грн. Нова програма фінансового лізингу «Укргазбанку» розроблена спеціально для комунальних підприємств України. Вона передбачає максимально зручні та лояльні умови фінансування, гнучкі графіки сплати лізингових платежів та надійне страхування

Таблиця 2

Інформація щодо строку дії договорів фінансового лізингу, укладених протягом звітнього періоду

Період	Розподіл вартості договорів фінансового лізингу укладених протягом звітнього періоду, за терміном їх дії, млн. грн.			
	Менше або дорівнює 2 рокам	Більше 2 або дорівнює 5 рокам	Більше 5 або дорівнює 10 рокам	Більше 10 років
2016	2 224,5	6 194,6	1396,2	6,4
2017	3 251,4	9 546,3	170,0	0,0
2018	5 069,4	14 992,8	2 130,5	0,5

Джерело: складено на основі [13]

переданого в лізинг майна. Адміністрація міста планує реалізувати ще низку екологічних проєктів з «Укргазбанком», зокрема, облаштувати перші п'ять підземних сміттєвих контейнерів та придбати у лізинг електробуси. Зі слів директора Хмельницької обласної дирекції "Укргазбанку" Євгена Братухи, фінустанова однією з перших почала кредитування еко-проєктів для комунальних підприємств та приватного сектора. За умовами договору місто сплачуватиме лише 16% річних протягом 5 років.

Однак попри вищезазначений позитивний досвід в Україні є ряд перешкод для розвитку фінансового лізингу: обмеженість фінансування галузі, відсутність сучасної сприятливої законодавчої бази, відсутність спеціальних податкових стимулів, низька обізнаність підприємців про сучасні інструменти фінансування бізнесу. Серед інших факторів, які стримують розвиток лізингової галузі є брак внутрішнього та іноземного капіталу, відсутність спеціальних державних мотивуючих програм для малого та середнього підприємництва та застаріле законодавство, яке регулює лізингові операції в Україні.

Значною юридичною проблемою для ринку лізингу є відсутність доступу лізингоотримувачів до державних програм дотацій. "Наразі існує спеціальна урядова програма, яка передбачає дотації на закупівлю сільськогосподарської техніки українського виробництва, та лізингові компанії не мають права брати в ній участі", – йдеться в дослідженні USAID [1]. Ще однією за-

конодавчою причиною, що має негативний вплив на ринок фінансового лізингу є відсутність прискореної амортизації для активу, який вже передано у лізинг, яка б спонукала підприємства до оновлення виробничих потужностей. Загрозою для лізингу в Україні є і неконтрольоване ввезення автомобілів з іноземною реєстрацією. Такий незаконний імпорт зменшує кількість потенційних клієнтів сфери лізингу та знижує ціни на нові автомобілі. Зокрема, станом на 31 січня 2018 року в Україні було зареєстровано 246,4 тис. автомобілів з іноземною реєстрацією.

Для подальшого розвитку ринку фінансового лізингу необхідна злагоджена співпраця держави, лізингодавців, медіа та бізнесу. Можливими лізинговими рішеннями щодо популяризації даного сектору можуть стати пропагування лізингу на українському ринку, інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення та підвищення обізнаності з питань лізингу, членство в УОЛ (Українському Об'єднанні Лізингодавців) як ознака надійності, інформування та навчання. Щодо спрощення ведення діяльності для лізингодавців в першу чергу мають відбутися зміни в бюджетно-податковій політиці (що стимулюватиме фінансування через лізинг) та стабілізації економіки держави. З боку лізингодавців-це більша прозорість для лізингодержувачів та органів влади, більша відкритість для нових секторів, активна роль в інформаційно-роз'яснювальній роботі в українському суспільстві та відновлення довіри до фінансового сектору.

Список літератури:

1. Мультимедійна платформа «Укрінформ»: підсумки конференції «Фінансовий лізинг в Україні». Київ, 27.09.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2541156-finansovij-lizing-v-ukraini-potocnij-stan-ta-perspektivi-rozvitku.html>
2. Мінфін: «Ситуація на глобальному ринку», 2018. URL: <https://minfin.com.ua/2018/09/28/35068426/>
3. Васильчишин О., Тулай О. Лізинг в Україні: минуле і перспективи. *Світ фінансів*. 2012. Випуск 3(8), жовтень. С. 136–138.
4. Закон України «Про фінансовий лізинг» від 16.12.1997 № 723/97-ВР, зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. Глазунов Є.О. Сучасний стан розвитку ринку лізингових послуг в Україні. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21S TN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Magisterium_ek_2014_56_15
6. ЗУ Про оподаткування прибутку підприємств / Закон України від 28.12.1994 р. № 334/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94-%D0%B2%D1%80>
7. Про фінансовий лізинг / Закон України від 16.12.1997 р. № 723/97-ВР. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/723/97-%D0%B2%D1%80>
8. Захарченко В.І., Корсікова Н.М., Меркулов М.М., Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформації економіки. *Особливості лізингового фінансування інноваційних проєктів*. 2012. С. 57–60.
9. Центр економічних досліджень та прогнозування «Фінансовий пульс». Ринок фінансового лізингу: тенденції та проблеми. URL: <http://finpuls.com/ru/>
10. Асоціація «Українське об'єднання Лізингодавців». URL: <http://uul.com.ua/>
11. Яновський О. Лізинг як форма підприємницької діяльності. *Економіка України*. 1994. № 11. С. 90–92.
12. Міщенко В.І., Луб'яницький О.С., Слав'янська Н.Г. Основи лізингу : навч. посіб.; сер. «Бібліотека банкіра». Київ : Знання, 1997. 138 с.
13. Підсумки діяльності фінансових компаній та юридичних осіб (лізингодавців) за 2018 рік. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_IV%20kv_2018.pdf
14. Проєкт Закону про фінансовий лізинг. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6395&skl=9
15. Цивільний кодекс України 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
16. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43615/ed20140101/find?text=%CB%B3%E7%E8%ED%E3>

References:

1. Multimedia platform "Ukrinform": the outcome of the conference "Financial Leasing in Ukraine". Kyiv, 27.09.2018. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2541156-finansovij-lizing-v-ukraini-potocnij-stan-ta-perspektivi-rozvitku.html>
2. Minfin: "The situation on the global market", 2018. Available at: <https://minfin.com.ua/2018/09/28/35068426/>
3. Vasilchyshyn O., Tula O. (2012). Leasing in Ukraine: my perspectives. *World Finance*. Vol. 3(8) October, pp. 136–138.

4. The Law of Ukraine "On financial leasing" dated 16.12.1997 No. 723/97-VR, with amendments and additions. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua>
5. Glazunov E.O. The current state of the market of leasing services in Ukraine. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Magisterium_ek_2014_56_15
6. On taxation of profits of enterprises / Law of Ukraine dated 28.12.1994 № 334/94-BP. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/94-%D0%B2%D1%80>
7. About financial leasing / Law of Ukraine dated 16.12.1997 № 723/97-BP. Available at: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/723/97-%D0%B2%D1%80>
8. Zaharchenko V.I., Korsikova N.M., Merkulov M.M. (2012). Innovation management: theory and practice in the conditions of economy transformation. *Features of leasing financing of innovative projects*.
9. Center for economic research and forecasting "Financial pulse". Financial leasing market: trends and problems. Available at: <http://finpuls.com/ru/>
10. Association "Ukrainian Association of Lizingers". Available at: <http://uul.com.ua/>
11. Yanovsky O. (1994). Leasing as a form of entrepreneurial activity. *Economy of Ukraine*. Vol. 11, pp. 90–92.
12. Mishchenko V.I., Lubianytskyi O.S., Slavyanska N.H. (1997). Fundamentals of Leasing : Teach. manual; sir "Banker's Library". Kyiv : Knowledge, 138 p.
13. Summary of activities of financial companies and legal entities (lessors) for 2018. Available at: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_IV%20kv_2018.pdf
14. Draft Law on Financial Leasing. Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?Pf3516=6395&skl=9
15. Sue code of Ukraine 2003, №№ 40-44, p. 356. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
16. Economic Code of Ukraine of 16.01.2003 №436-4. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/43615/ed20140101/find?text=%CB%B3%E7%E8%ED%E3>

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ОРНИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА НОРМАТИВНИМИ ВИХІДНИМИ ДАНИМИ

Анотація. Запропоновано один з можливих шляхів встановлення показників економічної оцінки земель за ефективністю вирощування зернових культур (без кукурудзи). За нормативами урожайності та виробничих витрат на вирощування зернових культур (без кукурудзи) на різних за родючістю ґрунтах розраховано окупність виробничих витрат та диференціальний рентний дохід у натуральному та грошовому вираженні. Встановлено закономірності формування дохідності орних земель залежно від генетичної природи та гранулометричного складу ґрунтів. За алгоритмом методики економічної оцінки земель сільськогосподарського призначення розраховано окупність (ефективність) витрат та диференціальний рентний дохід за фактичними результатами господарської діяльності аграрних підприємств Сокирянського земельно-оціночного району Чернівецької області з вирощування зернових культур періоду останнього туру робіт з економічної оцінки земель. Наведено причини зниження ефективності використання та дохідності орних земель в сучасних умовах. Проаналізовано ретроспективні показники економічної оцінки орних земель у розрізі окремих ґрунтових відмін за статистичними даними з вирощування зернових культур (без кукурудзи) та сучасні нормативні їх значення.

Ключові слова: нормативи, ґрунтові відміни, зернові культури, урожайність, економічна оцінка земель, виробничі витрати, окупність витрат, диференціальний дохід.

Smaga Ivan

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

ECONOMIC ASSESSMENT OF ARABLE LAND ACCORDING TO NORMATIVE INITIAL DATA

Summary. The necessity of updating data and establishment of modern norms of economic evaluation of agricultural lands in the modern conditions of agrarian production is substantiated, and the reasons complicating the fulfillment of this task are given. One of the possible ways of establishing indicators of economic evaluation of land for the efficiency of growing cereal crops (excluding corn) is proposed. The method of determination of indicators of economic evaluation of arable land according to normative source data is described. According to the normatives of productivity and production costs for the cultivation of cereals (excluding corn) at different soil fertility, the payback of production costs and differential rent income in both physical and monetary terms are calculated. The patterns of arable land yield formation are determined, depending on the genetic nature and the granulometric composition of soils. According to the algorithm of the methodology of economic appraisal of agricultural land, the cost recovery (efficiency) of expenses and differential rent income are calculated based on the actual results of the economic activity of agrarian enterprises of the Sokyryan land-evaluation district of Chernivtsi region at the cultivation of grain crops during the last round of works on economic land valuation. The reasons for reducing the efficiency of use and profitability of arable land in the present conditions are given. The retrospective indices of economic evaluation of arable land in the section of separate soil types according to the statistical data on cultivation of grain crops (excluding corn) and their current normative meanings are analyzed. For the soils of the Sokyryan land-assessment district of Chernivtsi region, the yield of grain crops, differential income and specific weight of differential income in gross output are established on the basis of the actual results of economic activity of agricultural enterprises and by normative indicators for natural soil fertility.

Keywords: normatives, soil types, grain crops, yield, economic land valuation, production costs, cost recovery, differential income.

Постановка проблеми. Економічна оцінка земель сільськогосподарського призначення – має важливе значення в практиці регулювання земельних відносин та в сучасних умовах господарювання не втратила своєї актуальності [8]. Її дані було використано при проведенні нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення станом на 01.07.1995 року, а також в методиці розрахунку втрат сільськогосподарського виробництва від відчуження земель, зокрема при встановленні коефіцієнтів інтенсивності використання земель в межах окремих природно-сільськогосподарських районів. У зв'язку з цим, методичні основи економічної оцінки земель сільськогосподарського призначення потребують сучасного наукового забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В 60-80-х роках ХХ століття були сформульовані теоретично-методологічні основи та методичні аспекти щодо встановлення показників

економічної оцінки земель [7] та здійснено три тури відповідних робіт на землях сільськогосподарського призначення. Через нереалізованість даного виду оцінки землі в умовах перехідного періоду до ринкової економіки, в практиці ведення державного земельного кадастру та вирішення окремих завдань в галузі рослинництва продовжують використовуватися її показники, отримані при виконанні в 1988 році 3-го туру відповідних робіт за результатами господарської діяльності бувших колективних сільськогосподарських підприємств в 1981-87 рр. Науковці та практики аграрного виробництва зауважують, що наразі економічна оцінка землі зберігає свою актуальність, однак важливо провести оновлення її нормативів задля відображення змін в ефективності та дохідності аграрного землекористування в нових економічних умовах господарювання [2; 5]. З огляду на важливість вдосконалення методичного забезпечення економічної

оцінки земель, запропоновано можливі варіанти теоретичних і методичних аспектів її проведення [2; 3]. У зв'язку з відсутністю відповідного нормативно-методичного та організаційно-фінансового забезпечення економічна оцінка земель сільськогосподарського призначення за нових економічних умов господарювання в Україні не проводилася. Тому відомості щодо продуктивності, ефективності використання та дохідності земель по Україні чи в розрізі окремих адміністративних областей та районів можливо визначити за статистичними показниками вирощування зернових культур (без кукурудзи) в аграрних підприємствах [10; 11]. Однак, не розглянутим залишається підхід з використанням нормативних вихідних даних для встановлення показників економічної оцінки земель на ґрунтових відмінах різної якості.

Мета досліджень – встановлення параметрів економічної оцінки орних земель України в розрізі окремих ґрунтових відмін за нормативами виробничих витрат на вирощування зернових культур (без кукурудзи) за природної родючості пошпирених різновидів ґрунтів.

Виклад основного матеріалу. Завдання економічної оцінки землі – виявити частку доходу, яка припадає на землю як засіб виробництва в сільському господарстві і таким чином встановити різницю в продуктивності праці при середньому рівні інтенсивності землеробства. Встановлення ефективності виробництва сільськогосподарських культур, як одного з головних результатів економічної оцінки землі, може проводитися як у чистому вигляді, тобто безвідносно до економічних умов господарської діяльності підприємства, так і з урахуванням економічних факторів, які впливають на сільськогосподарське виробництво. Тому землю можна оцінити в чистому (класичному) і виробничому аспектах.

Економічна оцінка землі в чистому вигляді це оцінка її на підставі ефективності виробництва сільськогосподарських культур, що визначається як відношення урожайності культури до затрат на її вирощування. Кращим буде той ґрунт, на якому отримується вища ефективність при оптимальному рівні чистого доходу.

Показники економічної оцінки земель характеризують їх продуктивність, ефективність використання та дохідність з одиниці площі [1]. У випадку загальної економічної оцінки ними є вартість валової продукції, окупність витрат та диференціальний дохід, а при частковій щодо окремих (основних) сільськогосподарських культур визначаються врожайність у центнерах з гектара, окупність витрат та диференціальний дохід. Вони відображають відмінності земель сільськогосподарського призначення за якістю економічної родючості. Параметри зазначених показників визначаються якістю ґрунтів, а також відмінностями в рівні інтенсивності землеробства та умовах господарювання (місцезоложення, спеціалізація, рівень розвитку транспортної інфраструктури тощо).

Нижча дохідність галузі в перехідний період до ринкової економіки, зумовлена швидшими темпами подорожчання виробництва сільськогосподарської продукції порівняно зі зростанням ринкових цін на неї, різким підвищенням цін

на пально-мастильні матеріали, добрива, засоби захисту рослин, а зниження рівня інтенсивності землеробства через зазначені причини призвело до зниження рівня урожайності культур та родючості ґрунтів. Зазначені чинники ускладнюють також розрахунок достовірних показників економічної оцінки землі, в тому числі й диференціального рентного доходу за результатами господарської діяльності аграрних підприємств. Зокрема, досить важко підрахувати реальні технологічні витрати на вирощування культур з урахуванням витрат на застосування сучасної техніки, оплату праці, вартості матеріально-технічних ресурсів тощо. Це вимагає досконалішого підходу щодо визначення виробничих витрат як важливого вихідного показника економічної оцінки землі.

Крім того, визначення показників економічної оцінки землі на рівні аграрних підприємств (загальна оцінка) чи окремих агровиробничих груп ґрунтів (часткова оцінка) за використанням під час останнього туру робіт з економічної оцінки землі методикою в сучасних умовах стає неможливим через спрощення, а нерідко й відсутність в аграрних підприємствах відповідного обліку та звітності. Тому один з реальних шляхів – використання нормативної (еталонної) величини урожаю зернових культур та врахуванні рівня пов'язаних з нею нормативних технологічних (виробничих) витрат для конкретних агровиробничих груп ґрунтів. Доцільно використовувати нормативні виробничі витрати, встановлені за технологічними картами на вирощування зернових культур без кукурудзи залежно від їх урожайності. Вони включають постійні витрати, що не залежать від якості та величини природного урожаю і визначаються кількістю агротехнічних операцій, змінні витрати, що залежать від величини нормативної урожайності та застосовуваної збиральної техніки, а також загальногосподарських та загальногосподарських витрат.

Величини нормативного урожаю зернових культур були виведені за результатами проведення польових дослідів на конкретних ґрунтових відмінах. В якості нормативного може бути використана величина природного урожаю культури, що може бути отримана за рахунок природних властивостей ґрунту, або потенційна, тобто та урожайність, якої можливо досягти за рахунок удобрення культури. Встановлено, що продуктивність ґрунтів України диференціюється за окремими їх типами і зростає від дерново-підзолистих ґрунтів Полісся до чорноземів типових Лісостепу і знову знижується до чорноземів південних і темно-каштанових ґрунтів [6].

Для проведення розрахунків показників економічної оцінки ґрунтів за ефективністю вирощування зернових культур без кукурудзи нами використано опубліковані в наукових працях дані нормативів урожайності та виробничих витрат [6; 10]. Зважаючи на те, що нормативні витрати не залежать від погодно-кліматичних умов конкретного року, рівня цін на продукцію та реального рівня урожайності культур, при їх використанні створюються умови для оцінки якості природної родючості ґрунту.

Величини показників урожайності за природної родючості ґрунту виявилася близькими

до його рівня за результатами господарської діяльності аграрних підприємств в період проведення останнього туру робіт з економічної оцінки земель. В межах кожного з підтипів ґрунту, для яких встановлені нормативи виробничих витрат та урожайності, величина урожаю закономірно зростає з поважчанням гранулометричного складу ґрунту, що пов'язано з вищим вмістом в таких умовах гумусу та поживних речовин для рослин. На чорноземах типових малогумусних важкосуглинкових та легкоглинистих за природної родючості вона складає 34,7 ц/га, а на дерново-підзолистих та дернових неоглеєних піщаних ґрунтах – лише 16,6 ц/га (табл. 1).

Однак, важкі за гранулометричним складом ґрунти важче обробляти і тому зростають виробничі витрати на вирощування зернових культур. Тому зростання величини урожаю зернових культур не супроводжується зростанням окупності витрат. Даний показник змінюється в незначних межах – від 147 до 164 грн./100 грн. витрат, або відповідно для ґрунтів з найнижчою та найвищою природною родючістю. Зазначимо, що значення даного показника є досить близькими для ґрунтів з різним рівнем природної родючості. В межах кожної агровиробничої групи ґрунту різниця в даному показнику за кожної градації гранулометричного складу ґрунту є мінімальною, за винятком дерново-підзолистих ґрунтів. Ще меншою виявилася дана різниця при розрахунку натуральних величин показника окупності витрат – 0,79-0,88 ц/100 грн. витрат.

Нормативний диференціальний рентний дохід отримується як різниця між вартістю нормативного урожаю на конкретній агровиробничій групі ґрунту і витратами на його вирощування та мінімальним рівнем рентабельності виробництва, що забезпечує розширене його відтворення (35% від виробничих витрат). Для розрахунків даного показника в грошовому вираженні використано середню ціну реалізації зерна в 2014 році – 185,9 грн./ц.

Диференціальний рентний дохід, який визначений за показниками фактичної урожайності відображає дохідність та ефективність господарської діяльності виробника з вирощування зернових і зернобобових культур, а за нормативами виробничих витрат і урожайності – природний потенціал землі без урахування здібностей землекористувача.

Диференціальний рентний дохід за природної родючості закономірно підвищується з поважчанням гранулометричного складу в межах кожної агровиробничої групи ґрунту. Зокрема, на дерново-підзолистих ґрунтах – від піщаних до легкосуглинкових різновидів його величина зростає на 1,7 ц/га, від супіщаних до важкосуглинкових і легкоглинистих різновидів темно-сірих опідзолених ґрунтів – на 1,6 ц/га, від легкосуглинкових до важкосуглинкових і легкоглинистих різновидів чорноземів типових середньогумусних – на 3,2 ц/га. Це свідчить про вищий природний потенціал ґрунтів більш важкого гранулометричного складу завдяки вищій їх гумусованості та ліпшій забезпеченості елементами мінерального живлення рослин. Найвищого значення нормативний диференціальний рентний дохід набуває на чорноземах типових середньогумусних важкосуглинкових та легкоглинистих – 7,97 ц/га. З підвищенням рівня природної родючості ґрунту частка диференціального рентного доходу в урожаї зростає до 23-27%.

На відміну від показника ОВ, значення диференціального рентного доходу за нормативними показниками можуть бути порівнянними з його значеннями, отриманими при проведенні нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення станом на 01.07.1995 року, тобто за результатами виробничої діяльності аграрних підприємств з вирощування зернових і зернобобових культур. В середньому по Україні на той період він становив 7,4 ц/га зерна, тобто був майже на такому рівні, який отримується

Таблиця 1

Показники економічної оцінки земель за нормативних затрат на вирощування зернових культур (без кукурудзи) за природної родючості ґрунту (станом на 2014 р.)

Гранулометричний склад ґрунту	Урожай, ц/га	Вартість урожаю/ грн./га	Окупність витрат		Диференціальний дохід	
			грн./100 грн. витрат	ц/га	грн./га	ц/га
Дерново-підзолисті та дернові неоглеєні ґрунти на піщаних відкладах						
Піщані	16,6	3085,9	147,0	0,79	251,2	1,35
Глинисто-піщані	18,7	3476,3	150,2	0,81	366,3	1,97
Супіщані	20,8	3866,7	154,0	0,83	476,3	2,56
Легкосуглинкові	22,9	4257,1	156,4	0,84	581,6	3,13
Темно-сірі опідзолені та слабореградовані ґрунти						
Супіщані	22,3	4145,6	158,3	0,85	612,9	3,30
Легкосуглинкові	25,1	4666,1	159,0	0,86	705,5	3,80
Середньосуглинкові	27,3	5075,1	161,3	0,87	828,4	4,46
Важкосуглинкові та легкоглинисті	30,8	5725,7	160,4	0,86	906,5	4,88
Чорноземи типові середньогумусні						
Легкосуглинкові	28,4	5279,6	162,4	0,87	890,3	4,79
Середньосуглинкові	31,5	5855,9	164,0	0,88	1036,7	5,58
Важкосуглинкові та легкоглинисті	34,7	6450,7	162,5	0,87	1481,1	7,97

Джерело: розроблено автором за даними [6; 10]

за нормативними вихідними даними тільки на чорноземах типових середньогумусних важкосуглинкових та легкоглинистих, тобто найбільш родючих ґрунтах.

Нормативні показники дають змогу оцінити дохідність земель за природної та ефективної родючості ґрунту в тому випадку, якщо вони не зазнали впливу деградаційних процесів, наприклад погіршення забезпеченості ґрунту елементами мінерального живлення рослин. Показник нормативної урожайності озимої пшениці за природної родючості, в такому випадку, необхідно коригувати відповідно до реальних показників агрохімічних властивостей ґрунту, або розраховувати величину ресурсного урожаю. Він може бути використаний в якості нормативного урожаю при відсутності відповідних даних польових дослідів на конкретних агропромислових групах ґрунтів [9].

Використання фактичних виробничих витрат при розрахунках диференціального рентного доходу буде доречним у випадку, якщо вони відображають технологію вирощування зернових культур у певній природно-кліматичній зоні. Нормативний рівень витрат доцільно розраховувати на основі технологічної собівартості продукції, без врахування внесення добрив та з врахуванням транспортних витрат щодо конкретної земельної ділянки, а також єдиних щодо всіх агрогруп біржових чи нормативних цін реалізації зерна [11].

Наступним етапом досліджень було порівняння показників економічної оцінки деяких агропромислових груп ґрунтів за фактичними результатами господарської діяльності з вирощування зернових культур без кукурудзи з аналогічними показниками, отриманими за нормативними вихідними даними. Для цього використані дані, отримані під час останнього туру робіт з економічної оцінки земель Сокирянського земельного-оціночного району Чернівецької області, а також нормативи витрат на вирощування та урожайності зернових культур за природної родючості ґрунту та фактичну ціну реалізації зерна за 2014 рік [10]. Досягнута на той період урожайність зернових культур в даних умовах (33,6 і 35,2 ц/га для різних ґрунтів), майже не відрізнялася від її нормативів за природної родючості – 30,8-34,7 ц/га (табл. 2). На диференціальний дохід припадала більша частка у складі валової продукції (0,5142 і 0,5149). Це відпові-

дало 18,1 та 17,3 ц/га для темно-сірих опідзолених важкосуглинкових і легкоглинистих ґрунтів та чорноземів опідзолених важкосуглинкових і легкоглинистих відповідно. За нинішніх економічних умов господарювання порівняно з періодом проведення останнього туру робіт з економічної оцінки земель знизилась ефективність та дохідність використання орних земель. Диференціальний рентний дохід в натуральному вираженні (ц/га зерна) зменшився в 2-3,5 рази і становив 4,9 і 8,0 ц/га. Аналогічне зниження стосується й показника питомої ваги диференціального доходу у валовій продукції.

Таке різке зниження показників ефективності та дохідності використання орних земель зумовлене швидшими темпами подорожчання виробництва сільськогосподарської продукції порівняно зі зростанням ринкових цін на неї. Варто зазначити, що при економічній оцінці земля оцінюється як засіб виробництва у нерозривному зв'язку з умовами виробництва. Тому випадки, коли ґрунти з однаковим бонітетом, але розміщені в різних природно-сільськогосподарських районах одержували різні абсолютні та відносні показники часткової економічної оцінки пояснюються різницею в місці розташуванні земельних ділянок, напрямі спеціалізації аграрних підприємств, досягнутому рівні інтенсивності землеробства тощо. Використання фактичних витрат на вирощування тієї чи іншої культури не дозволяє встановити об'єктивно існуючі відмінності у природній продуктивності земель, а на параметри показників економічної оцінки землі суттєвий вплив здійснює рівень інтенсивності виробництва, досягнутий за конкретних умов господарювання, тобто суб'єктивний показник.

Висновки. Реальним шляхом встановлення показників економічної оцінки орних земель за ефективністю вирощування зернових культур без кукурудзи в розрізі окремих агропромислових груп ґрунтів є використання нормативних вихідних даних – виробничих витрат на вирощування за технологічними картами та урожайності за природної родючості ґрунту, тобто оцінка проводиться в класичному аспекті без врахування рівня інтенсивності землеробства. Це дозволить встановити, на скільки один ґрунт кращий за інший щодо якості економічної родючості, оскільки параметри економічної оцінки в такому випадку визначаються якіс-

Таблиця 2

**Показники часткової економічної оцінки землі
за фактичними та нормативними вихідними даними**

Назва агрогрупи ґрунту	Урожай, ц/га	Диференціальний дохід, ц/га	Питома вага диференціального доходу у валовій продукції
За результатами господарської діяльності с/г підприємств (1989 рік)			
Темно-сірі опідзолені важкосуглинкові і легкоглинисті ґрунти	35,2	18,1	0,5142
Чорноземи опідзолені важкосуглинкові і легкоглинисті ґрунти	33,6	17,3	0,5149
За нормативними показниками для природної родючості ґрунту (2014 рік)			
Темно-сірі опідзолені важко суглинкові і легкоглинисті ґрунти	30,8	4,9	0,1591
Чорноземи типові середньогумусні важкосуглинкові і легкоглинисті ґрунти	34,7	8,0	0,2305

Джерело: розроблено автором за даними [4; 6; 10]

тю ґрунтів. Визначення достовірних показників економічної оцінки орних земель за результатами господарської діяльності аграрних підприємств з вирощування зернових культур (без кукурудзи) ускладнюється через значний диспаритет цін на продукцію сільського господарства і промисловості для сільськогосподарських потреб, відсутність належної організації бухгалтерського та інших видів обліку в аграрних підприємствах, недостатнє методологічне забезпечення тощо.

Для ґрунтів Сокирянського земельно-оціночного району Чернівецької області показники урожайності зернових культур за досягнутого в період проведення робіт з економічної оцінки земель

рівня інтенсивності землеробства майже відповідають їх сучасним нормативам. Визначення показників економічної оцінки за нормативними вихідними показниками дозволило встановити, що ґрунти різного рівня родючості найменше відрізняються за показником окупності витрат, однак урожайність та диференціальний дохід зростають синхронно з поважанням гранулометричного складу ґрунту. За нинішніх економічних умов господарювання порівняно з періодом проведення останнього туру робіт з економічної оцінки земель знизилась ефективність та дохідність використання орних земель при вирощуванні зернових культур (без кукурудзи).

Список літератури:

1. Про оцінку земель : Закон України від 11 грудня 2003 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1378-15>
2. Аврамчук Б.О. Сучасна методика економічної оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 1. С. 138–145.
3. Добряк Д.С., Мартин А.Г. Методичні засади економічної оцінки сільськогосподарських угідь. *Землеустрій і кадастр*. 2009. № 3. С. 3–7.
4. Економічна оцінка земель Чернівецької області. Чернівці, 1989. 284 с.
5. Ковалишин О.Ф., Малахова С.О., Рижок З.Р. Питання актуалізації показників економічної оцінки земель. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2018. № 1. С. 49–58.
6. Лісовий М.В., Комариста А.В., Солов'яненко Н.А. Продуктивність основних типів ґрунтів України. *Вісник ХНАУ. Серія : Ґрунтознавство*. 2008. № 2. С. 12–14.
7. Общесоюзная методика оценки земель (временная). Москва, 1976. 70 с.
8. Попромзан Н.В., Коробська А.О. Економічна оцінка земель як інструмент сталого землекористування. *Перспективні напрями розвитку економіки, обліку, менеджменту та права: теорія і практика : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. 25 червня 2018 року. м. Полтава, 2018. Ч. 1. С. 11–13.*
9. Смага І.С. Методологічні основи бонітування ґрунтів та їх удосконалення. *Ґрунтознавство*. 2013. Т. 14. № 3–4. С. 63–75.
10. Солов'яненко Н. Земельна рента в сільському господарстві: методичні підходи до її визначення. *Землепорядний вісник*. 2015. № 10. С. 40–43.
11. Федоров М.М. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави. *Економіка АПК*. 2009. № 11. С. 3–10.

References:

1. Pro otsinku zemel (2003). [On the evaluation of land] : Zakon Ukrainy [the Law of Ukraine]. Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1378-15>
2. Avramchuk B.O. (2018). Suchasna metodyka ekonomichnoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Modern methods of economic evaluation of agricultural land]. *Zbalansovane pryrodokorystuvannia*, vol. 1, pp. 138–145.
3. Dobriak D.S., Martyn A.H. (2009). Metodychni zasady ekonomichnoi otsinky silskohospodarskykh uhid [Methodical principles of economic assessment of agricultural land]. *Zemleustrii i kadastr*, vol. 3, pp. 3–7.
1. Chernivtsi (1989). Ekonomichna otsinka zemel Chernivetskoj oblasti [Economic evaluation of land Chernivtsi region].
4. Kovalyshyn O.F., Malakhova S.O., Ryzhok Z.R. (2018). Pytannia aktualizatsii pokaznykiv ekonomichnoi otsinky zemel [Issues of actualization of indicators of economic land valuation]. *Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel*, vol. 1, pp. 49–58.
5. Lisovyi M.V., Komarysta A.V., Solovianenko N.A. (2008). Produktivnist osnovnykh typiv gruntiv Ukrainy [Productivity of main types of soils of Ukraine]. *Visnyk KhNAU. Ser. Gruntoznavstvo*, no 2, pp. 12–14.
1. Obshchesoyuznaya metodyka otsenky zemel' (vremennaya) [Union-wide (Soviet Union's) methodology of land valuation (temporary)]. Moskva, 1976. 70 p. (in Russian)
6. Popromzan N.V., Korobskaya A.O. (2018). Ekonomichna otsinka zemel yak instrument staloho zemlekorystuvannia [Economic evaluation of land as a tool for sustainable land use]. *Perspektyvni napriamy rozvytku ekonomiky, obliku, menedzhmentu ta prava: teoriia i praktyka. Part. 1* (Poltava, June 25, 2018), Poltava, pp. 11–13.
7. Smaha I.S. (2013). Metodolohichni osnovy bonituvannia hruntiv ta yikh udoskonalennia [Methodological bases of soil evaluation methodologies and their improvement]. *Hruntoznavstvo*, vol. 14, no. 3-4, pp. 63–75.
8. Solovianenko N. (2015). Zemelna renta v silskomu hospodarstvi: metodychni pidkhody do yii vyznachennia [Land rent in agriculture: methodological approaches to its definition]. *Zemleporiadnyi visnyk*, no 10, pp. 40–43.
9. Fedorov M.M. (2009). Normatyvna hroshova otsinka zemel yak skladova mekhanizmu rehuliatornoj polityky derzhavy [Normative monetary valuation of land as a component of the state regulatory policy mechanism]. *Ekonomika APK*, no. 11, pp. 3–10.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-127>

УДК 336.14

Сокровольська Н.Я., Дембіцька А.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВИКОРИСТАННЯ ЕФЕКТУ СИНЕРГІЇ В УПРАВЛІННІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ ГРОМАДИ

Анотація. Актуальність теми дослідження визначається важливістю реалізації в Україні адміністративно-територіальної реформи з використанням ефекту синергії. У статті досліджено застосування ефекту синергії в управлінні економічним розвитком громади. Проаналізовано трактування науковців поняття «синергія». Охарактеризовано основні види синергізму, які варто застосовувати на практиці комплексно, а також його функції, які допоможуть краще зрозуміти роль та значення даного ефекту в економіці. Визначено умови, резерви та напрями забезпечення синергійного ефекту. За допомогою статистичних даних зроблено аналіз ефекту синергії в умовах децентралізації. Із реалізацією реформи децентралізації на засадах синергізму пов'язані надії суспільства на підвищення рівня життя населення, обсягу та якості суспільних послуг, максимальне наближення їх до споживача і отримання у найкоротший строк.

Ключові слова: синергія, синергетичний ефект, об'єднана територіальна громада, функції, класифікація.

Sokrovska Natalia, Dembitska Alla

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

USING THE EFFECT OF SYNERGY IN THE MANAGEMENT OF THE FINANCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COMMUNITY

Summary. The urgency of the research topic is determined by the importance of implementing the administrative-territorial reform in Ukraine, using the effect of synergy and reforming society as a whole. The aim of the study is to study theoretical, methodological and practical issues regarding aspects of managing financial and economic development of the community, analysis of the impact of synergy on decentralization reform. The methodological basis of the study was the system of interrelated general scientific, theoretical and experimental methods, in particular: observation, comparison, generalization, dialectic, argumentation, as well as methods applied at the empirical and theoretical levels of research (analysis, synthesis, induction, deduction), and others. The article describes the application of the synergy effect in managing the economic development of the community. The article deals with the interpretation of the concept of "synergy" by scientists. The main types of synergy, which should be used in practice in a complex way, as well as its functions, which will help to understand the role and significance of this effect in the economy, are investigated. Conditions, reserves and directions of ensuring synergy effect are determined. Using statistical data, an analysis of the effect of synergy in the conditions of decentralization is made. Thus, with the implementation of administrative and territorial reform, on the basis of synergy, there are hopes of society for raising the standard of living of the population, the volume and quality of public services, maximum approximation of them to the consumer and obtaining as soon as possible.

Keywords: synergy, synergistic effect, united territorial community, functions, classification.

Постановка проблеми. Об'єднана громада – це ефективна, зрозуміла і зручна для мешканців система управління територією. Мешканці об'єднаних громад мають поруч ефективну спроможну владу, яку самі обирають і на діяльність якої можуть впливати. Як наслідок – в містах і селах громади доступніші та якісніші послуги, більш сприятливі умови життя.

Однією з найбільш ефективних реформ, яка зараз відбувається в Україні є децентралізація владних та фінансових повноважень держави на користь місцевого самоврядування. Головними завданнями даної реформи є формування ефективного місцевого самоврядування, створення комфортних умов для проживання громадян, надання їм високоякісних та доступних публічних послуг. Досягнення цих завдань неможливе без належного рівня економічного розвитку відповідних територій, їх фінансового забезпечення і достатніх джерел для наповнення місцевих бюджетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даному питанню щодо управління фінансовим та економічним розвитком громади на засадах синергізму присвячені праці таких вітчизняних вчених: А.В. Гриньов [1], А.Г. Грязнова [6],

Я.М. Казюк, О.М. Князева [7], А.І. Крисоватий [2], І.О. Луніна [3], А.Н. Люкшинов [8], В.М. Марченко [4], Х.О. Патицька [5] та інших, однак існує необхідність у подальшому дослідженні ефекту синергії з урахуванням можливостей використання його в управлінні ОТГ.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження полягає у аналізі синергійного ефекту та його функцій, видів, а також резервів за допомогою яких громади зможуть об'єднати свої зусилля, з метою збільшення надходжень до місцевих бюджетів, пошуку резервів їх наповнення, покращення ефективності адміністрування податків і зборів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Реалізація мети дослідження зумовила постановку і розв'язання завдань:

- з'ясувати теоретико-методологічні засади управління фінансово-економічним розвитком громади на засадах синергізму;
- визначенні основних видів та функцій синергізму в управлінні ОТГ;
- дослідження перспективних напрямків застосування ефекту синергії в діяльності об'єднаних громад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість науковців ототожнюють терміни «синергійний ефект» та «синергія», і вважають, що синергетичний ефект дає можливість виявити та отримати додаткові переваги від взаємодії різних компонентів, елементів, системи, факторів у будь-якій діяльності, але не існує однозначної думки щодо визначення сутності «синергія», тому варто проаналізувати дані табл. 1, в якій наведено наукові погляди щодо визначення даного поняття.

Із даних табл. 1 можна зробити висновок, що думки науковців з приводу сутності поняття «синергія» розходяться, але кожна з них має право на існування. Тому варто дати більш узагальнене визначення, яким би можна було розкрити сутність синергізму в управлінні фінансово-економічним розвитком громади. Отож синергія – це зростання показників ефективності діяльності громади в результаті об'єднання, злиття, інтеграції окремих видів ресурсів, можливостей, якостей та інших необхідних елементів у єдину систему, де ефект від взаємодії елементів системи об'єднаної територіальної громади перевищує суму ефектів діяльності кожного елемента окремо.

Щоб краще зрозуміти, які можливості для об'єднаної громади може дати ефект синергії, необхідно дослідити види синергізму та як їх застосовувати на практиці. Найбільш часто в науковій літературі зустрічаються такі види синергії: виробнича, фінансова, управлінська, інвестиційна, ресурсна.

Виробнича синергія – це збільшення обсягів виробництва за рахунок спільної операційної діяльності окремих підприємств, установ та організацій, які розташовані на території об'єднаної громади, але які до цього часу були розташовані і підпорядковані різним територіям і функціонували як конкуренти, а не союзники. Таким чином вони спільно можуть використовувати основні і оборотні фонди, персонал, розподіляти між собою накладні витрати, здійснювати спільне матеріально-технічне постачання тощо.

Фінансова синергія – додатковий ефект, що виникає внаслідок спільної фінансової діяльності окремих структурних одиниць, та є результатом зміни податкового навантаження, ступеню фінансового ризику, а отже і фінансового стану самої громади. Виходячи із даного визначення фінансову синергію можна розділити на податкову синергію та синергію фінансового стану. Податкова синергія полягає в умілому поєднанні

окремих інструментів податкового регулювання, до них можна віднести: уведення або скасування певних об'єктів оподаткування, розширення або звуження кола платників податку, визначення розміру ставки податку, визначення податкової бази, встановлення податкових пільг та багато інших інструментів, які в кінцевому результаті зможуть збільшити доходи бюджету ОТГ. Синергія фінансового стану – це такий рівень забезпеченості територіальної громади відповідним обсягом фінансових ресурсів, який досягається в результаті поєднання різних видів діяльності, що здійснюються в середині ОТГ, а також раціональне використання цих фінансових ресурсів, з метою підвищення фінансово-економічного розвитку даної громади.

Управлінська синергія – додатковий ефект, що виникає внаслідок економії управлінських витрат, значно меншою кількістю неефективних управлінських рішень в силу високого професійного рівня менеджменту і специфікації його діяльності.

Інвестиційна синергія – додатковий ефект, що виникає внаслідок спільної інвестиційної діяльності окремих структурних одиниць громади, та є результатом спільного використання капітальних і фінансових інвестицій.

Ресурсна синергія – утворюється при ефективному та результативному об'єднанні і спільного використання обмежених проектних ресурсів.

Синергійний ефект полягає у взаємозв'язку різних елементів, який приводить до досягнення більших результатів, ніж у тих випадках, коли вони функціонують окремо, тому варто виділити основні функції синергізму:

- 1) мінімізація загальних витрат та максимізація доходу бюджету за рахунок об'єднання фінансових ресурсів;
- 2) ріст бажаного результату якості життя населення за рахунок створення додаткових робочих місць та сприятливих умов для відкриття власної справи;
- 3) стимулювання приватної бізнес-ініціативи в громаді та створення сприятливих умов для залучення інвестицій;
- 4) розвиток співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями та потенційними інвесторами;
- 5) розвиток сільських територій на основі залучення молоді до суспільно-виробничих та підприємницьких процесів у сільській місцевості, а також призупинення міграційних процесів із села;

Таблиця 1

Теоретичні підходи до трактування поняття «синергія»

Автор	Визначення поняття «синергія»
А.В. Гриньов [1, с. 11]	Істотне підсилення або послаблення потенціалу будь-якої системи, що може викликати як позитивні, так і негативні наслідки.
А.Г. Грязнова, М.А. Федотова [6, с. 512–516]	Ефект, який виникає в тому разі, якщо властивості системи загалом переважають просту суму властивостей окремих її елементів і є доданою вартістю об'єднаної компанії після злиття порівняно з сумарною вартістю компаній до злиття.
О.М. Князева, С.П. Курдюмов [7, с. 200]	Ефект, що сприяє виникненню кооперативної та узгодженої у часі і просторі поведінки елементів у системі.
А.Н. Люкшинов [8, с. 62]	Варіант реакції на комбіновану дію двох або декількох факторів, що характеризується тим, що цю дію перевищує дія, що надається кожним фактором окремо.
В.М. Марченко [4]	Кількісно оцінена енергія внутрішньої самоорганізації елементів системи та самоорганізації даної системи з іншими системами (зацікавленими особами, суспільством тощо).

Джерело: розроблено автором за даними [1; 4; 5; 6; 7; 8]

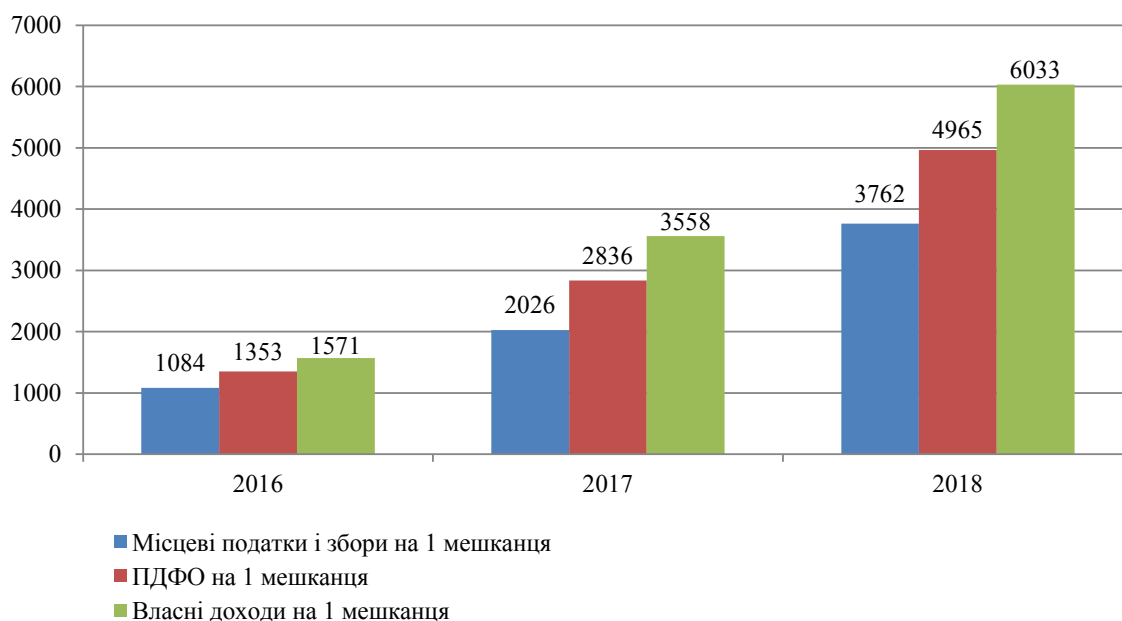

Рис. 1. Власні доходи загального фонду місцевих бюджетів на 1-го мешканця за 2016-2018 рр., грн.

Джерело: розроблено автором за даними [9]

6) здатність стратегічного бачення, створення інновацій та стратегічної гнучкості для досягнення цілей громади на основі управління, яке визначає та інтегрує усі його можливості та здатності.

Як вже зазначалося раніше, то досягнути ефекту синергії можна лише за рахунок поєднання різних видів ресурсів, які є в наявності громади, а також за рахунок сприятливих умов.

Існують такі умови, резерви та напрями забезпечення синергійного ефекту: ресурсний потенціал; виробничий потенціал; ринковий потенціал; управлінський потенціал; фінансовий потенціал; інвестиційний потенціал.

Охарактеризувавши основні умови, які необхідні для здійснення синергії, можна зробити висновки про те, що за для формування інвестиційної привабливості територіальної громади, їй необхідно приділяти особливу увагу повному та ефективному використанню наявних у розпорядженні громади всіх видів ресурсів. Ефективне використання потенціалу громади забезпечить стійкі конкурентні переваги порівняно з іншими громадами та посприє фінансово-економічному збагаченню громади.

Щоб наочно побачити, яким чином реформа децентралізації, яка базується на засадах синергізму вплинула на фінансово-економічний стан об'єднаної громади необхідно проаналізувати динаміку власних доходів загального фонду місце-

вих бюджетів на 1-го мешканця за 2016-2018 рр., що зображена на рис. 1.

За підсумками 2018 року, власні доходи загального фонду у розрахунку на одного жителя зросли, у порівнянні з 2017 роком, на 21,5% і склали 6032,9 гривень. Обсяг надходжень податку на доходи фізичних осіб у розрахунку на одного жителя зріс на 25,5% і склав 3557,9 грн, місцеві податки і збори на одного жителя зросли на 16,1% і склали 1570,6 гривень [9].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, синергізм – це додатковий ефект, який виникає в тому разі, якщо властивості системи загалом переважають просту суму властивостей окремих її елементів і є доданою вартістю громади після об'єднання порівняно з сумарною вартістю громади до об'єднання.

Щоб досягти синергійного ефекту необхідно забезпечити фінансовий, ресурсний, ринковий, інвестиційний, управлінський потенціал громади.

Управління фінансово-економічним розвитком громади на засадах синергізму має базуватися на поєднанні декількох видів синергії для підсилення бажаного результату.

А також новоствореним громадам важливо брати активну участь в інвестиційних проектах та грантах, щоб зацікавити інвестора своїм прагненням до змін та досягти якомога швидшого економічного зростання.

Список літератури:

1. Гриньов А.В. Стратегія інноваційного розвитку підприємства : автореф. дис. д-ра екон. наук : 08.06.01. Донецьк, 2004. 36 с.
2. Крисоватий А.І. Сутність та концептуальні онови формування податкової політики в умовах євроінтеграційних процесів. *Економіка України*. 2016. № 1. С. 35–51.
3. Луніна І.О. Фонд регіонального розвитку України в умовах євроінтеграційних процесів. *Фінанси України*. 2018. № 1. С. 47–61.
4. Марченко В.М. Методичні підходи до оцінювання синергетичного ефекту злиття і поглинання. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 4(118). С. 135–142.

5. Патицька Х.О. Фінансова децентралізація як основа формування самодостатніх територіальних громад України. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. С. 1–6.
6. Грязнова А.Г., Федотова М.А. Оцінка бізнесу : навчальний посібник. Москва : Фінанси і статистика, 2005. 736 с.
7. Князева О.М., Курдюмов С.П. Підстави синергетики. Синергетичне світобачення : навчальний посібник. Москва : КомКнига, 2005. 240 с.
8. Люкшинов А.Н. Стратегічний менеджмент : навчальний посібник. Москва : ЮНІТИ-ДАНА, 2000. 375 с.
9. Офіційний сайт Децентралізація. URL: <http://decentralization.gov.ua>

References:

1. Grinev A.V. (2004). *Stratehiia innovatsiinoho rozvytku pidpriemstva: avtoref [Strategy of innovative development of the enterprise: author's abstract]* (Candidate's thesis). Donetsk, 36 p.
2. Chrisoved A.I. (2016). *Sutnist ta kontseptualni onovy formuvannia podatkovoi polityky v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [Essence and conceptual updates of the formation of the tax policy in the conditions of European integration processes]*. *Ukraine economy*, no. 1, pp. 35–51.
3. Lunina I.O. (2018). *Fond rehionalnoho rozvytku Ukrainy v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv [Foundation for Regional Development of Ukraine in the Conditions of European Integration Processes]*. *Finance of Ukraine*, no. 1, pp. 47–61.
4. Marchenko V.M. (2011). *Metodychni pidkhody do otsiniuvannia synerhetychnoho efektu zlyttia i pohlynannia [Methodological approaches to assessing the synergy effect of mergers and acquisitions]*. *Actual problems of the economy*, no. 4(118), pp. 135–142.
5. Palytska Kh.O. (2015). *Finansova detsentralizatsiia yak osnova formuvannia samodostatnykh terytorialnykh hromad Ukrainy [Financial decentralization as the basis for the formation of self-sufficient territorial communities of Ukraine]*. *Effective economy*, no. 10, pp. 1–6.
6. Gryaznova A.G., Fedotova M.A. (2005). *Otsinka biznesu [Business valuation]*. Moscow : Finance and Statistics, 736 p.
7. Knyazev O.M., Kurdyumov S.P. (2005). *Podstavy synerhetyky. Synerhetychne svitobachennia [The basics of synergetics. Synergistic worldview]*. Moscow : KomKniga, 240 p.
8. Lyukshinov A.N. (2000). *Stratehichniy menedzhment [Strategic management]*. Moscow : YUNITI-DANA, 375 p.
9. Official Website Decentralization. URL: <http://decentralization.gov.ua>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-128>

УДК 338.48:331.101.3

Теребух А.А., Ільницька-Гикавчук Г.Я.
Національний університет «Львівська політехніка»**ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ МОТИВАЦІЇ ПРАЦІВНИКІВ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА**

Анотація. Розглянуто сутність поняття «мотивація». Це сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників, які спонукають людину виконувати поставлені завдання, що приводить до досягнення цілей працівника та організації загалом. Наведено класифікацію мотивації за різними ознаками. Висвітлено принципи мотивування працівників туристичних підприємств. Для мотивації персоналу слід поєднувати методи матеріального та нематеріального стимулювання. Найбільш дієва матеріальна мотивація, основними елементами якої є оплата праці та надбавки. Проте її необхідно поєднувати з нематеріальною мотивацією, яка включає похвалу працівника, привітання з урочистими подіями, влаштування корпоративних свят, можливість кар'єрного росту, доручення цікавої роботи тощо. Розкрито основні методи мотивування працівників.

Ключові слова: мотивація, персонал, методи, матеріальне стимулювання, нематеріальне стимулювання.

Terebukh Andrii, Pnytska-Hykavchuk Halyna
National University «Lviv Polytechnic»**PRINCIPLES AND METHODS OF MOTIVATION OF EMPLOYEES OF THE TOURIST ENTERPRISE**

Summary. The essence of the concept of «motivation» is considered. This is a set of external and internal factors that encourage a person to perform the tasks that lead to the achievement of the goals of the worker and the organization as a whole. The classification of motivation according to different characteristics is given: according to groups of needs (material, labor, status), according to the used methods (normative, compulsory, stimulating), by sources of origin (internal, external), in the direction of achieving the goal (positive, negative). An effective motivation system for tourism enterprises should be based on the following principles: continuity of motivation process; a combination of material and non-material methods of motivating staff; motivation efficiency; comprehensiveness of motivation; conformity. Material motivation is divided into two types: material monetary and material non-monetary motivation. The methods of material monetary incentives include: wages, bonuses and allowances, commission fees, tuition fees and staff qualification upgrades. The forms of material non-monetary motivation include: benefits when using social institutions of the organization; nutrition of the personnel; use of official car and phone; increase of technical equipment and comfort of the workplace; providing tickets for visiting various cultural events and more. In the field of tourism, such methods of motivation as trip of employees in tourist trips can also be used. Intangible motivation includes praise of the employee, greetings with solemn events, arrangement of corporate holidays, the possibility of career growth, the assignment of interesting work, etc. To achieve the best result it is necessary to combine different methods of motivation.

Keywords: motivation, personnel, methods, material incentives, non-material incentives.

Постановка проблеми. Мотивація персоналу є надзвичайно актуальною і важливою проблемою, оскільки від неї залежить успіх діяльності підприємства, рівень добробуту колективу. Ефективне управління персоналом вимагає чіткого усвідомлення мотивів і потреб людини, а також уміння правильно стимулювати персонал до праці. Вибір найбільш ефективних методів мотивації є важливим завданням керівного персоналу кожного підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми мотивації праці персоналу досліджували такі вчені як Балабанова Л.В., Вербицька Г.Л., Калініченко Л.Л., Кіпченко В.К., Колот А.М., Цимбалюк С.О., Макклелланд Д., Маслоу А., Олійник С.У., Устіловська А.С., Херцберг Ф., Крушельницька О.В., Климчук А.О. та багато інших.

Мета статті. Метою статті є висвітлення сутності, принципів і методів мотивації персоналу туристичних підприємств.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі термін «мотивація» трактується по-різному. Так, Мескон М. визначає мотивацію як процес спонукання себе та інших до діяльності для досягнення особистих цілей і цілей організації [1]. На думку Гріфіна Р. та Яцури В., це сукупність чинників, які зумовлюють поведінку

людей [2]. Згідно Колот А.М., мотивація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, визначають поведінку, форми діяльності, надають цій діяльності спрямованості, орієнтованої на досягнення особистих цілей і цілей організації [3]. Це внутрішній процес свідомого вибору людиною того чи іншого типу поведінки, що визначається комплексним впливом зовнішніх (стимули) і внутрішніх (мотиви) чинників [4]. Узагальнюючи дані визначення, слід зазначити, що мотивація, по-перше, це сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників, по-друге, дія їх спонукає людину виконувати поставлені завдання, обирати певний тип поведінки, по-третє, така діяльність людини сприяє досягненню її цілей та цілей організації.

Мотивацію можна класифікувати за різними ознаками (рис. 1).

Залежно від потреб розрізняють такі види мотивації [5; 6]: матеріальну, трудову, статусну. Першим стимулом до праці є матеріальна зацікавленість, тобто отримання матеріальної винагороди, яка може бути виражена в грошовому вимірнику, матеріальних об'єктах або послугах [7].

Найбільш дієва матеріальна мотивація, проте використання тільки її приводить до виснажен-

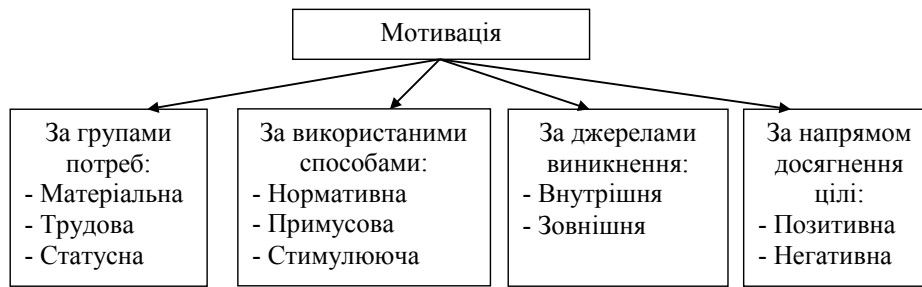

Рис. 1. Класифікація мотивації

Джерело: розробка автора за джерелами [5; 6; 7]

ня працівників, їх нервового перевантаження. Тому доцільно її поєднувати з трудовою мотивацією, яка породжується самою роботою, її змістом, умовами, режимом праці, організацією трудового процесу тощо.

Це внутрішня мотивація праці, в якій пріоритетними є внутрішні мотиви (суть праці, відповідальність, успіх) перед зовнішніми (відносини з колегами, заробітна плата тощо). Для підвищення трудової мотивації доцільно давати працівникам цікавішу роботу, ставити нові завдання з творчим характером; має бути можливість підвищення професійності працівників; робітник повинен відчувати свою потребу; спільне прийняття рішень; надавати працівникові самостійність в прийнятті рішень; створення сприятливого клімату в колективі [8].

Статусні мотиви є внутрішньою рушійною силою поведінки, пов'язаної з прагненням людини посісти вищу посаду, виконувати складнішу, відповідальнішу роботу, працювати у сфері діяльності (організації), яка вважається престижною, суспільно значущою. На думку Крушельницької О.В., є такі прийоми статусної мотивації [8]: підвищення на посаді; винагороди і визнання досягнень; залучення людей до управління; заохочення і винагороди групової роботи.

Нормативна мотивація – передбачає спонукання людини до поведінки за допомогою психологічного впливу: навіювання, переконання, інформування тощо. На застосуванні влади, погрозах до працівника у випадку невиконання ним вимог базується примусова мотивація.

Стимулююча мотивація – це вплив на особистість, щоб вона сама захотіла якісно виконувати на неї покладені обов'язки.

За джерелами виникнення мотивів виділяють мотивацію внутрішню і зовнішню. Внутрішня мотивація – це коли людина сама формує мотиви. Наприклад, прагне досягнути певної мети, завершити роботу тощо. На основі внутрішньої мотивації люди відповідальніше виконують роботу, менше затрачають сил, краще розуміють завдання. І навпаки, зовнішня мотивація передбачає вплив на суб'єкт ззовні, наприклад, через заробітну плату, штрафи, накази тощо. Проте в різних ситуаціях мотиви можуть виникати по внутрішніх та по зовнішніх причинах.

За напрямом досягнення цілей розрізняють мотивацію позитивну та негативну. В свою чергу, позитивна сприяє досягненню цілей і включає матеріальне заохочення у вигляді доплат до заробітної плати, премії, доручення особливо

важливої роботи для працівника, похвала тощо. Негативно мотивують людей штрафи, пониження по посаді, психологічний дискомфорт.

Дієва система мотивування працівників туристичних підприємств повинна базуватися на таких принципах:

- безперервність процесу мотивування – мотивування працівників має постійно проводитися для того щоб вони ефективно працювали;
- поєднання матеріальних та нематеріальних методів мотивування персоналу;
- ефективність мотивування – система мотивування має приносити очікувані результати, в протилежному випадку вона є неефективною і має бути заміненою;
- всеохоплюваність мотивування – мотивування має стосуватися всього персоналу;
- відповідність – система мотивування має відповідати результатам праці працівника.

Для мотивації персоналу слід поєднувати методи як матеріального стимулювання так і нематеріального (рис. 2).

Матеріальна мотивація буває двох видів – матеріальна грошова та матеріальна негрошова мотивація.

До методів матеріального грошового стимулювання Колот А.М. відносить [3]:

1. Заробітна плата, рівень якої визначає можливість відтворення робочої сили, а тому й мотивацію.
2. Премії за виконання поставлених завдань (підвищення якості послуг, виконання плану продажів, підвищення ефективності обслуговування, розширення клієнтської бази тощо).
3. Оплата за навчання працівників на курсах, тренінгах, в навчальних закладах.
4. Медичне обслуговування.
5. Страхування.

Актуальними є такі методи грошової матеріальної мотивації [10]:

- доплати до основної заробітної плати за володіння певними навичками та вміннями (знання іноземних мов, користування комп'ютерними програмами);
- оплачуване тимчасове звільнення від роботи (святкування днів народження, шлюб, похорони);
- оплата і надання навчальних відпусток;
- грошові нагороди та виплати у зв'язку з днем народження, смертю родичів.

До форм матеріальної негрошової мотивації можна віднести: скорочений робочий день; гнучкий графік роботи; пільги при користуванні соці-

Рис. 2. Класифікація методів мотивації персоналу

Джерело: розробка автора за джерелом [9]

альними установами організації; користування службовим автомобілем та телефоном; підвищення технічної оснащеності і комфортності робочого місця; надання квитків на відвідини різних культурних заходів [10].

Ефективним способом мотивації працівників є соціальний пакет. Він включає підвищення кваліфікації або навчання за рахунок фірми, організацію безкоштовного харчування, оплату транспорту і зв'язку, пільгові путівки в санаторій за станом здоров'я.

В сфері туризму використовуються також такі методи мотивування як відрядження працівників в тури, під час яких вони ознайомлюються з певними рекреаційними територіями, закладами розміщення, харчування тощо. Такі тури можуть повністю оплачуватися за рахунок фірми. Для стимулювання персоналу туристичних підприємств доцільно надавати також знижки на тури для сім'ї працівника.

До методів матеріальної негрошової мотивації відноситься також створення оптимальних умов праці: хороший дизайн приміщення, установка сучасного комп'ютерного обладнання, сучасні системи опалення, кондиціонування.

У зміст нематеріального стимулювання персоналу повинні бути закладені концепції підвищення якості трудового життя, співучасті працівників у розподіленні прибутків, планування кар'єри, інформованість персоналу. Такі складові нематеріального стимулювання забезпечують подолання відчуття напруженості в колективі, зневіри, гніву тощо.

Метою нематеріальної мотивації є підвищення зацікавленості працівника до справи на благо організації. Одним із способів нематеріальної мотивації є участь у спільних корпора-

тивних заходах, які сприяють створенню здорової атмосфери у колективі. Розрізняють адресні та безадресні методи нематеріальної мотивації. Прикладом адресної нематеріальної мотивації є привітання працівника із іменинами, днем народження, похвала з боку керівника. Безадресна мотивація полягає у проведенні спільних корпоративних заходів, надання різних пільг та ін. Одним із найважливіших методів нематеріальної мотивації є влаштування корпоративних свят.

До методів нематеріальної мотивації також відносять: можливості кар'єрного росту персоналу; доручення працівникові цікавої роботи, яка приносить йому задоволення; створення сприятливого для роботи психологічного клімату в колективі; спільне прийняття рішень; надання працівникові свободи та самостійності при виконанні завдань; інформування керівником персоналу про справи підприємства, плани та перспективи [8].

Всі перелічені методи мотивації є ефективними та достатньо дієвими, але керівник повинен використовувати певний метод залежно від ситуації. Для досягнення найкращого результату необхідно комбінувати різні методи мотивації.

Висновки. Отже, мотивація є важливим завданням кожного підприємства, оскільки від ефективності праці персоналу залежать результати діяльності підприємств. Особливо це стосується сфери послуг та туристичних підприємств, де на якість послуг значною мірою впливає обслуговуючий персонал. Мотивація повинна базуватися на певних принципах. Для ефективної побудови системи мотивації необхідно поєднувати методи як матеріальної, так і нематеріальної мотивації.

Список літератури:

1. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Москва : Дело, 1998. 704 с.
2. Гріфін Р., Яцура В. Основы менеджменту : підручник. Львів : БаК, 2001. 624 с.
3. Колот А.М., Цимбалюк С.О. Мотивація персоналу : підручник. Київ : КНЕУ, 2011. 397 с.
4. Кибанова А.Я. Управление персоналом организации : учебник. Москва : ИНФРАМ, 2005. 638 с.
5. Вербицька Г.Л. Мотивування персоналу на вітчизняних промислових підприємствах. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 727. С. 10–15.
6. Гайдученко С.О. Мотивація персоналу. Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. 111 с.
7. Устіловська А.С. Мотивація персоналу як один з основних інструментів успішного управління персоналом. *Молодий вчений*. 2017. № 4.4(44.4). С. 112–115.
8. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. Управління персоналом : навч. посібник. Київ : Кондор, 2003. 296 с.
9. Климчук А.О., Михайлов А.М. Мотивація та стимулювання персоналу в ефективному управлінні підприємством та підвищенні інноваційної діяльності. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2018. № 1. С. 218–234.
10. Дідур К.М. Сутність мотивації праці та методи її оцінки. *Агросвіт*. 2011. № 11. URL: http://www.agrosvit.info/pdf/11_2011/9.pdf

References:

1. Meskon M.H., Al'bert M., Hedouri F. (1998). Osnovy menedzhmenta [Fundamentals of Management]. Moskva : Delo. (in Russian)
2. Hrifin R., Yatsura V. (2001.) Osnovy menedzhmentu [Fundamentals of Management]. Lviv : BaK. (in Ukrainian)
3. Kolot A.M., Tymbaliuk S.O. (2011). Motyvatsiia personalu [Motivation of the personnel]. Kyiv : KNEU. (in Ukrainian)
4. Kibanova. A.Ya. (2005). Upravlenie personalom organizacii [Organization Personnel Management]. Moskva : INFRAM. (in Russian)
5. Verbytska H.L. (2012). Motyvuvannya personalu na vitchyznianykh promyslovykh pidpriemstvakh. [Motivation of personnel at domestic industrial enterprises]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, no. 727, pp. 10–15.
6. Haiduchenko S.O. (2013). Motyvatsiia personalu [Motivation of the personnel]. Kharkiv : KhNUMH im. O.M. Beketova. (in Ukrainian)
7. Ustilovska A.S (2017). Motyvatsiia personalu yak odyin z osnovnykh instrumentiv uspishnoho upravlinnia personalom [Motivation of staff as one of the main tools for successful personnel management]. *Molodyi vchenyi*, no. 4.4(44.4), pp. 112–115.
8. Krushelnytska O.V., Melnychuk D.P. (2003). Upravlinnia personalom [Personnel Management]. Kyiv : Kondor. (in Ukrainian)
9. Klymchuk A.O., Mykhailov A.M. (2018). Motyvatsiia ta stymuliuvannya personalu v efektyvnomu upravlinni pidpriemstvov ta pidvyshchenni innovatsiinoi diialnosti [Motivation and stimulation of personnel in effective management of the enterprise and increase of innovative activity]. *Marketynh i menedzhment innovatsii*, no. 1, pp. 218–234.
10. Didur K.M. (2011). Sutnist motyvatsii pratsi ta metody yii otsinky [The essence of the motivation of labor and methods for its evaluation]. *Ahrosvit*, no. 11. Available at: http://www.agrosvit.info/pdf/11_2011/9.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-129>

УДК 316.772.3:004.738.5

Шушкова Ю.В., Мосолова Ю.О., Себестянович І.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка**СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КРАУДФАНДИНГУ В УКРАЇНІ**

Анотація. В статті розглянуто сутність краудфандингу як перспективного джерела фінансування бізнесу та стартап-ідей. Охарактеризовано види краудфандингу та визначено ознаки їх виділення, серед яких – вид вкладу, спосіб повернення капіталу та мотивація для фінансування проекту. Проаналізовано основні світові та вітчизняні краудфандингові платформи. Визначено найуспішніші українські стартапи, які отримали фінансування за рахунок зарубіжних краудфандингових платформ. На підставі узагальнень літературних джерел та чинної практики, визначено переваги та недоліки краудфандингу як інструменту фінансування інноваційних проектів, а також окреслено перспективи його подальшого розвитку в Україні. У підсумку статті зроблено висновки про необхідність створення державою сприятливого законодавчого поля та популяризації краудфандингу серед населення з метою зміцнення довіри до цього фінансового інструмента.

Ключові слова: краудфандинг, краудфандингова платформа, проект, фінансування, бізнес, стартап.

Shushkova Yuliia, Mosolova Yuliia, Sebestyanovych Iryna
Lviv National University of Ivan Franko**THE CURRENT STATE AND PROSPECTS OF CROWDFUNDING DEVELOPMENT IN UKRAINE**

Summary. This article discusses the essence of crowdfunding as a perspective source of business financing and start-up ideas. The types of crowdfunding were featured together with the way of their indication, including the type of deposit, the way of returning capital and the motivation to finance the project. The main world and Ukrainian crowdfunding platforms were analysed. Were defined the most successful Ukrainian start-ups which got the financing due to foreign crowdfunding platforms. On the base of summarizing of literary sources and a valid practice the advantages and disadvantages of crowdfunding as a tool of innovation projects financing were defined. As well as the perspective of it is development in Ukraine was defined. In the process of research, such general and specific scientific methods of investigation were used: a systematic approach, methods of logical generalization and comparison, scientific abstraction, methods of synthesis, logical generalization and analogies. The methodological base of the research was made by scientific works of domestic and foreign scientists and senior specialists, analytical materials on the research problem. Also, provides the reasons for crowdfunding in today's society. It was found out that Ukrainian projects usually have social character meanwhile the technological novelties are valued abroad. In the process of Ukraine's market economy development, the issues of various financing sources' search are getting more significance for businesses. It was concluded the necessity of creating of loyal laws supported by state for popularization of crowdfunding among the population with the aim of strengthening the trust to this financial tool. The development of crowdfunding infrastructure in Ukraine is imperative for business of different sizes and implementation in production innovation.

Keywords: crowdfunding, crowdfunding platform, project, financing, business, startup.

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку економіки внаслідок глобалізації і високих темпів інформатизації суспільства були створені соціальні мережі і нові форми фінансування, які ґрунтуються на громадській участі. Це обумовлює виникнення нових економічних і фінансових інструментів, які спроможні змінити звичні для нас процеси, одним з яких є краудфандинг. Краудфандинг в сучасних умовах виступає потужним джерелом залучення інвестиційних ресурсів, у зв'язку з цим дослідження особливостей його використання в Україні як частини глобального тренду та перспектив подальшого розвитку є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день питання теорії та практики використання краудфандингу як способу фінансування бізнесу залишається на стадії вивчення. Серед сучасних науковців, які досліджували сутність краудфандингу та особливості його розвитку, як правило, на світовому рівні, є: Ф. Котлер, У. Хенсон, Дж. Еванс, Д. Жданов, К. Кочієв, М. Кришнан, Б. Ларралде, А. Носик, К. Прахалад, А. Рогова та ін.

Метою статті є визначення видів та ролі краудфандингу в забезпеченні соціально-економічного розвитку бізнесу, дослідження його переваг та недоліків, а також оцінка перспектив застосування краудфандингу як інноваційного інструменту залучення інвестицій на реалізацію вітчизняних бізнес та стартап-проектів.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день краудфандинг став глобальним феноменом, адже допомагати фінансово людям чи організаціям, чий проект / ідея / інновація спрямовані на збагачення культури і суспільства в цілому є модно. Попри існуючу думку, що краудфандинг – явище абсолютно нове, насправді це не зовсім так. Онлайн краудфандинг вперше спробували в далекому 1997 році шанувальники британського гурту Marillion, самотужки зібравши 60 тис. доларів для проведення музикантами турне містами США. З того часу він стрімко розвивається в Європі та Америці. Водночас, даний вид фінансування різного виду проектів за останні роки набирає популярності і в нашій країні, адже це самий простий спосіб зібрати потрібні кошти, щоб профінансувати реалізацію свого проекту.

У перекладі з англійської термін «crowd-funding» («crowd» – натовп, юрба «funding» – фінансування) дослівно перекладається як народне фінансування. В загальному контексті краудфандинг означає співпрацю людей, які добровільно об'єднують свої гроші чи інші ресурси, як правило через Інтернет, для підтримки інших людей або організацій [1]. За допомогою краудфандингу можна фінансувати різноманітні соціальні, культурні, творчі або навіть і політичні проекти (наприклад, збір коштів на передвиборчу кампанію – у 2008 р. Барак Обама тільки на етапі попередніх виборів зібрав близько 272 млн. доларів), винаходи, бізнес тощо.

Послідовність дій при краудфандингу доволі проста. Спочатку необхідно розмістити відео-презентацію інноваційного проекту на краудфандинговій платформі та вказати, скільки грошей потрібно для його реалізації. Також слід вказати винагороду, яку отримає кожен, хто профінансує цей проект. Так, спонсор може перерахувати кошти безоплатно (це краудфандинг без винагороди – люди просто жертвують гроші на реалізацію ідеї, без жодної прямої матеріальної віддачі з боку її автора) або за певну винагороду (можлива нефінансова винагорода, наприклад, листівки, календарики, книги і т.п. та фінансова винагорода (краудінвестинг) – в цьому випадку великі інвестори отримують відсоток від доходів і продажів) [2].

Крім цього, автору проекту необхідно подати кошторис витрат для можливості його реалізації. З цього моменту починається робота краудфандингової платформи зі збору коштів. Якщо відвідувачі платформи зацікавлені, то вони надсилають грошові кошти. Як показує практика, багато перспективних проектів збирають значно більшу суму, ніж це необхідно для їх реалізації.

Отож, для того щоб зібрати кошти, обов'язково повинна бути задекларована мета, визначена ціна її досягнення, а розрахунок усіх витрат і процес збору мають бути відкриті у вільному доступі.

Доволі важливим моментом є вибір краудфандингової платформи, адже на сьогоднішній день є їх чимало. Так, найбільшими краудфандинговими платформами у світі за кількістю реалізованих проектів та відвідуваністю вважаються американські платформи Kickstarter та Indiegogo, які дозволяють фінансувати проекти на будь-яку тематику. Першою у Європі почала працювати французька платформа для збору коштів Ulule (створена у 2010 р.), яка сьогодні не поступається за кількістю реалізованих проектів двом попереднім. Можна виділити й інші

краудфандингові платформи, а саме: Causes (США), Crowdculture (Швеція), Crowdrise (США), Goteo (Іспанія), GoFundMe (США), Талакакошт (Талака) (Білорусія) та ін., кожна з яких має свої особливості та правила. Є платформи для збору коштів на повноцінні проекти соціокультурного значення, є платформи направлені більше на благодійний збір коштів на окремі життєві ситуації – потенційний благодійник сам обирає куди пожертвувати свої кошти. Крім зазначених Інтернет-порталів існують соціальні мережі, які є елементом успішної краудфандингової кампанії, оскільки в режимі онлайн процес перетворення соціального капіталу у грошовий здійснюється у пришвидшеному порядку.

Серед найуспішніших вітчизняних стартапів, профінансованих за допомогою Kickstarter, є:

- універсальний годинник LaMetric, що окрім часу показує іншу корисну інформацію з Інтернету (зібрано 258 тис. дол.);

- гаджет для дистанційного спостереження за домашніми тваринами Petcube (251 тис. дол.);

- спалах для смартфонів iBlazr (156 тис. дол.).

В Україні теж з'являються подібні платформи. Найбільш відомими з них є Спільнокошт (ВеликаІдея) та Na-Starte (табл. 1), які націлені на розвиток громадянського суспільства. Тут можна знайти підтримку та стартовий капітал для свого бізнесу, на розробку винаходу, реалізацію соціального проекту, зйомку фільму, випуск музичного альбому та інше. Також в Україні існують краудфандингові платформи, які націлені на збір коштів для розвитку та покращення життя окремих міст, як наприклад, платформи Мой город (Одеса) та Proektor (Івано-Франківськ); платформи зі збору коштів на благодійність (Українська біржа благодійності та Peoplesproject, на яких кожен бажаючий може зробити пожертвування на лікування окремої людини, купівлю книг або меблів до шкіл, медичного обладнання для лікарень, підтримку переселенців, ремонт військової техніки для її передачі у зону АТО та ін.). Зовсім нещодавно було запущено нову українську краудфандингову платформу GoFundEd, де презентуються освітні проекти, та StartEra, де можна розмістити як соціальні, так і стартап-проекти. Тож, попри відсутність належного правового регулювання діяльності краудфандингових платформ в Україні, їх чисельність стрімко збільшується.

Дані табл. 1 свідчать про те, що в Україні присутні успішні приклади фінансування проектів за рахунок краудфандингу, проте більшість проектів мають соціальний, а не бізнес-напрямок.

Таблиця 1

Українські краудфандингові платформи

Платформа	Офіційний веб-сайт	Кількість успішних проектів на 01.04.2019 р.	Капіталізація успішних проектів, грн.
1	2	3	4
Спільнокошт	https://biggggidea.com/	281	21 363 617
Українська біржа благодійності	https://ubb.org.ua/	3482	210 312 512
Na-Starte	https://na-starte.com/	Кожен 4	12 116 000
GoFoudEd	http://gofunded.org/	41	1 654 025

Джерело: складено на основі [6–9]

Таблиця 2

Характерні особливості видів краудфандингу

Вид краудфандингу	Вид вкладу	Спосіб повернення капіталу	Мотивація для фінансування
1	2	3	4
Краудфандинг, який базується на безоплатній основі (Donation based crowdfunding)	Пожертвування	Нематеріальні вигоди	Соціальна мотивація
Краудфандинг, який базується на винагороді (Reward-based crowdfunding)	Пожертвування	Нематеріальні вигоди та інші форми винагороди у вигляді продукції, знижок на продукцію тощо	Поєднання соціальної мотивації і бажання отримати винагороду
Краудфандинг, який базується на кредитуванні (Lending-based crowdfunding)	Кредит	Повернення вкладених в проект коштів з певним відсотком в чітко встановлені терміни	Фінансова мотивація
Краудфандинг, який базується на отриманні частини бізнесу (Equitybased crowdfunding)	Інвестиція	Дохід від володіння частиною бізнесу, нематеріальні вигоди	Фінансова та соціальна мотивація
Краудфандинг, який базується на використанні моделі роялті (Royaltybased crowdfunding)	Інвестиція	Частина прибутку або доходу від фінансованого проекту	Фінансова мотивація

Джерело: складено на основі [3; 4]

Рівень плати, яка стягується за розміщення проекту на краудфандинговій платформі України становить 8-10%, що значно вище, ніж за кордоном, де її рівень коливається від 3 до 5%. Необхідно відмітити, що для розміщення українського проекту на закордонних краудфандингових платформах в більшості випадків потрібно додатково співпрацювати з посередниками. Наприклад, на Kickstarter, якщо ініціатор угоди не є резидентом вказаних на майданчику країн, йому доведеться додатково заплатити посередникам за додавання проекту на майданчик в межах 2000\$ і 1-3% від компанії [10].

Водночас, аналіз існуючих видів краудфандингу дозволяє сформулювати основні ознаки їх розподілу. Такими ознаками є вид вкладу, спосіб повернення капіталу та мотивація для фінансування проекту (табл. 2).

Згідно статистичних даних, у світі найбільшою популярністю користуються ті види краудфандингу, які передбачають фінансову мотивацію (їх частка у 2017 році становила більше 80%), а абсолютним лідером є краудфандинг, який базується на кредитуванні (рис. 1).

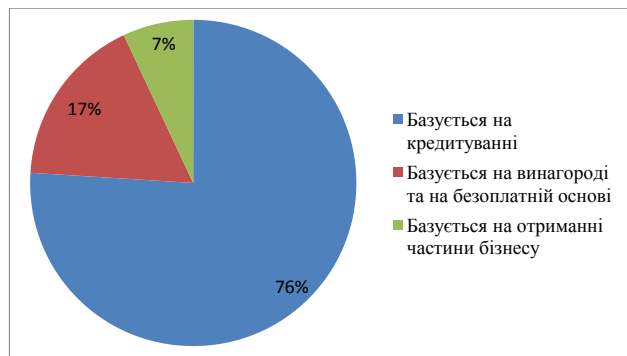

Рис. 1. Структура світового краудфандингу за видами фінансування у 2017 році

Джерело: складено на основі [5]

Тож, цілком впевнено можна стверджувати, що краудфандинг за своєю сутністю є простим ін-

струментом фінансування інноваційного бізнесу та стартап-ідей. Кошти можна отримати без допомоги банків, бірж чи венчурних фондів, однак компанія повинна мати життєздатний проект і рахунок в банку. Також фірма може залучити активи великої кількості людей на умовах, які будуть значно вигідніші, ніж ті, які пропонують банки чи фонди. Краудфандингова платформа, в свою чергу, дає можливість підприємцю заявити про себе на ринку та прорекламувати свою продукцію.

Прихильники краудфандингу запевняють, що він допомагає втіленню ідей, які не зовсім відповідають формам традиційного сприйняття фінансистів. Суттєвим недоліком є те, що ця ідея повинна бути повністю розкритою на сайті, для того, щоб отримати підтримку людей, а отже, є вразливою і може бути вкраденою конкурентами.

Таким чином, науковці не мають одностайної думки щодо ролі краудфандингу, тому варто проаналізувати його переваги та недоліки (табл. 3).

Для реалізації успішного краудфандингового проекту необхідно усунути ряд певних проблем, а саме:

- визначення аудиторії споживачів та розробка ідеї щодо кола їх інтересів;
- забезпечення повної прозорості на кожному етапі збору коштів;
- вибір автором проекту варіанту винагороди для спонсорів, у тому числі символічної;
- зручність та доступність внесення платежів, отримання інформації про проект;
- створення державою сприятливого законодавчого поля.

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного аналізу, можна стверджувати, що краудфандинг в Україні знаходиться на стадії становлення. Водночас, існує багато внутрішніх факторів, а також характерних особливостей краудфандингу, які сьогодні сприяють його стрімкому розвитку в нашій країні. Серед них – можливість реалізації проекту при відсутності власних джерел фінансування; допомога в просуванні проекту через засоби масової інформації; зростання довіри до інвесторів; можливість оплати за користування фінансовими ресурсами піс-

Переваги та недоліки краудфандингу

Переваги	Недоліки
Підтримка інноваційних рішень і стартапів дозволяє традиційним посередникам знаходити успішних і талановитих людей.	Не підходить для великих проєктів, що вимагають істотних вкладень, бо у такому фінансуванні залишаються обмеження в розмірі зазначеної суми інвестицій.
Створення прозорого та ефективного механізму для фінансування проєктів.	Відсіювання потенційно сильних проєктів зі слабкою маркетинговою складовою.
Швидкість. Завдяки краудфандингу можна доволі швидко зрозуміти, наскільки вдалим є проєкт.	Компанія розкриває перед конкурентами свій інноваційний продукт до виходу його на ринок.
Організація зворотного зв'язку зі споживачем до початку виробництва.	Можливість розміщення проєкту і збору коштів шахраями.
Додаткова реклама за рахунок краудфандингу в ЗМІ.	Можливість невиконання проєкту, який був профінансований.

Джерело: складено на основі [11]

ля надходження грошових потоків від реалізації проєкту та ін. Позитивним моментом функціонування краудфандингу в Україні є те, що він має соціальну спрямованість. Це сприятиме формуванню традицій інвестування, прогресивній зміні цінностей суспільства, реалізації соціальних і економічних інновацій.

Отже, краудфандинг є високотехнологічним і досить зручним інструментом модернізації фінансово-інвестиційної системи нашої країни. Він має низку беззаперечних переваг, являє собою цікаву та перспективну технологію фінансування та інвестування, а тому має великі перспективи розвитку не лише в світі, але й в Україні.

Список літератури:

1. Віртуальна енциклопедія Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Краудфандинг>
2. Інвестиційні новини: краудфандинг в Україні. URL: https://inventure.com.ua/news/ukraine/kraudfanding_v_ukraine_s_miru_po_dollaru
3. Классификация краудфандинга и краудинвестинга. URL: <https://startupum.ru/help/faq/17>
4. Киевич А.В., Койп А.Д. Краудинвестинг как альтернативная модель финансирования инвестиционного проекта. *Економіка і банки*. 2016. № 1.
5. Crowdfunding Statistics 2017. URL: <https://blog.fundly.com/crowdfunding-statistics/>
6. Офіційний сайт Спільнокошт – краудфандинг в Україні. URL: <https://biggggidea.com/>
7. Офіційний сайт Українська біржа благодійності. URL: <https://ubb.org.ua/>
8. Офіційний сайт Na-starte. URL: <https://na-starte.com/>
9. Офіційний сайт GoFoundEd. URL: <http://gofunded.org/>
10. Пасичник І. Де збирати гроші: Kickstarter vs Indiegogo. Особливості найпопулярніших краудфандингових майданчиків. *Forbes Україна*. URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1398348-de-zbirati-groshi-kickstarter-vs-indiegogo>
11. Огородник В.О. Краудфандинг як інноваційний інструмент модернізації національної фінансово-інвестиційної системи. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. Вип. 3(44). С. 103–105.

References:

1. Virtualna entsyklopediya Vikipediya [The Free encyclopedia Wikipedia]. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Crowdfunding>
2. Investytsiyni novyny: kraudfandynh v Ukrayini [Investment news: Crowdfunding in Ukraine]. URL: https://inventure.com.ua/news/ukraine/kraudfanding_v_ukraine_s_miru_po_dollaru
3. Klassifikatsiia kraudfandinga i kraudinvestinga [The classification of crowd-funding and crowd-investing]. URL: <https://startupum.ru/help/faq/17>
4. Kievich A.V., Koyp A.D. (2016). Kraudininvesting kak alternativnaya model finansirovaniya investitsionnogo proekta [Crowdinvesting as an alternative model of financing of the investment project]. *Ekonomika i banki*, no. 1.
5. Crowdfunding Statistics (2017). URL: <https://blog.fundly.com/crowdfunding-statistics/>
6. The official site of crowdfunding platform "Spincast", "Crowdfunding in Ukraine". URL: <https://biggggidea.com/>
7. The official site of crowdfunding platform "Ukrainian philanthropic marketplace". URL: <https://ubb.org.ua/>
8. The official site of crowdfunding platform "Na-Starte". URL: <https://na-starte.com/>
9. The official site of crowdfunding platform "GoFoundEd". URL: <http://gofunded.org/>
10. Pasychnik I. De zbyraty hroshi: Kickstarter vs Indiegogo. Osoblyvosti naipopuliarnishykh kraudfandynhovyykh maidanchykyv [Where to save money: Kickstarter vs Indiegogo. Features the most popular of crowdfunding sites]. *Forbes Ukraina*. URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1398348-de-zbirati-groshi-kickstarter-vs-indiegogo>
11. Ohorodnik V.O. (2014). Crowdfunding as an innovative instrument of national financial and investment system modernization. *Naukovy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*, vol. 3(44), pp. 103–105.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-130>

UDC 338.48

Yakovleva Tetiana, Bepalova Nataliia, Pecherna Kateryna
Alfred Nobel University

THE STATE AND PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE

Summary. The present stage of development of the world economy is characterized by considerable growth rates of international trade in services and increase in a contribution of services sector to creation of GDP of the states. Among main types of services the highest indicators of development are observed in the sphere of the international tourism. Tourism is one of the most high-profitable and dynamic sectors of world economy. In many states of the world tourism develops as a system which gives all opportunities for acquaintance with history, culture, customs. Article is devoted to a problem of condition and prospects of further development of tourism in Ukraine as well as general analysis of tourist flows in the world taking into account statistics of 2017. Authors analyze the indicators of tourism industry development during recent years, defining their potential impact on the formation of tourist demand over the long term.

Keywords: tourism, tourism industry, tourist attraction, tourist destination, international tourism.

Яковлева Т.І., Беспалова Н.В., Печерна К.Ю.
Університет імені Альфреда Нобеля

СТАНОВИЩЕ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Анотація. Дана стадія розвитку світової економіки характеризується значними темпами зростання міжнародної торгівлі в послугах і збільшення внеску сфери обслуговування до створення ВВП держав. Серед головних типів послуг найвищі індикатори розвитку спостерігаються в сфері міжнародного туризму. Туризм – один з найбільш високо прибуткових і динамічних секторів світової економіки. У багатьох державах миру туризм розвивається як система, яка надає всі можливості для ознайомлення з історією, культурою, звичаями. Сфера туризму, впливає на такі ключові сектори господарства як транспорт і зв'язок, торгівлю, будівництво, сільське господарство, виробництво споживчих товарів, освіту, культуру й багато чого іншого, є каталізатором соціально-економічного розвитку країн. Не говорячи вже про те, що «годує» ця система дуже багато фізичних і юридичних осіб, так чи інакше пов'язаних з наданням туристичних послуг. Крім значної статті прибутку туризм є ще й одним з потужних факторів посилення престижу країни, росту її значення в очах світового співтовариства й рядових громадян. Туристична діяльність у розвинених країнах є важливим джерелом підвищення добробуту держави. Високі темпи його розвитку, більші обсяги валютних надходжень активно впливають на різні сектори економіки, що сприяє формуванню власної туристської індустрії. Міжнародний туризм входить до числа трьох найбільших галузей, поступаючись нафтовидобувній промисловості й автомобілебудуванню. Значення туризму як джерела валютних надходжень, забезпечення зайнятості населення, розширення міжособистісних контактів зростає. Міжнародний туризм у світі вкрай не рівномірний, що пояснюється в першу чергу різними рівнями соціально-економічного розвитку окремих країн і регіонів. Стаття присвячена проблемі умови і перспективам подальшого розвитку туризму в Україні, а також загального аналізу туристичних потоків в статистиці прийняття у увагу світу 2017. Автори аналізують індикатори розвитку туристичної індустрії протягом останніх років, визначаючи їх потенційний вплив на формування туристичного попиту за тривалий термін.

Ключові слова: туризм, туристична індустрія, туристична визначний пам'ятка, туристичний напрямок, міжнародний туризм.

Problem statement. Problematics of the existing condition of tourism industry development in Ukraine and prospects of its further development have, certainly, uncommon topicality nowadays. Possibilities of potential development of tourism in an opportunity to open in Ukraine considerably bigger opportunities, than one, is one of the important tasks. Therefore, in our opinion, the subject of the present article has to be considered in a strategic context.

Problematics of definition of potential opportunities of domestic tourism development is quite up-to-date at the present stage of domestic economic science development. In particular, the subject was thoroughly and comprehensively studied by Pankova Y.In. [1], Lyubitseva O. [2], Mal'ska M., Hudo V., Chubuk V. [3], Kifyak V. [4] and others.

Actual scientific researches and issues analysis. First of all it should be noted that according to the results of 2018 the number of international tourist arrivals in the world made 981 million people

which is 46 million or 4.4% more than in 2017 and is 104 million people more than in 2009 [3; 5].

Thus, against the background of improvement of an economic situation in the world the international tourism is restored quicker, than it was expected after global financial crisis and economic downturn of the end of 2008-2009. The world tourist organization predicts that 2019 will show rates of gain of the international tourism at the level of 3-4%. Without reckoning that it is less, than in 2010, the tourist industry of the world shows a tendency to grow. The number of the international tourist arrivals this year will reach a point of 1 billion people [3; 5].

Selection of previously unsolved parts of the whole problem. Unlike previous years, growth rates of tourism in the countries with developed economy (+5%) exceeded growth rates of economies which are developing (+3.7%). This change took place mainly at the expense of high rates of Europe and as a result of problems which arose in the Middle East and in North Africa. Among

regions the best results were achieved by Europe (+6%), and among subregions the list is headed by South America and South Asia (+10% each) [3; 5]. Behind absolute measures of number of the international tourist arrivals the countries of Europe continue to take the leading positions. Europe is visited by 10 times more tourists, than Africa, and 8 times more, than the Middle East). Besides that it can be observed a resistant trend of increase in a share of the developing countries in the world tourist industry and changes of the directions of world tourist flows.

Aims of the article. The present article is aimed at defining the state and prospects tourism development in Ukraine.

Achievement stated objective provides performance of the following research problems:

- to define global trends in the development of tourism;
- to characterize regional and global trends in inbound tourism;
- to analyze the influence of a political situation in regions on a condition of tourism industry;
- to define trends of internal and inbound tourism in Ukraine and the prospects of scientific researches in this industry.

Statement of basic materials. In 2017, despite economic uncertainty, the number of tourist arrivals in Europe reached 503 million people: 29 million with 41 million additional international arrivals was registered around the world. The best results showed the tourist's directions of Central, Eastern and Southern Mediterranean Europe (+8%) each. Though partially growth of indicators of destinations of the Southern Mediterranean Europe was caused by reorientation of tourist flows which were directed to the countries of the Middle East and North Africa. Also they results were influenced by the growth of flows of tourists from Scandinavia, Germany and Russia [3; 6].

In the Pacific Region (+5%) the number of arrivals in 2017 increased by 11 million, and the total number of the international tourist arrivals made 216 million. Southern Asia (+10%) and South-East Asia (+9%) achieved good results thanks to great interregional demand.

At the same time rather low growth rates were recorded by in North-East Asia (+2.5%) and The Pacific Islands (+0.5%) as a result temporary recession in the international tourism of Japan [6; 3].

In the American region (+4%) the number of arrivals in 2017 increased by 6 million and the general indicator was 156 million. The leading positions were reserved by South America, the number of arrivals to which increased the second year by 10%. In Central America and the Caribbean Region (+4% each) growth rates remained at the level of 2010. North America (+3%) in 2017 overcame a mark of 100 million tourists [3; 6].

In Africa the number of the international tourist arrivals remained at the level of 50 million as growth in arrivals in the tourist's directions of the countries to the south of the Sahara (7%) was leveled by losses in North Africa (-12%) [3; 6].

The Middle East (-8%) where the total number of arrivals made 56 million, lost close to 5 million international tourist arrivals. Despite that, in some destinations, such as Saudi Arabia, Oman and the

United Arab Emirates, resistant growth rates remained [3; 6].

On the level of income from environments of 10 leading tourist's directions especially significant income increased in the USA (+12%), Spain (+10%), Hong Kong (+23%) and Great Britain (+7%) [5; 6].

Leaders of the expenses are the increasing guides of tourist markets: China (+30%), Russia (+21%), Brazil (+32%) and India (+33%). They are followed by the traditional markets though growth rates of expenses of tourists from Germany (+3%) and the USA (+%) were bigger, than in previous years [5; 6].

The ITO predicts that economies which are developing will return themselves the leading positions on growth rates of number of the international tourist arrivals.

It can be explained, in our opinion, by several reasons. First, the political instability in the countries of the Middle East and North Africa begins to decline. The institute of studying of free time which conducts researches in the states of the European Union, defined by sociological poll that most of tourists are concerned with a problem of political stability of the state which they are ready to visit. It should be noted that this prerequisite of a successful travel occupies superiority in a significant amount of respondents, namely 74%. At the same time much less tourists are concern with environmental problems in the country of travel (57%), even less the Europeans are disturbed with danger of diseases and epidemics (55%), natural cataclysms (49%) and crime (44%).

Political crisis in Egypt 2010 which is a quite popular resort among the European tourists caused mass escape of foreigners from the country. A number of ordered tours to Egypt also sharply decreased. In Germany only 50% of tourists refused to visit this country. 85% of tourists refused from visiting Tunisia where disorders began earlier. Meanwhile the tourist sector is vital for these countries. So, tourism makes up to 6% of GDP of Egypt, and profit from tourism made 13 billion dollars in 2010. Since 2011 social disorders in the countries of the Middle East and North Africa are not dangerous any more. Therefore in 6 months of 2017 a number of the international tourist arrivals in these regions increased by 4.5% compared with an indicator of the same period of previous year. Considering the above-mentioned facts it is necessary to notice that the factor of political stability is important in tourism development, however it is difficult to be predicted. At the same time, practice of the last tourist season demonstrates that previous social disorders do not frighten off the European tourist any more, and demand for the resorts of Egypt or Tunisia can keep stability.

Secondly, it is manifestation of a global trend in shift of tourist flows. The trend which with strengthening of the European currency (euro) concerning US dollar, citizens of the United States prefer rather cheaper rest in the countries of the so-called "third world" can be observed.

Thirdly, the exotic countries of Asia and Africa today have an opportunity to offer tourists quite high level of service depending on the demands of consumers, however at the lowest prices, as attracts a considerable part of consumers of a tourist product from the USA and Europe.

And, fourthly, together with the growth of service in hotels of the Asian and African countries, Europeans and Americans (the main consumers of a tourist product) have an opportunity to visit exotic resorts at prices quite lower than in Europe. Especially this trend amplified after crisis of 2008 when prosperities of citizens of the countries of North America and the EU were reduced. Thus, it is possible to claim that the specified trend has resistant character and it is possible to assume that demand for services of the resorts of Asia and Africa will further increase. This tendency can also be used by the countries of Eastern Europe which have sea resorts including Ukraine, however on condition of increase in level of tourist service.

Before talking about the development of tourism in Ukraine, it should be noted that accurate technique of calculation of number of tourists is absent in Ukraine. There is statistics of the State committee of statistics of Ukraine, the Ministry of infrastructure of Ukraine and State Border Guard Service of Ukraine which often sharply differ among themselves. However, based on them, trends of development of domestic tourism can be observed.

According to State Committee of Statistics of Ukraine, for 2017 with the tourist purpose Ukraine was visited by 1.083 million foreigners. Most of all tourists in 2017 arrived from Russia (165.3 thousand), Poland (143.8 thousand), Belarus (130.7 thousand), Germany (75.3 thousand), the USA (46.4 thousand), Great Britain (31.3 thousand), Italy (30.4 thousand), to Israel (25.3 thousand), France (24.3 thousand), Turkey (23.6 thousand) [7].

Though the number of foreign tourists in Ukraine in 2017, compared with previous, increased (+19%), it did not reach the level of 2007-2008 (-10%). In general, the number of tourists foreigners in Ukraine gradually decreases, since 2004 (-44%) [7] that demonstrates that against the background of growth of the international tourist traffics Ukraine gradually loses the positions which is very negative trend.

According to the Ministry of infrastructure of Ukraine, the number of tourists citizens of Ukraine who went abroad in 2017 made 1295.6 million people. This indicator is 41% more than last year's and outstripped an indicator of pre-crisis 2008 by 1%, and is the highest for the last 10 years [7].

The number of internal tourists in 2017 made 649.3 thousand persons which on 444.8 thousand or are 41% less, than previous years. After splash in 2007 when over 2.1 million of internal tourists were recorded in Ukraine, their quantity gradually decreases. Instead of that on 44 thousand or for 2% the grown-up number of tourists. But it did not reach the level of 2007-2008 (-19%) [7].

Other countries with the tourist purpose were visited by 8462 residents of the area that is 22% bigger than previous year, but is 20% less, than in 2015. Though the number of departures of tourists abroad did not reach pre-crisis level, since 2003 the tendency to growth of interest in foreign tourism of Ukrainian residents can be observed [8].

However the all-Ukrainian negative trend of bigger interest of Ukrainians in trips abroad than internal tourism is observed.

Its relative high cost, absence or backwardness of tourist infrastructure, weak awareness of the

population and insufficient development of tourist resources of Ukraine constrain development of internal and entrance tourism in Ukraine.

Ukraine announced 2017 a year of sustainable development of tourism founded by the UN General Assembly. About 10% of Ukrainian population work in the sphere of tourism today. Tourism crosses with the activity of 40 branches of the Ukrainian economy and enters the list of five industries of Ukraine bringing the highest income.

Last year Ukraine was visited by over 13.3 million foreign citizens that is 6.7% more, than in 2015. For the first half of the year 2017 Ukraine was visited by 6.3 million foreigners. For the same period last year our country was visited by 5.8 million foreigners.

Most of all citizens of Moldova and Belarus like to have a rest in Ukraine. This year Ukrainian cities have been visited by 2 million Moldovans and more than 1 million Belarusians. Hungarians and Poles also come to have a rest here. In 2017 Ukraine was visited by 620 thousand Russians which is 4% more than the previous year, despite an image of the enemy which Russian government forms among Russian population in relation to our country. Inflow of citizens from Israel and Turkey (215 thousand people) has increased by 30%. Residents of Belgium and Switzerland have also got interested in Ukraine recently.

Ukrainians' living standards as well as income declining resulted in the development of internal tourism which has become really popular. The popularity of internal tourism destinations has grown tenfold. Statistics shows that last year the number of internal tourists in Ukraine was over 453.500 people. Climatic and geographical conditions of our country allow developing different types of travel business.

The Azov and Black Sea Riviera.

There is a great number of beach resorts in Ukraine. Despite loss of the Crimea, Ukraine has numerous popular beach resorts on the Black Sea shore – Koblevo and Zatoka. The resort of Koblevo is located on the territory of Nikolaev region in a pinyon on the Black Sea coast. Koblevo is appreciated by its wide sandy beaches and well developed infrastructure. On the territory of this resort there are tens of hotels, recreation houses and centers of economy and premium class which can accept 17 thousand vacationers at the same time. The resort season in Koblevo starts in May and comes to an end in September. The cost of residence in Koblevo fluctuates from 500 to 1100 UAH, and the cost of three meals a day is 200 UAH.

Populated locality Zatoka in Odessa region which has reputation of the noisiest and youth resort in Ukraine is not less popular. There are a lot of different night clubs, water and extreme amusement rides. The cost of accommodation in this resort is lower, than in Koblevo. In the private sector it is possible to find a bed from 130 to 150 UAH a day, in recreation houses and centers – 210-260 UAH, in mini-hotels – 300-500 UAH. Three meals a day costs from 200 UAH a day. Disadvantages of Zatoka region are frequent storms in this area, strong currents which bring cold water and also proximity of the route Odessa-Reni as well as railway roads.

Also sea resorts exist in other settlements of Odessa region – in Primorsk, Lebedevke, Karoli-

no-Bugaz, Gribovke and even in the industrial city of Yuzhnyi.

Sea resorts exist on the coast of the Sea of Azov, including Genichesk in the Kherson region, Berdyansk in the Zaporozhye region, boarding houses and recreation facilities near Mariupol (Donetsk region).

To receive medical treatment and have a rest in health resorts Ukrainians go to Truskavets, Morshin, Skhodnitsa and the resorts of Zakarpattia. Green or agrarian tourism has become a trend nowadays. Residents of large cities go to rural areas where they can not only breathe fresh air, but also live country life, get acquainted with traditions and culture, national crafts and crafts of original regions of Ukraine.

"Green" tourists work in the field, gather mushrooms in the forest, ride horses, go fishing, hunt and thus have a rest far away from office or factory everyday life. There are over 20 large estates of green tourism in Ukraine: in Poltava region, Ivano-Frankivsk region, Vinnytsia region, Zakarpattia region, Cherkassk region and Kiev region.

Excursion all over the territory of Ukraine are organized and held all the year round. Cities such as Kiev, Lviv, Chernivtsi, Baturin, Odessa, Uzhhorod, Kharkiv, island of Hortitsa in Zaporizhia which are abound with cultural and historical monuments are especially popular among tourists. The most popular city among tourists is Kiev. Last year the capital was visited by over 1 million 200 thousand foreign tourists and 2 million internal tourists.

Conclusions and prospects. The results of international tourism development in the world and in Ukraine have been analyzed. Recommendations of management by tourist enterprises have been justified taking into account modern tendencies in the market of tourist services. The results of international tourism development have been analyzed. Basic leading countries providing international tourist services have been identified, basic performance indicators of Ukraine's tourist enterprises have been presented, Ukraine's regions getting the highest profits from the tourist activity have been identified. A basic tendency in international tourism has been revealed which is internationalization and concentration of capital, that influences personnel competences of tourist enterprises. A system of continuous training is offered for managers of international tourism, who must possess both special and universal professional competences.

Prerequisite for further development of national tourism in compliance with trends of the world tourist market is: application of international legislative and regulatory framework of tourism, development of quality standards of tourist service; development of progressive technologies with the sphere of tourist activity; introduction of the advanced systems and methods of preparation and professional development of tourist shots; use of opportunities of world information space, scientific researches, experience of state regulation and stimulation of field of tourism, practice creations of organizational and financial bases of functioning of highly profitable tourist industry.

References:

1. Pankova Ye.V. (2007). Turystychnе kraieznavstvo : navchalnyi posibnyk [Tourist study of local lore : manual]. Kyiv : Alterpres, 352 p.
2. Liubitseva O.O. (2003). Metodyka rozrobky turiv : navchalnyi posibnyk [Technique of tours development : manual]. Kyiv : Alterpres, 104 p.; Liubitseva O.O. (2002). Rynok turystychnykh posluh [Market of tourist services]. Kyiv : Alterpres, 436 p.
3. Malska M.P., Khudo V.V., Tsybukh V.I. (2004). Osnovy turystychnoho biznesu : navch. posibnyk [Basis of travel business : manual]. Kyiv : Tsentр navchalnoi literatury, 272 p.
4. Kyfiak V.F. (2003). Orhanizatsiia turystychnoi diialnosti v Ukraini [Organization of tourist activity in Ukraine]. Chernivtsi : Knyhy-XXI, 300 p.
5. UNWTO World Tourism Barometer. Vol. 10. January 2012. Statistical Annex.
6. UNWTO World Tourism Barometer. Vol. 10. January 2012.
7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Holovne upravlinnia statystyky u Cherkaskii oblasti. URL: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/?p=stat_inform
9. Sushko N.V. (2010). Istorychni mistsia ta rozvytok turyzmu na Cherkashchyni (1990 rr. KhKh st. – pochatok XXI st.) [Historical places and development of tourism in Cherkashchina (1990 of the 20th century – the beginning of the 21st century)] : avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Cherkasy, 20 p.

НАШІ АВТОРИ

1. **Байдак Юлія Петрівна** – бакалавр факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
2. **Беспалова Наталія Володимирівна** – старший викладач Університету імені Альфреда Нобеля
3. **Бигар Ганна Павлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
4. **Білокопитов Василь Іванович** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету
5. **Білявська Анастасія Вадимівна** – студент факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
6. **Бобко Лариса Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка
7. **Богатир В'ячеслав Георгійович** – викладач кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
8. **Бондар Анна Андріївна** – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
9. **Борисюк Олена Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
10. **Бородін Максим Олександрович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри обліку, економіки і управління персоналом підприємства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
11. **Буровицька Аліна Ігорівна** – викладач Чорноморського національного університету імені Петра Могили
12. **Бучачий Олег Володимирович** – асистент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
13. **Варава Іван Михайлович** – студент Факультету транспортних технологій Національного авіаційного університету
14. **Веретенко Ірина Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, методики та менеджменту освіти Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків
15. **Вертелецький Олег Іванович** – викладач кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
16. **Виноградов-Салтиков Володимир Олександрович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри теплотехніки та енергозбереження Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
17. **Воловик Володимир Миколайович** – доктор географічних наук, доцент, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
18. **Воробйова Інна Дмитрівна** – студентка Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
19. **Габрусєва Наталія Валеріївна** – аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
20. **Гайдученко Тетяна Миколаївна** – студентка Національного університету біоресурсів і природокористування України
21. **Гакман Анна Вікторівна** – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання і спорту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
22. **Галан Ярослав Петрович** – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання і спорту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
23. **Гапонцева Оксана Володимирівна** – кандидат технічних наук, ст. викладач кафедри товарознавства та експертизи товарів Харківського державного університету харчування та торгівлі
24. **Головчук Катерина Олександрівна** – студентка Факультету транспортних технологій Національного авіаційного університету
25. **Грабовська Ірина Миколаївна** – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

26. **Григоренко Інна Василівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства, експертизи та торговельного підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
27. **Грохович Олександр Миколайович** – викладач кафедри теорії та методики фізичної культури Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
28. **Гулій Ірина Романівна** – магістрант Львівського національного університету імені Івана Франка
29. **Дембіцька Алла Володимирівна** – студентка факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
30. **Дембовська Марина Павлівна** – вчитель початкових класів, корекційний педагог, вчитель розвитку мовлення КЗ «СНВК № 2» Харківської обласної ради
31. **Дербунова Карина Ігорівна** – студентка Факультету транспортних технологій Національного авіаційного університету
32. **Дудік Андрій Олексійович** – студент факультету адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
33. **Єщенко Олександр Іванович** – кандидат технічних наук, доцент кафедри теплотехніки та енергозбереження Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
34. **Зінчук Сергій Юрійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
35. **Глечко Марина Петрівна** – кандидат мистецтвознавства, концертмейстер кафедри музичного мистецтва Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
36. **Гльницька-Гикавчук Галина Ярославівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри туризму Національного університету «Львівська політехніка»
37. **Ковальчук Наталя Олександрівна** – кандидат економічних наук, асистент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
38. **Корень Діана Олегівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
39. **Казачінер Олена Семенівна** – доктор педагогічних наук, доцент кафедри методики навчання мов і літератури КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
40. **Калкутіна Наталія Володимирівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
41. **Карлін Микола Іванович** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
42. **Карпенко Ірина Андріївна** – студентка Університету митної справи та фінансів
43. **Кваша Олександр Павлович** – кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та суспільно-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії
44. **Кисіль Оксана Вікторівна** – студентка міжнародно-правового факультету Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
45. **Ковіня Марія Михайлівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри державних, місцевих та корпоративних фінансів Університету митної справи та фінансів
46. **Кожокар Марина Василівна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри фізичного виховання Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
47. **Коляда Тетяна Анатоліївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Національного фармацевтичного університету
48. **Корбутяк Аліна Георгіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
49. **Корницька Юлія Анатоліївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови гуманітарного спрямування № 3 Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
50. **Кравченко Тетяна Василівна** – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
51. **Кукса Богдана Владиславівна** – кандидат педагогічних наук, Національний університет харчових технологій
52. **Курбака Галина Василівна** – старший викладач кафедри електротехнічних систем Черкаського державного технологічного університету

53. **Лаврінчук Юлія Олександрівна** – магістрантка I курсу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
54. **Лаврінчук Юлія Олександрівна** – магістрантка I курсу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
55. **Лазебна Анна Володимирівна** – студентка факультету адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
56. **Литвин Світлана Василівна** – асистент кафедри педагогіки, методики та менеджменту освіти Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків
57. **Лозовський Олександр Миколайович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та адміністрування Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
58. **Луцик Юлія Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач Сумського національного аграрного університету
59. **Лях Оксана В'ячеславівна** – доцент кафедри германської та слов'янської філології ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
60. **Макарчук Оксана Григорівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри статистики та економічного аналізу Національного університету біоресурсів і природокористування України
61. **Малімон Віталій Іванович** – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
62. **Марич Максим Григорович** – кандидат економічних наук, декан факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
63. **Марченко Аліна Олександрівна** – студентка Університету митної справи та фінансів
64. **Мельник Віталій Дмитрович** – здобувач кафедри інженерії програмного забезпечення Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
65. **Мельничук Ірина Вікторівна** – кандидат філологічних наук, доцент, Маріупольський державний університет
66. **Михайлюк Анна Василівна** – студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
67. **Мізунська Ірина Романівна** – студент факультету фінансів, підприємництва та обліку Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
68. **Мосолова Юлія Олександрівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
69. **Непран Анна Сергіївна** – студентка філологічного факультету ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
70. **Ноговська Світлана Григорівна** – викладач кафедри англійської філології та перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка
71. **Оборонов Тарас Юрійович** – кандидат технічних наук, старший викладач кафедри теплотехніки та енергозбереження Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
72. **Огієнко Валентина Петрівна** – старший викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
73. **Осаула Вадим Олександрович** – викладач кафедри зв'язків з громадськістю та журналістики Київського національного університету культури і мистецтв
74. **Пархоменко Анна Юріївна** – студентка міжнародно-правового факультету Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
75. **Петренко Наталія Петрівна** – магістрантка I курсу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
76. **Петренко Наталія Петрівна** – магістрантка I курсу Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
77. **Печерна Катерина Юріївна** – викладач Університету імені Альфреда Нобеля
78. **Пікулицька Людмила Володимирівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету
79. **Піц Ірина Іванівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
80. **Покась Лілія Антонівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри психолого-педагогічних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
81. **Поліщук Ростислав Миколайович** – кандидат філософських наук, старший викладач Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського

82. **Попова Лариса Іванівна** – старший викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
83. **Прокоп Інна Степанівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
84. **Самойлик Олександр Васильович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри електротехнічних систем Черкаського державного технологічного університету
85. **Светлічна Світлана Юріївна** – студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
86. **Себестянович Ірина Сергіївна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
87. **Семенова Людмила Юріївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіка та соціально-трудових відносин Університету митної справи та фінансів
88. **Сенишин Богдана Богданівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
89. **Сердечна Світлана Миколаївна** – викладач кафедри обліку і бізнес-консалтингу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
90. **Силкіна Юлія Олегівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету
91. **Ситник Наталя Степанівна** – доктор економічних наук, професор кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
92. **Сімавонян Валерія Суренівна** – студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
93. **Слівінська Анна Сергіївна** – магістр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
94. **Смага Іван Степанович** – доктор біологічних наук, професор, професор кафедри землевпорядкування та кадастру Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
95. **Сокровольська Наталя Ярославівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
96. **Сокурєнко Валерія Андріївна** – студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
97. **Соха Семен Сергійович** – студент Інституту прокуратури та кримінальної юстиції Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
98. **Сподарик Тетяна Ігорівна** – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка
99. **Станасюк Олександр Андрійович** – студент Львівського національного університету імені Івана Франка
100. **Стрілецька Наталія Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
101. **Стрілецька Наталія Михайлівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
102. **Теребух Андрій Андрійович** – доктор економічних наук, професор, професор кафедри туризму Національного університету «Львівська політехніка»
103. **Тернова Алла Станіславівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри товарознавства, експертизи та торговельного підприємництва Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
104. **Тимошенко Наталія Юріївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри «Міжнародна економіка» Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
105. **Токовило Тетяна Сергіївна** – асистент кафедри природничо-наукової підготовки Херсонської державної морської академії
106. **Толстолуцька Анастасія Сергіївна** – студентка Маріупольського державного університету
107. **Торосян Євгенія Гарегінівна** – студентка Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
108. **Ушенко Юрій Олександрович** – доктор фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри комп'ютерних наук Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
109. **Филиппова Ольга Николаевна** – член Асоціації искусствоведов (г. Москва)
110. **Флорюк Анастасія Юріївна** – студентка Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

111. **Харіна Марина Юріївна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
112. **Храбан Тетяна Євгенівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Військового інституту телекомунікацій та інформатизації
113. **Хрякова Надія Олегівна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
114. **Циганок Ганна Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент, Сумський національний аграрний університет
115. **Черевична Наталія Іванівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри товарознавства та експертизи товарів Харківського державного університету харчування та торгівлі
116. **Шевченко Анна Олександрівна** – викладач кафедри філології Чорноморського національного університету імені Петра Могили
117. **Шевченко Юлія Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, Національний авіаційний університет
118. **Шевчук Тетяна Володимирівна** – студентка Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
119. **Шекета Василь Іванович** – доктор технічних наук, професор, професор кафедри інженерії програмного забезпечення Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
120. **Шпит Анастасія Миколаївна** – студентка Донбаської державної машинобудівної академії
121. **Шушкова Юлія Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
122. **Яковлева Тетяна Іванівна** – викладач Університету імені Альфреда Нобеля

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу

пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямками

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити **електронну форму реєстрації**, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua **статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. *Статті студентів публікуються за*

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації».**

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– **індекс УДК** (у верхньому лівому кутку сторінки);

– **назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора (-ів)**, місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– **анотація** (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– **назва статті, прізвище та ім'я автора (-ів)**, місце роботи (навчання) англійською мовою;

– **анотація** (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– **текст статті** може бути українською, російською або англійською мовою;

– **список літератури** подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (<i>Arial</i> і <i>Courier New</i> для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноска та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 5 (69) травень 2019 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
Телефон: +38 (0552) 399 530
Email: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 31.05.2019 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 31,39. Тираж 100 прим.
Зам. 0519-78.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.